

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРІЇ ДИПЛОМАТІЇ
ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Ірина МАТЯШ

ІНОЗЕМНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА В УКРАЇНІ
(1917–1919 рр.): ДЕРЖАВНА МІСІЯ
ТА ПОВСЯКДЕННІСТЬ

Київ 2019

УДК 341.231-027.63(477)“1917/1919”
М 35

Рецензенти:

Верстюк В.Ф. — докт. істор. наук, проф., завідувач відділу Історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Ведєнєєв Д.В. — докт. істор. наук, проф., професор Академії керівних кадрів культури і мистецтв

Дацків І.Б. — докт. істор. наук, проф., професор Тернопільського національного економічного університету

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 04 грудня 2018 року)

Матяш І.

М 35 Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 556 с.

ISBN 978-966-02-8812-6

В монографії на підставі широкого кола історичних джерел досліджено діяльність іноземних дипломатичних та консульських представництв в Українській Народній Республіці/Українській Державі під час Української революції 1917–1921 років. Висвітлено завдання, функції, форми організації та основні напрямки діяльності іноземних представництв. Проаналізовано особливості їх взаємодії з українською владою. Значну увагу приділено персоналіям іноземних представників.

Для дослідників історії дипломатії та міжнародних відносин, науковців, студентів та всіх, хто цікавиться історією діяльності іноземних представництв на території України.

УДК 341.231-027.63(477)“1917/1919”

ISBN 978-966-02-8812-6

© Матяш І.Б., 2019
© Інститут історії України
Національної академії наук
України, 2019
© Наукове товариство історії
дипломатії та міжнародних
відносин, 2019

*До 100-річчя Української революції
1917–1921 років та 100-річчя
сучасної української дипломатичної служби*

З М І С Т

Вступ	6
Розділ 1. Діяльність іноземних представництв в Україні в 1917–1919 роках: історіографія питання та джерела до вивчення	
1.1. Діяльність іноземних представництв в Україні в дослідженнях українських та зарубіжних науковців	17
1.2. Джерела до вивчення діяльності іноземних представництв в Україні в 1917–1919 роках: український і зарубіжний комплекс ...	40
Розділ 2. Іноземні представництва в Києві за доби Української Центральної Ради	
2.1. Конфігурація консульського корпусу в Києві до Брестського миру	61
2.2. Представники Антанти в Києві	84
2.3. Військові комісаріати іноземних держав у Києві	108
2.4. Представництва БНР та інших «рандштатів»	120
2.5. Китайське представництво: завдання та консульські функції	137
2.6. Представники підписантів Брестського мирного договору: місія і функції	143
Розділ 3. Іноземні представництва в Києві доби Гетьманату та Директорії: місія, форми, особливості взаємодії з владою (1918, травень – 1919, лютий)	
3.1. Представництва Німецької та Австро-Угорської імперій: організація забезпечення виконання економічних вимог Брестського мирного договору	173
3.2. Консули нейтральних держав: між німецькою адміністрацією і українським урядом	208
3.3. «Почесний українець» на чолі представництва Болгарського царства в Українській Державі	222
3.4. Місія Посольства Османської імперії	239
3.5. «Тимчасове» представництво Фінляндії: мета і завдання	246
3.6. Роль офіційних представництв БНР у становленні українсько-білоруських відносин: романтика сподівань та реалії буття	257
3.7. Офіційне представництво Грузії: пріоритети діяльності	278
3.8. Представництво Республіки Вірменія в Українській Державі: організаційні форми і завдання	287

3.9. Делегація Кубанської Народної Республіки: невирішені питання....	296
3.10. Дипломатичні місії Всевеликого Війська Донського	301
3.11. Вагання делегацій Криму: з Україною чи самостійно?	321
3.12. Консульства більшовицької Росії: невдала спроба дипломатичного порозуміння.....	330
3.13. Дипломатичне представництво Польщі: перші кроки	349
3.14. Посольська комісія Румунії: спроба встановлення дипломатичних відносин	353
3.15. Визнані й невизнані консульські функції Комісаріату Азербайджану, Комітету громадян Чехословацької Республіки та Київського естонського комітету	357
3.16. Консульські функції Союзу китайських громадян.....	362
3.17. Іноземні дипломатичні та консульські представництва в Києві за доби Директорії.....	365

Розділ 4. Іноземні представництва в Одесі та Одеському консульському окрузі в 1917–1919 роках: місія в умовах зміни влади

4. 1. Нецентральні консульські округи: причини дипломатичної активності в Одеському консульському окрузі	397
4. 2. Іноземні представництва в Одесі за доби Української Центральної Ради і Гетьманату	401
4.3. Влада Добровольчої армії в Одесі (грудень 1918 року – квітень 1919 року) та іноземні представництва	453
4.4. Становище іноземних консульств у Одесі під владою більшовиків (квітень–серпень 1919 року).....	470
4.5. Повернення в Одесу білогвардійців: зміна конфігурації консульського корпусу	481

Висновки 499

Показчик імен 509

Матеріали до бібліографії..... 533

Дослідження історії розвитку офіційних відносин України з іноземними державами, створення та діяльності зарубіжних дипломатичних і консульських представництв в Україні належить до істотних проблем історії міжнародних відносин та історії дипломатії не лише в українському вимірі. В багатьох країнах помітна увага приділяється вивченню історії дипломатії, окремим напрямом якої є діяльність дипломатичних і консульських представництв та персоналії дипломатів¹. Для України ця проблема має особливе значення, оскільки українська дипломатична служба в найбільш наближених до сучасної формах формувалася в добу Української революції 1917–1921 років і невіддільна від історії української державності. Століття Української революції 1917–1921 рр. (а в цьому контексті — століття сучасної української дипломатичної служби) відзначається на державному рівні відповідно до Указу Президента України № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» від 22 січня 2016 року. Саме українським дипломатам сто років тому випала складна і почесна місія боронити засобами дипломатії українську державність і заявити світу про існування не залежної від більшовиків України. Свідченням її визнання іншими державами, на переконання першого чільника українського зовнішньополітичного відомства УНР О.Я. Шульгина, стало прибуття в Київ у грудні 1917 року іноземних представників², проведення двосторонніх та багатосторонніх переговорів, підписання перших міждержавних актів. Тим самим Україна набувала міжнародної правосуб'єктності, доводила спроможність бути рівною серед міжнародних гравців.

Час діяльності іноземних представництв в Україні доби Української революції 1917–1921 р. обмежується 1919 роком і пов'язаний із захоп-

---

¹ Див. зокрема: Romanian Diplomacy an Illustrated History 1862–1947 / Dinu C. Giurescu, Rudolf Dinu, Laurentiu Constantiniu. Buchrest, 2010. 343 с.; *Стрезова Алека*. Българската дипломация. Институции и представителя. 1879–1918. Софія, 2017. 242 с.; Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.; Т. 2. 812 с.

² *Шульгин О.Я.* Початки діяльності Міністерства закордонних справ України // Розбудова держави. 1993. № 1. С. 23.

ленням більшовиками на початку лютого 1919 року Києва, а на початку квітня 1920 року — Одеси. Дипломатичні та консульські установи іноземних держав своєю діяльністю в Україні впродовж 1917–1919 років започатковували перші двосторонні контакти та формували підґрунтя подальших дипломатичних відносин, засвідчували авторитет України в світі й забезпечували взаєморозуміння між народами.

Цей дуже короткий з точки зору світової історії відтинок часу був надзвичайно насиченим подіями глобального і локального масштабів, тектонічними зрушеннями в геополітиці, повним переформатуванням карти Європи та перерозподілом сил серед держав-лідерів. Перша світова війна, що тривала четвертий рік, виснажила до краю матеріальні та людські ресурси всіх її учасників з обох сторін й спричинила поглиблення протиріч усередині країн, що виливалися в національні революційні рухи. Першою серед імперій розпалася Росія, на уламках якої постали (раніше чи пізніше) нові державні утворення: Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Дон, Естонія, Крим, Кубань, Латвія, Литва, Україна, Сибір, котрі обрали інший, ніж більшовицька Росія, шлях розвитку. Цим «рандштадтам» (окраїнним державам) належало пройти нелегкий шлях державотворення до утвердження як незалежних суверенних держав. Одні його подолали, інші наразилися на нездоланні перешкоди. Безперечним лідером серед нових держав стала Україна. Визначений Всеукраїнським національним конгресом (6–8 квітня 1917 року)* курс на створення автономної держави у федеративному зв'язку з Росією знайшов відображення в Третньому універсалі Української Центральної Ради** (7 листопада 1917 року). Цим актом проголошувалася Українська Народна Республіка й чітко декларувалося прагнення миру. Лідери УНР брали на себе відповідальність за згуртування представників інших державних утворень, участі в мирних переговорах та формування федеративного уряду. Їх підтримували грузинські, білоруські, донські чільники. Однак більшовики не потребували самостійної України, хоч і в такій формі двосторонніх відносин. Їх влаштувала Україна лише покірною, ладною виконувати всі вказівки з російського боку. Тим самим виникало протистояння, що невдовзі вибухнуло українсько-біль-

---

* Дати за 1917 рік і до 15 лютого 1918 року подано за юліанським календарем. Саме їх того дня УЦР ухвалила закон про запровадження в Україні нового стилю (григоріанського календаря). Першим днем за григоріанським календарем в УНР вважалося 1 березня 1918 року. Більшовики перейшли на новий стиль 18 квітня 1917 р.

** Далі — УЦР, Центральна Рада.

шовицькою війною. Для захисту від цієї нещадної сили Україні потребувалася зовнішня допомога.

На необхідності встановлення контактів із зарубіжними державами й досягнення ними визнання УНР неодноразово наголошував О.Я. Шулгин. Відтак УНР опинилась перед питанням щодо вибору союзників між двома ворожими таборами Першої світової війни — Четверним союзом і Антантою, перед потребою ухвалення рішення — боротися за мир чи продовжувати війну. Прагнення Франції та Великої Британії через своїх офіційних представників схилити українську сторону до продовження війни на їхньому боці не мали успіху. Україна обрала мирні переговори і підтримку Центральних держав.

Підписаний 27 січня 1918 року в Брест-Литовську уповноваженою Української Центральною Радою делегацією мирний договір з представниками країн Четверного союзу (Австро-Угорською імперією, Німецькою імперією, Болгарським царством, Османською імперією) передбачав припинення воєнного стану (ст. I), загалом окреслював кордони УНР і декларував створення комісії для узгодження кордонів (ст. II), проголошував негайне встановлення дипломатичних і консульських зносин (ст. IV), звільнення військовополонених (ст. VI), започаткування товарообміну (ст. VII)³. За наполяганням української делегації було підписано й окремий (таємний) протокол із Австро-Угорською імперією щодо надання статусу коронного краю Галичині й Буковині. 30 січня 1918 року з кожною державою було підписано додаткові угоди, що унормовували публічні та приватно-правові міждержавні відносини. Пакет міждержавних угод, який увійшов в історію як Брестський мирний договір, став першим міжнародним актом для України й склав правові засади щодо взаємного скерування державами-підписантами своїх представників, започаткування іноземної дипломатичної присутності в Україні. Згідно з окремою домовленістю Центральні держави зобов'язувалися надати військову допомогу в звільненні українських земель від більшовиків, вугільні та рудні території в східній частині Катеринославщини потрапляли в спільне використання та під охорону німецької та австро-угорської армії⁴, Україна зобов'язувалася поставляти в Німеччину та Австро-Угорщину хліб, цукор, м'ясо та інші «стратегічні» товари. Брестський мирний договір підлягав ратифікації. Українська сторона першою здійс-

---

³ Текст мирного договору, підписаного в Бресті представниками Української Народної Республіки та Центральних держав // Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Документи і матеріали. К., 2010. С. 84–87.

⁴ Пташинський П. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні // Архів Радянської України. 1932. № 1–2, січень–квітень. С. 87–89.

нила цю процедуру 17 березня 1918 року. Місцем обміну ратифікаційними грамотами було визначено Відень. Для організації якнайшвидшого їх доправлення в Київ до Берліна виїхав О.О. Севрюк, до Відня — А.І. Яковлів, до Стамбула — М.Г. Левицький.

Вступаючи в договірні відносини з країнами Четверного союзу, Україна втрачала контакти з країнами Антанти та їхніми союзниками. Ці позиції стали визначальними щодо скерування до Києва іноземних представництв. Упродовж 1918 року тут відкрилися посольства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини та інших країн, натомість припинили діяльність місії Франції та Англії, залишив Київ консул США. Перебування в українській столиці німецького та австро-угорського представництв складало додаткову привабливість для нових державних утворень. У зв'язку з цим до Києва прибули місії практично всіх країн, що постали після розпаду Російської імперії. З огляду на широку присутність дипломатичних представництв Київ, за зауваженням вірменського дипломата Г.С. Дзамоева, став «центром політичного життя»⁵. Основні функції та завдання іноземних представництв зумовлювалися передусім інтересами держав, які їх акредитували, а тривалість діяльності визначалася ходом військових дій на українській території та загарбницькими намірами більшовиків.

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 року не порушив брестських домовленостей, гетьман П.П. Скоропадський визнав зобов'язання за мирним договором, намагаючись балансувати між німцями, більшовиками і Антантою. Мирні переговори між Українською Державою та більшовицькою Росією, що відбувалися впродовж травня–жовтня 1918 року в Києві відповідно до зобов'язань, що виникли після підписання Російською Радянською Республікою⁶ мирного договору з країнами Четверного союзу в Брест-Литовську 3 березня 1918 року, мали очевидний вплив на конфігурацію складу дипломатичних та консульських представництв. Досягнута 12 червня в ході українсько-російських переговорів угода про перемир'я передбачала започаткування дипломатичних і консульських зносин та відповідне створення консульських представництв у конкретних українських та російських містах.

Ратифікація Брестського мирного договору Болгарським царством (15 липня), Німецькою імперією (24 липня) та Османською імперією

---

⁵ [Семко-Козачук С.]. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції... С. 274.

⁶ Назва до 19 липня 1918 року, відтоді до 21 січня 1937 року — РСФРР (Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка).

(22 серпня) давала підстави для активізації двосторонніх контактів. Однак німецька та австро-угорська присутність швидко набувала ознак окупації, влучно названої відомим дослідником Гетьманату проф. Р.Я. Пирогом «нетиповою»⁷. Інтереси німецької адміністрації поширювалися не лише на отримання продовольства, але й передбачали реалізацію німецького варіанту концепції «Mitteleuropa»⁸ та відповідної організації кримського простору.

Переговори з Австро-Угорщиною в Києві на урядовому і дипломатичному рівні та у Відні — посла Української Держави В.К. Липинського — щодо ратифікації договору тривали до осені. Їх результат був передбачуваний як з огляду на анулювання Австро-Угорщиною в односторонньому порядку і спалення 16 липня 1918 року таємного протоколу про статус Галичини та Буковини, так і з огляду на підтримку Австро-Угорщиною Польщі. Військові невдачі осені 1918 року призвели до капітуляції Болгарського царства (підписанням 29 вересня в Салоніках перемир'я з Антантою), Османської імперії (внаслідок Мудроського перемир'я від 30 жовтня), Австро-Угорської імперії (відповідно до підписаного в Вілла-Джусті 3 листопада договору про перемир'я) і завершилися підписанням Німецькою імперією 11 листопада Комп'єнського мирного договору, що символізував закінчення Першої світової війни. Крах імперій став початком для нових держав: Австрії, Угорщини, першої Чехословацької республіки, Польської республіки, Королівства Чехів, Хорватів і Словенців. Нові держави також скерували до Києва своїх представників, а після приходу до влади 14 грудня Директорії і відновлення Української Народної Республіки до більшості країн Європи вирушили українські дипломатичні місії з надважливою метою — довести світу існування незалежної України, що протистоїть більшовицькій Росії як остання барикада в захисті демократичних ідей.

Другим після Києва найбільшим центром дислокації іноземних місій стала багатонаціональна Одеса. Тривалий час там діяли консули, що займалися захистом інтересів підданих своїх країн та організацією торгівлі. Водночас портове місто мало стратегічне значення як для більшовиків, так і для російської Добровольчої армії А.І. Денікіна, що скеровувала свої сили на відновлення «єдиної і неподільної Росії», та країн

---

⁷ Пиріг Руслан. Відносини України з Центральними державами: нетипова окупація 1918 року. К.: Ін-т історії України, 2018. 358 с.

⁸ Див.: Троян Сергій. Німецькі й австрійські Mitteleuropa-концепції напередодні та в ході Великої війни // Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни) / Наук. ред. С.С. Троян. К.: Кондор-Видавництво, 2016. С. 35–62.

Антанти, морські сили яких прибули до Одеси в грудні 1918 року, змусивши війська УНР залишити місто. В січні 1919 року в Одесі з'явився штаб французької десантної дивізії на чолі з генералом д'Ансельмом, а впродовж зими союзники взяли під контроль владу в місті та зайняли весь південь України. Свою місію вони декларували як підтримку ладу на «Півдні Росії», зосередивши цю підтримку на Добровольчій армії та демонструючи упередженість до більшовицької ідеології. Спроби Директорії УНР досягти порозуміння з Антантою шляхом переговорів наражалися на вимогу звернутися до уряду Франції з проханням встановити над Україною французький протекторат, передати українські залізниці та фінанси під французький контроль та відправити у відставку уряд, а також — на антиукраїнську позицію французького консула Еміля Енно. Військова присутність Антанти на півдні України тривала до квітня 1919 року, коли під тиском Червоної армії за рішенням Паризької мирної конференції союзники залишили Одесу. Попри неодноразову зміну влади після захоплення Києва більшовиками в лютому 1919 року, Одеса залишалася до квітня 1920 року центром діяльності іноземних представництв, акредитованих в Україні.

В українській та зарубіжній історіографії знайшли всебічне висвітлення, як події Першої світової війни, так і події Української революції 1917–1921 років, у тому числі питання зовнішньої політики Української Народної Республіки (обох періодів) та Української Держави і постаті її репрезентантів. Праці українських учених (В.Ф. Верстюка, Д.В. Веденєєва, С.В. Віднянського, В.М. Власенка, П.П. Гая-Нижника, І.Б. Дацківа, В.М. Матвієнка, Р.Я. Пирога, Т.Г. Рендюка, В.І. Сергійчука), еміграційних науковців (І.Л. Борщака, В.М. Косика) та зарубіжних дослідників (Рудольфа Агстнера, Марка фон Гагена, Хасана Кирилми, Валентини Лебедевої, Дороти Міхалюк, Томаша Чесельського) відтворили багатогранну картину цього надзвичайно складного періоду світової історії та інституційної історії дипломатії. Упродовж останнього десятиліття в українській історіографії помітно зріс інтерес до вивчення міжнародних відносин та зовнішньої політики України в різні періоди, до діяльності іноземних представництв в Україні, що матеріалізувалося в публікації наукових статей та архівних документів у тематичних збірниках. Однак спеціальне дослідження діяльності іноземних представництв у Києві та Одесі окресленого періоду відсутнє.

Своє завдання в даній монографії авторка вбачала у комплексному висвітленні державної місії та повсякденного буття іноземних дипломатичних і консульських представництв в Україні доби Української революції 1917–1921 років, зокрема, в Києві та Одесі — основних містах зосередження дипломатичної активності як основи меморіальних заходів

з ушанування подій і осіб першого етапу функціонування української дипломатичної служби та встановлення Україною міждержавних відносин. У цьому контексті інтерес мали персоналії яскравих репрезентантів зарубіжної дипломатії, яким судилося започатковувати і продовжувати дипломатичні відносини з Україною в умовах зміни влади, та особливості взаємодії іноземних представництв із українською владою; завдання і функції, які вони виконували в Україні.

У монографії враховано здобутки сучасної історіографії в цьому напрямку, зокрема праці Л.Г. Білоусової, О.Б. Бетлій, Д.А. Давтяна, Симона Кіладзе, Н.В. Кривець, Інни Манасієвої, В.Р. Мараєва, О.Є. Музичка, В.В. Павленко, О.П. Панасюка, В.В. Пилипенка, Б.В. Сергійчука, а також використано (зі змінами й уточненнями, зробленими на підставі нововиявленої архівної інформації) матеріали монографії «Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії»⁹.

В процесі комплексного дослідження діяльності іноземних представництв в Україні доби Української революції 1917–1921 рр., коли відбувалися серйозні геополітичні зміни, на міжнародну арену виходили (й зникали) нові гравці, чергувалися прогнозовані і не прогнозовані події, виникали труднощі, зумовлені насамперед особливостями складу і змісту джерельної бази: фрагментарністю джерел, розпорошеністю документів в українських та зарубіжних архівах, лакунами в газетних виданнях 1917–1919 років, вибірковістю формування українського дипломатичного архіву, складністю ідентифікації стилю датування в окремих документах та осіб учасників конкретних подій.

Джерельну базу дослідження склали з огляду на його специфіку документи, що зберігаються в архівах України, Австрійської Республіки, Республіки Білорусь, Республіки Грузія, Республіки Болгарія, Федеративної Республіки Німеччини, Угорщини, Російської Федерації, Канади; опубліковані документи, газетна періодика, спогади безпосередніх учасників досліджуваних подій, нормативні документи. Аналізу історіографії та джерельної бази дослідження присвячено окремий розділ монографії.

У другому і третьому розділах розглянуто діяльність іноземних дипломатичних і консульських представництв у Києві за доби Української Центральної Ради. В цей період в українській столиці зосередилося дипломатичне життя як представників «старих» консульських установ, що розпочали свою роботу ще за Російської імперії, так і нових пред-

---

⁹ *Матяш Ірина*. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 482 с.

ставників країн Антанти і Четверного союзу, а також посланників нових національних урядів країн, утворених «на уламках» Російської імперії і навіть китайських уповноважених. «Блискучий розвиток нашої державности, який на певний час зробив Україну «оазисом» серед всеросійського безладдя звернув на себе загальну увагу, — писав О.Я. Шульгин. — До Києва стали наїздити делегації від різних частин колишньої імперії царів і з захопленням дивитись на ту організаційну роботу, яка перейнята була всенароднім ентузіазмом. Дивитись і потім робити спроби досягти того ж й своїх країнах. І західні люде, офіціальні, офіціозні і приватні ріжних народів і держав з повагою дивились на Україну»¹⁰. Увагу зосереджено на інституційній історії та персоналіях репрезентантів іноземних представництв, особливостях їх взаємодії між собою та з українськими урядами, повсякденному бутті дипломатів.

Окремий розділ присвячено функціонуванню в цей час іноземних представників в Одесі та Одеському консульському окрузі з огляду на особливості утвердження в регіоні влади Української Народної Республіки та Української Держави, труднощі взаємодії Одеси з управлінських питань зі столицею України та неодноразові зміни влади в Одесі, що змушували консульських представників реагувати на ці події.

Авторка усвідомлює, що порушена тема не вичерпана й має очевидні наукові перспективи. В процесі підготовки монографії доводилося переконуватися, що в деяких країнах практично нічого не відомо про існування офіційних зв'язків в 1917–1921 роках з Україною та взаємну дипломатичну присутність у той час. Відтак ця проблема має істотний інтерес для зарубіжних істориків дипломатії та міжнародних відносин й потребує поєднання зусиль в її дослідженні науковців різних країн. Подальша реалізація цієї проблематики вимагає не лише наукових проєктів (біографічного довідника про українських та іноземних дипломатів, колективної монографії з цієї проблеми за участі українських і зарубіжних авторів тощо), а й науково-популярних (продовження науково-просвітницького проєкту Міністерства закордонних справ України і Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин за участі Державної архівної служби України, Державного підприємства «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв» та Інституту історії України НАН України, присвяченого століттю сучасної української дипломатичної служби, у формі підготовки виставки архівних документів про діяльність іноземних дипломатичних представництв

---

¹⁰ Шульгин О. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи): статті, документи, промови. К.: Печатен вид-во «Друкарь». 1918. С. 58.

в Україні; підготовки ілюстрованої історії української дипломатії, оновлення експозиції Музею української дипломатичної служби в МЗС України).

Авторка висловлює щирю подяку за цінні поради і консультації колегам-науковцям: Г.В. Боряку, С.В. Віднянському, Г.В. Жалобі, В.М. Лебедевій, А.Ю. Мартинову, Дороті Міхалюк, Р.Я. Пирого, Т.Г. Рендюку, О.В. Юрковій; за сприяння в архівних пошуках – Л.О. Дегтярьовій (Галузевий державний архів МЗС України), Н.В. Маковській (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України), Г.В. Порохнюк (Наукова бібліотека центральних державних архівів України), Л.Г. Білоусовій (Державний архів Одеської області), Ю.В. Легуну (Державний архів Вінницької області). Окрема подяка – Державному секретареві МЗС України А.І. Заяцю, Надзвичайному і Повноважному Послу України в Грузії І.О. Долгову та першому секретареві посольства Т.С. Ковпак, Надзвичайному і Повноважному Послу України в Австрійській Республіці О.В. Щербі, першому секретареві посольства В.П. Дідуху, Надзвичайному і Повноважному Послу України в Республіці Болгарія М.Ф. Балтажи та радникові посольства А.В. Тертичній, генеральному консулові України в Мюнхені Ю.А. Ярмілку та консулові Д.А. Шевченку, Представництву Фонсу Ганса Зайделя в Києві, Представництву ОєАД (Австрійської академічної служби обліків) у Львові при Львівському національному університеті імені Івана Франка за співпрацю в реалізації науково-просвітницького проекту і сприяння в наукових пошуках в зарубіжних архівах, а також О.І. Матяшу за постійну підтримку, дієву участь у археографічних експедиціях та практичній реалізації проектів.

Діяльність іноземних представництв в Україні в 1917–1919 роках: історіографія питання та джерела до вивчення

- 1.1. Діяльність іноземних представництв
в Україні в дослідженнях українських
та зарубіжних науковців**
- 1.2. Джерела до вивчення діяльності іноземних
представництв в Україні в 1917–1919
роках: український і зарубіжний комплекс**

1.1. Діяльність іноземних представництв в Україні в дослідженнях українських та зарубіжних науковців

Питання діяльності іноземних представництв в Українській Народній Республіці та Українській Державі в період Української революції 1917–1921 років тривалий час привертають увагу українських і зарубіжних дослідників. Вони розглядалися з більшою чи меншою деталізацією в наукових працях, присвячених розвитку української державності, історії Української революції 1917–1921 років, українському питанню в зовнішній політиці зарубіжних держав та двостороннім відносинам України, формуванню української дипломатичної і консульської служби, роботі представництв конкретної країни, життю та діяльності іноземних представників в Україні. При цьому очевидна відмінність за інтенсивністю досліджень та методологічними підходами публікацій радянського періоду, обтяжених ідеологічними штампами, і праць українських емігрантів, зарубіжних дослідників та сучасних українських науковців.

Перші згадки про присутність іноземних дипломатичних представництв містять праці (неодноразово перевидані) дійових осіб становлення української дипломатичної служби періоду Української революції 1917–1921 років — міністрів закордонних справ О.Я. Шульгина¹ та Д.І. Дорошенка², політичного і громадського діяча П.О. Христюка³, дипломата і вченого-емігранта І.Л. Борщака⁴ та ін.

---

¹ *Шульгин Олександр*. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи): статті, документи, промови. К.: Печатне вид-во «Друкарь», 1918. 110 с.; *Його ж.* Початки діяльності Міністерств закордонних справ України // Розбудова держави. 1993. № 1. С. 22–24; *Його ж.* *Fatum* історії (спроба історико-психологічного аналізу) // Політика... С. 8–20.

² *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1917–1923 рр.: У 2-х томах: Документально-наукове видання / Упоряд. К.Ю. Галушко; Т. 1: Доба Центральної Ради. К.: Темпора, 2002. 321 с.; Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. К.: Темпора, 2002. 352 с.

³ *Христюк П.О.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. К.: Академкнига, 2011. Т. 1–2. 358 с.; Т. 3–4. 358 с. (Репринт).

⁴ *Борщак Ілько*. Європа й відродження України (1914–1923). Французька інтервенція в Одесі // Літопис «Червоної калини». 1936. Ч. 10. С. 5–8; Ч. 11. С. 8–12; Ч. 12. С. 7–12.

Зокрема О.Я. Шульгин у своїх публікаціях наголошував на визнанні Францією та Англією Української Народної Республіки, доводячи це фактом прибуття офіційних представників цих держав у грудні 1917 року в Київ та наводячи деталі спілкування з іноземними представниками і подаючи їм характеристики. Встановлення дипломатичних відносин з Францією та Англією, визнання УНР Центральними державами і вимушене — більшовицькою Росією (під час мирних переговорів у Брест-Литовську) — він першим назвав інструментами державотворення⁵. Його правові підстави О.Я. Шульгин пов'язував із проголошення УНР Третім універсалом Центральної Ради, вказуючи, що Четвертий універсал УЦР лише «констатував те, що стало дійсністю»⁶. У контексті досліджуваної проблеми інтерес має публікація О.Я. Шульгина «Міжнародний скандал (одкритий лист до пана міністра закордонних справ В.О. Голубовича)»⁷, в якій висвітлено його ставлення до відмови з боку РНМ УНР у набутті права щодо захисту прав іноземних громадян іспанським та португальським консулом С.С. Василяді після виїзду з Києва на вимогу німецької влади представників Антанти та висловлення рішучого протесту проти таких дій. Перший очільник зовнішньополітичного відомства закликав українську владу до ретельного виконання норм міжнародного законодавства, тим самим забезпечуючи Україні імідж європейської держави. Саме це ставив він собі за мету, очолюючи Генеральне секретарство міжнародних справ УНР.

Не менш важливі й згадки про іноземних представників та оцінка діяльності іноземних представництв у другому томі праці Д.І. Дорошенка «Історія України 1917–1923 рр.»⁸. Як міністру закордонних справ гетьманського уряду, йому довелося зустрічатися з усіма іноземними представниками, що перебували в Україні, та брати участь у вирішенні складних питань двосторонніх відносин. Д.І. Дорошенко присвятив кілька розділів згаданій праці питанням зовнішньої політики та двосторонніх відносин України з зарубіжними державами, детально зупиняючись на взаємодії МЗС Української Держави та її очільника з представництвами Німеччини і Австро-Угорщини, Кубані та Дону, Білорусі й Грузії. Він уперше виділив серед дипломатичного та консульського корпусу кілька груп представництв, зокрема Центральних держав і держав Антанти;

---

⁵ Див. зокрема: *Шульгин Олександр*. Fatum історії (спроба історико-психологічного аналізу) // Політика... С. 10–11.

⁶ Там само. С. 11.

⁷ Міжнародний скандал (одкритий лист до пана міністра закордонних справ В. Голубовича) // *Шульгин Олександр*. Політика ... С. 69.

⁸ *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1917–1923 рр.: Т. 2. 352 с.

«рандштатів» — країн, що утворилися після розпаду Російської імперії; нейтральних держав. Цінність у контексті досліджуваної тематики має детальний аналіз участі представника Австро-Угорщини графа Й. Форґача в анулюванні таємного договору між УНР та Австро-Угорською імперією, підкріплений текстами документів; впливу німецького представника барона А. фон Мумма на перебіг переговорів щодо кримського питання тощо. Достатньо приділив уваги Д.І. Дорошенко і контактам української сторони з делегаціями Дону та Кубані, навівши тексти промов представників і угод між країнами, листування. Натомість консули нейтральних країн лише названі, деякі (Норвегії, БНР) — не вірно, прізвище консула Данії в Києві Карла Нільсена вказано як Карльсен, а генерального консула Австро-Угорщини в Одесі — Гайнріха фон Цітковські як Житковський⁹. З огляду на те, що праця створювалася в еміграції, можна припустити, що авторові бракувало документів для висвітлення цього сегменту дипломатичної історії. Водночас з огляду на безпосередню участь авторів у описуваних подіях та наведені в додатках тексти документів «Історія України 1917–1923 рр.» Д.І. Дорошенка стала чи не найпопулярнішим історіографічним джерелом у дослідників історії міжнародних відносин у незалежній Україні вже на початку 1990-х років і за кордоном. «Формально політична діяльність Д.І. Дорошенка закінчилася в 1918 році, з падінням Гетьманату, — писала Н.Д. Полонська-Василенко, — але фактично він не покинув свого посту до самої смерті, і як всіма визнаний амбасадор Української держави все життя репрезентував її перед всім світом»¹⁰.

Згадки про іноземні представництва в Україні містять також праці історика українського походження, професора університету Нью-Йорка Володимира Трембіцького¹¹, якого можна вважати фундатором досліджень історії української дипломатичної і консульської служби в еміграційній літературі. Однак через брак доступу до джерел дослідник припускався численних помилок і неточностей щодо відомостей про іноземні представництва в Україні. Зокрема, аналізуючи українсько-грецькі

⁹ *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1917–1923 рр. ... С. 108.

¹⁰ *Полонська-Василенко Н. Д.І. Дорошенко і його громадсько-політична діяльність*. Машинопис з авторськими правками // Архів Українського Вільного Університету у Мюнхені. Ф. 1. Особистий архівний фонд Полонська-Василенко (Моргун) Наталя. Спр. 2. Арк. 13.

¹¹ *Трембіцький В.* До 40-ліття дипломатичних зносин Української держави, 1918–1921 // Вісник. Нью-Йорк, 1958. № 4. С. 9–12; № 5. С. 15–17; *Його ж.* До питання українсько-грецьких державних відносин // Визвольний шлях. 1963. Кн. 10/116 (190). Річн. X (XVI). С. 1125–1131; *Його ж.* Україна й Болгарія в 1918–1921 роках // Новий літопис. Вінніпег, 1965. № 14. С. 71–78; № 15. С. 9–27; № 16. С. 24–29.

відносини періоду Української революції 1917–1921 років, він вірно вказує на перебування в Києві консула Греції Гріпарі, однак називає його членом дипломатичного корпусу, тоді як Перикл Гріпарі був головою (старійшиною, дуаеном) консульської колегії; відносить до дипломатичного корпусу, що проводив спільні засідання, представників більшовицької Росії, Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Литви, Кубані, Грузії, Білорусі, Фінляндії, Польщі. Азербайджану, Франції і Англії, тоді як на спільні засідання збиралися лише члени консульської колегії, представник Всевеликого Війська Донського не мав жодних стосунків з представниками нейтральних країн, а дипломатичного корпусу в розумінні об'єднання професіоналів, що виступає як єдине ціле з питань церемоніального та організаційно-побутового характеру у відносинах як між самими членами дипломатичного корпусу, так і з органами влади країни перебування, ні за доби УНР (обох періодів), ні за доби Гетьманату не було з причини полярності офіційних позицій та делегованих повноважень більшості іноземних представників¹². Не вірно вказана й адреса резиденції консула П.П. Гріпарі — на вулиці Львівській, тоді як документально підтверджено адресу грецького консульста в Києві на вул. Миколаївській (нині — Архітектора Городецького), буд. № 3¹³. Проте навіть перелік країн, які мали своїх репрезентантів у Києві, складав підстави для подальших пошуків.

Добре відомі в українській історіографії праці І.Л. Борщака та В.М. Косика, М. Королишина, що мають інтерес для вивчення відносин України і Франції у контексті дослідження теми Української революції 1917–1921 років. Чи не найбільшу увагу авторів привертала постать французького консула в Одесі Еміля Енно, діяльність якого мала яскраво виражений антиукраїнський характер. Так, колишній дипломатичний працівник УНР, історик І.Л. Борщак вважав його свідчим учасником змови проти Директорії під час захоплення Добровольчою армією Одеси¹⁴, П.О. Христюк — «невеликим урядовцем, добре підкупленим гетьманським урядом»¹⁵. Напротивагу відомій в історіографії тезі про зацікавленість Антанти в відродження єдиної і неподільної Росії І.Л. Борщак стверджував, що Антанта була зацікавлена лише в фор-

¹² Див.: *Трембіцький В.* До питання українсько-грецьких державних відносин... С. 1126.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 37.

¹⁴ *Борщак Ілько.* Європа й відродження України (1914–1923).

¹⁵ *Христюк Павло.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. 1922. Т. IV. С. 28 (Серія «Українська революція: Розвідки і матеріали. Кн. 4»).

муванні своїх сфер впливу на постімперській території¹⁶. В цьому контексті він розглядав діяльність Е. Енно, якого вважав маніпулятором і самозванцем, що намагався видати ідею відродження єдиної і неподільної Росії за усвідомлену місію Антанти й відіграв негативну роль в українсько-французьких відносинах. Цю думку поділяв П.О. Христюк, вказуючи на простодушність дипломатії Директорії, яка сподівалася досягти шляхом переговорів з Антантою відмови її та російської контрреволюції від «хижацьких» задумів¹⁷.

Деякі згадки в працях українських істориків-емігрантів зустрічаються про офіційних представників інших країн в Україні. Зокрема про болгарське представництво в Києві згадував Мирон Королишин¹⁸. Важливою особливістю наукової діяльності діаспорних науковців є залучення зарубіжних джерел¹⁹.

Праці українських дослідників, присвячені цій тематиці, методологічно близькі до еміграційної наукової літератури. Їх переважну більшість опубліковано після відновлення державної незалежності України, оскільки національна проблематика в Радянському Союзі була табуованою. Генеральна тема таких праць пов'язана з подіями доби Української революції 1917–1921 років, у контексті яких розглядаються проблеми формування української дипломатичної та консульської служби і встановлення дипломатичних відносин із зарубіжними країнами як складової державотворення. Непропорційність кількості публікацій цієї тематики під час радянського періоду та за сучасності складає особливість висвітлення в українській історіографії функціонування іноземних представництв і представників зарубіжних країн в Україні періоду Української революції 1917–1921 років.

У радянській історіографії діяльність іноземних представництв в УНР практично замовчувалася або висвітлювалася в контексті ідеологічної парадигми²⁰. Її ключовими моментами були неправомірність під-

---

¹⁶ *Борицак Ілько*. Європа й відродження України... С. 6.

¹⁷ *Христюк Павло*. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр... С. 28, 40.

¹⁸ *Королишин М.* Україна й Болгарія 1918 р. й тепер // У 60-річчя відновлення гетьманської Української Держави 29 квітня Р.Б. 1918. Торонто: Батьківщина, 1978. С. 60–61.

¹⁹ *Косик В.* Франція і Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918). Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. С. 170; *Косик В.М.* Симон Петлюра / Перекл. з фр. Я. Кравець. Львів: НТШ, 2000. С. 18.

²⁰ Наприклад: *Пташинський П.* До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні // Архів Радянської України. 1932. № 1–2, січень–квітень. С. 64–106; [*Семко-Козачук С.*] До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції проти

писання «буржуазною центральною радою» мирного договору з державами Четверного союзу, «рабська» залежність від німецьких та австро-угорських окупантів, необґрунтована позиція під час мирних переговорів із більшовицькою Росією в Києві, зв'язок української сторони з Добровольчою армією, нездатність національних урядів вести зовнішню політику, допомога більшовиків українському народові та ін.²¹ На цьому тлі виключно з негативними епітетами подавалися згадки про іноземних представників та демонструвалися загарбницькі мотиви вступу німецького та австро-угорського війська на територію України, «контрреволюційні наміри» вірменського комісаріату в Києві тощо.

Появу цілеспрямованого інтересу до історії дипломатії та міжнародних відносин УНР та Української Держави можна констатувати в українській історіографії лише на початку 1990-х років, з відновленням державної незалежності України. Тоді з'явилася дисертації, монографії, статті в наукових виданнях С.В. Варгатюка, Д.В. Веденеєва, Н.Д. Городньої, М.С. Держалюка, О.П. Дуброви, Т.І. Єременко, В.С. Єшпанова, Т.В. Заруди, Н.В. Кривець, В.М. Матвієнка, О.М. Несук, М.Д. Несука, В.В. Павленко, В.В. Соловійової²² та ін., у яких розглядалися перші

радянської влади (1918–1919 рр.) // Архів Радянської України. 1932. № 4–5, липень–жовтень. С. 261–270; Крах германской оккупации на Украине : (По документам оккупантов) [5 февр. — 30 нояб. 1918 г.] / под ред. М. Горького, И. Минца; пер. с нем. С. Драпкиной, О. Шаргородской. Москва : ОГИЗ, 1936. 206, [1] с. (История граждан. войны в документах; вып. 1).

²¹ Див. зокрема: *Супруненко М.І.* Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.). К.: Держполітвидав УРСР, 1951. 343 с.; *Заставенко Г.Ф.* Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. К.: Держполітвидав УРСР, 1959. 158 с.; *Симоненко Р.Г.* Імперіалістична політика США щодо України в 1917–1918 рр. К.: В-во АН УРСР, 1957. 304 с.

²² *Варгатюк С.В.* Зовнішня політика директорії УНР: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, 1996. 26 с.; *Веденеєв Д.* Становлення зовнішньополітичної служби України, 1917–1920: Дис. ... канд. іст. наук. К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1994. 209 с.; *Городня Н.Д.* Політика країн Антанти та США щодо державності України в 1917–1919 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1996. 24 с.; *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. К.: Оріони, 1998. 240 с.; *Дуброва О.П.* Формування державних кордонів в Україні, 1917–1925: Дис. ... канд. іст. наук / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1996. 202 с.; *Заруда Т.В.* До проблеми українсько-білоруських відносин в 1918 році // Шляхи розвитку слов'янських народів : актуал. пробл. історії : зб. наук. метод. пр. К., 1992. Вип. 2/3. С. 72–78; *Заруда Т.В.* Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави, 1918 р.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 1995. 189 с.; *Єшпанов В.С.* Відносини між Радянською Росією і Українською Народною Республікою (жовтень 1917 р. — березень 1918 р.): Автореф. ... дис. канд. іст. наук;

організаційні заходи щодо створення дипломатичної та консульської служби в найбільш наближеній до сучасної формі в УНР і Українській Державі та її подальший розвиток до 1924 року і формування засад зовнішньої політики незалежної держави. Дослідження українських істориків ґрунтувалися на нових джерелах, доступ до яких відкрили українські архіви, адже за радянського часу до більшості документів, утворених у діяльності «націоналістичних» установ та організацій, доступ був обмежений. На підставі нових виявлених джерел висвітлювали діяльність зовнішньополітичного відомства УНР/Української Держави та іноземних українських представництв за кордоном. У цих працях почали з'являтися перші згадки про перебування в українських містах іноземних представництв.

Так, дослідниця українсько-болгарських відносин В.В. Павленко розглянула діяльність представництва Болгарського царства в Києві, зауважила спроби налагодження українсько-болгарських торговельних зносин болгарським послом в Українській Державі І.Д. Шишмановим, висвітлила його контакти з українськими кооперативними товариствами, опікування болгарськими громадянами та сприяння поверненню їх додому²³. Важливе значення з точки зору створення наукового майданчика для обміну науковою інформацією цієї тематики мало започаткування першого спеціального збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки»²⁴. Стаття В.В. Павленко про бол-

---

07.00.02 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1998. 15 с.; *Єременко Т.І.* Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) // Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 56–70; *Несук М.* Договір, спалений у присутності посла : Таємна угода між УНР і Австро-Угорщиною від 8 лютого 1918 р. та її доля // Політика і час. 1993. № 6. С. 59–65; № 7. С. 53–59; *Соловійова В.В.* Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 1999. 20 с.; *Несук О.М.* Українсько-російські відносини 1917–1922 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. К., 1998. 21 с.; *Павленко Вікторія.* Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Ін-т української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. К., 1996. 46 с.; *Її жс.* Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. 224 с.; *Її жс.* Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918–1920) // Український історичний журнал. 1992. № 12. С. 18–31 та ін.

²³ *Павленко Вікторія.* Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. С. 12–23; *Її жс.* Діяльність болгарської дипломатичної місії в Україні (1918–1919) // Проблеми слов'янства. 1993. Вип. 45. С. 3–14.

²⁴ Збірник наукових праць започатковано Інститутом історії України НАН України 1991 року, відповідальний редактор чл.-кор. НАН України, проф. С.В. Віднянський.

гарське посольство в Києві з'явилася також у міжвідомчому науковому збірнику «Проблеми слов'янознавства»²⁵. Таким чином, В.В. Павленко однією з перших розпочала публікацію досліджень з історії іноземних дипломатичних представництв в Україні. До перших публікацій про діяльність І.Д. Шишманова на посаді болгарського посла в Україні належить і стаття письменника і літературознавця Г.Д. Зленка²⁶, щоправда, опублікована в популярному виданні.

Діяльність чехословацького державного і політичного діяча, вченого і гуманіста, посла австрійського парламенту в 1891–1893 роках та 1907–1911 роках Томаша Г. Масарика першим детально проаналізував чл.-кор. НАН України С.В. Віднянський²⁷. У контексті біографічного дослідження науковець звернув увагу на перебування Т. Масарика впродовж чотирьох місяців наприкінці 1917 – початку 1918 року в Україні, де той займався формуванням військового корпусу та вказав на його знайомство з визначними діячами УНР: М.С. Грушевським, С.В. Петлюрою, О.Я. Шульгиним, В.К. Винниченком²⁸. Відзначаючи політичну активність Т. Масарика, вказуючи на його публічні виступи в Києві, спілкування з місцевою пресою, участь в організації 12 грудня 1917 року мітингу поневолених народів, С.В. Віднянський справедливо наголосив на зміні ставлення Т. Масарика до України після підписання Брестського мирного договору з огляду на можливість спричинення отримання самостійності Україною розколу «у лоні Слов'янщини, а також ославлення великодержавної Росії як головної противаги пангерманської небезпеки для слов'янських народів» та посилення впливу Німеччини на Україну²⁹. У статті наводяться розлогі цитати з промов і спогадів Т.Г. Масарика, які засвідчують його ставлення до України.

Згадки про діяльність іноземних представництв містили також статті та дисертація Т.В. Заруди, присвячені зовнішній політиці Української Держави гетьмана П.П. Скоропадського. Автор аналізував відносини гетьманського уряду з державами Четверного союзу, Болгарією, Румунією, та державними утвореннями, що постали з розпадом Російської імперії. Проте перелік іноземних представництв він навів за викладеним

²⁵ Павленко В.В. Діяльність болгарської дипломатичної місії в Україні 1918–1919 рр. // Проблеми слов'янознавства : міжвід. наук. зб. Львів, 1993. Вип. 45. С. 3–14.

²⁶ Зленко Г. При кому був послом міністр: про історика І.Д. Шишманова, посла Болгарії при Центральній Раді // Книжник. 1993. № 1. С. 10–11.

²⁷ Віднянський С.В. Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв'язки України : наук. пошуки і знахідки : зб. наук. пр. К., 1993. Вип. 4. С. 132–147.

²⁸ Там само. С. 133.

²⁹ Там само. С. 134.

Д.І. Дорошенком в «Історії України 1917–1923 рр.» списком, зберігши помилкове прізвище консула Данії та Австро-Угорщини в Одесі, інші неточності і називаючи іноземних представників слідом за В. Трембіцьким «дипломатичним корпусом»³⁰.

Про діяльність іноземних консульств згадував у своєму дисертаційному дослідженні та пізніших публікаціях Д.В. Веденєєв³¹. Працям цього авторитетного дослідника історії української дипломатії притаманне ретельне дослідження архівної інформації. Апелюючи до висновків В.С. Сідака³², він зауважував залучення більшовицьких консульських співробітників до виконання функцій агітаторів та інструкторів з підготовки збройного повстання в Києві та Одесі, виокремлюючи їх тіньову функцію. Тим самим дослідник окреслив як перспективну тему досліджень діяльність іноземних консульств в Україні.

На підставі опублікованих консульських звітів висвітлив нетривале перебування в Києві на початку 1918 року американського консула Дагласа Дженкінса відомий фахівець і зовнішньої політики ЗУНР та українсько-американських дипломатичних відносин О.В. Павлюк³³. Дослідник звернув увагу на критичне ставлення американського консула до діяльності Голови Центральної Ради М.С. Грушевського, звинувачення його в зв'язках із австрійською розвідкою та близькістю до «соціалістичних» ідей. Згадав автор також і про переведення з Одеси в Київ англійського консула Піктона Багге та влучно охарактеризував позицію французького представника в УНР Жоржа Табуї як готовність надавати допомогу без офіційного визнання³⁴. Спеціальну увагу діяльності в Києві комісара Франції в Україні генерала Жоржа Табуї приділила в дисертаційному дослідженні і пізніших публікаціях Н.Д. Городня. Дослідниця зокрема вказала на оцінку французьким представником діяльності Центральної Ради як недостатньо ефективної та тісні

---

³⁰ Заруда Т.В. Становлення та основні напрями зовнішньої політики Української Держави // Останній шетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1946). К., 1993. С. 79–80.

³¹ Веденєєв Д.В. Дипломатична служба Української держави. 1917–1923 роки: Навч. посібник. К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2007. С. 50, 90–91.

³² Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). К.: Видавн. дім «Альтернативи», 1998. С. 76–77.

³³ Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). Київ: Academia, 1996. 188 с.; Його ж. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Нариси з історії дипломатії України... С. 321–322. та ін.

³⁴ Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів. С. 322.

відносини країн Антанти з Росією як перешкоду до визнання України³⁵. Важливим елементом дослідницької роботи Н.Д. Городньої стало залучення зарубіжної іншомовної історіографії. О.В. Павлюк і Н.Д. Городня першими почали залучати в своїх дослідженнях інформацію, що міститься в опублікованих Державним департаментом США добірках дипломатичних документів.

Згадки про діяльність іноземних представництв з'являлися також у працях, присвячених двостороннім відносинам України з Румунією, дискусіям про визначення кордонів України, кримському питанню в Українській Державі, історії Кубані³⁶.

Результатом співпраці українського і фінського авторів — В.В. Пилипенка та Й. Ремі — стала перша публікація біографії представника Фінляндії в Україні в 1918 році — Германа Гуммеруса³⁷. Завдяки творчій співпраці цих науковців побачили світ також спогади фінського послика, в перекладі українською мовою.

Інтенсивність і широкий тематичний спектр публікацій такої тематики свідчили про початок формування нового напрямку української історіографії — дослідження історії української дипломатії, в якому окреме місце відводилося дослідженню історії іноземних представництв в Україні. Про його активний розвиток на початку 2000-х років свідчили статті та дисертації П.І. Барвінської³⁸, О.Б. Бетлій³⁹, С.А. Борисенка⁴⁰,

---

³⁵ *Городня Наталія*. Переговори держав Антанти з Українською Народною Республікою в кінці 1917 — на початку 1918 рр. // *Європейські історичні студії: Електронний журнал*. 2015. Вип. 2. URL <http://eustudies.history.knu.ua/vypusk-2.html>

³⁶ *Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К.: Основи, 1994. 168 с.; *Анпатов С.Й., Макан І.М.* Українсько-румунські відносини: історія та сучасність // *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 87–100; *Білий Д.* Малиновий клин. Нариси з історії українців Кубані. К.: Товариство Україна, 1994. 120 с.

³⁷ *Пилипенко В.М., Ремі Й.* Перший посол Фінляндії в Україні (до біографії Германа Гуммеруса) // *Вісник Київського університету імені Т. Шевченка. Історія*. К., 1999. Вип. 45. С.

³⁸ *Барвінська Поліна*. Українсько-німецькі відносини на початковому етапі австро-німецької окупації (лютий–березень 1918 р.) // *Київська старовина*. 2000. № 2. С. 157–161; *Її ж.* Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр. Автореферат дис. ... канд. істор. наук. Одеса, 2001. 23 с.; *Її ж.* З історії українсько-німецьких економічних відносин за доби Української Держави (1918 р.) // *Наукові праці Миколаївської філії Національного університету «Києво-Могилянська Академія»*. Т. VIII. М., 2000. С. 93–98.

³⁹ *Бетлій О.Б.* Українське питання в міжнародних відносинах Центральної Європи, 1919–1923 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. К., 2003. 19 с.

Б.М. Гончара і Н.Д. Городньої⁴¹, В.В. Ковалю⁴², О.Р. Купчика⁴³, О.С. Кучика⁴⁴, В.М. Матвієнка⁴⁵, В.Ф. Солдатенка⁴⁶, В.В. Соловійової⁴⁷, В.Г. Церковної⁴⁸, В.М. Шамраєвої⁴⁹; монографії та навчальні посібники Д.В. Веденєва⁵⁰, О.Я. Красівського⁵¹, Н.В. Кривець⁵², О.Б. Кудлай⁵³, О.О. Курає-

⁴⁰ *Борисенко С.А.* Українсько-російські відносини : квітень–грудень 1918 року : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 2003. 19 с.

⁴¹ *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 — січень 1919 рр.) // Український історичний журнал. 2000. № 2. С. 47–57; № 3. С. 44–52.

⁴² *Коваль В.В.* Брест-Литовська конференція 1918 року: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четверного союзу: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ін-т української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. К., 2002. 19 с.

⁴³ *Купчик О.Р.* Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1920–1923 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2005. 17 с.

⁴⁴ *Кучик О.С.* Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2001. 20 с.

⁴⁵ *Матвієнко В.М.* Політика УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917–1921 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2003. 40 с.; *Його ж.* Державно-політичні відносини та налагодження економічного співробітництва Української держави з Білоруською Народною Республікою // Пам'ять століть. 2003. № 1. С. 47–58; *Його ж.* Проблеми формування українсько-білоруських відносин : історичний досвід // Дипломатична академія України: наук. вісн. К., 2001. Вип. 5: Українська зовнішня політика та дипломатія : десять років незалежності. С. 297–305; *Його ж.* Розвиток українсько-білоруських відносин за доби Директорії // Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України. 2002. № 2, ч. 2. С. 39–41.

⁴⁶ *Солдатенко В.Ф.* Зовнішньополітичний курс гетьманської держави Павла Скоропадського // Україна дипломатична. 2004. Вип. IV. С. 336–353.

⁴⁷ *Соловійова В.В.* Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917–1921 рр.: Дис. ... докт. іст. наук. К., 2006. 470 с.

⁴⁸ *Церковна В.Г.* Українсько-російські відносини у 1919–1922 рр.: національно-державний аспект : Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя, 2002. 18 с.

⁴⁹ *Шамраєва В.М.* Міжнародні відносини УНР доби Директорії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2003. 20 с.

⁵⁰ *Веденєв Д.В.* Дипломатична служба Української держави. 1917–1923 роки: Навч. посібник. К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2007. 260 с.

⁵¹ *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України. К., 2008. 544 с.

⁵² *Кривець Н.В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка, 1918–1933 рр. К., 2008. 322 с.; *Її ж.* Розвиток дипломатичних відносин Української Держави з Німеччиною в 1918 році // Наук. вісн. Дип. акад. України. К., 2004. Вип. 10, ч. 2: Зовнішня політика і дипломатія : погляд із ХХІ століття. С. 481–499.

ва⁵⁴, І.Б. Матяш та Ю.Ю. Мушки⁵⁵ та ін., започаткування наукового щорічника «Україна дипломатична»⁵⁶ і «Наукового вісника Дипломатичної академії України» (головний редактор В.Г. Ціватий)⁵⁷, реформування журналу «Політика і час» в «Зовнішні справи» (головний редактор О.Г. Таукач); вихід першої синтетичної праці — «Нариси з історії дипломатії України»⁵⁸, «Української дипломатичної енциклопедії»⁵⁹.

В згаданих працях розглядалося становлення двосторонніх відносин між незалежною Україною (Українською Народною Республікою, Українською Державою) та іншими державами і з'явилася інформація про діяльність іноземних представництв в Україні та їх репрезентантів: австро-угорського (О.О. Кураєв), грузинського (В.В. Матвієнко), білоруського (В.М. Матвієнко), фінського (В.В. Пилипенко)⁶⁰, німецького (П.І. Барвінська, Н.В. Кривець, О.О. Кураєв, М.Д. Несук). Долю азербайджанського представника в Києві досліджували український (О.Р. Купчик) і азербайджанський (Адалет Тагірадзе) науковці, залучаючи джерела з українських і азербайджанських документосховищ⁶¹.

У контексті вивчення розвитку дипломатичних стосунків України з Всевеликим Військом Донським, Білоруською Народною Республікою, Кавказом, Фінляндією, Польщею, Естонією, Латвією і Литвою київський історик дипломатії В.М. Матвієнко звертав увагу на роль білоруського консула Г.Ф. Базаревича в організації двосторонніх зносин між УНР і

⁵³ Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 — квітень 1918 рр.); НАН України, Ін-т історії України. К., 2008. 116 с.

⁵⁴ Кураєв О. Австро-українські відносини першої чверті ХХ століття в австрійській періодиці // Пам'ять століть. 2001. № 5. С. 93–103.

⁵⁵ Матяш І.Б., Мушка Ю.Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. К.: Вид. дім Києво-Могилянської академії, 2005. 400 с.

⁵⁶ Науковий щорічник засновано Генеральною дирекцією з обслуговування іноземних представництв 2001 року, видавець П.О. Кривонос.

⁵⁷ Видання виходило впродовж 1998–2017 року.

⁵⁸ Нариси з історії дипломатії України / О.І. Галенко, Є.С. Камінський, М.В. Кірсенко та ін. / За ред. В.А. Смоля. К.: Видавн. дім «Альтернативи», 2001. 736 с.

⁵⁹ Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.; Т. 2. 812 с.

⁶⁰ Пилипенко Віктор. Відносини між Україною та Фінляндією (1918–1921 рр.) // Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. № 5. С. 59–63.

⁶¹ Купчик Олег. Життя та діяльність першого офіційного представника Азербайджану в Україні Джаліла Садихова (1888–1937 рр.) // Україна дипломатична. К., 2017. Вип. 18. С. 725–730; Купчик О.Р., Тагірадзе Адалет Шаріф огли. Життя та діяльність Джаліла Садихова (Мамедзаде) // Кавказознавчі читання: Міжнародний науково-практичний семінар: збірник матеріалів. К., 2018. С. 155–170.

БНР⁶², вказував на заснування в Києві грузинського консульства⁶³, висвітлював спроби налагодження товарообміну між Українською Державою і Фінляндією, позицію кримської делегації під час переговорів про приєднання до України. Відтак В.М. Матвієнко вперше звернув спеціальну увагу на діяльність в Україні представництв країн «постімперської Росії» «рандштатів». Джерельну базу дослідження склали переважно документи з фондів ЦДАВО України. Водночас надзвичайно цінні документи, пов'язані з цією проблемою зберігаються зокрема в фондах ЦДАГО України, Центрального державного історичного архіву Грузії, Відділу рідкісних книг і рукописів Центральної бібліотеки імені Якуба Коласа НАН Білорусі. Частину документів з грузинського архіву першим виявив і запровадив до наукового обігу активний діяч української громади в Тбілісі, доктор сільськогосподарських наук, президент Союзу «Дніпро» Б.О. Синюк⁶⁴.

До перших спроб аналізу політичного діалогу Української Держави з Кримом у цей період належать праці В.І. Сергійчука⁶⁵. Дослідник детально висвітлює роботу делегацій Криму в Києві на підставі архівної інформації. Інкорпорування повних текстів документів до викладу складає помітну особливість праць проф. В.І. Сергійчука, який залучає в своїх дослідження і зарубіжні джерела.

Ретельним дослідженням джерел та залученням до наукового обігу нової інформації позначені й праці тернопільського науковця І.Б. Дацків⁶⁶. У контексті дослідження зовнішньополітичної діяльності Української Народної Республіки, Української Держави, Західно-Української

⁶² Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії. К.: Київський ун-т, 2002. С. 153.

⁶³ Там само. С. 176.

⁶⁴ Синюк Б. Грузинсько-українські дипломатичні, економічні і громадські зв'язки на початку ХХ сторіччя // Дипломатичні, громадські та економічні відносини між Українською Народною Республікою та Грузинською Демократичною Республікою у 1917–1922 рр.: Зб. м-лів науково-практичної конференції. Тбілісі, 2007. С. 44–60.

⁶⁵ Сергійчук Володимир. Український Крим. К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. 304 с.

⁶⁶ Дацків І.Б. Дипломатичні дії Української Держави за кордоном 1918 р. у захисті національних інтересів // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер.: Історія. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. Вип. 1. С. 91–95; *Його ж.* Створення системи дипломатичних представництв і місій Української Народної Республіки // Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. ст. Сер.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці : Рута, 2008. Вип. 378/379. С. 111–114; *Його ж.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.; *Його ж.* Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / Дип. акад. України при М-ві закордон. справ України. К., 2010. 34 с. та ін.

Народної Республіки дослідник вказав на присутність іноземних консулів у Києві, Одесі, Харкові, навів таблицю присутності зарубіжного консульського корпусу в Україні, в якій переконливо довів потребу коригування оприлюднених кількісних показників⁶⁷.

На підставі нової архівної інформації аналізували взаємини Української Держави з Кримом історик дипломатії В.І. Головченко⁶⁸ та дослідниця українсько-німецьких відносин Н.В. Кривець⁶⁹.

Зростання інтересу до дослідження роботи представництв конкретної країни в Україні в українській та зарубіжній історіографії помітне впродовж останнього десятиліття. Активно працюють у цьому напрямку П.П. Гай-Нижник⁷⁰, Д.А. Давтян⁷¹, І.Б. Дацків⁷², В.А. Іванець⁷³, В.Р. Мараєв⁷⁴, І.Б. Матяш⁷⁵, Р.Я. Пиріг⁷⁶, Т.Г. Рендюк⁷⁷, Б.В. Сергійчук⁷⁸, В.І. Сер-

⁶⁷ *Дацків І.Б.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. С. 240–244.

⁶⁸ *Головченко В.* Кримське питання у зовнішній політиці Центральної Ради й гетьманату Павла Скоропадського // Пам'ять століть. 2008. № 4. С. 107–121.

⁶⁹ *Кривець Н.В.* Кримське питання в політиці Української Держави гетьмана П. Скоропадського // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: Зб. наук. праць пам'яті доктора історичних наук, професора Пархомчука Станіслава Максимовича / Відп. ред. В.А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 61–68.

⁷⁰ *Гай-Нижник П.* Фінансові взаємини Української Народної Республіки і Української Держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною (1918) // Україна дипломатична. 2003. Вип. 3. С. 394–412; *Його ж.* Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як віддзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917–1918 рр.) // Пам'ять століть. 2007. № 2. С. 133–152. *Його ж.* Взаємини України з Францією і Великою Британією за Центральної Ради (1917–1918 рр.): становлення і розлад // Гілея. 2017. Вип. 124 (№ 9). С. 32–43 та ін.

⁷¹ *Давтян Д.А.* Громадсько-політична діяльність вірмен Північного Причорномор'я (1778–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чорноморський національному ун-т імені Петра Могили. Миколаїв, 2017. 22 с.

⁷² *Дацків І.Б.* Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02; Дип. акад. України при М-ві закордон. справ України. К., 2010. 34 с.; *Його ж.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.

⁷³ *Іванець А.В.* Кримське питання в політиці Української Народної Республіки періоду Директорії (кінець 1918–1920 рр.). Дис. ... канд. істор. наук. К., 2016. С. 80–87.

⁷⁴ *Мараєв В.Р.* Українська держава і Всевелике Військо Донське: питання кордонів (квітень–грудень 1918 р.) // Зб. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українознавства. К., 2009. Т. 24. С. 271–292.

⁷⁵ *Матяш Ірина.* Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 482 с.; *Її ж.* Формування консульської служби // Зовніш. справи. 2009. № 3. С. 58–61; *Її ж.* Іноземні консули в Києві за доби Гетьманату // Україна дипломатична. 2016. Вип. 17. С. 618–638; *Матяш Ірина.* Китайское «консульское представительство» в

гійчук⁷⁹, І.С. Стрикун⁸⁰, О.П. Панасюк⁸¹, І.Є. Петренко⁸² та ін.; питання іноземної присутності розглядалися авторами колективної монографії «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки»⁸³. Питання приїзду 1918 року в Київ місії Османської імперії в контексті українсько-турецьких відносин того часу розглядав Я.Р. Дашкевич⁸⁴, діяльність

Украине в 1917–1925 гг.: судьбы в водовороте времени // Украинско-китайские отношения: неизвестные страницы истории и современность. К.: Изд-во «Горобец», 2016. С. 7–42; *Ирина Матяш*. Украина — България: начало на междурядные отношения // Европа-2001. 2017. № 3–4. Год. XXIV, бр. 142. С. 16–18; *Матяш Ирина*. Судьба грузинского консула в Украине Константина Цагарели (по документам украинских архивов) // А а г х е і о п і. Tbilisi, 2017. Вип. XIV. С. 61–76; *Матяш Ирина*. Перший український представник у Сирії та Лівані // Зовнішні справи. 2018. № 1. С. 34–38; *Матяш Ирина*. Перші білоруські представництва в Україні (1918 р.): спроба встановлення дипломатичних відносин між УНР та БНР (романтика сподівань та реалії буття) Україна дипломатична: науковий щорічник. 2018. Вип. 19. С. 75–95; *Матяш І.Б.* Роль дипломатичних установ у започаткуванні українсько-болгарських міждержавних відносин (1918–1921рр.) // Український історичний журнал. 2018. № 2 (539). С. 53–75; *Матяш І.Б.* Українсько-грузинські дипломатичні відносини в 1919–1921 рр.: політичні завдання та організаційні форми Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності. До століття встановлення дипломатичних відносин. Зб. наук. праць. К., 2018. С. 38–64; *Iryna Matyash*. Vasyl Orenchuk — der letzte konsul der Ukrainischen Volksrepublik // Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen: Die Ukraine aus globaler Sicht. Munich, 2018. S. 414–423 та ін.

⁷⁶ *Піріг Р.Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною Росією. К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. 209 с.; *Його ж.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. Київ, 2011. 335 с.; *Його ж.* Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року. К.: Ін-т історії України, 2018. 358 с.

⁷⁷ *Рендюк Теофіл*. Встановлення та розвиток українсько-румунських відносин у 1917–1923 рр.: етапи та постаті // Україна дипломатична. 2018. Вип. XIX. С. 96–113.

⁷⁸ *Сергійчук Б.В.* Українсько-турецькі відносини в першій чверті XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.02; Дип. акад. при М-ві закорд. справ України. К., 2011. 19 с.

⁷⁹ *Сергійчук Богдан, Сергійчук Володимир*. На межі двох світів: українсько-турецькі відносини в середині XVI — на початку XXI ст. К.: ПП Сергійчук М.І., 2012. 320 с.

⁸⁰ *Стрикун І.Н.* Становлення білоруської державності (1917–1921 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2010. 20 с.

⁸¹ *Панасюк О.П.* Білоруська Народна Республіка 1918–1919 рр.: внутрішня і зовнішня політика: Дис. ... канд. іст. наук. Луцьк, 2016. 280 с.

⁸² *Петренко І.С.* Політико-дипломатична діяльність українських національних урядів у Чорноморському регіоні (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка. К., 2016. 250 с.

⁸³ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін.; упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Піріг. К.: Ніка-Центр, 2015. 512 с.

⁸⁴ *Ярослав Дашкевич*. Українсько-турецькі політичні відносини в першій половині XX ст.: національний аспект // Україна дипломатична. 2010. Вип. 11. С. 354–583.

вірменського представництва в Києві та Одесі досліджував Д.А. Давтян⁸⁵, про консульську місію В.Є. Таїрова згадувалося в ювілейній публікації до його 150-ліття⁸⁶, аналіз перебування кримської делегації в Києві в 1918 році міститься в кандидатській дисертації А.В. Іванця «Кримське питання в політиці Української Народної Республіки періоду Директорії (кінець 1918–1920 рр.)»⁸⁷. Участь іноземних делегацій і окремих представників у вирішенні українського питання в роки Першої світової війни проаналізували В.І. Головченко та В.Ф. Солдатенко⁸⁸.

Активізувалися біографічні дослідження щодо іноземних представників в Україні. Увагу українських науковців на початку 2010-х років знову привернула постать болгарського представника в Україні І.Д. Шишманова⁸⁹. Не менш популярною серед українських дослідників була й особа представника Німецької імперії барона А. фон Мумма⁹⁰.

⁸⁵ Давтян Д.А. До питання вірмено-українських дипломатичних відносин у 1918–1920 рр. // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Одеса, 2008. № 17. С. 201–215. Його ж. З історії Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі (1918–1920) // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки : науковий журнал / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2016. № 2. С. 97–104; Його ж. З історії Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі (1918–1920 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 26. К., 2017. С. 425–435 та ін.

⁸⁶ Каграманян Анна. Великий учений и винодел Василию Егоровичу Таирову — 150 лет // Армянский вестник: информационно-аналитическая газета общественной организации «Союз Армян Украины». № 36. 2009, октябрь–ноябрь. С. 6.

⁸⁷ Іванець А.В. Кримське питання в політиці Української Народної Республіки періоду Директорії (кінець 1918–1920 рр.). Дис. ... канд. істор. наук. К., 2016. С. 80–87.

⁸⁸ Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. К.: Парламентське видання, 2009. 448 с.

⁸⁹ Москаленко В. Драгоманов і Шишманов // Євроатлантика. 2010. № 2. С. 27; Павленко В. Іван Шишманов та розбудова болгарсько-українських дипломатичних відносин у 1918–1919 рр. // Дриновський збірник. 2011. Т. 4. С. 239–246; Павленко Вікторія. Іван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. № 19. С. 59–70; Піскіжова В. Роль родини Драгоманових-Шишманових в українсько-болгарських зв'язках (кінець XIX — перша половина XX ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. № 21. С. 110–126; Якімова Антоніна. Роль Івана Шишманова у виборі першого посла Української Народної Республіки в Болгарії // «Драгоманівські студії»: матеріали шостої та сьомої міжнародних наукових конференцій. Софія, 2013. С. 112–115.

⁹⁰ Вовчук Людмила. Філіп Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварценштейн — німецький дипломат «старого загартування» // Зовнішні справи. 2017. № 11. С. 50–52; Гай-Нижник П.П. Альфонс фон Мумм — дипломат і посол Німеччини в Україні: коротка хроніка життя (1859–1924) // Гілея. 2017. Вип. 127 (№ 12). С. 45–49; Пуріг Руслан. Барон Альфонс Мумм — глава німецької дипломатичної місії // Відносини України і Цент-

Автор найґрунтовнішої публікації про дипломатичну діяльність А. фон Мумма в Україні — відомий дослідник історії Гетьманату проф. Р.Я. Пиріг не лише подав біографічні відомості про німецького дипломата, а й детально проаналізував його взаємини з українськими високопосадовцями. Проф Р.Я. Пиріг дослідив також біографії інших німецьких дипломатів: Ганса Берхема, Еріха Тіля, Отто Відтфельда⁹¹. Оцінки діяльності представника Румунії в УНР Костянтина Коанде містять праці відомого вченого і дипломата Т.Г. Рендюка⁹². Вказуючи на прибуття генерала Коанде в грудні 1917 року як офіційного представника Румунії при Генеральному Секретаріаті УНР, автор наголошує на його негативному впливі на порозуміння між Україною і Румунією щодо бесарабського питання. Висвітлення в донесеннях К. Коанде цієї проблеми в спотвореному вигляді спричинило її тривале обговорення політиками, дипломатами, науковцями і журналістами обох країн. Упродовж 2014–2016 років в Інституті історії України НАН України вийшло два випуски енциклопедичного біографічного словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах»⁹³, де опубліковано стислі біографії представників іноземних держав в Україні в 1918 році — Великої Британії (Дж. П. Багге), Фінляндії (Г.Г. Гуммеруса), Німецької імперії (А. фон Мумма) — всі авторства Н.В. Кривець, у другому — комісара Ж. Табуї (автор О.Б. Кудлай). 2016 року з ініціативи Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин і Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв започатковано серію видань «Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості», в якій публікуються статті про українських та іноземних дипломатів.

Нові відомості про турецьке представництво в Україні в 1918 році на підставі матеріалів турецьких архівів оприлюднив Б.В. Сергійчук⁹⁴, ре-

---

ральних держав: нетипова окупація 1918 року. К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. С. 248–285.

⁹¹ Пиріг Руслан. Відносини України з Центральними державами... С. 286–320.

⁹² Рендюк Теофіл. До витоків українсько-румунських дипломатичних відносин: проблема українців у Румунії // Україна дипломатична. К., 2017. Вип. 18. С. 143–152.

⁹³ Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. — Вип. 5: Біографічна частина: А–М / Ред. кол.: М.М. Варварцев (відп. ред.), С.В. Віднянський (кер. авт. кол.), О.М. Горенко, О.А. Іваненко (відп. секр.), А.Ю. Мартинов. К.: Ін-т історії України, 2014. 331 с.; Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 6: Біографічна частина: Н–Я / Ред. кол.: М.М. Варварцев (відп. ред.), С.В. Віднянський (кер. авт. кол.), О.М. Горенко, О.А. Іваненко (відп. секр.), А.Ю. Мартинов. К.: Ін-т історії України, 2016. 370 с.

⁹⁴ Сергійчук Б.В. Документи з Османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році. Національна та історична пам'ять: 36. наук. праць. Вип. 7. Спецвипуск: «Павло Скоропадський — останній гетьман України (до 140-річчя

зультати дослідження діяльності донського представництва публікував В.Р. Мараєв⁹⁵. Перевага цих публікацій полягала в залученні до наукового обігу нової архівної інформації з зарубіжних архівів. Відкриття широких можливостей доступу до раніше засекречених українських архівів та недоступних через територіальні й мовні бар'єри іноземних архівів сприяло формуванню нового напрямку в дослідженнях історії дипломатії — вивчення дипломатичних архівів. Низка досліджень українських науковців присвячена складу і змісту архівів, що містять відомості про діяльність іноземних представництв в Україні⁹⁶, побачив світ тематичний випуск збірки наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» (Чис. 28) — «Дипломатичні архіви: поняття, інституційна історія, інформаційний потенціал»⁹⁷.

Матеріали щодо діяльності іноземних представництв знайшли відображення в ювілейних збірниках, присвячених 20-літтю встановлення

від дня народження)» К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 226–232; *Його ж.* Документи з Османського архіву про розвиток консульських відносин між УНР і Туреччиною // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Історичні науки. 2013. Вип. 20 «Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід». Ч. 1. С. 156–160.

⁹⁵ *Мараєв В.Р.* Донське посольство М.А. Свечина — О.В. Черячукіна в Українській Державі (1918 р.) // Національна та історична пам'ять: 36. наук. праць. Вип. 7. Спецвипуск: «Павло Скоропадський — останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)». К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 241–251; *Колесник В.Ф., Мараєв В.Р.* Відносини України і Війська Донського у 1917–1920 рр. (за документами Державного архіву Російської Федерації) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Історичні науки. 2013. Вип. 20 «Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід». Ч. 1. С. 171–183.

⁹⁶ *Саблук В.* Україна — Італія: архіви про початки дипломатичних зносин // Київська старовина. 2002. № 1. С. 88–92; *Яковлева Л.* Документи ЦДАВО України про дипломатичні відносини УНР і Австрії у 1917–1920 рр. // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX — початку XX ст. К.; Чернівці, 1999. С. 39–51; *Словських У.О.* Дипломатичні документи як джерело з історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2010. 19 с.; *Словських У.О.* Вірчі листи А. Мумма фон Шварценштайна і О. Севрюка як джерела з дипломатичної історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради // Грані. 2009. № 4. С. 26–30; *Словських У.О.* Дипломатичне листування Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини як джерело з історії українсько-німецьких відносин березня–квітня 1918 р. // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії : матеріали Других всеукр. драгоманів. читань молодих істориків, 14 берез. 2008 р. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. С. 238–243.

⁹⁷ Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. Ред. Г.В. Боряк; упоряд. І.Б. Матяш. К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. Чис. 28: Дипломатичні архіви: поняття, інституційна історія, інформаційний потенціал. 296 с.

дипломатичних відносин між Україною і Азербайджаном⁹⁸, Україною і Румунією⁹⁹, 100-літтю дипломатичних відносин між Україною і Грузією¹⁰⁰. До століття української дипломатичної служби зусиллями Посольства України в Болгарії в співпраці з болгарськими та українськими науковцями (І. Дацків, І. Манасієва, І. Матяш та ін.) побачило світ ювілейне число журналу «Європа-2001»¹⁰¹, в якому зокрема розглядалася діяльність дипломатичних представництв. Публікації, присвячені діяльності іноземних представництв у Києві, з'являються також у тематичних наукових збірниках¹⁰². Питання встановлення консульських і дипломатичних відносин між Україною та іншими зарубіжними країнами в 1917–1918 року стали предметом обговорення на міжнародних наукових конференціях «Україна і Грузія: дипломатичні відносини, міжнародні зв'язки, культурна дипломатія» (Батумі, 9–13 травня 2017 року), «Сучасна українська дипломатична служба: шлях, тривалістю сто років» (Київ, 28–30 листопада 2017 року), «Україна та Німеччина: міждержавні відносини в 1918–1924 рр.» (Київ–Чернігів, 31 травня – 1 червня 2018 року), «Болгарія і Україна в історії Європи» (Софія, 18–19 червня 2018 року), «Україна і Туреччина: століття взаємної дипломатичної присутності» (Анкара, 26 вересня 2018 року) та ін. Такі міжнародні зустрічі науковців відкривають нові можливості в дослідженнях історії іноземних дипломатичних представництв в Україні та обміну інформацією джерельного значення, оскільки саме це питання набуває ключового значення в дослідженнях діяльності іноземних представництв в Україні через розпорошеність у різних країнах архівних документів.

Окрему групу публікацій з історії іноземних представництв в Україні складають праці, присвячені діяльності зарубіжних консульств за доби

⁹⁸ *Гасымлы М.Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские отношения: история и современность. Изд. второе, испр. и доп. К.: Изд. дом Дмитрия Бурого, 2014. 160 с.

⁹⁹ Україна — Румунія: 20 років дипломатичних зносин; укр. та рум. мовами / упор. В.Д. Котик. Чернівці: Букрек, 2012. 152 с. : іл. *Василь Кантару.* Румунія румунсько-українські дипломатичні відносини в 1917–1923 роках // Україна — Румунія: 20 років дипломатичних зносин... С. 73–75.

¹⁰⁰ Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності. До століття встановлення дипломатичних відносин. Зб. наук. праць / Упоряд: Ірина Матяш, Тамаз Путкарадзе. К., 2018. 315 с.

¹⁰¹ Європа-2001. 2017. № 3–4. Год. XXIV, бр. 142.

¹⁰² *Попенко Я.В.* Встановлення українсько-болгарських міждержавних відносин за доби Гетьманату П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) // Гуржіївські історичні читання. 2014. Випуск 7. С. 288–290; *Колесник В.Ф., Мараєв В.Р.* Створення дипломатичного представництва Війська Донського в Україні (1917–1919 рр.) // Гілея. 2013. Вип. 72. С. 102–109.

Української революції 1917–1921 років у Миколаєві та Одесі. Українські науковці (Л.Г. Білоусова¹⁰³, Л.А. Вовчук¹⁰⁴, О.Є. Музичко¹⁰⁵, Д.А. Давтян¹⁰⁶ та ін.) із різним ступенем деталізації досліджували діяльність іноземних представництв у Одеському консульському окрузі в умовах перманентної зміни влади. Зокрема, Л.Г. Білоусова вказала на роль консулів Великої Британії та Туреччини в організації евакуації іноземних підданих із Одеси, констатувала факт убивства більшовиками грецького консула Серафідіса за підозрою в співпраці з білогвардійцями та організації таємного осередку. Л.А. Вовчук окреслила конфігурацію консульського корпусу в Миколаєві та Одесі в 1917–1919 рр. ретельно дослідивши різні історичні джерела, які містили відомості про іноземних консулів¹⁰⁷. Утім хронологічні та географічні межі праць згаданих дослідниць, відповідно до поставлених ними завдань не передбачали відтворення цілісної картини діяльності іноземних консульств та висвітлення напрямів і форм взаємодії української консульської служби, що перебувала на етапі формування, з консульськими представниками іноземних держав. Діяльність вірменських і грузинських представництв та їх репрезентантів досліджують одеські історики Д.А. Давтян¹⁰⁸ та О.Є. Музичко¹⁰⁹. Загальний нарис становища іноземних представництв в Одесі та Миколаєві подано в

¹⁰³ Білоусова Л.Ліля. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств в Одесі в ХІХ — на початку ХХ століть // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 24. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. С. 374–390.

¹⁰⁴ Вовчук Л.А. Консули Одеси в економічному житті Південної України (ХІХ — початок ХХ ст.) // Краєзнавство. 2012. № 2. С. 121–126; Її ж. Просопографічний портрет іноземних консулів Чорноморсько-Азовського регіону Російської імперії (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.) // Наукові праці. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 229, т. 241. С. 46–53. (Серія «Історія»); Її ж. Дипломатичні зв'язки України на завершальному етапі Першої світової війни // Гілея. Вип. 90 (11). С. 60–64 та ін.

¹⁰⁵ Музичко О. Перший грузинський консул в Одесі Овсій Іларіонович Ушверідзе: толерантність як принцип дипломатії // Південний Захід. Одесика. Вип. 21. 2016. С. 224–241.

¹⁰⁶ Давтян Д.А. До питання вірмено-українських дипломатичних відносин у 1918–1920 рр. С. 201–215.

¹⁰⁷ Вовчук Л.А. Дипломатичні зв'язки України на завершальному етапі Першої світової війни // Гілея. 2014. Вип. 90 (11). С. 60–64.

¹⁰⁸ Давтян Д.А. Громадсько-політична діяльність вірмен Північного Причорномор'я (1778–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.02 / Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2017. 20 с.

¹⁰⁹ Музичко О. Перший грузинський консул в Одесі Овсій Іларіонович Ушверідзе: толерантність як принцип дипломатії // Південний Захід. Одесика: историко-краєведчески альманах. Вип. 21. Одесса: «Печатный дом», 2016. С. 224–241; Її ж. Грузини в Одесі: історія та сучасність. Одеса: ВМВ, 2010. 292 с.

монографії І.Б. Матяш «Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії»¹¹⁰.

Створення та початок діяльності іноземних представництв у Києві та Одесі вивчали й зарубіжні дослідники. Спеціальну увагу заснуванню консульських установ Австро-Угорщини в 1918 року в Києві та Одесі у контексті дослідження австрійсько-українських консульських зносин присвятив австрійський науковець і дипломат проф. Рудольф Агстнер¹¹¹. На підставі документів, виявлених у Державному архіві Австрійської Республіки, дослідник висвітлив погляди на розвиток подій в Україні цього періоду керівника австрійської делегації графа Йогана Форгача та обставини призначення консулом у Київ Вальтера Ріттера Принціга фон Гервальта і Одесу старшого лейтенанта у відставці Гайнріха фон Цітковскі¹¹². Життєвому шляху представника Німецької імперії в Українській Державі барону А. фон Мумму присвятив монографічне дослідження німецький дослідник Пауль Ган¹¹³. Згадки про німецьких представників в Україні містять праці Френка Гольчевскі¹¹⁴ та Матіаса Дорнфельда і Енріко Зеевальда¹¹⁵. Стислий біографічний нарис про І.Д. Шишманова як представника Болгарського царства в Україна подала в контексті дослідження історії болгарської дипломатії болгарська вчена Алека Стрезова¹¹⁶. Діяльність французького консула Е. Енно в Одесі розглядав російський науковець Олександр Пученков¹¹⁷. Праці цього дослідника ґрунтуються на широкому колі архівних документів з російських архівів, спогадах представників білогвардійської еміграції та

¹¹⁰ Матяш Ірина. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. К.: Ін-т історії України НАН України. 482 с.

¹¹¹ Агстнер Р. Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010. Wien–Berlin : Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. 409 с.

¹¹² Там само. С. 306–313.

¹¹³ Hahn P. Alfons Mumm von Schwarzenstein: diplomat, Photograph & anders als die Anderen. Badenweiler: Oase Verlag, 2012. 379 p. : ill.

¹¹⁴ Golczewski Frank. Deutsche und ukrainer. 1914–1939. Paderborn–München–Wien–Zurich^ Ferdinand Schoning, 2010. 1085 s.

¹¹⁵ Dornfeld Matthias, Seewald Enrico. Deutschland — Ukraine. Hundert Jahre diplomatische Beziehngen. Berlin, 2017. 92 s.

¹¹⁶ Стрезова Алека. Българската дипломатия: институции и представители. 1879–1918. София, 2017. 239 с.

¹¹⁷ Пученков А.С. «Большой город дает возможности развернуться»: из истории французской интервенции в Одессе // Труды исторического факультета Санкт-Петербургского университета. 2013. № 14. С. 125–157; Михайлов В.В., Пученков А.С. Борьба политических направлений в Одессе в дни французской интервенции // Вопросы истории. 2012. № 6. С. 93–104 та ін.

емігрантській пресі, однак висновки позначені тенденційними оцінками досліджуваних осіб і подій. Білоруські та польські науковці О. Кукса¹¹⁸, В.М. Лебедєва¹¹⁹, С.А. Третяк¹²⁰ (Республіка Білорусь), Дорота Міхалюк¹²¹ (Республіка Польща) у контексті дослідження спроб встановлення двосторонніх стосунків УНР і БНР звертали увагу на діяльність білоруських делегацій щодо ведення переговорів із УНР та Українською Державою. Діяльність польських консульських установ в Одесі на підставі українських та польських джерел дослідив польський науковець Томаш Чесельський¹²². Взаємини української делегації з представниками країн Четверного союзу розглядала болгарська дослідниця Інна Манасієва¹²³. Процес заснування дипломатичних та консульських представництв Грузинської Демократичної Республіки в Українській Державі висвітлювали Анна Анджапарідзе, Аміран Бежуашвілі, Симон Кіладзе¹²⁴ та ін. Нову інформацію про перебування в Києві дипломатичного представництва на підставі інформації турецьких архівів подав турецький

¹¹⁸ *Кукса Александр*. Украинская дипломатия начиналась в Беларуси // *Беларуская думка*. 2012. № 11. С. 68–74.

¹¹⁹ *Лебедзева В.* Дыпламатычная місія БНР у перамовах з Українай (1918 г.) // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. Białystok, 2001. Т. 15. С. 97–108; *Лебедзева В.* Тэрытарыяльнае пытанне на беларуска-ўкраінскіх перамовах 1918 г.: факталагічны і крыніцазнаўчы аспекты // *Архівознаўство. Археаграфія. Джерелознаўство: міжвід. зб. наук. пр.* Київ, 2000. Вип. 2: Архівознаўчі чытанні. С. 104–113.

¹²⁰ *Трацяк С.А.* Кіеўская місія Беларускай Народнай Рэспублікі // *Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Сер. гуманітарных навук*. 2005. № 3. С. 50–55.

¹²¹ *Міхалюк Д.* Дипломатичні зносіни Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки і Гетьманату у світлі документів (березень–грудень 1918 р.) // *Студії з архів. справи та документознавства*. 2004. Т. 12. С. 107–114; *Її ж.* *Беларуская Народная Рэспубліка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларуска-ўкраінскіх перамоваў / навук. рэд. Станіслаў Рудовіч; переклад з поляскай мовы Алесь Пілецкі. Смаленск: Інбелкульт, 2015. 496 с.*

¹²² *Ciesielski T.* Konsulat polski w Odessie 1919–1920 // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX — początkach XXI wieku / Red. H. Stroński i G. Seroczyński. Olsztyn–Charków, 2010. S. 81–101; Чесельський Томаш.* Консульство Польщі в Одесі в 1918–1920 рр. та його архів // *Зовнішні справи*. 2017. № 12. С. 18–21; *Її ж.* *Консульство Польщі в Одесі в 1918–1920 рр. та його архів // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип. 26. С. 415–424.

¹²³ *Манасієва І.* Болгарія та Українська Народна Республіка на Брест-Литовській мирній конференції: відстоювання національних інтересів // *Дриновський збірник*. 2011. Т. 4. С. 230–238.

¹²⁴ *Кіладзе Симон.* Невідомі сторінки дипломатії // *Хроніка-2000: Український культурологічний альманах*. К., 2001. № 43: Україна–Грузія. С. 27–33; *Бежуашвілі А.* Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років // *Україна–Грузія: Хроніка 2000: Український культурологічний альманах*. К., 2002. Вип. 47–48. С. 20–25; публікація архівних документів: С. 26–110.

дослідник Хакан Кирилми. Він указав зокрема, що першим тимчасовим повіреним у Києві в червні 1918 року було призначено Фахреддіна бей, колишнього османського повіреного в справах у Санкт-Петербурзі¹²⁵. Слід зауважити, що турецький науковець не випадково називає в своїй праці УНР Українською Демократичною Республікою — таку назву містили англомовні бланки МЗС УНР.

Побіжну інформацію про функціонування іноземних представництв у Києві містять біографічні нариси Неллі Портнової¹²⁶ (про Григорія Гуревича), Георгія Браїловського¹²⁷ (про родину Гріпарі), Наталії Баранової-Шестової¹²⁸ (про Даниїла Балаховського), Олександра Боханова¹²⁹ (про Даниїла Балаховського, Гавриїла Енні), Андрія Фединського (про Дагласа Дженкінса)¹³⁰, Нонни Василевської (про Павла Тремповича)¹³¹.

Таким чином, діяльність іноземних представництв в Україні в 1917–1919 роках знайшла відображення в низці праць українських та зарубіжних науковців, присвячених історії становлення державності, зовнішніх зносин та формування дипломатичної служби; біографічних дослідженнях. На відміну від ідеологічно заангажованих публікацій радянського періоду праці сучасних дослідників тяжіють до об'єктивного викладу на підставі комплексної джерельної бази. Переважна більшість таких публікацій містить стислі відомості про те чи інше іноземне представництво у контексті більш широкої проблеми. Дослідження українських науковців, особливо — на початку 1990-х років переважно ґрунтувалися на архівній інформації, що міститься в документах українських архівів. Публікаціям останніх років притаманне розширення джерельної бази досліджень за рахунок вивчення документів зарубіжних архівів. Зарубіжні дослідники в своїх працях активно залучають до наукового обігу архівну інформацію з документів, що зберігаються в архівах їхніх

¹²⁵ *Кирилми Хакан*. Дипломатичні відносини між Османською імперією і Українською Демократичною Республікою, 1918–1921 рр. URL: <http://www.ucrainarma.org/forum/viewtopic.php?f=5&t=17&start=20>

¹²⁶ *Портнова Неллі*. Это бесконечное отщепенство // *Лехаим*. 2012, сентябрь. Вип. 9 (245). URL: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/245/245.html>

¹²⁷ *Браїловский Георгий*. Последний хозяин Барановки // *Антиквар*. 2012, июнь. № 6 (64). С. 16–17.

¹²⁸ *Баранова-Шестова Наталия*. Жизнь Льва Шестова. По переписке и воспоминаниям современников. Т. 1. Париж: La Presse Libre, 1983. 360 с.

¹²⁹ *Боханов А.Н.* Деловая элита России. Москва, 1994. 276 с. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/bohanov/04.php

¹³⁰ *Fedynsky Andrew*. Ukraine's historic opportunity / Andrew Fedynsky // *The Ukrainian Weekly*. 1997, February 23. № 8, Vol. LXV.

¹³¹ *Василеўская Нона*. Жыцьцёвы шлях Паўла Трамповіча // *Spadcyна*. 1998. № 2. С. С:\Spadcyна\2_98\Tramp.doc 16.03.98/

країн. Поява спільних публікацій українських і зарубіжних дослідників засвідчує ефективність співпраці, що реалізується в наукових статтях, публікаціях документів та документальних збірників. Це складає підґрунтя для цілісного дослідження історії іноземних представництв в Україні та дозволяє трактувати як перспективну тему створення довідника про іноземні представництва та іноземних представників в Україні як міжнародного проекту з залученням українських і зарубіжних науковців. Загалом особливість сучасних публікацій полягає у значному розширенні кола історичних джерел, залучених дослідниками, співпраці українських та іноземних науковців, сприянні таким дослідженням дипломатичних установ, зокрема Міністерства закордонних справ України, активній діяльності створеного 2016 року Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин. Інтенсивність публікацій та повторюваність тем з історії української дипломатичної служби доби Української революції 1917–1921 років дає підстави до висновку про наближення вичерпаності цієї проблематики та необхідності ширшого застосування результатів наукових досліджень у комеморативних заходах, проведенні маркування місць пам'яті української дипломатії: встановленні меморіальних дошок, виявленні та збереженні поховань дипломатів, проведенні науково-просвітницьких акцій. Йдеться не лише про українських дипломатів, а й про іноземні представництва в Україні та зарубіжних дипломатів, збереження пам'яті про яких засвідчує тривалу дипломатичну присутність в Україні й сприятиме посиленню взаємоповаги з іноземними державами.

1.2. Джерела до вивчення діяльності іноземних представництв в Україні в 1917–1919 роках: український і зарубіжний комплекс

Джерельну базу дослідження діяльності іноземних представництв у період Української революції 1917–1921 років складає архівна інформація первинного (архівні документи, що відклялися у фондах українських і зарубіжних архівів) та вторинного (архівні довідники, в тому числі огляди архівних фондів) рівня; нормативні акти, пов'язані з особливостями функціонування іноземних представництв, їхньої взаємодії з українським зовнішньополітичним відомством та пра-

вами іноземців; збірники архівних документів; періодика; спогади учасників подій; науково-довідкові видання. З огляду на специфіку досліджуваної тематики український і зарубіжний комплекси джерельної бази мають рівноцінне значення, оскільки документи іноземних представництв зберігаються як у країні акредитації, так і в країні, яка їх акредитувала.

Український комплекс джерельної бази досліджуваної тематики зосереджено у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Одеської області, Державного архіву м. Києва та деяких інших державних архівних установ України.

Найбільший за обсягом та інформативністю масив документів цього комплексу, утворених у діяльності органів влади (Української Центральної Ради, Генерального Секретаріату УЦР, Кабінету міністрів Української Держави, Канцелярії Директорії УНР, МВС Української Держави, Міністерства фінансів, МВС та інших державних органів УНР і Української Держави, зокрема профільного відомства: Генерального секретарства справ міжнародних, МЗС УНР, МЗС Української Держави), українських закордонних дипломатичних установ, іноземних представництв в Україні, а також у фондах особового походження.

Значна частина документів перших українських дипломатичних і консульських установ доби визвольних змагань 1917–1921 рр. після тривалої європейської одиссеї повернулася в Київ у складі української частини так званого «Празького Російського Архіву», переданого чехословацьким урядом УРСР згідно з «дарчим актом» від 30 серпня 1945 року з умовою, що він повинен «зберігатися в Києві в українському центральному архіві як самостійний відділ, поіменований “Празький український архів”, і що чеській стороні повинні бути надані фотокопії тих документів, що передаються»¹³². Історія передавання празьких архівів достатньо досліджена українськими і зарубіжними науковцями¹³³. Ці архіви зберігаються нині в ЦДАВО України та ЦДАГО України й 1992 року передані на загальне зберігання та відкриті для наукових пошуків.

---

¹³² Див.: *Лозенко Л.І.* Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. 1996. № 1–6. С. 24 .

¹³³ Див.: *Мушинка Микола.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. К., 2005. 160 с.; *Боряк Тетяна.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. 544 с.; *Палієнко Марина.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). К.: Темпора, 2008. 688 с., іл.

Варто лише зазначити, що «перебрання архівів закордонних місій УНР та збереження цих архівів» за поданням міністра закордонних справ А.В. Ніковського 23 травня 1924 року Рада народних міністрів УНР доручила О.Я. Шульгину¹³⁴. Йдеться зокрема про документи В.К. Винниченка, М.І. Шаповала, С.П. Шелухина та інших українських діячів, зібрані у міжвоєнний час у Музеї визвольної боротьби України в Празі та Українському історичному кабінеті (1925–1948). Приватні колекції українських дипломатичних та консульських працівників склали основу архівних фондів МВБУ, які частково повернулися в Україну, а частково залишилися у Національному архіві Чеської Республіки (Narodní archive Ceske Republiky, f. Ukrajinske museum, Praha, (1659) 1925–1948) та Слов'янської бібліотеки Національної бібліотеки Чеської Республіки.

У фондах зовнішньополітичного відомства: «Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1917–1918 рр.» (ф. 2592) Міністерство закордонних справ Української Держави, 1918 р.» (ф. 3766), «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1918–1924 рр.» (ф. 3696) відклалися оригінали (посла Болгарського царства І.Д. Шишманова, консула БНР П.В. Тремповича, повіреного в справах Всевеликого Війська Донського О.І. Черячукіна та ін.) та копії (голови німецької дипломатичної барона А. фон Мумма, генерального консула Австро-Угорщини Вальтера Ріттера Принціга фон Гервальта та ін.) уповноважувальних грамот іноземних представників, списки членів іноземних представництв із адресами їх розташування, листування українською та іноземними мовами в оригіналах з вищим керівництвом держав, профільними міністрами та главами місій (у копіях і чернетках), авторизовані переклади звернень іноземних консулів до зовнішньополітичного відомства й інших державних органів, протоколи нарад консульської колегії, протоколи нарад українських державних органів за участі іноземних представників, звернення українських громадян та іноземних підданих до іноземних представництв, інші документи персонального характеру. Документи містять цінну фактографічну інформацію про персональний склад консульств, час перебування в Україні, рівень та інтенсивність контактів з українськими посадовими особами тощо. Особливий інтерес складають автографи іноземних представників, відтиски печаток та бланки установ. Цінну інформацію щодо упорядкування українсько-російських стосунків після припинення мирних переговорів Української Держави і РСФРР у жовтні 1918 року містить виявлена у фонді 3766 «Угода про економічні і політичні пред-

¹³⁴ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 171. Арк. 84.

ставництва РСФРР на Україні та Української Держави в Росії», підписана 9 листопада 1918 року О.О. Палтовим як виконавцем обов'язків міністра закордонних справ і Д.З. Мануїльським як повноважним представником РСФРР в Україні, згідно з якою після припинення переговорів і взаємного відкликання консульств передбачалося продовження офіційних стосунків шляхом заснування політичних та економічних комісій¹³⁵. Документ свідчить про дипломатично коректне припинення переговорів.

У фондах органів управління: «Українська Центральна Рада, м. Київ, з 08.02.1918 р. — м. Житомир, з березня 1918 р. — м. Київ» (ф. 1115), «Рада Народних Міністрів УНР» (ф. 1036), «Рада Міністрів Української Держави» (ф. 1064) та ін. збереглися протоколи засідань, в ході яких приймалися рішення, пов'язані з перебуванням на території України іноземних представництв, наданням їм фінансової допомоги чи позики, спорядженням українських дипломатичних місій за кордон. Протоколи й журнали засідань Генерального Секретаріату УЦР містять відомості про ухвалення рішень щодо встановлення контактів із зарубіжними країнами, забезпечення діяльності іноземних представництв (ф. 1063 «Українська Центральна Рада. Генеральний секретаріат. Протоколи й журнали засідань Генерального Секретаріату Центральної Ради»). Документи фонду 1118 «Міністерство торгівлі і промисловості Української Держави, м. Київ» відображають становлення торговельних відносин та роль у цьому процесі іноземних представництв. Тут відклалося листування міністерства фінансів про товарообмін з урядами БНР, Грузії, Всеволокого Війська Донського, правлінням Білоруської торговельної палати з міністерством продовольчих справ.

Документи, що утворилися в діяльності деяких іноземних представництв, сформовано в окремі фонди: «Генеральне консульство РРФСР в Києві, м. Київ» (ф. 2482), «Естонський національний комітет в Києві, м. Київ» (ф. 2224), «Французьке консульство в Києві, м. Київ» (ф. 4466), «Англійське консульство в Києві, м. Київ» (ф. 4467), «Швейцарське консульство в Києві» (ф. 4455) та ін. Тут відклилися штатні розписи іноземних представництв, листування з державними органами (передусім — зовнішньополітичним відомством) УНР та Української Держави в оригіналах, копіях і чернетках, списки на отримання матеріальної допомоги тощо. Спроби встановлення контактів українських громадян із іноземними консулами засвідчують листи винахідника Лучинського, який пропонував англійському консульству свій пристрій для знищення

---

¹³⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 18–19.

підводних човнів і охорони торговельних суден. Істотну проблему щодо реконструкції цілісної картини діяльності іноземних представництв в Україні становить фрагментарність складу документів та відсутність точного датування документів початку 1918 року. Найповніше збереглися документи генерального консульства радянської Росії, що містять листування, положення про відділи, списки співробітників, копії наказів, протоколи засідань та ін. Однак основна частина документів, що уворилися в діяльності іноземних представництв в Україні зберігається в дипломатичних архівах держав, представниками яких в УНР/Українській Державі були ці посланники чи консули. Інформація про обговорення питань діяльності генеральних консульств РСФРР у Києві та Одесі, а також про визнання БНР, Всевеликого Війська Донського та інших нових державних утворень відклалася у ф. 2607 «Делегація Української Держави в справі мирних переговорів з Росією, м. Київ», що містить документи про перебіг мирних переговорів делегацій Української Держави і РСФРР у Києві в травні–жовтні 1918 року.

У державних архівах Миколаївської та Одеської областей у фондах «Канцелярія Миколаївського градоначальника, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії» (ф. 229) та «Канцелярія Одеського градоначальника» (ф. 2), «Одеська міська управа» (ф. 16), «Одеська митниця» (ф. 41) збереглися деякі відомості про роботу іноземних представництв, організацію виїзду іноземних громадян на батьківщину, прохання консулів про отримання або обмін закордонних паспортів, про розшук осіб тощо.

Листування з питань евакуації військовополонених і біженців за 1919–1920 роки (Консульства Болгарського царства, Генерального консульства Демократичної Республіки Грузія, Генерального Консульства Республіки Вірменія, Голови Делегації Ради Міністрів Королівства Сербів, Хорватів і Словенців, Генерального Консульства Туреччини, Генерального консульства Великої Британії, Польського Реєміграційного комітету при Польському консульстві) містять фонди Р-65 та Р-2 Державного архіву Одеської області. У фонді Р-599 збереглися звернення італійського віце-консула Сільвіо Коцціо до коменданта міста і порта Одеси Якимовича за 17 лютого 1920 року з проханням засвідчити національні посвідки 74 італійських підданих жителів Одеси, що перебували під опікою консульства.

Частина інформації, що міститься в архівних фондах названих архівів (списки іноземних консулів, дипломатичне листування, посвідчення, вірчі грамоти) уже запроваджено до наукового обігу шляхом публікації збірників документів: «Історія української дипломатії: перші кроки на

міжнародній арені (1917–1924 рр.)»¹³⁶, «Дипломатія УНР і Української Держави в документах і спогадах сучасників»¹³⁷, «Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 року» з відповідним науковим апаратом та ін.¹³⁸

Зарубіжний комплекс джерельної бази дослідження діяльності іноземних представництв в Україні в 1917–1919 роках складають документи окремих профільних фондів у Архіві Болгарської академії наук, Архіві Осередку української культури і освіти в Вінніпегу (Манітоба, Канада), Архіві Українського вільного університету в Мюнхені, Австрійському державному архіві, Національному архіві Республіки Білорусь, Національному історичному архіві Грузії, Політичному архіві Німеччини, Російському державному архіві, Центральному державному архіві Болгарії.

В Архіві Болгарської академії наук відкриті документи, що уможливають відтворення діяльності І.Д. Шишманова в Києві (ф. 11к, Иван Д. Шишманов). Тут збереглися документи про призначення професора Шишманова надзвичайним посланником і повноважним міністром у Києві, інформація про його діяльність в Україні, тексти статей та листування з українськими і болгарськими дипломатами: Михайлом Грушевським, Олександром Шульгиним, Тихоном Баламезовим, Василем Драгомирецьким, Олександром Лотоцьким, Петром Сікорою, Дмитром Чижевським, німецьким генералом Вільгельмом Гренером та ін. Інтерес має текст промови Івана Шишманова під час зустрічі з Павлом Скоропадським, де він вимовляє заклик «Слава Україні»¹³⁹. У фондах Центрального державного архіву Болгарії відкриті болгарський примірник Брестського мирного договору (ф. 284 К — Рада Міністрів), документи щодо його ратифікації, дипломатичне листування щодо організації товарообміну (ф. 176 К — Міністерства закордонних справ та віросповідань).

---

¹³⁶ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства; [авт. передм., упоряд.: І.Б. Матяш та ін.; редкол.: К.І. Грищенко (голова) та ін.]. К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. 592 с. : табл.

¹³⁷ Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників: У двох томах / Упоряд. і передм. І.М. Гнатишина, О.С. Кучерука, О.О. Мавріна; Вступ. Слово В.С. Огризка. К.: Укр. письменник, 2008. Т. 1. 369 с.; іл.; Т. 2. 379 с.

¹³⁸ Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів / Інститут історії України НАН України, Інститут східноєвро- пейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (США) та ін.: уклад.: О.І. Лупандін, І.В. Ралле, Л.В. Яковлева. К.; Нью-Йорк; Філадельфія: Ін-т історії України НАН України, 1999. 366 с.

¹³⁹ Архів БАН. Ф. 11к. Оп. 2. Спр. 537. Арк. 6.

В Архіві Осередку української культури і освіти в колекції Євгена Деслава (Слабченка) (Вох 1/1: 1/3 Га-5-7) виявлено інформацію про перебування в Києві в грудні 1917 року – лютому 1918 року американського консула Даглеса Дженкінса. Український колекціонер придбав опубліковані звіти американського консула під час роботи над «Дипломатичною історією України»¹⁴⁰. З цими документами можна ознайомитися в електронному вигляді в публікаціях «Документи щодо міжнародних відносин Сполучених Штатів Америки» (Papers relating to the foreign relations of the United States).

Документи про спроби встановлення консульських зносин у 1918–1920-х роках між Українською Народною Республікою/Українською Державою та Білоруською Народною Республікою відклалися в фонді 325 Національного архіву Республіки Білорусь (далі – НАРБ) «Рада Народних міністрів БНР. 1918–1925 рр.». Тут збереглися зокрема ухвали про повноваження О.І. Цвікевича, призначення консулами в УНР П.В. Тремповича, Г.Ф. Базаревича, кадровий склад консульств у Києві та Одесі, рішення про фінансування їхньої діяльності, протоколи засідань державних органів із цих питань, протоколи засідань Білоруського національного секретаріату в Одеській окрузі, статут білоруської організації «Гай» в Одесі, повідомлення Народного секретаріату БНР генеральному консулу в Києві від 28 листопада 1918 року про переїзд уряду БНР з усіма установами в Вільно, звернення уряду БНР до представника Німеччини про визнання незалежності БНР та ін. Частина документів фонду опубліковано у видання «Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі»¹⁴¹.

В Національному історичному архіві Грузії документи, пов'язані з діяльністю представництв Демократичної Республіки Грузія в Україні, зберігаються у фондах: «Управління справами Демократичної Республіки Грузія» (ф. 1861), «Повноважний представник ДРГ в РСФРР» (ф. 1866), «Генеральне консульство ДРГ в Одесі» (ф. 1871), «Економічна місія уряду ДРГ в Україні» (ф. 1870). Особливо цінну інформацію містять документи про діяльність генерального консула Грузії в Одесі О.І. Ушверідзе. У ф. 1861 відклалися звіти про його діяльність, протоколи засідань консульської колегії за його головуванням, листи вдячності іноземних представників особисто Овсію Ушверідзе за опіку над

¹⁴⁰ Оpubліковано: *Євген Слабченко. Дипломатична історія України / Упоряд. Ірина Матяш. К.: ТОВ «Видавництво «Клію», 2016. 496 с.*

¹⁴¹ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі / Уклад., падрыхт. тэксту, уступ. арт., камент., пер., паказ. *Сергей Шура. Т. 1, кн. 1. Вільня–Нью-Ёрк–Мінск–Прага, 1998. 850 с; Кн. 2. Вільня–Нью-Ёрк–Мінск–Прага, 1998. С. 851–1721.*

ними, забезпечення харчуванням та захист від арештів в умовах постійної зміни влади. В документах фонду збереглася зокрема згадка про персональну зустріч О.І. Ушверідзе з очільником зовнішньополітичного відомства радянської України Х.Г. Раковським щодо продовження повноважень іноземним консулам в Одесі. Така зустріч була зумовлена ультиматумом радянської влади, суть якого полягала в тому, що іноземні консули будуть визнані за умови визнання їхніми країнами радянської України. Існують в сучасній історіографії натомість думки, що ця зустріч не була персональною, а до неї були запрошені інші іноземні представники. Зокрема Д.А. Давтян вважає, що виконувач обов'язки вірменського генерального консула 26 квітня 1919 року, разом з іншими іноземними дипломатами був запрошений на зустріч з головою Раднаркому України Х.Г. Раковським. Такі твердження потребують подальших архівних пошуків, оскільки зазвичай на подібні зустрічі приходив особисто голова консульської колегії.

Цінна архівна інформація з досліджуваної тематики зберігається в Австрійському державному архіві, зокрема в Політичному архіві (ф. X / Russand, коробки 151, 152, 153, 154) та Новому політичному архіві (ф. 4). Тут відклалися документи, утворені в діяльності дипломатичних представництв Австро-Угорської імперії в Києві та Одесі. Цінність становлять щоденні звіти графа Й. Форгача, В. Принціга фон Гервальта, Г. фон Цітковські, які надсилалися до австрійської столиці з інформацією про політичне становище в Україні, особливості взаємодії з державними органами; телеграми та записи телефонних розмов австро-угорських представників з керівництвом. Міститься в таких документах також інформація про діяльність іноземних представників (зокрема, Грузії) в Києві.

Копії документів з австрійських архівів збереглися в Архіві Українського вільного університету в Мюнхені, в складі документів якого лише в березні 2018 року виокремлено фонд «Консулат УНР у Мюнхені. В. Оренчук». Йдеться про копії телеграм австрійських представників у Києві та Одесі до МЗС Австро-Угорщини щодо ситуації в Україні, вирішення складних ситуацій, що виникали у процесі взаємодії з українською стороною тощо. Поява таких копій у фонді цього архіву не випадкова: їх збирав В.Я. Оренчук, котрий перебував на посаді консула УНР у Мюнхені в 1919–1923 рр., а потім залишився там у еміграції, для підготовки монографії про українську дипломатію¹⁴².

---

¹⁴² Архів УВУ. Фонд Василя Оренчука (№ 44); Фонд «Консулат УНР у Мюнхені. В. Оренчук». Спр. 2 «Збірка австрійських дипломатичних документів, 1870–1918».

Документи представництв Німецької імперії в Україні (листування, звіти, телеграми, персональні відомості) збереглися в Політичному архіві Німеччини¹⁴³.

У Державному архіві Російської Федерації цінність для дослідження діяльності іноземних представників в Україні має зокрема фонд особового походження № Р5998 «Гуревич Григорий Евсеевич, датский консул в Киеве», що потрапив до цієї архівної установи у складі документів колишнього Російського закордонного історичного архіву в Празі 1946 року. В ньому відклалися документи, пов'язані з консульською діяльністю консула Данії в Києві Г.О. Гуревича, створені українською, німецькою, французькою мовами, івритом упродовж 1917–1926 років. Особливу цінність мають зокрема власноручна записка Г.О. Гуревича про висилку Наркоматом закордонних справ УСРР представників колишніх іноземних консульств з України в 1919 року, листування з іноземними консулами в Києві, з МЗС Української Держави, відомості про надання допомоги іноземним підданам, протоколи засідань консульських колегій. У фонді збереглися особисті документи консула: закордонний паспорт, виданий 1919 року, посвідки й перепустки за 1918–1919 роки.

Дослідження архівної інформації в іноземних архівах вимагає знання іноземних мов. Відтак особливо цінним у контексті вивчення історії діяльності іноземних представництв в Україні видається запровадження до наукового обігу архівної інформації зокрема документів з Османського архіву в Стамбулі Б.В. Сергійчуком¹⁴⁴, із Архіву МЗС Фінляндії В.В. Пилипенком¹⁴⁵, з вірменських архівів А.Є. Хачатурян, з італійських — В.В. Саблуком¹⁴⁶.

На тлі наявності лакун в архівних фондах важливе значення для відтворення подій, пов'язаних із діяльністю іноземних представництв, має газетна періодика. В газетах «Одесские новости», «Одесский листок», «Киевские губернские ведомости», «Киевская мысль», «Нова Рада», «Відродження», «Трибуна», «Белорусское эхо» та інші система-

¹⁴³ РААА, R. 252204. Rep. Deutsche Konsulate Russland, Nr. 36 Akten betreffend das deutsche Konsulat in Kiew.

¹⁴⁴ *Сергійчук Б.В.* Документи з Османського Архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році // Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 7. С. 226–231.

¹⁴⁵ *Пилипенко В.В.* Дипломатична діяльність Петра Сливенка у Фінляндії (1918 р.) // Там само. С. 218–225.

¹⁴⁶ *Хачатурян А.Е.* Республіка Вірменія в міжнародних відносинах 1918–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2009. 16 с.; *Саблук Вадим.* Україна — Італія: архіви про початки дипломатичних зносин // Київська старовина. 2002. № 1. С. 88–92.

тично друкувалася інформація цієї тематики. В публікаціях газет відповідно до редакційної політики висвітлювалися відкриття генеральних консульств зарубіжних країн, приїзд представництв та прийняття іноземних представників гетьманом П.П. Скоропадським чи міністром закордонних справ, інтерв'ю іноземних представників, оголошення про часи роботи представництв, звернення до підданих свої країн щодо взаємодії та інша інформація офіційного характеру. Цінність інформації полягає в її синхронності публікацій описуваним подіям. Зіставлення її з архівною інформацією сприяє точнішій реконструкції подій. Так, наприклад, у фондах ЦДАВО України зберігся лист швейцарського консула Гавриїла Енні до МЗС УНР від 4 січня 1919 року про те, що він повертається до своїх обов'язків «старійшини іноземних консулів у Києві»¹⁴⁷. Однак із газетної інформації відомо, що він брав участь в урочистій зустрічі Директорії 19 грудня 1919 року в Києві, навіть виступав з промовою. Це дало підстави уточнити, що Г. Енні повернувся до Києва після виїзду в Одесу в листопаді 1918 року вже в грудні. Переважна більшість газетних публікацій дуже стисла й лише повідомляє про подію. Позицію редакції відображають зазвичай інтерв'ю із іноземними представниками (А. фон Муммом, Й. Форгачем, Е. Енно). Джерельну цінність мають опубліковані тексти промов під час офіційних зустрічей (Германа Гуммеруса, І.Д. Шишманова, А. Мухтар-бея, О.В. Черячукіна та ін.).

Істотну складову джерельної бази історії іноземних представництв в Україні складають збірники документів (корпусні, тематичні), що містять інформацію, безпосередньо або опосередковано пов'язану з діяльністю іноземних представництв в Україні. Серед таких видань можна виокремити три групи: 1) збірники документів і матеріалів про діяльність державних органів УНР та Української Держави, до компетенції яких входила взаємодія з іноземними представництвами; 2) збірники документів і матеріалів про зовнішню політику УНР, Української Держави та двосторонні відносини з іншими державами; 3) тематичні збірники документів, присвячені важливим подіям зовнішньополітичної діяльності УНР, Української Держави.

Фактологічну інформацію про взаємодію органів влади УНР та Української Держави з іноземними представництвами містять зокрема збірники документів і матеріалів: «Українська Центральна Рада»¹⁴⁸,

¹⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 25.

¹⁴⁸ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 1, 4 березня — 9 грудня 1917 р. / Упоряд. В. Верстюк та ін. К.: Наукова думка, 1996. 588 с.; Т. 2,

«Українська Держава (квітень–грудень 1918)»¹⁴⁹, «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, листопад 1919 — листопад 1920 р.»¹⁵⁰. Тут опубліковано протоколи засідань і сесій Української Центральної Ради, Малої Ради, Генерального Секретаріату УЦР, постанови, декларації, законопроекти УЦР, журнали засідань Ради Міністрів і Малої Ради Міністрів Української Держави за травень–грудень 1918 року, тексти законів, постанов, наказів гетьманського уряду, журнали засідань Директорії та Ради Народних Міністрів УНР у грудні 1918 року — грудні 1919 року, закони, постанови, декларації Директорії та Уряду УНР від листопада 1918 року до 1920 року. Інтерес у контексті досліджуваної теми зокрема мають документи, пов'язані з розглядом питань про визнання незалежності нових держав, утворених після розпаду Російської імперії, надання позичок цим державам за запитами іноземних представників, вирішення спорів щодо взаємних претензій тощо. Протоколи засідань Малої Ради УНР і Ради Народних Міністрів демонструють, наприклад, неоднотайність думки членів парламенту про визнання незалежності Білоруської Народної Республіки та залежність частини учасників засідання від позиції іноземних держав. Водночас рішення цих органів засвідчують надання запитуваних позик білоруській стороні. Про надання позики в сумі 500 000 карб. Демократичній Республіці Грузії свідчать рішення Директорії. Ця сума підтверджується і документами, що зберігаються в Національному архіві Грузії. Цікаве свідчення містять протоколи Директорії щодо взаємодії з представником Дону — О.В. Черячукіним, що демонструють прагнення вирішувати питання на взаємовигідних законних засадах і повагу до міжнародного права. Йдеться, зокрема про повернення вагонів військових шпиталів та незаконно реквізованого у представництва пального.

Деякі документи, присвячені досліджуваній проблемі, опубліковано в збірниках документів з історії дипломатії та двосторонніх відносин України з іншими країнами: «Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.)»¹⁵¹, «Дипломатія УНР і Укра-

---

10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. / Упоряд. В. Верстюк та ін. К.: Наукова думка, 1997. 422 с.

¹⁴⁹ Українська Держава (квітень–грудень 1918). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1 / упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. К.: Темпора, 2015. XVIII + 790 с.; Т. 2. К.: Темпора, 2015. XX + 412 с.

¹⁵⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1919 — листопад 1920 р.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. т. Т. 1 / Упоряд. Верстюк (керівник) та ін. К.: Вид-во Олени Теліги, 2006. 688 с.; Т. 2. 744 с.

¹⁵¹ Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені...

їнської Держави в документах і спогадах сучасників»¹⁵², «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.)»¹⁵³, «Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922)»¹⁵⁴ та ін.

Доповідні записки та ноти німецьких представників у Києві та Одесі опубліковано у відомому збірнику «Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов)»¹⁵⁵. Він зберігає наукову цінність з точки зору інформації опублікованих першоджерел, які дозволяють з'ясувати маловідомі факти зокрема щодо ролі німецьких представників у політичному житті України, поза заангажованими інтерпретаціями упорядників.

Подібне значення має публікація П. Пташинського в архівознавчому журналі «Архів Радянської України» «До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні», що ґрунтується на радянській концепції оцінки подій в Україні 1917 року та взаємин новоутвореної держави з зарубіжними партнерами¹⁵⁶. Журнал репрезентував скорочену версію передмови до збірки «Матеріали до історії німецько-австрійської інтервенції на Україні», підготовленої до друку ЦАУ УСРР. «Буржуазно-куркульську» сутність зовнішньої політики УЦР упорядник демонстрував на конкретних прикладах, якими вважав перебування в Києві представника французького посла в Росії Жана Пелісьє в серпні 1917 року, згодом — переговори з генералом Жоржем Табуї, одержання позики українським урядом від Франції й Англії, переговори з чехословацьким командуванням та з французьким комісаром при цьому командуванні генералом Гюїне про використання чехословаків для боротьби проти пролетарської революції, дозвіл формувати на українській території польські легіони, російські контрреволюційні загони тощо¹⁵⁷. Добірка містить витяги з виступів під час засідань УЦР, протокол засідання делегації УЦР на

¹⁵² Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників...

¹⁵³ Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.) / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, ЦДАВО України; упоряд., передмова, коментарі: В.М. Даниленко, Н.І. Миронець. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2006. 136 с.

¹⁵⁴ Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали / Упорядники Даниленко В.М., Кривець Н.В. К.: «Смолоскип», 2012. 592 с.

¹⁵⁵ Крах германской оккупации на Украине : (По документам оккупантов) [5 февр. — 30 нояб. 1918 г.] / под ред. М. Горького, И. Минца; пер. с нем. С. Драпкиной, О. Шаргородской. М.: ОГИЗ, 1936. 206, [1] с. (История граждан. войны в документах; вып. 1).

¹⁵⁶ Пташинський П. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні // Архів Радянської України. Історично-архівознавчий журнал. 1932. № 1–2, січень–квітень. С. 64–106.

¹⁵⁷ Там само. С. 67.

мирній конференції в Бресті 9 січня 1918 року, записи телефонних розмов О. Севрюка і М. Любинського з Києвом.

Обговорення питань, пов'язаних із діяльністю російських консульств в Києві та Одесі, відображені в протоколах засідань українсько-російських мирних переговорів у Києві в травні–жовтні 1918 р. Корпусну публікацію документів (протоколів і стенограм пленарних засідань, тексту прелімінарної міждержавної угоди, нот, декларацій, заяв тощо) здійснено в збірнику документів «Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 року»¹⁵⁸.

Для уявлення про позицію кримської та кубанської делегацій на переговорах у Києві у 1918 році цінність мають опублікований у журналі «Крымский архив» звіт делегації крайового уряду та протоколи засідань кубанського уряду, що зафіксували обговорення питань українсько-кубанських відносин¹⁵⁹.

Виключне значення для відтворення діяльності іноземних представництв становлять спогади безпосередніх учасників подій. «Дипломатичні» мемуари¹⁶⁰ створювалися їх авторами з власних переконань чи у

¹⁵⁸ Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів / Інститут історії України НАН України, Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського (США) та ін.: уклад.: О.І. Лупандін, І.В. Ралле, Л.В. Яковлева. К.; Нью-Йорк; Філадельфія: Ін-т історії України НАН України, 1999. 366 с.

¹⁵⁹ Протоколи засідань Кубанського крайового правительства: 1917–1920 / Сборник документов в 4-х томах. Краснодар: Проект «Библиотека Кубанского края», 2008. Т. 1. 342 с.; Краткий отчет о деятельности делегации крымского правительства в Киеве с 26-го сентября по 16-е октября 1918 г. // Крымский архив. Симферополь: Крымский центр гуманитарных исследований, 1996. С. 69–74.

¹⁶⁰ Див.: *Галаган М.* З моїх споминів. Ч. 3: (III Військовий з'їзд — делегація на Кубань — більшовицька навала — прихід Німців — дипломатична місія в Румунії). Львів: Червона калина, 1930. 174 с.; *Його ж.* З моїх споминів. Ч. 4. Львів: Червона калина, 1930. 203 с.; *Пеленський О.* Евакуація дипломатичного корпусу з Києва в січні 1919 р.: спомин // Літопис Червоної калини. Львів, 1933. Ч. 3. С. 3–4; *Дорошенко Д.* Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна. Відень, 1920–1921. Зб. 2/4. С. 49–64; *Його ж.* Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920: в 4 ч. 2-е вид. Мюнхен, 1969. 542 с.; *Онацький Є.* Українська дипломатична місія до Ватикану // Календар-альманах «Відродження». Буенос-Айрес, 1954. С. 29–61; *Його ж.* Українська дипломатична місія в Італії за перших шість місяців своєї діяльності // Календар-альманах «Відродження». Буенос-Айрес, 1956. С. 29–52; *Його ж.* По похилій площині: Записки журналіста і дипломата. Ч. I. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1964. 152 с.; Ч. II. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1969. 262 с.; *Шульгин О.* Початки діяльності Міністерства Закордонних Справ України // Український самостійник. 1957, грудень. Ч. 4. С. 29–32; *Кобилянський Л.* Українське посольство в Туреччині (1/XI.1918–22/V.1919) // Нова Україна (Прага). 1925, червень–липень. № 2–3. С. 77–91; *Матушевський Ф.* Із

відповідь на заклик С.В. Петлюри щодо необхідності відтворення подій буремних років Української революції і друкувалися на сторінках українських часописів «Тризуб», «Нова Україна», «Український голос», «Літопис Червоної калини»; в газетах «Українець Фінляндії», «Українське слово» та інших, а також виходили окремими виданнями. Таким чином, було сформовано потужний масив автокомунікативних джерел, які, попри притаманну їм суб'єктивність, зберегли важливі свідчення про події 1917–1921 рр. Чи не найчастіше дослідники історії дипломатії щодо періоду Української революції 1917–1921 років використовують спогади гетьмана П.П. Скоропадського¹⁶¹ та міністра закордонних справ Української Держави Д.І. Дорошенка¹⁶². Мають ці джерела цінність і для вивчення діяльності іноземних представництв доби Гетьманату, оскільки містять відомості про події і персоналії, пов'язані з інституційною історією становлення двосторонніх відносин України.

Важливі характеристики іноземних представників (І.Д. Шишманова, Й. Форгача, А. Мумма, Е. Тіля, Е. Фюрстенберга, Л. Спаннокі) та оцінки позиції гетьмана П.П. Скоропадського щодо переговорів з Кримом, анулювання таємного договору з Австро-Угорщиною і роль у цьому процесі німецького та австро-угорського представника, інформацію про участь іноземних представників у культурному житті Києва містять спогади Д.І. Донцова¹⁶³.

Відомості про деяких іноземних представників (Ж. Табуї, Е. Енно, Л. Бича) містять спогади І.П. Мазепи, одного з прем'єр-міністрів уряду УНР доби Директорії¹⁶⁴. Зокрема, І.П. Мазепа критично оцінював діяльність Е. Енно, наголошуючи, що він не мав офіційних повноважень представника Франції¹⁶⁵. Відомості про суперечливу постать консула Еміля Енно містять також спогади редактора «Киевлянина» В.В. Шульгина¹⁶⁶. Висвітлення діяльності іноземних представників у спогадах сприяє від-

---

щоденника українського посла // З минулого: збірник / ред. Р. Смаль-Стоцький. Варшава, 1938. С. 138–157; *Токаржевський-Карашевич І.* Царгородські спомини (1919–1921) // Визвольний шлях. Лондон, 1952. Ч. 7. С. 25–34; *Сікевич В.* Сторінки із записної книжки. Т. 5. Едмонтон, 1947. 76 с. та ін.

¹⁶¹ *Скоропадський Павло.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 / Головний редактор Ярослав Пеленський. Київ–Філадельфія. 1995. 493 с.

¹⁶² *Дорошенко Дмитро.* Мої спогади про недавнє минуле.

¹⁶³ *Донцов Д.І.* Рік 1918. Київ: Документально-художнє видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. К.: Темпора, 2002. 208 с.; іл.

¹⁶⁴ *Мазепа Ісаак.* Україна в огні й бурі революції / Передмова Василя Яблонського. К.: Темпора, 2003. 608 с.

¹⁶⁵ Там само. С. 69–70.

¹⁶⁶ *Шульгин В.* Консул Энно // Русская газета. Париж. 1924, 12–17 октября.

творенню загальної картини перебування зарубіжних місій на території України.

Окремі моменти, пов'язані з місцями перебування в Києві в 1917–1918 роках вищих урядовців та зарубіжних представництв, відображено в спогадах дружини прем'єр-міністра уряду УНР В.О. Голубовича Тетяни Кардиналовської «Невідступне минуле»¹⁶⁷. Зокрема згадується Будинок літераторів (нині — Будинок Національної спілки письменників України на Банковій, 2), де мешкали Голубовичі, а частину будинку з вулиці Інститутської займала німецька адміністрація¹⁶⁸. Вона зауважувала, що представники Німеччини зайняли найкращі приміщення в Києві й зокрема маєток, який належав київському промисловцеві-цукрозаводу купцеві першої гільдії Симсі Ліберману, де в 1888–1896 рр. розташовувався генерал-губернатор граф А.П. Ігнат'єв. Додаткову інформацію щодо перебування іноземних у Києві представників містять спогади Г. Лейхтенберзького, генерала Е. Людендорфа¹⁶⁹, В. Антонова-Овсієнка¹⁷⁰.

Цінні характеристики іноземних представників містять і спогади М. Шкільняка¹⁷¹. Автор розглядає їх у контексті становлення стосунків з Україною Білорусі, Криму, Кубані, Румунії, нейтральних країн. Він зауважив наявність в Києві консулів Греції, Данії, Норвегії, Швейцарії, Італії, Персії, водночас наголошуючи, що ці держави зволікали «з формальним визнанням»¹⁷².

Конкретні факти діяльності іноземних представництв та оцінки тодішніх подій в Україні відтворюють спогади іноземних представників. У цьому контексті мають науковий інтерес спогади представника Франції генерала Жоржа Табуї¹⁷³ про його працю в Києві; фінського пред-

¹⁶⁷ *Кардиналовська Тетяна*. Невідступне минуле. З продовженням, написаним доньками Тетяни Асею і Мірталою. Від темпряви до світла / Редактори-упорядники Ася Гумецька, Міртала Пилипенко. К.–Париж–Дакар, 2017. 384 с.

¹⁶⁸ Там само. С. 100.

¹⁶⁹ *Людендорф Э.* Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг.: перевод с 5-го немецкого издания; под редакцией А. Свечина. Т. 2. Петроград: Военная типография РККА, 1924. 316, [5] с.; 2 л. карт; *Лейхтенбергский Г.Н.* Воспоминания об «Украине»: 1917–1918 / Авт. пер. с французского. Берлин: Детинец, 1921. 52 с.

¹⁷⁰ *Антонов-Овсиенко В.* Записки о гражданской войне. Т. 1. Москва, 1924. С. 157–158.

¹⁷¹ *Шкільняк Михайло*. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми / Упоряд. Владислав Верстюк. К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2016. 512 с.

¹⁷² Там само. С. 232.

¹⁷³ *Табуї, генерал*. Як я став комісаром Французької Республіки в Україні. Нотатки і спогади / Вступне слово і коментар В. Головченка // Пам'ять століть. 2007. № 2. С. 34.

ставника в Українській Державі проф. Германа Грегориуса Гуммеруса¹⁷⁴ про обставини організації в Києві та діяльність Посольства Фінляндії в 1918 році, призначення консулів у Києві й Одесі та труднощі започаткування торговельних зносин. Перебування в Києві посла Болгарського царства в Українській Державі, його контакти з представниками інших країн, взаємодію зовнішньополітичним відомством Української Держави та зустрічі з гетьманом П.П. Скоропадським містить «Щоденник» І.Д. Шишманова, запроваджений в Україні до наукового обігу відомим українським істориком і дипломатом М.Г. Станчевим¹⁷⁵. Деякі відомості нетривалого періоду роботи на посаді консула в Києві збереглися в спогадах Петра Нейкова¹⁷⁶. Детально відтворив перебування делегації Всевеликого Війська Донського в Києві її очільник О.В. Черячукін¹⁷⁷. Про перебування польського консульства в Одесі та обставини його евакуації збереглися спогади Станіслава Сроковського¹⁷⁸. Ставлення Т.Г. Масарика до українського питання відображено в його спогадах «Світова революція за війни і у війні 1914–1918»¹⁷⁹.

Деякі моменти діяльності іноземних представників на території України відобразив у своїх спогадах генерал А.І. Денікін¹⁸⁰. В зверненні до читачів автор наголошував на тому, що під час підготовки видання користувався раніше не відомими документами з приватних і офіційних зібрань. Це розширювало його «осведомленность» як укладача нарисів порівняно з його знаннями як головнокомандувача. Окремі розділи нарисів присвячено появі союзників на Півдні Росії, аналізу ситуації на

¹⁷⁴ Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка. К.: Таксон, 1997. 200 с; Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві [пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка]. К.: Видав.-поліграфіч. центр «Київський ун-т», 2004. 188 с.

¹⁷⁵ Український період життя Івана Шишманова (з «Щоденника»). Публікація та примітки М.Г. Станчева // Дриновський збірник. Харків; Софія: Академ. вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2007. Т. 1. С. 207–234; Шишманов в Україні — «Щоденник» 1879–1927. URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

¹⁷⁶ Нейков П. Спомини. Софія: Изд-во на отечествения фронт, 1990. 500 с.

¹⁷⁷ Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. // Донская Летопись. Белград, 1924. № 3. С. 174.

¹⁷⁸ Srokowski Stanislaw. Z dzikich Pól. Wspomnienia z zimy 1919/20 na południu Rosji. Poznan: Nakładem s czionkami drukani Dziennika Poznanskiego, 1925. 104 s.

¹⁷⁹ Масарик Т.Г. Світова революція за війни й у війні 1914–1918. Спомини. Переклад з II-го зміненого видання Миколи Сасевича. Львів:Видавн. Кооператива «Червона калина», 1930. Ч. II. 551 с.

¹⁸⁰ Деникин А.И. Очерки Русской Смуты. Вооруженные силы Юга России. Т. 4. Берлин: Слово, 1925. 248 с.

Кубані та діяльності уряду Л.Л. Бича, організації флоту та його взаємодії з Добровольчою армією, політичній ситуації в Українській Державі та характеристиці правління гетьмана П.П. Скоропадського. А.І. Денікін наголошував на тому, що гетьман і Директорія однаково запевняли союзників на початку листопада у лояльності й дружбі, зауважуючи, що німців запросив попередній уряд¹⁸¹. Автор спогадів висвітлив зокрема ситуацію щодо поширення відозви генерала Бартело «до населення Півдня Росії» за підписом французького консула Е. Енно перед вступом союзних військ на українську територію (в риторичі Денікіна — російську *І.М.*). В ній йшлося про те, що «держави Згоди йдуть назустріч населенню Півдня Росії, щоб забезпечити всім, у чому є потреба і дати можливість вирішити вільне, а не під загрозами зловмисників вирішити, яку форму правління воно потребує». Як зауважував Денікін, цей поганий переклад не містив термінів «більшовик», «петлюрівець», «українець», лише протиставляв «зловмисників» «благонамірним мешканцям», даючи широкий простір для здогадок¹⁸². А.І. Денікін вбачав прямий зв'язок відставки 9 міністрів і капітуляції гетьмана та призначення нового міністерства на чолі з Ф.А. Лизогубом у конфлікті, пов'язаному з арештом членів російського консульства.

Характеристики діячів кримської і кубанської делегації в Києві містять спогади В.А. Оболенського і В.М. Іваниса¹⁸³.

Деякі моменти, що висвітлюють діяльність іноземних представництв в Україні містять спогади про два роки перебування в Україні в 1917–1919 роках французького педагога і громадського діяча Шарля Дюброя¹⁸⁴. Йдеться зокрема про динаміку його оцінки Брестського мирного договору (від обурення до виправдовування українців) та діяльності Ж. Пелісьє, який рекомендував своєму урядові підтримати український рух в інтересах Антанти, захоплювався патріотизмом українського народу та його любов'ю до Батьківщини.

Законодавчі акти, пов'язані з діяльністю іноземних представництв в Українській Державі та УНР публікувалися в офіційних виданнях державних органів. Відтак джерельну цінність мають друковані органи

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Там само. С. 40.

¹⁸³ *Оболенский В.А.* Крим в 1917–1920-е годы // Крымский архив. Симферополь: Крымский центр гуманитарных исследований, 1996. С. 14–28; *Іванис В.* Стежками життя (спогади). Новий Ульм: Українські вісті, 1959. Кн. II. 366 с.; *Його ж.* Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен: Україн. технічно-госп. ін-т, 1968. 137 с.

¹⁸⁴ Див.: *Торощева А.І.* Україна та українці очима Шарля Дюброя: джерелознавчий аналіз мемуарів «*Deu annees en Ukraine (1917–1919)*». Автореф. ... канд. істор. наук. К., 2017. 19 с.

Центральної Ради «Вісти з Української Центральної Ради», Ради Народних Міністрів УНР «Вістник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки», Ради Міністрів Української Держави «Державний вісник», Директорії «Вісник Державних законів для всіх земель УНР», перший збірник законів і розпоряджень українського уряду в сфері зовнішньої політики¹⁸⁵ та ін.

Цінним джерелом в інформаційну добу видаються інтернет-портали дослідників генеалогії, сайти іноземних зовнішньополітичних відомств та дипломатичних установ, що часто мають історичні підрозділи; цвинтарів, де поховані дипломати.

* * *

Таким чином, зважаючи на склад і зміст джерельної бази можна вважати її репрезентативною для дослідження історії діяльності іноземних представництв в Україні. Її основну частину складають архівні документи, що зберігаються в українських (ЦДАВО України, ЦДАГО України, державні архіви Миколаївської, Одеської областей, м. Києва та ін.) та зарубіжних (Національний архів Республіки Білорусь, Австрійський державний архів, Державний архів Російської Федерації, Архів Болгарської академії наук, архів Українського вільного університету у Мюнхені, архів Осередку Української освіти і культури в Вінніпегу та ін.) архівах. Через очевидні інформаційні бар'єри (просторові, мовні, матеріальні) документи зарубіжного комплексу запроваджуються до наукового обігу в Україні менш активно, ніж українського, як зарубіжними, так і українськими дослідниками. Великі комплекси архівних документів запроваджено до наукового обігу шляхом публікацій у добірках документів, документальних збірниках (тематичних і корпусних).

Не менше значення за архівну інформацію має періодика та мемуари. Періодичні видання містять не зафіксовану в архівних документах інформацію або альтернативні відомості, що дають підстави для критичного аналізу подій. Спогади, попри притаманну автокомунікативним джерелам особового походження суб'єктивність, вибірковість пам'яті їх утворювачів, авторські інтерпретації історичних фактів і подій, зберегли характеристики осіб і подій, створені синхронно цим подіям.

Кожна складова частина джерельної бази в поєднанні з іншими компонентами сприяє максимально можливій об'єктивності висновків. Враховуючи інтерес суспільства до проблем міжнародної діяльності

---

¹⁸⁵ Збірник законів і постанов Українського правительства відносно закордонних інституцій. Ч. 1 / упоряд. І. Храпко. Вид. неофіц. Відень, 1919. 151 с.

України та практику публікацій тематичних документальних видань із дипломатичних архівів США, Швейцарії та інших країн, видається перспективним напрямом наукової діяльності в цій сфері підготовка силами українських і зарубіжних науковців зведеного комплексного довідника про склад і зміст дипломатичних архівів та започаткування тематичних архівних публікацій, присвячених діяльності дипломатичних установ.

Іноземні представництва в Києві за доби Української Центральної Ради

- 2.1. Конфігурація консульського корпусу в Києві до Брестського миру**
- 2.2. Представники Антанти в Києві**
- 2.3. Військові комісаріати іноземних держав у Києві**
- 2.4. Представництва БНР та інших «рандштатів»**
- 2.5. Китайське представництво: завдання та консульські функції**
- 2.6. Представники підписантів Брестського мирного договору: місія і функції**

2.1. Конфігурація консульського корпусу в Києві до Брестського миру

Перший очільник зовнішньополітичного відомства УНР О.Я. Шульгин стверджував, що офіційні зносини Української Народної Республіки з іноземними державами розпочалися в грудні 1917 року, після прибуття перших їхніх представників до Києва¹. Тим самим, на його переконання, засвідчувалося визнання України як незалежної держави. Створення Української Народної Республіки декларував Третій універсал Центральної Ради (хоч поки як самостійного державного утворення в складі федеративної Росії). Важливим пунктом акту було проголошення курсу на встановлення миру шляхом переговорів «і спільників, і ворогів» та завдання Генеральному секретарству міжнародних справ підготувати проект закону про національно-персональну автономію України². Про принципи зовнішньої політики в документі не йшлося, оскільки їх розроблення мало належати до компетенції федеративного уряду. Та одразу після проголошення універсалу про потребу встановлення відносин із іншими народами та майбутніми федеративними республіками, союзними і нейтральними державами, а також — створення відповідного органу заявив О.Я. Шульгин, який на той момент очолював секретарство міжнародних справ. Щоденна газета «Нова Рада»³ опублікувала його заяву про звільнення. «Зважаючи на те, що відносини з чужоземними державами набирають особливого значення», секретар міжнародних справ оголошував про складення повноважень і пропонував голові Генерального Секретаріату УЦР В.К. Винниченку знайти особу, здатну очолити державний орган із

---

¹ Шульгин О.Я. Початки діяльності Міністерства закордонних справ України // Розбудова держави. 1993. № 1. С. 23.

² Універсал Української Центральної Ради // Нова Рада. 1917, 8 листопада. № 180. С. 3.

³ Газета «Нова Рада» почала виходити 25 березня 1917 року як орган Товариства підмоги літературі, науці й штуці за фінансової підтримки Євгена Чикаленка. Редагували видання Андрій Ніковський та Сергій Єфремов. З 1918 року виходила як офіційний друкований орган Української партії соціалістів-федералістів. Видання припинило існування в лютому 1919 року із захопленням Києва більшовиками.

новими повноваженнями⁴. Відтак з ініціативи О.Я. Шульгіна розпочалася реорганізація Секретарства міжнародних справ у Генеральне секретарство міжнародних справ задля створення повноцінного зовнішньополітичного відомства та забезпечення взаємодії з іноземними представництвами.

Текст універсалу було негайно передано телеграфом з метою якнайширшого оповіщення, в тому числі — на фронт і флот⁵. Миру чекали всі: Перша світова війна, яка тривала четвертий рік, знесилила як ворожі табори, так і країни, що опинилися в епіцентрі бойових дій. Світові держави обговорювали ленінський «Декрет про мир» від 26 жовтня 1917 року, яким більшовики виконували дану напередодні урядові Німецької імперії обіцянку в разі приходу до влади припинити активні бойові дії на Східному фронті й укласти сепаратний мир. Документ проголошував принцип мирного співіснування держав із різним суспільним ладом і містив заклик до негайного початку мирних переговорів⁶. Доповідаючи про напрями зовнішньої політики Раді Народних Комісарів Російської Радянської Республіки, перший більшовицький нарком закордонних справ. Л.Д. Троцький наголошував, що для Західної Європи Декрет про мир був несподіваним і сприймався як партійний документ до моменту усвідомлення, що це «акт правоможного уряду»⁷. Мирні переговори з державами Четверного союзу мали невдовзі розпочатися. Бачити поряд з собою на переговорах делегатів самостійної України чи визнавати їхні повноваження більшовики не планували.

Та Третій універсал УЦР принципово міняв геополітичне становище України. Проголошення Української Народної Республіки відбулося урочисто 9 листопада 1917 року на Софійському майдані. Опівдні на площі замайоріли жовто-блакитні та червоні (з такими прийшли робітники) прапори, а за годину з'явився голова Центральної Ради, генеральні секретарі, чотири архієреї на чолі з архієпископом Олексієм (А.Я. Дороніциним) та іноземні представники — французькі, бельгійські, румунські, італійські офіцери⁸. Свято відкрив короткою промовою М.С. Грушевський, потім генеральний секретар продовольчих справ М.М. Ковалевський прочитав текст універсалу, архієпископ Олексій відправив

⁴ Там само.

⁵ Передача Універсалу Української Центральної Ради радіотелеграфом // Нова Рада. 1917, 10 листопада. № 180. С. 3.

⁶ Кудлай О.Б. Декрет про мир // Енциклопедія історії України. Т. 2. К.: Наукова думка, 2004. С. 319.

⁷ Справа з миром // Нова Рада. 1917, 10 листопада. № 182. С. 3.

⁸ Свято проголошення Української Народної Республіки // Нова Рада. 1917, 10 листопада. Ч. 182. С. 2.

молитву, а хор виконав кантату «Слава Україні». Урочистості завершилися військовим парадом, який приймав генеральний секретар військових справ С.В. Петлюра. Разом із українськими вояками карбував крок відділ кубанських козаків. На заклики «Слава кубанцям!» вони відповідали «Слава Україні!». По завершенні свята іноземці – учасники урочистостей привітали з цією подією міжнародного значення М.С. Грушевського, В.К. Винниченка і С.В. Петлюру⁹.

Активні дії українців змусили зарубіжні країни в умовах завершальної фази Першої світової війни визначитися зі своїм ставленням до УНР як до потенційного міжнародного гравця. Тим більше, що на відміну від знесилених війною європейських держав, Україна ще мала багаті запаси продовольства і сировини. В таких умовах держави Антанти розпочали пошуки порозуміння з УНР. Їхня мета полягла в продовженні війни, а мирний договір України з країнами Четверного союзу додавав би ворожому табору як мінімум нових можливостей отримання продовольчих ресурсів.

Першими іноземними представниками, які відвідали Генеральне секретарство міжнаціональних справ одразу після проголошення Третього універсалу, були консули Великої Британії Джон Дуглас (John Douglas) та Франції – Даниїл Балаховський¹⁰. Розмова точилася навколо останніх подій в Росії та Україні. О.Я. Шульгин наніс Дж. Дугласу візит у відповідь. Побували в секретарстві консули Данії, Персії, представник київської французької громади Т. Мулен та начальник румунського охочекомонного відділу¹¹. Тим самим Генеральне секретарство міжнаціональних справ починало виконання функції взаємодії з представниками зарубіжних країн.

З проголошенням УНР привітав Центральну Раду представник Великого військового круга донських козаків В. Пузанов, наголосивши, що козацтво поділяє висловлені в універсалі думки, стоїть на засадах федерації з Росією і подає українцям братню руку¹².

Від імені грузинів «щиро і безмежну радість» з приводу проголошення УНР висловив у місцевій пресі 14 листопада 1917 року член Національної ради Грузії Г.Я. Натадзе¹³. На цьому етапі грузини також поділяли ідеї федерації й передбачали, що інші народи колишньої

---

⁹ Там само.

¹⁰ Секретарство національних справ і чужоземці в Києві // Нова Рада. 1917, 9 листопада. Ч. 181. С. 3.

¹¹ Там само.

¹² Заява делегації донців // Нова Рада. 1917, 12 листопада. Ч. 189. С. 2.

¹³ Народна воля. 1917, 14 листопада // Українська Центральна Рада. У 2-х томах. Т. 1. С. 411.

Російської імперії «так само гордо і свідомо піднесуть прапор» державної самостійності.

Центральну Раду з ухваленням Третього універсалу вітав Надзвичайний Сибірський обласний з'їзд, що відбувся у Томську 6–15 грудня 1917 року й створив орган тимчасової влади — Сибірську обласну думу та підпорядкований їй уряд.

18 листопада 1917 року ад'ютант генерального секретаря військових справ С.В. Петлюри Ю.В. Гасенко прийняв представників сербохорватського війська, які від імені південнослов'янського ударного батальйону та всього південнослов'янського війська (чисельністю близько 24 тисяч у Київському і Одеському окрузі) висловили прохання про приєднання їх до українського війська з огляду на спільність інтересів українців і південних слов'ян¹⁴.

Про свою лояльність до Української Народної Республіки та нейтральну позицію повідомила Чехословацька народна рада в Україні. Голова ради Т.Г. Масарик заявив про невтручання в питання внутрішньої політики та боротьбу партій і наголосив, що за погодженням із союзними військами чехословацькі підрозділи можуть бути використані лише для боротьби із зовнішнім ворогом¹⁵.

Письмові вітання Центральній Раді надіслали представники кримських татар і молдаван¹⁶.

А Європейський комітет індуської національно-революційної партії в Стокгольмі просив новозасновану державу під час вироблення програми миру виступити в обороні Індії, оскільки світовий мир, на думку комітету, не буде можливий, поки Індія, Ірландія і Єгипет перебувають у рабстві¹⁷.

Активізація контактів з іноземними представниками після проголошення Третього універсалу УЦР свідчила про перспективу встановлення офіційних відносин із зарубіжними країнами, що підтверджувало ідею О.Я. Шульгина про необхідність заснування зовнішньополітичного відомства. «Чужі держави вже починали цікавитися питаннями нашої країни, і тому треба було, щоб хтось займався також їхніми представниками і приймав делегації різних країн, які бажали ближче ознайоми-

---

¹⁴ Чужоземці в військовому секретарстві // Нова Рада. 1917, 15 листопада. Ч. 186. С. 3.

¹⁵ Заява Чесьсько-Словацької Народної Ради // Нова Рада. 1917, 24 листопада. Ч. 193. С. 4.

¹⁶ Повіншування Української Республіки // Нова Рада. 1917, 15 листопада. Ч. 186. С. 3.

¹⁷ Індія звертається до України // Нова Рада. 1918, 10 січня. Ч. 6. С. 2.

тися з тим, що в нас відбувається», — згадував О.Я. Шульгин багато років потому¹⁸.

На той час у Києві діяли консульські установи іноземних держав, які мали дипломатичні та консульські зносини ще з Російською імперією. Вони виконували всі визначені міжнародним правом функції: забезпечували реалізацію інтересів країни, яку вони репрезентували, в сфері зовнішньої торгівлі та торговельного мореплавання; контролювали точність виконання міжнародних торгових договорів і конвенцій; захищали права підданих своїх держав, забезпечували їх представництво у судових та інших установах Російської імперії, надавали їм матеріальну допомогу, видавали національні паспорти і проїзні документи, візи, легалізували документи, реєстрували акти громадянського стану, вчиняли нотаріальні дії, інформували уряди держав, яких вони представляли, про стан торгівлі й мореплавства в консульському окрузі, зміни в законодавстві країни перебування, зміни тарифів і цін та здійснювали іншу діяльність відповідно до вимог міжнародного права.

Більшість консулів іноземних держав працювали доволі довго. Вони переважно не були громадянами країн, які репрезентували, а належали до місцевої промислової еліти, деякі — до станів дворян, купців, спадкоємних почесних громадян, мали власні маєтки й успішно вели підприємницьку діяльність. У нових умовах у столиці УНР консульським представником Бельгії залишився Яків Якович Гретер, Великої Британії — Джон (Іван Іванович) Дуглас, Греції — Перикл Петрович Гріпарі, Іспанії та Португалії — Стеліо Стефанович Василяді, Італії — Карл Володимирович Фішман, Норвегії — Віктор Дмитрович Мозерт, Швейцарії — Гавриїл Гавриїлович Енні (Єнні), Франції — Даниїл Григорович Балаховський, Данії — Герман Овсійович Гуревич, Персії — Ісаакій Миколайович Вітенберг¹⁹.

Найбільший досвід консульської діяльності мав представник відомої на українських теренах родини грецького походження — П.П. Гріпарі. Його брат, Микола Петрович Гріпарі, від 1879 року виконував обов'язки віце-консула Греції, від 1880 року — італійського консульського агента, від 1889 року — данського віце-консула, від 1893 року — шведського і норвезького віце-консула в Севастополі. Освічений, ерудований, М.П. Гріпарі, який невимушено спілкувався кількома європейськими мовами, здобув правдивий авторитет серед представників консульського корпусу. Не меншою повагою він користувався серед місцевого насе-

¹⁸ Шульгин О.Я. Початки діяльності Міністерства закордонних справ України... С. 22.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 16. Арк. 15.

лення як меценат і благодійник, один із засновників і попечитель Грецького училища в Севастополі. 1893 року його обрали гласним Міської думи Севастополя.

Із Севастополя розпочав консульську кар'єру і Перикл Петрович. Третій з братів Гріпарі — Демосфен — служив грецьким консулом у Феодосії. Якщо Микола Петрович 1890 року отримав російське громадянство і став спадковим російським дворянином, то брати залишались грецькими підданими. Від 1895 року родина Гріпарі оселилася на Волині, де М.П. Гріпарі, тоді — купець першої гільдії — придбав порцеляновий завод у селищі Баранівка, відбудував його після пожежі, запросив іноземних майстрів та запроваджував нові технології виробництва порцелянових виробів. Окрім особистих статків, М.П. Гріпарі мав частку в родинних підприємствах. Родина Гріпарі володіла гончарно-черепичним і лісопильним заводами, фабрикою гнутих меблів, двома медоварнями, водяним млином, паровим млином і 34 дрібними торговельними лавками. М.П. Гріпарі отримав посаду Почесного мирового судді Новоград-Волинського суддівського мирового округу, а П.П. Гріпарі — грецького консула в Києві²⁰. В особистій власності Перикла Петровича залишався Гамарянський млин у с. Мала і Велика Новоселиця, Полонської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії та інша нерухомість.

Мав особисті бізнесові інтереси на українських теренах і бельгійський консул — швейцарець Я.Я. Гретер, купець першої гільдії, відомий підприємець. Він був співвласником (разом із німецьким інженером Філіпом Мозером) відкритого влітку 1882 року відповідно до придбаного ним наприкінці 1881 року права на позиттєве користування земельною ділянкою на Шулявці Київського чавуноливарного і механічного заводу. Завод спершу виробляв різноманітну чавуноливарну продукцію, в тому числі — рафінадні форми. 1888 року підприємство було реорганізовано через конфлікт із першим компаньйоном Якова Гретера. За участі нового компаньйона — чеського інженера Йосифа Криванека, випускника Празького політехнічного інституту, — ним було засновано акціонерне товариство «Київський машинобудівний і котельний завод Гретера, Криванека і К^о». Очолив товариство Я.Я. Гретер. Йому належав і контрольний пакет акцій заводу, реконструйованого після зміни співвласника²¹. Асортимент продукції заводу значно роз-

²⁰ Браиловский Георгий. Последний хозяин Барановки // Антиквар. 2012, июнь. № 6 (64). С. 16–17.

²¹ 2010 року в приміщенні колишнього заводу «Більшовик» відкрито арт-центр Якова Гретера, покликаний залучити промисловий простір для культурно-художнього життя столиці сучасної України.

ширився: від устаткування для лісопильних, цегляних, цукрових та цукрорафінадних заводів аж до виробництва залізничних рейок і підвісних мостів, які поставляли на Московсько-Києво-Воронезьку залізницю, Київську міську залізницю, Польську і Миколаївську залізницю²². Уже до середини 1890-х років завод Я. Гретера і Й. Криванека став одним із найбільших не лише у місті, але й у своїй галузі. Виготовлену на ньому парову машину нової конструкції було відзначено золотою медаллю на XVI Всеросійській промисловій і художній виставці (28 травня — 1 жовтня 1896 року, Нижній Новгород). Неподалік будівлі заводу, на розі вулиці Дачної і провулку Дачного, Я.Я. Гретер спорудив будинок для себе²³.

Яків Гретер належав також від 1905 року до акціонерів бельгійського акціонерного товариства «Київські трамваї» (АТ «Les Tramways de Kieff»), яке вкладало значні кошти в оновлення трамвайного парку та розвиток трамвайного сполучення в Києві. Займався бельгійський консул благодійницькою діяльністю: був членом Київського губернського комітету з фабричних та заводських справ, Київської губернської опіки дитячих притулків.

Золоту медаль XVI Всеросійської промислової і художньої виставки отримало і Товариство Кальниківського цукрового заводу, посаду директора-розпорядника якого 1887 року обійняв купець першої гільдії Гавриїл (Габріель) Гавриїлович Енні (Єнні, Енну, Еппі). До цієї посади інженер Енні йшов три роки. Він належав до стану спадкоємних почесних громадян Російської імперії — привілейованого прошарку міських обивателів.

Народився майбутній швейцарський консул поблизу Санкт-Петербурга, в Новосаратовській колонії, заснованій у XVIII ст. німецькими колоністами, вихідцями з Бранденбургу і Вюртембургу. Середню освіту Г.Г. Енні отримав у Швейцарії — в реальному училищі Цюріху. Потому вступив до Дрезденського політехнікуму. Практичний досвід під час навчання здобував у 1879–1880 роках на машинобудівному заводі «Cail, Halot et Co» у Брюсселі. Диплом про вищу освіту отримав 1882 року зі званням інженера-механіка. В 1882–1883 роках працював у Варшаві на заводі Акціонерного товариства механічних і гірських заводів «Лільпот,

---

²² Після націоналізації більшовикам завод 1919 року отримав назву «Перший державний машинобудівний завод», а 1922 року — Завод «Більшовик».

²³ *Третьяков Аркадій*. Кондитерська й кафе Семадені та підприємець Гретер // Швейцарці в Києві // Хроніка-2000. 20015. Вип. 3 (97). С. 20.

Рау и Левенштейн»²⁴, брав участь як представник підприємства в XV Всеросійській художньо-промисловій виставці (20 травня — 15 вересня 1882 року, Москва).

1884 року Гавриїл Енні переїхав на українські терени для роботи в цукровій промисловості, отримавши посаду на Кальниківському цукровому заводі в Липовецькому повіті Київської губернії. Окрім керівництва Кальниківським цукровим заводом, він займався родинним бізнесом. Очевидно, приїзд Г.Г. Енні до Києва не був випадковим. Збереглися відомості, що Швейцарське благодійне товариство в Києві в той час очолював Генріх Мельхіорович Енні (1829–1904), член Ради Київського товариства взаємного страхування цукрозаводчиків²⁵. Разом із братом Фердинандом та естонським купцем Карлом Вейссе, вклавши по 100 тис. руб. кожен, Г.М. Енні став компаньйоном голови Київського біржового комітету, відомого підприємця і мецената Миколи Хрякова в реалізації ідеї створення в Києві пивоварного заводу на взірць найкращих європейських підприємств та увійшов до складу правління Акціонерного товариства «Київський пивоварний завод»²⁶. Статут товариства було затверджено 4 травня 1873 року «височайшим указом» імператора Олександра II. Обладнання для заводу надійшло з відомого традиціями пивоваріння чеського міста Пльзень, хміль завозили з Богемії і Баварії, а згодом — з-під Полтави і Сквири. Невдовзі завод знали не лише в Київській, а й у Чернігівській, Бессарабській, Херсонській, інших губерніях та за кордонами імперії. Він давав істотні прибутки власникам²⁷. 1872 року на околиці містечка Дашіва Подільської губернії Ф.М. Енні побудував цукровий завод²⁸. Не випадковим, ймовірно, було й продовження участі родини Енні в розширенні традицій пивоваріння на українських землях. Фердинанд (Фрідріх) Гаврилович (Генріхович) Енні — зять власника Одеського пивоварного заводу Вільгельма Санценбахера²⁹ — після смерті тестя отримав завод у власність родини. Компанія «Ф. Енні і К^о» невдовзі стала першим великим пивоварним

²⁴ Під час Першої світової війни Акціонерне промислове товариство механічних заводів «Лільпот, Рау и Левенштейн», що виконувало замовлення військового відомства, було евакуйоване з Варшави до м. Кременчука Полтавської губернії. Див.: *Евселевский Л.И.* К истории заводов «Лильпот, Рау и Левенштейн» в Кременчуге. URL: http://okrain.net.ua/article/view/Istorija_Kremenchugskih_predpriyatij.html

²⁵ *Третьяков Аркадій.* Кондитерська й кафе Семадені та підприємець Гретер... С. 21.

²⁶ Див.: *Ковалинський В.В.* Київські мініатюри. Книга третя. К., 2004. С. 183.

²⁷ Див.: Пивзавод на Подоле. URL: <http://xob6it.livejournal.com/178430.html>

²⁸ URL: <http://myshtetl.org/vinnitskaja/dashev.html>

²⁹ Див.: *Плесская-Зебольд Э.Г.* Одесские немцы. 1803–1920. Одесса: «ТЭС», 1999.

заводом на півдні Російської імперії. Під час Одеської виставки сільськогосподарської і фабричної промисловості 1884 року завод отримав золоту медаль «За відмінну якість різних сортів пива». Продукцію заводу Енні експортували в Кишинів, Крим, Стамбул, Смирну, Салоніки, Трапезунд, Хайфу, Яффу. Бочкове пиво одесити куштували у відкритому заводом Енні пивному ресторані «Гамбрінус»³⁰.

1896 року Ф.Г. Енні разом із дружиною Оттілією та іншими членами родини Вільгельма Санцебахера заснували акціонерне товариство «В. Санценбахер і К^о», яке володіло двома заводами для виготовлення мила, свічок, стеарину, гліцерину тощо³¹. Десять років потому заводи було виставлено на аукціони за несплату позички Бессарабсько-Таврійському земельному банку. На торгах 8 червня 1906 року за 75 850 рублів їх викупив Г.Г. Енні й за рік заклав їх у тому самому банку³². Вхідив Г.Г. Енні також до складу Товариства Маловисківського бурякоцукрового заводу (директором-розпорядником якого був деякий час його брат), Товариства машинобудівного заводу «Прогрес» в Бердичеві, Товариства Черкаського цукрорафінадного заводу, членом Ради Київського товариства взаємного страхування цукрозаводчиків. У власності Г.Г. Енні перебував двоповерховий житловий будинок № 53, на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (нині — Саксаганського), в якому розташувалося швейцарське консульство.

Високі посади на заводах цукрової промисловості мали інші іноземні консули: на посаді італійського консула в Києві тривалий час працював цукрозаводчик і мануфактур-радник К.В. Фішман³³, директором-розпорядником Товариства цукробурякового і рафінадного заводу «Благодатинське» був французький консул Д.Г. Балаховський. Спадкоємний почесний громадянин, інженер і меценат Даниїл Григорович (Герцевич) Балаховський був одружений з представницею відомої київської купецької родини, сестрою філософа-екзистенціаліста Льва Ісаковича Шестова — Софією. Родина Балаховських мешкала у зведеному до початку Першої світової війни батьком Даниїла великому будинку № 41 на вулиці Трьохсвятительській³⁴. В серпні 1917 року Д.Г. Балаховський увійшов до складу Центральної Ради як представник нацменшин.

³⁰ Там само. С. 127.

³¹ Держархів Одеської обл. Ф. 305. Оп. 1. Спр. 2238. Арк. 8, 17 зв., 37.

³² Там само. Арк. 59–59 зв.

³³ *Кальницький Михаїл*. Зодчие и певчие. URL: http://www.oldkiev.info/Delovoy_KIEV/zodchie_i_pevchie.html

³⁴ *Баранова-Шестова Наталя*. Жизнь Льва Шестова. По переписке и воспоминаниям современников. Т. 1. Париж: La Presse Libre, 1983. С. 160.

Урзуєво-Іванівським лісопильним заводом на Чернігівщині володіла родина перського консула І.М. Вітенберга³⁵, в родинній історії англійського консула шотландця Джона (Івановича) Дугласа було виробництво сільськогосподарських машин та автообслуговування. Англійським підданим у Києві належали фірми: «Генрі Сміт», вул. Інститутська, буд. 4; «Реддавей», вул. Хрещатик, буд. 5; «Автогараж Ричарда К. Доугласа», вул. Миколаївська, буд. 7; Контора інженера Кембель, вул. Пушкінська, буд. 40; Британське інженерне Товариство, вул. Хрещатик, буд. 25, Пасаж. Крім того, британські піддані були пайщиками акціонерних цукрових заводів: Рижавського Уманського повіту Київської губернії, Соболевського Гайсинського повіту Подільської губернії, Шпаківського (зруйнованого 1914 року) Рівненського повіту Волинської губернії; працювали на цукрових заводах Ободовському Подільської губернії і Лука Київської губернії як службовці й керівники³⁶.

Норвезький консул В.Д. Мозерт керував Київським відділенням Санкт-Петербурзького (Петроградського) обліково-позичкового банку, розташованого в будинку № 8 на вулиці Хрещатик. Він був гласним Київської міської думи та почесним членом Київського губернського піклувального комітету дитячих притулків.

Посаду данського консула обійняв широко відомий в громадсько-політичному житті білоруський єврей, уродженець Могилева 63-річний Григорій (Герман) Овсійович Гуревич. Вперше він приїхав до Києва для вступу на юридичний факультет Університету св. Володимира на початку 1870-х років. Г.О. Гуревич на той час закінчив єврейське комерційне училище в Німеччині, куди його відправила разом з іншими братами мати. Не маючи на противагу прагненням родини особливого бажання займатися комерційною діяльністю, юнак вирішив отримати університетську освіту і поринув у вир студентського вільнодумного життя. Разом зі своїм земляком Павлом Аксельродом він організував київський гурток петербурзьких «чайківців» і займався пропагандою в робітничих артілях, поширював нелегальну літературу.

Рятуючись після розгрому організації від арешту, Григорій втік 1873 року за паспортом брата до Німеччини. Там розпочав співпрацю з Союзом німецьких соціал-демократів, брав активну участь у діяльності Союзу євреїв-соціалістів у Берліні на чолі з А.Ш. Ліbermanом³⁷. Однак

³⁵ Блакитний Максим. З історії села Костобобрів // Сіверянський літопис. 2011. № 6 (102). С. 49.

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 9.

³⁷ Иоффе Эмануил. Под сенью Эйфелевой башни... // Журнал Мишпоха. 2000. № 6 (6). URL: <http://mishpoha.org/6/turefel.php>

повністю уникнути кари юнакові не вдалося в зв'язку з прийняттям 1878 року німецькою владою «закону проти соціалістів». Разом із іншими російськими студентами він потрапив під суд, за ухвалою якого його вислали з Пруссії на 9 місяців до Англії. Звільнившись, 1879 року Герман Гуревич виїхав до Парижа, де продовжив освіту (вивчав медицину в Парижі й Цюріху) і активізував політичну діяльність — співпрацював під псевдонімом «Гершон Баданес» із легальним єврейським часописом «Восход», задумав і створив свою найвідомішу працю «Записки отщепенца» (1883)³⁸.

Після невдалої спроби повернутися в Росію (арешту за зв'язки з «Народною волею», засудження на півтора року, виправдання), Г.О. Гуревич зрештою приїхав 1910 року в Київ і почав працювати в єврейській общині, захищав її інтереси перед місцевою владою, редагував газету «Вільна єврейська община». З проголошенням УНР він завдяки старим європейським зв'язкам та отриманій у Німеччині освіті комерційного профілю домігся посади данського консула³⁹.

Загалом на кінець 1917 року в Києві функціонували консульства таких країн: Греції — на вул. Миколаївській, 3⁴⁰, Іспанії (представляло також інтереси Португалії) — на вул. Інститутській, 16; Персії — на вул. Бульварно-Кудрявській, 15; Італії — на вул. Лютеранській, 26, Данії — на вул. Хрещатик, 5; Швейцарії — на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 53; Бельгії — на Бібіковському бульварі, 42; Великої Британії — на вул. Пушкінській, 21 (прибутковий будинок Ярошинського); Норвегії — вул. Меринговській, 4⁴¹. Крім приміщення швейцарського консульства, у приватній власності консула Дж. Дугласа перебував п'ятиповерховий будинок, у якому розташовувалося англійське консульство. Решту приміщень іноземні консульські установи використовували на правах оренди⁴².

Окрім будинків, у яких працювали представництва, іноземні консули мали в Києві приватні помешкання. На шостому поверсі будинку № 8 на вулиці Хрещатик, де розташовувалося очолюване ним відділення банку, мешкав В.Д. Мозерт; по сусідству, на вулиці Хрещатик, буд. № 8-б, кв. 4 — Г.Г. Енні. Грецький консул П.П. Гріпарі мав оселю на вул. Велика Володимирська, буд. № 48-а⁴³, іспанський і португальський консул С.С. Васи-

³⁸ *Портнова Нелли*. Это бесконечное отщепенство: Гершон Баданес // Лехаим. 2012. Вып. 9(245). URL:<http://www.lechaim.ru/ARHIV/245/245.html>

³⁹ Там само.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 37.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 34–35.

⁴² Галузевий державний архів МЗС України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4, 35.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 46.

ліаді — за адресою вул. Олександрівська, буд. № 25. Бельгійський консул Я.Я. Гретер мешкав у будинку № 3 на вулиці Терещенківській, неподалік будинку, де розташовувалося зовнішньополітичне відомство УНР. Секретар консульства Великої Британії посланник Френсіс Томас мешкав у будинку № 50 на Бібіковському бульварі, кв. 4 і здавав кімнати офіцеру англо-російського Червоного Хреста Гарольду Райту і братам Моргілевським⁴⁴.

Іноземні консульства мали різні за чисельністю штати. У відомостях про штатний склад зазвичай вказувалися члени родини консульських працівників з огляду на визначення потреб допомоги київської влади щодо забезпечення продовольчими товарами консульської установи. Так, у консульстві Персії налічувалось 8 осіб (консул, дружина, секретар, 5 службовців)⁴⁵, а в італійському — 16 (консул і його прислуга — 6 осіб, завідувач канцелярії — 2, юрисконсульт з родиною — 6, бухгалтерія — 2)⁴⁶. Списки штатних співробітників консульства та членів їхніх родин надсилали до зовнішньополітичного відомства УНР.

Іноземних представників часто можна було зустріти в приміщенні Секретарства справ міжнаціональних. Причини їхніх візитів, як зауважував міністр, були конкретні: «крім деяких політичних інформацій, вони погоджували тут також справу опіки над громадянами своїх країн»⁴⁷.

Бурхливі революційні події, перехід влади від одних сил до інших, погроми і реквізиції ставили перед консулами нові, часто не вирішувані самотужки завдання, пов'язані з їхньою місією захисту прав громадян своїх держав та власною безпекою. 15 жовтня 1917 року в приміщенні іспанського консульства в Києві іноземні консули провели нараду, у якій взяли участь англійський консул Дж. Дуглас, грецький — П.П. Гріпарі, данський — Г.О. Гуревич, італійський — К.В. Фішман, швейцарський — Г.Г. Енні, перський — І.М. Вітенберг, норвезький — В.Д. Мозерт та французький — Д.Г. Балаховський. Бельгійський консул Я.Я. Гретер через хворобу не брав участі в зібранні, але перебував на телефонному зв'язку з колегами. Йшлося про об'єднання консульських представників у зв'язку з викликами часу, створення управлінського органу — консульської колегії — та обрання її керівника. Іноземні консули констатували нагальність потреби обрання дуаена, основним завданням якого вбачали не церемоніальні функції, а організацію взаємодії із зовнішньополітичним

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 35.

⁴⁵ Там само. Арк. 6.

⁴⁶ Там само. Арк. 7.

⁴⁷ Шульгин О.Я. Початки діяльності Міністерства закордонних справ України... С. 23.

відомством і захист прав членів консульського корпусу у випадку їх порушення владою УНР.

З огляду на усталену традицію обрання керівником такого органу старшого за рангом та часом одержання консульської екзекватури було обрано за його згодою П.П. Гріпарі. Він перебував на посаді грецького консула в м. Києві на той час понад 25 років⁴⁸. Було також вирішено, що в разі відсутності в Києві П.П. Гріпарі, його обов'язки виконуватиме бельгійський консул Я.Я. Гретер, а за відсутності Я.Я. Гретера — наступний за старшинством італійський консул К.В. Фішман. Присутні виявили бажання збиратися систематично й доручили скликання таких нарад голові.

Як особливо актуальне консули розглядали питання про безпеку. З огляду на погроми і пограбування, які значно почастишали, та повідомлення в пресі про можливі великі заворушення⁴⁹, учасники зібрання визнали за необхідне вжити всіх можливих заходів щодо охорони майна, архівів та цінностей, що належали консульствам та майна і життя консулів. Консули уповноважили П.П. Гріпарі звернутися до начальника Київського військового округу та Київського губернського комісара з проханням про надання військової охорони консульствам на випадок бешкетів, проявів насильства чи погромів⁵⁰. Було доручено також П.П. Гріпарі довести до відома місцевої влади, що приміщення консульських установ через зберігання там архівів, документів, листування, цінностей і можливе перебування безпритульних іноземців не підлягають реквізиції і звільняються від постою.

П.П. Гріпарі як дуаен порушив перед Секретарством міжнаціональних справ від імені консульського корпусу й іншу проблему, пов'язану з реквізицією пекарень у іноземних підданих. Уперше протест проти реквізиції продовольчою управою Київської міської думи пекарень, які належали іноземцям, заявила делегація у складі П.П. Гріпарі, С.С. Василяді та І.М. Вітенберга безпосередньо секретареві міжнаціональних справ О.Я. Шульгину 16–17 листопада 1917 року⁵¹. Зі свого боку О.Я. Шульгин невідкладно вдався до конкретних негайних дій: звернувся до Секретарства внутрішніх справ з проханням вжити дій щодо припинення реквізиції та до Штабу Київської військової округи — з

---

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1.

⁴⁹ Там само. Арк. 1 зв.

⁵⁰ Там само. Спр. 48. Арк. 1.

⁵¹ Там само. Спр. 32. Арк. 1 зв.

проханням не давати згоди на незаконну реквізицію майна іноземних підданих⁵². Відповідний протест консули скерували до Центральної Ради.

До Генерального Секретаріату УЦР з цього питання звернулися представники Союзу власників хлібопекарень та булочних підприємств м. Києва. У їхньому поданні йшлося про те, що рішення про муніципалізацію випікання хлібу в м. Києві Міський продовольчий комітет ухвалив під тиском професійного союзу робітників-булочників і кондитерів. Союз власників хлібопекарень та булочних підприємств м. Києва не заперечував проти необхідної муніципалізації пекарень, однак висунув свої вимоги щодо організації цього процесу. Проте реквізиції розпочалися без урахування цих вимог, а перетворилися, за оцінкою представників союзу, на захоплення хлібопекарень «із усім живим і мертвим інвентарем, який там перебував», що супроводжувалося погрозами застосувати зброю в разі зауважень щодо незаконності дій⁵³. Не заперечуючи проти законної муніципалізації пекарень, представники союзу вимагали негайно повернути захоплені хлібопекарні власникам, надалі припинити самочинні захоплення й зібрати спеціальну комісію за участі зацікавлених сторін на чолі з представником Генерального Секретаріату УЦР для розгляду цього питання.

Відтак питання реквізиції пекарень у іноземних підданих було винесено на розгляд міжвідомчої наради, яка відбулася 16 листопада 1917 року в приміщенні Секретарства внутрішніх справ за участі заступника секретаря внутрішніх справ Д.В. Коліуха, директора департаменту загальних справ УЦР О.П. Карпинського, представника Секретарства міжнародних справ д-ра М.А. Галина, заступника голови Київської міської продовольчої управи Л.М. Бриліант, представника штабу Київського військового округу поручника Голуба, представника Київської міської продовольчої управи А.К. Васильчука, представників власників хлібопекарень В.І. Рабиновича, В.Г. Мнаванадзе, секретаря реквізиційної комісії Г.А. Бухмана, делегата Товариства хлібопекарень М.Є. Бабицького та авторів звернень-протестів: С.С. Василяді, П.П. Гріпарі, І.М. Вітенберга⁵⁴.

Після тривалого обговорення складного питання, звинувачень з боку власників пекарень та протестів з боку представників міської влади, нарада ухвалила рішення про створення спеціальної комісії при Генеральному Секретаріаті УЦР у складі представників секретарств праці, внутрішніх справ, продовольства, продовольчого комітету, професійного

⁵² ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 2–3.

⁵³ Там само. Арк. 18.

⁵⁴ Там само. Арк. 10.

союзу булочників, товариства власників хлібопекарень⁵⁵. Така комісія зібралася вже 18 листопада 1917 року за головування О.М. Карпинського та участі представників секретарств внутрішніх справ, судових справ, праці, продовольства, Київської міської управи, професійного союзу булочників, ради солдатських депутатів, Ради робітничих депутатів, Товариства власників хлібопекарень. Учасники обговорювали думку про те, що в умовах революційного часу зважати на інтереси іноземних підданих немає можливості⁵⁶, й проводили аналогію з реквізицією продуктів і предметів першої необхідності в російських містах відповідно до роз'яснень продовольчого відомства Російської Радянської Республіки, наданих Петроградській міській управі та губернським продовольчим комітетам. З огляду на брак продовольства в країні цивільній владі дозволялося вилучати продукти виключно для потреб населення із зазначенням у актах мети реквізиції без урахування прав іноземних підданих відповідно до міжнародних договорів⁵⁷. Проте більшість схилилася до компромісу й визнавала можливим реквізицію пекарень у іноземних підданих на правах оренди. Дискусія відбувалася лише навколо розміру орендної плати. Представник секретарства праці І.І. Касьяненко наголосив на тому, що схвалення реквізиції може потягти за собою небажані наслідки і створити прецедент для інших міст. У цілому ухвала не сприяла позитивному вирішенню проблеми на користь іноземних власників пекарень. У присутності консулів комісія вирішила продовжити діяльність комісії з реквізиції, схвалила інструкцію, що регулювала її діяльність⁵⁸.

Із цих причин реквізиції не припинялися і навіть активізувалися. Консули Великої Британії, Франції, Іспанії та інших країн зверталися до генерального секретарства міжнаціональних справ, домагаючись припинення реквізицій та забезпечення охорони прав іноземних підданих на особисту недоторканність⁵⁹. Були й телеграми з місць. Зокрема, директор цукрорафінадного заводу в с. Тростянець на Поділлі, що належав французькому громадянину, телеграфував з приводу свавілля тростянецької і савинецької міської влади щодо привласнення продукції заводу⁶⁰.

На початку грудня П.П. Гріпарі письмово висловив протест проти незаконних дій стосовно іноземців — власників пекарень з боку

---

⁵⁵ Там само. Арк. 13.

⁵⁶ Там само. Арк. 15 зв.

⁵⁷ Там само. Арк. 23.

⁵⁸ Там само. Арк. 22–22 зв.

⁵⁹ Охорона чужосторонців // Нова Рада. 1917, 28 листопада. Ч. 196. С. 2.

⁶⁰ Там само.

продовольчої управи Київської міської думи і вимагав відповіді на ширші питання, які стали для іноземних консулів в УНР життєво важливими: 1) чи має намір УНР «блюсти в точности конвенции, заключенные Россией с иностранными державами, коими предусмотрена защита интересов иностранных подданных»; 2) які заходи передбачаються Генеральним секретаріатом для захисту інтересів іноземних підданих, яких розоряють дії Київської продовольчої управи. Станом на 5 грудня 1917 року в Києві працювало 304 пекарні, з яких 44 належало іспанським підданам, 21 — грецьким⁶¹. 40 пекарень, власниками яких були іноземні піддані, вже було реквізовано, в 14 з них — призначено завідувачів зі складу членів Професійного союзу булочників⁶².

6 грудня 1917 року організацію взаємодії зовнішньополітичного відомства з іноземними представництвами було доручено історику і правнику К.В. Лоському, який щойно очолив канцелярію Генерального секретарства справ міжнаціональних⁶³. З метою остаточного вирішення проблеми в приміщенні секретарства 7 грудня 1917 року відбулося засідання за головування К. Лоського і участі М. Галина, В. Дьяконенка та представників Київської продовольчої управи, генеральних секретаріатів продовольчих справ та внутрішніх справ, іноземних консулів: С. Василяді, І. Вітенберга, П. Гріпарі. Представник Київської продовольчої управи доповів, що реквізиція проводилася для військових потреб, оскільки в зв'язку з незгодою іноземних підданих із умовами оренди, Київ фактично залишався без хліба, й могли виникнути непередбачувані ситуації. Після обговорення комісія вирішила припинити реквізицію пекарень іноземних підданих й доручила розробити прийнятний для обох сторін договір оренди представникам Секретарства міжнаціональних справ, консулів та Київської продовольчої управи⁶⁴. Учасники засідання ухвалили рішення призупинити реквізицію пекарень, що належали іноземним підданам, до укладання угоди з власниками вже реквізованих пекарень⁶⁵. Для найшвидшого вирішення цього питання було створено робочу групу в складі представників Секретарства міжнаціональних справ, продовольчої управи та консулів⁶⁶. Детально проаналізувавши затрати виробників хлібобулочних продуктів та прибутки від продажу хліба, іноземні консули запропонували умови оренди хлібо-

⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 4.

⁶² Там само. Арк. 4 зв.

⁶³ Там само. Спр. 1. Арк. 3.

⁶⁴ Там само. Спр. 48. Арк. 5.

⁶⁵ Там само. Арк. 30.

⁶⁶ Там само. Арк. 31.

пекарень, прийнятні для обох сторін: 1 копійка з кожного фунту випеченого хліба за умови щоденного виробництва хлібобулочних виробів у пекарні по 40 кг. При цьому іноземні власники пекарень надавали обладнання та інвентар і не брали на себе зобов'язання сплачувати за використану електроенергію⁶⁷.

Для ухвалення остаточного рішення комісія зібралася ще 14 грудня 1917 року, вже за головування О.Я. Шульгина. Секретарство міжнаціональних справ на цьому засіданні, крім керівника, представляли К.В. Лоський, Н.В. Суровцева, П. Дьяконенко. З боку іноземних підданих у нараді брали участь представники перських, турецьких, грецьких робітників, представник іноземних власників хлібопекарень англієць Дюпо, представник місцевих робітників і голова професійного союзу Кравченко та консули І.М. Вітенберг і С.С. Василяді⁶⁸.

Учасники засідання обговорили нову проблему, що з'явилася у зв'язку з припиненням реквізиції пекарень — реквізовані пекарні тимчасово припинили діяльність, кількість хліба в місті зменшилася, число безробітних збільшилося. Іспанський консул С.С. Василяді звинуватив у простій пекарень міську управу, яка не давала потрібних матеріалів. Натомість перський консул І.М. Вітенберг запевнив присутніх, що за умови вчасного надання Київською міською управою борошна та палива, перські піддані забезпечать безперебійну роботу хлібопекарень та вчасну доставку хліба до мешканців. Принципове обстоювання своєї позиції іноземними консулами зумовлювалося їхньою головною функцією — захистом підданих держав, які вони представляли. Рішення наради «дійти до згоди з чужоземними підданими»⁶⁹ фактично свідчило про їхню перемогу в тривалому протистоянні.

Історія з реквізицією хлібопекарень, що належали іноземним власникам, була на той час не єдиним сюжетом, який засвідчував спільні зусилля іноземних консулів у обстоюванні прав іноземців в УНР. Успіх цих зусиль ґрунтувався на нормах міжнародного права, яких намагалося безумовно дотримуватися українське зовнішньополітичне відомство, та чітко організований взаємодії Секретарства міжнаціональних справ із представниками консульських установ у Києві.

Для вирішення питань, пов'язаних з порушенням прав підданих іноземних держав, консули продовжували звертатися до відповідних органів влади не лише за посередництва зовнішньополітичного відомства, а й особисто. Так, ознайомившись із життям австрійських військовопо-

---

⁶⁷ Там само. Арк. 25.

⁶⁸ Там само. Арк. 24.

⁶⁹ Там само. Арк. 24 зв.

лонених у Києві на початку грудня 1917 року, данський консул Г.О. Гуревич клопотав перед секретарем військових справ С.В. Петлюрою щодо полегшення їхньої долі. Консул зауважив, що через заміну з ініціативи київських професійних спілок військовополонених місцевими робітниками на різних дрібних роботах 10 000 осіб залишилися без заробітку і потерпають від неймовірної скрути⁷⁰. Не набагато кращі умови життя він спостерігав у військовополонених, котрі працювали в лазаретах, майстернях, евакуаційних пунктах, на будівництві доріг, змушених існувати за мізерну платню: 20 копійок в день (якщо харчі надає працедавець) і 2 карбованці (якщо працівник харчується самостійно)⁷¹. Ще в скрутнішому стані перебували арештовані військовополонені, утримувані в Дарницькому таборі: в камерах на 16 осіб перебувало по 28. Вони спали на голих дошках, без ковдр, постільної білизни і подушок, «насилено забраних русскими, бежавшими из плена военными», а харчувалися залишками розкраденої конвоїрами їжі⁷².

Г.О. Гуревич повідомляв, що має «право і засоби надавати матеріальну допомогу військовополоненим» і висловлював сподівання на сприяння української влади в цій проблемі⁷³. Наступні звернення данського консула містили прохання надати йому можливість отримувати в банках дрібні банкноти для допомоги військовополоненим та надати в його розпорядження приміщення впродовж 2–3 годин на день для видавання матеріальної допомоги⁷⁴. Засвідчуючи визнання молодого державою норм міжнародного права, Секретарство міжнаціональних справ звернулося 18 грудня 1917 року до Секретарства фінансів у зв'язку з листом данського консула з проханням вжити заходів, «аби данський консул отримував гроші безперестанку і по можливості дрібними»⁷⁵.

Розпочата в грудні українсько-більшовицька війна додавала нові виклики. Доводилося рятувати й майно самих консулів. Г.Г. Енні заповідливо позбувся своїх одеських заводів, продавши їх купцеві Мойсею Турчину⁷⁶. А власність грецького консула П.П. Гріпарі опинилася під загрозою. Місцевий комітет селищ Мала і Велика Новоселиця Полонської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії визнав 1 січня 1918 року недійсним договір оренди місцевого мешканця Боруха Дербаремдікера з П.П. Гріпарі як власником Гамарянського млина й

⁷⁰ Там само. Арк. 10.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само. Арк. 10 зв.

⁷³ Там само. Арк. 10.

⁷⁴ Там само. Арк. 23.

⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 22.

⁷⁶ Держархів Одеської обл. Ф. 305. Оп. 1. Спр. 2238. Арк. 96, 148.

вирішив його конфіскувати. З огляду на «бажаність підтримання найкращих стосунків з Грецьким Урядом», Секретарство міжнародних справ просило Секретарство земельних справ вплинути на місцеві комітети й припинити конфіскацію млина, оскільки «всякі відшкодування мусять бути з часом нашим урядом повернені»⁷⁷.

22 грудня 1917 року Секретарство міжнаціональних справ було реорганізовано в Генеральне секретарство справ міжнародних. Спершу зовнішньополітичне відомство розташовувалося в одній кімнаті готелю «Савой», на вулиці Хрещатик, 38⁷⁸. «Кімната і ручка на столі, — згадував представник Франції генерал Ж. Табуї, — репрезентували Міністерство закордонних справ і його архіву»⁷⁹. Невдовзі всі служби секретарства було перенесено до будинку знаного цукропромисловця, колекціонера і мецената Ф.А. Терещенка на вулиці Терещенківській, 9⁸⁰. «Помешкання було дуже показне, чудово умебльоване, але воно зовсім не надавалося для канцелярій», — характеризував згодом будівлю Д.І. Дорошенко⁸¹. Кабінет міністра розташували в колишній спальні, робоче місце діловода обладнали «в невеличкому кабінеті (колишньому будуарі жінки Терещенка), чудесній кімнаті з гобеленами, білим мармуровим каміном та широкими дверима»⁸². Загалом для потреб Генерального секретарства міжнародних справ у січні 1918 року було надано 10 кімнат, три передпокої, кузню і дві кімнати для прислуги.

У зовнішньополітичному відомстві, службовці якого опановували місію «охорони інтересів українських підданих поза межами України і чужоземних підданих в межах України»⁸³, питання взаємодії з інозем-

⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 18.

⁷⁸ *Галаган Микола*. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.). К., 2005. С. 293.

⁷⁹ *Табуї, генерал*. Як я став комісаром Французької Республіки в Україні // Пам'ять століть. 2007. № 2. С. 40.

⁸⁰ Ф.А. Терещенко придбав садибу, побудовану за проектом архітектора В.М. Ніколаєва, у вдови відомого архітектора В.Р. Чаплинського — М.В. Чаплинської у травні 1880 р. й розбудував її за участі академіка архітектури А.Л. Гуна. За малюнками А.Л. Гуна було виконано ступки воріт, ліпні прикраси, дзеркала, огороження парадних сходів, вітражі. Дерев'яні деталі камінів, панелі, портали тощо виконала петербурзька меблева фірма Ф. Мельцера, панно для парадних сходів і розписи зробив художник Садиков. Детальніше див. *Друг Ольга, Малаков Віталій*. Особняки Києва. К.: «Кий», 2004. С. 457–466.

⁸¹ *Дорошенко Д.* Зі спогадів про створення Міністерства закордонних справ Української Держави // Історія української дипломатії... С. 176.

⁸² *Суровцева Н.* Спогади // Історія української дипломатії... С. 106.

⁸³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 18. Структура відомства складалася з департаменту та канцелярії, яка мала політичну секцію і, крім консульського, відділи: загальний, міжфедеративний, внутрішній, літературний.

ними консулами покладалися на консульський відділ, заснований у складі канцелярії⁸⁴. Очільнику відділу К.В. Лоському доводилося вирішувати більшу частину питань, порушених іноземними консулами. В першому складі консульського відділу працювали діловод Н.В. Суровцева, невдовзі переведена на посаду начальника політичного відділу. Вона залишила емоційну згадку про деяких представників консульського корпусу: «Гріпарі був високий сухорлявий старик, Василиаді — маленький опецькуватий блідий блондин в пенсне. Крім них, був ще якийсь проблематичний консул Швейцарії Енні, француз начеб, вже зовсім миршавенький на вигляд»⁸⁵. Забезпечували взаємодію з іноземними представниками також канцеляристи першого розряду: Ольга Рачинська, Роман Винявський, Юліан Маринович, Володимир Даньківський, канцеляристи другого розряду: Софія Вольська, Аделаїда Давидова, Єлисавета Слабневич⁸⁶.

Зовнішньополітичне відомство УНР вишукувало можливості позитивної відповіді на звернення, попри те, що юристи відомства не вважали за необхідне йти назустріч усім клопотанням консулів⁸⁷. К.В. Лоський, на той час уже керівник загального департаменту, намагався реагувати негайно: Генеральне секретарство міжнародних справ зверталось до відповідних органів (Генерального секретарства військових справ, Генерального секретарства земельних справ, Генерального секретарства фінансів, штабу Київської військової округи та ін.) з вимогою припинити реквізиції та вжити заходів до припинення заворушень, видавало охоронні посвідчення тощо. Всебічне сприяння іноземним консульським представникам зумовлювалося насамперед політичними міркуваннями. «До них наше міністерство «залицялося» навздогад визнання України їх урядами», — іронізувала Н.В. Суровцева⁸⁸.

Консули скеровували до української влади сотні звернень, листів, телеграм схожого змісту. 30 грудня 1917 року Генеральне секретарство міжнародних справ зобов'язало свій господарчий відділ надати данському консулові одну кімнату для прийому військовополонених і надання їм допомоги⁸⁹. В останній день 1917 року встиг подати звернення італійський консул із проханням скасувати реквізицію ресторану в

---

⁸⁴ Там само. Арк. 11.

⁸⁵ Історія української дипломатії... С. 105–106.

⁸⁶ Там само. Арк. 22.

⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 18.

⁸⁸ Історія української дипломатії... С. 105–106.

⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 23.

«Гранд-Отелі»⁹⁰, який належав італійському підданому п. Веккі⁹¹. Ресторан славився своєю кухнею, де готував колишній метрдотель імператора Олександра II Вісконті. Перський консул просив залишити у власності перського підданого Ісаака сина Боруха належні йому фруктовий магазин та квартиру на вулиці Великій Володимирській, буд. № 46, що ніби підпадали під реквізицію для потреб Генерального секретарства військових справ, щоб не спричинити остаточного розорення купця, який понад 5 років успішно працював у Києві⁹². Щоб забезпечити від реквізиції автомобіль «Пежо» випуску 1914 року, власником якого був інший перський підданий — Іван Шимонов, перський консул просив видати йому посвідчення, про те, що ця приватна власність не підлягає військовій реквізиції⁹³. Від начальника штабу Київської військової округи Генеральне секретарство міжнародних справ вимагало скасувати реквізицію автомобіля системи «Каделак» за № 389, який належав іспанському консулу С.С. Василіаді та як власність «представника чужої держави реквізиції не підлягав»⁹⁴. Швейцарський консул натомість самостійно видавав такі посвідчення підданим своєї країни, в яких просив «військову, цивільну й громадську владу УНР надавати необхідний захист особі й майну»⁹⁵ швейцарських громадян. У такий спосіб він пробував зокрема захистити квартиру № 14 у будинку № 3 на вулиці Костельній, де мешкав Карл Генріхович Вюглер⁹⁶. Безчинства чинилися й по відношенню до шведських підданих управителя майна Пільбада та інженера Вейбуля (селяни розкрадали і розливали казенний спирт, насіння і машини) у місті Прилуки Полтавської губернії⁹⁷.

У зв'язку з систематичною загрозою для життя і майна консули до початку січня 1918 року звернулися до Генерального секретарства міжнародних справ з проханням на дозвіл скористатися статусним привілеєм — отримати право мати вогнепальну зброю. Бажання мати «право

---

⁹⁰ Будівля готелю розташовувалася на вулиці Хрещатик, 22 й належала міському голові підприємцю проф. Густаву Івановичу Ейсману (1872–1873, 1879–1884). Готель мав 120 номерів, деякі — з ванною і телефоном, більярдну й ресторан. Тут працював і магазин китайського чаю Анни Сергеевої, де через високу ціну продукції її вимінювали на соболячі, горностаєві та медвежі хутра. В 1876 р. тут зупинявся бразильський імператор дон Педро II.

⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 4.

⁹² Там само. Арк. 21.

⁹³ Там само. Арк. 37.

⁹⁴ Там само. Арк. 39.

⁹⁵ Там само. Арк. 35.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. Арк. 26, 27.

держання при себе револьвера»⁹⁸ виявили бельгійський консул Я.Я. Гре-тер, британський — Дж. Дуглас, грецький — П.П. Гріпарі та секретар грецького консульства Георгій Згуріді, данський — Г.О. Гуревич, іспанський і португальський — С.С. Василяді, італійський — К.В. Фішман, норвезький — В.Д. Мозерт, швейцарський — Г.Г. Енні, перський — І.М. Вітенберг та секретар перського консульства Джаміль Садигов⁹⁹.

Вишукувалися можливості сприяти забезпеченню родин консулів предметами першої необхідності, оскільки траплялися випадки відмов консулам видати паливо та потрібні продукти¹⁰⁰. Клопотання, пов'язані з майном консулів, підписував особисто О.Я. Шульгин. Генеральний секретаріат міжнародних справ намагався всебічно сприяти іноземним консулам у вирішенні побутових питань. За підписом К.В. Лоського в січні 1918 року міська продовольча управа отримала зокрема клопотання про забезпечення британського віце-консула Джона Дугласа і членів англійської місії (всього на 20 осіб) картками на отримання хліба, борошна, цукру, круп¹⁰¹. Було негайно задоволено інше його клопотання на проведеного телефону з одного приміщення в інше в будинку Ярошинського на вулиці Пушкінській, 22, де перебувала місія Великої Британії¹⁰². Згодом функцію з обслуговування іноземних представництв було передано спеціальній службі.

Довелося іноземним консулам обстоювати права підданих своїх держав і перед військовим відомством. На початку січня 1918 року командувач військами Київського військового округу видав розпорядження про перепис усіх приватних осіб, які прибули до Києва після 1 січня 1915 року. Такі особи підлягали виселенню з Києва. Британський консул Дж. Дуглас звернувся до генерального секретаря з міжнародних справ О.Я. Шульгина з проханням клопотати перед Генеральним секретаріатом з військових справ про незастосування цього розпорядження до працівників Київського відділення Британського інженерного акціонерного товариства в Росії і Сибіру, розташованого на вул. Хрещатик, 25: головного бухгалтера, віндавського громадянина, Ернеста Карловича Фрішенбредера з родиною та секретаря уповноваженого, підданого Великої

⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 16. Арк. 15.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Там само. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1 зв.

¹⁰¹ Там само. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 120.

¹⁰² Там само. Арк. 121.

Британії Річарда Фрідеріковича Бішопа, з огляду на їхню фаховість і володіння англійською мовою¹⁰³.

Поміркована позиція зовнішньополітичного відомства та її розголос серед професійного цеху давав підставу для довіри українському уряду іноземних громадян й рішення про прийняття українського громадянства. Такі заяви розглядалися в зовнішньополітичному відомстві. 15 січня 1918 року до Генерального секретарства міжнародних справ написав про це військовополонений австро-угорський підданий, мешканець м. Брно в Моравії Людвіг Іосифович Дудек: «прошу не відмовити в підданстві УНР і видати дозвіл на проживання в м. Києві, бо я одружився 1917 року на дівиці Наталі Вітек, що походить із селян Холмського повіту Холмської губернії». Мені 29 років, я римо-католицького віросповідання по професії пекар¹⁰⁴.

Після ухвали Центральною Радою 9 січня 1918 року IV Універсалу, яким УНР проголошувалася «самостійною, ні від кого не залежною, вільною суверенною державою українського народу», та формулювався її основний принцип зовнішньої політики як прагнення жити з усіма сусідніми країнами в мирі й злагоді, декларувався курс на продовження мирних переговорів з Центральними державами, Генеральний Секретаріат було перейменовано на Раду народних міністрів УНР, а Генеральне секретарство міжнародних справ — на Народне міністерство закордонних справ УНР. У новому статусі зовнішньополітичне відомство продовжило діяльність у сфері «відання політичних зносин УНР з іншими державами» та охорони «інтересів українських громадян в чужоземних державах і чужоземних підданих в межах УНР»¹⁰⁵. Із набуттям УНР міжнародної правосуб'єктності не могла змиритися радянська Росія, що скерувала свої військові сили на Київ.

Консульська колегія не залишалася байдужою до посилення військової активності більшовиків. 25 січня 1918 року іноземні консули звернулися до Ради народних міністрів УНР з пропозицією виступити мирними посередниками між УНР і більшовиками. Пропозиція була прийнята неоднозначно: МЗС УНР готове було прийняти її, а деякі міністри відкидали. На засідання Центральної Ради, що відбувалося під гуркіт більшовицьких гармат, М.Г. Рафес висловив щодо мотивів пропозиції припущення, що іноземні консули планують досягти миру з більшовиками шляхом здачі їм зброї¹⁰⁶. Таку умову досягнення миру

---

¹⁰³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 16. Арк. 10.

¹⁰⁴ Там само. Спр. 15. Арк. 136.

¹⁰⁵ Історія української дипломатії... С. 107.

¹⁰⁶ Українська Центральна Рада. Т. 2. ... С. 124.

одразу відкинув О.Ф. Степаненко. На його думку, була б хибною і думка іноземних консулів вважати більшовиків «воюючою стороною», тоді як в його очах «більшовики — це бунтівники проти Української Народної Республіки, з ними може бути розмова тільки на тому ґрунті, що вони скоряться правительству Республіки»¹⁰⁷.

* * *

Загалом іноземні представництва, які мали повноваження для діяльності в Російській імперії і продовжили своє перебування в Києві після проголошення УНР, перебували на «напівофіційному» становищі. З одного боку, державні органи взаємодіяли з ними з усіх питань і надавали всебічну допомогу у вирішенні їх, з другого — підстав для офіційного визнання повноважень іноземних консулів урядом УНР вочевидь бракувало. Нейтральні держави не поспішали скеровувати статусні документи до українського уряду. Оскільки процедури офіційного визнання їх повноважень урядом УНР ще не було вироблено, консули намагалися самостійно повідомити про своє призначення шляхом безпосередніх контактів із керівництвом відповідного відомства. «Старі» іноземні консульські представництва склали перший тип іноземних консульств, які функціонували в Києві. Їхня діяльність зосередилася в цей час на захисті інтересів і прав іноземних підданих, які систематично порушувалися, їх особистого майна та майна й архівів консульств. З метою захисту інтересів іноземних представників було створено консульську колегію на чолі з грецьким консулом П.П. Гріпарі.

2.2. Представники держав Антанти в Києві

Початок «офіціозних» зносин УНР із зарубіжними країнами О.Я. Шульгин пов'язував з моментом, «коли генерал Табуїс, голова військової місії при Ставці південно-західного фронту, разом зі своїм офіцером і майором англійської служби п. Фіцвільямсом» з'явився до нього з «заявою, що союзники взагалі і Франція зокрема з великою симпатією відносяться до культурного і політичного відродження України»¹⁰⁸. Натомість у радянських виданнях цю подію трактували

---

¹⁰⁷ Там само. С. 125.

¹⁰⁸ Шульгин О. Політика. С. 58.

інакше: «Україна наприкінці 1917 року перетворюється на арену боротьби світового імперіалізму проти пролетарської революції. До Києва з'їжджаються емісари Антанти. Франція призначає генерала Табуї комісаром при уряді Української Центральної Ради»¹⁰⁹.

Йшлося про генерал Жоржа Табуї (Georges Tabouis, 1867–1958), який з лютого 1917 року виконував обов'язки представника французького уряду при штаб-квартирі російських військ Південно-Західного фронту в Кам'янці-Подільському, пізніше — в Бердичеві¹¹⁰. Влітку 1917 року для зустрічей з французькими підданими він неодноразово приїздив до Києва, де проживала досить потужна французька громада (її очолював Т. Мулен), діяв французький військовий шпиталь і працював консул Д.Г. Балаховський. Під час контактів з представниками української сторони Ж. Табуї, згідно з інструкціями з Парижа, дотримувався абсолютної нейтральності щодо «внутрішньої боротьби» в країні¹¹¹.

Моменту появи його в О.Я. Шульгина як офіційного представника Французької Республіки передувала низка подій. Від середини серпня 1917 року Київ кілька разів відвідав представник французького посла в Росії Жозефа Нуланса Жан Пелісьє (Jean Pélissier, 1883–1939)¹¹² — відомий журналіст, громадський і політичний діяч¹¹³. Мета його першого приїзду, який тривав з 17 серпня по 8 вересня, полягала в збиранні інформації про Україну. Як влучно зауважував американський історик і колишній український дипломат І.Л. Борщак, напротивагу «заявленим формулам про конечність для Франції «дружньої сильної Росії»... одне Франція знала твердо: треба поки що зайняти в певних частинах Росії свою сферу впливу. Такою частиною була Україна»¹¹⁴. Відтак про неї треба було знати більше.

Як прихильнику ідеї самовизначення поневолених народів та одному із засновників Центрального бюро національностей, створеного 1912 року з осідками в Женеві та Парижі, Жану Пелісьє імпонувало перетворення Російської імперії на федеративну державу та автономії в її складі України. Збираючи інформацію, він легко встановив контакти з

¹⁰⁹ Пташинський П. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні. С. 64.

¹¹⁰ Табуї, генерал. Як я став комісаром Французької Республіки в Україні. Нотатки і спогади / Вступне слово і коментар В. Головченка // Пам'ять століть. 2007. № 2. С. 34.

¹¹¹ Там само. С. 35.

¹¹² Див.: Косик В.М. Симон Петлюра / Перекл. з фр. Я. Кравець. Львів: НТШ, 2000. С. 18.

¹¹³ Див.: Косик Володимир. Політика Франції щодо України (березень 1917 — лютий 1918) // Український історик. 1979. № 01-04. С. 45.

¹¹⁴ Борщак Ілько. Європа й відродження України (1914–1923). Французька інтервенція в Одесі // Літопис «Червоної калини». 1936. Ч. 10, жовтень. С. 5.

головою УЦР М.С. Грушевським, очільниками секретарств військових справ (С.В. Петлюрою), міжнаціональних справ (О.Я. Шульгиним), фінансових справ (М.І. Туган-Барановським), представниками національних громад (М.Г. Рафесом, В. Рудницьким, П.І. Зайцевим), французьким консулом Д.Г. Балаховським та очільником французької громади Т. Муленом, виявляючи зацікавленість українським питанням і бажання дізнатися правду. Його цікавили проблеми українізації армії, розвиток національно-визвольної боротьби, позиція в ній українських лідерів, роль церкви в українському питанні, національний і партійний склад УЦР. Українці не приховували від нього, що розраховують на допомогу держав Антанти і зокрема Франції. На підставі великого за обсягом зібраного матеріалу Ж. Пелісьє підготував для посла Ж. Нуланса 15 вересня 1917 року аналітичний звіт, у якому висвітлив історичний розвиток України й політичні аспекти розвитку внутрішньої ситуації в країні під час його перебування. До звіту він долучив 19 додатків, зокрема тексти інтерв'ю з С.В. Петлюрою, О.Я. Шульгиним, універсали УЦР, аналітичні документи про кордони України і роль церкви в боротьбі за незалежність, акт визнання автономії України Тимчасовим урядом Росії, відомості про національний і партійний склад УЦР тощо¹¹⁵. Проте, через складнощі зв'язку, документ потрапив до французького МЗС лише 19 листопада¹¹⁶. Актуальність зібраної інформації втрачалася, але завдяки його інформативності документ сприяв формуванню погляду французів на Україну як на «нову силу на Сході»¹¹⁷. Завдяки посередництву Ж. Пелісьє, французький посол, що вкрай негативно ставився до більшовиків, зустрівся 10 вересня в Петербурзі з О.Я. Шульгиним. Однак очікуваної обіцянки про допомогу, попри зацікавлення Ж. Нуланса подіями в УНР, український представник не почув. Французький дипломат не виявив бажання втручатися у «внутрішні справи Росії», бо не розглядав Україну як самостійну державу, але й висловився проти автономії України¹¹⁸. Інтерес держав Антанти до України був зумовлений насамперед потребою зберегти військові сили на території УНР і втримати фронт між Балтійським і Чорним морями¹¹⁹.

¹¹⁵ Див.: *Косик Володимир*. Політика Франції щодо України... С. 46.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Див.: *Головченко В.І., Солдатенко В.Ф.* Українське питання в роки Першої світової війни. Київ: Парламентське вид-во, 2009. С. 152.

¹¹⁸ *Reshetar G.* The Ukrainian Revolution, 1917–1921. A Study of Nationalism. New York, 1972. С. 98; *Косик Володимир*. Політика Франції щодо України... С. 46.

¹¹⁹ Див.: *Дацків І.* Дипломатичні орієнтири Української Центральної Ради на Антанту: досягнення і втрати // Київська старовина. 2008. № 6. С. 39.

27 вересня 1917 року Жорж Табуї та начальник французького гарнізону в Києві полковник Перльє зустрілися з секретарем військових справ і головою Українського генерального військового комітету С.В. Петлюрою та членами президії комітету. Французькі представники висловили бажання встановити тісніші контакти між французькою місією при штаб-квартирі російських військ Південно-Західного фронту та Українським генеральним військовим комітетом, обіцяли допомогу щодо українізації армії та формування збройних сил, розраховуючи на участь УНР у продовженні війни¹²⁰.

У зв'язку з цим деякі тези в Третньому універсалі УЦР викликали певне занепокоєння Ж. Табуї. В декларації «якнайшвидше встановити мир» і «примусити і спільників і ворогів розпочати мирні переговори»¹²¹ він убачав курс на встановлення миру з Центральними державами. Відтак Ж. Табуї заявив, що Франція ніколи не визнає уряд, який «ламає присягу ще перед виявом свого існування»¹²². Того ж дня Ж. Табуї взяв участь у засіданні Третнього Всеукраїнського військового і козачого з'їзду, де втішився увагою до французьких військових правил і дисципліни та висловленими до нього проханнями надати інструкторів для навчання українських вояків¹²³. Окрім нього, у з'їзді брали участь офіцери французької, бельгійської та румунської місії. З вітальним словом виступили голова Чехословацької національної ради Т. Масарик і англійський консул Дж. Дуглас. Телеграма генерала Анрі Матіаса Бартело з Парижа з роз'ясненням щодо налагодження співпраці з національними урядами, якщо вони підтримуватимуть продовження війни, затримала Ж. Табуї на деякий час в Україні. Невдовзі київські газети опублікували повідомлення про заяву нового прем'єра Франції Жоржа Клемансо, в якій наголошувалося, що Франція вестиме війну до переможного кінця¹²⁴. «Для постійного об'єднання і скорішого порозуміння» при Генеральному Секретаріаті було призначено представником полковника Денса, а український уряд оголосив про формування місії до Парижа¹²⁵.

18 листопада 1917 року розпочав своє перебування в Києві ще без «офіційного політичного характеру» Жорж Табуї. Того дня у військово-

¹²⁰ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: іст. есе-хроніки, У 4-х т.: Е. 1: Рік 1917 К.: Світогляд, 2010. С. 190.

¹²¹ Універсал Української Центральної Ради // Нова Рада. 1917, 8 листопада. № 180. С. 3.

¹²² Табуї, генерал. Як я став комісаром... С. 35.

¹²³ Там само. С. 35–37.

¹²⁴ З дипломатичних джерел // Нова Рада. 1917, 15 листопада. Ч. 186. С. 2.

¹²⁵ Чужоземні представники при Секретаріаті // Нова Рада. 1917, 24 листопада. Ч. 193. С. 3.

вому секретарстві відбулася зустріч за участі англійського військового аташе полковника Чарльза, представника французького посольства в Петербурзі полковника Граб'є та начальника французького гарнізону в Києві полковника Перльє. Представників Антанти цікавив стан українського війська, становище на фронті, завдання щодо утримання тилу і загальних позицій, а також політичне становище УНР на тлі міжнародної ситуації. Результати розмови, що тривала понад годину, задовольнили всіх її учасників. Полковник Граб'є зауважив, що «Українська Республіка стане на тверді ноги тільки тоді, коли всі верстви української людности проймуться тою думкою, що державні інтереси мусять бути спільними для всіх тих верств»¹²⁶. Наніс візити секретарям військових та міжнародних справ — С.В. Петлюрі та О.Я. Шульгину — і Ж. Табуї. З О.Я. Шульгиним у нього швидко склалися приязні стосунки, що давали підстави для сподівання на порозуміння.

Очільник зовнішньополітичного відомства імпував французькому представнику освіченістю, «живим поглядом», вільним володінням французькою мовою¹²⁷. За кілька днів Ж. Табуї взяв участь у З'їзді поневолених народів Росії (8–15 вересня 1917 р.), де зауважив неодностайні позиції делегатів (українців, грузинів, латишів, естонців, євреїв, білорусів та ін.), у тому числі й декларування відмови від миру та курсу на продовження війни. Це давало йому певні підстави для сподівання на порозуміння з українським урядом.

Зусилля держав Антанти щодо порозуміння з УНР актуалізував початок більшовицьких мирних переговорів з країнами Четверного союзу в Бресті-Литовську в грудні 1917 року. Український уряд висловив рішуче бажання взяти участь у цих переговорах. Під час зустрічі з секретарем фінансових справ М.І. Туганом-Барановським у Петербурзі французький посол Ж. Нуланс заявив про можливість надання Францією позики Україні, але «не державним шляхом»¹²⁸. На ведення переговорів у такому форматі М.І. Туган-Барановський запросив дозволу уряду. Запит спричинив у Києві чутки про таємні переговори з французькою стороною.

З метою з'ясування потреб українців у фінансовій і технічній допомозі (зокрема, йшлося про 800 золотих рублів для допомоги Україні та технічні й військові матеріали), яку б «Франція могла надати Україні», попри те що країни Антанти ще не прийняли рішення щодо України,

¹²⁶ Чужоземці в військовому секретарстві // Нова Рада. 1917, 15 листопада. Ч. 186. С. 3.

¹²⁷ Табуї, генерал. Як я став комісаром... С. 40.

¹²⁸ Українська позичка у Франції // Нова Рада. 1917, 1 грудня. Ч. 199. С. 2.

5 грудня 1917 року з В.К. Винниченком зустрівся Ж. Табуї¹²⁹. В зустрічі взяли участь секретарі міжнародних, фінансів, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення. Ж. Табуї повідомив про надане йому доручення висловити «симпатію союзників за зусилля, які робить Українське Правительство в цілі повернення влади, відновлення опорної сили і до позістання вірністю союзникам» та пропонував якнайшвидше визначитися з програмою реалізації пропонованої допомоги. Наголошуючи на «дійсній і правдивій» симпатії Франції до України, він констатував початок офіційних зносин між Францією і Україною¹³⁰. О.Я. Шульгин однак продовжував наполягати на призначенні Францією офіційного представника в Київ. Інформацію про результати зустрічі Ж. Нуланс отримав негайно. З дорученням оцінити ситуацію до Києва знову терміново приїхав Жан Пелісьє. Вже наступного дня посол повідомив у Париж, що «Українці висловили бажання мати французького уповноваженого...»¹³¹.

Невдовзі висловлені під час зустрічі пропозиції Ж. Табуї подав офіційно очільнику зовнішньополітичного відомства у формі вербальної ноти. Згідно з рішенням Кабінету Міністрів УНР О.Я. Шульгин відповіді на них не дав. Причина полягала в уже окресленій позиції: прийняти допомогу іншої держави УНР може лише за умови її визнання відповідним актом та встановлення дипломатичних відносин і скерування в Київ офіційного представника¹³². Останнє О.Я. Шульгин вважав фактом, що підтверджував би визнання незалежності України. «Ми хочемо визнання нашої Республіки. Ми не обговорюємо це питання з численними посланцями, які звертаються до нас: сьогодні це може бути лейтенант, завтра — сержант, післязавтра — ад'ютант, — наголошував він у розмові з Ж. Пелісьє. — Ми хочемо кваліфіковану особу! Ми стомилися давати інформацію. Треба діяти!»¹³³.

Зі свого боку як генеральний секретар міжнаціональних справ УНР він неодноразово порушував на засіданнях Центральної Ради питання про необхідність встановлення відносин із державами Антанти та визнання ними України. Під час засідання восьмої сесії УЦР 12 грудня 1917 року він ознайомив присутніх зі змістом скерованої Генеральним Секретаріатом до всіх держав світу ноти і наголосив на тому, що союзні

¹²⁹ Дорошенко Дмитро. Історія України 1918–1923 рр. Т. 1. С. 175.

¹³⁰ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 9.

¹³¹ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. С. 175.

¹³² Там само.

¹³³ Косик В. Франція і Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918). Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. С. 170.

держави, які досі мали з «українським правительством тільки офіційні стосунки», повинні «виявити, що признають УНР і прислати своїх офіційних представників при українському уряді»¹³⁴.

Більшовики, численні військові частини яких перебували на території УНР, не сприймали таку активність українців. 6 грудня 1917 року Російська Радянська Республіка висунула УНР ультиматум: надати впродовж 48 годин відповідь на вимоги, які полягали в відмові пропускати через свою територію війська, що прямують на Дон і Урал, організації допомоги більшовикам у боротьбі з військами отамана Війська Донського генерала О.М. Каледіна, поверненні зброї роззброєним російським частинам. В терміновому повідомленні радіотелеграфом наголошувалося, що Рада Народних Комісарів визнає право УНР відокремитись від Росії або вступити з нею в федеративні відносини, але звинувачує Центральну Раду в невизнанні «совітів і совітської влади в Україні»¹³⁵. Того ж дня генерал Ж. Табуї наніс візит В.К. Винниченку для висловлення співчуття з цього приводу¹³⁶. Збройний виступ проти української влади більшовики запланували на 13 грудня. Та в ніч з 12 на 13 грудня українці під керівництвом С.В. Петлюри оточили більшовицькі загони, роззброїли їх і відправили за російський кордон у товарних вагонах. У Києві відбулися арешти серед більшовиків. Ставлення до цієї операції було неоднакове: дехто вважав її небезпечною і такою, що зможе привести до поглиблення конфлікту з советами; дехто (зокрема, генерал Табуї) вітав з успіхом, яким завершилися енергійні дії¹³⁷. Водночас французький представник запросив у керівництва інструкції щодо офіційного курсу на випадок проголошення самостійності України і на випадок захоплення Києва більшовиками¹³⁸. Ключова вимога керівництва полягала у неутручанні у внутрішню боротьбу «Росії» та не підтримання будь-якого сепаратизму¹³⁹.

Ранком після операції до Києва прибула делегація від Петроградського селянського з'їзду з метою «завести порозуміння між Україною та народними комісарами»¹⁴⁰. Її приймали В.К. Винниченко та О.Я. Шулгин. Після зустрічі В.К. Винниченко констатував у своїй доповіді на

¹³⁴ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах / упоряд.: В.Ф. Верстюк (керівник) та ін. Т. 2. С. 18.

¹³⁵ Війна з більшовиками // Нова Рада. 1917, 6 грудня. Ч. 202. С. 2.

¹³⁶ Генерал Табуї // Нова Рада. 1917, 9 грудня. Ч. 204. С. 2.

¹³⁷ Косик В.М. Симон Петлюра... С. 22.

¹³⁸ Косик Володимир. Політика Франції щодо України... С. 48.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 19.

засіданні УЦР: «Ці комісари — люди, відірвані від життя. Вони відвикли від практичного життя, перебуваючи довгий час емігрантами за кордоном. Національних здобутків вони також не вміють цінити, як той панич, що, не працювавши тяжко, не вміє цінити кришки хліба»¹⁴¹.

Важливою подією в царині формування міжнародних відносин молодій державі стала інформація В.К. Винниченка, оголошена на тому ж засіданні про реорганізацію Секретарства міжнаціональних справ і створення на його базі Генерального секретарства справ міжнародних, покликаного організаційно забезпечити встановлення стосунків з іншими державами. Ключова проблема започаткування міжнародних відносин УНР полягала в утриманні від офіційного визнання її державної незалежності такими державами, як Англія, Франція, США, Румунія, Бельгія та інші, котрі демонстрували пильну увагу до дій уряду новоствореної республіки. Йшлося також про прозорість контактів з іноземними представниками. В.К. Винниченко запевняв, що «жодних таємних переговорів з чужими державами про позички тощо, про що були поголоски, Генеральний Секретаріат не вів»¹⁴².

У день приїзду російської делегації Ж. Табуї повідомив О.Я. Шульгину про очікуваний масовий перехід військовополонених, що воювали на боці супротивника, через лінії ворожих військ. О. Шульгин негайно звернувся до Генерального секретарства військових справ з проханням розслідувати викладені факти, оскільки їх поява не відповідала інтересам УНР, й повідомити про вжиті заходи¹⁴³.

Водночас розпочалася підготовка до спорядження українських представників до Брест-Литовська для участі в мирних переговорах. 18 грудня 1918 року під час засідання УЦР О.Я. Шульгин оголосив, що інформація про перенесення мирної конференції з Бреста до Стокгольма, як пропонувала російська сторона, виявилася недостовірною і початок конференції призначено на 22 грудня. Рішенням УЦР О.Я. Шульгину було доручено забезпечити участь українських представників у мирних переговорах і послати урядам усіх «республік Росії» ноту з пропозицією скерувати своїх представників у Брест для участі в мирних переговорах¹⁴⁴. Наступного дня ноту «до урядів республік, утворених на території Росії», було відправлено. Закликаючи надіслати свої делегації для участі в переговорах, Генеральний Секретаріат УЦР застерігав, що в разі неможливості якоїсь делегації приїхати, українським делегатам буде

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Там само. С. 19–20.

¹⁴³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 1.

¹⁴⁴ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 43.

доручено охорону інтересів держави, яка не зможе надіслати делегацію¹⁴⁵. Передбачалося, що до одержання відповіді на цю ноту, українська делегація вестиме переговори лише від імені УНР. Проголошення в ноті ідеї загального миру без анексій і контрибуцій не підтримали ні країни Антанти, ні США.

Під час того ж засідання О.Я. Шульгин оприлюднив ще одне дуже важливе повідомлення. Йшлося про те, що Франція призначила генерала Ж. Табуї «дипломатичним комісаром при українському уряді»¹⁴⁶. Заява генсека ґрунтувалася на змісті отриманої напередодні увечері 17 грудня 1917 року Жоржем Табуї телеграми з Ясс від Французької військової місії в Росії на Південно-Західному фронті. У ній очільник Французької військової місії в Румунії генерал А. Бартело повідомляв, що отримав від французького уряду доручення перебрати «виключне управління» українськими справами й взяти під своє керівництво генерала Ж. Табуї, призначеного комісаром Французької Республіки в Україні. Відповідні уповноважувальні документи Жоржем Табуї були датовані 15 грудня. Для новопризначеного комісара терміново вимагалось розробити інструкції з політичних питань та узгодити їх з міністром закордонних справ Франції Сен-Ольєром¹⁴⁷, який заявляв про рішення свого уряду визнати повну самостійність України¹⁴⁸. Отриманням Ж. Табуї офіційних повноважень очікувалося «на днях»¹⁴⁹. 21 грудня 1917 року представник Франції при уряді УНР полковник Денс привіз до Генерального секретарства міжнародних справ листа Ж. Табуї, який повідомляв про своє призначення комісаром Французької Республіки при Уряді УНР і просив визначити час його офіційного представлення главі уряду¹⁵⁰. Того ж дня інформацію про повноваження Ж. Табуї отримали іноземні консули, які працювали в Києві¹⁵¹.

Після оприлюднення ноти Генерального Секретаріату УЦР до всіх держав, що воюють, і нейтральних, із пропозицією встановити мир Ж. Табуї звернувся до В.К. Винниченка з роз'ясненням позиції французького уряду щодо участі української сторони в більшовицько-німецьких мирних переговорах у Брест-Литовську. Воно полягало в утриманні

¹⁴⁵ Там само. С. 48.

¹⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 4466. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12.

¹⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 9.

¹⁴⁸ Див. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття К.: Укр. письменник, 1994. С. 99.

¹⁴⁹ Там само. С. 42–43.

¹⁵⁰ Представник Франції при уряді Української Республіки // *Нова Рада.* 1917, 22 грудня. Ч. 215. С. 2.

¹⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 10–10 зв.

УНР від проголошення нейтралітету і продовженні оборонних боїв на фронті проти Центральних держав¹⁵². Комісар Французької Республіки повідомив також про угоду французів і чехів щодо військової підтримки та готовність дати до 50 тисяч чеських вояків.

Формуванням в Україні та Росії Чехословацького корпусу займався очільник Чехословацької народної ради, професор Томаш Гарріг Масарик (Tomáš Garrigue Masaryk, 1850–1937). Вождь чехословацького визвольного руху, голова Чехословацької національної ради в Парижі Т. Масарик прибув до Києва ще в липні 1917 року¹⁵³. 21 липня він виступив на мітингу в Київському університеті перед кількатисячним зібранням чехів-полонених, закликаючи їх до рішучої боротьби з німцями¹⁵⁴. Намагаючись забезпечити офіційний статус чеським воякам, Т. Масарик домагався визнання їх Францією учасниками війни та наполягав на необхідності «мати в Києві міжсоюзного комісара»¹⁵⁵. Як зауважував Ж. Табуї, «Росія не підтримувала його дій, бо вона боялась, щоб цей рух не узагальнився і не штовхнув русифіковані національності до того, щоб вони теж відвоювали свою незалежність, як це чехи робили в Австрії»¹⁵⁶. О.Я. Шульгин сприяв наданню розташованому в Україні Чехословацькому легіону статусу екстериторіальності. Поділяючи політичну позицію Франції щодо протистояння Центральним державам, Т. Масарик робив всі заходи для збереження чехословацького війська.

Відвідавши О.Я. Шульгина в новому приміщенні Генерального секретарства міжнародних справ (у будинку на вул. Терещенківській, 9), Ж. Табуї висловив занепокоєння союзників щодо повноти повноважень української делегації на Брестських мирних переговорах і намагався застерегти українську сторону від підписання договору з Центральними державами. Розмова виявилася неефективною для французького представника: вплинути на розвиток подій він не міг.

Проте роботу комісаріату Ж. Табуї продовжував організовувати. В його підпорядкування отримали призначення військові аташе — майор Ваньє (офіцер-помічник Ж. Табуї) і полковник Денс та інші посадові особи. Консульський відділ очолив консул Людвиг Карлович Арке. Загалом персонал місії склали близько ста офіцерів¹⁵⁷. Серед них у розвідувальному батальйоні служив Еміль Енно (Emil Hennet, ? — 1951) —

¹⁵² Див.: *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття... С. 99.

¹⁵³ Профессор Масарик // Одесские новости. 1917, 20 июля (2 августа). № 10471. С. 3.

¹⁵⁴ Митинг чехов // Одесские новости. 1917, 22 июля (4 августа). № 10473. С. 3.

¹⁵⁵ *Табуї, генерал.* Як я став комісаром... С. 41.

¹⁵⁶ Там само. С. 36.

¹⁵⁷ Там само. С. 47.

«мобілізований старшина», згодом відомий як представник Антанти в «Південній Росії», що «відіграв сумну й провокаційну роллю в історії франко-українських відносин»¹⁵⁸. Одружений з Оленою Марківною Погребакською — «красунею бессарабкою», яка володіла російською мовою й мала великий вплив на його рішення та поведінку, і близько знайомий з редактором «Киевлянина», прихильником єдиної і неподільної Росії В.В. Шульгиним, Е. Енно добре розумівся на психології середовища, в якому існував. Він так само, як В.В. Шульгін, ненавидів українців¹⁵⁹. Е. Енно вважав Україну Південною Росією, що ніколи не мала своєї історії, національної чи етнографічної окремішності, власної мови.

Офіційне представлення Ж. Табуї главі уряду УНР відбулося 22 грудня 1917 року у будинку Генерального секретаріату внутрішніх справ (вул. Інститутська, буд. 40) у кабінеті В.К. Винниченка, який поєднував свою посаду з посадою генерального секретаря внутрішніх справ¹⁶⁰. Жоржа Табуї супроводжували консул та військові аташе. З українського боку в зустрічі брали участь генеральні секретарі міжнародних справ О.Я. Шульгин, морських справ — В.В. Садовський, фінансів — М.І. Туган-Барановський і продовольчих справ — М.М. Стасюк¹⁶¹. У своєму офіційному зверненні Ж. Табуї запевнив представників українського уряду, що Франція готова підтримати зусилля України, «щоб іти тим шляхом, який намітили собі союзники, і по якому вони й далі непохитно йтимуть в повній свідомості свого права і свого обов'язку перед демократіями всього світу і людськості», та пообіцяв присвятити себе цьому «з усією енергією солдата і серцем француза»¹⁶². Таким чином, представник Франції однозначно окреслив можливий шлях і засади двосторонніх відносин. Водночас він сформулював пропозиції технічної і фінансової допомоги¹⁶³.

Промову у відповідь В.К. Винниченко виголосив французькою мовою. Він наголосив на важливості події і привітав генерала Табуї як першого офіційного представника іноземної держави «на терені Української Республіки, на землі звільненого українського народу»¹⁶⁴.

¹⁵⁸ *Борщак Ілько*. Європа й відродження України (1914–1923)... С. 6.

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ Прийом українським урядом французького делегата // *Нова рада*. 1917, 24 грудня. Ч. 217. С. 2.

¹⁶¹ *Табуї, генерал*. Як я став комісаром... С. 43.

¹⁶² *Шульгин Олександр*. Політика... С. 105; Прийом українським урядом французького делегата // *Нова рада*. 1917, 24 грудня. Ч. 217. С. 2.

¹⁶³ *Шульгин О.Я.* Початки діяльності Міністерства закордонних справ України... С. 24.

¹⁶⁴ Архів Осередку української культури і освіти (Вінніпег, Манітоба, Канада), фонд Ежена Деслава. Vox 1/1: 1/3 Fa-5-7.

Після обміну привітаннями відбулася «політична бесіда» між В.К. Винниченком, О.Я. Шульгиним і Ж. Табуї. Розуміючи магістральну лінію промови Ж. Табуї, керівник зовнішньополітичного відомства акцентував увагу на позиції УНР щодо миру та зауважив, що Україна щиро прагне такого миру, який відповідав би як інтересам України, так і всієї демократії¹⁶⁵. Визнання УНР та її уряду Французькою Республікою дало, на думку О.Я. Шульгина, ще й сподівання на необхідну моральну підтримку, яка допомогла б Україні обстоювати свої національні інтереси на мирних конференціях. Дипломатичність відповіді генерала Табуї полягала в тому, що Франція, як і всі союзники, прагне миру, але тільки такого, який би забезпечив його непорушність¹⁶⁶. Генералу Табуї довелося пояснити точний зміст свого титулу «комісар», значення якого в українців, на його думку, асоціювалося з терміном «народний комісар», що побутував у більшовиків. Згодом він згадував, що О.Я. Шульгин не вважав такий титул відповідним, бажаючи прийняти вірчі грамоти від посла¹⁶⁷. Однак титул посла означав би, на думку генерала Ж. Табуї, «зобов'язання щодо признань запередчасних внутрішньої політики»¹⁶⁸. Загалом атмосфера зустрічі запам'яталася всім як «найсердечніша»¹⁶⁹.

Для Франції важливість події полягала ще й у тому, що 23 грудня 1917 року під час конференції держав Антанти, що відбувалася в Парижі, вона уклала угоду з Великою Британією про поділ колишньої Російської імперії на зони впливу. До зони впливу Франції було віднесено територію на захід від межі: Керченська протока — гирло Дону — Дон — Царицин й до Польщі включно¹⁷⁰. Під час обговорення українського питання сторони констатували недостатню поінформованість про Україну та події, що відбувалися в Україні і Росії, й вирішили допомогти Україні, але поки не визнавати її уряду. Було також ухвалено меморандум про фінансову допомогу Україні для забезпечення її участі в продовженні військових дій¹⁷¹.

¹⁶⁵ Шульгин Олександр. Політика... С. 105.

¹⁶⁶ Прийом українським урядом французького делегата // Нова Рада. 1917, 24 грудня. Ч. 217. С. 2.

¹⁶⁷ Табуї, генерал. Як я став комісаром ... С. 42.

¹⁶⁸ Архів Осередку української культури і освіти (Вінніпег, Манітоба, Канада), фонд Ежена Деслава Vox 1/1: 1/3 Fa-5-7.

¹⁶⁹ Табуї, генерал. Як я став комісаром ... С. 43.

¹⁷⁰ Революция на Украине по мемуарам белых... С. 102; Horak S. The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918. New-York: Columbia University Press, 1988. С. 30.

¹⁷¹ Косик В. Франція та Україна... С. 152.

Саме на таких засадах на початку грудня уряд Великої Британії скерував до Києва свого офіційного представника — британського консула в Одесі Джона Піктона Багге (John Picton Bagge, 1877–1967). Призначення «представником Великої Британії на Україні» він отримав телеграфом¹⁷² і одразу виїхав з Одеси до Києва. «Чарівний чоловік»¹⁷³, 40-річний уродженець м. Аллертон в графстві Ланкашир, випускник Кембриджа, був досвідченим дипломатом. Від 1903 року він перебував на консульській службі, спершу в Нідерландах, а від 1905 року — в Російській імперії¹⁷⁴. 5 грудня 1917 року П. Багге відвідав В.К. Винниченка і в присутності О.Я. Шульгина вручив ноту про надання йому відповідних повноважень. Йшлося про повноваження офіційного представника Великої Британії, доручення організувати фінансову й технічну допомогу Великої Британії в разі підтримки українським урядом продовження війни країн Антанти з Німеччиною та її союзниками. Однак повноважень на оголошення про визнання УНР новий представник Великої Британії не мав, хоча київська преса опублікувала повідомлення про прибуття британського повіреного і його зустріч із генеральним секретарем міжнародних справ саме з заголовком «Англія визнає Українську Республіку»¹⁷⁵. У розмові з британським представником В.К. Винниченком і О.Я. Шульгин сказали йому, що Україна розпочала переговори про мир з Центральними державами і не збирається з цього шляху зійти. Але П. Багге мав докласти всіх зусиль, щоб утримати український уряд від укладання мирного договору. Помічником П. Багге в Києві було призначено віце-консула одеського консульства Джерома Вайта, що вже отримав нове призначення на Кавказ, але тимчасово перебував в Одесі¹⁷⁶.

Французькій і британській сторонам не лише з розмов їхніх представників із В.К. Винниченком, М.С. Грушевським, О.Я. Шульгиним було відомо про небажання України далі воювати і участь українських делегатів у переговорах з Центральними державами в Брест-Литовську¹⁷⁷. Пропозиції уряду УНР не брати участь у переговорах, а організувати за підтримки держав Антанти свою армію і тримати Західний фронт передавали в Київ зі штабу військ Антанти також через укра-

¹⁷² *Дорошенко*. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. С. 176.

¹⁷³ *Табуї Ж*. Як я став комісаром... С. 45.

¹⁷⁴ URL: <http://www.genealogy.com/ftm/d/a/g/Liz-Daglish/WEBSITE-0001/UHP-0224.html>

¹⁷⁵ Англія визнає Українську Республіку // *Нова Рада*. 1918, 9 січня. Ч. 5. С. 3.

¹⁷⁶ В Англійском консульстве // *Одесский листок*. 1918, 4 февраля № 25. С. 3.

¹⁷⁷ *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1917–1923 рр. ... С. 176; *Сергійчук В.* Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. Львів: Свічадо, 2002. С. 237.

їнських представників (Т.М. Галіпа, Є.М. Голіцинського, Корнелія Чоботаренка, Павла Ковжуна)¹⁷⁸.

З метою забезпечення безперервних контактів між французьким військовим штабом і Генеральним секретарством військових справ 27 грудня 1917 року генерал Табуї як комісар Французької Республіки при уряді УНР ініціював призначення агентів (з українського і французького боку) для зв'язку між головними штабами. Йшлося про офіцерів, які б підтримували комунікацію між українською і французькою стороною. Роботу французького агента Ж. Табуї пропонував організувати як щоденне перебування (по одній-дві години) в приміщенні Генерального секретарства військових справ з метою з'ясування актуальних питань взаємодії та передавання відповідей і пропозицій французької сторони¹⁷⁹.

У зв'язку з офіційним призначенням французького представника, для його розташування добиралася відповідна резиденція. Найбільш придатним для цього видавався будинок командувача Київським військовим округом К.М. Оберучева. Він вийшов у середині жовтня 1917 року у відставку через конфлікт з Генеральним військовим комітетом, а невдовзі емігрував. Узгодження питання щодо заселення місії Ж. Табуї в палац К.М. Оберучева зайняло деякий час, оскільки тоді у палаці діяв французький госпіталь і проживав начальник Київської військової округи капітан української армії М. Шинкарук. Після кількаразового нагадування про це зовнішньополітичного відомства в секретарстві військових справ питання полагодили¹⁸⁰.

Зверталися французькі представники до зовнішньополітичного відомства УНР і з іншими, побутовими потребами. Наприклад, 13 і 18 грудня 1917 року французький віце-консул Л. Арке звернувся до Генерального секретарства міжнародних справ з проханням клопотати перед Київським губернським акцизним управлінням про дозвіл йому вільно купувати вино. 30 грудня 1917 року він поновив звернення, а секретарство висунуло вимогу до акцизного управління негайно видати йому таке посвідчення. Звернення підписав К.В. Лоський¹⁸¹. На початку січня нове прохання надійшло від головного лікаря французького військового госпіталю полковника Кристіані. Полягало воно в отриманні дозволу на купівлю 5 520 пляшок вина на місяць для двох французьких

---

¹⁷⁸ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття ... С. 99.

¹⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 12.

¹⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 106–107.

¹⁸¹ Там само. Арк. 8.

госпіталів у Києві та звільнення від нового акцизного податку¹⁸². Така кількість вираховувалася з отриманого раніше дозволу на купівлю вина для госпітального персоналу по одній пляшці в день на людину. Персонал складала 23 офіцери, 15 сестер, 10 асистентів і зубних лікарів, 12 унтер-офіцерів, 124 капрали і солдат, тому загальна кількість запитуваного вина становила 5 520 пляшок. Натомість вирішено було видати дозвіл на купівлю 100 пляшок, оскільки кількість осіб у зверненні до секретарства не була вказана¹⁸³.

Щодо захисту прав французьких підданих, повідомляючи про напади, «грабунки, зневагу, знущання від місцевих селян і солдат, сунучих з фронту»¹⁸⁴ в с. Ульки, поблизу станції Мирополь на залізничній лінії Ковель–Козятин, жертвами яких стали французькі піддані п. Гриць Вернодон і його сестра вдова п. Істоміна, Л. Арке просив втручання зовнішньополітичного відомства.

Ще один напрям контактів полягав у забезпеченні іноземних представників перепустками для участі в засіданні Центральної Ради. 8 січня 1918 року Генеральне секретарство міжнародних справ звернулося до канцелярії УЦР щодо отримання квитків для шести представників дипломатичного корпусу для участі в її засіданні та з проханням відвести окрему ложу¹⁸⁵. Вже наступного дня квитки для іноземних представників надійшли із застереженням, що за браком лож у залі, дипломатам буде відведено крісла. При цьому один квиток призначався спеціально генералу Ж. Табуї, решта 5 — передавалася голові консульської колегії¹⁸⁶.

Проте працювати французькому комісару залишалося недовго. Українська делегація у Брест-Литовську була визнана повноправною і переговори відбувалися з обнадійливою перспективою для України. Зустрічі Ж. Табуї з М.С. Грушевським (за визначенням французького представника, «тим, хто вигадав Україну») і О.Я. Шульгиним лише переконували його, що Україна прагне бути незалежною, а не підтверджені діями обіцянки Франції про визнання УНР і підтримку змусили український уряд шукати допомоги у країн Четверного союзу. Однак умови запропонованого німцями торговельного договору були дуже обтяжливими. В разі його неприйняття розглядалася можливість запиту щодо позики у Франції і декларація озброєної нейтральності. Проте статус нейтральності передбачав би роззброєння іноземців на українській території.

¹⁸² Там само. Арк. 11.

¹⁸³ Там само. Арк. 14.

¹⁸⁴ Там само. Спр. 16. Арк. 12.

¹⁸⁵ Там само. Спр. 15. Арк. 42.

¹⁸⁶ Там само. Арк. 82.

Ж. Табуї змушений коментувати такий розвиток подій як ситуацію, що її французи розглядатимуть як ворожу дію¹⁸⁷.

До політичних проблем додавалися побутові. 18 січня 1918 року у Києві вбили офіцера Французької військової місії підполковника Журдена. Місцева преса повідомила про цей випадок, але уряд не висловив співчуття французькому представникові¹⁸⁸. Наголошуючи на відповідальності уряду за порядок у країні, Ж. Табуї 20 січня 1918 року надіслав ноту зовнішньополітичному відомству з висловленням подиву з приводу позиції українського уряду.

Не дочекавшись відповіді і переконуючись, що український уряд інтенсивно веде переговори про мир, генерал Табуї надіслав до Генерального Секретаріату ноту, в якій заявив, що Франція буде вважати укладення з Центральними державами миру за акт ворожий до Франції й відкличе назад зроблене нею визнання УНР¹⁸⁹. На подання такої ноти він мав відповідний наказ. Його підтримали англійський консул Дж. Багге, чеський представник Т. Масарик і польський — Бартошевич. Вони щодня збиралися в палаці К.М. Оберучева для обговорення поточних подій в «повному порозумінні» та отримання директив від Ж. Табуї. В зібраннях брали також участь майор Фіц-Вільямс, полковник Пентімаллі з Італії, генерал К. Коанде — з Румунії, секретар сербського посольства в Москві Д.І. Дмитрієвич, який перебував у цей час у Києві в справах біженців¹⁹⁰. Проголошення Четвертого Універсалу Центральної Ради, схвалення постанови про надання уряду УНР повноважень про підписання у Брест-Литовську мирного договору і зрештою підписання 27 січня 1918 року Брестського мирного договору призупинили на деякий час стосунки Французької Республіки з Україною.

Йдучи на розрив з Антантою, український уряд мусив тим самим розірвати також свої відносини і з провідниками чеської визвольної акції та з чеським військом, яке перебувало в Україні¹⁹¹.

Напередодні, 24 січня 1918 року, о 5-й годині вечора англійський консул Дж. Багге і генерал Ж. Табуї зустрілися з О.Я. Шульгиним і В.О. Голубовичем, який повернувся з Брест-Литовська. Розмова відбулася під несамовитий гуркіт більшовицьких гармат. Як згадував О.Я. Шульгин, повним дисонансом з усією попередньою поведінкою

¹⁸⁷ Табуї Ж. Як я став комісаром... С. 45.

¹⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 10.

¹⁸⁹ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. С. 179.

¹⁹⁰ Еще одна попытка (из беседы с Д.И. Дмитриевичем) // Одесские новости. 1919, 1 января (18 декабря 1918 г.). № 10880. С. 3.

¹⁹¹ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. С. 179.

союзників стала їх зневажлива заява на завершення розмови: «Ми з вашим урядом були в таких самих відношеннях, як і з народними комісарами Петрограду»¹⁹². Тим самим вони ставили крапку в попередніх зусиллях.

Офіційна діяльність британського представництва припинилася 25 січня 1918 року. Після захоплення російськими військами Києва П. Багге залишився в місті й пробував установити контакт із більшовицьким командуванням. Він демонстрував неприйняття підписання українцями Брестського мирного договору. Жоржу Табуї також довелося поспілкуватися з більшовицькими командирами, хоч оцінка його діяльності в Парижі вже склалася. Місію генерала Табуї керівництво оцінило як таку, що «не дала ніякого результату», оскільки французький представник «не мав з політичної точки зору того впливу, який був би потрібен»¹⁹³. 13 лютого 1918 року він зустрівся з командувачем більшовицьких військ М.А. Муравйовим. Той висловив незадоволення визнанням Францією України. Генерал Табуї у відповідь запевнив, що визнання стосувалося автономної України в складі федеративної держави¹⁹⁴. Більше того — пояснив, що Франція виступає проти УНР та укладання нею Брестського мирного договору. Це були останні офіційні заяви Ж. Табуї, його діяльність у Києві фактично завершилася. Отримавши дозвіл з Парижа залишити захоплену більшовиками столицю УНР, він разом із іншими членами місії 23 лютого 1918 року виїхав з Києва¹⁹⁵. 22 лютого 1918 року повернувся в Одесу консул Великої Британії.

В напрямку Москви вирушив британський консул Джон Дуглас. Там спершу представників союзних держав було заарештовано, консульство опечатано, але за 48 годин їх звільнили з приписом залишити територію Росії. Захист інтересів підданих Великої Британії і США взяв на себе шведський генеральний консул у Москві, французьких громадян — данський. Разом з усіма співробітниками консульства Дж. Дуглас вирушив до Лондона, не полишаючи сподівання повернутися в Київ. Там залишалася його дружина. Для неї Дж. Дуглас передав іспанському консулу в Москві шість тисяч рублів, які просив переправити в українську столицю через С.С. Василяді (іспанського консула в Києві). У разі потреби

---

¹⁹² Шульгин Олександр. Сторінки споминів // Тризуб. 1927. № 46. С. 7.

¹⁹³ Косик В. Франція і Україна... С. 220–221.

¹⁹⁴ Див.: Косик Володимир. Політика Франції щодо України (березень 1917 — лютий 1918) // Український історик. 1979. № 01-04. С. 53.

¹⁹⁵ Антонов-Овсиенко В. Записки о гражданской войне. Т. 1. Москва, 1924. С. 157–158.

допомоги щодо захисту прав англійських підданих він пропонував колезі звертатися до шведського генерального консула в Москві¹⁹⁶.

26 березня 1918 року генерал Жорж Табуї прибув до Москви. «В Україні я пробув 440 днів, — згадував згодом генерал Табуї. — З цих днів деякі — рідкі — були гарні, багато було нудних, довгих і важких, і занадто було, на жаль, жорстоких і жахливих»¹⁹⁷.

Одночасно з французьким і британським представником перебував у Києві в якості військово-дипломатичного уповноваженого при уряді УНР представник Румунського королівського уряду, військовий представник Румунії при Головні команді російської армії, Голова Румунської військової місії в Росії генерал-ад'ютант армійського корпусу Константин Коанде (Constantin Coandă, 1857–1932). Він потрапив до Києва разом із іншими членами військової місії Антанти при російській Ставці (британський генерал Бартер, французький підполковник Лавернь, італійський генерал Ромеї, японський генерал Такаяначі, бельгійський генерал барон де Ріккель та інші) після ліквідації більшовиками Ставки Верховного головнокомандувача російської армії, розташованої в Могильові¹⁹⁸. Ці події спричинила спроба Верховного головнокомандувача російських військ генерала М.М. Духоніна за підтримки уряду УНР перенести Ставку до Києва. Уряд УНР погоджувався надати місце для розташування Ставки лише в Чернігові або Ніжині за умови присутності в ній представників УНР та інших державних утворень. 20 листопада 1917 року більшовицькі лідери призначили головнокомандувачем прапорщика М.В. Криленка, а генерала М.М. Духоніна за відмову розпочати переговори з німецько-австрійським командуванням з міркувань недостатніх повноважень було заарештовано, а незабаром розшматовано розлученим солдатським натопом¹⁹⁹.

Як згадував своє знайомство з К. Коанде О.Я. Шульгин, він зауважив у генерала численні відзнаки всіляких орденів і подумав, певно, що «за дуже довгий вік цьому генералові довелося побувати і в боях, але ще більш певно, що чимало часу він провів у штабах, а ще більше на службі при дворі»²⁰⁰. Досвідчений військовий діяч і фахівець у справах росій-

¹⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 28–28 зв.

¹⁹⁷ Табуї Ж. Як я став комісаром... С. 47.

¹⁹⁸ Див.: Шульгин Олександр. Сторінки споминів // Тризуб. 1927. № 46. С. 7; Рендюк Теофіл. Встановлення та розвиток українсько-румунських відносин у 1917–1923 рр.: етапи та постаті // Україна дипломатична. 2018. Вип. XIX. С. 96–111.

¹⁹⁹ Див.: Косик В. Франція і Україна... С. 116.

²⁰⁰ Шульгин Олександр. Сторінки споминів... С. 7.

ської армії, К. Коанде мав незаперечний авторитет в Румунії²⁰¹. Його призначення демонструвало de facto визнання УНР румунським королівським кабінетом міністрів, проте насамперед він був орієнтований на вирішення завдань своєї країни.

13 грудня 1917 року генерал Коанде звернувся до Генерального секретарства міжнародних справ з заявою, що за повідомленнями, одержаними від румунського посла Йонела Братіано, котрий в грудні очолив уряд Румунії, до Бессарабії повертає більшовицьке військо, обеззброєне українцями, й готується до антидержавних виступів. Генерал Коанде просив українців вжити всіх заходів, щоб не допустити подібних маршів²⁰². Інформація українського військового відомства виглядала інакше: обеззброєних більшовиків відправляли в Росію; задля убезпечення їх повернення або залишення в Україні в призначених пунктах розташовувалася варта; для боротьби з більшовиками на Румунському фронті було створено фронтову раду, яка взаємодіяла з військовим секретарством через комісара Карасьова²⁰³. Відповідь такого змісту з застереженням про неможливість з міркувань оперативного характеру повідомити подробиці розпорядження і місця розташування охорони за підписом заступника секретаря військових справ О.Т. Жуковського 15 грудня отримала румунська сторона²⁰⁴.

Інше прохання генерала Коанде стосувалося дозволу на виїзд із Києва 2 000 румунських волонтерів, які зібралися на Румунський фронт в розпорядження румунського головного командування, та озброєння їх рушницями Манліхера. Українська сторона не заперечувала проти виїзду волонтерів, однак не обіцяла видати їм зброю, окрім випадку, якби ці гвинтівки належали румунському штабу²⁰⁵.

Питання про зброю було для румунів досить чутливим. Незадовго до того, за повідомленнями голови постачання румунської армії в Росії, в Селестині біля Полтави більшовицька частина під управою офіцера змусила з револьвером в руках начальника російського складу в присутності румунського начальника підпоручика Константінеску відчинити румунські склади, де забрали 5 000 рушниць, 1 900 нових револьверів, 6 600 зіпсованих револьверів, 140 ручних гранат, 400 000 набоїв для рушниць, 280 000 набоїв для револьверів, 400 000 набоїв для кулеметів. Крім

---

²⁰¹ З 24 жовтня до 29 листопада. 1918 р. він був прем'єр-міністром Румунії і міністром закордонних справ Румунії.

²⁰² ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 1.

²⁰³ Там само.

²⁰⁴ Там само. Арк. 4–4 зв.

²⁰⁵ Там само. Арк. 2.

протестів і складання протоколу, в інший спосіб протидіяти більшовикам вони не змогли. За тиждень з румунських складів було задібрано 200 шабель, 200 револьверів, 60 рушниць, 300 набоїв; згодом ще 200 рушниць, 10 000 набоїв. Начальник румунського складу пропонував 500 осіб (більшовиків) з російського війська, які охороняли Селестинський склад, замінити українськими козаками, вірними і надійними, й надати їм відповідну плату. В такому самому становищі перебували склади в Карлівці, Кременчуці, Одесі, Тарнополі, для забезпечення охорони яких потребувалися конкретні інструкції²⁰⁶.

В зверненнях К. Коанде йшлося також про отримання дозволу української сторони на виїзд із Києва двох тисяч військовополонених — вихідців із Трансільванії — залізницею до Румунії. Вони перебували в Дарницькому таборі, де мали зв'язок із батьківщиною через часопис «Румунія Маре/Велика Румунія», що почав виходити 20 липня 1917 року й безоплатно поширювався в усіх таборах, де були військовополонені румуни²⁰⁷, та через румунського представника в УНР. Від літа 1917 року групами по 800–1 000 осіб військовополонені вирушали з Києва залізницею через Жмеринку і Кишинів до Ясс — тимчасової румунської столиці, куди перемістився уряд через окупацію Бухаресту німецькими та болгарськими військами²⁰⁸.

Не менш складним залишалося й питання забезпечення румунської армії продовольством. Його вирішення належало до завдань К. Коанде. В цьому напрямку він покладався на підтримку французького представництва та військової місії. Разом із віце-консулом Л. Арке К. Коанде зустрівся з О. Шульгиним для узгодження процедури закупівлі харчів. Для всіх було очевидно, що брак продовольства в Румунії загрожує їй голодом, що матиме наслідки й для України. Щоби запобігти цьому лихові, до Києва приїхала з Ясс французька місія на чолі з інтендантом Массо, який мав доручення закупити якомога більше хліба та інших продуктів. Закупівлю передбачалося насамперед здійснити по лінії Знамянка–Бірзула в Уманському повіті та 500 000 пудів борошна в Проскурові, що може потрапити до рук ворога в разі його наступу²⁰⁹. Генеральне секретарство міжнародних справ надавало сприяння як щодо закупівлі товарів, так і для отримання 100 вагонів для їх перевезення²¹⁰.

²⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 19–19 зв.

²⁰⁷ Див.: Рендюк Теофіл. Встановлення та розвиток українсько-румунських відносин... С. 98–99.

²⁰⁸ Там само. С. 98.

²⁰⁹ Там само. Арк. 6.

²¹⁰ Там само. Арк. 3.

Україна зі свого боку очікувала від румунського уряду п'ять вагонів спеціального паперу і великої кількості машин для друку грошей разом з необхідними фахівцями²¹¹.

Оперативно відреагувала українська сторона також на прохання К. Коанде заперечити всіма можливими засобами на звинувачення румун петроградським урядом щодо арешту в Яссах комісара Раднаркому на Румунському фронті С.Т. Рошала, скерованого туди В.І. Леніним у грудні 1917 року для організації військово-революційного комітету. Генерал Коанде наполягав на тому, що звинувачення Петрограда лише привід для репресій проти румун, які живуть в Росії. Доказом того слугувала декларація коменданта російської армії, що здійснив арешт і під наглядом якого перебували арештовані²¹². Українська сторона оперативно підготувала проект призначеного для преси спростування, в якому вказувалося, що відповідно до одержаних з офіційного джерела відомостей, звинувачення більшовицьким урядом румунських властей стосовно заарештованих ними С.Т. Рошала і ще кількох осіб неправдиве і провокаційне, а арештовані перебувають під російською охороною²¹³.

20 грудня 1917 року К. Коанде сповістив О. Шульгина про телеграму міністра закордонних справ Йонела Братіану, в якій знову йшлося про становище на Румунському фронті. Його складність для Румунії полягала в намірах російських вояків під впливом більшовицьких агітаторів залишити фронт. Більшість уже почали розходитися і створювати окремі «банди», невелика кількість погодилася чекати на організовану демобілізацію. Міністр звинувачував українську сторону в тому, що українські частини не лише не впливають на більшовиків, а й самі піддаються їхньому впливу, та попереджав, що скупчення в Бессарабії і Подністров'ї «сотні тисяч справжніх ворогів» унеможлиблює відносини Румунії з Україною²¹⁴. Відтак генерал К. Коанде наполегливо просив повідомити, які заходи має вжити уряд УНР, щоб запобігти небезпеці, викликаній таким скупченням військових частин, що захищали Румунський фронт²¹⁵.

Оскільки генерал К. Коанде займався лише військовими питаннями, в Румунії було ухвалено рішення відрядити до Києва представника в статусі генерального консула. Комітет Національного товариства румунів, що проживали в Україні — «Пробудження» — уповноважив 21 груд-

²¹¹ Там само. Арк. 11.

²¹² Там само. Арк. 32.

²¹³ Там само. Арк. 33.

²¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 14.

²¹⁵ Там само. Арк. 16; ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1.

ня 1917 року свого представника Миколу Івановича Літинського провести переговори з Генеральним Секретаріатом Центральної Ради щодо делегування йому повноважень для захисту і охорони прав румунів, що проживають в Україні, та створення відповідного представництва при комітеті²¹⁶. Зазвичай представники громад діяли до приїзду офіційно призначеного консула. Таке призначення отримав Г.Д. Жоржеску. М. Полектару мав виїхати разом з ним і працювати секретарем консульства²¹⁷. Однак доїхати до Києва через заворушення в Кишиневі в ніч з 5 на 6 січня 1918 року консули не змогли. Потяг із документами установи та їхніми особистими речами, але без власників, попрямував в напрямку Бендер. М. Полектару ще довго їх розшукував²¹⁸.

Коли 29 січня 1918 року почалося більшовицьке повстання, спрямоване на знищення незалежної України, К. Коанде пропонував військову допомогу — кілька броньованих потягів. Придушенням повстання на заводі «Арсенал», який нещодавно був власністю данського посла Якова Гретера, керував особисто Симон Петлюра. Український уряд погодився на пропозицію румун, але за кілька днів представник повідомив, що ситуація змінилася й румунська сторона її скасовує²¹⁹. Питання надання військової допомоги було тісно пов'язане з українсько-румунським протистоянням, що виникло в зв'язку з планами закріплення адміністративних кордонів УНР, які включали Бессарабію. Для недопущення включення Бессарабії до складу УНР румунська сторона об'єдналася з молдавською, а румунські війська на початку січня було введено в Молдавію для «відновлення порядку в Бессарабії та для забезпечення безперешкодного проходження потягів із провізією для фронту»²²⁰.

О.Я. Шульгин і В.К. Винниченко в публічних заявах при цьому демонстрували ставлення до введення румунських військ до Бессарабії як до тимчасового вимушеного акту й не трактували його як окупацію, навіть висловлювали сподівання на підтримку румунськими військами боротьби українців із більшовиками²²¹. Українська сторона визнавала, що, в разі надання Румунією військової допомоги УНР, забезпечить дотримання принципу вільного волевиявлення для населення Бессарабії, в тому числі волевиявлення етнічних українців Бессарабії щодо приєд-

²¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 23.

²¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 43.

²¹⁸ Там само.

²¹⁹ Там само. С. 179.

²²⁰ Див.: *Рендюк Теофіл*. Встановлення та розвиток українсько-румунських відносин у 1917–1923 рр.: етапи та постаті // Україна дипломатична. 2018. Вип. XIX. С. 98–99.

²²¹ Там само. С. 100; ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 3.

нання до УНР. Ця теза, як зауважував відомий науковець і дипломат Т.Г. Рендюк, була викривлено подана (як позитивне ставлення української сторони до об'єднання Бессарабії з Румунією) Костянтином Коанде до Ясс, що своєю чергою спричинило небажаність подальшого перебування його на посаді глави румунської військово-дипломатичної місії в Києві²²².

5 березня 1918 року К. Коанде повідомив МЗС УНР про те, що королівський уряд Румунії відкликає його до Бухареста, тому він доручив полковникові Константинові Пієтнару в румунській армії, котрий прибуває в Київ, заступити його під час відсутності при Раді міністрів УНР у справах, які належать до інтересів Румунського уряду: постачання продовольства армії, забезпечення транспортом та охорони складів, створених на підставі союзницької конвенції Росії і Румунії²²³. Для виїзду, який планувався на 7–8 березня генерал Коанде просив дати військовий ескорт. З цією метою були відряджені 10 осіб, які мали супроводжувати румунського представника від міністерства. 23 березня в наданому Народним міністерством шляхів сполучення окремому вагоні по маршруту Роздільне–Унгени виїхав і полковник К. Пієтнару²²⁴.

З кінця грудня 1917 до кінця березня 1918 року перебував у Києві генеральний консул США — Джеймс Даглес Дженкінс (James Douglas Jenkins, 1880–1961). Він прибув з Москви 20 грудня 1917 року з настановою від американського посла в Петрограді Девіда Роуленда Френсіса не визнавати Українську Народну Республіку і діяти дуже помірковано, оскільки в США переважав погляд на Росію як єдину і неподільну державу. Інструкції щодо утворення американського консульства в Києві та комунікації з ним отримав також генеральний консул США в Москві Меддін Самерс — особа, близька послові Девідові Френсісу. Завдання американського консула в Києві полягало передусім в «оцінці» можливостей молодого держави і збиранні інформації про внутрішню ситуацію в Україні. 37-річний уродженець Південної Кароліни і випускник Військової академії, правознавець, журналіст і кар'єрний дипломат (перебував на консульській службі від 1908 року, зокрема у французькому Сен-П'єрі (1908–1912), Гетеборзі (Швеція) та Ризи (1914–1917), де представляв також інтереси Німеччини, Великої Британії та Франції) із досвідом адвокатської практики та п'ятирічної редакторської діяльності

²²² Див.: *Рендюк Теофіл*. Встановлення та розвиток українсько-румунських відносин С. 101.

²²³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 16.

²²⁴ Там само. Арк. 22.

в газеті²²⁵, Даглес Дженкінс мав можливість змінити ставлення американського уряду до українського питання. Однак він ретельно виконував настанови й спершу намагався уникати офіційних контактів із керівництвом молодшої незалежної держави, аби це не було потрактовано як визнання УНР²²⁶. 24 грудня він все-таки мав зустріч із О.Я. Шульгиним, який прийняв американського консула «дуже гостинно»²²⁷. Наступного дня Даглес Дженкінс наніс візит ввічливості генералу Жоржу Табуї. Французький комісар висловив йому свою радість бачити американського консула в Києві. Участь США у війні давала значну перевагу Антанті, відтак присутність американського представника в українській столиці вселяла сподівання на підтримку й на дипломатичному фронті.

Упродовж грудня 1917 – першої половини лютого 1918 року Даглес Дженкінс направив сім ґрунтовних звітів про події в Україні. Вже в першому звіті він зазначив, що в Києві існує «дух української нації» («a certain spirit of Ukrainian nationality»), і що Київ став центром дуже інтенсивної політичної діяльності²²⁸. Генеральний консул попереджав Вашингтон, що Україна «защемлена» між Центральними державами з одного боку і дезорганізованою Росією з другого. На його думку, американський уряд мав «виявити якусь активність в тутешніх справах»²²⁹. Д. Дженкінс детально описував ситуацію в уряді УНР, повідомляв про визнання України Францією, випуск українських грошей та виступи більшовиків проти українців. Він не уникав звинувачень керівництва Центральної Ради у пронимецьких настроях, закидав урядові «соціалістичну» політику²³⁰. Та упродовж усього часу перебування Даглеса Дженкінса в Києві американський уряд не мав належної інформації про українські справи, оскільки звіти консул надсилав до генерального консула США в Москві Меддіна Саммерса, до обов'язків якого належало передавання відомостей до Державного департаменту США. Проте підготовані Даглесом Дженкінсом звіти «осідали» в Москві.

Останній звіт консул привіз туди особисто 1 березня 1918 року. Державний департамент у Вашингтоні отримав всі звіти разом. Та опе-

²²⁵ Даглес Дженкинс // URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B0%D2%91%D0%BB%D0%B5%D1%81_%D0%94%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D1%96%D0%BD%D1%81

²²⁶ *Fedynsky Andrew*. Ukraine's historic opportunity // *The Ukrainian Weekly*. 1997, February 23. № 8, Vol. LXV.

²²⁷ Архів Осередку української культури і освіти (Вінніпег, Манітоба, Канада): колекція Євгена Деслава, Вох 1/1: 1/3 Fa-5-7.

²²⁸ Там само.

²²⁹ Там само.

²³⁰ Там само.

ративне значення документів вже було знівельовано. Далі дипломатичні шляхи повели американського консула в Києві в Омськ і Харбін.

Таким чином, після підписання 27 січня 1918 року Брестського мирного договору фактично всі представники держав Антанти та її союзників залишили Київ.

* * *

Загалом офіційне перебування представників Франції (полковник Денс, генерал Табуї) та Великої Британії (Піктон Багге) у Києві в грудні 1917 року – лютому 1918 року зумовлювалося геополітичними цілями держав Антанти. Завдання французького і британського представників полягали в забезпеченні прийняття Центральною Радою рішення про продовження участі в Першій світовій війні та відмові від участі в мирних переговорах з країнами Четверного союзу. До виконання цих завдань долучалися консули Франції (Д.Г. Балаховський) та Великої Британії (Дж. Дуглас), які працювали в Києві ще під час існування Російської імперії. Визнання Францією та Великою Британією Української Народної Республіки засвідчувалося лише приїздом офіційних представників. Проголошене Ж. Табуї визнання Франції не було підкріплено офіційним актом. Іншу мету в столиці УНР мали представники Румунії (К. Коанде) та США (Д. Дженкінс). Румунський представник мав завдання отримати економічну та військову допомогу, американський – спостерігав за подіями в Україні. Внаслідок розриву відносин між УНР та державами Антанти після підписання Брестського мирного договору Велика Британія, Франція та США відкликали своїх представників. Київ залишили Ж. Табуї, П. Багге, Д. Дженкінс, член консульської колегії Джон Дуглас, виїхав К. Коанде. У місті залишалися «старі» консули, які намагалися захищати інтереси підданих своїх країн.

2.3. Військові комісаріати іноземних держав у Києві

Завершальний етап Першої світової війни вивільнив з фронтів велику кількість вояків колишньої Російської імперії різних національностей. Для захисту їхніх інтересів та організації переправлення на батьківщину при українському уряді в грудні 1917 року почали створюватися спеціальні представництва – військові комісаріати.

Першими військових комісарів призначили Грузія і Вірменія. Вже у грудні 1917 року Грузинська Національна рада делегувала до Києва свого представника в статусі військового комісара при Центральній Раді. За голову ради телеграму про призначення на цю посаду депутата Всеросійських установчих зборів, голову Одеської міської думи (з травня до грудня 1917 року), лікаря за освітою (випускника медичного факультету Харківського університету) І.Н. Лордкіпанідзе (1889–1937) підписав член Особливого Закавказького комітету, майбутній міністр закордонних справ Грузії Акакій Чхенкелія²³¹.

Однак призначений комісар не встиг розпочати діяльність. У зв'язку з від'їздом до Петрограда для участі у відкритті установчих зборів І.Н. Лордкіпанідзе передав свої повноваження Давиду Віссаріоновичу Вачейшвілі²³². До активної роботи його спонукав наказ по Київському військовому округу № 1759 від 31 грудня 1917 року щодо театру воєнних дій, який передбачав упродовж 14 днів залишити територію України цілій категорії осіб грузинської колонії м. Києва, що не мали можливості виїхати в Грузію. Якщо ці особи мали зброю, вони підлягали обеззброєнню. Не очікуючи закінчення визначеного терміну, комісар Грузії Д. Вачейшвілі звернувся 9 січня 1918 року до генерального секретаря з міжнародних справ з проханням залишити зброю грузинським громадянам для самозахисту. Спробу їх обеззброєння він трактував як порушення особистих прав іноземних підданих. При цьому нагадував, що в Грузії проживає не одна тисяча українців, які «ніяким обмеженням громадянських прав ще не підлягали і підлягати не будуть»²³³.

Однак негайної відповіді очільник Комісаріату при Центральній Раді з військових справ Грузії не отримав. 15 січня 1918 року Д.В. Вачейшвілі написав про те, що, «вважаючи здійсненим фактом оголошення незалежності України четвертим універсалом УЦР», він як військовий комісар і офіційний представник Грузинської Національної Ради доводить до відома міністра закордонних справ, що бере на себе охорону прав громадян Грузії, які проживають в Україні, і вимагає, щоб всі дії українського уряду щодо грузинських громадян (реквізиції, арешти, обшуки) не здійснювалися без попереднього повідомлення представникові Грузинського народу і без присутності грузинського комісара²³⁴.

²³¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 12.

²³² Комісар Грузії при Українській Центральній Раді // Нова Рада. 1918, 4 січня. Ч. 2. С. 3.

²³³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1–1 зв.

²³⁴ Там само. Арк. 2.

Того ж дня він скерував до МЗС проект договору між урядом України і Грузинським військовим комісаріатом з вимогою запросити представників комісаріату для його обговорення²³⁵. Текст включав питання формування та матеріального забезпечення грузинських частин на території України з грузинів-військовиків, які перебували там через обставини воєнного часу, поступове перевезення цих частин на територію Грузії; в разі оголошення мобілізації Національною Радою Грузії – формування з призваних грузинів, що перебувають на території України, команд і переправлення їх у Грузію²³⁶. Комісія в складі представників військового міністерства УНР Колоса, МЗС УНР – В. Дьяконенка, грузинського військового комісара Д. Вачейшвілі, членів комісаріату д-ра Храмелова і капітана Сванідзе, члена виконкому колонії грузинів у Києві Коганашвілі узгодила проект договору.

Документ визначав повноваження і права грузинського представництва та унормовував умови перебування грузинських вояків на території УНР і повернення їх додому. Уряд УНР мав визнати Грузинський військовий комісаріат в Україні правоможним органом Національної Ради Грузії з консульськими повноваженнями. На нього покладался захист інтересів грузинських частин, що формувалися, а також усіх грузинських громадян, що перебували на території України. Матеріальне забезпечення комісаріат очікував від української сторони: передбачалося для потреб управління комісаріату і його членів надання приміщення з опаленням і освітленням, доступу до засобів зв'язку з фронтами, Кавказом, з містами України і Росії; всіх видів матеріального забезпечення під час перебування грузинів на території України і на шляху в Грузію та проїзних документів; організації етапно-евакуаційних пунктів із відповідним забезпеченням тощо. Всі воїни-грузини підпорядковувалися військовому комісару Грузії, без посередництва якого заборонялася їх демобілізація, роззброєння, пересування. Застерігалось право грузинів зберігати озброєння і матеріальну частину, коней та інше майно тієї частини, до складу якої вони входили, якщо така частина є, а якщо немає – забезпечення всіма предметами розпорядженням Військового міністерства з відповідних установ пропорційно кількості грузинів, що перебували у цій групі; видавання на запит грузинського комісара потрібних йому коштів. Грузинська сторона жодних зобов'язань на себе не брала, окрім обіцянки відшкодувати витрати, пов'язані з утриманням грузинів, «тією федерацією, до складу якої увійде Грузія, або Національною Радою

---

²³⁵ Там само. Арк. 3.

²³⁶ Там само. Арк. 4.

Грузії в розмірі, визначеному спеціальною комісією з представників обох націй»²³⁷. При цьому з загальної суми вираховувалися кошти, витрачені для формування українських частин на Закавказзі Крайовою владою Закавказзя чи Національною радою Грузії.

Під час обговорення проекту Грузинський військовий комісаріат наполягав на включенні до тексту договору пункту про те, що у разі укладання сепаратного миру УНР із Центральними державами, ця угода залишиться в силі, але уряд України зобов'язувався надати впродовж двох місяців рухомий склад для відправлення всіх воїнів і призваних грузинів за межі України²³⁸. Текст договору завізував генеральний секретар міжнародних справ О. Шульгин із застереженням виключити пункти, які не можна виконати з технічної точки зору, вставити слово «за можливістю» і передати на експертизу до військового міністерства²³⁹.

Опіка військового комісаріату над грузинськими громадянами вимагала не лише уваги до загальних питань, а й до персональних справ окремих грузинських підданих. Розголосу, зокрема, набула історія з відібранням у громадянина Никифора Садрадзе 9 січня 1918 року в готелі «Слов'янський» револьвера «наган», інкрустованого золотом, вартістю 700 руб. Д. Вачейшвілі наполегливо клопотався про повернення зброї або відшкодування збитків, вказуючи на порушення прав Н. Садрадзе як іноземного громадянина²⁴⁰. Реагуючи на його звернення, МЗС УНР звернулося до Народного міністерства військових справ щодо інциденту з проханням, щоб було вжито всіх відповідних заходів у цій справі²⁴¹. Через посередництво комісаріату просив відшкодування збитків за приміщення, реквізоване українською владою для потреб друкарського відділу при Міністерстві військових справ УНР, громадянин Грузії, що мешкав у Києві на вул. Пушкінській, 5 у кв. 12 Костянтин Соломонович Пхакадзе²⁴². Йшлося про відшкодування 1 615 рублів за придбання та ремонт приміщення на Володимирській, 46, в якому він планував розташувати винний склад. У тому приміщенні раніше розташовувався молочний магазин товариства «Лякь». У іншому зверненні за підписом О. Шульгина йшлося про те, щоб під час обшуків грузинських громадян обов'язково запрошувався представник грузинського

²³⁷ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 4–5.

²³⁸ Там само.

²³⁹ Там само. Арк. 7 зв.

²⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 13–13 зв.

²⁴¹ Там само. Арк. 159.

²⁴² ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 18.

військового комісаріату, вважаючи це зі свого боку «бажаним задля скріплення добрих відносин з Грузинською Республікою»²⁴³.

Аналогічні завдання ставив перед собою Вірменський військовий комісаріат України, сформований практично одночасно з комісаріатом Грузії — 7 січня 1918 року. Його очолив капітан Ашот Тонієв-Тонянц, помічником комісара став Лев Павлович Салтиков²⁴⁴. Завдання комісаріату окреслювалися як взаємодія з українською владою і захист прав та інтересів всіх військовиків-вірмен; виокремлення таких осіб з усіх частин, установ, закладів фронтів і губерній УНР, Бессарабської і Кримської республік; формування вірменської міліції з вірмен призовного віку і переправлення цієї міліції та вірмен-військовиків на Закавказзя²⁴⁵. Підпорядковувався комісаріат Центральній вірменській національній раді та Вірменському військовому верховному комісару²⁴⁶.

Спершу комісаріат розташувався на четвертому поверсі будинку колишнього комерційного клубу, на розі вулиць Хрещатик і Олександрівська. В своєму першому зверненні до Секретарства національних справ комісар просив повідомити всі офіційні установи УНР про створення комісаріату та надання сприяння в його діяльності, дозволити користуватися прямим проводом з містами України, Доном і Кавказом, сприяти розташуванню комісаріату у відповідному приміщенні, забезпечити безперешкодне обслуговування всіма поштово-телеграфними установами України службових та військових телеграм, а також поштових відправлень з печаткою Вірменського військового комісара. Йшлося також про надання членам вірменського комісаріату можливості не підлягати обшуку, виселенню та обеззброєнню²⁴⁷. На звернення вірменського комісара Генеральне секретарство міжнародних справ скерувало клопотання до коменданта м. Києва та Комісії з розквартирування військ і установ УНР щодо надання комісаріату 5–6 кімнат в одному з київських готелів²⁴⁸.

Виключне право призивати південнослов'янських добровольців з військовополонених, які перебували на території УНР, просив визнати за Комісією у складі сербських, хорватських та словенських офіцерів делегат Сербського уряду і уповноважений Південнослов'янського комі-

---

²⁴³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 160.

²⁴⁴ Там само. Арк. 7.

²⁴⁵ Там само. Арк. 1.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Там само. Арк. 1 зв.

²⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 18. Арк. 8.

тету Мірко Комненович (Мирко Комненовић, 1870–1941)²⁴⁹. Випускник торговельної академії в словенському місті Маріборі і Школи сучасних мов у Швейцарії, засновник сербського «Сокола» в Герцег-Нові в 1910 році і його перший очільник, М. Комненович напередодні Першої світової війни підтримував зв'язки з військовим та політичним керівництвом Королівства Сербія. Під час першої Балканської війни тісно співпрацював із сербською армією, за що утримувався австро-угорцями як заручник у Трієсті. Звідти йому вдалося втекти й дістатися Белграда. Нікола Пашич, на той час прем'єр-міністр Сербії, відправив його в Росію для збору добровольців серед ув'язнених вихідців Сербії, Словенії, Хорватії.

Відповідно до договору між російським і сербським урядом та уповноваження сербського уряду і Комітету південних слов'ян у Лондоні він перебував з цією метою з 2 серпня 1915 року в Росії. Так М. Комненович уперше потрапив до Києва й розпочав свою діяльність у Дарницькому таборі. До складу комісії входили офіцери: Д. Семиза, С. Миличич, Б. Рукавина, М. Голубич. Датою офіційного припинення діяльності комісії став день вступу у війну на боці Німеччини Болгарського царства — 15 жовтня 1915 року. За короткий час існування комісія призвала близько 35 000 добровольців, частина з яких загинула в Добруджі, одна дивізія і одна бригада виїхала з Росії до Салонік, одна бригада перебувала в Ярославлі, а близько двох резервних батальйонів і близько сотні вищих офіцерів, що займалися навчанням і організацією добровольців, — в Одесі²⁵⁰. В січні 1918 року М. Комненович звернувся з проханням до українського уряду про сприяння залученню добровольців для сербської армії з австро-угорських полонених²⁵¹.

Того ж дня, 13 січня 1918 року, Вірменський військовий комісаріат подав до МЗС УНР проект договору, підготовленого за аналогією до договору грузин²⁵². Його узгодила комісія в складі представників військового міністерства УНР Колоса, завідувача загальним відділом МЗС УНР В. Дьяконенка, голови вірменської військової секції полк. М.Х. Ломідзе, голови Вірменського комітету В. Гаспаряна, вірменського військового комісара полковника А. Тонієва-Тонянця, представника вірменського військового комісара поручника Я.Я. Якуляна. Перший пункт договору декларував визнання Вірменського військового комісаріату в Україні

²⁴⁹ Про нього див.: *Небојина Раио*. Мирко Комненовић. Херцег-Нови, 2009. URL: <https://www.rastko.rs/rastko-bo/istorija/izlokovic-komnenovic.html>

²⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 16. Арк. 2.

²⁵¹ Там само. Арк. 1.

²⁵² ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–3.

урядом УНР правоможним органом Національної Ради Вірменії. Організовані на території України Вірменським військовим комісаріатом команди з вірменських вояків і вірмен, що призивалися в лави вірменської народної міліції для переправлення на свою територію, передбачалося зосереджувати на етапно-евакуаційних пунктах, вказаних урядом України за погодженням з Вірменським військовим комісаріатом. З метою убезпечити вірмен-вояків від обеззброєння, вірменська сторона копіювала запропонований грузинським комісаріатом пункт про зберігання у вояків озброєння і матеріальної частини, коней і всього іншого майна своїх частин. Окремими пунктами визначалася відповідальність українського військового міністерства за забезпечення військовиків всім необхідним, у тому числі всіма видами матеріальних засобів, приміщенням з опаленням і освітленням для управління комісаріату і його членів, доступом до засобів зв'язку з фронтами, Кавказом, з містами України і Росії (використання прямих дротів, відправлення військових телеграм, військової пошти). При цьому відшкодування витрат було прописано досить абстрактно. Йшлося про федерацію, до складу якої увійде Вірменія, в розмірі, визначеному спеціальною комісією з представників обох країн. До уваги бралися витрати, здійснені від дня формування українських частин на Закавказзі з коштів загальнодержавних, Крайової влади Закавказзя чи Національної Ради Вірменії. Вірменський комісаріат брав на себе охорону інтересів команд вірменської міліції і військових команд, а також усіх вірменських громадян, що перебували на території України. Окремим пунктом застерігалось, що Вірменський військовий комісаріат наполягав на включенні пункту про те, що в разі укладання сепаратного миру УНР із Центральними державами, ця угода залишиться в силі, але уряд України зобов'язувався надати впродовж двох місяців потяги для відправлення всіх воїнів і призваних вірмен за межі України²⁵³. О.Я. Шульгин щодо політичного боку тексту договору зауважень не мав, вказував лише на деякі технічні недоліки²⁵⁴.

Не отримавши пропозицій щодо надання приміщення, 15 січня 1918 року А. Тонієв-Тонянц звернувся до міністра закордонних справ щодо сприяння в терміновому виданні розпорядження про звільнення приміщення контори і складу Кавказьких мінеральних вод на Фундуклеївській вулиці, 19 і надання цього приміщення в розпорядження вірменського комісаріату²⁵⁵. Комісар заявив, що він є представником Республіки Вір-

²⁵³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–2.

²⁵⁴ Там само. Арк. 2.

²⁵⁵ Там само. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 126.

меня, а не Вірменської Республіки і просив уважно ставитися до цього питання²⁵⁶. Він подав окреме звернення до міністра закордонних справ УНР, в якому вимагав, щоб назву держави, яку він представляє, вказували в кореспонденції лише в такий спосіб²⁵⁷.

Про початок роботи грузинського і вірменського комісаріатів як правоможних органів Національної Ради Грузії та Центральної вірменської військової влади в Тифлісі 16 січня 1918 року було сповіщено народне міністерство пошт і телеграфу, судових справ, міністерство продовольчих справ з проханням сприяти в їхній діяльності²⁵⁸. Співробітники комісаріатів отримали посвідчення за підписом О.Я. Шульгина, в якому вказувалося, що вони «трусую і обеззброєнню не підлягають»²⁵⁹.

Однак до захоплення Києва більшовиками повноцінно розгорнути роботу комісаріатів не вдалося. Під час відступу більшовиків охорону Києва взяли на себе грузинські та вірменські загони. 25 лютого 1918 року Д.В. Вачейшвілі отримав телеграму про призначення його комісаром з військових і цивільних справ Грузії²⁶⁰.

З поверненням у Київ уряду УНР іноземні представники відновили контакти із зовнішньополітичним відомством. Першим до МЗС УНР звернувся 8 березня 1918 року А. Тонієв-Тонянц з проханням реалізувати положення підписаного 13 січня 1918 року угоди УНР з Вірменським військовим комісаріатом й не виконаної через вторгнення більшовиків. Йшлося про сприяння у реалізації поставлених перед комісаріатом завдань, про відкриття на його ім'я кредиту, необхідного для утримання і відправки в Закавказзя вірменських команд, що перебувають у різних містах України, про надання транспорту для відправлення вірмен-міліціонерів на Закавказзя, про дозвіл користуватися прямим проводом з містами України і Росії²⁶¹.

Було відновлено й спроби отримати належне приміщення. 15 березня 1918 року представник контрагента Кавказьких мінеральних вод Ованес Арутюнянц від імені Київської вірменської колонії звернувся через військового комісара до міністра закордонних справ про сприяння створенню кооперативу. В такий спосіб київські вірмени планували боротися з подорожчанням продуктів першої необхідності, що відбувалося через спекуляцію. Статут кооперативу вірмен затвердили. Через брак примі-

²⁵⁶ Там само. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4.

²⁵⁷ Там само. Арк. 14–14 зв.

²⁵⁸ Там само. Арк. 5, 15, 16.

²⁵⁹ Там само. Оп. 4. Спр. 18. Арк. 6–7.

²⁶⁰ Там само. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 11.

²⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 2, 7–7 зв.

цень власник контрагента Кавказьких мінеральних вод Я.О. Гукасон передав для офісу кооперативу своє приміщення на вул. Фундуклеївській, 19. Прохання полягало в тому, щоб це приміщення звільнило приватне книговидавництво «Вернигора»²⁶². Водночас, вказуючи на розвиток торгівлі і промисловості в УНР як на одне з завдань Центральної Ради, Ованес Арутюнянц подав пропозиції щодо організації торгівлі кавказькими мінеральними водами. «Випробування війною», за його словами, розхитало вкінець торгівлю і промисловість, і тому потребувалося напруження всіх зусиль, щоб призупинити руїну і закласти підґрунтя для розвитку і процвітання промисловості в УНР.

Він пропонував розвивати торгівлю кавказькими мінеральними водами, започатковану 1909 року, оскільки лікування водами потребувала велика кількість хворих і поранених в Київській, Волинській і Подільській губерніях. У Катеринославській, Полтавській, Харківській та Таврійській губерніях створювалися заводи для вироблення штучної води. Враховуючи такі об'єктивні обставини, О. Арутюнянц наголошував, що справа охорони здоров'я і експлуатації води має перейти з приватних рук до держави шляхом встановлення взаємовідносин Генерального Секретаріату з контрагентом управління Кавказьких мінвод та укладення з ним договору про постачання води з надходженням прибутку на рахунок Генерального Секретаріату. При цьому пропонувалося встановити контроль Головної контори в Києві за постачанням продукції за кожним замовленням. Перспективним завданням він вважав врегулювання поставок та організацію складів у Києві, звідки розподілялася б вода в інші міста. Деталі організації він пропонував викласти після отримання принципової згоди Генерального Секретаріату, наголошуючи на важливості свого досвіду роботи від самого початку. Віза на листі «Додати все листування» свідчила про інтерес до пропозиції, однак організувати вчасно постачання мінеральної води не вдалося²⁶³.

16 березня 1918 року Рада Народних Міністрів УНР розглянула на своєму засіданні питання про виїзд вірменських і грузинських загонів з Києва і ухвалила рішення організувати їх виїзд за межі України без зброї²⁶⁴. 19 березня з дозволу української і німецької влади з Києва виїхав перший ешелон воїнів-грузинів. Проте через різні перешкоди потяг ледве дістався станції Знам'янка й зупинився. Д. Вачеїшвілі негайно звернувся до відповідних органів з проханням забезпечити якнайшвидший і безперешкодний рух ешелону до кордонів України. Зокрема, просив видати

²⁶² Там само. Арк. 10.

²⁶³ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 75.

²⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 14.

відповідне посвідчення на проїзд із Києва до ешелону полковнику Панову з двадцятьма вояками-грузинами; посвідчення для пропуску через кордон семи парламентарів від ешелону під керівництвом Каргина для переговорів з більшовиками; безперешкодну перепустку для технічного майна ешелону, в тому числі автомобілів, що перебували при ешелоні, по території України і через кордон²⁶⁵. Всі його прохання українська сторона оперативно задовольнила.

23 березня 1918 року грузинська і вірменська дружини отримали дозвіл на вільний проїзд територією УНР з усім майном, крім зброї, за маршрутом, який мав начальник потягу, а також персонально — полковник М. Ломідзе та А. Тонієв-Тонянц²⁶⁶. У зв'язку з поставленими умовами А. Тонієв-Тонянц просив прислати до приміщення комісаріату, який досі розташовувався в колишньому комерційному клубі на розі вулиць Хрещатик і Олександрівська, приймальника для приймання зброї, що залишилася після відправлення вірменської дружини²⁶⁷. Виїзд вояків-вірмен комісаріат, очікуючи на позичку від українського уряду, організовував за рахунок внутрішньої позички. 8 квітня 1918 року А. Тонієв-Тонянц нагадав міністру закордонних справ, що на території УНР перебуває тисяча воїнів-вірмен, сотні офіцерів і лікарів без засобів для існування, бо вони 3–4 місяці не отримували грошей. Вірменський комісар просив якомога швидше надати кредит, бо «щодня становище воїнів-вірмен стає катастрофічнішим»²⁶⁸.

Грузинський комісаріат діяв активніше. 5 квітня 1918 року грузинські представники скористалися іншим видом транспорту: на запит Д. Вачейшвілі було отримано від української і німецької влади дозвіл на переліт двох осіб (пілота — військового льотчика поручника Синицина) і пасажира (начальника штабу комісаріату капітана Сванідзе)²⁶⁹. 16 квітня перепустку на виліт надали вже Д. Вачейшвілі. 25 квітня 1918 року тимчасово виконувачем обов'язків Комісара Грузії в Україні було призначено Н. Брегвадзе²⁷⁰.

Окрім грузинських і вірменських загонів на території УНР перебували мусульманські війська. Особливий мусульманський батальйон розташовувався в м. Рівному, де він ніс караульну службу, 1-й мусульманський стрілецький корпус (точніше, його кадри і майно) розта-

²⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 12.

²⁶⁶ Там само. Арк. 2.

²⁶⁷ Там само. Спр. 27. Арк. 11.

²⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 7.

²⁶⁹ Там само. Арк. 11.

²⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 1.

шовувалися в районі Рибниці і Тирасполя й налічував 6 500 осіб. Надалі вони мали скласти основу майбутнього мусульманського війська Поволжя і Криму. Його формуванням займався генерал М. Сулькевич. Однак згідно з постановою РНМ УНР, застосованою вже до інших національних військ, їх мали обеззброїти і розформувати²⁷¹. 27 березня 1918 року міністр закордонних справ отримав звернення від Всеросійського мусульманського військового шуро (ради), що базувалася на вул. Хрещатик, 41, кв. 12, з проханням не роззброювати мусульманські війська, які перебувають на українській території. Від української влади очікували дозвіл на тимчасове перебування на території України; матеріальне забезпечення, в тому числі грошове від українського інтенданта (причому командир 1-го мусульманського корпусу мав забезпечити відшкодування Урядом Поволжя або іншими повноважними урядами всіх видатків); дозволу мусульманським частинам перейти зі зброєю в Крим.

Київський представник шуро полковник Д.І. Туган-Мірза-Барановський зауважував, що роззброєння мусульманських військ складе вкрай погане враження на мусульман Поволжя і Криму й відсуне на тривалий час формування дружнього ставлення мусульманських народів до України. Віза М.М. Любинського «Передати Ніщененкові для обговорення в військовій раді. 27.03.1918» не спонукала до негайних дій, тому вирішення питання гальмувалося²⁷². К.С. Ніщененко, який очолював канцелярію МЗС УНР, мав забезпечити розгляд звернення по мірі можливості.

Після повторного звернення 18 квітня 1918 року²⁷³ 29 квітня канцелярія генерального писарства повідомила МЗС УНР про те, що Рада Народних Міністрів УНР на засідання 19 квітня відхилила прохання мусульманського комітету шуро пропустити татарські війська на Крим²⁷⁴.

На початку квітня до Києва з Одеси прибув В.Д. Песоцький, який виконував обов'язки головного військового комісара Сибірської Обласної Ради — уряду Сибіру. Попри те, що Томська рада робітників і солдатів у січні 1918 року розігнала Сибірську Обласну Раду, але з її доручення далі діяв Тимчасовий Автономний Уряд Сибіру, відтак утворилося двовладдя. Звернення В.Д. Песоцького до українців зумовлювалося потребою вирішення питання просування сибірської бригади з Румунського фронту територією України. В.Д. Песоцький провів переговори з представниками українського уряду, зокрема з прем'єром

²⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 23.

²⁷² Там само. Арк. 24.

²⁷³ Там само.

²⁷⁴ Там само. Арк. 31.

В.О. Голубовичем, військовим міністром О.Т. Жуковським, начальником генерального штабу О.В. Сливинським, головним начальником військових постачань України генералом Стопкіним, представником комітету союзу міст І.А. Кириловичем. Прем'єр-міністр визнав за бригадою, що перебуває в Одесі, повне право на прохід через Україну з гарматами і майном. Решту майна вирішили облікувати, встановити охорону складів, визначити, що самовільно вивезено австрійцями і німцями, та вимагати компенсації за це майно. Щодо сибірського майна, залишеного на території Румунії і Бессарабії, домовилися під час зустрічі створити спеціальну комісію. Не менш важливим питанням, яке намагався вирішити сибірський представник, полягало у відкритті етапного пункту для сибіряків у Києві, де вони мали б приміщення і їжу. Такий етапний пункт уже існував в Одесі.

Під час переговорів йшлося також про створення в Києві при уряді УНР особливого сибірського представництва з п'яти осіб, визначених військовим комісаром. Безперечною була участь у складі представництва виконувача обов'язків військового комісара Сибіру при Київському окрузі, яку обійняв полковник К.А. Швамберг²⁷⁵. Головний «козир» сибірського представника для пояснення важливості Сибіру для України становило економічне і «колонізаційне» питання щодо подальшої перспективи для переселення туди українців на вільні землі.

* * *

Загалом діяльність військових комісаріатів нових державних утворень, що виникли з розпадом Російської імперії, зосереджувалася на організації переправлення додому військовиків, які були громадянами цих нових держав, після припинення воєнних дій на фронтах Першої світової війни, зокрема на Румунському фронті. У зв'язку з тим, що вони опинилися в цей час на території України і досягли через переговори з українським урядом офіційного статусу, їм були делеговані часткові консульські функції — захист прав та інтересів підданих своїх держав. Таким чином, діяльність військових комісаріатів створювала підґрунтя для започаткування консульських зносин країн, які вони представляли, з Українською Народною Республікою.

---

²⁷⁵ Сибирь — Украина (из беседы) // Одесский листок. 1918, 8 апреля (24 марта). № 63. С. 2.

2.4. Представництва БНР та інших «рандштатів»

Серед новоутворених держав, що постали на руїнах Російської імперії, найактивніші кроки до встановлення двосторонніх відносин з УНР робила Білорусь. Ще за три місяці до проголошення Білоруської Народної Республіки «рідну сестру» вітала оплесками на своєму засіданні 17 грудня 1917 року Центральна Рада²⁷⁶. Про очікуване проголошення самостійності Білорусі сповістив білоруською мовою делегат Білоруського військового з'їзду, що відбувався тоді в Києві²⁷⁷. Перші білорусько-українські контакти «міждержавного» рівня були пов'язані з пошуками підтримки з українського боку білоруської державності та формуванням делегації на Брестські мирні переговори. Голова Виконавчого комітету Ради Першого Всебілоруського з'їзду, розігнаного 18 грудня 1917 року «озброєною бандою більшовицької влади», Йосип Воронко (Язеп Варонка) телефоном зв'язався з Микитою Шаповалом з питання взаємин республік: «Ну що ви мовчите? Ви знаєте, в яких муках народжується Білоруська Республіка. У нас немає реальної сили, яка б дозволила нам голосно говорити про себе, але є, як на мене, спосіб, щоб наші сусідські стосунки допомогли нашим спільним інтересам»²⁷⁸. Про принизливе розігнання зібрання та намір розпочати рішучу боротьбу з більшовиками білоруські лідери повідомили Центральну Раду телеграфом²⁷⁹. У зверненні пропонувалося встановити українсько-білоруські контакти (насамперед економічні) виключно через виконком ради Першого Всебілоруського з'їзду та очікувалося сприяння формуванню білоруських військ в межах України: «Питання про зносини про продовольство, тобто про хліб, сильніше реальної сили багнетів. І якщо Генеральний Секретаріат погодиться підтримати нас слабких способами раніше вказаними тобто всі зносини буде вести через виконком»²⁸⁰.

Йосип Воронко та секретар Александр Бурбіс просили Генеральний Секретаріат УЦР покласти на українських делегатів на Брестських мирних переговорах відповідно до ноти Генерального Секретаріату УЦР захист прав Білорусі до приїзду в Брест-Литовськ білоруських пред-

²⁷⁶ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 35.

²⁷⁷ Привіт від білорусів // Нова Рада. 1917, 19 грудня. Ч. 212. С. 3.

²⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 47.

²⁷⁹ Протест білорусів // Нова Рада. 1917, 30 грудня. Ч. 219. С. 3.

²⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 53.

ставників²⁸¹. Виконком діяв у підпіллі, практично без матеріальних засобів, маючи доручення взяти владу в свої руки тоді, коли це буде можливо, й намагаючись реалізувати резолюції, що їх не вдалося прийняти в демократичний спосіб²⁸². Як відомо, з'їзд устиг офіційно ухвалити лише перший параграф постанови, який передбачав реалізацію білоруським народом права на самовизначення і створення органу крайової влади. Функціонуючи на нелегальних засадах, виконком у міру можливого підтримував ідею білоруської влади, навіть вступаючи в контакт із іншими державними утвореннями.

Вести всі переговори з українською стороною в разі прийняття нею звернення доручалося члену виконкому Білоруської центральної військової ради П.П. Алексюку (Павел Паўлавіч Аляксук, 1892–?)²⁸³. Той без зволікань у грудні 1917 року виїхав у Київ. «Посол» був активним учасником громадсько-політичної боротьби білорусів за незалежність. Він співпрацював із Мінським білоруським комітетом, як його представник увійшов до складу Виконавчого комітету громадської безпеки Мінська. Завдання цього комітету полягали в скасуванні разом із комендантом міста старої адміністрації та встановлення нового порядку²⁸⁴. Деякий час П. Алексюк був помічником голови сформованого 26 березня 1917 року на базі Мінського білоруського комітету Білоруського національного комітету на чолі з Романом Скірмунтом. Цей орган фактично об'єднав зусилля всіх білоруських організацій, виступаючи за національно-культурне і політичне відродження Білорусі та сповідуючи при цьому ідею автономії в складі Росії. Подібні ідеї (зокрема, надання Білорусі національно-територіальної автономії у складі РСФРР та створення законодавчого органу — Білоруської крайової ради) декларувала програма створеної в травні 1917 року Білоруської партії народних соціалістів (члени: І. Сушинський, О. Левицький, С. Плавець та ін.)²⁸⁵. За характеристикою М.В. Довнар-Запольського, очолювана П. Алексюком партія відіграла «доволі помітну роль у білоруській справі»²⁸⁶. Попри розбіжності щодо розуміння державного статусу Білорусі (автономія/самостійність) та суперечності всередині білоруського національного руху, П. Алексюк входив до складу його керівних органів, у тому числі до

²⁸¹ Там само. Арк. 48; Конференція в Бересті і білоруси // Нова Рада. 1918, 6 січня. Ч. 4. С. 3.

²⁸² Довнар-Запольський М.В. История Беларуси. Минск: Беларусь, 2003. С. 553.

²⁸³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 53.

²⁸⁴ Див.: Канчер Е.С. Из истории общественных, национальных и революционных движений белорусов // Неман. 1993. № 1. С. 138.

²⁸⁵ Див.: Панасюк О.П. Білоруська Народна Республіка у 1918–1919 рр. ... С. 88–104.

²⁸⁶ Довнар-Запольський М. В. История Беларуси... С. 538.

створеного в жовтні 1917 року нового крайового органу — Великої Білоруської Ради, покликаною «захищати весь білоруський народ»²⁸⁷. Після насильного завершення Першого Всебілоруського з'їзду він отримав повноваження на ведення переговорів з Центральною Радою як посланник від виконкому з'їзду.

Білоруському представникові, попри нелегальний статус виконкому, було надано відповідні повноваження. Його контакти з керівництвом, зокрема з комісаром Румунського фронту П.Д. Манцевичем, здійснювалися через посередництво українського зовнішньополітичного відомства з використанням радіотелеграфного зв'язку. Скерована до Брест-Литовська білоруська делегація взяти дієвої участі в переговорах, як відомо, не змогла. До її складу входили не випадкові особи: О.І. Цвікевич і С.О. Рак-Михайловський. Олександр Іванович Цвікевич (Аляксандр Іванавіч Цвікевіч, 1888/1883–1937), уродженець Бреста і випускник юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету (1912), попри 30-річний вік, мав високий авторитет серед білоруської спільноти і досвід громадсько-політичної діяльності: був учасником створення Білоруської народної громади в Москві, доповідачем з питань біженців на I Всебілоруському з'їзді²⁸⁸. Не менш яскравою особистістю був Семен Михайлович Рак-Михайловський (Сымон Аляксандравіч Рак-Міхайлоўскі, 1885–1938)²⁸⁹, педагог за освітою (закінчив 1912 року учительський інститут у Феодосії і працював учителем у чотирикласному вищому початковому училищі та жіночій гімназії в кримському містечку Карасубазар), голова Центральної білоруської військової ради, активний учасник Першого Всебілоруського з'їзду, член його президії і підпільного виконкому Ради з'їзду після його розгону.

Обидва делегати змогли потрапити в Брест-Литовськ лише в якості радників української делегації. «Делегація була в Бресті, — зауважував М.В. Довнар-Запольський, — хоч офіційного значення мати не могла»²⁹⁰. На час їх прибуття учасники переговорів отримали надіслану 19 січня 1918 року Виконкомом Ради Першого Всебілоруського з'їзду «Декларацію білоруської мирної делегації», в якій вказувалося, що Білорусь

²⁸⁷ Рудовіч С. Час выбару. Праблема самавызначення Беларусі у 1917 годзе. Мінск: «Гэмналогія», 2001. С. 201.

²⁸⁸ Вабішчэвіч Аляксандр. Аляксандр Цвікевіч (1883–1937) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2000. № 14. URL: Bhttp://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/bzh/14/14biogr_vabiszczevicz.htmВНieszyty Hist

²⁸⁹ Див.: Пашкевіч А. Сымон Рак-Міхайлоўскі: старонкі жыцця і дзейнасці // Куфэрак Віленшчыны. 2007. № 1 (12). С. 4–30.

²⁹⁰ Довнар-Запольський М.В. История Белоруссии... С. 553.

була у своїх етнографічних межах автономною частиною Російської імперії, тому вимагали возз'єднання етнічних частин Білорусі, розділених лінією фронту²⁹¹. Мета цього послання полягала в тому, щоб повернути увагу до проблеми білоруської державності, яка під час переговорів ігнорувалася. Проте ні декларація, ні делегати, що прибули до місця проведення переговорів із запізненням, впливу на перебіг переговорного процесу і зміст договору не мали. Договори, підписані представниками УНР 27 січня 1918 р. та більшовицької Росії 3 березня 1918 року із Четверним союзом, не лише передбачали відторгнення частини білоруської території, а й заперечували її претензії на самостійність, визнаючи білоруські землі областями Російської Радянської Республіки, тимчасово окупованими німецькими військами. Ухвалене без урахування думки білоруського уряду рішення, що порушувало національні й територіальні права Білорусі та її народу, білоруська сторона визнати відмовилася. Досягнення його перегляду білоруським лідерам вбачалося через сприяння УНР.

На початку квітня 1918 року О.І. Цвікевич та С.М. Рак-Михайловський вирушили до Києва вже в якості офіційної делегації Білоруської Народної Республіки, проголошеної 25 березня 1918 року в Третій Статутній грамоті Радою Всебілоруського Конгресу. Про появу на міжнародній арені нового гравця як незалежної і неподільної держави в її етнографічно-історичних межах²⁹² БНР намагалася оповістити всі великі держави, одночасно висловлюючи протест проти переділу Білорусі відповідно до Брестського мирного договору. Користуючись передбаченою у договорі можливістю проведення додаткових перемовин щодо уточнення лінії кордону (зокрема, російсько-українського), делегати мали домовитися про встановлення кордонів БНР за етнографічним принципом й «повернути» віднесені договором до УНР південні повіти Гродненської і Мінської губерній. Згідно з Третьою Статутною грамотою територія БНР окреслювалася в межах Могилівщини, Мінщини, Гродненщини (включаючи Гродно та Білосток), Віленщини, Вітебщини, Смоленщини і прикордонних частин сусідніх губерній, де проживали білоруси, в тому числі — Чернігівщини²⁹³. Відтак офіційно білоруське представництво іменувалося «Делегація Народного Секретаріату БНР у справах переговорів із УНР», або «Надзвичайна делегація з міжнародних

²⁹¹ Див.: Панасюк О.П. Білоруська Народна Республіка у 1918–1919 рр. ... С. 76–78.

²⁹² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 15.

²⁹³ Див.: Лебедєва Валентина. Витоки білорусько-українських відносин (весна 1918 р.)... С. 642.

переговорів»²⁹⁴. Тим самим визначалася пріоритетна проблема, яка визнавалася БНР такою, що потребує негайного вирішення. Зіткнення білоруських і українських інтересів було неминучим: відповідно до Брестського мирного договору Гомельщина належала до УНР, згідно з Третьою статутною грамотою — до складу БНР мала увійти Чернігівщина. Опис кордонів республіки спершу належав до обов'язків Комісії з міжнародних справ Ради БНР.

Крім того, очільник делегації О.І. Цвікевич мав виконати завдання політичного і економічного характеру. Вони полягали в офіційному повідомленні владі й народу УНР та всім державам (за допомогою українського радіотелеграфу) про проголошення незалежності БНР, веденні переговорів щодо визнання українською стороною незалежності БНР, налагодження телефонного і телеграфного зв'язку між Києвом і Мінськом, перегляду змісту Брестського мирного договору, а також — в умовах відсутності білоруського консульського представника — налагодженні товарообміну між БНР і УНР та постійного сполучення між їхніми столицями, досягненні економічної підтримки у вигляді грошової позики обсягом 500 тис. крб. уряду БНР з боку УНР²⁹⁵ та сприяння в організації білоруських військових підрозділів в Україні й мобілізації до них мешканців Білорусі²⁹⁶.

Щодо визнання незалежності йшлося про «офіційний акт, що став би основою для встановлення тіснішого державного зв'язку Білорусі й України», який надалі передбачав би об'єднання автономних армій та єдність зовнішньої політики²⁹⁷. До повноважень О.І. Цвікевича як керівника представництва в економічній частині належала організація відкриття в Києві Білоруської торговельної палати²⁹⁸. Для реалізації надважливих для БНР завдань мав стати в нагоді його досвід юридичної практики в Пружанах і Брест-Литовську та роботи в Комітеті допомоги жертвам війни (Тула, 1916)²⁹⁹.

На С.М. Рака-Михайловського покладалися обов'язки управління справами представництва БНР та секретаря. Його основне завдання в

²⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 10.

²⁹⁵ Див.: Лебедзева В.М. БНР–УНР: першы вопыт дзяржаўных стасункаў (вясна 1918 г.) // Arche=Пачатак. 2003. № 8. С. 396; Її ж. Витоки білорусько-українських відносин (весна 1918 р.) // Україна дипломатична. 2016. Вип. XVII. С. 642.

²⁹⁶ Див.: Міхалюк Дорота. Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки і Гетьманату у світлі документів (березень–грудень 1918 р.) // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 12. К., 2004. С. 107–114.

²⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 10.

²⁹⁸ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 рр. ... С. 131–137.

²⁹⁹ Там само.

Києві полягало в організації білоруських військових частин на території УНР³⁰⁰. Допомога української сторони у формуванні цих частин вбачалася білоруським делегатам у фінансовій підтримці, забезпеченні зброєю, військовим спорядженням та продовольством як сформованих частин, так і тих, що формуватимуться³⁰¹.

Реалізації завдань делегації БНР мала сприяти білоруська періодика, що засновувалася в Києві. 19 квітня 1918 року вийшло перше число «політичної, громадської, політико-економічної і військової» газети «Білоруське слово» з програмною передовою статтею відомого вченого та амбітного організатора науки і освіти професора М.В. Довнар-Запольського (1867–1934), уродженця міста Речиця Мінської губернії. Для нього Київ був не лише столицею УНР, в якій новопостала БНР мала шукати підтримки. Тут М.В. Довнар-Запольський навчався в Першій Київській гімназії (звідки його було відраховано за неблагонадійність), 1894 року блискуче закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира, формувався як учений історик: захистив магістерську дисертацію «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах» (1901 р.) та докторську — «Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.», мав досвід створення вищого навчального закладу (Київський комерційний інститут, 1907 р.) та співпраці з різноманітними громадськими організаціями, неодноразово обирався гласним Київської міської думи. Не були чужими для нього й українці: його наставником був видатний український історик В.Б. Антонович, дружиною — український історик Н.Д. Полонська-Василенко. Лютий 1917 року закарбувався в долі вченого захопленням влади лівореволюційним студентським комітетом в очолюваному ним Київському комерційному інституті, публічним зреченням його синами, що перейшли на бік більшовиків, та арештом, який завершився замість очікуваної страти звільненням³⁰². Після звільнення він активно долучився до створення в Києві білоруських організацій. Закликаючи земляків до єднання в надзвичайно напружений для громадян БНР момент, М.В. Довнар-Запольський у вступній статті новоствореного білоруського друкованого органу писав: «Українці, які багато настраждалися при Царському Уряді, не відмовлять білорусам у збереженні їхньої державності, якщо звісно ми самі будемо про це напо-

³⁰⁰ Див.: *Пашкевич А.* Сьмон Рак-Міхайлоўскі: старонкі жыцця і дзейнасці // *Куфэ-рак Віленшчыны.* 2007. № 1 (12). С. 4–30.

³⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 10.

³⁰² *Полонська-Василенко Н.* Спогади / Упоряд., вступ. ст. й іменний покажчик В. Шевчука. К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська Академія», 2011. С. 296.

легливо заявляти»³⁰³. Важливими елементами боротьби він вважав запровадження білоруської мови в школі та державному управлінні, створення білоруського університету (пропонувався для цього Мозир) та народних університетів у провінційних містах, порушення питання про формування білоруського «передпарламенту» в українській столиці³⁰⁴.

Публікацію «Статутної грамоти» в наступному числі газети від 26 квітня 1918 року супроводжував заклик М.В. Довнара-Запольського «сплотиться, напручь все свои силы физические и культурные для того, чтобы оправдать наше право на самостоятельное существование и отстаивать независимость нашей родины»³⁰⁵. Ця ідея склала підґрунтя його програмної брошури «Основи державності Білорусі», відомої в історіографії як перша спроба наукового обґрунтування історичної законності самовизначення білоруського народу³⁰⁶ й представленої в перекладі французькою мовою на Паризькій мирній конференції (1919, 18 січня – 29 червня)³⁰⁷. В перших числах «Білоруського слова» декларувався вихід іншого періодичного видання – газети «Белорусское эхо». Його забезпечення покладалося на споряджену до Києва делегацію БНР.

Білоруські делегати розташувалися в будинку № 17 на вулиці Великій Васильківській (готель «Таврида», кім. 28)³⁰⁸. Для потреб земляків член Білоруської організації на території України Степан Петрович Кебеца передав у користування власний автомобіль системи «Вазет» № 4370³⁰⁹. Однак довго користуватися автомобілем білоруським посланцям не довелося. Його 12 квітня 1918 року реквізувала служба штабу Головного коменданта м. Києва. З метою повернення приватного транспорту, який опинився в гаражі штабу на Олександрівській вулиці, буд. № 3, О.І. Цвікевич звернувся до Народного міністерства закордонних справ УНР³¹⁰. «Прошу негайно написати до коменданта, просити повер-

³⁰³ Довнар М. Киев, 1 апреля // Белорусское слово. № 1. 1918, 1 (19) апреля. С. 1.

³⁰⁴ Там само.

³⁰⁵ Устаўная грамата Рады Беларускае Народнае Рэспублікі // Белорусское слово. 1918, 8 (26) апреля. № 2. С. 1.

³⁰⁶ Лебедева В.М., Скалабан В.В., Шумейко М.Ф. Довнар-Запольский и его наследие // Довнар-Запольский М.В. История Белоруссии. Мн.: Беларусь, 2003. С. 7.

³⁰⁷ Михальченко С.И. «Асновы Дзяржаўнасці Беларусі» М.В. Довнар-Запольского в контексте международных отношений 1918–1920 гг. // Пятая міжнародныя Доўнароўскія чытанні. Рэчыца, 22–23 верасня 2005 г. Гомель, 2005. С. 78–84.

³⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 2.

³⁰⁹ Там само. Арк. 3.

³¹⁰ Там само. Арк. 2.

нути автомобіль або пояснити, через що він був реквізований», — дав вказівку відповідним службам М.М. Любинський³¹¹.

На той час О.І. Цвікевич та С.М. Рак-Михайловський вже мали особисту зустріч із виконувачем обов'язків міністра закордонних справ УНР М.М. Любинським. 5 квітня 1918 року їх також прийняв голова Центральної Ради М.С. Грушевський, міністр військових справ УНР О.Т. Жуковський, а наступного дня — міністр внутрішніх справ УНР М.С. Ткаченко³¹². Водночас вони скерували до Міністерства закордонних справ УНР ноту із запевненнями в почуттях «глибокої поваги та щирої братньої дружби» до «рідної України» та формулюванням проблеми щодо визначення кордонів Білорусі в її історично-етнографічних межах за участі білоруської делегації і надіслали тексти всіх трьох статутних грамот БНР³¹³. Однак конкретної відповіді на порушені в ході зустрічей з українськими високопосадовцями питання О.І. Цвікевичу спершу отримати не вдалося.

У відповідь на ноту представників БНР Рада Народних Міністрів УНР 10 квітня 1918 року обговорила питання про визнання БНР незалежною державою, щодо якого не було одностайної думки (йшлося про компетенцію державних органів щодо офіційного визнання зарубіжної держави, потребу з'ясувати політичне становище БНР та ставлення інших держав до цього питання); про надання білоруській делегації доступу до радіотелеграфу, встановлення прямої лінії між Мінськом і Києвом та виділення грошової позики в розмірі 500 000 крб³¹⁴. Голова РНМ УНР В.О. Голубович ознайомив присутніх також зі змістом переданих делегацією БНР статутних грамот Ради Всебілоруського з'їзду до народу Білорусі й запропонував проект повідомлення української сторони щодо визнання незалежності БНР. Однак зауваження С.П. Шелухина та Г.М. Сидоренка про те, що інформація про створення БНР стосується не лише української сторони, а й інших країн, а тому існує потреба з'ясувати їхню позицію в цьому питанні, вплинули на остаточне формулювання заяви РНМ УНР.

Йшлося в обговоренні також про потребу вислати делегатів до Мінська для детального ознайомлення з цією справою (М.С. Ткаченко) та необхідність доручити Міністерству закордонних справ УНР вивчити ставлення інших держав до визнання незалежності БНР (Г.М. Сидо-

³¹¹ Там само.

³¹² Архіви Беларускай Народной Республікі. Т. 1. Ч 1. № 191. С. 85–86: Пратакол по 3 паседжанья Дэлегацыі НС БНР у справе перамоваў за 06.04.1918.

³¹³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 16–17.

³¹⁴ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 263.

ренко). Відтак питання про незалежність Білорусі з розгляду було знято, а МЗС УНР отримало доручення надати відповідь білоруській делегації³¹⁵. Офіційна відповідь на ноту вийшла достатньо обережною. Вона містила інформацію про те, що «Рада Народних Міністрів УНР принципово нічого не має проти визнання Білоруської Народної Республіки незалежною і буде втілювати цю справу в життя законним шляхом»³¹⁶. Делікатність ситуації щодо офіційного визнання БНР, як зауважила білоруська дослідниця В.М. Лебедева, зумовлювалася сформульованими в Брестському мирному договорі зобов'язаннями не визнавати «державних утворень на тимчасово окупованих територіях Росії, якою, згідно з формальним міжнародним статусом, була територія новопроголошеної БНР»³¹⁷. Залежність УНР від цих зобов'язань змушувала український уряд балансувати між бажанням допомогти братньому народові й позицією німецької адміністрації, котра набувала надзвичайних прав на українських теренах і не визнавала самостійності БНР.

З'ясувати ставлення Німеччини до визнання незалежності Білорусі отримав доручення посланник УНР у Берліні О.О. Севрюк, призначений в березні 1918 року для «тимчасового ведення всіх дипломатичних інтересів УНР»³¹⁸. Йшлося про отримання інформації «як німці дивляться на білоруську справу, і чи згодні вони визнати самостійну Білоруську Республіку»³¹⁹ не опосередковано через німецького посла барона А. фон Мумма, а безпосередньо з Берліна. Інформацію передбачалося використати також під час переговорів із росіянами.

Однак початок переговорів про кордони давав підстави говорити про формальне визнання українською стороною БНР. Для ведення переговорів з білоруською делегацією було створено комісію в складі членів Центральної Ради і Всеукраїнської Ради військових депутатів прапорщиків А. Ліхнякевича, М.О. Свідерського та М. Петрівського з повноваженнями «скріпити особливим актом державні кордони між Україною та Білоруссю»³²⁰. О.І. Цвікевич розумів важливість підтримки знаними в Україні діячами білоруського походження (І.Г. Красковським, М.В. Довнар-Запольським) виконуваної делегацією місії, відтак залучав їх до активної співпраці. Уродженець Підляшшя, білорус за поход-

³¹⁵ Там само.

³¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 67–68.

³¹⁷ *Лебедева Валентина*. Витоки білорусько-українських відносин (весна 1918 р.)... С. 643.

³¹⁸ Історія української дипломатії... С. 105.

³¹⁹ Там само. С. 153.

³²⁰ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 9.

женням Іван Гнатович Красковський (1880–1955) був добре обізнаний в українських справах. Займав державні посади, зокрема впродовж вересня 1917 року — січня 1918 року — заступника генерального секретаря внутрішніх справ³²¹, до обов'язків якого входило формування київської міліції, організація центрів захисту і опіки громадян, взаємодія з іноземними представництвами. Одночасно зі створенням української комісії для ведення переговорів із БНР, очільник білоруської делегації, користуючись наданими йому Радою БНР повноваженнями, призначив консультантом делегації у справах переговорів з УНР з правом дорадчого голосу І.Г. Красковського та М.В. Довнара-Запольського³²². В тій самій якості до роботи делегації долучився і керівник створеної в березні 1918 року Білоруської організації на території України І.В. Курилович³²³. Планувалося, що висловлювані під час переговорів вимоги попередньо обговорюватимуться з консультантами.

14 квітня 1918 року О.І. Цвікевич реалізував перше завдання делегації: українська сторона виконала прохання щодо повідомлення через свій радіотелеграф про проголошення незалежності БНР та її прагнення розпочати переговорний процес із сусідніми державами щодо визначення лінії кордонів³²⁴. Наступного дня УЦР розглянула пропозицію білоруської делегації щодо закупівлі українською стороною дров з попереднім авансуванням у 3 000 000 крб. й доручила Міністерству продовольчих справ УНР увійти в переговори з державними чи громадськими інституціями Білорусі з цього питання, видавши відповідний аванс³²⁵. Виконувач обов'язків Державного контролера УНР Д.Л. Симонів висловив протест проти такої належно не оформленої торговельної операції³²⁶.

Переговори української комісії та білоруської делегації розпочалися поза запланованим сценарієм, а реального часу існування Української Народної Республіки залишалось два тижні. На відміну від запропонованого білоруською делегацією етнографічного принципу у визначенні кордонів, українська сторона наполягала на економічному та геогра-

³²¹ Міністерство внутрішніх справ за доби України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.): В 3 т. Т. 1. Міністерство внутрішніх справ за доби УНР та Української Держави (1917–1920): наук. вид. / Авт. кол.: М.Г. Вербеньський, О.Н. Ярмиш, Т.О. Проценко, В.М. Чисніков та ін.; за заг. ред. В.Ю. Захарченка. К., 2012. С. 22.

³²² ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 3. Спр. 48. Арк. 2.

³²³ *Лебедєва Валентина*. Витоки білорусько-українських відносин (весна 1918 р.)... С. 643.

³²⁴ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 8.

³²⁵ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 280.

³²⁶ Там само.

фічному. Зрештою переговірники дійшли консенсусу, прийнявши етнографічний принцип з урахуванням взаємних географічних та економічних інтересів. Не було згоди й щодо використання карти, за якою мали встановлюватися кордони: білоруси пропонували використовувати карту академіка Ю. Карського 1917 року і професора С. Рудницького, а українці — карту професора Д. Шефера від німецького генштабу³²⁷.

Впродовж 19–22 квітня 1918 року делегація встигла провести чотири засідання з представниками УНР щодо визначення державних кордонів. Консультанти не брали участі в офіційних засіданнях, але активно долучалися до обговорення проблемних питань під час нарад співробітників делегації. Зокрема, в нараді 20 квітня 1918 року, в якій взяли участь О.І. Цвікевич, С.М. Рак-Михайловський, І.В. Курилович і М.В. Довнар-Запольський, сумніви в потребі поспішності проведення переговорів без попереднього обговорення позиції з консультантами висловив І.Г. Красковський. Він наполягав на «затягуванні» переговорів, розробленні тактики впливу на запланований переговорний процес УНР і РСФРР із метою примусити Україну обстоювати визнання Росією незалежності Білорусі, визнанні білоруського варіанта окреслення кордонів, без поступок українській стороні³²⁸. Його принципова позиція ґрунтувалася на тому, що жодна угода не може бути підписана до оголошення про офіційне визнання Україною незалежності Білорусі. Відтак він пропонував на наступному засіданні за участі українських представників зробити заяву про «неофіційність» переговорів та потребу додаткового узгодження лінії кордону, яка б задовольняла відповідні білоруські кола, а саме: по південних кордонах Мінської і Гродненської губерній. Водночас І.Г. Красковський наголошував на потребі висловити «рішучий протест» проти планованого «захоплення» Україною білоруських земель³²⁹.

Подібну позицію висловлював М. В. Довнар-Запольський, який вказав на потребу демонстрації білоруською стороною активнішої позиції й наполяганні на дотриманні етнографічного принципу визначення кордонів. За його зауваженням, «уряд Української ради, хоч і висловив симпатію новому державному утворенню, виказав низку коливань і став виявляти імперіалістичні тенденції в сенсі легального захоплення південних частин Білорусії. Він вважав себе занадто міцним і замість того,

³²⁷ Див.: *Міхалюк Дорота*. Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки... С. 107–114.

³²⁸ Архіви Беларускай Народнай Республікі / Рэд. С. Шупа. Т. 1. Вільня–Нью-Ёрк–Менк–Прага, 1998. Т. 1, кн. 1. С. 112; *Міхалюк Д.* Беларускай Народная Республіка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларускай дзяржаўнасцы... С. 218.

³²⁹ Архіви Беларускай Народнай Республікі. Т. 1, кн. 1. С. 112.

щоб підтримати Білорусію, почав виявляти до неї територіальні претензії і відтермінував виконання обіцянок щодо матеріальної підтримки перед німецьким керівництвом»³³⁰. С.О. Рак-Михайловський зі свого боку констатував, що «період романтичних відносин українців до білорусів минув»³³¹. М.В. Довнар-Запольський запропонував новий підхід до вирішення ситуації шляхом з'ясування ставлення до білоруської проблеми з боку Німеччини, Польщі та Росії, вважаючи, що Німеччина і Росія більше зацікавлені в Білорусі, ніж у сильній Україні чи зміцненні державних позицій Польщі, а Польщі й Україні потрібна Білорусь як самостійна держава з огляду на велику протяжність кордонів із більшовицькою Росією.

Однак зміна тактики переговорів, підтримана в Мінську, не привела до успіху. За зауваженням М.В. Довнара-Запольського, білоруська сторона втратила інтерес до переговорів через територіальні претензії УНР та зволікання щодо виконання обіцянки про матеріальну підтримку перед німецьким урядом³³². Здобутками білоруської місії, яка опиралася на місцеву білоруську раду, він уважав «опротестування захоплення українцями південних повітів Білорусі», «обстоювання права білорусів на самовизначення на тій частині території, де переважали білоруси», «боротьбу проти українізації повітів, обстоювання білоруської школи», «досягнення відправлення в білоруські повіти українських комісарів з числа природних білорусів»³³³. Зі складеною М.В. Довнаром-Запольським історичною довідкою, у якій обґрунтовувалися історичні засади державності та економічної незалежності Білорусі, члени офіційної білоруської делегації відвідали посла Німецької імперії А. фон Мумма, сподіваючись переконати в політичному (потребі збереження цілісності території БНР і підтримки державного будівництва) та економічному (як імпортера сільськогосподарських товарів та ринку збуту для товарів німецького виробництва) значенні БНР для Німеччини. Проте німецька позиція щодо визнання незалежності БНР залишалася незмінною. За кілька днів остаточно зупинилися й переговори з УНР через прихід до влади в Україні 29 квітня 1918 року гетьмана П.П. Скоропадського.

На відміну від складності й низької результативності переговорів білоруської делегації з українською стороною з політичних питань, в економічній сфері було досягнуто в цей час певного успіху. Він виявився зокрема в погодженні відкриття Білоруського торговельного представ-

³³⁰ Довнар-Запольський М.В. История Белоруссии... С. 558.

³³¹ Див.: Пашкевич А. Сьмон Рак-Міхайлоўскі: старонкі жыцця і дзейнасці. С. 4–30.

³³² Довнар-Запольський М.В. История Белоруссии... С. 558.

³³³ Там само.

ництва в Києві — Торговельної палати³³⁴. Заснування цієї установи було складовою частиною розробленої П.А. Кречевським програми розвитку економіки і торгівлі БНР³³⁵. Народний Секретаріат БНР затвердив статут, персональний склад та місце діяльності Торговельної палати 24 квітня 1918 року. Мета її діяльності визначалася як організація товарообміну з УНР, зокрема закупівель хліба та інших товарів. Місцем розташування установи було визначено Київ³³⁶. У структурі нового органу виокремлювалося управління в складі голови, заступників, юрисконсульта і двох членів; «технічного апарату» (завідувач, помічники, спеціальні агенти) та членів, якими могли бути лише громадяни БНР (фахівці в сфері торгівлі, промисловці, науковці), функції консультантів мали право виконувати й негромадяни БНР³³⁷, передбачалося створення статистичного відділу та консультаційного бюро.

На Торговельну палату в Києві покладалися завдання підготовки для Народного Секретаріату БНР аналітичної інформації про стан торгівлі та промисловості УНР, збирання даних про білорусько-український товарообмін та інформування зацікавлених сторін, формулювання пропозицій щодо розвитку двосторонніх торговельно-економічних відносин, приймання замовлень на товари масового вжитку та здійснення організаційних заходів щодо виконання цих замовлень, проведення в УНР виставок білоруських товарів. Водночас Торговельній палаті надавалися повноваження представництва економічних інтересів БНР в УНР і обмежені консульські функції, пов'язані з захистом інтересів білоруських громадян та утворених ними підприємств, в тому числі в арбітражних судах³³⁸. Фінансування діяльності Торговельної палати передбачалося здійснювати з кількох джерел: коштом Народного Секретаріату БНР та відрахуваннями з прибутку за виконання договорів, а кошторис підлягав затвердженню урядом³³⁹.

Відкрита як «офіційна установа білоруського уряду, визнана українським урядом»³⁴⁰ Білоруська торговельна палата з товарообміну на

³³⁴ АБНР. Т. 1. Ч. 1. № 369. С. 146: Пратакол по 11 паседжанья Дзлегацьї НС БНР у справе перамоваў за 10.05.1918; *Довнар-Запольский М.В.* История Белоруссии... С. 562–563.

³³⁵ Див.: Беларуская Народная Рэспубліка — крок да незалежнасці: да 100-годдзя абвяшчэння: гістарычны нарыс / А.А. Каваленя [і інш.]; Нацыянальна акадэмія навук Беларусі, Інстытут гісторыі. Мінск: Беларуская навука, 2018. С. 89–90.

³³⁶ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 55–56.

³³⁷ Вольная Беларусь. 1918, 26 мая. № 16. С. 3.

³³⁸ НАРБ, Ф. 325. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 197.

³³⁹ Там само. Арк. 196.

³⁴⁰ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 129.

території України³⁴¹ (переважно називалася скорочено — Білоруська торговельна палата) декларувала намір налагодження товарообміну між УНР та БНР, насамперед товарами масового споживання й запрошувала до співпраці установи, фірми й приватних осіб. Спершу вона розташувалася в приватному приміщенні Г.Ф. Базаревича на вулиці Троїцькій (нині — провулок Рильський) в будинку № 4, кв. 1. Очолив установу професор М.В. Довнар-Запольський, котрий утім не залишав викладацької роботи.

Посаду заступника голови Білоруської торговельної палати обійняв Федір Степанович Бурчак — достатньо авторитетна в Києві людина. На той час він мав тривалий досвід діяльності у Київській міській управі (в тому числі як заступник київського міського голови і міський голова) та лікарської практики, зокрема боротьби з епідемією тифу в Києві. Випускник медичного факультету Університету св. Володимира, Федір Бурчак розпочав практичну діяльність сільським лікарем Скричанської дільниці Мозирського повіту Мінської губернії³⁴², 30 вересня 1887 року його було відряджено до Мінських богоугодних закладів, згодом переведено на посаду сільського лікаря Річицької дільниці. Впродовж 10 років він працював у Білорусі, в серпні 1899 року разом із дружиною — дворянкою Вірою Францівною Летецькою та трьома синами (Миколою, 1893 р. н., Львом, 1894 р. н. та Глібом, 1896 р. н.) приїхав до Києва, де отримав посаду лікаря при Київській духовній семінарії.

Від 22 січня 1904 року він обирався членом Київської міської управи, очолював відділ у справах місцевого господарства, а від 1908 року виконував обов'язки заступника Київського міського голови, в червні 1915 року став гласним Київської міської думи, через рік отримав звання статського радника, в 1916 року очолив Київську міську управу. Ф.С. Бурчак мав нагороди (ордени св. Станіслава 2 і 3 ступеня, св. Анни 2-го ступеня), був членом опікунської ради Київського 1-го комерційного училища, головою опікунської ради Київської лісової гімназії, головою міської училищної комісії, членом Київського Комітету Всеросійського Союзу Міст. У січні 1917 року він очолив Особливий комітет по завідуванню в Києві госпіталем № 1, де здобував хірургічну практику П.В. Тремпович, та Києво-Подільський Хрестовоздвиженський лазарет, за «отлично-усердную службу и труды понесенные во время военных действий» був нагороджений орденом св. Рівноапостольного кн. Володимира 4-го ступеня³⁴³.

³⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 21.

³⁴² Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 34. Спр. 92. Арк. 97.

³⁴³ Там само.

Обов'язки юрисконсульта та члена правління палати виконував Григорій Федорович Базаревич, членом правління був Іван Васильович Курилович, секретарем — підпоручик Річард Францевич Хергет³⁴⁴, який опинився в Києві в травні 1916 року після поранення в ході боїв Першої світової війни у районі Барановичів на Північно-Західному фронті³⁴⁵. До складу правління увійшли також очільник Гомельської повітової управи, землевласник Ф.Ф. Мухортов, представники київських білоруських національних організацій: В.Г. Бичинський, А.К. Головинський; правники: В.Г. Згорський, А.М. Копистенський, К.С. Теренецький та ін. Білоруська торговельна палата пропонувала вигідні умови білоруським виробникам щодо представництва їхніх інтересів для продажу в Україні товарів і планувала «виклопотати право» на вивезення до Білорусі продуктів продовольства³⁴⁶. Планувалося також встановити в Києві контакт із урядами Дону і Кубані для організації закуплі там пшениці, солі, городини. Однак для розгортання торговельно-економічної співпраці БНР із УНР за посередництва Білоруської торговельної палати в Києві вже не залишалось часу.

В квітні 1918 року у Києві було створено ще одну організацію, яка мала відношення до захисту інтересів білоруських громадян і претендувала на фінансову допомогу з боку УНР. Сприяння поверненню на батьківщину біженців-білорусів мала своїм завданням білоруська біженська організація — Центральний білоруський комітет допомоги жертвам війни. Її очолив Володимир Павлович Ходкевич. Комітет визнав біженецький департамент МВС із правом брати участь у біженських нарадах і навіть надав аванс у сумі 5 000 карб. на задоволення перших потреб³⁴⁷. Однак це визнання не було забезпечено відповідними актами. 20 квітня 1918 року 500 00 карб. було виплачено О.І. Цвікевичу на поїздку з питань біженців до Росії³⁴⁸.

Окрім представництва БНР у Києві активізували свою діяльність представники інших державних утворень, що виникли після розпаду Російської імперії. Цьому певною мірою сприяла розіслана на початку грудня 1917 року урядам новоутворених республік нота Генерального Секретаріату УНР, що містила заклик до урядів Південно-Східного Союзу, автономного Сибіру, Крайового Закавказького комітету, авто-

³⁴⁴ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 56.

³⁴⁵ Русское слово. 1916, 3(16) червня. № 127.

³⁴⁶ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 56.

³⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 3. Спр. 32. Арк. 1 а–1 б.

³⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 4.

номного Криму, Білорусі, автономної Молдавії утворити спільний уряд на засадах федерації³⁴⁹.

У грудні 1917 року скерував до Києва свого представника і уряд Південно-Східного Союзу — заснованого 20 жовтня 1917 року об'єднання з метою створення козацької автономної республіки кубанського, донського, пітерського та астраханського військ і народів Кавказу³⁵⁰. Ним став авіатор, організатор Першого Кубанського авіазагону, генерал В.М. Ткачов. Зближенню Кубані і Дону сприяло неприйняття козаками більшовицької ідеології, в антидемократичній сутності якої вони вже переконалися. Для УНР важливим, зокрема, було встановлення торговельних відносин з Кубанським краєм. Відповідно до укладеної з кубанським урядом угоди УНР мала отримати від Кубані 1 000 000 пудів хліба в обмін на 100 000 пудів цукру³⁵¹. Однак доправити товари було непросто. На початку січня київська преса повідомляла, що в одному з чорноморських портів стоять два транспорти, навантажені українським цукром для Кубані, в обмін на які Кубань має прислати Україні жир, нафту і пшеницю³⁵². 28 березня 1918 року В.М. Ткачов звернувся до міністра закордонних справ УНР щодо надання права на отримання телеграм простих і шифрованих і права користуватися прямим проводом для контактів зі своїм урядом³⁵³, а також просив клопотати перед міністром фінансів щодо дозволу на отримання з банків з його поточного рахунка грошей без обмеження суми. Звернення зумовлювалося тим, що банки видавали по двісті рублів на тиждень з поточних рахунків. Цих грошей для ведення справ представництва йому бракувало³⁵⁴.

Створення представництва Азербайджанської Республіки в Києві ініціювало студентське азербайджанське товариство на чолі з уродженцем міста Шуша, випускником юридичного факультету Університету св. Володимира в Києві Юсифом Везіровим (Чеменземінлі) (Yusif Vəzir Cəmənəmīnli; 1887–1943)³⁵⁵. Після лютневої революції 1917 року Юсиф Везіров повернувся з Галичини, куди його закинула доля під час Першої світової війни. Попри перебування в евакуації разом із Університетом св. Володимира в 1915 році в Саратові та роботу в Саратовській судовій

³⁴⁹ Нота Генерального Секретаріату // Нова Рада. 1917, 9 грудня. Ч. 204. С. 2.

³⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 1–2. Уряд Південно-Східного Союзу було створено 16 листопада 1917 року.

³⁵¹ Договір України з Кубанню // Нова Рада. 1917, 20 грудня. Ч. 213. С. 2.

³⁵² Товарообмін між Україною і Кубанню // Нова Рада. 1918, 6 січня. Ч. 4. С. 3.

³⁵³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 5.

³⁵⁴ Там само. Арк. 6.

³⁵⁵ URL: www.azeri.ru

палаті, він все-таки приїхав до Києва, звідки вирушив на фронт. Псевдонім «Чемземінлі» Ю. Везіров взяв на честь назви села, де проживали три брати, які допомогли вижити його родині після передчасної смерті батька³⁵⁶. Однак азербайджанський уряд відповідної ініціативи за доби Центральної Ради не виявив³⁵⁷.

Про надання повноважень тимчасово представляти інтереси Литви при уряді УНР клопоталася Литовська Національна Рада. Литовське представництво розташувалося в кв. № 6 будинку № 10 на вулиці Великій Житомирській. 12 березня 1918 року від ради до МЗС УНР надійшло прохання про надання таких повноважень інженеру Іосифу Янкевичу³⁵⁸. Причина потреби отримати представництво в Україні пояснювалася віддаленістю від загальнонаціональних органів Литви через відсутність зносин із Воронежем, де працювала Литовська Національна Рада в Росії, та Вільно, а також потребою захисту прав громадян литовської національності в Україні³⁵⁹. На терені України перебували евакуйовані литовські організації з Ковенської, Віленської, Сувалківської та частин Гродненської губерній: технічне училище, евакуйоване з Вільно, працювало в м. Конотоп; Віленське військове училище, Сувалківська жіноча гімназія, Дирекція народних училищ Сувалківської губернії перебували в Полтаві; Вейверська учительська гімназія працювала в м. Охтирка; Тельшівська гімназія — в Коростені, Віленська лікарня для душевнохворих — у Слов'янську. Всі матеріальні ресурси цих установ належали Литовській Державі, але деякі з евакуйованих установ робили спроби виїхати далі в Росію. В зв'язку з цим голова Литовської Національної Ради звернувся до міністра закордонних справ УНР з проханням вжити заходів щодо охорони цих установ до їх реєвакуації в Литву³⁶⁰.

Наприкінці березня 1918 року подало клопотання про визнання повноважень представництво ще однієї молодой республіки — Національна Рада Латвії, якому доручалося тимчасово захищати інтереси громадян Латвії в УНР «до організації урядовою дорогою дипломатичних зносин між Україною і Латвією», тим самим — виконувати консульські обов'язки. Завдання Національної Ради Латвії полягали в організації евакуації та захисті прав уродженців Латвії, видаванні свідоцтв для за-

---

³⁵⁶ Див.: Гасымлы М.Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У. Украинско-азербайджанские политические отношения: история и современность. Изд. 2-е, испр. и дополн. К.: Изд. дом Дмитрия Бурого, 2004. С. 98.

³⁵⁷ Там само. С. 82–86.

³⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 9.

³⁵⁹ Там само.

³⁶⁰ Там само. Арк. 11 зв.

свідчення їх належності до громадян Латвії³⁶¹. Установа розташувалася на вул. Тургенівській, 55. Одночасно виник і Латиський центральний комітет. Та за доби Центральної Ради вони не розгорнули повноцінно своєї діяльності, але зберегли свій статус після приходу до влади гетьмана П.П. Скоропадського.

* * *

Таким чином, за доби Центральної Ради розпочалися реальні кроки до започаткування Україною двосторонніх відносин з країнами, створеними після розпаду Російської імперії. Як зауважував О.Я. Шульгин: «Блискучий розвиток нашої державності, який на певний час зробив Україну «оазисом» серед всеросійського безладдя, звернув на себе загальну увагу. До Києва стали наїздити делегації від різних частин колишньої імперії царів і з захопленням дивитись на ту організаційну роботу, яка перейнята була всенароднім ентузіазмом. Дивитись і потім робити спроби досягти того ж у своїх країнах»³⁶². Це була перша спонука для приїзду представництв цих країн у Київ на початку 1918 року. Ключовий мотив їх появи у столиці УНР полягав у досягненні визнання Україною їхніх нових держав, отриманні фінансової допомоги від України та налагодженні товарообміну, так потрібного знесиленим Першою світовою війною народам. Крім того, перебування в Києві представників Німецької та Австро-Угорської імперії створювало для них додаткову можливість звернутися до європейських країн із заявами про появу на карті світу нових держав.

2.5. Китайське представництво: завдання та консульські функції

На початку січня 1918 року до Києва прибув представник Союзу китайських громадян у Росії. Цю громадську організацію створили в квітні 1917 року вісім уродженців різних китайських провінцій — студентів петроградських вишів: Лю Цзе Чжун, Лю Вень, Чжан Юн Куй, Чжу Шао Ян, Інь Де Шань, І Лічунь, Лі Бао Тан та його

---

³⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 6–6 зв.

³⁶² Шульгин Олександр. *Fatum історії* (спроба історико-психологічного аналізу) // Політика... С. 15.

сестра Лю Цзюань³⁶³. Своєю місією вони визначили порятунок співвітчизників та захист інтересів громадян Китаю, які опинилися на території Російської імперії передусім як робітники, задіяні в будівництві оборонних споруд і шляхів сполучення під час Першої світової війни. Це були особи, мобілізовані відповідно до указу імператора Миколи II «О привлечении мужского инородческого населения империи для работ по устройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующей армии, а равно для всяких иных необходимых для государственной обороны работ» від 25 червня 1916 року. В указі наголошувалося, що «інородців» слід використовувати лише для виконання тилкових робіт, а не на військовій службі. Розроблені в грудні 1916 року «Правила о порядке использования инородцев, привлекаемых по реквизиции для работы внутри империи на государственную оборону» передбачали отримання мобілізованими заробітної плати в розмірі, що не перевищував зарплати місцевого населення, перевезення їх на місце роботи за рахунок підприємств-наймачів, надання на загальних підставах медичної допомоги, а також ув'язнення на строк до 3 місяців або штраф за ухиляння від виконання доручених обов'язків³⁶⁴. Від січня 1915 до квітня 1917 року на терени Російської імперії було завезено від 100 до 500 тисяч китайських робітників³⁶⁵, частина яких опинилася на українських землях: на Київщині, Волині, Чернігівщині, Катеринославщині, Луганщині, Донеччині, Херсонщині. Серед них були мобілізовані на оборонні роботи особи.

Тимчасовий уряд, який прийшов до влади в Росії внаслідок лютневої революції 1917 року, декларував готовність сприяти репатріації китайських громадян³⁶⁶. Із цією метою було створено спеціальні органи — Міжвідомчу нараду та Особливий комітет, до завдань яких належала організація евакуації в Китай робітників, котрі не бажали залишатися в Росії, хворих і безробітних, та надано дозвіл Посольству Китайської Республіки в Петрограді вислати своїх представників до міст скупчення китайців. Однак подальші внутрішні революційні події в Росії та зовнішні політичні трансформаційні процеси, зумовлені розгортанням Пер-

---

³⁶³ *Василевский В.П., Сушко А.В.* Китайские рабочие как значимая сила в распространении марксизма // Вестник Тамбовского ун-та. Серия гуманитар. наук. 2016. Т. 21. Вып. 1 (153). С. 84.

³⁶⁴ *Карпенко Н.М.* Китайский легион. Участие китайцев в революционных событиях на территории Украины (1917–1921 гг.). Луганск: Альма-матер, 2007. С. 42.

³⁶⁵ *Ларин А.Г.* Китайские мигранты в России. История и современность. М.: Вост. книга, 2009. С. 67; *Карпенко Н.М.* Китайский легион... С. 42.

³⁶⁶ *Ларин А.Г.* Китайские мигранты в России... С. 69.

шої світової війни, більшовицьким жовтневим переворотом 1917 року та розпадом Російської імперії, призвели до тривалої локалізації численних груп китайських робітників у різних містах, у тому числі українських.

Більшість китайських робітників прагнула повернутися додому, але для цього були потрібні кошти. Згідно зі статтею 19 «Высочайше утвержденного 4-го Июня 1916 г. Положения о Дружинах»³⁶⁷ кожен задіяний у будівництві оборонних споруд та шляхів сполучення для військових потреб китаець під час звільнення (як передбачалося в документі — після завершення війни) мав отримати заробітну плату за два місяці. За борги «государя Императора» мала розраховуватися з голодними безробітними китайцями й новостворена Українська Народна Республіка. Уряд Російської Радянської Республіки зі свого боку обіцяв приділити увагу питанню репатріації китайців і відправляти в Харбін великі групи китайських громадян по 1 000–1 500 осіб³⁶⁸. Водночас більшовики розпочали набір китайців до лав Червоної армії³⁶⁹.

Перше зібрання Союзу китайських громадян у Росії відбулося 18 квітня 1917 року й завершилося затвердженням статуту та розподілом обов'язків між керівництвом. Очолив Союз випускник Санкт-Петербурзького університету, 25-річний викладач математики в реальному училищі Лю Цзе Чжун (Лау Сіу-джау, Лю-Шао-Чжоу). Він був уродженцем китайського міста Гуанчжоу³⁷⁰, звідки впродовж багатьох років починався морський Шовковий шлях, але добре знав російську мову, оскільки потрапив у Російську імперію ще в дитинстві. Його батько Лю Цзюнь Чжоу на запрошення купця К.С. Попова долучився до розвитку виробництва чаю на його приватних плантаціях в Аджарії, невдовзі забрав туди й родину. Майбутньому керівникові Союзу китайських

³⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 16.

³⁶⁸ Ларин А.Г. Китайские мигранты в России... С. 148.

³⁶⁹ Див.: Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917–1922) / Ред. Г.В. Шумейко. М.: Сов. Россия, 1957. 574 с.; Ярошенко А.Д. Участь китайских червоногвардійців у боротьбі за владу Рад на Україні 1917–1920 рр. // Український історичний журнал. 1957. № 3. С. 58–65; Гражданская война на Украине 1918–1920: Сб. документов и материалов. В 3-х т. К.: Наукова думка, 1967. Т. 1, кн. 2. 491 с.; Киевщина в годы гражданской войны и иностранной интервенции (1918–1920 гг.): Сб. документов и материалов. Киев: Госполитиздат УССР, 1962. 537 с.; Склярченко С.М. Робітничий клас України в роки громадянської війни. К.: Наукова думка, 1966. 215 с.; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : Енциклопедичний довідник / Відп. ред. І.Ф. Курас. К.: Головна редакція УРЕ, 1987. 632 с.; Карпенко Н.М. Китайский легион. Участие китайцев в революционных событиях на территории Украины (1917–1921 гг.). Луганск: Альма-матер, 2007. 392 с. та ін.

³⁷⁰ Хейфец А.Н. Советская Россия и сопредельные страны Востока в годы гражданской войны ... С. 350.

громадян у Росії виповнилося тоді 5 років. Справа Лю Цзюнь Чжоу мала успіх: він здобув заслужений авторитет своїми знаннями, отримав за якість чаю золоту медаль на Всесвітній виставці в Парижі 1900 року, орден Святого Станіслава з рук російського царя)³⁷¹, а син мав змогу здобути належну освіту. Після закінчення 1909 року Батумської гімназії Лю Цзе Чжун вступив на фізико-математичний факультет Санкт-Петербурзького університету, а восени 1916 року — ще й до Петроградського політехнічного інституту³⁷².

Після лютневої революції юнак залишив навчання й поринув у громадську роботу. Як згадував він багато років по тому, «першою турботою створеного союзу була евакуація китайських громадян на батьківщину», котрі почали тисячами розбігатися з місць, де вони працювали, й шукати їжі, притулку, захисту й шляхів повернення додому³⁷³. З цією метою Союз розпочав здійснення експедицій до різних міст, де перебували китайські громадяни, виявлення хворих і померлих та пошуки притулку й роботи для живих. Юні фундатори Союзу свідомо залишили інші заняття (навчання у вишах, постійну роботу) заради допомоги співвітчизникам. «...Я за рік постарів, — писав один із них, — звісно, через робітників китайців, цих дітей природи, яких я завжди любив і для них я останніми роками всю свою силу віддавав..., залишити їх в бурхливій безмежній Росії не можу»³⁷⁴. З цієї точки зору фундатори Союзу не схвалювали виїзд із більшовицької Росії Посольства Китайської Республіки в Петрограді.

Однак від'їзд китайського дипломатичного представництва мав не соціальні, а політичні підстави. Посольство Китайської Республіки спершу виїхало в складі дипломатичного корпусу із Петрограду в евакуацію у Вологду, а звідти — на батьківщину в зв'язку з відмовою Китаю разом із країнами Антанти визнавати владу радянської Росії. У цих умовах Союз китайських громадян у Росії фактично набув статусу консульського представництва при новій владі. Фінансування Союзу покладалося на Народний комісаріат зовнішніх справ РСФРР. Очільник китайського представництва Лю Цзе Чжун отримав від посольства повноваження «охороняти інтереси китайських громадян і в разі потреби звертатися за

³⁷¹ URL: <http://www.time4tea.co.il/?categoryId=53733&itemId=149712>

³⁷² Карпенко Н. М. Китайский легион... С. 133.

³⁷³ Лю Цзэ-Жун (Лау Сиу-Джау). Встречи с великим Лениным // Вопросы истории КПСС. 1960. № 2. С. 192–194.

³⁷⁴ Див.: Ларин А.Г. Китайские эмигранты в России ... С. 75.

сприянням до Посольства Данії, яке згодилося взяти на себе представництво інтересів Китаю»³⁷⁵.

На той час керівництво Союзу в Петрограді складалося лише з трьох осіб. Ще три (в тому числі друкарка-росіянка) — працювали в технічному апараті представництва. Невдовзі для з'ясування становища китайців на Південно-Західному фронті вирушили Чжу Шао Ян (Тсу Шао-ян) та Чжан Юн Куї. Обидва були молоді й амбітні, усвідомлювали свою відповідальність перед історією і мали блискучу військову освіту як випускники елітарного Миколаївського кавалерійського училища в Санкт-Петербурзі³⁷⁶. Вони також отримали відповідні повноваження від посольства. У Петрограді залишився Лю Цзе Чжун із технічним персоналом. На долю Чжан Юн Куя випало створення виконкому Союзу китайських громадян у Москві, куди в березні 1918 року переїхав більшовицький уряд, а Чжу Шао Ян створив і очолив виконавчий комітет Союзу китайських громадян у Києві, який став столицею незалежної Української Народної Республіки.

Його завдання полягало в заснуванні у Києві відділення Союзу, яке б мало обмежені консульські функції, й захисті прав та інтересів китайських громадян, що опинилися на українських землях. Спершу він розташувався у готелі «Лівадія» на Безаківській (нині — Симона Петлюри) вулиці³⁷⁷. 23 січня 1918 року МЗС на його звернення клопотало перед комендантом м. Києва щодо надання уповноваженому Китайського посольства «кімнати в якій-небудь гостиниці», бо згідно з його заявою неможливо мешкати в готелі, де він знімає кімнату³⁷⁸.

Функції захисту прав та інтересів китайських громадян в Українській Народній Республіці Чжу Шао Яну були делеговані Посольством Китайської Республіки в Петрограді. На момент проголошення УНР та набуття нею державної самостійності великі групи китайських робітників, звільнені з роботи в інженерно-будівельних дружинах Південно-Західного фронту Всеросійського Земського і Міського Союзів, локалізувалися в її столиці, очікуючи на отримання заробітної плати та повернення додому. Невиплата коштів була зумовлена проходженням організаціями, які під час війни працювали на українських землях (Кошос, Ковш, Надорабес, Надорабзап, Надорабюз), процедури ліквідації під керівництвом центральної і міських ліквідаційних комісій. Майно організацій, які ліквідувалися, було розкидане по всій території,

³⁷⁵ Там само.

³⁷⁶ Там само.

³⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 163.

³⁷⁸ Там само.

де здійснювалися роботи, й потребувалося багато часу для його виявлення і обліку³⁷⁹. Передбачалося, що ліквідаційні заходи в цій сфері завершаться до 1 жовтня 1918 року, після чого Міністерство шляхів УНР мало здійснити виплати звільненим робітникам і службовцям³⁸⁰. З метою прискорення ліквідації військово-шляхових організацій, які підпорядковувалися Управлінню шляхів сполучення й утримувалися на військові кредити в 1914–1918 роках, Міністерство шляхів УНР упродовж квітня 1918 року неодноразово проводило наради зацікавлених організацій. Дискусійними моментами під час таких зустрічей були питання зменшення затрат з боку УНР на виплату за проведені «військові роботи» на українській території та розподіл витрат на ці роботи між УНР і сусідніми державами, вироблення алгоритму ревізії грошової звітності та перевірки правильності арифметичного підрахунку і сплати за документами, які підлягали гербовим зборам і промисловим податкам³⁸¹. Вирішити питання до гетьманського перевороту не вдалося.

Відсутність роботи в більшості звільнених китайців унеможливила через брак коштів їх повернення на батьківщину, спричиняла серед них розпач і штовхала на злочини, багато хто пробував знайти шлях до червоноармійців. Ця обставина великою мірою спричинила масові арешти серед безробітних китайців за підозрою їх у співпраці з більшовиками. Чжу Шау Ян розпочав звернення в різні інстанції нової влади щодо виплати заробітної плати китайським робітникам та клопотання щодо звільнення арештованих. При цьому він, очевидно, знав, що для арештів китайських громадян були інші причини, пов'язані зокрема з діяльністю Таємного братства — створеного після більшовицького жовтневого перевороту 1917 року злочинного хунхузського угруповання, яке діяло не лише на території РСФРР, а й в українських містах³⁸². Організація займалася торгівлею наркотиками, грабунками і вбивствами, шпигунством. Проте її діяльність була добре законспірована, її члени вступали до комуністичної партії і навіть мали посади в керівних органах Союзу китайських робітників в Росії. Один із членів Таємного братства — Чжан Шу Ін — на початку 1918 року опинився в Полтаві, де організував бандитський загін, що грабував потяги. Після арешту він зумів, однак, за клопотанням місцевого представництва Союзу китайських громадян в Україні звільнитися «під розписку» і втік до Омська³⁸³. Відтак захист

³⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 2200. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

³⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 2200. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 2.

³⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 2200. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1.

³⁸² Див.: *Василевский В.П., Сушко А. В. Деятельность органов ГПУ...* С. 29.

³⁸³ Там само.

китайськими представниками своїх громадян не завжди скеровувався на знедолених і несправедливо ув'язнених.

Спершу Чжу Шао Ян знайшов притулок у знайомого по навчання в Миколаївському кавалерійському училищі, який надав китайському представникові велику квартиру на Васильківській вулиці «майже за дарма». Там, позичивши «у одного купця 10 тисяч рублів у борг», він почав створювати тимчасове відділення Союзу китайських громадян в Україні³⁸⁴. Думав і про організацію відділень в інших містах. Невдовзі після приїзду він відправив посланця до Катеринослава для з'ясування становища китайців, за яким планував вирушити особисто для влаштування на роботу на одному із заводів неподалік міста 150 китайців³⁸⁵. Тим самим розпочалися організаційні заходи щодо створення місцевих підрозділів представництва в українських містах, де концентрація китайських громадян була найбільшою. Однак вирішити це питання за доби Центральної Ради Чжу Шао Яну не вдалося.

* * *

Таким чином, відділення Союзу китайських громадян у Києві стало новим різновидом іноземного представництва в УНР, яке не мало прямих консульських повноважень, але практично їх реалізовувало. Створений як громадська організація, Союз китайських громадян завдяки своїй гуманітарній місії отримав підтримку Посольства Китаю та Генерального консульства Данії для її реалізації. Ключове завдання китайського представництва в Києві полягало в організації евакуації китайських громадян на батьківщину та полегшенні їхнього побуту на українських землях. Представництво в Києві було організовано зусиллями Чжу Шао Яна. Йому вдалося встановити контакти з українським зовнішньополітичним відомством, однак розгорнути результативну роботу до гетьманського перевороту він не встиг.

2.6. Представники підписантів Брестського мирного договору: місія і функції

Підписання Брестського мирного договору, який передбачав негайне встановлення дипломатичних і консульських зносин (ст. IV) та започаткування «взаємного обміну лишків найважливіших

---

³⁸⁴ Див.: *Ларин А.Г.* Китайские мигранты в России... С. 76.

³⁸⁵ Там само.

сільськогосподарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб» (ст. VII)³⁸⁶, відбувалося в час, коли Київ уже знемагав він господарювання більшовиків: «українські гроші було визнано недійсними; Центральну Раду і Генеральний Секретаріат оповіщено скасованими, членів Центральної Ради і Секретаріату оповіщено звичайними карними злочинцями, які мали бути всі заарештовані; їхнє майно оповіщено skonсфіскованим»³⁸⁷. Очільник більшовицьких військ М.А. Муравйов наказав не шкодувати ні міста, ні його населення. Радянська влада в Києві встановлювалася «вогнем і мечем», ріками лилася кров.

Український уряд та іноземні представництва тимчасово перемістилися до Вінниці. Звернення українців після підписання Брестського мирного договору до народів Центральних держав із проханням про військову допомогу проти більшовицької агресії давало надію на повернення в звільнену столицю та відновлення нормально життя. Панування більшовиків у Києві тривало до 2 березня 1918 року. Українці потребували невідкладної допомоги, німці і австрійці — продовольства. Німецька та Австро-Угорська імперії відповідно до домовленості з українським урядом скерували до Києва свої війська. Німецький наступ розпочався 18 лютого, а вже 27 лютого німці підійшли до української столиці. 28 лютого Київська міська дума отримала від С.В. Петлюри телеграму про наближення до Києва українського війська. Дума офіційно перебрала владу в місті, з якого серед хаосу й паніки евакуювалися «тимчасові господарі», й доручила охорону міста до повернення української влади Грузинському Національному Комітетові як нейтральній силі³⁸⁸. Поряд із грузинськими вояками охороняли Київ вірмени. Українська армія вступила в Київ 1 березня, наступного дня — німецькі війська.

3 березня 1918 року Рада Народних Міністрів УНР розглянула питання про заборону вивозу продуктів до Німеччини і Росії. На пропозицію М.В. Порша було вирішено доручити Міністерству продовольчих справ УНР видати постанову про заборону вивозу без дозволу уряду продуктів за кордон і встановити покарання для винних у вигляді конфіскації майна, трьох місяців тюрми і трьох тисяч рублів штрафу. Ще жорсткіші санкції пропонувалося передбачити щодо вивозу без дозволу

---

³⁸⁶ Текст мирного договору, підписаного в Бресті представниками Української Народної Республіки та Центральних держав // Історія української дипломатії... С. 84–87.

³⁸⁷ *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1918–1923 рр. Т. 1. С. 243.

³⁸⁸ Там само. С. 244.

уряду продуктів у Росію: конфіскація майна, 3 місяці тюрми, 3 тисячі рублів штрафу і висилка винних з родинами за межі України³⁸⁹.

Невдовзі після повернення Центральної Ради до Києва відповідно до умов Брестського мирного договору в столиці УНР з'явилися німецький і австро-угорський представники. Першим прибув 9 березня консул Макс фон Гоффінгер (Max von Hoffinger, 1884–1953), випускник Віденського університету, співробітник імперського зовнішньополітичного відомства. Упродовж 1910–1914 років він працював у Генеральному консульстві Австро-Угорщини в Санкт-Петербурзі³⁹⁰. Його завдання в Києві полягало в організації роботи консульської установи. М. Гоффінгер винайняв для службової резиденції установи та помешкання консула приміщення на вул. Пушкінській, 24 терміном до 30 червня 1918 року³⁹¹.

Саме в день приїзду австро-угорського консула отримав призначення до Києва і німецький представник — цісарський посланник у відставці, дійсний таємний радник, доктор Філіп Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварценштайн (Alfons Mumm von Schwarzenstein, 1859–1924)³⁹². 59-річний уродженець Франкфурта-на-Майні — за визначенням гетьмана П.П. Скоропадського, «дипломат старого загартування»³⁹³ — мав майже двадцятирічний досвід дипломатичної роботи і ступінь доктора права. З дитинства знайомий із реаліями консульської діяльності (його батько — купець, виробник і постачальник шампанського, власник винного дому Муммів Якоб Георг Херманн Мумм — виконував обов'язки німецького генерального консула в Данії), він розпочав дипломатичну кар'єру одразу після закінчення навчання в університетах Геттінгена, Лейпцига, Гейдельберга, Берліна³⁹⁴. Від 1885 року (з перервами) А. фон Мумм служив у німецьких дипломатичних установах на різних посадах (від аташе до посла) у Лондоні, Парижі, Вашингтоні, Бухаресті, Люксембурзі, Пекіні, Токію. Подавши у відставку після завершення каденції в Японії, він деякий час мешкав у своєму маєтку поблизу італійського Портофіно, де в нього гостював навіть імператор Вільгельм II. З початком Першої світової війни барон А. фон Мумм повернувся на дипломатичну службу, отримавши посаду начальника відділу з питань

³⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 10.

³⁹⁰ *Агстнер Рудольф*. Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010. С. 306.

³⁹¹ Там само. С. 311.

³⁹² ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 1–1 зв.

³⁹³ *Скоропадський Павло*. Спогади... С. 171.

³⁹⁴ Alfons Mumm von Schwarzenstein URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Alfons_Mumm_von_Schwarzenstein

зовнішньої пропаганди Центрального бюро пропаганди (офіційна назва — Центральне управління закордонних служб)³⁹⁵ при імперському зовнішньополітичному відомстві, створеному для ефективнішого забезпечення військово-політичних цілей Німецької імперії. Після переорієнтації в січні 1915 року Берліна і Відня на Східний фронт ЦУЗС було підпорядковано інформаційному відділу МЗС і посилено інформаційну діяльність щодо української проблематики. 1917 року бюро за наполяганнями генерала Е. фон Людендорфа розформували³⁹⁶. Призначення барона А. фон Мумма в Київ було обґрунтовано з огляду на профіль діяльності очолюваного ним відділу. А. фон Мумм отримав призначення до Києва в ранзі посла (Botschafter)³⁹⁷ «в характері голови торговельної делегації»³⁹⁸. Йому доручалося «тимчасове ведення всіх дипломатичних інтересів»³⁹⁹ німецької сторони. Відповідне звернення щодо забезпечення розташування свого представника зовнішньополітичне відомство Німецької імперії скерувало до українського уряду.

12 березня 1918 року на засіданні Ради Народних Міністрів УНР прем'єр-міністр і міністр закордонних справ В.О. Голубович оголосив про очікуваний 15 березня приїзд «посланника барона Мумма»⁴⁰⁰. Київська та одеська преса анонсувала й призначення представником Болгарського царства в Києві — Стояновича, що був болгарським послом у Будапешті⁴⁰¹. Однак це повідомлення, очевидно, було помилковим⁴⁰². Збереглися відомості про ще одного претендента на посаду посла Болгарського царства в УНР — правника й інтелектуала Д.І. Шишманова⁴⁰³. На пропозицію обійняти цей пост він відмовився, жартуючи, що дип-

³⁹⁵ Див.: *Головченко В.І., Солдатенко В.Ф.* Українське питання в роки Першої світової війни. К.: Парлам. вид-во, 2009. С. 60.

³⁹⁶ Див.: *Бачинська О.М.* Розвиток видовищних форм мистецтва в Українській державі гетьмана Павла Скоропадського: історичний аспект: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 69.

³⁹⁷ *Дорошенко Дмитро.* Історія України 1917–1923 рр.. Т. 2. С. 93

³⁹⁸ *Дорошенко Дмитро.* Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. С. 243.

³⁹⁹ Історія української дипломатії... С. 111.

⁴⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 9.

⁴⁰¹ Прибытие послов // Одесский листок. 1918, 17 (4) марта. № 46. С. 3.

⁴⁰² *Стрєзова Алека.* Българската дипломация: институции и представители. 1879–1918. София, 2017. 239 с.

⁴⁰³ *Жуковський Василь.* Дімітр Шишманов — дипломат, письменник, онук Михайла Драгоманова // Драгоманівські читання. Матеріали четвертої і п'ятої конференцій «Драгоманівські студії». Софія, 2011. С. 50.

ломатія — це канцелярська справа, яка йому не імпонувала⁴⁰⁴. Невдовзі до Києва поїхав «з великим задоволенням» його батько — І.Д. Шишманов.

На тому самому засіданні Ради Народних Міністрів УНР розглядалося також інше питання, пов'язане з німецькою присутністю в Києві. Начальник штабу головнокомандувача німецьких військ в Україні — фельдмаршала Германа Айхгорна Вільгельм Гренер поставив перед РНМ УНР вимогу про видалення з Києва французьких і англійських офіцерів, мотивуючи їхньою шпигунською діяльністю на користь Антанти. Під час дискусії М.С. Ткаченко зауважив, що держави Антанти досі не визнали УНР, крім того, мали домовленості з більшовиками. Він пропонував офіцерам або отримати від своєї країни визнання УНР (якщо вони військові аташе), або виїхати (якщо вони представники військової місії в Росії). М.В. Порш вимагав видворення французів, оскільки під час перебування більшовиків у Києві вони відверто заявили, що не визнають УНР. До британців і бельгійців він вважав за можливе ставитися як до звичайних громадян. За результатами обговорення цього дражливого питання уряд доручив МВС УНР «видати циркуляр про виїзд французів, англічан, бельгійців з України до суботи»⁴⁰⁵, а міністру закордонних справ — зібрати відомості про роль французів, чехословаків в українсько-більшовицькій війні. Захист інтересів англійських, американських і французьких громадян взяв на себе іспанський консул С.С. Василяді. В листі до В.О. Голубовича від 12 березня 1918 року він розповів про письмове вибачення перед ним німецького коменданта з приводу арешту французького громадянина Ненглера та подякував за сприяння у вирішенні питання, свідомо підписавшись «іспанський консул, що захищає інтереси французьких горожан»⁴⁰⁶.

Однак Рада Народних Міністрів УНР ухвалила щодо його звернення негативне рішення⁴⁰⁷. У скерованій за дорученням РНМ зовнішньополітичним відомством до іспанського посольства відповіді щодо «виїзду офіцерів англійської, французької і бельгійської військових місій» з позначкою «для преси» наголошувалося, що, по-перше, країни, представники яких передавали опіку над своїми громадянами іспанському консулові, не інформували український уряд про визнання самостійної і незалежної України; по-друге, виїжджаючи з території УНР, ці представники «не нашли потрібним сповістити наш уряд про причину їхнього од'їзду і про те, кому вони доручають оборону інтересів своїх

⁴⁰⁴ Там само; Науковий архів БАН. Ф. 11к. Оп. 2. Спр. 539. Арк. 1.

⁴⁰⁵ Йшлося про 16 березня. Див.: Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 194.

⁴⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 46.

⁴⁰⁷ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. Т. 2. С. 221.

горожан»; по-третє, висловлювалося здивування, що опіку над іноземними громадянами приймає представник країни, яка «не робила ніяких кроків для того щоб нав'язати офіціальні зносини з урядом УНР і ви також своєчасно не сповістили нас в писаній формі про характер Ваших повноважень»⁴⁰⁸. Наголошувалося, що МЗС УНР не заперечує, щоб ця відповідь була передана урядам заінтересованих держав⁴⁰⁹. Тим самим іспанський консул трактувався як приватна особа, яка не лише не отримала погодження на запитувані повноваження від українського зовнішньополітичного відомства, а й була оповіщена про відсутність у нього на даний момент будь-яких офіційних повноважень. За кілька днів ситуація отримала ширший розголос.

Тим часом український уряд зосередився на підготовці до приїзду німецького та австро-угорського представників, уповноважених на ведення переговорів в економічній сфері. 14 березня було створено Комісію з товарообміну з Центральними державами при Раді Народних Міністрів УНР у складі М.В. Порша, С.С. Остапенка, І.А. Фещенка-Чопівського, К.А. Мацієвича, П.К. Линниченка, Ю.Ю. Соколовського, Д.С. Марголіна, О.О. Ейхельмана, Х.А. Барановського, Г. Супруна, П.П. Бобиря-Бохановського і представників союзбанку⁴¹⁰, що мала забезпечувати взаємодію зі спільною комісією.

Барон фон Мумм приїхав до Києва 16 березня 1918 року, до ратифікації договору німецькою стороною, але після початку процедури ратифікації Брестського мирного договору Центральною Радою. Того дня «Нова Рада» повідомляла: «Вчора в Києві сподівалися приїзду посла при уряді Української Народної Республіки доктора Мумма»⁴¹¹. За місяць до того УЦР розглянула питання про умови миру з Російською Радянською Республікою й ухвалила рішення про те, що українсько-російський торговельний договір може бути укладений не раніше 31 серпня 1918 року, а до того справа товарообміну ґрунтуватиметься на тих самих умовах, що і з Німеччиною. Наголошувалося, що весь флот на Чорному морі (також і торговельний) належить тільки Україні⁴¹².

За результатами обговорення положень першого для УНР міжнародного акту на засіданнях Малої Ради 17 березня було ухвалено рішення про його ратифікацію та оголошено: «Ми, Українська Центральна Рада ухвалили: ... мировий договір затвердити, ратифікувати і вико-

⁴⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 64.

⁴⁰⁹ Там само. Арк. 56 зв.

⁴¹⁰ Там само. С. 201.

⁴¹¹ Германський посол // Нова Рада. 1918, 16 (3) березня. Ч. 35. С. 4.

⁴¹² Українська Центральна Рада: Т. 2. С. 167.

нувати твердо і непохитно нині і на потім будучі часи, а Раді Народних Міністрів наказати і перевести обмін ратифікаційних актів в місці, зазначеному в договорі»⁴¹³. Для організації якнайшвидшого доправлення ратифікаційних грамот до Києва з Відня, визначеного місцем їх обміну, до столиці Австро-Угорської імперії отримав дипломатичне відрядження А.І. Яковлів, до Берліна і Стамбула — учасники мирних переговорів у Бресті О.О. Севрюк і М.Г. Левицький. В оприлюдненій австрійським науковцем Рудольфом Агстнером інформації з дипломатичного довідника вказано, що 17 березня 1918 року Альфонс фон Мумм вручив вірчі грамоти в Києві⁴¹⁴.

Його основне завдання полягало в організації вивезення з України до Німеччини відповідно до Брестського мирного договору «надлишків хліба та продовольства» (сільськогосподарських продуктів та промислових товарів: зерна, яєць, великої рогатої худоби, сала, цукру, льону, пеньки, корму для скота, марганцевої руди тощо), сприянні розробленню проєктів створення банків та товариства «для експлуатації українських багатств»⁴¹⁵. З дипломатичними повноваженнями мав приїхати інший офіційний німецький представник.

До штату очолюваної бароном А. фон Муммом місії увійшли дипломатичний радник граф Ганс (Йоганес) фон Берхем; радник з питань преси, керівник відділу преси і пропаганди граф Герберт фон Дірксен, військовий радник Теодор Міхаеліс, радники з економічних і фінансових питань Отто Відтфельд і Карл Мельхіор, перекладач Форнер (всього 17 осіб з родинами).

Заступник А. Мумма граф Берхем походив з родини дипломата і мав, як і його шеф, достатній дипломатичний досвід: працював у дипломатичних місіях Німецької імперії в Лондоні, Парижі, Берні, в посольстві Німеччини в Санкт-Петербурзі⁴¹⁶. П.П. Скоропадський зауважував його освіченість і розум⁴¹⁷. Однак Д.І. Дорошенко вбачав у його поведінці порівняно з виваженою поведінкою А. фон Мумма по відношенню до

⁴¹³ ЦДАВО України. Ф. 1063. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 6.

⁴¹⁴ *Агстнер Рудольф*. Про цісарів, консулів і купців ... С. 308.

⁴¹⁵ Крах германской оккупации на Украине : (По документам оккупантов) [5 февр. — 30 нояб. 1918 г.] / под ред. М. Горького, И. Минца; пер. с нем. С. Драпкиной, О. Шаргородской. М.: ОГИЗ, 1936. С. 87. (История граждан. войны в документах; вып. 1).

⁴¹⁶ URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%99%D0%BE%D1%85%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B5%D1%81_%D0%93%D1%80%D0%B0%D1%84_%D1%84%D0%BE%D0%BD_%D0%91%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%B5%D0%BC

⁴¹⁷ *Скоропадський Павло*. Спогади... С. 246.

українців грубість і зухвалість⁴¹⁸. На неприйняття графом Берхемом України вказав згодом і посол Болгарського царства Іван Шишманов, занотувавши у своєму щоденнику: «Приходив граф Берхем — посольський радник у Мумма. Говорив про Київ з огидою...»⁴¹⁹. Йому, як і графу Форгачу, бракувало знання мови і «комфорту та культурного життя», притаманних містам, у яких йому доводилося служити під час попередніх призначень⁴²⁰.

Герберт фон Дірксен потрапив до Києва з посади в імперському МЗС, куди 1918 року перейшов з англійського відділу посольства Німецької імперії в Гаазі, де працював референтом. Під час Першої світової війни він служив в тилу, займався штабною роботою, працював у цивільній адміністрації в Бельгії і відповідав за відправлення бельгійців на роботи до Німеччини. Отриманий в цей час досвід спричинив переоцінку німецької зовнішньої політики і дипломатії. Він опублікував кілька критичних статей, але від запропонованої посади в зовнішньополітичному відомстві не відмовився.

Економіст, промисловець, політик і дипломат таємний радник Отто Відтфельд та фінансист і банкір Карл Мельхіор з банку «Варбург»⁴²¹ мали безпосередні завдання щодо організації постачань з України до Німеччини продовольства і сировини, повернення власності німецьких підприємців, захисту німців-колоністів. Перший очолював «Kriegswirtschaftsstelle» і мав постійно інформувати про виконання завдання імперське економічне відомство, другий — фінансове. Радники прибули до Києва невдовзі після барона А. фон Мумма. З метою налагодження постачання продовольства до Німеччини планувалося створення Центрального бюро із заготівель хліба та його губернських відділень, які б скеровували своїх представників у райони заготівельних операцій⁴²². Функцію посередника між бюро і українським урядом мав здійснювати спеціальний урядовий представник. Забезпечення особистої безпеки членів і співробітників бюро покладалося на Міністерство продовольчих справ УНР. Українська сторона відповідала за допуск до закупівлі хліба лише осіб, призначених губернським відділенням бюро. Німецькі пред-

⁴¹⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). К., 2007. С. 265–266.

⁴¹⁹ Див.: Шишманов в Україні — «Щоденник» 1879–1927 // URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

⁴²⁰ Там само.

⁴²¹ Див.: Пиріг Р. Економічний радник Отто Відтфельд // Пиріг Руслан. Відносини України і Центральних держав : нетипова окупація 1918 року... С. 310.

⁴²² Там само. С. 312.

ставники отримували натомість право працювати в разі потреби, що могла виникнути через незадовільну діяльність української сторони, безпосередньо з кооперативними організаціями і місцевими торговцями⁴²³.

Німецьке представництво розташувалося в найкращому київському готелі «Паласт» (Бібіковський бульвар, нині — бульвар Тараса Шевченка, 7). Відкритий 1892 року готель мав 126 номерів (150 кімнат) з центральним опаленням та електроосвітленням, більярдні, бібліотеку та ресторан на 1 000 відвідувачів у одноповерховій прибудові. На першому поверсі головної будівлі розташовувались молочна, булочна, пивна, перукарня, аптека. З огляду на зручне розташування та велику площу приміщень готель «Паласт» почали використовувати для розташування державних органів (12 кімнат було відведено для Міністерства праці УНР) та іноземних місій.

В складі посольства виокремлювався консульський підрозділ. Його очолював генеральний консул Фріц Август Еріх фон Тіль (Fritz August Erich von Thiel, 1881–1962), який прибув до Києва практично одночасно з бароном А. фон Муммом. Він 25 років працював перекладачем у німецьких представництвах у Японії (в Токіо та Осаці), генеральним консулом у Йокагамі й був відомий серед колег умінням вирішувати складні питання. Очевидно, його призначення не було випадковим і завдячувало давньому знайомству з А. фон Муммом. Штатні посади в консульському підрозділі обіймали консул Реслер, консульський секретар Маркман та канцелярські службовці. На консула серед інших завдань було покладено відповідальність за створення належних умов для представників торговельних кіл, які приїздили в Україну з метою з'ясування можливостей української економіки для встановлення подальших контактів. Однак у його діяльності істотне місце мали й політичні питання. Для розташування консульства київська влада відвела приміщення на вулиці Банковій, 2⁴²⁴.

19 березня 1918 року барон А. фон Мумм у супроводі представника Вищого армійського командування Німецької імперії в Києві, військового аташе барона Ф. фон Штольценберга наніс перший візит голові Ради Народних Міністрів УНР і одночасно міністру закордонних справ В.О. Голубовичу⁴²⁵. Ключовою темою розмови стало налагодження поставок продовольства, нездатністю українського уряду організувати які висловлював незадоволення Вільгельм Гренер. Розуміння свого завдання й наміри в цьому контексті чітко формулював Ф. фон Штольценберг:

⁴²³ Крах немецкой оккупации на Украине... С. 86–87.

⁴²⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 34.

⁴²⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. С. 219.

«Дипломатична обачність і ймовірні наслідки для майбутнього не можуть бути визначальним мірилом у ситуації, коли те, що нам вкрай потрібне для життя й ведення війни, ми братимемо силоміць, якщо не буде іншої змоги. Байдуже, з цим урядом, якому недовго залишилося, чи з іншим»⁴²⁶. Барон А. фон Мумм мав спершу інші підходи до виконання свого основного завдання. Він здійснив також візит до міністра земельних справ і харчування УНР М.М. Ковалевського.

Позиція посла щодо співпраці з українським урядом полягала в прагненні «дійти з ним до доброго порозуміння без якогось натиску»⁴²⁷. Як влучно зауважив відомий український дослідник Гетьманату професор Р.Я. Пиріг, «перші тижні діяльності посла виявилися надзвичайно складними, вимагали маневрування між категоричними настроями штабу Oberkommando змінити управління Україною і вимогами відомства канцлера та МЗС співпрацювати з українським урядом»⁴²⁸. На вимогу німецького представництва українська сторона дала згоду до завершення поставки Центральним державам 60 млн. пудів хліба, поставляти хліб до інших країн лише за згодою Німеччини та Австро-Угорщини⁴²⁹. Про хід заготівлі збіжжя А. фон Мумм звітувався безпосередньо перед рейхсканцлером Німецької імперії Г. фон Гертлінгом⁴³⁰, що засвідчувало пріоритетність цього завдання в його місії.

У своєму першому інтерв'ю українським журналістам 21 березня 1918 року А. фон Мумм висловив сподівання, що Україна як держава швидко стане на ноги, й запевнив, що німецьке військо залишить Україну після першого ж слова українського уряду, не втримавшись від іронії: «якщо молодій республіці більше до снаги більшовики»⁴³¹. Німецький дипломат не мав ілюзій щодо ставлення українського населення до німців, але висловив упевненість у тому, що українці скоро переконаються в дружньому, а не ворожому ставленні німців до Української Держави⁴³².

Для проведення переговорів з господарських питань та організації товарообміну скерувала до Києва свого представника й Австро-Угорська імперія. Як голова австрійської делегації практично одночасно з німецьким представником і однаковими функціями прибув граф Йоганн

⁴²⁶ Див.: *Дорнік В.* та ін. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. К.: Ніка-Центр, 2015. С. 271.

⁴²⁷ *Дорошенко Дмитро.* Історія України 1918–1923 рр. Т. 1. С. 243.

⁴²⁸ *Пиріг Руслан.* Відносини України з Центральними державами... С. 253.

⁴²⁹ *Скоропадський Павло.* Спогади... С. 246.

⁴³⁰ *Черячукин А.В.* Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. // *Донская Летопись.* Белград: Изд. Донской исторической комиссии, 1924. № 3. С. 174.

⁴³¹ *Беседа с Мумом // Одесский листок.* 1918, 21 (8) марта. № 50. С. 3.

⁴³² Там само.

(Янош) Форгач фон Гюмес і Гач (Johann Graf Forgach von Ghymes und Gacs, 1870–1935). Угорець за походженням, він був на 11 років молодший за німецького посланника і так само мав досвід дипломатичної роботи в Белграді, Софії, Дрездені, Санкт-Петербурзі, Римі. Тривалий час завідував відділом у австро-угорському міністерстві закордонних справ. У серпні 1914 року Йоган Форгач отримав титул надзвичайного і повноважного посла⁴³³. Його місія в Києві полягала у встановленні де-факто стосунків із УНР без формального визнання уряду⁴³⁴. Напередодні його приїзду 16 березня 1918 року К.В. Лоський скерував листа до господарського відділу МЗС УНР із повідомленням про приїзд австро-угорської місії на чолі з графом Й. Форгачем і штатом службовців «коло 30 осіб»⁴³⁵. Для розташування місії передбачалося надати не менше 20 вмебльованих кімнат «з вигодами» і «не на окраїні»⁴³⁶.

За тиждень Й. Форгач повідомив до Відня, що австро-угорські інтереси вимагають інтенсивних контактів з українським урядом, а відтак — зумовлюють потребу негайного постійного представництва в Києві⁴³⁷. Втім австро-угорський дипломат оцінював ситуацію в УНР як «невизначену», а умови проживання в місті — як важкі. За зауваженням болгарського посла І.Д. Шишманова, він ненавидів Київ, де мало хто розмовляв французькою мовою, зокрема через те, що «не знав не те що української, але й російської мови»⁴³⁸. Щодо «українського питання» представник Австро-Угорщини мав і особисту позицію, яка надалі визначала зміст його звітів перед урядом своєї держави. Граф Форгач рекомендував своєму уряду не поспішати з відрядженням у Київ «наділеного найвищими вірчими грамотами посланника»⁴³⁹. Він вважав за можливе лише призначення генерального консула (бажано молоду, витривалу людину) з дипломатичними повноваженнями або повіреного у справах. Проте в разі відправлення в Київ німецькою стороною такого представника, Й. Форгач розглядав можливість надання австро-угорському посланнику відповідного рангу і вірчих грамот.

Натомість у київській пресі з'явилися повідомлення про очікуване призначення послом Й. Форгача. Тимчасова відсутність таких повнова-

⁴³³ Matsch Erwin. Der Auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn) 1720–1920. Wien; Köln; Graz, 1986. S. 96, 136.

⁴³⁴ Дорнік В. та ін. Україна між самовизначенням та окупацією... С. 120.

⁴³⁵ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 1.

⁴³⁶ Там само.

⁴³⁷ Haus-, Hof und Staatsarchiv Wien. Archiv der Republik. F4. R. 270.

⁴³⁸ Див.: Шишманов в Україні — «Щоденник» 1879–1927 // URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

⁴³⁹ Агстнер Рудольф. Про царів, консулів і купців... С. 307.

жень пояснювалася тим, що парламент Австро-Угорської імперії ще не ратифікував Брестського мирного договору⁴⁴⁰. Про таку можливість йшлося під час візиту Й. Форгача до В.О. Голубовича 21 березня 1918 року. На запитання українського прем'єр-міністра про наявність у нього дипломатичних повноважень, окрім головування у комісії, яка вестиме переговори з господарських питань⁴⁴¹, австро-угорський представник заявив, що приїхав насамперед з метою встановлення господарських відносин, але готовий до послуг українського уряду в сфері дипломатичній, хоч можливість призначення дипломатичного представника у Відні вже розглядається⁴⁴². Обговоривши напередодні з бароном А. фон Муммом питання про призначення до української столиці дипломатичних представників, граф Форгач не мав наміру випереджати події.

Слідом за Й. Форгачем прибув до Києва керівник російського відділення бюро друку при австрійському військовому міністерстві Йозеф Герман. Його місія полягала у створенні у великих українських містах спеціальних бюро для оперативного забезпечення газет, що видавалися в Україні, інформаційним матеріалом про події, пов'язані з Австро-Угорщиною⁴⁴³.

23 березня 1918 року МЗС УНР отримало телеграму (а Міністерство справ військових — відповідні копії) про те, що напередодні з Волочиська виїхав до Києва потягом № 12 «амбасадор» Моріц Фляйшман фон Тайсрук як представник Австро-Угорської імперії і цісаря, уповноважений Вищого командування армією Австро-Угорщини. Зовнішньополітичне відомство мало підготувати йому і 9 особам супроводу помешкання і надіслати на вокзал автомобіль для зустрічі⁴⁴⁴.

У своєму інтерв'ю газеті «Нова Рада» 24 березня 1918 року Й. Форгач (як і німецький колега) наголосив, що Австро-Угорщина не має анексійних цілей і не бажає втручатися у внутрішні справи України. Австро-угорське військо, за твердженням Й. Форгача, увійшло в Україну як друг, а не як ворог, і буде виведене з українських земель, як тільки про це заявить український уряд. Розташування австро-угорських військ на

---

⁴⁴⁰ Граф Форгач // Нова Рада. 1918, 22 (9) березня. Ч. 39. С. 2.

⁴⁴¹ Австро-венгерская торговая делегация // Одесский листок. 1918, 21 (8) марта. № 50. С. 3.

⁴⁴² *Агстнер Рудольф*. Про цісарів, консулів і купців... С. 308.

⁴⁴³ Приезд представителя австрийского военного министерства // Одесский листок. 1918, 21 (8) марта. № 50. С. 3.

⁴⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 2.

Херсонщині, а німецьких — на Київщині і Полтавщині він пояснив не поділом зон впливу, а виключно географічними обставинами⁴⁴⁵.

На всіх публічних заходах німецький і австро-угорський представники, як правило, з'являлися разом, однак їхні погляди на співпрацю з українцями мали відмінності. Міністр закордонних справ у гетьманському уряді Д.І. Дорошенко згодом зауважував, що «цивільний представник барон Мумм... стояв за те, щоб трактувати український уряд більш м'яко і намагались дійти з ним до доброго порозуміння без якогось натиску. Форгач цілком поділяв думку німецьких військових, що треба провадити політику сильної руки і раз у раз рекомендував своєму урядові поводитись з українцями безоглядно»⁴⁴⁶.

Барон А. фон Мумм зробив спробу розібратися також із ситуацією, що виникла через звинувачення військовою адміністрацією іноземних представників напередодні його приїзду. На його вимогу МЗС УНР невідкладно передало до німецького представництва списки з контактною інформацією членів консульського корпусу, які продовжували працювати в Києві (Персію представляв Ісаакій Вітенберг, Бельгію — Яків Грегер, Грецію — Перикл Гріпарі, Данію — Григорій Гуревич, Італію — Карл Фішман, Іспанію та Португалію — Стеліо Василіаді, Норвегію — Віктор Мозерт, англійським консульством керував після від'їзду консула виконувач обов'язків секретаря Френсіс Томас)⁴⁴⁷.

У цей час отримало розголос рішення РНМ УНР і оприлюднена відмова в набутті консулом Іспанії і Португалії С.С. Василіаді прав щодо захисту інтересів іноземних громадян. Обурений несправедливістю такого рішення, О.Я. Шульгин, який залишив посаду в січні 1918 року, звернувся 26 березня 1918 року до В.О. Голубовича з відкритим листом. У посланні висловлювалося ставлення першого міністра закордонних справ до заборони офіцерам Франції, Англії і Бельгії перебувати на території УНР та відповіді іспанському консулові щодо його права захищати інтереси підданих країн, консули яких залишили Київ⁴⁴⁸. Перший міністр закордонних справ УНР звинуватив свого наступника в недотриманні норм міжнародного права, наголошуючи, що «молода держава з перших кроків повинна показати повагу до цих норм»⁴⁴⁹. У діях влади він вбачав факт необґрунтованої висилки групи людей без жод-

⁴⁴⁵ Розмова з графом Форгачем // Нова Рада. 1918, 24 (11) березня. Ч. 41. С. 2.

⁴⁴⁶ *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1918–1923 рр. Т. 1. С. 243.

⁴⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 34–35.

⁴⁴⁸ Міжнародний скандал (одкритий лист до пана міністра закордонних справ В. Голубовича) // *Шульгин Олександр*. Політика... С. 69.

⁴⁴⁹ Там само.

ного звинувачення, тим більше не перебуваючи в стані війни з країнами, громадянами яких були вислані офіцери.

Як особисту образу сприймав О.Я. Шульгин заперечення українською стороною факту «надзвичайної історичної ваги» визнання незалежності УНР Францією⁴⁵⁰. Скерування Англією і Францією офіційних представників до Української Народної Республіки голова зовнішньополітичного відомства вважав, попри відсутність урочистого акту, фактом, що підтверджував їхнє визнання незалежності України⁴⁵¹. Кілька років по тому український представник на Паризькій мирній конференції граф М.С. Тишкевич прозвітується перед урядом УНР, переповідаючи словами французького амбасадора: «Я Вам даю слово, що в цей час Франція визнала незалежність України»⁴⁵². Все, що сталося, О.Я. Шульгин вважав міжнародним скандалом і вимагав відставки винних у ньому⁴⁵³.

Зі свого боку С.С. Василяді виступив у пресі 28 березня 1918 року з заявою про свідоме замовчування очільником МЗС УНР М.М. Любинським факту про те, що охорона інтересів іноземців була передана іспанському консулові, хоч він двічі повідомляв про це прем'єру В.О. Голубовичу. В листі М.М. Любинський зауважував іспанському уряду, що з боку Іспанії не вжито заходів для встановлення офіційних зносин з УНР⁴⁵⁴. У результаті принципового протистояння С.С. Василяді, на вимогу німецької адміністрації, змушений був залишити Київ і виїхати на деякий час до Одеси.

Позиція німців щодо іноземних представників залишалася жорсткою. Генерал Гренер висловився проти проведення 29 березня 1918 року в Києві демонстрації до річниці революційних подій за участю Першої української дивізії, сформованої з колишніх військовополонених. Рада Народних Міністрів УНР, зіславшись на чинний ще стан облоги, заборонила проведення маніфестації у столиці. Міністр внутрішніх справ М.С. Ткаченко втім пояснював, що прямої заборони не було, але існувала загроза використання антиукраїнськими елементами демонстрації для агітації проти України, контрреволюційні елементи могли «під стягом демонстрації викликати вороже відношення до дружнього нам війська, яке підтримує нас в боротьбі з більшовиками»⁴⁵⁵.

⁴⁵⁰ Там само. С. 71.

⁴⁵¹ Там само. С. 72.

⁴⁵² ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 379. Арк. 45.

⁴⁵³ Там само. С. 74.

⁴⁵⁴ Беседа с Василяди // Одесский листок. 1918, 31 (18) марта. № 58. С. 3.

⁴⁵⁵ З приводу заборони маніфестації // Нова Рада. 1918, 31 (18) березня. Ч. 46. С. 3.

Перешкоди в діяльності та загрози втрати майна виникли в інших іноземних представників. Зокрема, 29 березня 1918 року про пограбування його майна (зерна, соломи, сіна, картоплі, інвентарю тощо) в Очеретянському маєтку (с. Очеретня Липовецького повіту Київської губернії) і нанесення збитків у сумі 45 823 962 руб. повідомив швейцарський консул Г.Г. Енні. Він вимагав повернення майна, організації охорони з метою забезпечення від подальшого розкрадання, в разі неповернення наполегливо пропонував створити комісію з визначення причинених збитків на предмет відшкодування урядом УНР. Задля уникнення подальших непорозумінь із швейцарським консулом очільник зовнішньополітичного відомства М.М. Любинський дав розпорядження консульському відділу негайно скомунікувати з МВС з цієї «особливо пильної справи» і просити «по можливості скоро зайнятися цією справою і повернути швейцарському підданцеві його майно»⁴⁵⁶.

Під час тимчасової відсутності в Києві С. Василяді на початку квітня 1918 року у консульстві Іспанії деякий час порядкував завідувач канцелярії і секретар консульства, «французький громадянин», очільник французької колонії в Києві Теодор Мулен⁴⁵⁷. До приїзду в Київ він працював у французькому посольстві в Петрограді. Про тимчасове покладання обов'язків консула на секретаря установи С. Василяді офіційно сповістив вербальною нотою МЗС. 10 квітня 1918 року до помешкання Т. Мулена прийшов представник німецької влади в супроводі перекладачки й, попри протести його дружини та вказівки на відсутність при цьому представників української влади, покликаної захищати недоторканність осіб і помешкань консульських представників, упродовж трьох годин обшукував приміщення⁴⁵⁸. Причина візиту пояснювалася «письмовим донесенням в дуже важливій справі, яка б могла скінчитися карою на смерть»⁴⁵⁹. В результаті обшуку, здійсненого з порушенням норм міжнародного права, було вилучено 45 документів. У цьому зв'язку Т. Мулен звернувся до старійшини консульського корпусу П. Гріпарі з проханням довести питання про обшук іноземного консула до відома зовнішньополітичного відомства УНР. У зверненні він просив наголосити, що особа, яка здійснювала обшук, стверджувала, що працює в контакті з українською владою, а також клопотати про захист його прав. Відповідну ноту було надіслано.

⁴⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 65.

⁴⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 34–35.

⁴⁵⁸ Там само. Арк. 1 зв.

⁴⁵⁹ Там само. Арк. 1.

Як невдовзі стало відомо, обшук спонукало повідомлення відділу закордонного зв'язку Генерального штабу за підписом начальника штабу О.В. Сливинського до міністра закордонних справ про те, що за офіційними даними, французька військова місія в складі 6 офіцерів (загалом у Києві перебувало 15 офіцерів) мешкала в будинку власника будівельної контори, купця Л.Б. Гінзбурга на вулиці Інститутській, кімнати в якому орендовала для них княгиня Н.О. Баратинська (дружина колишнього «персонального приятеля» Миколи II), що підтримувала контакти з польською військовою владою. Генеральний штаб установив тісний зв'язок між польською військовою владою і французькими офіцерами, які навіть одягалися в польські однострої. Вони відмовилися від допомоги міністерства закордонних справ щодо організації виїзду їх у Москву. В повідомленні висловлювалося припущення про зв'язок французьких офіцерів з підготовкою більшовицького повстання, запланованого на 14–16 квітня 1918 року⁴⁶⁰. Порядкування німецької адміністрації торкалося не лише приватних осіб. 17 квітня 1918 року про втручання німецької влади у внутрішні справи України заговорили на засіданні Ради Народних Міністрів УНР. Деякі промовці кваліфікували такі дії, як «тероризм по відношенню до українського уряду»⁴⁶¹.

Тим часом німецький та австро-угорський представники зосередили увагу на виконанні свого основного завдання — організації вивезення продовольства з України в свої країни. Продовольство, як і сировина для військової промисловості Німеччини та Австро-Угорщини, були вкрай необхідні, тоді як, за зауваженням фельдмаршала П. Гінденбурга, «політична точка зору в цьому підприємстві не мала жодного значення для вищого командування»⁴⁶². Для вирішення питань товарообміну створювалися спеціальні двосторонні комісії з однаковою кількістю членів від сторін. Вони окремо і разом здійснили візити до голови Ради Народних Міністрів УНР В.О. Голубовича та міністра земельних справ і харчування УНР М.М. Ковалевського. Місцева преса повідомила, що німецька і австро-угорська делегації зливаються в одну⁴⁶³.

Спільна делегація розпочала роботу 25 березня 1918 року за керівництва М.В. Порша (з українського боку), А. Мумма (з німецького), графа Й. Форгача (з австро-угорського). Під час першого засідання

⁴⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 22–22 зв.

⁴⁶¹ Дело о похищении А.Ю. Доброго (Германский военно-полевой суд) // Киевская мысль. 1918, 25 (12) июля. № 120. С. 1.

⁴⁶² Гинденбург П. Воспоминания. Пг., 1922. С. 67.

⁴⁶³ Австро-венгерская торговая делегация // Одесский листок. 1918, 21 (8) марта. № 50. С. 3.

обговорили перелік товарів, потрібних Україні від Центральних держав: полотно, ковдри, 11 млн. мішків, шпагат, брезент, мельничі сита, друкарські машинки, анілінові фарби, целюлоза і хлор, а також 15 млн. пудів палива для одеського і київського районів. Україна мала поставити не менше 35 млн. пудів хліба, 2 млн. пудів цукру, півмільйона пудів насіння буряку, 75 000 пудів насіння конюшини. Щомісячно передбачалося вивозити 5 млн. пудів палива для одеського і київського районів, дати українцям за плату три тисячі вагонів і 800 паротягів, захоплених ними у більшовиків⁴⁶⁴.

26 березня 1918 року в Києві відбувся банкет на честь німецької і австро-угорської торговельних делегацій за участі представників української влади, німецької і австро-угорської адміністрації, фінансистів і промисловців. Міністр торгівлі І.А. Феценко-Чопівський вітав тісне економічне і культурне єднання України з Центральними державами. Голова комісії з товарообміну М.В. Порш у промові наголосив, що, уклавши мир, Україна увійшла в контакт із Заходом. Відтак завдання полягало в єднанні з Центральними державами в галузі торгівлі та промисловості. Барон А. фон Мумм у відповідь зауважив, що «серед глибоких потрясінь війни настав час народження юної держави Української». «Нам довелося бути в Брест-Литовську хрещеними батьками нової української республіки, — констатував посол. — За українськими звичаями становище хрещеного батька дає певну кровну спорідненість. Ви покликали нас словом і справою довести серйозність наших обов'язків. Німецькому уряду і народу радісно буде надавати вам підтримку, щоб провести вашу прекрасну країну через без сумніву великі труднощі сучасного моменту назустріч щасливому майбуттю»⁴⁶⁵.

Дипломатична риторика німецького представника зумовлювалася потребою завоювати прихильність українців, яка б забезпечила виконання основного завдання — організації поставок продовольства. Скеровані 26 березня імперським міністром закордонних справ Р. Кюльманом послу А. Мумму директиви мали ключовим моментом наголошення на головній меті німецької присутності в Україні (названій «нашою окупацією») — неухильному забезпеченні експорту хліба з УНР до Центральних держав⁴⁶⁶. При цьому вказувалося на необхідність апелювати до зобов'язання уряду УНР здійснювати такі поставки, оскільки німецька сторона виконала свої обіцянки, ввівши свої війська в Україну для

⁴⁶⁴ Обмен товарами // Одесский листок. 1918, 27 (14) марта. № 54. С. 4.

⁴⁶⁵ Банкет в честь австрийских и германских торговых делегаций // Одесский листок. 1918, 27 (14) марта. № 54. С. 4.

⁴⁶⁶ Крах немецкой оккупации на Украине... С. 30–31.

звільнення від більшовиків, та застерігалося від втручання у внутрішні справи УНР⁴⁶⁷.

На початку квітня 1918 року барон А. фон Мумм разом з економічним та фінансовим радником провів серію зустрічей з українськими посадовцями (прем'єр-міністром В.О. Голубовичем, в.о. міністра фінансів М.С. Ткаченком, міністром торгівлі і промисловості І.А. Феценком-Чопівським, головою правління Державного банку В.В. Ігнатовичем) щодо організації товарообміну, обсягів поставок хліба, цін на нього тощо. За результатами цих зустрічей 5 квітня 1918 року на засідання уряду було винесено питання про укладання торгово-економічних угод із Німеччиною та Австро-Угорщиною. Постанова за цим питанням надавала право Державній комісії з товарообміну укласти остаточну угоду з Центральними державами щодо поставок з України до нового врожаю 60 млн. пудів зернових, бобових та борошна⁴⁶⁸. Державна комісія з організації товарообміну України з Центральними державами 9 квітня постановила просити для організації Центральної Торговельної Палати 40 000 карб. авансу⁴⁶⁹.

Водночас робилися кроки до залучення місцевої інтелігенції до участі в економічних контактах. З цією метою на початку квітня 1918 року було створено Українсько-німецьке товариство культурно-економічного зближення. До його складу увійшли Микола Левицький (юрист, член Центральної Ради, директор департаменту державного майна Міністерства земельних справ, — голова), Микола Страдомський (заступник міського голови, голова виконавчого комітету об'єднаних громадських організацій в Києві), Климент Квітка (юрист, заступник міністра судових справ), інженер Василь Прокопенко (член управи Київської округи воєнних шляхів), Іван Луценко (доктор медицини, член Центральної Ради), Карл Леман (кандидат економічних наук), Оскар Кельмешке (комерсант)⁴⁷⁰. Товариство створювалося як юридична особа з метою взаємного інформування та культурно-економічного зближення українського і німецького народів, для чого планувалося проводити лекції, курси, засновувати видавництва, створювати клуби, інформаційні бюро⁴⁷¹.

Австрійська сторона для активізації постачання Україною «харчових запасів» використовувала такий інструмент, як «вмілу публіцистсько-комерційну пропаганду», скерувавши до Києва в підпорядкування

⁴⁶⁷ Там само.

⁴⁶⁸ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 244.

⁴⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2.

⁴⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 14.

⁴⁷¹ Там само. Арк. 15–17 зв.

М. Фляйшмана військового журналіста Йозефа Германа. Він мав забезпечувати поширення пресових бюлетенів австрійського військового командування, публікацію відповідних матеріалів в українських газетах, організувати фотовиставки та покази фільмів, виступи австрійських артистів⁴⁷². Й. Герману було доручено керівництво українським відділом військово-пресового бюро Австро-Угорської імперії⁴⁷³.

Проте ситуація змінилася 12 квітня 1918 року публікацією в пресі наказу німецького головнокомандувача Г. Айхгорна від 6 квітня, котрий демонстрував незадоволення німецької адміністрації проведенням весняного посіву, регламентував його порядок і передбачав покарання за невиконання («селянин, який набере землі більш того, чим зможе обробити і не зможе обробити всієї землі, буде суворо покараний»; «всі захвати, грабунки і знищення засівів будуть суворо каратись»)⁴⁷⁴.

Наказ став каменем спотикання під час ініційованої бароном А. фон Муммом зустрічі з українськими посадовцями у голови Центральної Ради М.С. Грушевського за участі економічних радників місії О. Відтфельда і К. Мельхіора з німецького боку та прем'єр-міністра В.О. Голубовича і міністра закордонних справ М.М. Любинського — з українського. Йшлося про труднощі підготовки торговельно-економічної угоди. Спроба В.О. Голубовича апелювати до неправомірності наказу Г. Айхгорна, який склав основну проблему для господарів, викликала бурхливе заперечення А. фон Мумма. Він різко «нагадав» про німецьку допомогу у звільненні Києва від більшовиків⁴⁷⁵.

На засіданнях Центральної Ради цей наказ також викликав бурхливу дискусію. О.П. Янко вимагав довести до відома німецького уряду факти втручання німецької військової влади в Києві у внутрішні справи Української Народної Республіки⁴⁷⁶. Лише наступного дня в палких дебатах було вироблено резолюцію, яка передбачала оповіщення українського народу про те, що наказ генерала Г. Айхгорна не повинен виконуватися, доручала міністру закордонних справ скласти протест проти цього наказу і проти всякого іншого втручання німецько-австро-угорських військових властей в соціально-політичні відносини в Україні й

---

⁴⁷² Див.: *Бачинська О.М.* Розвиток видовищних форм мистецтва в Українській Державі гетьмана Павла Скоропадського: історичний аспект: Дис. ... канд. істор. наук. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 72.

⁴⁷³ Див.: *Донцов Д.І.* Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. К.: Темпора, 2002. С. 95.

⁴⁷⁴ Українська Центральна Рада. Т. 2. ... С. 347.

⁴⁷⁵ Див.: *Пиріг Руслан.* Відносини України з Центральними державами... С. 257.

⁴⁷⁶ Українська Центральна Рада. Т. 2. ... С. 287.

підготувати офіційні ноти до Берліна та Відня⁴⁷⁷. М. Любинський наголосив, що цього разу треба бути рішучими і вимагати відкликання фельдмаршала Г. Айхгорна і дипломатичного представника барона А. фон Мумма⁴⁷⁸. Однак німці продовжували поводити себе як господарі. Як зауважував американський історик українського походження І.Д. Нагаєвський, «це довело до загострення, так що люди сподівалися заведення німецького воєнного режиму в Україні, але скінчилося протестом фон Мумма. Німецький уряд не хотів зробити з України свого нового ворога»⁴⁷⁹.

На вимогу командувача німецьких військ у Криму Роберта фон Коша вивести звідти українські війська, український уряд відповів, що згідно з законом, ухваленим Центральною Радою, Чорноморський флот оголошено флотом УНР⁴⁸⁰. Міністр морських справ О.Т. Жуковський (обіймав цю посаду з 9 до 22 березня 1918 року) наголошував у зверненні до МЗС УНР на потребі ввійти в дипломатичний контакт з німецькою, австрійською, болгарською, румунською, турецькою військовою владою з приводу ставлення до майна в портах, та щоб вони не вважали її військовою здобиччю, а лише брали під свою охорону, щоб не купували без дозволу українського уряду у приватних власників човни⁴⁸¹. За його задумом, розглядалася можливість звільнення Криму українськими військами, захоплення Севастополя і повернення Чорноморського флоту⁴⁸².

19 квітня 1918 року щодо стану Чорноморського флоту подав запит до УЦР барон А. фон Мумм. Ухвала передбачала доручення Голові РНМ і міністру закордонних справ В.О. Голубовичу повторити німецькому послу, що згідно із законом УЦР Чорноморський флот оголошений флотом УНР і що уряд просить німецьку адміністрацію допомогти очистити флот від злочинних більшовицьких елементів, котрі захопили його, і привести флот до підпорядкування українському уряду. Зауважувалося в постанові, що проти німецьких військових сил український флот не виступає, а ті судна, що діють «проти германських сил, захоплені присутнім елементом, вважалися морським призом»⁴⁸³. Водночас вирішили

⁴⁷⁷ Там само. С. 273.

⁴⁷⁸ Дело о похищении А.Ю. Доброго (Германский военно-полевой суд) // Киевская мысль. 1918, 25 (12) июля. № 120. С. 1.

⁴⁷⁹ Нагаєвський І. Історія Української Держави двадцятого століття... С. 124.

⁴⁸⁰ Див.: Левченко Лариса. Чорноморський центральний військово-морський архів (1794–1934). Дослідження. Документи. Реєстр фондів: реконструкція. Миколаїв: Іліон, 2018. С. 148.

⁴⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 56 зв.

⁴⁸² Див.: Кудлай О. Олександр Жуковський: сторінки біографії військового міністра УНР // Український історичний журнал. 2014. № 5. С. 80.

⁴⁸³ Українська Центральна Рада. Т. 2. ... С. 289.

послати телеграму командуванню Чорноморського флоту про те, що він не повинен боротися з німецькими військовими силами⁴⁸⁴.

У третій декаді квітня стосунки між німецькою адміністрацією і Центральною Радою стрімко погіршилися. Барон А. фон Мумм доповідав у Берлін про потребу зміни влади. Аналогічну телеграму скерував до Відня Й. Форгач. «Питання про зміни уряду є предметом нашого постійного обміркування з моїм німецьким колегою і ми спільно намітили певну діяльність, — звітувався посол керівництву. — Рада міністрів прийняла від нас схему на зібрання збіжжя, наради комісій продовжуються та усі харчові продукти, які армія купила й навантажила, мають відійти»⁴⁸⁵. Причини труднощів у забезпеченні виконання брестських домовленостей він убачав швидше не в міністрах, яких можна замінити, а в загальній дезорганізації державного і господарського апарату, відтак він пропонував залучати до процесу австро-угорські господарські організації. Потреба підписання економічного договору та бажання уникнути ситуації, «щоб ціла ворожа нам країна не об'єдналася проти нас»⁴⁸⁶, стримувала від активних дій. Натомість українці через часто агресивну поведінку та нелояльне ставлення до місцевого населення уже почали оцінювати німецько-австрійську присутність як окупацію.

23 квітня 1918 року Господарський договір УНР із країнами Четверного союзу нарешті було підписано⁴⁸⁷. Свої підписи під актом поставили М. Порш, А. фон Мумм та Й. Форгач. Його положення ґрунтувалися на рішеннях комісії з організації товарообміну і домовленостях щодо окремих груп товарів. Український уряд давав згоду на вивезення ще й щомісячно 300 вагонів будівельного лісу (до 31 липня 1918 року)⁴⁸⁸.

Увечері того ж дня генерал В. Гренер скликав таємну нараду. Її учасники — представники Господарської комісії, полковник Ф. Штольценберг, посол А. фон Мумм, австрійський представник граф Й. Форгач та майор М. фон Фляйшман вирішили вважати співпрацю з українським урядом неможливою. Нарада завершилася 24 квітня 1918 року прийняттям ухвали про заборону Центральній Раді створювати українську армію під час перебування німецьких військ в Україні, дозвіл німецьким військовим судам карати українських громадян за виступи проти німецьких військових, усунення «непевних елементів» з уряду, розпуск усіх

⁴⁸⁴ Там само.

⁴⁸⁵ *Пташицький П.* До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні // Архів Радянської України. 1932. № 1–2, січень–квітень. С. 96.

⁴⁸⁶ Там само.

⁴⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 12–16 зв.

⁴⁸⁸ *Дорошенко Дмитро.* Історія України... Т. 2. С. 204.

земельних комітетів, запровадження в Україні воєнного законодавства Центральних держав, відновлення вільної торгівлі продуктами і сировиною, скасування контролю залізниць, повернення права приватної власності на землю і наказ селянам платити за забрану у поміщиків землю, урегулювання справи валюти і її міжнародної вартості.

Оскільки таке рішення порушувало права українців, Центральна Рада висловила протест і вимагала відкликати генерала Г. Айхгорна з України⁴⁸⁹. Однак німецька сторона вже «визначилася» з майбутнім українським очільником. 24 квітня 1918 року генерал В. Гренер запросив до штабу П.П. Скоропадського і виклав вимоги німецької сторони за підтримку його кандидатури як глави держави⁴⁹⁰. Майбутній гетьман вимоги прийняв. Механізм знищення УНР було запущено.

Каталізатором цього процесу стала справа викраденого 25 квітня 1918 року і вивезеного з міста проницецьки налаштованого директора Київського відділення Російського зовнішньоторговельного банку, який серед іншого займався операціями з цукром та зерном, А.Ю. Доброго. Цей фінансист організував для німців, незадоволених роботою українського уряду щодо забезпечення поставок продовольства, за відповідну платню закупівлю продовольства та перевезення його до Німеччини. Організований ним «експорт» українських товарів влаштував німецьке військове командування своїми умовами, а українське населення розорвав. Німці сприйняли арешт А.Ю. Доброго як спрямовану проти них дію і реагували відповідно: розпочалися арешти і обшуки, в тому числі й серед членів Центральної Ради. Розглядатися справи, які зачіпають німецькі інтереси, згідно з невідкладно виданим 25 квітня 1918 року фельдмаршалом Г. Айхгорном наказом, мали лише в німецьких військово-польових судах.

Уночі 25 квітня німецький військовий аташе Ф. Штольценберг «відвідав» голову УЦР М.С. Грушевського для з'ясування подробиць засідання Центральної Ради. На протест очільника парламенту представник німецької адміністрації — начальник штабу командира корпусу заявив, що не схвалює методів, якими скористалися ті, кому було доручено арештувати осіб, причетних до справи банкіра Доброго. Пообіцяв М.С. Грушевському повернути вилучені документи, що й було зроблено, за виключенням особистих документів⁴⁹¹. В ніч з 26 на 27 квітня 1918 року німці обеззброїли Першу Українську дивізію.

⁴⁸⁹ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття... С. 115–116.

⁴⁹⁰ Див.: *Пиріг Руслан.* Відносини України з Центральними державами... С. 262.

⁴⁹¹ Українська Центральна Рада. Т. 2. ... С. 327.

В цей час серед австро-угорських дипломатів було знайдено фахівця, який би витримав труднощі життя в Києві в умовах революційних подій, — енергійного, «обізнаного в комерційних справах та в ситуації в Росії». Найбільш відповідним кандидатом на посаду австрійського консула виявився Вальтер Ріттер Принціг фон Гервальт (Walter Ritter von Princig von Herwalt, 1862–1943) не лише з огляду на професійні якості та знання мови, а й з урахуванням його шлюбу з одеситкою, донькою директора торговельного і банківського дому, Ольгою Шульц⁴⁹². Він був зрілою людиною (йому виповнилося вже 55 років) і досвідченим дипломатом: пройшов шлях від консульського практиканта в Консульстві в Константинополі 1888 року до рангу генерального консула 1-го класу і посади Генерального консула Австро-Угорщини в Гамбурзі в 1913–1918 рр., працював у Лондоні, Белграді, Афінах, був членом правління Австрійського судноплавного товариства⁴⁹³. Тобто, для цієї посади В. Принціг відповідав усім вимогам: «був цілком здоровий, дуже енергійний, дуже заповзятий»⁴⁹⁴. Про призначення в Київ В. Принціга, тоді ще генерального консула в Гамбурзі, 3 квітня 1918 року конфіденційно повідомив особисто міністр закордонних справ Оттокар Чернін⁴⁹⁵. Через день повідомлення про приїзд В. Принціга і консульського аташе Філіповича отримав граф Й. Форгач. Планувалося, що спершу В. Принціг буде прикріплений до нього, а після від'їзду Й. Форгача з Києва діятиме як фактичний представник при українському уряді. З огляду на завершення терміну оренди приміщення консульства в Києві, де «дефіцит житла перетворився на справжнє лихо», В. Принцігу було доручено продовжити термін його оренди на рік⁴⁹⁶. 9 квітня 1918 року він разом із аташе Філіповичем вирушив до місця призначення.

Лист міністра цісарсько-королівського двору закордонних справ Австро-Угорщини про призначення колишнього Генерального консула Австро-Угорщини в Гамбурзі Вальтера Ріттера Принціг фон Гервальта повноважним представником Цісарсько-Королівського Австро-Угорського Уряду при Уряді УНР до моменту створення передбаченого в мировому договорі дипломатичного представництва стало останнім за часом зверненням від іноземних держав — підписантів Брестського мирного договору до Уряду УНР щодо призначення офіційного представника. Вірча грамота була датована 11 квітня 1918 року.

⁴⁹² *Агстнер Рудольф*. Про цісарів, консулів і купців... С. 309.

⁴⁹³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 8.

⁴⁹⁴ *Агстнер Рудольф*. Про цісарів, консулів і купців... С. 309.

⁴⁹⁵ Там само. С. 310.

⁴⁹⁶ Там само. С. 311.

Про прибуття найближчим часом австро-угорського посла з ширшими повноваженнями⁴⁹⁷ голові Центральної Ради М.С. Грушевському повідомив майор М. Фляйшман, який відвідав його 10 квітня і наполегливо пропонував свої послуги щодо постачання інструкторів для української армії. М. Грушевський позитивно поставився до пропозиції. Майор М. Фляйшман у складі офіційного представництва мав залишитися на посаді військового аташе.

В українському уряді документ про надання В. Принцігу відповідних повноважень отримали 23 квітня й згідно з візою В.О. Голубовича, скерували до МЗС. В зовнішньополітичному відомстві лист зареєстрували 27 квітня 1918 року⁴⁹⁸. Однак 22 квітня щойно призначений новий міністр закордонних справ граф Іштван Буріан подав імператору рапорт, відповідно до термінового повідомлення Йогана Форгача, про необхідність присвоїти Вальтеру Принцігу дипломатичне звання для укріплення позицій відносно німецької адміністрації та українського уряду⁴⁹⁹.

28 квітня 1918 року в свою чергу цісар Карл I дав згоду на надання консулові Принцігу повноважень «надзвичайного посланника та уповноваженого міністра»⁵⁰⁰. Дебати щодо ратифікації Брестського мирного договору, що відбулися у Віденському парламенті ще 18-19 лютого 1918 року, не мали позитивного результату. Прем'єр-міністр Ернст фон Зайдлер доповів про цю справу, вказавши на користь від реалізації договору для Австро-Угорщини й наголосивши, що лінію кордону між Україною і Польщею на Холмщині встановлюватиме змішана комісія союзників з представниками українців і поляків у своєму складі. На невдоволені викрики польських представників, які вважали Брестський мир «насиллям над польським народом», він наголосив, що український народ Холмщини має таке саме право на самовизначення, як і народ польський⁵⁰¹. Розпочати діяльність при Уряді УНР представникові Австро-Угорщини не довелося.

Подібна ситуація склалася з призначенням Посла Болгарського царства в УНР. Болгарським представником у ранзі повноважного міністра⁵⁰² став літературознавець, фольклорист і етнограф, дослідник українсько-болгарських літературних зв'язків, один із засновників Софій-

⁴⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 21.

⁴⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 8.

⁴⁹⁹ *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців... С. 312.

⁵⁰⁰ Там само.

⁵⁰¹ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття... С. 108.

⁵⁰² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 7.

ського університету і колишній міністр освіти Болгарії (1903–1907 рр.), вихованець і зять М.П. Драгоманова — професор І.Д. Шишманов (Іван Шишманов, 1862–1928). Його завдання полягали у встановленні українсько-болгарських політичних і торговельних зносин, налагодженні поставок у Болгарію продовольства, захисті прав та інтересів болгарських підданих в Україні, допомозі біженцям та військовополоненим⁵⁰³.

Болгарський посол їхав до країни, яка «як і Болгарія має блискуче історичне і культурне минуле» «з великою охотою». За характеристикою Дмитра Дорошенка, «це був щирий друг України, котрий справу національного українського відродження і відбудови української державності приймав так близько до серця, як і свою болгарську справу»⁵⁰⁴. Однією з «найясніших постатей, яких довелося зустрічати», вважав І.Д. Шишманова О.Г. Лотоцький⁵⁰⁵. Тісні зв'язки мав професор Шишманов і з українськими науковими організаціями як дійсний член Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові⁵⁰⁶. О.Г. Лотоцький зауважував, що його призначення на дипломатичну посаду відбулося «не без огляду на його зв'язки з українством та через те саме і прийнятий тут з надзвичайною повагою й сердечністю»⁵⁰⁷. Відрядження до української столиці мало для І.Д. Шишманова й особисте значення: тут мешкала найближча родичка — мама дружини. Після смерті М.П. Драгоманова 1895 року Людмила Михайлівна Кучинська (Драгоманова) повернулася на батьківщину. Професор І.Д. Шишманов, хоч і виїхав із Софії 21 квітня, навіть не встиг прибути до Києва за доби Центральної Ради.

Коли крах Центральної Ради став невідворотним, 29 квітня 1918 року після доповіді В.О. Голубовича про ситуацію в Києві в оточеному січовими стрільцями приміщенні Педагогічного музею Центральна Рада ухвалила рішення відправити делегацію в складі В.О. Голубовича, М.В. Порша і М.А. Корчинського до посла А. фон Мумма⁵⁰⁸. Їхнє завдання полягало в тому, щоб дізнатися, чи з відома німецької адміністрації відбуваються всі події в Києві, та з'ясувати, чого саме прагне німецька влада у зв'язку з цими подіями. Водночас делегація отримала завдання просити барона А. фон Мумма звернутися до свого уряду в Берліні з заявою: якщо німці не підтримають Центральну Раду, то

⁵⁰³ Див.: Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. С. 15.

⁵⁰⁴ Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле. С. 276.

⁵⁰⁵ Лотоцький О. В. Царгороді. Варшава, 1939. С. 122.

⁵⁰⁶ Там само. С. 123.

⁵⁰⁷ Там само. С. 122.

⁵⁰⁸ Українська Центральна Рада. Т. 2. ... С. 326.

український уряд не піде назустріч німецькій владі⁵⁰⁹. Проте ультимативний тон заяви нівелювався повідомленням про готовність міністерства земельних справ піти у відставку, та завдання новому міністерству переглянути земельний закон із метою «пристосування його до вимог життя»⁵¹⁰.

Під час денних засідань після трьох читань було прийнято Статут про державний устрій, права і вольності УНР. Обговорення проекту конституції УНР перервали делегати, відправлені до німецького посла А. фон Мумма. Барон заявив їм, що час для переговорів уже втрачено, оскільки Центральна Рада не хотіла виправляти помилки, на які їй неодноразово вказувала німецька адміністрація, наголошувала на неможливості соціалізації землі та інших реформ. Відтак трапилося те, що трапилося.

В цей час до влади в іншому приміщенні прийшов Павло Скоропадський, проголошений «диктатором і гетьманом України». Канцлер Німецької імперії, коментуючи події в Україні під час засідання рейхстагу, назвав їх справою самої лише України, яка не має жодного відношення до військових розпоряджень генерала-фельдмаршала Г. Айхгорна і арештів членів Центральної Ради. Німецькі та австро-угорські представники сподівалися на краще порозуміння з владою гетьмана Павла Скоропадського, який прийняв всі їхні умови.

* * *

Загалом упродовж осені 1917 — весни 1918 року в Українській Народній Республіці доби Центральної Ради у Києві сформувалося три типи іноземних представництв: а) консульства, засновані в Російській імперії, що продовжили свою діяльність після проголошення УНР; б) громадські організації, на базі яких формувалися військові комісаріати або представництва, орієнтовані на захист підданих своїх держав; в) спеціальні місії (переважно торговельні) з дипломатичними повноваженнями. Керівники представництв першого типу мали між собою тісні контакти й зорганізували консульську колегію для представництва спільних інтересів, обравши старійшину (дуаена) Перикла Гріпарі. Більшість консулів іноземних держав (Греції, Бельгії, Швейцарії, Італії, Норвегії, Персії, Франції) належали до промислової еліти (Яків Грегер, Даниїл Балаховський, Гавриїл Енні, Карл Фішман), землевласників (Перикл Гріпарі, Ісаакій Вітенберг), банківських службовців (Віктор Мозерт).

⁵⁰⁹ Там само.

⁵¹⁰ Там само.

Спільними зусиллями їм вдавалося досягати успіху в складних справах (реквізиції пекарень, отримання зброї для самозахисту тощо).

Другий тип іноземних представництв становили військові комісаріати (Грузії, Вірменії), що декларували свою мету як допомогу підданим своїх держав у поверненні додому. Оскільки їхня місія торкалася не лише військовополонених, то вони просили український уряд погодити їхнє право на обмежені консульські функції з метою захисту інтересів усіх громадян своїх країн. Очільники нових представництв у житті консульського корпусу не брали.

До третього типу іноземних представництв належали представники країн Антанти та їхніх союзників і підписантів Брестського мирного договору, які розпочали свою діяльність у Києві до ратифікації своїми державами цього міжнародного акту. Представники Німецької та Австро-Угорської імперій прибули до Києва у якості керівників торговельно-економічних місій і тісно взаємодіяли між собою. З початком діяльності німецької адміністрації в Києві в залежність від рішень дипломатичних і військових представників були поставлені не лише долі багатьох українських службовців та іноземних консулів, а й існування Української Народної Республіки. Спершу представники Німеччини і Австро-Угорщини не рекомендували своїм урядам поспішати з призначенням повноважних послів. Вони розпочали свою діяльність у Києві вже за доби Гетьманату. Поповнення цієї групи іноземних представництв планувалося посольствами Фінляндії, Болгарського царства. Однак вони не встигли розпочати діяльність, але залишилися в Києві після гетьманського перевороту.

Іноземні представництва в Києві доби Української Держави та УНР: місія, форми, особливості взаємодії з владою (1918, травень — 1919, лютий)

- 3.1. Представництва Німецької та Австро-Угорської імперій: організація забезпечення виконання економічних вимог Брестського мирного договору
- 3.2. Консули нейтральних держав: між німецькою адміністрацією і українським урядом
- 3.3. «Почесний українець» на чолі представництва Болгарського царства в Українській Державі
- 3.4. Місія Посольства Османської імперії
- 3.5. «Тимчасове» представництво Фінляндії: мета і завдання
- 3.6. Роль офіційних представництв БНР у становленні українсько-білоруських відносин: романтика сподівань та реалії буття
- 3.7. Офіційне представництво Грузії: пріоритети діяльності
- 3.8. Представництво Вірменської Республіки в Українській Державі: організаційні форми і завдання
- 3.9. Делегація Кубанської Народної Республіки: невирішені питання
- 3.10. Дипломатичні місії Всевеликого Війська Донського
- 3.11. Вагання делегацій Криму: з Україною чи самостійно?
- 3.12. Консульства більшовицької Росії: невдала спроба дипломатичного порозуміння
- 3.13. Дипломатичне представництво Польщі: перші кроки
- 3.14. Посольська комісія Румунії: спроба встановлення дипломатичних відносин
- 3.15. Визнані й невизнані консульські функції Комісаріату Азербайджану, Комітету громадян Чехословацької Республіки та Київського естонського комітету
- 3.16. Консульські функції Союзу китайських громадян
- 3.17. Дипломатичний та консульський корпус за доби Директорії

3.1. Представництва Німецької та Австро-Угорської імперій: організація забезпечення виконання економічних вимог Брестського мирного договору

П.П. Скоропадський, прийшовши 29 квітня 1918 року до влади як гетьман Української Держави, визнав Брестський мирний договір і завірив представників країн-підписантів, що буде дотримуватися всіх його умов¹. «Гетьманське правительство, — писав Д.І. Дорошенко, — знайшлося перед фактом Берестейського договору й впливаючих з нього наслідків, — в формі економічних зобов'язань (постачання Центральним державам продуктів) і присутності на українській території, закликаних урядом Центральної Ради для допомоги німецьких та австро-угорських військ»². Відтак спершу йому не доводилося обирати між Четверним союзом і Антантою, шукаючи підтримки. Свою залежність від німецької адміністрації (як військової, так і дипломатичного представництва) глава Української Держави добре усвідомлював, давши згоду на умови німців, які привели його до влади³. При цьому «повільний, без потрясінь»⁴ вихід із такого підлеглого стану було внесено до пріоритетів зовнішньої політики Української Держави.

Гетьман був достатньо мотивований до активізації діяльності зовнішньополітичного відомства, оскільки диспозиція основних сил на міжнародній арені та досягнення визнання незалежності Української Держави зарубіжними країнами багато в чому зумовлювали перспективи розбудови державності. Окремий напрям зовнішньої політики Гетьманату полягав у розвитку взаємин з Російською Радянською Республікою та іншими (переважно не визнаними більшовиками) країнами, що

---

¹ Имперский канцлер о событиях в Украине // Одесский листок. 1918, 8 мая (25 апреля). № 88. С. 1.

² *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. С. 91.

³ Див. *Дорнік В.* та ін. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. К.: Ніка-Центр, 2015. С. 245.

⁴ *Дорошенко Дм.* Мої спогади про недавнє минуле (1914–1918): Ч. 2: 3 початків відродження української державності (Доба Центральної Ради). Львів: Червона Калина, 1923. С. 6.

постали на уламках Російської імперії: Польщею, Фінляндією, Литвою, Білоруссю, Доном, Кубанню, Вірменією, Грузією та ін. Гетьманська Грамота до всього українського народу декларувала «управління на твердих засадах законів»⁵ та обов'язковість їх виконання як для українців, так і для іноземців, котрі перебували на території Української Держави. До прийняття нових законів чинність у сфері зовнішніх зносин, як і за доби Центральної Ради, зберігали акти Російської імперії. Відповідно до додаткового договору УНР і Німецької імперії, відновили дію деякі договори, конвенції та угоди, в тому числі Консульська конвенція між Російською та Німецькою імперіями 1874 року та Конвенція про спадщину 1875 року⁶.

За розподілом сфер впливу в Україні між Німецькою та Австро-Угорською імперіями Київ опинився в зоні німецького впливу, як і Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська губернії та Крим⁷. Тут дислокувався штаб німецьких військ, очолюваний від 28 березня 1918 року фельдмаршалом Германом фон Айхгорном (Hermann von Eichhorn, 1848–1918)⁸. У «спадок» гетьману залишилося також питання організації переговорів з більшовицькою Росією, місце проведення яких ухвалювалося з урахуванням думки німецької сторони. На той час пропозиції щодо Стокгольма, Вільно, Смоленська, Ніжина чи Курська як місця переговорів Української Держави з більшовицькою Росією в процесі консультацій з німецькими представниками вже було відхилено. Найбільш імовірним місцем проведення переговорів залишався Київ.

На відновлення політичних дискусій щодо державних кордонів та організації товарообміну сподівалася Білоруська Народна Республіка, продовжити (чи розпочати офіційно) діяльність прагнули грузинський і вірменський комісаріати, не залишили своїх посад консули нейтральних держав. Вирішення всіх прагнень іноземних представників більшою чи меншою мірою під час Гетьманату залежало від позиції німецьких і австро-угорських представників. Генерал-квартирмейстер Вищого армійського командування Німеччини Еріх Людендорф (Erich Ludendorff; 1865–1937) бачив в особі гетьмана «людину, з якою можна було добре працювати»⁹. Ідеолог українського націоналізму, який волею долі опинився в гетьманському уряді, — Д.І. Донцов вважав його «індивідуаль-

⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 27 а.

⁶ Історія дипломатії... С. 88.

⁷ Див.: Дорнік В. та ін. Україна між самовизначенням та окупацією... С. 237; Пиріг Руслан. Відносини України з Центральними державами... С. 8.

⁸ Дорнік В. та ін. Україна між самовизначенням та окупацією... С. 238–239.

⁹ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918. Т. 2. М., 1924. С. 191.

ністю» на «тлі сірої штандартності і безбарвності демосоціалістичного провідництва»¹⁰. Натомість позиція австро-угорського представника в Києві графа Йогана Форгача ґрунтувалася на «умовному» визнанні правління Павла Скоропадського¹¹.

На момент приходу гетьмана до влади до Києва прибула ще одна офіційна особа з Австро-Угорщини — повноважний представник Цісарсько-Королівського Австро-Угорського Уряду при Уряді УНР Вальтер Ріттер фон Принціг фон Гервальт (Walter Ritter von Princig von Herwalt, 1862–1943), призначений на початку квітня 1918 року. 28 квітня імператор Карл I дав згоду на розширення його повноважень як «надзвичайного посланника і уповноваженого міністра»¹². Він мав підтвердити свої повноваження при уряді Української Держави і працювати спершу в підпорядкуванні графа Й. Форгача, а після його від'їзду — стати «фактичним представником при українському уряді»¹³. Надалі планувалося створити дипломатичне представництво, передбачене в статті IV Брестського мирного договору. З імперським представником приїхав до Києва консульський аташе фон Філіпович¹⁴. В. Принціг розташувався в орендованому для представництва Австро-Угорщини будинку на вул. Пушкінській, № 24, поряд із готелем «Паласт», де мешкала більша частина членів німецької місії. Йому належало погодити оренду цього приміщення на рік. На відміну від графа Йогана Форгача, якого П.П. Скоропадський вважав добрим фахівцем, Вальтера Ріттера фон Принціга гетьман сприйняв як «дипломата другого класу», невдовзі переконавшись, що він проводив «дуже складну» і «невдалу політику»¹⁵.

Проте офіційно гетьманський уряд представникам Німецької і Австро-Угорської імперій виявляв належну повагу. В першому числі щойно заснованого урядового видання «Державний вісник» 2 травня 1918 року було опубліковано повідомлення «Його Вельможності фельдмаршалу германських військ Ейхгорну», «Германському послу на Вкраїні барону фон-Мумм») та «Австро-угорському послу на Вкраїні фон-Принцич-Хервалт» про початок діяльності уряду Української Держави з додатком списку членів Кабінету міністрів¹⁶. Саме цим іноземним представникам

¹⁰ Донцов Д. І. Рік 1918, Київ... С. 36.

¹¹ Скоропадський Павло. Спогади... С. 240–241.

¹² Агстнер Р. Про цісарів, консулів і купців... С. 312.

¹³ Там само. С. 310.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Скоропадський Павло. Спогади. С. 171.

¹⁶ ЦДАВО Україн. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 58; Державний Вісник. 1918, 16 травня. № 1. С. 1.

гетьман наніс перший особистий візит, зважаючи передусім на чутливість німців до дотримання дипломатичного етикету. Як він згадував пізніше, основна мета візиту полягала в засвідченні цим урочистим актом ввічливості поваги фельдмаршалу Г. Айхгорну без жодної демонстрації поклоніння¹⁷. П.П. Скоропадський мав особливо прихильне ставлення до високопоставленого військовика і онука філософа Фрідріха Шеллінга, зауважував його розум, освіченість, доброзичливість¹⁸. Утім дії гетьмана красномовно засвідчували залежність від німецької влади, яка швидко набула ознак окупаційної¹⁹.

Першим проявом владного становища німецької адміністрації стало відверте втручання в прийняття державних рішень. Як зауважував Д.І. Дорошенко, «вони противились формуванню української армії, втручались у внутрішні справи, старались вплинути навіть на персональний склад міністерства»²⁰. Натомість київська міська управа йшла назустріч усім проханням німецької адміністрації. Так, у зв'язку з прибуттям до Києва великої кількості німців, які не знали української мови, задля забезпечення комфорту їхнього побуту на прохання німецького коменданта Києва проводилися роботи щодо встановлення табличок з назвами вулиць німецькою мовою²¹. Гетьман консультувався з бароном А. фон Муммом практично з усіх напрямів життєдіяльності Української Держави: від питань внутрішньої політики до призначення представників до іноземних держав. Серед перших питань, які він порушив перед німецьким послом, були питання державної самостійності, виключення «великоросійських» і польських тенденцій²², визначення кордонів Української Держави і — як особливо важливе — приєднання до України Криму. 7 травня 1918 року гетьман заявив про ці переговори на засіданні Ради міністрів Української Держави й пропонував схвалити його намір щодо скерування до представника Німецької імперії листа з обґрунтуванням необхідності приєднання Криму до України²³. Це питання мало неабияку актуальність для Української Держави й з огляду на потребу вирішення

¹⁷ *Скоропадський Павло*. Спогади... С. 171.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Див. зокрема: *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. К., 2011. 335 с.; *Його ж.* Відносини України з Центральними державами: нетипова окупація 1918 року. К.: Ін-т історії України, 2018. 358 с.

²⁰ *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1918–1923 рр. Т. 2. С. 95.

²¹ *Немецкие названия улиц/Киевская мысль*. 1918, 11 июля (28 июня). № 113. С. 1.

²² *Новий курс політики на Україні//Відродження*. 1918, 10 травня (27 квітня). Ч. 34. С. 3.

²³ *Українська Держава (квітень–грудень 1918)*. Документи і матеріали. У 2-х томах. Т. 1 / упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. К.: Темпора, 2015. С. 22.

проблеми, пов'язаної з правом власності на Чорноморський флот. 29 квітня 1918 року командувач Чорноморського флоту контр-адмірал М.П. Саблін і більша частина суден присягнули на вірність українському народові²⁴. Водночас намір сформувати морську базу на Чорному морі гетьман зауважував у діях німецької сторони, яка проводила щодо Чорноморського флоту «найрішучішу політику захоплення»²⁵.

За день після згаданого засідання Ради Міністрів Української Держави А. фон Мумм наніс П.П. Скоропадському офіційний візит, головна мета якого полягала не в обговоренні надісланих пропозицій, а в активізації виконання гетьманським урядом поставок продовольства. Під час розмови, що тривала 45 хвилин, гетьман серед іншого порушив питання про внесення змін до наказу генерала Г. фон Айхгорна від 3 травня 1918 року, яким власником урожаю визнавався той, хто засіяв весною землю²⁶. Йшлося про застереження за власниками землі прав на цю землю у формі отримання від тих, хто зібрав на ній посіви, якого-небудь відшкодування орендною платою чи натурою²⁷. Таке право було деклароване в гетьманській грамоті. За результатами зустрічі гетьман доручив Голові Ради міністрів Української Держави Ф.А. Лизогубу провести переговори з німецьким послом щодо внесення змін до цього наказу²⁸.

А в канцелярії німецького посольства 10 травня 1918 року отримали лист з «кримського питання». Аргументи гетьмана ґрунтувалися на його прагненні відбудувати «сильну в економічному відношенні, цілком незалежну Українську Державу»²⁹. Її існування мало б бути вигідне, на думку П.П. Скоропадського, Німеччині³⁰. Приєднання Криму до України допомогло б забезпеченню продуктами першої необхідності («сіль, тютюн, садовина»), організації курортів, використанню портів Севастополя і Феодосії (на тлі перевантаженості Одеського порту), повернення Українській Державі Чорноморського флоту, який не мав цінності для

²⁴ Див. зокрема: *Калиберда Ю.Ю.* Українізація як важлива складова будівництва українського військово-морського флоту у добу Центральної Ради // *Воєнна історія*. 2012. № 2 (62). С. 85; *Кравцевич В.* Украинский державный флот. Очерки. К.: Край, 1992. С. 164.

²⁵ *Скоропадський П.* Спогади... С. 235, 261.

²⁶ Германский посол у Гетьмана // *Одесский листок*. 1918. 10 мая (27 апреля). № 90. С. 1.

²⁷ Українська Держава (квітень–грудень 1918). Т. 1. ... С. 27.

²⁸ Там само.

²⁹ Українська Держава (квітень–грудень 1918). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2 / упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. К.: Темпора, 2015. С. 46.

³⁰ Там само.

Німеччини через його «застарілий тип»³¹. Скупчений в південній бухті Севастопольського порту флот німецькими військами не доглядався. Лише дредноут «Воля» перебував у пристойному стані й використовувався ними для навчань³². Очікуючи на підтримку свого прагнення, П.П. Скоропадський запевняв, що буде «міцним і вірним союзником Німецької Держави назавжди, не зважаючи на майбутні інтернаціональні комбінації»³³. Того самого дня відповідно до наказу гетьмана було створено комісію з реформування флоту³⁴ та призначено її очільником віце-адмірала А.Г. Покровського, невдовзі підвищеного до посади Головного командира і командувача флоту Української Держави³⁵. 14 травня 1918 року МЗС повідомило іноземних консулів про затвердження прапора Українського військового флоту, встановленого тимчасовим законом, ухваленим ще Центральною Радою 14 січня 1918 року й оголошеним у наказі по Морському відомству 13 березня 1918 року³⁶.

Уточненню офіційної позиції щодо Криму мав сприяти інший документ — скерована А. фон Мумму очільником МЗС Української Держави Д.І. Дорошенком нота (копія — представнику Австро-Угорщини графу Йогану Форгачу). Окрім аргументів політичного (Крим був потенційним плацдармом формування сил для відновлення єдиної і неділимої Росії) та стратегічного (базування в Севастополі кораблів Чорноморського флоту Української Держави) характеру Д.І. Дорошенко наводив демографічні, етнографічні та економічні причини об'єднання Криму з Україною: українці становили майже чверть населення півострова станом на 1915 рік, українські заробітчани були основною робочою силою в кримських садах, виноградниках, на тютюнових плантаціях, а українські продукти мали життєву необхідність для Криму³⁷. Об'єднання декларувалося як «конче потрібне» з урахуванням принципу самовизначення народу на засадах автономії³⁸.

³¹ Там само. С. 47.

³² Становище Чорноморського флоту // Трибуна. 1918, 28 грудня. Ч. 9. С. 2.

³³ Українська Держава (квітень–грудень 1918). Т. 2. ... С. 47.

³⁴ До складу «морської» комісії увійшли віце-адмірала Д.В. Ненюков, А.Г. Покровський, контр-адмірала П.І. Патгон-Фантон-де-Веррайон, О. Кликов, О. Хоменко, діловою — капітан 1 рангу В. Максимович. Див: Організація військового флоту // Відродження. 1918, 10 травня (27 квітня). Ч. 34. С. 3.

³⁵ Левченко Лариса. Чорноморський центральний військово-морський архів (1794–1934)... С. 153.

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 3077. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 165.

³⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле... С. 299.

³⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 30–30 зв. Див.: Пиріг Руслан. Відносини України з Центральними державами... С. 272.

Проте барон А. фон Мумм унікав прямої відповіді, зважаючи на оцінку ситуації в Україні главою МЗС Німецької імперії Ріхардом Кюльманом як непередбачуваної та відверте небажання сприяти приєднанню Криму до України³⁹. Офіційна позиція ґрунтувалася на положеннях Брестського мирного договору, згідно з яким Крим не належав до території України. Відтак німецька місія активної підтримки ідеї приєднання Криму до Української Держави не виявила. Командувач розташований в Криму 52-м німецьким корпусом генерал Р. фон Кош зауважував, що належність півострова і навіть Таврії загалом ще не з'ясовано⁴⁰. Втім природні багатства, що дозволяли розглядати півострів як додаткове джерело поставляння в Німеччину продовольства, дислокація в Севастополі суден Чорноморського флоту та наміри сформувавши в Криму німецьку колонію зумовлювали інтерес німців до Криму.

Думка А. фон Мумма була пріоритетною і у визначенні місця проведення мирних переговорів між Українською Державою та більшовицькою Росією. Розпочавши знайомство з іноземними представниками з барона А. фон Мумма та графа Й. Форгача, перший керівник зовнішньополітичного відомства в гетьманському уряді М.П. Василенко під час своїх офіційних зустрічей з ними торкнувся цього питання. Остаточне рішення було вироблено 11 травня 1918 року під час зустрічі гетьмана П.П. Скоропадського з керівниками делегації радянської Росії Х.Г. Раковським та Д.З. Мануїльським за участі М.П. Василенка — місцем проведення переговорів було обрано Київ⁴¹. Німецька сторона вимагала від українців гарантій російському урядові щодо недоторканності його делегації в Києві та під час поїздки до місця переговорів і назад⁴².

Для участі в засіданнях делегацій під час переговорів від німецької сторони отримали повноваження представник штабу Східного фронту майор Ф. Брінкман та дипломатичний радник граф Г. фон Берхем. Їхнє завдання полягало передусім у здійсненні контролю за дотриманням пріоритету Німецької імперії над більшовицькою Росією щодо вирішення питань використання українських природних ресурсів⁴³. В зв'язку з цим було вироблено вимоги (фактично — інструкцію), які мала ставити українська делегація на мирних переговорах з Російською Радянською Республікою в інтересах Німецької імперії. Центральні держави очіку-

³⁹ Там само.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 29.

⁴¹ Див.: *Пиріг Р.Я.* Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського... С. 76.

⁴² Протест советского правительства//Киевская мысль. 1918. 29 (16) травня. № 88. С. 1.

⁴³ Див.: *Пиріг Руслан.* Відносини України з Центральними державами... С. 271.

вали передання річного надлишку продовольства і корму, не потрібного для прогодування населення і худоби в Українській Державі. В разі зобов'язання Україною передати Росії сировину (зокрема, руду, шерсть і фосфати), Україна мала подбати насамперед про задоволення потреб у цих продуктах Центральних держав. Якщо Росія надавала б сировину, зокрема платину, Центральні держави мали право вимагати частину цієї сировини собі та виявляли зацікавленість щодо участі в розподілі майна Російської імперії. В зв'язку з тим, що планувалося виставити вимоги щодо відшкодування збитків, нанесених російськими державними органами особам німецького та австро-угорського походження, українській стороні пропонувалося подбати, щоб частину збитків відшкодувала Росія. Важливу вимогу становило вивезення в Центральні держави, насамперед — Австро-Угорщину, вугілля, добутого в копальнях, які охоронялися арміями цих держав⁴⁴. Спеціальний меморандум з такими вимогами німецька делегація скерувала до українського уряду, наголошуючи на зобов'язаннях України перед Центральними державами, які своєю військовою допомогою створили умови для існування Української Держави та розвитку її господарства.

Очевидний вплив мав А. фон Мумм навіть на призначення державних службовців. Без його погодження через підозри німців у австрофільстві певний час не міг отримати призначення на посаду міністра закордонних справ Дмитро Дорошенко. Лише після письмових запевнень в лояльності до політичної програми гетьмана, орієнтованої на самостійність України в тісному політичному, економічному і культурному союзі з Німеччиною⁴⁵, Д.І. Дорошенка 20 травня 1918 року спершу було призначено заступником міністра закордонних справ⁴⁶, а наступного дня — 21 травня — керуючим МЗС Української Держави⁴⁷. Намір іншого очільника МЗС доби Центральної Ради, відомого своєю прихильністю до Антанти, — О.Я. Шульгина — поїхати з дипломатичною місією до Швейцарії через негативну оцінку такої пропозиції німцями не знайшов реалізації⁴⁸.

В другій половині травня завершилося розслідування справи викрадення А.Ю. Доброго, яка розглядалася німецьким військово-польовим судом. Засідання суду було публічним, участь — за квитками. Цей процес

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 2–2 зв.

⁴⁵ Крах германской оккупации на Украине... С. 124.

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 4.

⁴⁷ Там само. Спр. 3. Арк. 16 а. Статус міністра він отримав лише 2 вересня 1918 року.

⁴⁸ Див.: *Донцов Д.І.* Рік 1918, Київ... С. 41.

привернув шалену увагу та широко висвітлювався в пресі⁴⁹. В ньому брали участь як звинувачені колишній військовий міністр О.Т. Жуковський («маленький з малоінтелігентним обличчям він зовсім не виглядає на міністра»), колишній директор адміністративно-політичного департаменту МВС УНР Ю.Г. Гаєвський («високий, с перстнем із зеленим каменем, що кидається в вічі, зі стомленим виснаженим обличчям»), колишній глава Уряду УНР В.О. Голубович, чиновник з особливих доручень Осипов, яких вважали фактичними виконавцями викрадення. Як співучасники залучалися колишній комісар кримінально-розшукового відділення міліції в Києві М.О. Красовський та колишній очільник київської міліції П.О. Богацький. Звинувачувач др. Трейде під час своїх виступів неодноразово наголошував на причинах німецької присутності в Україні, вказуючи, що «Брест-Литовський мир дозволив Німеччині задовольнити прохання українського уряду прийти йому на допомогу. Але було б великою оманю вважати, що допомога Німеччини не викликала одночасно відомих зобов'язань України перед Німеччиною... Було б дивним, якби ми заважали розвитку держави, яку самі створили»⁵⁰. Суд виніс вирок В.О. Голубовичу і О.Т. Жуковському — 2 роки ув'язнення, Ю.Г. Гаєвському, М.О. Красовському, Осипову і П.О. Богацькому — по одному року, зарахувавши в цей строк Ю.Г. Гаєвському, Осипову і П.О. Богацькому два місяці попереднього ув'язнення⁵¹. Оприлюднення ходу процесу засвідчувало бажання німецької адміністрації продемонструвати владу в Україні та ще раз вказати на нездатність Центральної Ради виконати домовленості⁵².

Візитами до німецького представника розпочинали своє знайомство з колегами посланці країн-підписантів Брестського мирного договору та інших європейських країн, що прибували до Києва. У ранзі надзвичайних послів і повноважних міністрів, надзвичайних послів, постійних представників, голів дипломатичних і економічних місій прибули зокрема представники Болгарського царства (болгарський літературознавець, фольклорист і етнограф, дослідник українсько-болгарських літературних зв'язків, один із засновників Софійського університету і колишній міністр народної освіти Болгарії, вихованець і зять М.П. Драгоманова — І.Д. Шишманов), Османської імперії (колишній османський

⁴⁹ Дело о похищении А.Ю. Доброго (Германский военно-полевой суд) // Киевская мысль. 1918. 25 (12) июля. № 120. С. 1–2.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Приговор // Киевская мысль. 1918, 26 (13) июля. № 121. С. 2.

⁵² З приходом до влади Директорії А. Добрий емігрував до Німеччини, перевівши туди свої статки. Див.: Трибуна. 1918, 25 грудня. Ч. 6. С. 3.

посол у Греції Ахмет Мухтар-бей Моллаогли), Фінляндії (уродженець Петербурга з родини фінських шведів, історик права — Герман Гуммерус), очільник тимчасової румунської дипломатичної місії, орієнтованої на підготовку підписання економічної угоди з Українською Державою, професор Константин Концеску⁵³ та ін. Приїзд у Київ іноземних представників гетьман П.П. Скоропадський оцінював як державне визнання, згадуючи: «Відбулося... визнання нас Туреччиною і Болгарією, Доном, Кубанською областю, Грузією і Фінляндією, які прислали своїх представників. Польща також прислала свого посланника. З деякими нейтральними країнами ми також обмінялися представниками, хоч очевидно було, що в цьому разі питання остаточного визнання вичікувалося до тієї розв'язки, яка розіграється на Заході»⁵⁴.

Першим відвідав барона А. фон Мумма в його резиденції в «Паласт-Отелі» посол Болгарського царства І. Д. Шишманов. Знесилена Першою світовою війною Болгарія, де назривала економічна криза, мала сподівання на постачання продовольства з України, відтак була зацікавлена в якнайшвидшій ратифікації Брестського мирного договору для офіційного початку реалізації домовленостей. Під час бесіди А. фон Мумм повідомив І.Д. Шишманову, що П.П. Скоропадський визнав Брестський мирний договір, тому німецька сторона вважає за необхідне стежити за розвитком подій і залишатися нейтральною, ухильно оцінив інцидент з банкіром А.Ю. Добрим. Болгарський посол зауважив стриманість оцінок німецького представника.

Разом із І.Д. Шишмановим, представниками Австро-Угорщини В. Принцігом, майором М. Фляйшманом, іншими дипломатами барон А. фон Мумм вітав учасників відкриття Українського клубу 19 травня 1918 року. Найвищий рівень урочистостей засвідчувала не лише участь зарубіжних дипломатів, а й гетьмана. Промова на цьому святі була першим прилюдним виступом П.П. Скоропадського на посаді глави держави⁵⁵. Його ключова ідея полягала в дотриманні гетьманом принципу демократичності й «широї народності» в українській політиці. Голова Українського клубу Л.М. Старицька-Черняхівська звернулася до представника Німеччини німецькою мовою, висловлюючи захоплення «шляхетним німецьким народом, який бореться один зі всім світом»⁵⁶.

---

⁵³ Див.: *Василь Кантару*. Румунія і румунсько-українські дипломатичні відносини в 1917–1923 роках // *Україна — Румунія: 20 років дипломатичних зносин*; укр. та рум. мовами / упоряд. В.Д. Котик. Чернівці: Букрек, 2012. С. 73–75.

⁵⁴ *Скоропадський Павло*. Спогади... С. 266.

⁵⁵ *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1918–1923 рр. С. 56.

⁵⁶ Там само.

У відповідь барон А. фон Мумм під час урочистої вечері висловив побажання вийти Україні на шлях «вільного і щасливого життя»⁵⁷, яка «має всі підстави стати дужою самостійною державою»⁵⁸. Наступного дня барон А. фон Мумм повідомив у Берлін, що участь в урочистостях і тональність промови гетьмана були його особистою ініціативою⁵⁹.

Спроби знайти державне визнання і прихильність Німецької імперії через її дипломатичне представництво робили делегації «рандштатів» — нових (окраїнних) країн, утворених після розпаду Російської імперії (Білоруської Народної Республіки, Дону, Грузії, Кубані). Великі сподівання покладала на допомогу А. фон Мумма делегація Всевеликого Війська Донського. Її керівник О.В. Черячукін розумів, що досягти будь-яких домовленостей з Українською Державою, в тому числі й визнання самостійності Дону, без узгодження з німцями, під контролем військ яких перебувала і частина західних округів Всевеликого Війська Донського, неможливо. Донським посланникам спершу вдалося встановити контакт із військовим командуванням, зокрема переконати фельдмаршала Г. фон Айхгорна в тому, що зброя їм потрібна лише для боротьби з більшовиками. Відтак він погодився випустити з України «бойові припаси і спорядження»⁶⁰.

Проте незважаючи на активність візитів іноземних представників до німецького посольства, 18 травня 1918 року місцева преса опублікувала спростування барона А. фон Мумма щодо створення в Києві дипломатичного корпусу. Йшлося про передчасність повідомлень у деяких виданнях про прибуття до столиці Української Держави офіційних дипломатичних місій, оскільки при українському уряді ще не було акредитовано жодного представника іноземної держави з дипломатичним званням⁶¹.

30 травня 1918 року офіційний візит до німецького представника здійснив керівник російської мирної делегації Х.Г. Раковський з метою обговорення питань, які «зачіпають інтереси Росії і Німеччини»⁶². Розмова тривала майже годину. Х.Г. Раковського не влаштувала межа демаркаційної лінії, яка на думку чільного російського делегата, не лише

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Чикаленко Євген. Щоденник. Т. 2. Київ, 2004. С. 34.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Черячукін А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. // Донская Летопись. Белград, 1924. № 3. С. 174.

⁶¹ Разъяснение представителям печати // Одесский листок. 1918, 22 (9) мая.

⁶² Х. Раковский у германского посла // Киевская мысль. Утр. выпуск. 1918, 31 (18) мая. № 90. С. 1.

порушувала російсько-німецькі домовленості, але й загрожувала збройним повстанням населення. Друге важливе питання, на якому наголосив керівник російської делегації, полягало в неправоможності делегацій Всевеликого Війська Донського та інших делегацій, які прибули до Києва як представники нових республік, що утворилися після розпаду Російської імперії. Х.Г. Раковський не рекомендував барону А. фон Мумму звертати увагу на заяви цих «фіктивних» делегацій. З доповіддю про переговори того ж дня він відправив до Москви дипломатичного кур'єра — представника секретаріату російської делегації. Наступного дня особистий ад'ютант А. фон Мумма відвідав Х.Г. Раковського і залишив візитівку посла. Такою дією демонструвалася прихильність німецької сторони і намір виконувати зобов'язання щодо опіки над делегацією Російської Радянської Республіки в Києві під час мирних переговорів. На підтвердження цих намірів німецька адміністрація надала в розпорядження російській делегації ще один телеграфний провід⁶³.

Стосовно інших іноземних підданих (у тому числі й представників «старого» консульського корпусу) німецька адміністрація в Києві діяла жорстко: необґрунтовані арешти на підставі підозри в політичній пропаганді ставали нормою. Консули намагалися в міру своїх повноважень обстоювати права громадян, захищати інтереси яких вони були покликані. 25 травня 1918 року бельгійський консул Я.Я. Гретер спрямував до міністра закордонних справ Д.І. Дорошенка протест проти арешту німецькими офіцерами за підозрою в політичній пропаганді трьох бельгійців: Івана та Леона Вюе і Гюстава Вер-Ельста. До МЗС Української Держави нота потрапила лише 11 червня 1918 року. «Позаяк я сіх панів знаю довгі роки, як людей безумовно чесних, котрі зовсім політикою не займались, мушу протестувати проти сього акту насильства над правом людини, — писав консул, — будучи цілком певним їх невинности я готовий за них відповідати»⁶⁴. Міністр Д.І. Дорошенко доручив своїм співробітникам звернутися до німецького посла для з'ясування обставин та «просити по зможі звільнити»⁶⁵.

З проханням урятувати невинного тяжко хворого викладача французької мови, французького громадянина п. Бартерота через його арешт німецьким командуванням до міністра звернувся ректор Київського комерційного інституту професор К.Г. Воблій⁶⁶. У травні–червні 1918 року за безпідставно звинуваченого у шпигунстві французького громадянина,

⁶³ Там само.

⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 3.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. Арк. 32–32 зв.

комерсанта п. Ненглера, клопотав перед міністром закордонних справ іспанський консул Стеліо Василиаді. «Всі, хто мав зносини з п. Ненглером і знали його діяльність, твердо переконані в тім, що ця діяльність ніколи не виходила з рам законів, котрі порядкують горожанами всякої вільної країни, — йшлося в одній із надісланих у зв'язку з цим арештом нот. — Той факт, що п. Ненглер перебуває у в'язниці, в той час, коли немає нічого, щоб свідчило проти його, являється порушенням прав вільної особи, дбати про які є обов'язок кожного уряду... І я прошу Вас ще раз, пане Міністре, вжити весь Ваш вплив, аби допомогти якнайшвидше тому, щоб права горожан інших країв поважались на Україні, відповідальність за їх порушення в сьому випадку несе лише українська влада, і такі випадки можуть дуже пошкодити добрим відносинам, що ми з Вами маємо своїм обов'язком підтримувати між нашими обома Урядами»⁶⁷. Свідомо наголошуючи на відповідальності української влади за порушення прав іноземних громадян на території Української Держави і натякаючи на несамотійність міністра закордонних справ під час прийняття рішень, консул просив Д.І. Дорошенка «вжити весь вплив» для позитивного вирішення питання⁶⁸. Однак цей «вплив» вилився в обережний лист до німецького посла А. фон Мумма від 8 липня 1918 року з проханням: «звернути увагу на справу п. Ненглера і не одмовити вжити належних заходів для встановлення дійсної його вини, а коли б такої не оказалось, то для дарування йому свободи»⁶⁹.

Неодноразові звернення до німецького представника стосувалися «непорозумінь» німецької адміністрації з місцевою владою. На місцях не сприймали вимог німців щодо попереднього схвалення німецькою адміністрацією розпоряджень української влади, заборони видавати гроші з банку без попереднього дозволу німців; проведення реквізицій⁷⁰. Обурення викликали реквізиції 12 млн. скарбових грошей у Бердянську, 475 000 мішків для закупки зерна в Олександрії, вивезення зерна в м. Карповець на Волині, вилучення 1 200 пудів зерна на станції Бобровиця та багато інших подібних випадків⁷¹.

До послів Німеччини, Австро-Угорщини і Болгарії скерував меморандум щодо арештів земських діячів і закриття земських управ (зокрема, в селі Липівці на Київщині) 28 травня 1918 року С.В. Петлюра. Він очолював тоді Київську губернську народну управу та управу Все-

---

⁶⁷ Там само. Арк. 15–15 зв.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. Арк. 18–18 зв.

⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 6.

⁷¹ Там само. Арк. 58.

українського земського союзу і звертався не як політичний діяч, а як людина, що користувалася довірою громадськості. Форму меморандуму для звернення він обрав не випадково. Як дипломатичний документ меморандум призначений для розгляду фактичної сторони важливого питання й має подавати аналіз його найважливіших аспектів із фактичного або юридичного боку та містити аргументацію на захист позиції автора. В такий спосіб С.В. Петлюра не лише наголошував, що йдеться про міжнародні контакти, а й намагався довести іноземним представникам, що органи земського самоврядування здійснюють культурну і просвітницьку діяльність серед найширших верств населення, відтак мають велике державне значення. Здійснення арештів німецькими солдатами, на його думку, засвідчувало безпосереднє відношення до них посла А. фон Мумма. Важливий аргумент заклику до припинення зневажливого ставлення до українських селян полягав у тому, що через втрату їхньої довіри до німців, які арештовують шанованих у народі осіб, Українська Держава не зможе виконати зобов'язання з поставок продовольства за Брестським мирним договором⁷².

28 травня 1918 року відвідав міністра закордонних справ Української Держави Д.І. Дорошенка австро-угорський представник граф Й. Форгач і мав з ним тривалу бесіду з приводу мирних переговорів⁷³. В останній день травня Київ неочікувано залишив В. Прінціг, виїхавши на попереднє місце служби — до Гамбурга. Незабаром він взяв участь у знищенні оригіналу таємного протоколу щодо Галичини та Буковини, що зберігався в Берліні.

Як офіційний представник Австро-Угорської імперії 2 червня разом із А. фон Муммом вірчу грамоту вручив гетьману П.П. Скоропадському граф Й. Форгач. Ні німецька, ні австро-угорська сторона на той момент ще не ратифікували Брестський мирний договір, але, за твердженням Д.І. Дорошенка, це було «урочисто-офіційне визнання Гетьмана Павла Скоропадського Німеччиною і Австро-Угорщиною»⁷⁴. Процедура розпочалася з урочистої зустрічі та протокольного фотографування. Як іронізував І.Д. Шишманов, «це — трюк Гетьмана. З усіма, хто його відвідує у серйозних справах, він фотографується. Щоби згодом не заперечували, що мали з ним зносини»⁷⁵. Церемонія відбувалася на другому поверсі

---

⁷² Обращение С.В. Петлюры к послам Германии и Австрии // Киевская мысль. 1918. 29 (16) мая. № 88. С. 2; Аресты земцев // Одесские новости. 1918, 30 (17) мая. № 10706. С. 2.

⁷³ Визит гр. Форгача // Одесские новости. 1918, 30 (17) мая. № 10706. С. 2.

⁷⁴ Там само. С. 95.

⁷⁵ Там само.

гетьманського палацу, поруч із кабінетом гетьмана, у великій залі, по її периметру і на сходах розташовувалася почесна варта, одягнута в парадні однострої. В урочистостях зазвичай брали участь з української сторони члени уряду. «Як я не хотів простоти, — згадував П.П. Скоропадський, — але довелося виробити невеликий церемоніал для урочистого прийому в таких випадках посланників»⁷⁶.

Тексти обох вірчих грамот були однакового змісту, за спогадами І.Д. Шишманова, з сухим, «майже образливим» текстом⁷⁷. Напередодні події запропонований для звернення до П.П. Скоропадського титул «Гетьман усієї України» викликав сумнів щодо його правомірності в австро-угорському представництві. Граф Й. Форгач з метою з'ясувати ставлення свого керівництва до можливості застосування такого титулу в дипломатичному листуванні й офіційних зверненнях телеграфував до Відня. Висловлюючи думку про спірність цього «історичного і національного питання», він наголосив, що застосування титула дає підстави вважати Східну Галичину частиною «всієї України» й може викликати «неприхильне враження на громадянство»⁷⁸. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Іштван Буріан рекомендував утриматися від використання титулу «Гетьман усієї України»⁷⁹ й використати звернення «Ваша ексцеленція Павло Скоропадський, Гетьман України». Відтак у декларації, що за змістом становила собою вірчу грамоту, урочисто врученій П.П. Скоропадському (як в австро-угорській, так і в німецькій) було застосовано титул «Seine Exzellenz Paul Skoropadski, Hetman der Ukraine».

Одразу після вручення грамот, 3 червня 1918 року, було розроблено спеціальний наказ про правила вивозу за кордони Української Держави різних товарів та продуктів, який передбачав дозвіл «відповідних інституцій, які порядкують монополією на ці товари» на вивезення цукру (органи Міністерства продовольчих справ), спирту (акцизне відомство), вугілля (департамент палива Міністерства торгу і промисловості)⁸⁰, які мали погоджувати з німецькою адміністрацією. Наказ містив заборону на вивезення всіх волокнистих товарів у сирому, напівготовому і готовому вигляді (мішки, брезенти, мануфактура тощо), колоніальних товарів (мед, рафінадна патока, олія рослинна, шкіра в сирому і обробленому вигляді тощо), гумові вироби, метали (золото, срібло, мідь, цинк тощо),

⁷⁶ *Скоропадський Павло*. Спогади. С. 266.

⁷⁷ Див.: Шишманов в Україні — «Щоденник» 1879–1927 // URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

⁷⁸ *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1917–1923 рр. ... Т. 2. С. 52.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Українська Держава... Т. 2. С. 105.

коні⁸¹. Окремо розроблялися правила ввезення в Україну товарів з Німеччини та Австро-Угорщини. Керівництво Київською митницею та Міської управи займалося організацією місць зберігання продукції, що мала надходити з Німеччини та Австро-Угорщини. З цією метою передбачалося негайне звільнення всіх будинків Київської митниці, зайнятих під склади, від товарів, які належали Товариству Червоного Хреста, проведення митної перевірки всіх товарів, що надходили з-за кордону, та поштових пакунків⁸².

Першими надійшли з Німеччини вказівки щодо оцінки та розподілу сільськогосподарських машин⁸³. За привезені німецькою торговельною організацією товари українська сторона мала заплатити 10 млн. руб. авансу, при чому було погоджено сплату двома рівними частинами, другу з яких слід було сплатити одразу після перетину товарами кордону⁸⁴. З Австро-Угорщини мали надійти товари вартістю 40 млн. крон. У травні до України було відправлено 33 вагони кіс і серпів, 7 вагонів емальованого бляшаного посуду, 2 вагони різних господарських машин, один вагон скла для вікон, 5 вагонів мінеральних вод, два вагони ламп та інших освітлювальних приладів — загальною вартістю 7 млн. крон⁸⁵.

Гетьман демонстрував лояльність до окупаційної влади. 8 червня 1918 року він провів обід на честь генерал-фельдмаршала Г. Айхгорна, відповідаючи на влаштований німецьким генералом 26 травня обід на його честь. В обіді взяли участь офіцери штабу і військовий міністр, голова Ради міністрів і міністр закордонних справ. П. Скоропадський підніс келих за хоробрі німецькі війська, які «допомагають створювати незалежну українську державу та наводять порядок і спокій у краї». У відповідь Г. Айхгорн сказав, що німецькі війська прийшли в Україну за наказом верховного вождя. Він «як солдат» відчуває особливу радість виконувати цей наказ, оскільки допомагає народу в звільненні від його притіснителів і молодій державі на початку її державного будівництва. Промовець висловив упевненість, що прийде час і Україна піде попереду всіх східних народів «у відношенні добробуту і справжньої цивілізації»⁸⁶. За парадним пафосом тривали буденні спроби наполягати на своїй позиції.

⁸¹ Там само.

⁸² В справі товарообміну України з Германією // Відродження, безпартійна щоденна газета. 1918, 28 (15) березня. Ч. 2. С. 4.

⁸³ Українська Держава... Т. 2. С. 37.

⁸⁴ Там само. С. 45.

⁸⁵ Товарообмін з Україною // Вісти закордонної преси. 1918, 23 травня. С. 1.

⁸⁶ Обед у гетмана // Киевская мысль. 11 июля (28 июня). № 113. С. 2.

Того ж дня посол А. фон Мумм нагадав про необхідність визнання українською стороною призначених до Одеси, Миколаєва і Харкова німецьких консулів. Місця призначення консулів було обрано не випадково. Відновленою відповідно до додаткового договору між УНР і Німецькою імперією Консульською конвенцією застерігалось право кожної сторони визначати місця, в яких не допускалося розташування консульських установ (з умовою, щоб таке обмеження рівномірно стосувалося всіх держав), і передбачалося обов'язкове підтвердження урядом сторони призначення повноважень консулів зарубіжної держави. В зв'язку з цим Німеччина засновувала консульські установи в містах, де були допущені консули Російською імперією. Однак виконання другої умови затримувалося через нерозробленість в Українській Державі надання екзекватур⁸⁷.

12 червня 1918 року гетьман П.П. Скоропадський ратифікував своєю грамотою Брестський мирний договір⁸⁸, а німецька сторона — наступного місяця. На хвилі піднесення в зв'язку з очікуваною ратифікацією гетьман намагався вирішити питання про долю Чорноморського флоту. З цією метою він скерував 22 липня 1918 року до Берліна «в справі повернення Українській Державі Чорноморської Фльоти» капітана першого рангу Георгія Свірського⁸⁹. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 24 липня 1918 року в Посольстві Німецької імперії у Відні. Процедуру виконали посол Української Держави В.К. Липинський та посол Німецької імперії Вільгельм цу Штольберг-Вернігероде⁹⁰. Це дало підстави гетьманові констатувати: «До серпня уряд України був визнаний Німеччиною.... Представники Німеччини і Австрії передали мені урочисто повідомлення своїх урядів про визнання мого уряду в Україні»⁹¹. Невідкладно, 27 липня 1918 року, П.П. Скоропадський дав доручення послу Української Держави в Німеччині барону Ф.Р. Штейнгелю порозумітися з представниками нейтральних країн (Швейцарії, Данії, Нідерландів, Норвегії та Іспанії) щодо форми оповіщення їхніх урядів про самостійність Української Держави і досягти їхнього визнання та укласти дипломатичні стосунки шляхом обміну представництвами⁹².

Утім в Австро-Угорщині на той час уже на подання в червні 1918 року угорського посла Батіані про шкідливість поділу Галичини було

⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 4 зв.

⁸⁸ Українська Держава. Т. 2. С. 51.

⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 15.

⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 1.

⁹¹ *Скоропадський Павло*. Спогади... С. 266.

⁹² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 2.

ухвалено рішення про анулювання Брестського мирного договору⁹³. Як офіційна підстава висувалася версія недотримання українською стороною постачання хліба. Досягти згоди гетьмана на анулювання договору мали А. фон Мумм та Й. Форгач. Однак на заяву австро-угорського представника П.П. Скоропадський висловив протест. Ноту протесту офіційно подав у Відні посол В.К. Липинський. Та німецька сторона не підтримала очільника Української Держави і таємний протокол як такий, що втратив силу, за домовленістю німецького та австро-угорського уряду був спалений заступником державного секретаря міністерства закордонних справ Георгом фон Буше-Гадденгаузенем у присутності імператорського та королівського посла Австро-Угорщини Готтфрід цу Гогенлоє-Шіллінгсфюрста в Берліні 16 липня 1918 року⁹⁴. Цей вчинок став останнім у ланцюжку не виконаних послами А. фон Муммом і Й. Форгачем політичних завдань, спрямованих на досягнення поступок українців щодо «холмської і галицької справи», а пізніше — згоди української сторони на анулювання договору⁹⁵. Втім австро-угорський і німецький представники продовжили свою діяльність в Києві.

13 липня барон А. фон Мумм разом із генералом Г. фон Айхгорном відвідали Крим. Пріоритетною метою їхньої подорожі була інспекція Чорноморського флоту. Унікаючи зустрічі та розмов про стосунки з Українською Державою з очільником кримського уряду С.О. Сулькевичем, німецькі представники зосередили свій візит на Севастополі. Їх супроводжував військово-морський аташе контр-адмірал А. Гопман. Місцева влада влаштувала на їхню честь «парадний обід»⁹⁶. З Севастополя німецькі високопосадовці привітали гетьмана з днем ангела, побажавши, щоб він багато років ще радісно зустрічав цей день в українській державі⁹⁷. Попри стислість у часових і територіальних межах візиту (вони повернулися через три дні⁹⁸), барон А. фон Мумм зробив висновки щодо складнощів економічної ситуації в Криму. Одразу після повернення з Севастополя він відвідав гетьмана й повідомив, що вирішено визнати за більшовиками Балтійський флот, за Україною —

⁹³ *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1918–1923 рр. Т. 2. С. 150.

⁹⁴ Див.: *Уська У.Р.* Таємний протокол між УНР та Австро-Угорщиною від 8.02.1918 р.: проблеми автентичності тексту // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2013. Вип. 752: Держава та армія. С. 212–218.

⁹⁵ *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1918–1923 рр. Т. 2. С. 96–97.

⁹⁶ Одесский листок. 1918, 14 (1) июля. № 141. С. 2.

⁹⁷ Хроника // Киевская мысль. 11 июля (28 июня). № 113. С. 2.

⁹⁸ Приезд фельдмаршала Эйхгорна и барона Мумма // Киевская мысль. 1918, 16 (3) июля. № 116. С. 1.

частину Чорноморського (німці планували викупити підводні човни)⁹⁹. Наприкінці липня А. фон Мумм звернувся до міністра Д.І. Дорошенка з пропозицією припинити митну війну, яка опосередковано загрожувала й німецьким інтересам. Умова гетьманського уряду полягала в об'єднанні Криму з Українською Державою на засадах автономії.

В другій половині липня за погодженням із німецькою владою було встановлено пересилання кореспонденції між Україною і Німеччиною (прості листи, поштові картки, взірці товарів), Австро-Угорщиною (лише прості закриті і відкриті листи; бандеролі, газети і казенні пакети з поштових ящиків вилучалися) та Польщею (Варшавським генерал-губернаторством, прості листи і поштові картки). Адреси на всіх видах кореспонденції мали писатися українською і німецькою мовами латинськими літерами з додаванням польської мови на польських відправленнях¹⁰⁰. Налагодження поштового зв'язку мало сприяти активізації контактів (не лише офіційних) між українськими громадянами та громадянами Німеччини, Австро-Угорщини й Польщі.

Після обміну ратифікаційними грамотами активізувалося вивезення німецькою стороною продовольства та сировини з України, завозилися й товари з Німеччини. З 27 липня по 14 серпня з України було вивезено 6 120 вагонів з товарами, серед яких 1 688 вагонів хліба, 3 729 вагонів харчових запасів і 703 вагони сировини. Із Німеччини в Україну вивезено 14 336 вагонів з товарами, з яких 13 830 вагонів вугілля, 2 вагони олії, 504 — різних товарів¹⁰¹.

Однак за кілька днів після ратифікації постала подія, яка створювала загрозу позитивному розвитку відносин. Рада міністрів Української Держави поза порядком денним розглянула 30 липня 1918 року першим питанням звістку про поранення фельдмаршала Г. Айхгорна. Голові Ради Міністрів і міністру закордонних справ було доручено нанести візит німецькому послові Мумму з висловленням «глибокого жалю» і побажання від «всього українського народу і уряду, щоб високошанований Україною генерал-фельдмаршал скоро вичунав від страждань, котрі випали на його долю»¹⁰². Та фельдмаршал того ж дня помер. Смертельний

⁹⁹ Донцов Д.І. Рік 1918, Київ... С. 70.

¹⁰⁰ Почтовое сообщение с Германией, Австрией и Польшей // Киевская мысль. 1918. 25 (12) июля. № 120. С. 2.

¹⁰¹ Товарообмен между Украиной и Германией // Киевские ведомости. 1918. 15 (2) августа. № 138. С. 3.

¹⁰² Українська Держава. Т. 2. С. 191.

постріл здійснив кронштадтський матрос Борис Донської¹⁰³. Делеговані невідкладно вирушили до барона А. фон Мумма з висловленням співчуття. Представників Українського національного союзу, які теж нанесли візит до посольства з цього приводу, прийняв генеральний консул Е. Тіль¹⁰⁴. Делегати висловили обурення вбивством фельдмаршала представником російської партії, що спеціально для цього прибув до Києва, та втручанням більшовиків у внутрішні справи України, прагненням підірвати принципи української державності. Втім генконсул, висловивши вдячність за співчуття, зауважив, що вбивство трапилося «не без вини українців», вбачаючи зв'язок московських есерів із одеським терористичним угрупованням, яке веде ворожу роботу проти німців¹⁰⁵. Розмова закінчилася дипломатичним сподіванням на те, що вбивцю буде знайдено і покарано.

Російський очільник мирної делегації Х.Г. Раковський також офіційно висловив співчуття барону А. фон Мумму, однак отримав недвозначну відповідь: «Висловлюю вдячність за висловлення співчуття в цьому прискорбному випадку, а також надію на те, що радянській владі вдасться шляхом арешту злочинців висвітлити в усій повноті, як спонукань, якими керувалися злочинці, так і їхні особи»¹⁰⁶.

Повідомлення про вбивство в Києві німецького фельдмаршала блискучо сколихнуло українську і зарубіжну пресу. «Кіевская мысль» поспіль з офіційним повідомленням про вбивство фельдмаршала опублікувала текст грамоти гетьмана Павла Скоропадського від 30 липня 1918 року, в якій констатувалися заслуги «щирого і переконаного друга українського народу, метою якого було створення самостійної Української Держави» і вказувалося те, що злочин учинив заклятий ворог України і її союзників¹⁰⁷. В домовій церкві гетьманського палацу відслужили панихиду за загиблим, в якій взяли участь послы Німеччини, Австро-Угорщини і Болгарії, представники німецького військового командування та члени українського уряду на чолі з прем'єром Ф.А. Лизогубом¹⁰⁸. МЗС Української Держави поклали до гроба фельдмаршала вінок з написом українською і німецькою мовами: «Генералу-фельдмаршалу Ейхгорну,

¹⁰³ Див.: *Дорошенко Дмитро*. Історія України. Т. 2. ... С. 85. Д.І. Донцов згадував, що деякі газети опублікували звістку про вбивство фельдмаршала особою на прізвище «Донцов», що спричинило йому неприємності. *Донцов Д.І.* Рік 1918, Київ. С. 78–79.

¹⁰⁴ Представители украинского национального союза в германском посольстве // *Киевская мысль*. 1918, 7 августа (25 июля). № 125. С. 1.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Письмо барона Мумма // *Киевская мысль*. 1918. 10 июля (27 июня). № 112. С. 2.

¹⁰⁷ Грамота Гетман Всея Украины // *Киевская мысль*. 1918, 31 (18) июля. № 125. С. 1.

¹⁰⁸ Панихида // *Киевская мысль*. 1918, 31 (18) июля. № 125. С. 1.

другу и захиснику Української Держави»¹⁰⁹. Посол В.К. Липинський відвідав німецьке посольство у Відні для висловлення співчуття і заявив, що вбивцею не міг бути українець, хоч «урядової звістки про це» ще не мав¹¹⁰. На його переконання, замовником убивства міг бути лише той, «хто є проти ладу і незалежності України, ...підбурює, агітує, вбиває»¹¹¹.

Оцінка ситуації більшовицькою Росією була очікуваною. Російський посол у Берліні, відомий політичний діяч і син сімферопольського купця, А.А. Іоффе виступив у пресі з заявою, що Росія байдужа до внутрішніх українських справ, але, як люди політики, російські дипломати рішуче засуджують злочини, жертвами яких стали посол Німецької імперії в Росії граф В. Мірбах у Москві та фельдмаршал Г. Айхгорн у Києві¹¹². Ліва німецька преса вбачала в київському замаху серйозні ознаки того, що мир Росії і України Німеччині спричинить ще багато клопотів¹¹³. Московський і київський інциденти розглядалися як замах на Брестський мир. Права преса вимагала застосування найсуворіших заходів щодо Української Держави. Український посол у Берліні барон Ф.Р. Штейнгель відвідав державного канцлера Німецької імперії і висловив йому співчуття від імені українського уряду¹¹⁴.

Для барона А. фон Мумма ця подія мала особистий вимір. Занепокоєний власною безпекою через чутки про можливість нових замахів (у тому числі й на гетьмана), він обмежив пересування містом, посилив охорону і змінив місце розташування своєї резиденції¹¹⁵. Тим самим у готелі «Паласт» звільнилися кімнати, на які претендували інші іноземні представники. Німецький посол вирішив узяти відпустку й на деякий час залишити Київ, або взагалі не повернутися¹¹⁶. Вже на початку серпня київська преса повідомила про очікуваний незабаром від'їзд барона А. фон Мумма та його прощальні візити до послів «дружніх Німеччині держав»¹¹⁷.

¹⁰⁹ Венок министерства иностранных дел // Киевская мысль. 1918, 31 (18) июля. № 125. С. 1.

¹¹⁰ Український посол у Відні про київський атентат // Вісті закордонної преси. 1918, 7 серпня. № 59. С. 1.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Іоффе об убийствах в Москве и Киеве // Одесский листок. 1918. 8 августа (24 июля). № 160. С. 3.

¹¹³ Германская печать об отношении к Украине // Одесский листок. 1918. 8 августа (24 июля). № 160. С. 3.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Див.: *Пиріг Руслан*. Відносини України з Центральним державами... С. 277.

¹¹⁶ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году... С. 175.

¹¹⁷ Отъезд барона Мумма // Киевская мысль. 1918, 7 августа (25 июля). № 125. С. 1.

Між іншим німецька адміністрація в Києві продовжувала реалізувати свої завдання щодо переправлення з українських земель продовольства, розглядаючи як головну відповідальність Української Держави за Брестським мирним договором постачання продуктів і товарів до Німеччини. У зв'язку з тим, що в кінці липня збігав термін дії договору про товарообмін між УНР і Центральними державами, посол А. фон Мумм запропонував на початку серпня 1918 року створити комісію з попередніх переговорів щодо постачання Німеччині хліба, узгодивши пролонгування терміну дії угоди до 15 серпня. 2 серпня Рада міністрів Української Держави розглянула його наполегливу пропозицію і затвердила склад комісії, до якої увійшли С.М. Гутник (голова) — міністр торгівлі і промисловості, В.П. Тимошенко, С.С. Остапенко (службовці Міністерства торгівлі і промисловості), Б. Є. Гуревич (від Міністерства продовольства), Б.В. Матусевич (від Міністерства фінансів)¹¹⁸. Було також затверджено розмір фінансового забезпечення переговорів (25 тис. крб.)¹¹⁹. Віталися наміри представників української сторони відвідати Німеччину. Для виїзду українські громадяни мали отримати перепустку в МЗС Української Держави та відвідати консульський відділ німецько-української делегації, розташований у кімнаті № 26 готелю «Паласт»¹²⁰. У зв'язку з передбаченими переговорами посол А. фон Мумм переніс дату виїзду у відпустку.

Відпустка барона відсувалася також через підготовку офіційного візиту гетьмана П.П. Скоропадського до Берліна. Виникнення ідеї першого державного візиту стимулювала поїздка кримського міністра фінансів і юстиції графа В.С. Татищева і міністра закордонних справ Джафара Сейдамета Киримета до столиці Німецької імперії. Щоб перешкодити небажаному для свого уряду вирішенню там питання щодо Криму, гетьман доручив послу Української Держави в Німеччині барону Ф.Р. Штейнгелю з'ясувати ситуацію та відрядив до Берліна українську делегацію на чолі з головою Ради міністрів Української Держави Ф.А. Лизогубом.

На виконання доручення Ф.Р. Штейнгель доповів, що заступник міністра МЗС Німецької імперії Штумм запевнив його в тому, що кримська делегація не буде прийнята офіційно, а питання про Крим може

---

¹¹⁸ Українська Держава... Т. 1. С. 197.

¹¹⁹ Див.: *Пиріг Руслан*. Відносини України з Центральним державами... С. 279.

¹²⁰ О выезде в Германию // Киевская мысль. 1918, 31 (18) июля. № 125. С. 1; Справа виїзду до Німеччини // Відродження, щоденна безпартійна газета. 1918, 29 (18) грудня. Ч. 222. С. 3.

обговорюватися лише Українською Державою і Німецькою імперією¹²¹. Подібну позицію підтвердив і державний секретар імперського зовнішньополітичного відомства Пауль Гінце, перед яким Ф.А. Лизогуб порушив питання про підтримку німецькою стороною необхідності порозуміння кримського уряду з Українською Державою. За результатами переговорів український прем'єр оприлюднив заяву про визнання Німеччиною права України на «володіння півостровом» та можливість проведення переговорів з кримським крайовим урядом про приєднання Криму до Української Держави у разі його офіційного звернення до гетьмана¹²². П.П. Скоропадський констатував, що «поїздка до Берліна дала гарні результати»¹²³. Проте одна з необережних заяв у інтерв'ю Ф.А. Лизогуба — щодо можливості федерації з Росією — мала негативні наслідки, викликавши обурення українських патріотів та нерозуміння іноземними представниками¹²⁴.

Щоб закріпити домовленості та вирішити питання, пов'язані з Чорноморським флотом і формуванням української армії, потребувався державний візит. З проханням його організувати П.П. Скоропадський звернувся до німецького посла. Вже наприкінці серпня завдяки оперативності проведеної бароном А. фон Муммом роботи гетьман отримав повідомлення про дату його зустрічі з імператором Вільгельмом II. Її пропонувалося провести 5 вересня 1918 року¹²⁵.

Перший державний візит глави Української Держави тривав з 3 до 17 вересня 1918 року. До його завдань входило, крім політичних питань, погодження друку українських грошей в Німеччині, оплати за поставки продовольства не марками, а карбованцями¹²⁶, а також ознайомлення з організацією господарства та промисловості. П.П. Скоропадського в подорожі до Німеччини супроводжували через зайнятість посла економічними переговорами радник посольства граф Г. фон Берхем, секретар посольства Мейєр та капітан Вернер фон Альвенслебен¹²⁷, якого вважали помічником Г. фон Айхгорна та особистим ад'ютантом німецького імператора при гетьмані.

¹²¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 46.

¹²² Див.: *Сергіїчук Володимир*. Український Крим. К.: Українська Видавнича Спілка. С. 102–103.

¹²³ Скоропадський Павло. Спогади... С. 264.

¹²⁴ *Донцов Д.І.* Рік 1918, Київ... С. 36.

¹²⁵ *Скоропадський П.* Спогади... С. 271.

¹²⁶ Див.: *Пиріг Руслан*. Відносини України з Центральними державами... С. 279.

¹²⁷ URL: [https://de.wikipedia.org/wiki/Werner_von_Alvensleben_\(Politiker,_1875\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Werner_von_Alvensleben_(Politiker,_1875))

Посол А. фон Мумм вирушив на Берлін через Варшаву, де затримався на кілька днів¹²⁸. Напередодні виїзду з Києва він підписав 10 вересня 1918 року разом із С.М. Гутником та Й. Форгачем новий економічний договір, дія якого передбачалася до 30 червня 1919 року. В пресі цей акт встигли назвати тимчасовою угодою¹²⁹. Його особливість полягала в тому, що кількісні параметри хліба, який підлягав вивезенню, не вказувалися. 65 відсотків урожаю хліба мали залишатися в Україні для внутрішнього використання, 35 — призначалися для експорту¹³⁰.

Виконання Брестського мирного договору в частині надання товарів з Центральних держав та експорту з України станом на 10 вересня 1918 року мало такий кількісний вимір: а) імпорт з України: 1) хліб (пшениця, жито, овес, ячмінь, просо, гречка, горох, сочевиця, олійне насіння); борошно, крупа, висівки, макуха — 75 млн. пудів (коли б до 1 грудня 1918 року Центральним державам було не додано 40 млн. пудів хліба, то він мав замінюватися цукром на 1/8 частину недоданого хліба); 2) харчові продукти — 11 млн. пудів, худоба (вівці 880 штук, птиця 2 млн. штук); сало, масло, сир — 460 000 пудів); м'ясні консерви 200 000 пудів, яйця — 2500 вагонів (в вагоні 100–110 скринь по 1440 штук), цукор 2,5 млн. пудів (100–120 карб. за пуд), спирт 20 млн. літрів, 40% очищений; 3) сирівці: лісові матеріали — 11 200 вагонів (включаючи будівельний ліс, дрова і шпали), конопля — 7500 пудів, залізна руда 37,5 млн. пудів, марганцева руда — 3 млн. пудів, шкіри великі 800 000 штук, дрібні 700 000 штук, тютюн — 600 000 пуд; б) експорт з Центральних держав: 1) сирівці мінеральні: вугілля — 9 млн. пудів (кількість з Горішнього Шлеську і Рейн-Вестфальських копалень); нафтопродукти; бензин важкий — 300 тонн і середній — 20 тонн; гас — 600 тонн (кількість на вересень), мазут — 1200 тонн, легка машинна олива — 300 тонн, середня — 600 тонн, важка — 600 тонн; циліндрові масла — 300 тонн, вулканова олія — 300 тонн, автомобільна олива — 305 тонн, автомобільне мастило — 30 тонн¹³¹.

Німецька і австро-угорська сторона сприяли розширенню контактів у сфері промисловості, шукаючи нові форми співпраці. На початку липня військового аташе місії, уповноваженого Вищого командування армією Австро-Угорщини Моріца Фляйшмана фон Тайсрука змінив Уповноважений генерал-майор імператорського і королівського Австро-угорського корпусу в Києві граф Лелію фон Спаннокі. Йому, як і його

¹²⁸ Поездка барона Мумма // Одесские новости. 1918, 18 (5) сентября. № 10796. С. 1.

¹²⁹ Новый договор с Центральными державами // Киевская мысль. 1918, 13 сентября (31 августа). № 160. С. 2.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 195–196.

попереднику, підпорядковувалися всі військовослужбовці Австро-Угорщини, дислоковані в Києві та в німецькій зоні окупації¹³². Проте свою діяльність він розпочав з візиту до міністра фінансів¹³³, оскільки його обов'язки поширювалися й на питання організації контактів представників промислових кіл обох країн. Розпорядження Л. фон Спаннокі з військово-політичних та економічних питань мали виконувати офіцери генерального штабу Австро-Угорщини при армійському корпусі Г. Айхгорна, представники Австро-Угорщини в німецько-австро-угорському економічному управлінні та у місіях у справах військовополонених¹³⁴. Повноваження економічного характеру мали також капітан Йозеф Дароці (уповноважений при економічному управлінні) та майор Франц Бухар (уповноважений начальника військових залізничних шляхів і начальника цісарсько-королівського штабу при залізничному управлінні в Києві)¹³⁵.

10 вересня 1918 року граф Л. фон Спаннокі повідомив голові Ради Міністрів Ф.А. Лизогубу, що Державний Союз австрійської промисловості очікує з України зацікавлених осіб: фабрикантів, інженерів, великих промисловців, делегатів центральних установ для ознайомлення із заводами австрійської промисловості. Союз брав на себе організацію зустрічі та супровід українських делегатів. У зв'язку з цим пропонувався Раді міністрів Української Держави поширити цю інформацію серед представників промислових і технічних кіл з метою з'ясування, хто хоче відвідати Австрію чи Угорщину, і повідомити, яка галузь відряджає делегатів, скільки їх, який час найбільше підходить для поїздок¹³⁶.

Створити належні умови для представників торговельних кіл, які приїздили в Українську Державу з метою з'ясування можливостей української економіки для встановлення подальших контактів, мали співробітники консульства. Його очільник Е. Тіль та радник Г. Берхем за відсутності посла А. фон Мумма керували німецьким представництвом. У вересні 1918 року Київ відвідав генеральний директор гамбурзького заводу залізних і бронзових виробів Роберт Кебер, який поспіль із забезпеченням інтересів своєї фірми в таганрозькому відділенні гамбурзького заводу вивчав питання щодо започаткування нових зв'язків німецької машинобудівної промисловості з Україною¹³⁷.

¹³² Див.: Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки... С. 251.

¹³³ Хроника // Киевская мысль. 1918, 11 июля (28 июня). № 113. С. 1.

¹³⁴ Див.: Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки... С. 251.

¹³⁵ Там само. С. 251–252.

¹³⁶ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 81.

¹³⁷ Крах германской оккупации на Украине. С. 106–107.

У цей час гетьман, окрім участі в протокольних заходах, зустрівся у Берліні з представником Польського королівства графом Францішеком Пулаським, який мав на меті з'ясування питання про встановлення дипломатичних відносин між Польщею та Українською Державою¹³⁸; з кримським представником графом В.С. Татіщевим; перед поверненням в Україну оглянув деякі візрцеві сільські господарства¹³⁹. Граф Татіщев зі свого боку висловив готовність до переговорів за умови зняття економічної блокади та надання автономії Криму.

На завершення візиту гетьман улаштував урочистий обід на честь посла А. Мумма та генерала В. Гренера в приміщенні Посольства Української Держави в Берліні (за іншими даними — в готелі «Алдон»)¹⁴⁰. Запрошення на обід отримали український посол Ф.Р. Штейнгель та члени супроводу гетьмана. П.П. Скоропадський попрощався з бароном А. фон Муммом увечері після відвідання з учасниками урочистого обіду «Летючого голландця» Р. Вагнера в Королівській опері, оскільки посол у Київ не повертався, офіційно перебуваючи у відпустці¹⁴¹.

Проте німецьке посольство в Києві цей факт не афішувало. На початку жовтня 1918 року в київській пресі з'являлися то повідомлення про те, що барон А. фон Мумм не повернеться до Києва, а на його місце призначено депутата Рейхстагу, одного з лідерів правого крила німецьких соціал-демократів, журналіста Альберта Зюдекума¹⁴², то спростування цих чуток. Посольство офіційно повідомляло, що А. фон Мумм офіційно перебуває в шеститижневій відпустці, термін якої ще не збіг¹⁴³. Публікувалися також інформації про нагородження барона Мумма під час відпустки орденом Червоного Орла та про його швидке повернення до Києва¹⁴⁴. Проте невдовзі чутки виявилися обґрунтованими. Київське відрядження стало останнім в дипломатичній кар'єрі барона А. фон Мумма.

Тим часом німецька влада посилювала тиск на іноземні представництва. В Харкові німецьке командування змусило залишити Україну ще влітку уповноваженого британського (Блеккі) та французького

¹³⁸ Дипломатическое сношение Украины с Польшей // Киевское утро. 1918, 9 сентября (27 августа). № 11. С. 2. У вересні 1921 року Ф. Пуласький очолив польське посольство в радянській Україні.

¹³⁹ Гетман в Германии // Одесские новости. 1918, 18 (5) сентября. № 10796. С. 1

¹⁴⁰ Дорошенко Дмитро. Історія України 1918–1923 рр. ... С. 265.

¹⁴¹ Скоропадський П. Спогади... С. 281–282.

¹⁴² В листопаді 1918 року А. Зюдекум обійняв посаду міністра фінансів Пруссії.

¹⁴³ Опровержение слухов о фон Мумме // Киевская мысль. 1918, 20 (7) октября. № 191. С. 2.

¹⁴⁴ Поездка барона Мумма // Киевская мысль. 1918. 23 (10) октября. № 194. С. 3.

(Муррон) консульств. Пояснювалися дії просто: «в зв'язку з посиленням агітації колишніх союзників на Україні проти німецької окупації, не може бути допущене перебування в Харкові будь-якого офіційного представника народів, які перебувають в стані війни з центральними державами»¹⁴⁵. В разі перебування в місті після 20 липня консулам загрожував арешт¹⁴⁶. Попри те, що Муррон проживав і працював у Харкові з 1881 року й мав власність у місті, його разом із британським колегою зобов'язували залишити межі України і виїхати в Росію. Британський, французький та італійський консули були видворені з Бердянська, а грецький консул Апостиліди та французький консул Дюма залишили Севастополь¹⁴⁷. У Києві на початку вересня втратили повноваження старійшина консульської колегії Перикл Гріпарі та італійський консул Карл Фішман, загроза нависла над іспанським консулом Стеліо Василяді. В цей час фінал Першої світової війни був уже прогнозованим і дії німецьких представників почали втрачати категоричність.

Проте німецька сторона рішучо спростовувала чутки про залишення її військами України, що почали ширитися у зв'язку із заявою американського президента Вудро Вільсона в жовтні 1918 року про неможливість встановлення перемир'я поки війська Центральних держав перебувають на чужій території. Офіційні німецькі джерела повідомляли, що слухи про це не мають жодних підстав: Україна не може вважатися окупованою німцями країною, оскільки німецькі війська прийшли на запрошення українського уряду не з метою завоювання, а лише задля відновлення нормального життя і порядку в дружній державі. Тим самим заперечував 6-й пункт програми Вудро Вільсона¹⁴⁸ щодо України¹⁴⁹.

¹⁴⁵ Высылка консулов держав согласия // Одесский листок. 1918, 23 (10) июля. № 148. С. 1–2.

¹⁴⁶ Высылка консулов // Киевская мысль. 1918. 16 (3) июля. № 116. С. 2.

¹⁴⁷ Там само. С. 2

¹⁴⁸ В п. 6 йшлося про таке: «Звільнення всіх російських територій і таке розв'язання питань, в яких зацікавлена Росія, яке гарантує їй найбільш повне й вільне сприяння з боку інших націй у справі отримання повної і безперешкодної можливості ухвалити незалежне рішення щодо її власного політичного розвитку та її національної політики та забезпечення їй привітного прийому до співтовариства вільних націй при тому образі правління, який вона сама для себе обере. І більше ніж прийом, також і всіляку підтримку в усьому, чого вона потребує і чого вона сама собі бажає. Ставлення до Росії з боку націй, її сестер, в майбутні місяці буде пробним каменем їхніх добрих почуттів, розуміння ними її потреб та вміння відокремити їх від своїх власних інтересів, а також показником їхньої мудрості і безкорисливості їхніх симпатій».

¹⁴⁹ Опровержение слухов // Одесские новости. 1918, 12 октября (29 сентября), № 10815. С. 2.

Політичні питання продовжували відігравати істотну роль у діяльності дипломатичних і консульських представників Німецької імперії. Зокрема втручання дипломатичних представників окупаційної влади в стосунки гетьманського уряду з представниками більшовицької мирної делегації та тиск на міністра внутрішніх справ Української Держави І.О. Кістяківського щодо звільнення арештованих співробітників консульств РСФРР у Києві й Одесі на початку жовтня 1918 року стимулювали розпочатий гетьманом після повернення з Німеччини процес зміни уряду. Формування нового складу гетьманського уряду в жовтні 1918 року відбувалося під контролем генерального консула Е. Тіля та радника посольства графа Г. Берхема¹⁵⁰. Вони особисто обговорювали з гетьманом кандидатури на посади міністрів та зустрічали з делегаціями різних партій¹⁵¹. Після таких зустрічей із гетьманом на консультацію до Е. Тіля намагалися потрапити представники всіх політичних сил. Він зустрічався з представниками очолюваного на той час В.К. Винниченком Українського національного союзу, Демократично-хліборобської партії, соціалістів-федералістів. Після тривалої бесіди з Е. Тілем лідера партії соціалістів-федералістів А.В. Ніковського газети повідомили про досягнуту домовленість щодо чотирьох українських діячів у складі майбутнього кабінету¹⁵². За спогадами Д.І. Донцова, розмова з Е. Тілем велася не лише щодо перспектив формування кабінету. На вимоги припинити видання російських військових газет (зокрема, «Наша Родина»), вислати з України російських агітаторів на чолі з українофобом графом Г.О. Бобринським, що з'їхались у Київ з відома німців, консул Е. Тіль відповів «дуже чемно і куртуазно», принципово «згоджуючись на все», по суті — не згоджуючись ні з чим¹⁵³.

Австро-угорське представництво в цей час очолив радник Еміль Егон Принц цу Фюрстенберг. Як зауважив П.П. Скоропадський, граф Й. Форґач мав великі плани, але вони не втілилися, й він «на початку вересня зник, передавши посольство князю Фюрстенбергу»¹⁵⁴. Втім в останньому штатному розписі австро-угорського представництва, датованому 11 жовтня 1918 року, як надзвичайний і уповноважений посол значився Й. Форґач, радник — Е. Фюрстенберг, консул — Макс фон Гоффінгер, секретар — др. фон Мочоні, др. Іштван фон Ревічкі, др. фон Кляйнвахтер — віце-консул, фон Пітлік — консульський аташе, Роман Дінтер — радник

¹⁵⁰ Крах германской оккупации на Украине... С. 128, 141–142.

¹⁵¹ Там само. С. 141.

¹⁵² А.В. Никовский у фон-Тиля // Киевская мысль. 1918, 20 (7) октября. № 191. С. 2.

¹⁵³ Донцов Д.І. Рік 1918, Київ... С. 105–106.

¹⁵⁴ Скоропадський Павло. Спогади... С. 241.

консульської канцелярії. Хлопецкі — секретар консульської канцелярії, фон Келер — офіціал місії та Цак — асистент-рахівник¹⁵⁵. У своєму інтерв'ю київським журналістам щодо позиції Австро-Угорщини у зв'язку із заявою президента США Вудро Вільсона граф Е. Фюрстенберг висловив упевненість в тому, що буде досягнуто домовленості між країнами, які воюють, наголосив на миролюбній політиці Австрії та вказав на ключовий для України принцип Вудро Вільсона — право народів на самовизначення. Автономна Україна, на його переконання, — факт, що не підлягає сумніву, і лише від волі українського народу залежатиме, в які відносини вона вступатиме зі своїми сусідами¹⁵⁶.

На той час у Києві не було уже й Макса Гоффінгера. Він перебував упродовж 14 вересня — 31 жовтня 1918 року у відпустці у Відні. Лише 9 листопада М. Гоффінгер дістався Берліна, повертаючись до місця призначення з відпустки, але через події в Польщі не зміг їхати далі. Розпочате в останні дні жовтня в Західній Галичині роззброєнням австро-угорських військ повстання охопило Краків, Цешин, Освенцим, Жешов, Тарнов, Перемишль, Сянок, Люблін, інші міста і завершилося відновленням 11 листопада 1918 року польської державності. Вже 19 листопада зарубіжні країни отримали підписану Юзефом Пілсудським ноту про створення незалежної Польської держави¹⁵⁷. За погодженням із зовнішньополітичним відомством М. Гоффінгер з Берліна повернувся назад¹⁵⁸. Завдання Е. Фюрстенберга в цих умовах полягало в «посиленні політичної компоненти австро-угорських військ в Україні, які часто діяли на власний розсуд»¹⁵⁹. У князя Е. Фюрстенберга, як і графа Й. Форгача, гетьманові П.П. Скоропадському неодноразово доводилося просити коментарів щодо невизначеності австрійської політики, яка принципово відрізнялася від однозначної підтримки його уряду німцями¹⁶⁰.

Водночас князь Е. Фюрстенберг демонстрував прихильність до українського національного руху¹⁶¹. Принаймні це зауважила делегація демократів-хліборобів у складі М.І. Міхновського, В.М. Шемета і Д.І. Донцова. В бесіді з ними князь заявив, що австро-угорський уряд вважає

¹⁵⁵ Агстнер Р. Про цісарів, консулів і купців... С. 313.

¹⁵⁶ У австро-венгерского посла // Киевская мысль. 1918, 13 октября (30 сентября). № 185. С. 2.

¹⁵⁷ Польща — Нарис історії / За ред. В. Ланджецького та Є. Брацисевича. Варшава, 2015. С. 227–229.

¹⁵⁸ Archiv der Republik. Neue Administrative Registratur. F 4. K 63.

¹⁵⁹ Україна між самовизначенням та окупацією... С. 124.

¹⁶⁰ Скоропадський Павло. Спогади... С. 208.

¹⁶¹ Демократи-хлібороби у принца Фюрстенберга // Одесские новости. 1918, 19 (6) октября. № 10820. С. 3.

необхідною участю українських представників на мирному конгресі, оскільки становище України як самостійної держави визначилося¹⁶².

Та військова поразка країн Четверного союзу і умови Комп'єнського перемир'я визначили подальшу долю дипломатичних представництв Німецької та Австро-Угорської імперій, які зникали з політичної карти світу. Головним завданням німецької адміністрації після поразки стало забезпечення виведення своїх військ з України. Однак українська сторона мала сподівання, що цей процес не буде надто швидким. На прохання посла Української Держави в Болгарії О.Я. Шульгина за сприяння іспанського представника в Софії уряд Королівства Іспанії звернувся з нотою до держав Антанти і США про залишення німецьких військ на території України та окупованих територіях колишньої Російської імперії до сформування української армії, щоб урятувати від анархії й руїни та неминучого економічного знищення¹⁶³. Про це О.Я. Шульгин повідомив телеграмою в Київ. Рада міністрів Української Держави схвалила його дії як такі, що відповідали наданим послу інструкціям та інтересам українського народу¹⁶⁴. В пресі повідомлялося, що дипломатичний крок українського представника був узгоджений із представниками БНР, Литви й інших новоутворених країн Прибалтики¹⁶⁵.

Проте невдовзі «Киевская мысль» опублікувала ноту протесту проти твердження щодо узгодженості питання з представниками згаданих країн. Єдиним представником Латвії в Україні, — стверджувалося в документі — є Латиський центральний комітет на Україні, до складу якого входить один із членів Латиської тимчасової національної ради. Сформована в травні 1918 року Латиським зібранням рада призначила уповноваженого, який підтримував контакти з евакуаційними інституціями та командуванням німецького війська і опікувався евакуацією латишів з України¹⁶⁶. Від березня 1918 року діяла в Києві й Литовська національна рада з обмеженими консульськими повноваженнями. 21 червня 1918 року Д.І. Дорошенко приймав литовську делегацію на чолі з адвокатом, громадським і політичним діячем, колишнім членом Державної думи Росії Мартінасом Ічасом (Martynas Icas, 1885–1941). Він брав активну

---

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Просьба об оставлении германских войск на Украине // Киевская мысль. 1918, 1 ноября (19 октября). № 202. С. 2.

¹⁶⁴ К вопросу о неотозвании германских войск // Одесский листок. 1918, 3 ноября (21 октября). № 10833. С. 2.

¹⁶⁵ К вопросу о неотозвании германских войск // Одесский листок. 1918, 4 ноября (22 октября). № 10834. С. 4.

¹⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 6–6 зв.

участь у створенні національного уряду Литви, а до Києва приїхав за дорученням Тариби організувати повернення біженців і військовополонених на батьківщину. Під час зустрічі йшлося про встановлення дипломатичних та економічних відносин між Литвою і Україною¹⁶⁷. Діяльність національних представництв мала особливе значення після ухвалення 2 липня 1918 р. закону про українське громадянство, що унормовував права громадян Української Держави і встановлював умови евакуації біженців та військовополонених.

Латиський центральний комітет справді був визнаний гетьманським урядом офіційним представником Латвії в Українській Державі з виконанням консульських обов'язків у частині видавання національних паспортів громадянам Латвії¹⁶⁸. Він розташовувався в кім. 26 буд. № 50 на вул. Хрещатик. Комітет очолював делегат З'їзду народів Росії у Києві Кристап (Христофор) Оттонович Бахман (Kristaps Bahmanis, 1867–1942). Водночас він виконував обов'язки представника Латвії в Криму, Грузії, Вірменії, Всевеликому Війську Донському і на Кубані. Учасник революції 1905–1907 років, юрист за освітою К.О. Бахман під час Першої світової війни працював у Центральному комітеті біженців (1915–1918 рр.), був членом тимчасової земельної ради Курляндії, секретарем Латиської тимчасової національної ради. Право охорони інтересів та майна латиських громадян в Українській Державі до моменту встановлення офіційних дипломатичних відносин між Україною і Латвією надавалося комітету. Обов'язки скарбника комітету виконував І. Попену. Він зокрема опікувався збиранням коштів на допомогу безробітним, серед яких було багато інтелігенції¹⁶⁹.

18 жовтня 1918 року Міністерство внутрішніх справ Української Держави визнало правоможність національних тимчасових посвідчень, виданих Латиським центральним комітетом¹⁷⁰. Київські латиші система-

---

¹⁶⁷ В Міністерстві закордонних справ // Нова Рада. 1918. 22 (9) червня. № 106. С. 2. 13 липня М.М. Ічас увійшов до складу Державної ради Литви, був міністром торгівлі і промисловості в першому складі Тимчасового уряду Литви.

¹⁶⁸ Там само. Арк. 7.

¹⁶⁹ В Латишському центральному комітеті // Нова Рада. 1918, 27 (14) березня. Ч. 43. С. 4.

¹⁷⁰ Такими, що мають право отримати паспорти, визнавалися особи: а) громадяни Латвії; б) ті, хто подав згідно з законом від 2 липня 1918 р. заяву про отримання або відмову від українського підданства і одержав від губернських староств тимчасові посвідчення строком на 6 місяців або національні посвідчення на час, установлений Національною Радою Латвії; в) ті, хто приїхав в Україну після оголошення закону від 2 липня 1918 р.; г) ті, хто опинилися випадково в Україні як біженці чи військово-

тично отримували через пресу нагадування про можливість прийняти українське громадянство або відмовитися від нього відповідно до закону, отримавши національні паспорти або посвідчення в приміщенні комітету¹⁷¹.

Після поразки Німецької імперії держави Антанти визнали підпільну Латвійську національну раду фактичним урядом Латвійської республіки, яка 18 листопада 1918 року проголосила незалежність. Через тиждень незалежність Латвії визнала Німеччина. Це додавало ваги новій державі на міжнародній арені та впевненості її представникам у Києві. В ноті стверджувалося, що жоден із членів комітету не брав участі в будь-яких нарадах, де обговорювалося питання про німецькі війська в Україні. Відтак робилося застереження, що це могло бути вимислом, або в нараді брали участь приватні особи чи представники прибалтійського німецько-дворянського ландстагу. Ноту підписали голова Латиського тимчасового національного комітету К. Бахман та представники латиського центрального комітету — голова В. Земіт та секретар К. Залт¹⁷².

Не підтверджувалася й опублікована в українських газетах інформація, ніби отримана з авторитетних джерел у МЗС Української Держави, про готовність Англії визнати Українську Державу і надати їй підтримку задля збереження порядку в країні¹⁷³. Готовність підтримувати Україну збройними силами зарубіжних країн до остаточного формування української армії ніби виявляли й інші держави Антанти, інтереси яких з Німеччиною в Україні не стикалися.

З метою переконати канцлера Німецької імперії Максиміліана Баденського не виводити з України німецькі частини до приходу військ Антанти 22 жовтня 1918 року до Німеччини виїхав Д.І. Дорошенко, тоді ще міністр закордонних справ. Наступного дня німецька влада дала свою згоду на те, щоб Українська Держава зав'язала дипломатичні зносини в широкому масштабі з державами Антанти та нейтральними країнами. Німеччина прийняла програму Вудро Вільсона й визнала право народів на самовизначення¹⁷⁴. Переговори з цього питання Д.І. Дорошенко пла-

---

полонені, які залишили свої домівки в Латвії і через військові події не могли евакуюватися в рідну країну.

¹⁷¹ Латвійський національний комітет на Україні // Киевская мысль. 1918. 13 октября (30 сентября). № 185. С. 3.

¹⁷² Возражение представителей Латвии (письмо в редакцию) // Одесский листок. 1918, 1 декабря (18 ноября). № 10836. С. 4.

¹⁷³ Международное положение на Украине // Одесский листок. 1918, 4 ноября (22 октября). № 10834. С. 4.

¹⁷⁴ Международные отношения Украины // Одесские новости. 1918. 23 (10) октября. № 10823. С. 2.

нував провести з представниками дипломатичних місій Антанти у Берні, куди виїхав з Берліна¹⁷⁵.

Після поширення офіційної відповіді німецького уряду президентові США Вудро Вільсонові, в якій зокрема висловлювалася готовність за узгодженням із австро-угорською стороною встановити перемир'я для виконання його пропозиції про звільнення окупованих областей і надати йому право скликати змішану комісію для укладання необхідної для звільнених територій угоди¹⁷⁶, в київських газетах з'явилися відповідні заяви. Українська преса широко повідомляла, що німецький імперський уряд «не має заперечень» проти бажання уряду Української Держави вступити в дипломатичні відносини з урядами нейтральних країн і країн згоди. Наголошувалося, що німецькі війська перебувають на українській території лише для надання підтримки українському уряду в справі відновлення порядку і нормальних умов, тому їхня присутність не може розглядатися як перешкода для встановлення Україною дипломатичних відносин, продиктованих державними інтересами¹⁷⁷.

Коментуючи ідеї Вудро Вільсона українській пресі, німецький генеральний консул Еріх Тіль висловив думку про те, що майбутні взаємини Німеччини з її сусідами після встановлення миру залежатимуть від внутрішніх змін, які відбулися в Німеччині, що їх називають «одним словом — демократизація»¹⁷⁸. Він вважав, що напрями зовнішньої політики Німеччини, нові засади якої продемонстровані мирною пропозицією німецького уряду президенту В. Вільсону, має визначати народна більшість. Щодо українсько-німецьких відносин Е. Тіль висловив упевненість у їх зміцненні в нових умовах.

Увага киян та іноземних представників у Києві в цей час була прикута до поведінки німецьких військ, які здійснювали охорону Києва. Українські газети систематично повідомляли про настрої серед німецьких солдат, наголошуючи, що «вони стоять за збереження дисципліни і порядку. Заняття й караули здійснюють у звичайному режимі»¹⁷⁹. Рішенням наради делегатів німецького гарнізону в Києві було схвалено створення ради солдатських депутатів у Києві, до якої мали увійти

¹⁷⁵ Украина и Державы Согласия // Киевская мысль. 1918, 2 ноября (30 октября). № 212. С. 2.

¹⁷⁶ Ответ Германии Вильсону // Киевское утро. 1918. 14 (1) октября. № 19. С. 1.

¹⁷⁷ Германия и внешние сношения Украины // Киевская мысль. 1918. 22 (9) октября. С. 3.

¹⁷⁸ У германского посла // Киевская мысль. 1918. 13 октября (30 сентября). № 185. С. 2.

¹⁷⁹ Настроение германских солдат на Украине // Одесские новости. 1918, 14 (1) ноября. № 10841. С. 3.

представники солдатів і офіцерів. Увечері 12 листопада 1918 року в підвальному приміщенні готелю «Континенталь» відбувся мітинг німецьких солдатів, в якому взяли участь 600 осіб¹⁸⁰. Офіцери прагнули роз'яснити їм причини перебування в Україні, донести думку про те, що їх батьківщина голодує, а повернутися додому — «з одного боку, значить збільшити кількість ротів; з другого — це може потягти порушення порядку в Україні»¹⁸¹. Наступного дня в Soldatengeheime на Хрещатику о 10-й ранку за участі 400 осіб солдатів і значної кількості офіцерів відбулося відкриття німецької ради. Її головою обрали фельдфебеля Й. Кірхнера. У своїй промові він наголосив, що німецький солдат став громадянином, висловив надію, що Німеччина піде шляхом, який виключає можливість руйнівної діяльності. На пропозицію солдата Шпенінга було прийнято нове положення про німецьких солдатів. Його ключовими пунктами було визнання за солдатами прав громадян, негайне повернення на батьківщину, зрівняння солдатів у продовольчих питаннях з офіцерами, відміна дисциплінарних стягнень та контролю солдатського листування, дозвіл караульним носити кашкети замість касок, усунення посад денщиків¹⁸².

Виїзд німців з Києва розпочався вже 14 листопада 1918 року, напередодні початку антигетьманського повстання¹⁸³. За кілька днів вимогу німецьким військам захищати Київ до прибуття військ Антанти дистанційно висунув французький консул Еміль Енно. Він отримав у Яссах призначення до Києва, й звідти, а трохи згодом з Одеси (куди лише зміг доїхати), надсилав телеграми і давав вказівки телефоном. Свою функцію він вбачав у забезпеченні взаємодії з німцями щодо виконання умов Комп'єнського перемир'я в частині підтримання порядку і дисципліни на місцях, де їх застало припинення вогню, обіцяючи, що невдовзі з території Румунії надійде союзницька піхота, а до чорноморських портів — флот.

Як згадував фінський представник Г. Гуммерус, «кілька німецьких полків спробували відігнати військо Симона Петлюри на Козятин. Однак проливати у боях свою кров німці не хотіли. Після кількох незначних сутичок розпочалися переговори, що завершилися перемир'ям між німецькими військами і українським республіканським урядом. Обидві сторони зобов'язалися відступити на обумовлену лінію, і українці

¹⁸⁰ Германцы в Киеве // Одесские новости. 1918, 14 (1) ноября. № 10841. С. 3.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Там само.

¹⁸³ Об очищении Крыма и Украины // Одесские новости. 1918, 15 (2) ноября. № 10843. С. 4.

гарантували вільний рух німецьких солдатських потягів»¹⁸⁴. Угоду було укладено 12 грудня 1918 року після переговорів з Директорією дипломата графа Г. Берхема та представника київської німецької солдатської ради Й. Кірхнера, які спеціально їздили з цією метою до Вінниці. В документі наголошувалося, що вирішення долі столиці двома іноземними державами принижує гідність українців. Представники Директорії заявили про свій намір негайно зайняти Київ, щоб встановити порядок і спокій у всій країні¹⁸⁵. Німці зобов'язалися не перешкоджати вступу 50-тисячної армії УНР в Київ та дотримуватися нейтральної позиції щодо повстанців, а ті пообіцяли підтримувати порядок у місті й сприяти поверненню німецьких військ на батьківщину та забезпечити обмін військовополоненими¹⁸⁶. Радник німецького посольства Г. Берхем поінформував про домовленості гетьмана П.П. Скоропадського. 14 грудня 1918 року в приміщенні готелю «Паласт», в апартаментах турецького посла, де ще нещодавно розташовувалося німецьке посольство, гетьман підписав грамоту про зречення влади.

* * *

Таким чином, перебування німецького та австро-угорського представництв, які прибули до Києва із чітко окресленою економічною метою, що полягала в забезпеченні постачання продовольства до Німецької та Австро-Угорської імперії, завершилося через поразку Центральних держав у Першій світовій війні. Загалом діяльність дипломатичних установ тривала близько 9 місяців. Правові підстави для започаткування українсько-німецьких дипломатичних відносин склав Брестський мирний договір, підписаний 27 січня 1918 року. Економічна місія німецького і австро-угорського посланників поступово розширилася політичними завданнями. Процедура створення представництв, призначення дипломатичних і консульських представників, вручення вірчих грамот та отримання консулами екзекватур відбувалися в повній відповідності до норм міжнародного права. Відповідно українські посольства було створено в Берліні та Відні, консульство в Мюнхені. Тим самим засвідчувалося взаємне визнання держав.

Проте поведінка представників німецької адміністрації та офіційних дипломатичних і консульських представників у Києві не свідчила про ставлення до Української Народної Республіки/Української Держави як

---

¹⁸⁴ Гуммерус Г. Україна в переломні часи. С. 127.

¹⁸⁵ Договор немцев с Директорией // Киевская мысль. 1918. 15 (2) декабря. № 240. С. 2.

¹⁸⁶ Там само. С. 128.

до рівноправного партнера в міжнародних відносинах. Попри зусилля української делегації щодо змін у тексті Брестського мирного договору, ключовими моментами для німецької сторони залишалися окреслені в першому варіанті договору пріоритети: припинення війни, встановлення дипломатичних і консульських відносин, зобов'язання України щодо поставки продовольства в Німеччину. Аналогічні очікування мала Австро-Угорщина. Дипломатичні та консульські представництва Німецької та Австро-Угорської імперій стали передусім інструментом контролю за організацією поставок товарів з України в Німеччину та Австро-Угорщину, налагодження вигідних Німеччині та Австро-Угорщині економічних відносин, а також каналом впливу на українську політику й прийняття державних рішень. Діяльність ця не мала очікуваної ефективності. З цього приводу посол Фінляндії Герман Гуммерус, що був свідком цих подій, справедливо констатував: «Німеччині не вдалося розв'язати продовольче питання, а Україна залишилася такою ж беззахисною перед внутрішньою анархією та більшовицьким наступом, як і в січні 1918 року»¹⁸⁷. Австро-Угорщина залишилася єдиною стороною серед підписантів Брестського мирного договору, яка не ратифікувала цей міжнародний акт з політичних міркувань, очікуючи втім від України виконання економічних зобов'язань.

3.2. Консули нейтральних держав: між німецькою адміністрацією і українським урядом

Після державного перевороту 29 квітня 1918 року представники «старого» консульського корпусу опинилися перед проблемою легалізації своєї діяльності новою владою. Чи не єдиному серед них І.М. Вітенбергу вдалося отримати від уряду Персії офіційне уповноваження на продовження діяльності в Київському окрузі й завдання «зав'язати з новою владою дружні економічні та інші, пов'язані з цим, корисні відносини»¹⁸⁸. Відтак він очікував на підтвердження гетьманом своїх повноважень. В.Д. Мозерт робив спробу за сприяння МЗС Української Держави налагодити контакт із норвезьким послом у Петрограді,

¹⁸⁷ Там само. С. 133.

¹⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 12.

оскільки поштово-телеграфний зв'язок було зруйновано, а кур'єрський не налагоджено¹⁸⁹. Відтак норвезький консул не мав точних відомостей про свою місію. Тісну співпрацю з МЗС Української Держави розпочав С.С. Василяді: викладав на Консульських курсах, брав участь у нарадах із питань консульських тарифів та в розробленні альбому документів консульського діловодства.

Організація взаємодії з консульським корпусом у МЗС Української Держави (в тому числі посвідчення підписів консулів для представництва в українських судах) покладалася на консульський відділ, який спершу підпорядковувався департаменту чужоземних зносин, а після уточнення структури відомства — політичному департаменту. Відділ очолював Йосип Суховерський — фаховий юрист, доктор права, випускник Чернівецького університету, котрий працював у зовнішньополітичному відомстві ще з кінця 1917 року¹⁹⁰. Продовжили перебування на своїх посадах за доби Української Держави й деякі інші співробітники консульського відділу, що мали досвід співпраці з іноземними представництвами¹⁹¹.

Консули нейтральних країн трималися відокремлено від нових іноземних представників, які почали з'їжджати до Києва. Засідання консульської колегії стали своєрідним закритим клубом. На них обговорювалися поточні проблеми й ухвалювалися узгоджені рішення. У нових умовах продовження виконання консульських обов'язків будь-ким із них залежало від рішення німецької влади. Першими постраждали старійшина консульської колегії грецький консул П.П. Гріпарі та іспанський консул С.С. Василяді. Їх арештували 25 травня 1918 року за звинуваченням в діяльності, скерованій на шкоду інтересам Центральних держав. Окрім консулів, були арештовані румунський діяч Прекул, секретар іспанського консульства Т. Мулен і перекладач МЗС Української Держави француз Бартерот, інші працівники іноземних консульств. Німецька влада пояснювала причину арештів виявленням у Києві таємної організації, що діяла в одній із аристократичних садиб. Усіх арештованих утримували в Лук'янівській в'язниці¹⁹².

У зв'язку з арештами консулів 28 травня 1918 року відбулося термінове засідання консульської ради. За результатами обговорення питання учасники наради вирішили вжити всіх заходів до звільнення голови консульської колегії П.П. Гріпарі. Представники колегії нанесли

¹⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 23.

¹⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 24.

¹⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 37.

¹⁹² К аресту консулов // Одесский листок. 1918, 29 (16 мая). № 104.

візити прем'єру Ф.А. Лизогубу, міністру закордонних справ Д.І. Дорошенку, німецькому послу А. фон Мумму з метою висловлення протесту проти порушення норм міжнародного права. Вони вимагали, щоб питання про арешт С.С. Василяді і П.П. Гріпарі перейшло до «обговорення кабінету». Незабаром семидесятирічного П.П. Гріпарі за клопотанням колег через похилий вік перевели до готелю «Континенталь», де він продовжував перебувати під арештом¹⁹³. Звинувачень особисто йому не було висунуто, його навіть не допитали.

Першим звільнили іспанського консула С.С. Василяді з умовою не виїжджати з Києва. Він одразу наніс візит Д.І. Дорошенку й мав тривалу бесіду з міністром щодо підстав інкримінованих консулам звинувачень. Погодившись із зауваженням консула про те, що захист інтересів підданих їхніх держав не має відношення до англо-французької політики, Д.І. Дорошенко запропонував йому подати ноту протесту. Консульська колегія розпочала її підготовку¹⁹⁴. Проте офіційна позиція міністерства залишилася невиразною. Вважалося, що в умовах «фактичного існування в даній місцевості військового стану» іноземні консули та віцеконсули не можуть користуватися правом екстериторіальності. Відтак МЗС Української Держави уникало прямого втручання в дії німецького командування й передбачало звертатися до німецької адміністрації лише з метою інформування про факт звернення¹⁹⁵. Єдину можливість у вирішенні цього питання чиновники МЗС Української Держави вбачали у зверненні до Берліна із запитом про пояснення причин арешту¹⁹⁶. 4–5 червня 1918 року київська і одеська преса повідомила про звільнення П.П. Гріпарі¹⁹⁷.

Та на цьому страждання грецького консула не припинилися. Його позбавили житла, реквізувавши помешкання, й зобов'язали виїхати з Києва. Влада не брала до уваги, що згідно з Брестським мирним договором та додатковими договорами до нього вимагалася ліквідація всіх обмежень майнових прав іноземних підданих, а майно і підприємства, взяті в управління або ліквідацію особливими правліннями чи ліквідаційними комісіями, мали бути повернуті власникам. Відповідний закон почали розробляти міністерствами юстиції і торгівлі Української Дер-

¹⁹³ К аресту консулов // Одесские новости. 1918, 30 (17) мая. № 10706. С. 1; Одесский листок. 1918, 29 (16 мая). № 104.

¹⁹⁴ К аресту консулов // Одесский литок. 1918, 29 (16) мая. № 104. С. 2.

¹⁹⁵ Там само.

¹⁹⁶ К аресту консулов // Одесские новости. 1918, 30 (17) мая. № 10706. С. 1.

¹⁹⁷ Освобождение греческого консула // Одесский листок. 1918, 5 июня (23 мая). № 110.

жави. Документ мав заборонити всі дії, спрямовані на ліквідацію і продаж підприємств, припинити договори поставки і замовлень; визначити можливості здійснення оплати кредиторам лише за вимогами, за якими збігає оплата¹⁹⁸. Натомість щойно створена Позавідомча комісія з реквізиції квартир для державних потреб не визнавала переваг іноземців перед українськими громадянами в питаннях виконання державних і громадських повинностей¹⁹⁹. Питання про надання приміщень іноземним представництвам перейшли до компетенції Головної комісії з розташування військ та урядових установ в Україні.

Не маючи впевненості в своїй безпеці та безпеці приміщення консульства, Яків Гретер заручився через посередництво МЗС Української Держави дозволом німецької комендатури на право зберігання 5 рушниць і 1 старої рушниці «до полювання»²⁰⁰. Додаткову надію на захист давало охоронне свідоцтво за підписом начальника штабу особливого коменданта м. Києва і околиці, згідно з яким приміщення консульства та все майно і зброя, що перебували у ньому, реквізиції не підлягало, а за вторгнення або насильний обшук передбачалося «негайне і суворе покарання»²⁰¹.

У червні 1918 р. у Києві з'явився новий представник Данії – Королівський данський консул Карл Нільсен, призначений на посаду віце-консула в Українській Державі²⁰². 1 липня він письмово повідомив МЗС Української Держави про своє призначення від 21 червня 1918 року та пряму підпорядкованість уряду в Копенгагені й запропонував звертатися з усіх питань, пов'язаних із відносинами Української Держави і Данії, безпосередньо до нього²⁰³. Тим самим Г.О. Гуревич фактично залишався за лаштунками офіційних відносин. 9 липня консул К. Нільсен мав аудієнцію у міністра закордонних справ Д.І. Дорошенка, під час якої засвідчив, що данський уряд бажає підтримувати добрі політичні й торговельні відносини з Українською Державою²⁰⁴. Про цю зустріч згадував Дмитро Дорошенко, наголошуючи на тому, що окреслена консулом позиція данського уряду полягала в намірі «зачекати якийсь час з офіційним визнанням України», натомість невідкладно вступити в «ділові

¹⁹⁸ Имущественные права бывших неприятельских подданных // Одесские новости. 1918, 6 вересня (24 серпня). № 10786. С. 4.

¹⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 35–36.

²⁰⁰ Там само. Арк. 7.

²⁰¹ Там само. Арк. 17.

²⁰² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 3.

²⁰³ Там само. Арк. 4.

²⁰⁴ Там само.

фактичні відносини»²⁰⁵. Крім того, Карл Нільсен мав також доручення данського посла в Петрограді через відсутність дипломатичних та консульських зносин між Китайською Республікою та Українською Державою представляти інтереси китайських громадян у Києві.

Маючи досвід ефективної взаємодії в обстоюванні інтересів іноземних підданих за доби Центральної Ради, члени консульської колегії об'єднали зусилля щодо захисту своїх прав. Особливо активно обстоював права швейцарських громадян консул Г.Г. Енні. Він вимагав сприяння МЗС Української Держави в поверненні арештованого в Юзівці автомобіля швейцарської фірми «К.А. Семадені і К^о»²⁰⁶ та звільнення від реквізиції для потреб Ради оборони ресторану «Б.А. Семадені» в Києві²⁰⁷. 10 вересня через відбуття з Києва П.П. Гріпарі Г.Г. Енні було обрано старійшиною консульського корпусу²⁰⁸. Вже 13 вересня 1918 року загроза знову нависла над іспанським консулом С.С. Василяді. Німецький комендант м. Києва висунув перед ним вимогу скласти з себе консульські функції і до 15 вересня виїхати не лише з Києва, а й залишити межі Української Держави. Спроба відтермінувати від'їзд на десять, чи хоча б на три дні за посередництва МЗС Української Держави не мала успіху²⁰⁹. Залишаючи до вирішення питання Київ, С.С. Василяді доручив завідувати справами консульства юрисконсульту іспанського посольства в Петрограді Олександрю Вольфсону²¹⁰.

Засідання консульської колегії з цього питання відбулося 24 жовтня 1918 року. Київські консули вирішили вважати вимогу, висунуту Стелію Василяді, порушенням міжнародного права і просити МЗС Української Держави клопотати перед українським урядом про найшвидше повернення його в Київ. Аргументація рішення ґрунтувалася на тому, що консули в Києві делеговані від нейтральних країн, а Стелію Василяді є представником Королівства Іспанія — країни, яка не веде ні з ким війни. Наголошувалося на авторитеті іспанського консула як «суворо лояльного» дипломатичного представника та відсутності звинувачень його в будь-яких протиправних діях²¹¹. Йшлося також про те, що примусове виселення Перикла Гріпарі та припинення діяльності Карла Фішмана ставить під загрозу інтереси іноземних підданих, якими вони опіку-

²⁰⁵ *Дорошенко Дмитро*. Мої спомини про недавнє минуле... С. 277.

²⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 36.

²⁰⁷ Там само. Арк. 45.

²⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 5.

²⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 14.

²¹⁰ Там само. Арк. 16.

²¹¹ Там само. Арк. 22.

валися²¹². Відтак учасники зібрання просили дозволити повернутися в Київ згаданим консулам і відновити діяльність грецького, французького та іспанського консульств.

Відповідне подання старійшина київських іноземних консулів швейцарський консул Гавриїл Енні скерував до міністра закордонних справ Української Держави 26 жовтня 1918 року. Вже за два дні він зібрав колег на засідання у зв'язку зі своїм запланованим виїздом з Києва «в службових потребах» для обрання виконувача обов'язків дуаєна на час його відсутності. В засіданні взяли участь Віктор Мозерт, Герман Гуревич та Ісаакій Вітенберг. Вирішили обрати старійшиною консульської колегії перського консула Ісаакія Вітенберга, просити його взяти на себе всі клопоти, пов'язані зі справами «нейтральних консулів», та довести таке рішення до відома міністра закордонних справ²¹³.

Письмове звернення консулів отримали в департаменті чужоземних зносин МЗС Української Держави 2 листопада²¹⁴. Саме тоді газети повідомили про зміну старійшини консульської колегії через «від'їзд грецького консула Гріпарі»²¹⁵ та про прибуття до Києва Леопольда Баварського з сином принцем Георгом. Гості нанесли візит гетьману П.П. Скоропадському, а після їх від'їзду гетьман зробив візит у відповідь до високих гостей²¹⁶. 5 листопада Київ залишив Г.Г. Енні, завершувати справу довелося новообраному дуаєну І.М. Вітенбергу²¹⁷.

Зовнішньополітичне відомство виявило рішучість у порушеному консулами питанні. Віза міністра («Сегодня же исполнить»²¹⁸) красномовно спонукала до дії. Відтак упродовж листопада за посередництва МЗС Української Держави консульської колегії вдалося домогтися дозволу від німецького представництва, яке вже не мало беззаперечної влади в Українській Державі, повернутися на свої місця всім іноземним консулам, змушеним перервати свою роботу або виїхати за межі України²¹⁹. Наказ, який дозволяв консулам союзних держав повернутися

²¹² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 7–7 зв.

²¹³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 32.

²¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 21.

²¹⁵ В дипломатическом корпусе // Одесские новости. 1918, 5 ноября (23 октября). № 10834. С. 3.

²¹⁶ Принц Леопольд Баварский в Киеве // Одесские новости. 1918, 3 ноября (21 октября). № 10833. С. 3.

²¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 14.

²¹⁸ Там само. Арк. 7.

²¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 26.

в місця своєї служби, видав і український уряд²²⁰. Шанс на повернення до службових обов'язків консули не використали.

Про відновлення щоденного прийому відвідувачів оголосили лише французьке та італійське консульства. В таких умовах цінності й архіви, що зберігалися в приміщеннях консульств, потребували захисту й охорони. І.М. Вітенберг звернувся до влади з проханням встановити охорону в будинках № 5 по вулиці Хрещатик (в данському консульстві), № 15 на Бульварно-Кудрявській (в перському консульстві), № 53 на Маріїнсько-Благовіщинській (в швейцарському консульстві), № 16 на вулиці Інститутській (в іспанському консульстві), № 4 на вулиці Мерингівській (в норвезькому консульстві)²²¹. МЗС Української Держави скерувало його звернення до начальника гарнізону м. Києва для організації необхідної консульствам охорони²²². Та невдовзі долю консульських установ їм довелося вирішувати у нових політичних умовах.

Не розпочав діяльності й генеральний консул Нідерландів у Києві мистецтвознавець²²³, доктор Тімон Х. Фоккер. Він діставався до Києва через Одесу з Софії, де був консулом Нідерландів²²⁴. Офіційне звернення про надані Т.Х. Фоккеру повноваження в Українській Державі було скеровано до гетьманського МЗС 9 грудня 1918 року, а отримано 10 січня вже в МЗС УНР²²⁵. Прибуття нідерландського консула разом із українським послом розцінювалося як відповідь деяких нейтральних країн на звернення до них українського уряду через О.Я. Шульгина про підтримку і визнання Української Держави²²⁶.

Важливі очікування уряду Української держави були пов'язані з призначенням під час наради в Яссах французьким консулом до Києва Еміля Енно. Після виїзду генерала Ж. Табуї з Києва, він деякий час мешкав у маєтку своєї дружини в Бессарабії, видавав себе за інженера²²⁷, але займався збиранням відомостей про Україну, які висилав французькому послу в Яссах де Сен-Ольєрові (Огюст-Фелікс-Чарльз де

²²⁰ Союзные консульства в Одессе // Одесские новости. 1918, 12 ноября (30 октября). № 10839. С.4.

²²¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 14.

²²² Там само. Арк. 18.

²²³ Див.: *Fokker. Timon H. Wenzel Cobergher schildert* // *De kunst der Nederlanden*, 5 November 1930.

²²⁴ Полупризнание дипломатов // Одесские новости. 1918, 14 (1) ноября. № 10841. С. 3.

²²⁵ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 2.

²²⁶ Миссия нидерландского консула // Одесские новости. 1918, 14 (1) ноября. № 10841. С. 3.

²²⁷ *Шульгин В. Консул Энно* // *Русская газета*. Париж. 1924, 12–17 октября.

Беоуїл — Auguste-Félix-Charles de Beauvoir)²²⁸. 24 квітня 1918 року Сен Ольєр надав Е. Енно письмове доручення виконувати обов'язки віце-консула в Києві до моменту повернення туди офіційного французького представника²²⁹.

Проте Е. Енно не поспішав обійняти свою тимчасову посаду. Натомість у листопаді 1918 року приїхав до Ясс. Там він долучився до організаторів наради представників Добровольчої армії та держав Антанти, яка мала розробити спільну програму дій щодо ліквідації більшовизму. Під час наради, що відбувалася в «напівпідвальному приміщенні будинку російського консульства»²³⁰, активно обговорювалися питання про «всеросійський уряд на Півдні» та місце його розташування, а також засадничі принципи організації: формування єдиної армії на всій території колишньої Росії, визнання генерала А.І. Денікіна верховним головнокомандувачем, подальше об'єднання всеросійського уряду на півдні з північним, найширша обласна автономія²³¹.

Натхнення білогвардійським діячам додавала заява глави французької військової місії в Румунії генерала А. Бартело від 25 листопада 1917 року генералу М.М. Духоніну, вже знятому з посади головнокомандувача за непідкорення центральній владі, про невизнання Францією уряду РНК РСФФР і «повну довіру до патріотизму російського командування ... яке збереже російську армію на фронті перед лицем спільного ворога»²³². Проте представники Франції, Великобританії та США взяли участь у зібранні лише раз у грудні 1918 року.

Е. Енно видавав себе за «головного інформатора свого уряду про українські справи»²³³. Він активно спілкувався з журналістами, окреслюючи позицію і наміри держав Антанти. В одному з інтерв'ю спеціальному кореспондентові газети «Киевская мысль» Е. Енно пояснив, що їде в Україну з особливими повноваженнями, які випливають з «акту про федерацію з Росією» та категорично відкинув слухи про появу ідей

²²⁸ Борщак Ілько. Європа й відродження України (1914–1923). Французька інтервенція в Одесі // Літопис «Червоної калини». 1936. Ч. 10, жовтень. С. 6.

²²⁹ Там само.

²³⁰ Гурко В.І. Изъ Петрограда черезъ Москву, Парижъ и Лондонъ въ Одессу 1917–1918 гг. // Архивъ русской революціи. Берлинъ: Slowo-Verlag, 1924. Т. 15. С. 50.

²³¹ Вопрос о всероссийском правительстве // Киевская мысль. 1918, 23 (10) ноября. № 222. С. 3.

²³² Відмова у визнанні Радянського Уряду // Українська РСР на міжнародній арені... С. 470.

²³³ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. ... Т. 2. С. 282.

більшовизму як «хвороби» у французькій армії²³⁴. Емоційно заявляючи, що союзники поспішають в Одесу для звільнення Росії й відновлення порядку, він висловив готовність до співпраці з будь-яким урядом, що покладе край більшовизму²³⁵.

На його сприяння розраховував відряджений до Ясс з метою встановити контакт із представниками країн Антанти посланець гетьмана І.Я. Коростовець, земляк П.П. Скоропадського і кар'єрний дипломат Російської імперії (працював у Китаї, Монголії, Персії), член Ради імперського МЗС у 1915–1917 роках. Однак під час зустрічі з Е. Енно він пересвідчився, що сподівання були марні. «Консул» відмовляв Українській Державі в самостійності, не вбачав національної окремішності українського народу, українську мову вважав штучно створеною австрійцями і німцями з політичними цілями «розвалу Росії» задля захоплення її Центральними державами і створення нового фронту проти союзників²³⁶, а уряд гетьмана — германофільським, що категорично потребував заміни на об'єднаний російський уряд²³⁷. Аргументи українського представника щодо необхідності допомоги союзниками Україні як «у той час єдиному краю, де заховалося щось подібне до державности й порядку»²³⁸ відповідає насамперед їхнім інтересам, консул ігнорував.

Жорстку позицію невизнання Української Держави продемонстрували й посол Франції, аристократ де Сен-Ольєр та посол Великої Британії баронет сер Колвіл Адріан де Рун Барклай (Sir Colville Adrian de Rune Barclay), приймаючи І.Д. Коростовця не як офіційного представника держави, а як приватну особу²³⁹.

29 листопада, за повідомленнями преси, Е. Енно мав виїхати з Одеси до Києва, хоч залізничний рух на цьому напрямку ще не було відновлено²⁴⁰. Напередодні він зателефонував міністру закордонних справ Української Держави Г.О. Афанасьєву з запитаннями про постачання військ, ставлення німців до поточних подій та стан розквартирування в

²³⁴ Беседа с французским консулом Энно // Киевская мысль. 1918, 23 (10) ноября. № 222. С. 3.

²³⁵ Там само.

²³⁶ *Коростовець Іван*. Переговори в Яссах в 1918 році. (З записної книжки гетьманського посла Коростовця був імператорського посла у Пекіні й Тегерані). URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/arhiv.getmanat.php>

²³⁷ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. ... С. 283.

²³⁸ *Коростовець Іван*. Переговори в Яссах в 1918 році...

²³⁹ Там само. С. 283.

²⁴⁰ Начальник экспедиционного корпуса в Украину // Киевская мысль. 1918. 30 (17) ноября. № 228. С. 2.

Києві союзних військ²⁴¹. Того ж дня він телефоном проінструктував Т. Мулена щодо ведення справ консульства і захисту інтересів підданих держав Антанти, фактично уповноваживши його на виконання обов'язків консула Франції до свого прибуття до Києва²⁴². Двогодинну телефонну розмову з Е. Енно мав особисто гетьман. Консул повідомляв, що англо-французькі війська просуватимуться до Києва найближчим часом, французькі війська вже висадилися в Севастополі й очікують транспорт в Одесі²⁴³. Однак, як зауважував герцог Г.М. Лейхтенберзький, він недовзі відмовився від своїх обіцянок²⁴⁴.

Про прибуття офіційного представника Антанти в Київ виконував обов'язків голови Ради Міністрів Української Держави А.К. Ржепецький повідомив на засіданні 29 листопада 1918 року. Зустріти Е. Енно Рада міністрів Української Держави доручила міністру закордонних справ Г.О. Афанасьєву²⁴⁵. МЗС взяло на себе більші зобов'язання, вирішивши відправити з Одеси в Київ два спеціальні вагони: один — для Е. Енно і представників французького консульства, другий — для німецького командування і німецьких солдатів²⁴⁶. Однак французький представник не виїхав, а лише надіслав телеграму з вимогою підтримання німцями нормального руху на залізницях і на станціях, зокрема на лінії Київ–Одеса, та протестом з приводу можливого перемир'я між німцями і військами, очолюваними С.В. Петлюрою²⁴⁷. Відмову німців допомагати охороні порядку він вважав порушенням умов загального перемир'я²⁴⁸. Наступного дня МЗС отримало ще одну телеграму Е. Енно з запитанням, чи було укладено перемир'я, й вимогою передати обер-командуванню і раді німецьких солдат, що держави Антанти в жодному разі не припускають вступу військ С. Петлюри в Київ, а всі спроби в цьому напрямку будуть розглядатися як ворожі дії проти Антанти²⁴⁹.

Через затримку приїзду Е. Енно до Києва на початку грудня 1918 року в пресі подекували про можливе призначення представником Антанти в Україні генерала Жоржа Табуї або сера Джорджа Вільяма Б'юкенена. Французька преса більше писала про можливість призначення

²⁴¹ Беседа Г.Е. Афанасьєва с Э. Энно // Киевская мысль. 28 (15) ноября. № 226. С. 2.

²⁴² Інструкція Мулену // Киевская мысль. 28 (15) ноября. № 226. С. 2.

²⁴³ Переговори с Э. Энно // Киевская мысль. 1918. 30 (17) ноября. № 228. С. 2.

²⁴⁴ *Лейхтенбергский Г.Н.* Воспоминания об «Украине»: 1917–1918 / Авт. пер. с фран. Берлин: Дегинец, 1921. С. 39.

²⁴⁵ Українська Держава. Т. 1. С. 399.

²⁴⁶ К приезду Энно в Киев // Киевская мысль. 1918. 30 (17) ноября. № 228. С. 2.

²⁴⁷ Протест Э. Энно // Киевская мысль. 1918. 30 (17) ноября. № 228. С. 2.

²⁴⁸ *Гуммерус Герман.* Україна на переломі... С. 128.

²⁴⁹ Последняя телеграмма Энно // Киевская мысль. 1918. 30 (17) ноября. № 228. С. 2.

Ж. Табуї, який вже очолював французьку місію в Києві й був добре знайомий зі становищем в Україні²⁵⁰. Невдовзі Дж. Б'юкенен отримав доручення керувати дипломатичними операціями держав Антанти проти радянського уряду²⁵¹.

2 грудня 1918 року гетьман П. Скоропадський зустрівся з Т. Муленом²⁵². А. Е. Енно надіслав телеграму до Міністерства внутрішніх справ Української Держави з вимогою вжити заходів для охорони цукрових заводів, які перебували у власності французьких підданих, оскільки через події в Україні вони опинилися в небезпеці, а їхні власники несли матеріальні збитки²⁵³. Міністр внутрішніх справ переправив цю телеграму до МЗС із заявою про те, що він не має достатньо сил, щоб гарантувати спокій і охорону майна французьким громадянам, але залучить всі засоби для охорони французьких підданих²⁵⁴.

Однак у той час долю Києва вирішували вже не вони. Свої вимоги рішуче висували повстанці. Відповідно до угоди німецького командування з представниками Директорії німці взяли на себе зобов'язання охороняти місто до створення охорони новою владою. З цією метою німецьке командування призначило в Київ поліцмейстера для виконання зовнішньої охорони. Спершу він мав діяти самостійно, а після призначення начальника міліції погоджувати дії з ним²⁵⁵.

Озброєні захисники Києва з боку Гетьманату зосередилися в готелі «Франсуа», де розташовувалося фінське посольство. З наближенням гуркоту гармат іноземні представники починали розуміти невідворотність кровопролиття. Члени дипломатичних і консульських представництв часто збиралися для спільних бесід, на яких головував Теодор Мулен. Вважаючи себе представником інтересів французьких підданих в УНР, він негайно реагував на усі звернення французьких громадян, що проживали в українських містах, і висував клопотання перед міністром закордонних справ щодо розслідування пограбувань, надання охорони тощо²⁵⁶. До товариства іноземних консулів приєднався голландський консул Тімотін Х. Фоккер. 12 грудня консули зібралися на нараду з метою обговорення можливих наслідків вступу військ Директорії в

²⁵⁰ Представитель Антанти на Украине // Одесские новости. 1918, 8 декабря (25 ноября), № 10861. С. 3.

²⁵¹ Сер Бьюкенен // Киевские ведомости. 1918. 15 (2) августа. № 138. С. 3.

²⁵² Прием г. Мулена // Киевская мысль. 1918. 3 декабря (20 ноября). № 230. С. 2.

²⁵³ Охрана имущества французов // Киевская мысль. 1918. 3 декабря (20 ноября). № 230. С. 2.

²⁵⁴ Там само.

²⁵⁵ Охрана города немцами // Киевская мысль. 1918. 15 (2) декабря. № 240. С. 2.

²⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 8.

Київ²⁵⁷. Для з'ясування гарантій безпеки іноземних підданих учасники наради вирішили відрядити в штаб Директорії Т. Мулена, який перебрав на себе обов'язки дуаена консульської колегії. Переговорнику було надано консульський лист за підписами швейцарського, норвезького і перського консулів з детальним викладенням мотивів відрядження. «В ім'я людинолюбства та гуманності, а також в ім'я збереження столиці України — Києва — дипломатичні представники нейтральних країн вважають своїм моральним обов'язком — йшлося в листі, — просити керівників армії, яка наступає на Київ, по мірі можливості уникнути зайвого кровопролиття і боротьби, оскільки в боротьбі загинуть невинні жертви і постраждають не причетні до подій в Україні іноземці»²⁵⁸.

Увечері 13 грудня, як згадував посол Фінляндії Герман Гуммерус, Теодор Мулен, попри небезпеку, вирушив пішки через лінію фронту до Головного штабу Директорії для з'ясування наболілого питання та ведення переговорів про захист інтересів громадян нейтральних країн і цивільного населення Києва. Вранці 14 грудня він повернувся з відповіддю про те, що Директорія гарантує недопущення в місті насильства, якщо гетьманський уряд складе повноваження і його війська припинять збройний опір²⁵⁹.

Гетьманський міністр юстиції В.Є. Рейнбот натомість згадував, що до Симона Петлюри урядом були спеціально відіслані парламентарі, з якими поїхав швейцарський віце-консул. Однак С.В. Петлюра відмовився від перемир'я, вимагаючи здатися «на милість переможця»²⁶⁰.

Дещо інші обставини подорожі Т. Мулена за лінію фронту зафіксувала тогочасна преса. Французький представник вирушив до штабу республіканських військ у супроводі полковника М.І. Удовиченка в ніч з 12 на 13 грудня 1918 року, о 2-й годині, тобто одразу після завершення наради консульської колегії. Рада Міністрів Української Держави надала в їхнє розпорядження спеціальний потяг. З огляду на те що залізничне полотно обстрілювалося, потяг рухався під прапорами нейтральних держав. На паротязі встановили швейцарський, норвезький та білий прапори. На Посту Волинському, де починалася нейтральна зона, потяг

²⁵⁷ Совецание консулов // Киевская мысль. 1918. 15 (2) декабря. № 240. С. 2.

²⁵⁸ Там само.

²⁵⁹ Гумерус Герман. Україна в переломні часи... С. 142–143.

²⁶⁰ Воспоминания В.Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П.П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1931 года // Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. Сб. документов / Отв. ред. и отв. сост. О.К. Иванцова; сост. Е.В. Балушкина, Н.В. Григорчук, Е.Н. Криворучко, К.Г. Ильина. М.: Полит. энциклопедия, 2014. С. 132.

зупинився. Тут за згодою штабу С.В. Петлюри його мали передати на головну лінію.

Вранці потяг прибув на станцію Жуляни, звідки Т. Мулен мав вирушити в Боярку броньованим потягом. Французький представник опинився в Жулянах одночасно з С.В. Петлюрою. О 12-й годині дня 13 грудня Т. Мулена запросили до вагону Головного Отамана. Переговори тривали майже три години. Симон Петлюра заявив, що вживатиме всіх заходів, щоб забезпечити порядок і спокій у Києві та уникнути грабунків і насильства, наголосивши, що рішуче бореться з мародерами в армії²⁶¹. Потому розпочалися телефонні переговори з директорією, про хід та результати яких, за згодою С.В. Петлюри, Т. Мулен мав право доповісти тим членам уряду, кому вважав за потрібне²⁶². На пропозицію взяти на себе від імені іноземних представників посередництво між гетьманським урядом і Директорією Т. Мулен отримав відповідь, що це можливо лише за умови виконання гетьманським урядом всіх умов Директорії до початку наступу²⁶³. Ці умови полягали в негайному складанні повноважень гетьманом і гетьманським урядом, роззброєнні всіх урядових військ і добровільних дружин, переданні функцій щодо охорони порядку в Києві нещодавно розпущеній урядом демократичній думі за підтримки німецьких військ²⁶⁴. Після завершення переговорів о восьмій годині вечора Т. Мулена на броньованому потязі відправили з Боярки в Жуляни, куди він прибув пізно вночі. Переночувавши в будинку залізничника, парламентар перейшов зранку нейтральну зону й пішов в бік Ковельського мосту, навколо лунали артилерійські постріли. Його супроводжував залізничник зі швейцарським прапором в руках. На Посту-Волинському переговорника чекав потяг, а вже о 9-й годині Т. Мулен дістався Києва²⁶⁵.

О 10-й годині ранку 14 грудня в приміщенні МЗС Української Держави пролунав телефонний дзвінок. Комендант залізничного вокзалу повідомляв про прибуття французького генерального консула Еміля Енно і просив подати для представника Антанти автомобіль²⁶⁶. Міністр закордонних справ Г.О. Афанасьєв особисто передав цю новину телефо-

²⁶¹ Переговори Муленна с Петлюрой // Одесский листок. 1918, 22 (9) декабря. № 279. С. 3.

²⁶² Переговори Муленна с Петлюрой // Киевская мысль. 1918, 15 (2) декабря. № 240. С. 2.

²⁶³ Там само.

²⁶⁴ Условия директории // Киевская мысль. 1918. 15 (2) декабря. № 240. С. 2.

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Миссия Муленна // Одесский листок. 1918, 22 (9) декабря. № 279. С. 3.

ном П.П. Скоропадському²⁶⁷. Однак у МЗС автомобіля не було, й відповідне прохання було переадресовано військовому міністерству, приміщення якого було на той час вже зайнято повсталими. Про прибуття Е. Енно було негайно повідомлено Раді Міністрів та головнокомандувачу. Зрештою автомобіль знайшли. Однак прибувши на вокзал, дипломати зустріли не Е. Енно, а Т. Мулена, який повернувся після переговорів з С.В. Петлюрою.

З вокзалу він вирушив до гетьманського палацу, ознайомив гетьмана з результатами переговорів, а звітти — до штабу головнокомандувача на Банкову, де відбувалося термінове засідання Ради міністрів Української Держави²⁶⁸. Т. Мулен доповів учасникам засідання про умови, висунуті Директорією, та її ставлення до ситуації, що склалася. Того ж дня відбулося складення повноважень головнокомандувача військ в Українській Державі князем О.М. Долгоруковим. На останньому засіданні Рада міністрів ухвалила рішення «задня охорони порядку і спокою в місті та захисту інтересів громадян» відновити діяльність Київської міської думи та міської управи і передати їм управління містом і київським градоначальством²⁶⁹. За міністра закордонних справ це історичне рішення підписав разом із іншими високопосадовцями О.О. Ейхельман. Старшому радникові МЗС, який брав участь у засіданні, було доручено розпочати переговори з представниками Київської думи щодо виконання покладених на неї обов'язків. Рішення про відновлення повноважень демократичної думи представникам тимчасової комісії з міських справ передав колишній міністр фінансів А.К. Ржепецький, висунувши прохання скликати засідання думи²⁷⁰.

* * *

Загалом упродовж існування Української Держави консульським представництвам нейтральних держав, які залишилися працювати в Києві, доводилося координувати свою діяльність не лише з відповідним підрозділом зовнішньополітичного відомства Української Держави, а й німецькою адміністрацією. Функції представників «старого» консульського корпусу зосередилися в цей час на захисті прав та інтересів іноземних підданих, які систематично порушувалися. Характерною особливістю функціонування іноземних консульських установ у Києві було

²⁶⁷ *Скоропадський Павло*. Спогади... С. 325.

²⁶⁸ Миссия Мулена // *Одесский листок*. 1918, 22 (9) декабря. № 279. С. 3.

²⁶⁹ Восстановление демократической думы // *Киевская мысль*. 1918. 15 (2) декабря. № 240. С. 2.

²⁷⁰ Там само.

постійне втручання окупаційної влади в їх роботу. Важливе значення для обстоювання інтересів іноземних консулів мало продовження діяльності консульської колегії. Цьому дорадчому органу довелося обстоювати права виселених із Києва іспанського консула С.С. Василяді, грецького консула П.П. Гріпарі, італійського консула К.В. Фішмана. З метою захисту своїх підданих, як і міста загалом, представники консульського корпусу виконували функції переговорників із військами Директорії.

3.3. «Почесний українець» на чолі представництва Болгарського царства в Українській Державі

В перший день офіційної діяльності гетьманського уряду прибув до Києва посол Болгарського царства професор Іван Шишманов. Він виїхав до місця призначення 21 квітня 1918 року з Софії через Відень, де перебував упродовж тижня — з 22 до 28 квітня, відтак потрапив до Києва, зупинившись на день ще й у Львові, вже після гетьманського перевороту, 1 травня 1918 року. Встановлення дипломатичних контактів з Українською Державою мало важливе значення для Болгарського царства як з економічного погляду (відкривалися можливості для закупівлі продовольства і необхідних товарів), так і з політичного — становлення України як незалежної держави перешкоджало втіленню планів Росії на Балканах. Як зауважував Д.І. Дорошенко, «...цар Фердинанд дуже тішився з того, що тепер замість заборчої, імперіялістичної Росії сусідом Болгарії по північному берегу Чорного моря являється Україна»²⁷¹. Вирушаючи до Києва, І.Д. Шишманов дав інтерв'ю газеті «Камбана», в якому наголосив, що Україна не створена в Бресті, це держава з давньою історією і культурою, і висловив сподівання на те, що йому вдасться реалізувати свою місію — налагодити зв'язки між Болгарією та Україною²⁷².

На залізничному вокзалі його ніхто не зустрів. З'ясувавши адресу консульського представництва Німеччини, болгарський посланник вирушив на вулицю Банківську, де в буд. № 2 розташувався генеральний

²⁷¹ *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1917–1923... С. 98.

²⁷² Камбана (Софія). 1918, 13 април // Науковий архів БАН. Ф. 11к. Оп. 2. Спр. 536. Арк. 1.

консул Еріх Тіль. У його особі І.Д. Шишманов знайшов сприяння щодо пошуків приміщення для посольства. Із запропонованих з цією метою українською та німецькою комендатурою готелів і приватних квартир, обрали спершу готель «Франсуа», розташований на вулиці Фундуклеївській, 17, неподалік будинку МЗС Української Держави, в діловому центрі міста. В цьому готелі працювало й Морське міністерство Української Держави.

Виконувати свої безпосередні обов'язки болгарський посол розпочав ще до вручення вірчих грамот. Очікуючи визначення дати офіційної аудієнції, наступного дня після приїзду І.Д. Шишманов наніс перші візити представникам Німеччини та Австро-Угорщини. Знайомство з дипломатичним корпусом він розпочав із відвідання німецького посла А. фон Мумма у його резиденції в готелі «Паласт». Із австрійським представником В. Принцігом фон Гервальтом та консулом Рітгером фон Гофінгером наступного дня обговорив новий склад Кабінету міністрів Української Держави та проблему зручнішого розташування болгарського посольства. І.Д. Шишманов дістав пораду звернутися по допомогу в пошуках приміщення до «всесильного» генерала Вільгельма Гренера, начальника штабу командувача німецьких військ в Україні генерала-фельдмаршала Германа фон Айхгорна²⁷³.

Окрім офіційних візитів І.Д. Шишманов мав спілкування з місцевими колегами. Автор праці Христо Ботева — національного героя Болгарії, тісно пов'язаного з Одещиною, Є.З. Волков, видворений 1915 р. з Болгарії за революційну діяльність, відвідав посла, щоб обговорити свій намір потрапити до складу посольства Української Держави в Болгарії. Побував у нього і звільнений з апарату МЗС колишній віце-консул в Софії Борис Чемерзін. Ділився своїми скорботами: втратив дружину й страшенно бідував після звільнення²⁷⁴.

Скориставшись порадою австрійських колег, 7 травня 1918 року І. Шишманов разом із полковником Хітровим, Дончо Івановим та керівником дирекції з питань продовольства Командировим, які щойно прибули з Одеси, відвідав генерала В. Гренера в його «прекрасному палаці» на вулиці Катерининській (нині — Липська), в будинку № 9. Начальник німецького штабу, «гарний статечний чоловік, років 45–48», невимушено розповідав про свою зустріч із царем Болгарії, жорстко критикував уряд Центральної Ради («ніхто не має уяви і поняття про механізми управління», «ідеологи не бажають визнавати свої помилки») і висловлював

---

²⁷³ Див.: Шишманов в Україні — «Щоденник» 1879–1927 // URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

²⁷⁴ Там само.

сподівання на успіх гетьманського правління («до нинішнього уряду, вочевидь, увійшли добрі і дисципліновані люди»), зрештою в разі потреби запропонував звертатися до нього щодо пошуку житла в Києві²⁷⁵. Невдовзі болгарський посол за сприяння німецького генерала перемістився до готелю «Континенталь» на вул. Миколаївській (нині — архітектора Городецького), буд. № 5, де мешкали також деякі представники Німеччини та Австро-Угорщини, зокрема радник посольства Ганс фон Берхем.

Наступного дня, 8 травня 1918 р., І.Д. Шишманова прийняв міністр закордонних справ М.П. Василенко. На звернення посла щодо аудієнції жодних зволікань не було. Під час розмови болгарський представник наголосив на тому, що має лише «спеціальну місію», подібну до місії посла А. фон Мумма, і висловив прохання організувати йому зустріч із прем'єром Ф.А. Лизогубом, міністром продовольства Ю.Ю. Соколовським та міністром юстиції М.П. Чубинським. М. П. Василенко засвідчив готовність до найширшої співпраці з Болгарією, наголосив на потребі культурного зближення та розширення контактів у сфері науки і мистецтва. Зауваживши в позиції міністра схильність до «федерації з Великоросією», болгарський представник чітко окреслив позицію своєї країни: «Ми стоїмо на засадах самостійної України і нехай майбутнє вирішить, з ким Україні крокувати далі»²⁷⁶.

Під час нових зустрічей із німецькими представниками (бароном А. Муммом, радником Г. Берхемом, консулом Е. Тілем, представниками економічної комісії доктором К. Мельхіором і Г. Відтфельдом) І. Шишманов задля досягнення своєї основної мети намагався детально розповісти їм про важку продовольчу кризу в Болгарії, оскільки чітко усвідомлював, що успіх переговорів з цього питання з українським урядом безпосередньо залежав від рішень німецької адміністрації. Практичний аспект переговорів він спробував реалізувати, передавши послу А. фон Мумму зміст телеграми прем'єра Болгарії Василя Радославова щодо прохання відправки в Софію до 10 червня 1918 року зерна однією партією (50 тис. тонн) або двома — по 25 тис. тон кожна. Поспілкуватися щодо вирішення поставленого прем'єром завдання з австрійським послом В. Прінцігом йому не вдалося через його неочікуваний екстрений виїзд. Однак вдалося зустрітися з міністром продовольства Української Держави Ю.Ю. Соколовським і дізнатися, що «німці та австрійці вивезли 1047 вагонів продуктів харчування», а «до кінця травня відправлять ще

---

²⁷⁵ Там само.

²⁷⁶ Там само.

10 млн. пудів»²⁷⁷. Реальної перспективи товарообміну під час зустрічі з українським міністром визначити не вдалося.

Невдовзі німецька сторона поінформувала про своє рішення щодо запиту болгарського прем'єра. Економічна комісія пропонувала надати Болгарії до 10 червня 50 тис. тонн хліба або одну партію 25 тис. тонн до кінця травня, а наступну — 25 тис. тонн до 10 червня. Обмеження в кількості вагонів (не більше 75–100) пояснювалося «невиконанням Україною своїх зобов'язань», яка нібито не відправила обумовленої кількості харчів. Збільшення поставок до 8–11,5 тис. тонн очікувалося в зв'язку з виявленням у Криму і Таврії запасів зерна.

А в цей час у родині І.Д. Шишманова трапилося непоправне горе — пішла з життя Л.М. Кучинська (Драгоманова). На відспівуванні покійної в Маріїнсько-Благовіщенській церкві був присутній міністр закордонних справ М.П. Василенко, інші офіційні особи, від Павла Скоропадського передали вінок з написом «Вдові М.П. Драгоманова від Гетьмана всієї України».

Перша неофіційна зустріч І.Д. Шишманова з гетьманом П.П. Скоропадським відбулася під час відкриття 19 травня 1918 року Українського клубу за участі іноземних представників. Під час урочистостей він отримав від Гетьмана запрошення на обід, який відбувся наступного дня в саду гетьманського будинку на Інститутській, 40. Тут, як зазначав Д.І. Дорошенко, «дуже багато часу йшло на прийоми чужоземних представників і дипломатів», «навіть сніданки і обіди не були часом відпочинку, бо, крім найближчого оточення Гетьмана, в них завжди брали участь запрошені сторонні особи, — міністри, дипломати, члени делегацій, щоб Гетьман мав більше часу поговорити з ними ще й під час столу»²⁷⁸.

В обіді за участі І.Д. Шишманова взяли участь 30 осіб, зокрема австрійський посол, якому було відведено почесне згідно з дипломатичним протоколом місце праворуч від гетьмана, і прем'єр Ф.А. Лизогуб. І.Д. Шишманов отримав місце за столом ліворуч від гетьмана, теж почесне. Під час розмови посол зауважив, що гетьман дуже цікавиться болгарами. Для більш тривалої аудієнції і розмови про можливості зближення України і Болгарії гетьман пообіцяв його запросити згодом. Чекати запрошення довелося майже місяць.

Місію іноземних дипломатів І.Д. Шишманов вбачав у підтримці гетьмана та його планів побудови самостійної держави. Знайомитись з новим

²⁷⁷ Там само.

²⁷⁸ *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1917–1923 рр. ... Т. 2. С. 55.

керівником зовнішньополітичного відомства Д.І. Дорошенком він прийшов з дуже важливим документом — телеграмою прем'єра Болгарії щодо доручення посольствам у Відні й Берліні вручити відповідним урядам вербальну ноту про те, що «Болгарія не може симпатизувати передачі всієї Бессарабії Румунії» та поінформувати про це український уряд. Від імені Української Держави також готувалася відповідна нота, щодо змісту якої І.Д. Шишманов порадив враховувати позицію Німеччини й шукати компромісу. Вдалося поговорити під час зустрічі про питання ратифікації Брестського мирного договору, обмін полоненими, підготовку поштової конвенції, проблеми колоністів та обговорити кандидатуру претендента на посаду очільника Посольства Української Держави в Болгарському царстві.

Прем'єр Ф.А. Лизогуб рекомендував на цю посаду колишнього директора департаменту поліції і губернатора Полтавщини, болгарина Русчо (Романа Георгійовича) Моллова, який не знав української мови, але знав болгарську, кілька разів їздив до Болгарії й зустрічався з болгарським царем²⁷⁹. Така кандидатура не імпонувала І.Д. Шишманову. Він вважав, що українським послом мав би бути обов'язково українець. Ця офіційно висловлена думка дала підстави Д.І. Дорошенку вважати її позицією болгарського царя. Як згадував він згодом, «болгарський цар Фердинанд, що дуже близько приймав до серця справи Української держави й дуже тішився з факту її постання, конче хотів, щоб послом до Софії було призначено не якогось колишнього російського достойника, а українського національного діяча»²⁸⁰. Прийнятними кандидатами на посаду очільника українського посольства в Софії І.Д. Шишманов назвав М.М. Галагана, який мав контакти зі Святозаром Драгомановим і вже встиг отримати дипломатичний досвід на чолі офіційної делегації УНР, спрямованої для переговорів з Південно-Східним Союзом, що об'єднував автономні утворення Кубані та Облaсті Війська Донського, про утворення загальноросійського федеративного уряду²⁸¹ та як «перший посланник незалежної України в Румунії»²⁸², або ректора Українського народного університету та заступника голови Українського клубу проф.

²⁷⁹ Невдовзі, 14 червня 1918 р. рішенням Ради міністрів Української Держави, Р. Моллова було призначено на посаду помічника головноуповноваженого з управління і ліквідації установ і організацій військового часу. Див.: Українська Держава. Т. 2. С. 77.

²⁸⁰ *Дорошенко Дмитро*. Мої спомини про недавнє минуле... С. 270.

²⁸¹ Див.: *Веденєєв Дмитро*. Нашадок славного роду: дипломат Микола Галаган // Україна дипломатична: наук. щорічник. 2004. Вип. IV. С. 674.

²⁸² *Галаган Микола*. З моїх споминів. Львів, 1930. Ч. III. С. 171; Ч. IV. С. 18.

І.М. Ганицького. Д.І. Дорошенко обіцяв представити І.Д. Шишманову узгодженого кандидата.

Вже після першої зустрічі їхні контакти стали довірливими. 25 червня 1918 року І.Д. Шишманов відвідав гетьмана з іншої причини — задля висловлювання співчуття болгарського царя з приводу трагедії, що сталася 6 червня 1918 року через вибухи військових складів у Звіринецькому форті²⁸³. Як наголосив посол, болгарський цар зберіг найкращі спогади про недавні відвідини Києва, й тому ця трагедія була для нього особливо чутливою. Гетьман П.П. Скоропадський разом із Головою Ради міністрів Ф.А. Лизогубом особисто прибув на місце трагедії незадовго після вибуху. На його пропозицію Рада міністрів надала вже 8 червня 1918 року 500 000 карб для негайної допомоги постраждалим²⁸⁴. На користь постраждалих від вибуху на Звіринці розпочав збирання коштів спеціальний комітет під опікою гетьмана зі збору пожертвувань. До участі в роботі бюро комітету під керівництвом Ф.А. Лизогуба залучалися представники міністерств продовольчих справ, народного здоров'я, фінансів, військового, організації Червоного Хреста і Земського Союзу, розпочалася реєстрація потерпілих, відкривалися спеціальні рахунки в банках, проводилися «кружечні збори» на користь потерпілих у церквах²⁸⁵, організовувалися обіди, надавалися місця в гуртожитках²⁸⁶. Свої жертви долучали й іноземні представництва. І.Д. Шишманов передав листа українською мовою Ф.А. Лизогубу, в якому зазначив: «Страшна біда, яка спричинила в столиці України глибокий сум, не могла не знайти співчуття болгарського народу. Я маю відомості, що це лихо зустрінете у нас з важким боєм, як невеликий знак глибокого співчуття прошу прийняти 3 000 рублів для нещасних жертв катастрофи»²⁸⁷. Гетьман подякував від себе особисто і від українського народу за співчуття.

25 травня 1918 року І.Д. Шишманов наніс візит міністру освіти М.П. Василенку з метою вручення телеграми від міністра освіти Болгарського царства Петра Пешева. В телеграмі йшлося про важливість для обох народів запровадження в Україні 24 травня 1918 року дня пам'яті

²⁸³ Українська Держава. Т. 2. С. 107, 109, 11–112. Див. також URL: <https://ua.korrespondent.net/journal/1600203-korrespondent-vibuh-stolichnogo-masshtabu-u-1918-roci-cherez-vibuhi-vijskovih-skladiv-u-kievi-bulo-z>

²⁸⁴ Українська Держава. Т. 2. С. 107, 109.

²⁸⁵ Там само. С. 111.

²⁸⁶ Помощь пострадавшим // Киевская мысль. 1918. 8 июня (26 мая). № 97. С. 2.

²⁸⁷ Болгарский посол у гетмана // Одесский листок. 1918, 28 (16) июня 1918 г. № 128. С. 1.

болгарських просвітників святих Кирила і Мефодія як спільного свята, що сприятиме зближенню болгарського і українського народів²⁸⁸.

Довелося болгарському послу долучитися й до обговорення питання про автокефалію в Україні. Як «почесний українець» (за визначенням графа Й. Форгача) І.Д. Шишманов брав участь у створенні Української автокефальної церкви, спілкувався щодо цієї проблеми з державними діячами. Добре враження справив на нього міністр ісповідань проф. В.В. Зіньківський: «тактичний, розумний, психолог»²⁸⁹. Його діяльності впродовж нетривалого перебування на посаді було притаманне прагнення до реалізації реформ (створив Учений комітет при міністерстві, підтримав реформування Київської духовної академії, ініціював переклади Святого Письма та богослужбових текстів українською мовою) та обстоювання широкої автономії Православної Церкви в Україні, хоч і без підтримки ідеї автокефалії²⁹⁰. Зокрема, під час обговорення рішення щодо виборів українського Синоду, відокремленого від російського, вони дійшли спільної думки, що воно відкриє шлях до автокефалії.

Схвальну думку з цього питання І.Д. Шишманов почув від міністра закордонних справ Д.І. Дорошенка, коли представляв йому 1 червня 1918 року консула Петра Нейкова (Петър Нейков, 1879–1968). Уродженець румунського містечка Браїлова, той мав хорошу освіту (навчався в Софії й Женеві) та достатній дипломатичний досвід (працював у Серресі, Скоп'є, Бухаресті, Константинополі), вільно володів французькою мовою, був відомим журналістом. Проте їхати до Києва категорично відмовлявся, однак змушений був прийняти посаду. Його упереджене ставлення до українців поглибило викрадення першого дня після приїзду в готелі «Франсуа» пошитого у Відні пальта²⁹¹.

Тоді у зв'язку з відхиленням кандидатури І.М. Ганицького через його необережні висловлювання щодо гетьмана, загострилося питання про призначення посла Української Держави в Болгарії. Єдиним претендентом на цю посаду залишався Р.Г. Моллов. Роздобута інформація про нього не давала підстав для позитивного вирішення питання: «Моллов родом із Слівена, там народився, 11-річним переселився до Росії і виховувався у російського полковника. Одружився із заможною росіяною.

²⁸⁸ Болгарский посол у министра просвещения // Одесский листок. 1918, 28 мая (15). № 102. С. 1.

²⁸⁹ Див.: Шишманов в Україні — «Щоденник» 1879–1927 / URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

²⁹⁰ Ульяновський В.В. В. Зеньковський // Енциклопедія Сучасної України. Т. 10: 3–Зор. Київ, 2010. С. 555.

²⁹¹ Нейков П. Спомени. София: Изд-во на отечествения фронт, 1990. С. 196.

Зав'язав тісні стосунки з тогочасною владою, приблизився до царського режиму та реакції. В Одесі був прокурором Судової палати. Потім став губернатором в Полтаві, а відтак — помічником міністра внутрішніх справ. Знає болгарську, але з 1913 р. ненавидить офіційну Болгарію і вороже ставиться до її нинішньої політики. Має брата в Болгарії — лікар і офіцер. Зрозуміло, що нічого українського в нього немає»²⁹². Відтак І.Д. Шишманов був категорично проти призначення Р.Г. Моллова представником Української Держави в Софію. Д.І. Дорошенко запитав про його думку щодо М.А. Славінського, редактора «Вестника Европы» і приятеля Лесі України. Отримавши позитивну відповідь, висловився за скерування М.А. Славінського до Софії, однак попросив поки що не повідомляти про це рішення керівництву в Болгарії. Невдовзі ця пересторога виявилася незавайною — М.А. Славінський відмовився від посади. І.Д. Шишманов пропонував ще Ф.Г. Шульгу і М.М. Міхновського, але й ці кандидатури з різних причин були відхилені. Проте одесита Ф.Г. Шульгу до складу Посольства Української Держави було таки включено, а згодом йому довелося деякий час керувати посольством.

Через день після представлення міністрові закордонних справ Петра Нейкова посол представив його гетьманові. Говорили французькою. Особливе зацікавлення під час зустрічі П.П. Скоропадський виявив до питання автокефалії церкви з точки зору її значення для політичної розбудови України. Розповів послу про намір створення Академії наук, в діяльності якої пріоритетне значення мало б питання мови, очищення її від полонізмів і галицизмів. Проте активної роботи П. Нейков розгорнути не встиг. Уже в середині червня він попросив відпустку для зустрічі з родиною, яка залишилася в Болгарії, а наприкінці серпня 1918 року отримав повідомлення про переведення на службу до Будапешта²⁹³.

Питання науки, освіти і культури, попри політико-економічні пріоритети в діяльності посла, були близькі й цікаві І.Д. Шишманову. Він невідкладно інформував болгарського міністра освіти П. Пешева про одне з перших рішень М.П. Василенка на посаді міністра освіти після залишення ним зовнішньополітичного відомства — запровадження відзначення св. Кирила і Мефодія як загальношкільного свята — й передав у зв'язку з цим вітальну телеграму українському міністрові. Разом із М.П. Василенком, заступником міністра освіти П.І. Холодним та ректором Київського українського народного університету І.М. Ганицьким І.Д. Шишманов взяв участь у врученні атестатів випускникам Другої

---

²⁹² Див.: Шишманов в Україні — «Щоденник» 1879–1927 // URL://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html

²⁹³ Нейков П. Спомени. С. 191–195.

київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства²⁹⁴. Саме з цієї гімназії в січні 1918 року в бій під Крутами пішли юнаки, отримувати атестат яким разом із іншими однокласниками не довелося. Для зведення пам'ятника героям Крут призначалися кошти, які планувалося виручити за демонстрацію фільму «Перший випуск Української гімназії», знятого під час урочистостей²⁹⁵. Як зауважував Д.І. Дорошенко, «Болгарський посол... одвідував усі важніші національні свята, такі як перший випуск 1-ї української державної гімназії в Києві, відкриття Українського Державного Університету і т. д.»²⁹⁶.

Про обмін газетами та виданнями між українською та болгарською телеграфними агенціями І.Д. Шишманов домовлявся під час офіційної зустрічі з Д.І. Донцовим, який очолював Українську Телеграфну Агенцію. Завдання УТА полягали в об'єктивному висвітленні всіх найважливіших подій громадянсько-політичного і соціально-економічного характеру, що відбувалися в Україні та за кордоном; її агенти працювали в найважливіших містах України, в Німеччині та Австро-Угорщині²⁹⁷. Тому Українська Держава, що могла в такий спосіб поширити інформацію про українські події, була зацікавлена в запровадженні обміну не менше, ніж Болгарія. Досі такого обміну з іншими країнами встановлено не було, а всі повідомлення підлягали німецькій цензурі.

Окрім офіційного спілкування у І.Д. Шишманова склалися з Д.І. Донцовим приятельські контакти²⁹⁸.

7 червня 1918 року болгарський прем'єр Васил Радославов зобов'язав посла вручити П. Скоропадському грамоту-декларацію, аналогічну до врученої 2 червня послами А. фон Муммом та Й. Форгачем. Щодо змісту грамоти і формули звернення до гетьмана І. Шишманов радився з А. фон Муммом, який розумів, що вручена ним грамота була «надто сухою», і з Д.І. Дорошенком, котрий пропонував звернутися до гетьмана з використанням слова «ясновельможний». Після консультацій було вирішено, що звернення І.Д. Шишманов виголосить болгарською, текст грамоти теж буде болгарською, а гетьман відповідатиме українською²⁹⁹.

²⁹⁴ *Скальський Віталій*. Випускний однокласників героїв Крут: свято з присмаком трагедії // URL: <http://incognita.day.kiev.ua/vipusknik-odnoklasnikiv-geroyiv-krut-svyato-z-prismakom-tragediyi.html>

²⁹⁵ Там само.

²⁹⁶ *Дорошенко Д.І.* Історія України, 1917–1923. Т. 2. С. 99.

²⁹⁷ Українське телеграфне агентство // Відродження, безпартійна щоденна газета. 1918, 28 (15) березня. Ч. 2. С. 4.

²⁹⁸ *Донцов Д.І.* Рік 1918, Київ... С. 58.

²⁹⁹ *Шишманов І.* Щоденник. URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

Підготовка до урочистої церемонії відбувалася в умовах поглиблення продовольчої кризи в Болгарії і систематичних нагадувань прем'єра В. Радославова про потребу поновлення звернень до німецького та австро-угорського представників щодо поставок хліба. Натомість А. Мумм і Й. Форгач радили звернутися прем'єру безпосередньо до Берліна і Відня.

Офіційну грамоту болгарський посол вручив П.П. Скоропадському 12 червня 1918 року. Процедура відбулася відповідно до виробленого церемоніалу, який передбачав участь почесної варти, урочисту зустріч і протокольне фотографування. Акт вручення грамоти засвідчував визнання Болгарським царством уряду Української Держави і гетьмана як главу держави. Текст болгарської грамоти згідно з вказівкою з Софії наслідував тексти грамот, вручених німецьким та австро-угорським представниками: «Пану Гетьману Павлу Скоропадському. На виконання отриманого наказу маю честь, Пане Гетьмане, найпокірніше повідомити Вам, що мій високий уряд уповноважив мене вступити у службові зносини з нинішнім українським урядом. Принагідно, Пане Гетьмане, висловлюю Вам свою найщирішу повагу. Д-р Ів. Шишманов»³⁰⁰. У своїй промові болгарський посол згідно з наданими йому повноваженнями «вступити у службові зносини» з гетьманським урядом висловив сподівання на тривалі стосунки з «дорогою, рідною нам, вільною, незалежною Україною»³⁰¹. Титул «Ваша Світлість» («Durchlaut»), із яким І.Д. Шишманов звернувся до Гетьмана, був застосований і в зверненні до нього царя Фердинанда I, а надалі почав використовуватися в офіційних зносинах представниками Центральних держав поряд з титулом «Ваша Ясновельможність»³⁰². Саме так пропонував називати гетьмана своєму керівництву посол А. фон Мумм під час організації державного візиту Павла Скоропадського до Берліна³⁰³.

Однак після урочистостей способи виконання завдання щодо організації товарообміну, попри встановлені добрі стосунки як з українською владою, так і з бароном А. Муммом та графом Й. Форгачем, не спростилися через повну залежність державних органів від окупаційної влади. 15 червня віце-президент Української ради продуктів харчування фон Греневиц повідомив І. Шишманову про те, що «німецьке верховне командування на може виконати обіцяну доставку пшениці»³⁰⁴. Спроби

³⁰⁰ Там само.

³⁰¹ Там само.

³⁰² *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1917–1923 рр. ... С. 52.

³⁰³ Крах германской оккупации на Украине... С. 133.

³⁰⁴ Там само.

з'ясувати причину відмови з А. Муммом ні до чого не привели. Не додало оптимізму й спілкування з питань організації товарообміну з міністром торгу і промисловості С.М. Гутником. У відповідь на питання, чи може Українська Держава самостійно встановлювати торговельні зносини з іншими державами, І.Д. Шишманов почув від міністра: «теоретично — да, фактично — ні»³⁰⁵. Відтак надалі болгарський посол не порушував питання про підписання торговельної угоди між Болгарським царством та Українською Державою.

Набуття офіційного статусу болгарським послом зумовлювало потребу прискорення вирішення питання про кандидатуру українського представника в Болгарському царстві. По завершенні церемонії в особистій розмові гетьман доручив Д.І. Дорошенкові порадитися з І.Д. Шишмановим щодо кандидатури на посаду посла Української Держави в Болгарії. Відтак за кілька днів відбулася зустріч І.Д. Шишманова з О.Я. Шульгиним, першим міністром закордонних справ УНР, який дав згоду на призначення в Софію. Болгарський посол детально поінформував О.Я. Шульгина про «все важливе, що його очікує в Софії» і зауважив рису, яка була для нього визначальною в роздумах над кандидатурою українського посла в Болгарії, — «щирий українець»³⁰⁶.

Постанову про тимчасові дипломатичні представництва Української Держави та асигнування коштів на їх утримання, згідно з якою такі представництва створювалися в країнах — підписантах Брестського мирного договору, Рада Міністрів Української Держави ухвалила 21 червня 1918 р. На утримання тимчасового представництва в Болгарії виділялося 245 600 карб.³⁰⁷, планувалося також відкрити консульства. Червнева постанова не мала реалізації, а вже в липні 1918 р. було створено посольство 1-го розряду в Болгарії та призначено на посаду посла в ранзі надзвичайного посланника і уповноваженого міністра «при Королівському Болгарському Урядові і при Його Величності Королі Болгарії» О.Я. Шульгина. «Видатні здібності пана Олександра Шульгина, — зазначалося у вірчій грамоті, — і його непохитна відданість інтересам Держави Української суть для мене запорукою того, що він успішно виконає надане йому відповідальне доручення в справі скріплення приязних взаємин України з Болгарією»³⁰⁸. Звернення до міністра закордонних справ щодо призначення «в законному порядку» О.Я. Шульгина

³⁰⁵ Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені... С. 209.

³⁰⁶ Там само.

³⁰⁷ Там само. С. 164.

³⁰⁸ Там само. С. 205.

було датовано 15 липня — днем обміну ратифікаційними грамотами між Україною і Болгарією у Відні.

Прибувши в Софію, О.Я. Шульгин також розпочав переговори з офіційними представниками болгарської влади щодо підписання угоди про торгівлю між Українською Державою і Болгарією. Товарами, які користувалися б попитом в Україні, він вважав тютюн, дубильні речовини, потрібні для шкіряних заводів, вугілля, нафту. Натомість до Болгарії він пропонував доставляти з України цукор, деякі хімічні речовини, вироблену шкіру, мануфактуру, ліс тощо³⁰⁹. В Софії ці питання він обговорив з прем'єр-міністром Александром Маліновим. У листі міністра закордонних справ Української Держави Д.І. Дорошенка він наголошував на необхідності переконати І.Д. Шишманова після невдалої розмови з С.М. Гутником повернутися до підготовки відповідної угоди³¹⁰.

Більшу впевненість І.Д. Шишманов почав виявляти після обміну ратифікаційними грамотами Брестського мирного договору, здійсненому у Відні Послом Української Держави В.К. Липинським та заступником Посла Болгарського царства Миколою Джебаровим³¹¹. Видана йому болгарським царем вірча грамота була датована 2 липня 1918 року³¹². У середині липня 1918 року І.Д. Шишманов висунув пропозицію щодо встановлення радіозв'язку між Україною і Болгарією. В зверненні з цього приводу до МЗС Української Держави він наголосив, що технічні можливості для цього існують³¹³. Проте австро-угорське військове командування заборонило передавати по радіо шифровані телеграми до Болгарії та приймати з Болгарії³¹⁴, німецька адміністрація подібних заборон не встановлювала.

Під час офіційних зустрічей і напівофіційного спілкування болгарський посол висловлював щире зацікавлення в поглибленні українсько-болгарської співпраці та незмінну віру в майбутнє Української Держави. Урочиста аудієнція у гетьмана з приводу вручення вірчої грамоти за участі голови Ради міністрів, міністра закордонних справ та його заступника відбулася 1 серпня 1918 року. Іван Шишманов вручив лист болгарського царя П.П. Скоропадському, який розпочинався зі звернення «Драгий и Великий Приятелю», наголошував прагнення закріпити «щас-

³⁰⁹ Там само. С. 210.

³¹⁰ Там само.

³¹¹ *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923 рр.: в 2 т. Т. 2. С. 96; ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 7.

³¹² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 7.

³¹³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 3.

³¹⁴ Там само. Арк. 47.

ливо встановлені приязні відносини між Болгарією і Україною», а в тексті використовувалося запропоноване І.Д. Шишмановим звернення «Ваша Светлость»³¹⁵. Грамота мала класичну структуру: в ній вказувалося на заслуги І.Д. Шишманова, висловлювалося доручення посланникові докласти всіх зусиль, щоб заслужити повагу і довіру гетьмана, та прохання до гетьмана «мати повну довіру до того, що він матиме честь передати» від імені царя³¹⁶. В своїх промовах І.Д. Шишманов і гетьман П.П. Скоропадський наголосили на непорушності українсько-болгарської дружби.

Можливість ще раз продемонструвати симпатію до Української Держави болгарський посланник отримав зовсім скоро. На початку серпня В.К. Липинський привіз із Відня підписану королем Фердинандом I ратифікаційну грамоту³¹⁷. Таким чином, всі формальності у встановленні дипломатичних відносин було завершено. Можливо, у зв'язку з цим промова І.Д. Шишманова під час влаштованого гетьманом на його честь обіду 14 серпня 1918 року на відзначення річниці сходження на престол болгарського царя Фердинанда I Кобурга була особливо яскравою. До Софії П.П. Скоропадський скерував вітальну телеграму, в якій висловив вдячність за прихильність до Української Держави і віру в нерозривність дружніх зв'язків між Україною і Болгарією³¹⁸. В урочистостях взяли участь увесь склад Кабінету міністрів Української Держави та представники штабу гетьмана. І.Д. Шишманов прибув на обід з дружиною³¹⁹. В своїй промові він наголосив: «Я оптиміст, я глибоко вірю в успіх української справи. Сю віру я здобув не тільки дослідами над українською духовною культурою: вашою наукою, літературою, мистецтвом і пресою, але й зокрема спостереженнями за економічними організаціями, особливо кооперативами. Не менше зміцнює мій оптимізм приклад Болгарії, котра пережила вже подібні фази вашого культурного і політичного життя. Як раз через два дні буде 14 серпня, буде 31 рік, як Болгарія була в стані, що дуже нагадує сучасний стан України. І тоді з'явилася сміла людина, яка подала їй свою міцну руку і сьогодні Болгарська Держава, хоч і невелика своїм простором, грає неабияку роль в європейській політиці. Я бачу час, коли й Україна, зміцніла і заспокоєна, займе гордо

³¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 15–15 зв.

³¹⁶ Прием болгарського посланника // Киевская мысль. 1918, 6 августа (24 июля). № 130. С. 2.

³¹⁷ Ратификационные грамоты // Киевская мысль. 1918, 6 августа (24 июля). № 130. С. 2.

³¹⁸ Телеграмма царю Болгарии // Киевская мысль. 1918, 16 (3) августа. № 136. С. 2.

³¹⁹ Обед у гетьмана // Киевская мысль. 1918, 15 (2) августа. № 135. С. 1.

місце, котре вона заслуговує серед культурних держав. Але на то треба віри, напруженої праці повсякчасної енергії для оборони своїх національних прав. Лише тоді можна буде не тільки говорити, що «не вмерла Україна» або «вже воскресла Україна», але й що Україна живе повним життям міцна, непереможна, незламна! Слава Україні! Слава Ясновельможному пану Гетьману!»³²⁰. Таким чином болгарський посол завершив свій виступ закликком, який згодом став національним гаслом українців. Невідомо, чи він згадав рядки Тараса Шевченка, чи повторив заклики сердюків, але його промова залишилася на сторінках київських газет, засвідчуючи, що цей найкращий друг України долучився до формування гасла «Слава Україні».

Готовність до співпраці з Болгарією виявляли українські кооператори, пропонували поставляти в Болгарію полотно кустарного виробництва, запрошували І.Д. Шишманова на з'їзд кооператорів 31 серпня³²¹. Утім наміри не знайшли реалізації, як не вдалося виконати І.Д. Шишманову й доручення Військового міністерства і Міністерства закордонних справ Болгарії щодо купівлі у Миколаївського суднобудівного заводу 4 контрміноносців, 5 підводних і 12 моторних човнів³²². Натомість закупівлю домашнього скота (коней, волів, корів), риби, пшеничного борошна, цукру, масла, хімічних виробів та інших товарів³²³ посольству вдавалося здійснювати з надлишком. У зв'язку з цим МЗС Української Держави зверталось на початку серпня 1918 року з нотою щодо «надужиття при вивозі матеріалів з України»³²⁴ та вимогою розслідувати випадки завантаження генералом Кацаровим на пароплав «Болгарія» 2 141 коня для вивезення за кордон та завантаження (попри протести митниці) на пароплав «Бори» 434 пудів крему для взуття, 310 пудів сургуча, 124 пудів рецинової олії, 83 пудів олова, 8 пудів лимонної кислоти, 10310 пудів пенькових канатів, 620 пудів солі, 300 пудів соляної кислоти та 62 пудів двоокису марганцю³²⁵. Увагу української сторони ці закупівлі привертали ще й у зв'язку з постановою Ради міністрів Української Держави про тимчасову заборону на вивезення за кордон коней — по всіх кордонах коней до 12 років, зростом від двох аршин (приблизно 142 см) і вище. Виняток становило вивезення коней за дозволом департаменту державного коневодства за згодою міністра земельних

³²⁰ Архів Болгарської Академії Наук. Ф. 11к. Оп. 2. Спр. 537. Арк. 6.

³²¹ Див.: Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. ... С. 16.

³²² Там само. С. 16.

³²³ Див.: Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. ... С. 18.

³²⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 5.

³²⁵ Там само.

справ³²⁶. Утім ноти протесту мали формальний характер, оскільки, зокрема відряджений для купівлі коней генерал Кацаров був представлений І.Д. Шишмановим німецькому послові А. фон Мумму, а його дії погоджені «відповідно до Берлінського протоколу ...з німцями і австрійцями»³²⁷.

Впродовж вересня у Болгарії відбулися кардинальні зрушення в політичному житті. Натиск військ Антанти на Балканському фронті усередині вересня 1918 року спричинив антивоєнні виступи у військових частинах. Повстанці зайняли місто Радомир неподалік Софії, де 27 вересня було проголошено республіку. Тимчасовий уряд республіки очолив Александр Стамболійський. Військо повстанців на чолі з Р. Даскаловим вирушило на столицю, висунувши ультиматум здати місто без бою з метою уникнення кровопролиття. Царський уряд звернувся за допомогою до німецького командування. 29 вересня 1918 року на умовах капітуляції болгарської армії було підписано перемир'я, а наступного дня за допомогою німецьких частин розгромлено основні сили повстанців. Щодо вересневих подій в Болгарії від посла журналісти чекали детальних коментарів. Реагуючи на появу в місцевій пресі тривожних повідомлень про болгарське повстання та військові поразки, І. Шишманов неодноразово спілкувався з журналістами. Після отримання в Києві 17 вересня газет із Софії, де ще не було відповідної інформації, І. Шишманов опублікував заяву про те, що внутрішнє становище в Болгарії нормалізувалося після припинення воєнних дій і умиротворення деяких заворушень в одній з частин, які відступали. Посол стверджував, що новий уряд користується повною довірою і підтримкою в країні та має всі засоби для відновлення нормального життя, порушеного тривалою війною³²⁸. 2 жовтня 1918 року він прокоментував журналістам події в Болгарії на підставі отриманих ним 30 вересня депеш, повідомивши, що болгарське командування уклало перемир'я на всьому македонському фронті і веде далші мирні переговори. Водночас І.Д. Шишманов висловив сумнів у правдивості чуток щодо «серйозних політичних ускладнень» у Болгарії як аграрній країні, що «не знає робітничого питання», а аграрне питання вирішено в прийнятній для селян формі³²⁹. Інтерв'ю

³²⁶ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 124. В постанові вказувалася давня одиниця довжини.

³²⁷ *Шишманов І.* Щоденник 1879–1927 // URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-Dnevnik-Shishmanov1918.html>

³²⁸ Сообщение болгарскаго посольства // Киевская мысль. 1918, 6 (19) сентября. № 190. С. 2.

³²⁹ Мнение болгарскаго дипломата // Киевская мысль. 1918, 2 октября (19 сентября). № 174. С. 2.

завершилося офіційною заявою про те, що болгарське вище керівництво та болгарський уряд роблять одночасно мирні кроки.

Вихід Болгарського царства з війни ще більше загострив питання повернення колишніх вояків на батьківщину. Захист прав та інтересів болгарських громадян (у тому числі військовополонених) в Українській Державі належали до завдань болгарського посольства, яке виконувало й консульські функції. В цьому напрямку помічником І.Д. Шишманова став Т.Г. Баламезов. Він прибув до Києва 10 вересня і обійняв посаду першого секретаря посольства³³⁰. Щодо розташування його в готелі «Континенталь» МЗС Української Держави звернулося до коменданта Києва напередодні його приїзду³³¹. Разом із Т. Баламезовим до Києва приїхав на посаду військового аташе посольства ротмістр Георгій В. Сархілієв, флігель-ад'ютант болгарського царя³³². Таким чином, штат посольства склали керівник (повноважний міністр І. Шишманова), перший секретар (Т. Баламезов), представник Дирекції продовольства і сільського господарства (Д. Влахов), три аташе (Г. Папазов, Г. Димитров, Л. Георгієв), бухгалтер (Д. Відінлієв), охоронець (К. Колев)³³³. Всі співробітники посольства отримали «охоронні листи», в яких містився наказ військовим, цивільним і залізничним установам не чинити перепон власникам таких документів і вживати заходів для допомоги в їхній діяльності.

Щодо організації допомоги біженцям і військовополоненим І.Д. Шишманов співпрацював із Болгарським Червоним Хрестом, через який болгари, що проживали в Києві, передавали кошти для допомоги військовополоненим³³⁴. Зусиллями посла в жовтні 1918 року було організовано перевезення до Болгарії українським судном «Євфрат» звільнених військовополонених болгар (200–300 осіб) та повернення його з українцями³³⁵.

Не залишав без уваги посол і порушення прав співвітчизників, які потрапляли під арешти та обшуки, позбавлялися майна. Він звертався до зовнішньополітичного відомства з протестами і проханнями про допомогу. Посольство готувало відповіді на запити з Болгарії щодо бол-

³³⁰ ЦДАВО України, Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 2.

³³¹ Там само. Арк. 1.

³³² Там само. Арк. 3.

³³³ Там само. Арк. 7. Див. також: *Павленко В.* Іван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Зб. наук. пр. 2010. Вип. 19. С. 61.

³³⁴ Див.: *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. ... С. 19.

³³⁵ *Власенко В.* Перша хвиля міжвоєнної української еміграції до Болгарії // *Альманах болгарска украинистика*. 2013. Вип. 3. С. 181.

гарських громадян, які проживали в Олександрійському, Бердянському повітах, Києві та Одесі. Зважаючи на велику кількість скарг від болгарських підданих, які займалися городництвом і під час більшовицького повстання понесли великі втрати, 19 жовтня 1918 року посол просив МЗС Української Держави утворити міжвідомчу комісію, яка б зробила відповідні висновки³³⁶. Прикладів порушення прав болгарських підданих було дуже багато. Так, мешканець Одеси Ілія Іванович Скочев орендував землю в міської управи. Улітку 1917 року міська влада встановили значно нижчі за базарні ціни на його городину, внаслідок чого він мав збитки на 11 000 рублів. Улітку 1918 р. міська управа реквізувала у нього насіння на суму 5 576 руб.³³⁷ Були й колективні звернення болгарських підданих, що займалися городництвом і орендували земельні ділянки на полях зрошення в Одесі на Пересипу³³⁸. МЗС скерувало листа до Міністерства торгу і промисловості з проханням утворити міжвідомчу комісію і якнайскоріше повідомити³³⁹ про результати її роботи.

Значно ширше значення мала нота з пропозицією укласти болгарсько-український економічний договір. Її посол Шишманов надіслав до МЗС Української Держави після оголошення про поразку Німеччини в Першій світовій війні. Він сподівався на позитивне рішення української сторони щодо такої пропозиції, оскільки основну перешкоду в його переговорах щодо встановлення товарообміну було усунуто. З огляду на те, що пропозиція ґрунтувалася саме на брестських домовленостях, І.Д. Шишманов наголошував, що болгарська сторона не змогла взяти участь у підписанні «відновленого економічного договору» 10 вересня 1918 року, тому пропонував підписати окремий економічний договір між Українською Державою і Болгарським царством³⁴⁰. Ключовим питанням договору мав стати експорт збіжжя в розмірі 15–20 тис. тонн³⁴¹. Новий міністр закордонних справ Г.О. Афанасьєв під час зустрічі з послом з нагоди вручення ноти порадив йому звернутися особисто до міністрів продовольчих справ та торгу і промисловості. Зі свого боку, висловлюючи повну підтримку підписання договору, 30 листопада 1918 р. він скерував відповідні листи до цих міністрів. З огляду на «спішність» питання для болгарської сторони 3 грудня 1918 року міністр торгу і промисловості доручив заступнику міністра С.В. Бородаєвському ведення

³³⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 119. Арк. 101.

³³⁷ Там само. Арк. 20.

³³⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 119. Арк. 21–23.

³³⁹ Там само. Арк. 102.

³⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 16.

³⁴¹ Там само.

переговорів в справі укладення економічного договору з Болгарією³⁴². Проте в Україні вже вирувало антигетьманське повстання, й сподівання на позитивне завершення справи практично не було.

Напередодні зречення влади гетьманом П.П. Скоропадським І.Д. Шишманову довелося звернутися з вербальною нотою і щодо повернення двох переданих посольству німецьким військовим командуванням телефонних апаратів, які зняли в приміщенні посольства³⁴³. Міністерство пошт і телеграфів помилку швидко виправило.

* * *

Загалом діяльність Посольства Болгарського царства в Українській Державі впродовж періоду Гетьманату відіграла помітну роль у становленні українсько-болгарських міждержавних зносин відповідно до норм міжнародного права. Важливе значення при цьому мав вибір особи, яка представляла державу, та її статус. Посольство Болгарського Царства в УНР/Українській Державі очолив шанований у Болгарії і в Україні вчений і державний діяч професор І.Д. Шишманов у ранзі повноважного міністра. Обрання такого типу дипломатичного представництва як посольство також свідчило про повагу до держави, в якій створювалася дипломатична установа. Діяльність проф. І.Д. Шишманова на чолі Посольства Болгарського царства заклала підвалини українсько-болгарських відносин, основними характеристиками яких стали взаємовизнання і взаємоповага.

3.4. Місія Посольства Османської імперії

Останньою серед країн-підписантів Брестського мирного договору своїх представників у Київ скерувала Османська імперія. Головою османської дипломатичної місії та уповноваженим міністром став 48-річний державний діяч, колишній османський посол у Греції Ахмет Мухтар-бей Моллаогли (Ahmet Muhtar Mollaoglu, 1870–1934)³⁴⁴. На посаду генерального консула в Києві було призначено указом султана

³⁴² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 18.

³⁴³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 20.

³⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 20; *Сергійчук Богдан, Сергійчук Володимир*. На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI — на початку XXI ст. Київ, 2011. С. 183.

Мехмеда IV Вахдеттіна від 15 липня 1918 року за поданням Міністерства закордонних справ до Адміністрації Великого візира колишнього депутата турецького парламенту від міста Кютах'я Ахмеда Феріт-бея Тека (Ahmet Ferit Tek, 1878–1971)³⁴⁵. До Харкова мав вирушити колишній віце-консул Османської імперії в Салоніках Рухі-бей Абдулгаді, призначений 12 серпня в статусі консула другого класу, до Одеси — Ебурізз Намік-бей, призначений 3 вересня.

Всі вони з'явилися в українських містах лише восени, після обміну ратифікаційними грамотами Брестського мирного договору. Як зауважував турецький вчений проф. Хакан Кирилми, цей акт був надзвичайно важливим для Туреччини як перший переможний договір за три з половиною роки виснажливої війни³⁴⁶. Відтак турецькі депутати під час ратифікації мирного договору в Меджлісі Мебусані зустріли оваціями доповідь міністра закордонних справ Ахмеда Несімі-бея, який наголосив на економічних перевагах договору. Османська імперія очікувала виконання Українською Державою зобов'язань щодо поставок продовольства, худоби, вугілля та військової продукції³⁴⁷.

Згідно з виявленими українським дослідником і дипломатом Б.В. Сергійчуком у турецьких архівах документами, першу спробу сформулювати дипломатичну місію до Києва османським урядом було зроблено в травні. На посаду посла в Українській Державі планувалося перевести керівника місії в Петрограді Фахреттіна-бея з виплатою щомісячно премії в сумі 30 тис. курушів, окрім заробітної плати³⁴⁸. Такі дії уряду свідчили про важливість для Османської імперії встановлення офіційних відносин з Українською Державою, однак до ратифікації Брестського мирного договору турецька місія не виїхала.

Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 22 серпня 1918 року в посольстві Османської імперії на вулиці принца Євгенія у Відні. Процедуру виконали повноважний посол Османської імперії в Австро-Угорській імперії Хусейн Гільмі-паша та радник посольства Української Держави в Австро-Угорській імперії, заступник посла І.С. Токаржев-

³⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 30.

³⁴⁶ *Кирилми Хакан*. Дипломатичні відносини між Османською імперією і Українською Демократичною Республікою, 1918–1921 pp. URL: <http://www.ucreainarma.org/forum/viewtopic.php?f=5&t=17&start=20>

³⁴⁷ Там само.

³⁴⁸ *Сергійчук Б.В.* Документи з Османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році // Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 7. С. 228–230.

ський-Карашевич³⁴⁹. В урочистій церемонії взяли участь секретарі посольств, які склали протокол³⁵⁰.

Вірчу грамоту Ахмету Мухтар-бею міністр закордонних справ Османської імперії Ахмед Несейні підписав 30 серпня 1918 року. В документі вказувалося, що до моменту створення постійного дипломатичного представництва з метою прискорення встановлення добросусідських і дружніх відносин між Османською імперією і Українською Державою турецький уряд доручив ведення дипломатичних контактів Надзвичайному Посланнику і Повноважному Міністру Ахмету Мухтар-бею³⁵¹. Повідомлення про приїзд турецьких представників МЗС Української Держави отримало ще 6 серпня і негайно дало відповідні доручення щодо надання їм «в кращім кварталі в центрі міста» приміщення в центрі столиці³⁵². Знайти належні будинки в Києві того часу було дуже складно. Спершу йшлося про 2, потім — про 3, далі — про 6–7, зрештою про 10 кімнат для розташування співробітників генерального консульства з родинами. Саме вони першими вирушили до Києва.

Як можливі розглядалися приміщення найкращих київських готелів — готелю Григорія Гладиюка на розі Фундуклеївської (нині — Богдана Хмельницького) та Ново-Єлизаветинської (нині — Пушкінська) вулиць та «Франсуа» на розі Фундуклеївської і Володимирської вулиць. Українська Держава намагалася виконати зобов'язання, зафіксовані не лише в загальному договорі, а й у додатковій угоді Брестського мирного договору, підписаній між УНР і Османською імперією 12 лютого 1918 року. Зокрема, цим документом визначалася можливість призначення генеральних консулів, консулів і віце-консулів після ратифікації з дотриманням принципу взаємності; визнавалася потреба підготовки консульської конвенції та інших актів, необхідних для регулювання міждержавних відносин; передбачалося ведення економічних відносин до підписання остаточного договору в цій сфері на засадах режиму найбільшого сприяння.

На Міністерство військових справ покладалася обов'язок надати турецькому представництву «один із кращих самоходів», а МЗС забезпечувало бензином, оскільки військове відомство не мало пального³⁵³. В результаті погодження дій між відомствами турецькому посольству

³⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 7.

³⁵⁰ Обмен ратификационными грамотами // Киевская мысль. 1918, 27 (11) августа. № 147. С. 5.

³⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 12–12 зв.

³⁵² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 2.

³⁵³ Там само. Арк. 15.

було виділено три автомобілі. На запит від 2 вересня 1918 року робилися заходи щодо забезпечення членів дипломатичної місії та їхніх родин «харчовими картками», оскільки турецький уряд взяв на себе постачання дипломатичного і консульського корпусу в Стамбулі³⁵⁴. Лише для співробітників генерального консульства потребувалося 9 карток, у тому числі 4 — для родини генерального консула³⁵⁵.

Турецькі дипломати прибули до Києва 8 вересня 1918 року. Разом з очільником місії приїхали старший секретар посольства Сервер Джемал-бей та секретар Алі Мухтар-бей³⁵⁶. Напередодні їх приїзду на території України було скасовано чинність російських законів, виданих під час війни, починаючи з 19 липня 1914 року, які обмежували цивільні права українських громадян (колишніх громадян Російської імперії), що походили з Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини та Болгарії³⁵⁷. У зв'язку з цим очікувалися звернення турецьких підданих до консулів. Однак пріоритетним завданням з обох боків була організація торговельних відносин. Про прибуття османських представників широко повідомляла київська преса. Одним із перших мав прибути генеральний консул Ахмед Ферід-бей³⁵⁸. Спочатку для потреб консульства було відведено приміщення в готелі «Франсуа»³⁵⁹. Сюди у вересні 1918 року надійшов лист від директора департаменту зовнішньої торгівлі Ф. Короліва до Генерального консульства Османської імперії з пропозиціями щодо організації товарообміну між Україною і Туреччиною³⁶⁰. На доповнення до особистих переговорів члена ради при Міністерстві торгівлі та промисловості С.П. Тимошенка департамент зовнішньої торгівлі запропонував в обмін на бензин, нафту, машинні жири з Батумі поставляти хліб, пшеницю, ячмінь, цукор і залізо. Розрахунок пропонувалося здійснювати на еквівалентній основі продуктами. Український уряд брав на себе вирішення питання щодо домовленостей з Німеччиною і Австро-Угорщиною про те, що цей цукор буде наданий поза тими кількостями, які Туреччина має отримати на підставі спільного договору³⁶¹. Як базові розглядалися ціни, вказані в загальному договорі. Однак реалізувати пропозиції щодо

³⁵⁴ Там само. Арк. 11.

³⁵⁵ Там само.

³⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 27–30.

³⁵⁷ Українська Держава. Т. 2. С. 257.

³⁵⁸ Турецький генеральний консул // Відродження. 1918, 31 (18) липня. Ч. 100. С. 3.

³⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 12.

³⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 136.

³⁶¹ Там само.

організації товарообміну через «дипломатичні і політичні заборони»³⁶² було непросто.

На момент прибуття турецької місії до Києва гетьман П.П. Скоропадський перебував у Берліні з державним візитом. Відтак посол Мухтар-бей спершу вручив копію вірчої грамоти «делегатії керівників Української Держави» у складі прем'єр-міністра Ф.А. Лизогуба, військового міністра та міністра юстиції³⁶³.

Вірчу грамоту гетьману П.П. Скоропадському глава турецької місії вручив 24 вересня 1918 року³⁶⁴. Церемонія розпочалася о 12.30. Надзвичайного посла і уповноваженого міністра Османської імперії при уряді Української Держави Ахмета Мухтар-бея супроводжував старший секретар посольства Сервер Джемал-бей, старший радник МЗС Української Держави Т.М. Галіп та два українські офіцери, закріплені за турецьким посольством. У церемонії взяли участь заступник міністра закордонних справ О.О. Палтов, начальник гетьманського штабу генеральний хорунжий Г.Я. Стеллецький, генеральний хорунжий В.В. Дашкевич-Горбацький та інші українські посадовці. В своїй промові турецький посол наголосив, що хотів вручити вірчу грамоту особисто главі держави, тому чекав його повернення з Німеччини. Головна причина очікування полягала в бажанні повідомити, що його імператорська величність султан і його уряд «визнали з великою симпатією факт незалежності України» і мають намір підтримувати нині й у майбутньому дружні відносини з Україною³⁶⁵. Своім важливим завданням посол назвав налагодження економічних відносин і запевнив, що докладатиме зусиль до розвитку українсько-турецької дружби, яка має глибокі історичні корені³⁶⁶. Гетьман у відповідь подякував за доброзичливе ставлення султана до молодої Української Держави і висловив упевненість у тому, що двосторонні відносини розвиватимуться на користь обох держав. Офіційна частина церемонії закінчилася фотографуванням гетьмана з турецькою делегацією в саду палацу.

По тому відбувся обід за столом, оздобленим червоними і білими живими квітами у формі півмісяця та зірки³⁶⁷. Таке оформлення стола під

³⁶² *Кирилли Хакан*. Дипломатичні відносини між Османською імперією і Українською Демократичною Республікою...

³⁶³ *Сергійчук Б.В.* Документи з Османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини... С. 229.

³⁶⁴ Прием посла Мухтар-бея // Киевская мысль. 1918. 25 (12) сентября. № 169. С. 2.

³⁶⁵ Там само.

³⁶⁶ Там само.

³⁶⁷ Там само.

час офіційного обіду підкреслювало урочистість події. Родинні герби або ініціали викладали з квітів у гетьманському палаці на столах за сніданком або обідом на честь знатних гостей. Під час обіду з офіційними турецькими представниками в такий спосіб вшанували дипломатів Османської імперії.

Повноваження посла Ахмеда Мухтар-бея та генеральних консулів у Києві — Ахмеда Феріт-бея, в Одесі — Ебуріза Наміка-бея і Харкові — Рухи-бея Абдулгаді МЗС Української Держави підтвердило 12 жовтня 1918 року³⁶⁸. Відповідну інформацію було скеровано до Харківського губернського старости, головного уповноваженого при австрійському командуванні отамана та Одеського міського отамана з проханням не чинити «ніяких перепон при переїзді чи проживанні»³⁶⁹ та «вжити всіх заходів для допомоги» консулам в їхній роботі³⁷⁰. Фінансове забезпечення працівників місії та консульств відповідало покладеним на них повноваженням. Зокрема, посол Мухтар-бей окрім заробітної плати 10 тис. курушів отримував додаткові кошти 900 лір на місяць, секретареві місії Серверу Джемалеві-бею, який не мав заробітної платні, видавалися спеціальні кошти на утримання³⁷¹. Його щоденні витрати, як і другого секретаря місії Алі Мухтара-бея, становили близько 360 лір на місяць (на сплату опалення, купівлі канцелярських приладів тощо)³⁷². Для фінансового забезпечення дипломатів через відсутність належного сполучення між Стамбулом та Києвом відповідно до рішення голови Національного Османського Банку до Києва було скеровано одного з турецьких купців³⁷³. Новим співробітником турецького посольства в Києві став політичний діяч тюркських мусульман Російської імперії Абдір ід Ібрагім, який повертався з Угорщини до Стамбула³⁷⁴.

Спостерігаючи за ситуацією в українській столиці, Ахмед Феріт-бей готував звіти про політичну, економічну та демографічну ситуацію в Українській Державі. Посол зауважував жорстку поведінку німецької адміністрації, що значно погіршувало умови проживання в Україні. Він звертав увагу на побутові дрібниці: ціни на продукти (одна хлібина — 110 курушів, одяг — 20 тис. курушів); необхідність купувати дорогий

³⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22, 23.

³⁶⁹ Там само. Арк. 33.

³⁷⁰ Там само. Арк. 23.

³⁷¹ *Сергійчук Б.В.* Документи з Османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини... С. 229.

³⁷² Там само. С. 230.

³⁷³ Там само. С. 229.

³⁷⁴ *Кирилли Хакан.* Дипломатичні відносини між Османською імперією і Українською Демократичною Республікою...

хутрянний одяг через дуже холодну зиму, вартість якого — до 60 тисяч курушів — прирівнювалася до ціни за оренду мебльованої квартири з 10 кімнат; значне збільшення населення Києва через прибуття біженців та військовополонених (до 1 млн. 200 тис.)³⁷⁵. Він констатував, що більш населення вважає незалежність політично доцільною у протистоянні більшовицькому вторгненню, однак зауважував різні настрої членів уряду і не вірив у життєздатність молодій країні.

У зв'язку з легалізацією турецьких представників у Києві та Одесі виявлялася очевидна асиметричність дипломатичного представництва в Українській Державі та Османській імперії через відсутність українського посла в Туреччині. Після відставки в другій половині травня 1918 року посланника Центральної Ради М. Левицького деякий час йому заміни не надсилали. До середини червня посольством управляв М. Вовк-Вовченко, потім — Петро Чикаленко. 10 липня відповідне призначення отримав правник О.І. Кістяківський, але з виїздом зволікав, а згодом зовсім відмовився від посади. 21 жовтня 1918 року в Стамбул призначений багатолітній голова Київської губернської земської управи М.А. Суковкін. До штату посольства увійшли радник Л.Р. Кобилянський, секретарі М. Любимський і князь В. Тенішев, старші урядовці Х. Пономаренко та О. Хоруженко, молодший канцелярський урядовець Я. Москаленко, перекладач Ю. Стеблін-Каменський, військовий аташе полковник В. Васильєв та військово-морський аташе капітан першого рангу О. Зарудний. Українське посольство прибуло до Стамбула після підписання представниками Османської імперії та Великої Британії 30 жовтня 1918 року Мудроського перемир'я з країнами Антанти, яке було наслідком поразки Османської імперії у Першій світовій війні та передбачало відкриття Чорноморських проток для військових флотів Антанти, виведення залишків османських військ із Персії, Кілії, Закавказзя та ін.³⁷⁶

У цей час у Києві завершувалася епопея з пошуками приміщення для турецького посольства. 28 жовтня 1918 року незадоволений наданим приміщенням Ахмет Мухтар-бей звернувся «з приводу безкінечної справи з розміщення Цісарської місії» з проханням надати кімнати на другому поверсі готелю «Паласт»³⁷⁷. Їх звільнило німецьке представництво після замаху на генерала Г. Айхгорна та виїзду у відпустку барона А. фон

³⁷⁵ *Сергійчук Б.В.* Документи з Османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини... С. 230.

³⁷⁶ *Коміренко І.Д.* Мудроське перемир'я // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 2. С. 139.

³⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 29.

Мумма. Сповідуючи про це МЗС Української Держави, німецький посол указав, що звільняє кімнати в готелі і пропонував розташувати там посольства Туреччини і Фінляндії³⁷⁸. Зрештою в середині листопада 1918 року турецькому представництву було надано «10 кімнат на другому поверсі отеля «Паласт», які займала німецька місія³⁷⁹. В цей час розпочалося антигетьманське повстання й перспектив для діяльності посольства не залишалося.

* * *

Таким чином взаємні зобов'язання двох держав було вичерпано. Посольство Османської імперії розпочало підготовку до виїзду з Києва. Воно проіснувало в українській столиці менше чотирьох місяців і було єдиним представництвом серед країн-підписантів Брестського мирного договору, створеним після його ратифікації обома країнами. Нетривала діяльність посольства зосереджувалася на вирішенні економічних питань і спробах організації товарообміну та допомоги військовополоненим. Офіційно її було припинено 1 квітня 1919 року та звільнено з посади її керівника Ахмета Мухтар-бея³⁸⁰.

3.5. «Тимчасове» представництво Фінляндії: мета і завдання

Окрім посольств країн Четверного союзу, своє тимчасове представництво заснувала в Києві Фінляндія. Його очолив Герман Грегоріус Гуммерус (Herman Gregorius Gummerus, 1877–1948) — громадсько-політичний діяч, один із чільних діячів фінського визвольного руху, вчений-історик, член Фінської партії активного опору (1905–1908 рр.), політика якої не заперечувала насильницькі дії проти російського уряду, спрямовані на захист самостійності Фінляндії; головний редактор газети «Vastaisuus» («Майбутнє»), яка пропагувала ідею незалежності Фінляндії³⁸¹, засновник егерського руху, що «спричинився до виборення самос-

³⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 13.

³⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 30.

³⁸⁰ *Кирилли Хакан*. Дипломатичні відносини між Османською імперією і Українською Демократичною Республікою.

³⁸¹ Див.: *Пилипенко В.* Гуммерус Герман-Грегоріус // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 271.

тійности Фінляндії»³⁸². Герман Гуммерус народився в Петербурзі, де його батько керував фінською залізницею. Коли хлопчику було півроку, родина переїхала до Гельсінкі³⁸³. Здобувати вищу освіту юнак спершу повернувся в Петербург. У Петербурзькому університеті він вивчав економіку та історію Давнього Риму, здобув ступінь кандидата філософських наук у Гельсінському університеті, продовжив навчання в Берлінському університеті під керівництвом Едуарда Мейера, а від 1911 року викладав у Гельсінському університеті на посаді доцента римської історії, стажувався в Італії³⁸⁴. Під час Першої світової війни співпрацював із Міністерством закордонних справ Німеччини, працював у фінському бюро Фріца Веттерхофа в Стокгольмі, був радником посольства Фінляндії в Швеції³⁸⁵. Його знайомство в Стокгольмі, де Г. Гуммерус представляв ще й Делегацію за визволення Фінляндії до створеного за підтримки німецького МЗС «Союзу поневолених Росією народів», з представниками «Спілки визволення України» і засновником Українського інформаційного бюро М.К. Залізняка переросло в дружбу. Германа Гуммеруса вважали одним із «небагатьох чужинців, що зміли заглянути глибоко в українську душу, відчутти силу української національної стихії та волю народу на самостійне, вільне державне життя»³⁸⁶.

Саме він був серед тих, хто обстоював якнайшвидше встановлення дипломатичних зносин Фінляндії з Україною. Ще в листопаді 1917 р. Г. Гуммерус звернувся до глави фінського Сенату Пера Евіда Свінгювуда (Свінгювюда) та відповідального за зовнішню політику Карла Йоганса Енкеля щодо налагодження дипломатичних зносин із Української Народною Республікою, ознайомивши їх із привезеним ним таємно до Гельсінкі меморандумом М.К. Залізняка про державний устрій України. Тоді спорядити делегацію до Києва не вдалося, хоч Сенат доручив професорові Гельсінського університету Й.Ю. Міккола виробити проект акту про визнання Фінляндією УНР і передбачав його відрядження в Україну разом із доктором Я.Л. Каліма з метою повідомлення українському урядові про проголошення Фінляндією незалежності. Вдруге Г. Гуммерус порушив це питання вже перед новим міністром закор-

³⁸² «Вірю в українську державність» Відвідини в колишнього фінського посла в Києві, проф. Германа Гуммеруса // Українець у Фінляндії. 1943, 1 жовтня. Ч. 6. С. 2.

³⁸³ Там само.

³⁸⁴ Ремі Й., Пилипенко В. Вступне слово до українського видання // Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка. К.: «Київський університет», 2004. С. 24.

³⁸⁵ Українська дипломатична енциклопедія... Т. 1. С. 315.

³⁸⁶ «Вірю в українську державність...»... С. 2.

донних справ Фінляндії Отто Стенротом у травні 1918 року, коли до влади в Україні прийшов гетьман П.П. Скоропадський. Переконливими аргументами було визнання Німеччиною України та очікувана користь від встановлення українсько-фінських торговельних відносин, зокрема відновлення ринку збуту паперу та закупівля продуктів харчування. Щодо підтримки своєї пропозиції він апелював до МЗС Німеччини, «Союзу поневолених Росією народів», Посольства Української Держави в Берліні. На початку липня 1918 р. Г. Гуммерус зустрівся в Берліні з українським послом Ф.Р. Штейнгелем. Під час розмови він повідомив українського колегу, що Франція і нейтральні держави визнали Фінляндію самостійною і незалежною державою, якою вона була оголошена тимчасовим урядом Фінляндії на чолі з сенатором П.Е. Свінхувудом³⁸⁷ та висловив сподівання на взаємне визнання України і Фінляндії та встановлення міждержавних відносин. Зацікавленість у започаткуванні таких відносин була очевидною для обох молодих держав і зумовлювалася не лише політичною стороною проблеми, а й гуманітарною: у Фінляндії перебувало близько 2000 тисяч полонених українців, яких фіни були готові повернути на батьківщину³⁸⁸. Барон Ф.Р. Штейнгель оптимістично переконував фінського представника в надійних перспективах розвитку гетьманської держави.

Одночасно подібну ідею висунуло щойно засноване з метою координації експорту паперу «Товариство фінських паперових заводів», вбачаючи в становленні торговельних зносин із Українською Державою важливий напрям своєї діяльності та новий ринок збуту товарів. Найвпливовіші представники товариства, підприємці — генерал К.Р. Валден (майбутній очільник товариства) і власник паперової фірми «Серлакіус» — полковник Й. Серлакіус — висловлювали готовність їхати в Україну на посади консулів³⁸⁹.

26 липня 1918 року Сенат Фінляндії за поданням О. Стенрота³⁹⁰ ухвалив рішення про призначення Г. Гуммеруса тимчасовим дипломатичним представником для особливих доручень (*agent diplomatique en mission spéciale*) при уряді Української Держави. «Я... радо погодився зайняти запропоновану посаду, — згадував він. — Після недовгого об-

³⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 2.

³⁸⁸ Історія української дипломатії... С. 182.

³⁸⁹ Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка. К.: «Київський університет», 2004. С. 10.

³⁹⁰ Пилипенко Віктор. Відносини між Україною та Фінляндією (1918–1921 рр.) // Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. № 5. С. 60.

говорення мені придумали досить рідкісний титул *Chargé des Affaires*»³⁹¹. Він відрізнявся від традиційного терміна для означення дипломатичного титула «повірений у справах» (*Chargé d'affaires*) нюансами значення, які вказували на особливий, не конкретизований, статус. Київ отримав повідомлення про його призначення вже 30 липня. Невдовзі (9 серпня) були призначені тимчасові консули: Йоста Серлакіус — в Одесу, Рудолф Валден — в Київ³⁹². Секретарем посольства став ще один співробітник «Товариство фінських паперових заводів» — Юрьйо Снеллман³⁹³. При цьому Г. Гуммерус добре розумів, що його та двох «талановитих промисловців послали до Києва не заради політичних повідомлень, але для того, щоб «Товариство фінських паперових заводів», завдяки йому — країна, могли заробляти гроші, і Фінляндія дістала можливість полегшити продовольчу кризу»³⁹⁴.

В той самий час за дорученням уряду Швеції Королівське шведське консульство в Москві відрядило до Києва для вивчення можливостей щодо встановлення торговельних відносин між УНР і Швецією консула Геста Лангенфельда³⁹⁵.

З огляду на мету заснування фінського представництва пріоритетним завданням Г. Гуммеруса було започаткування товарообміну, вирішення якого залежало від німецької військової адміністрації, що жорстко контролювала здійснення експортно-імпортних операцій. Як частина цього завдання розглядалася організація продажу фінського паперу та придбання продовольства для голодної Фінляндії. 8 серпня Г. Гуммерус вирушив до місця призначення через Стокгольм і Берлін. У Берліні до нього приєдналися Й. Серлакіус, Р. Валден та Ю. Снеллман. Усвідомлюючи, що «реальна влада в Україні належала німцям» і без їхнього сприятливого ставлення йому нічого не вдасться досягнути, Г. Гуммерус зустрівся з таємним радником МЗС Німеччини, референтом зі східних питань Рудольфом Августом фон Надольним³⁹⁶. Важливим для нього результатом офіційного спілкування було підтвердження зацікавленості Німеччини у збереженні незалежності України від Росії та констатування довіри до нього як представника Фінляндії. Натомість консули провели безрезультатні переговори із «Закладом військового господарства для німецької преси» («*Krigswirtschaftsstelle für das deutsche*

³⁹¹ Там само. С. 41.

³⁹² Там само.

³⁹³ Там само.

³⁹⁴ *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи... С. 74.

³⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 28.

³⁹⁶ Там само. С. 52.

Zeitungsgewerbe») щодо умов дозволу на транспортування паперу через окуповані території з Фінляндії в Україну. Досягти домовленості не вдалося через вимоги німецької сторони надати велику кількість паперу для себе.

До Києва фінська місія прибула 22 серпня 1918 року. На вокзалі іноземне представництво зустріли з відповідними почестями й державними автомобілями доправили до готелю Григорія Гладинюка на вулиці, де для них було заздалегідь заброньовано кімнати. Вже за день Г. Гуммерус вручив вірчу грамоту відповідно до свого статусу міністру закордонних справ Д.І. Дорошенку і представив йому консулів. А 26 серпня представники Фінляндії отримали запрошення на сніданок до П.П. Скоропадського. Вранішнє спілкування відбулося в гетьманському палаці на Інститутській, 40 («блискучий двір, мальовничі українські уніформи, достойний порядок урочистості»)³⁹⁷. Гетьман справив на Г. Гуммеруса позитивне враження «своєю простою гідністю та люб'язною поведінкою»³⁹⁸. В розмові, яка точилася навколо визвольної війни в Фінляндії та особи головнокомандувача фінської білої армії маршала Карла Маннергейма, колишнього однополчанина П.П. Скоропадського, очільник Української Держави висловив принципово важливу думку про те, що, скеровуючи до Києва своїх представників, Фінляндія визнала Україну *de jure*³⁹⁹. Попри розуміння повної залежності зовнішньої гетьманської політики та впевненого порядкування німців в українському господарстві, а також відсутності попередніх заяв фінського уряду про визнання Української Держави *de facto*, представник Фінляндії висловив зі свого боку задоволення встановленими дипломатичними контактами. Як результат визнання до Гельсінкі невдовзі вирушив представник Української Держави — К.В. Лоський, який очолив засноване з 15 вересня 1918 р. посольство другого розряду.

А в Києві через те, що приміщення повністю зайняла «якась німецька установа», Г. Гуммерусу довелося залишити готель⁴⁰⁰. Переселення до готелю «Марсель», у сусідню кімнату з кімнатою консула РСФРР К. Грінбаума-Кржемінського, змусило посла висловити рішучий протест. Відтак на початку вересня 1918 р. МЗС Української Держави подало клопотання Коменданту м. Києва про виділення для потреб Посольства Фінляндії трьох кімнат у готелі «Континенталь»⁴⁰¹, а згодом — у готелі

³⁹⁷ Гуммерус Г. Україна в переломні часи... С. 64.

³⁹⁸ Там само.

³⁹⁹ Там само. С. 64–65.

⁴⁰⁰ Там само. С. 79.

⁴⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 3.

«Франсуа»⁴⁰². В цих кімнатах розташувалися і посол, і консули, і секретар посольства. Кімната посла була «одночасно і спальнею, і приймальною, і канцелярією посольства»⁴⁰³. На балконі розташували щит із зображенням герба Фінляндії і державний прапор. Через невідповідні умови існування та очікування приїзду родини Г. Гуммерус не припиняв звернення до влади щодо надання додаткових приміщень.

Перші офіційні візити Г. Гуммерус наніс міністрам, до відповідальності яких мало належати налагодження товарообміну між Фінляндією та Україною: торгу і промисловості — С.М. Гутнику, фінансів — А.К. Ржепецькому, продовольчих справ — С.М. Гербелю. Відвідав також німецьких дипломатів, зокрема економічного радника Г. Відтфельда — очільника «Закладу військового господарства для німецької преси» («Krigswirtschaftsstelle für das deutsche Zeitungsgewerbe») та «Presseabteilung» (прес-служби) німецької місії. Переконавшись, що зерна закупити не вдасться через суворий німецький контроль, фінські представники вирішили домовлятися про інші товари. Відтак отримали від німців ліцензію на вивіз 250 тисяч пудів цукру, невелику кількість солоду. В обмін на цукор вони пропонували папір та деяке сільськогосподарське знаряддя⁴⁰⁴. Переговори відбувалися досить напружено через різні вимоги сторін до ціни, складнощі визначення співвідношення між папером і цукром, наявності посередників продажів (українська сторона пропонувала здійснювати продаж через щойно створене Державне бюро для закупівлі за кордоном та розташування в Україні паперу при Міністерстві торгу та промисловості — «Папероімпорт»).

Зрештою 30 вересня Г. Гуммерус і заступник міністра торгу і промисловості Української Держави С.В. Бородаєвський підписали договір, згідно з яким «Товариство фінських паперових заводів» мало продати Україні до кінця року від 600 тис. до 1 млн. пудів паперу за умови передоплати 35%, а Україна — надати можливість представникові Міністерства торгівлі Фінляндії придбати 250 000 цукру-піску по 100 крб. за пуд у розрахунку: пуд цукру за кожні чотири пуди паперу⁴⁰⁵. Важливим для фінської сторони був дозвіл на продаж паперу приватним покупцям, розподіл товару між якими мав здійснювати під наглядом «Папероімпорту». При цьому домовилися, що перші чотири партії цукру по 25 тисяч пудів кожна буде відправлено до Фінляндії відразу після

⁴⁰² Там само. Арк. 11.

⁴⁰³ Гуммерус Г. Україна в переломні часи... С. 80.

⁴⁰⁴ Там само. С. 75.

⁴⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 48; Пилипенко Віктор. Відносини між Україною та Фінляндією... С. 61.

того, як фінський посол у Києві отримає інформацію про завантаження перших партій паперу по 625 пудів на пароплави⁴⁰⁶. Окремі договори було укладено з німецькими залізничними установами про транспортування товарів через Ригу. З цією метою Р. Валден, Й. Серлакіус і А. Алфтан побували в Берліні.

Водночас за сприянням у справі налагодження товарообміну до посольства зверталися фінські підприємці, що прибули в Україну з конкретною метою: капітан Валден Спооре, який на доручення міністра закордонних справ Фінляндії вів із німецькою адміністрацією переговори щодо закупівлі для виготовлення військової амуніції та вивозу до Фінляндії великої партії вовни; директор броварні в Лахті Селін, який хотів купити для свого виробництва солод та ін.⁴⁰⁷ Скористався своєю присутністю в Києві і директор цукрового заводу Антон фон Алфтан, який брав участь у переговорах щодо продажу паперу і купівлі цукру. Він подав заявку щодо дозволу на вирубку лісу в Україні⁴⁰⁸. Під час переговорів Г. Гуммерус порушив питання й про укладання загального торговельного договору між Фінляндією та Українською Державою, однак зустрічного інтересу не мав.

Представники «Товариств фінських паперових заводів» Й. Серлакіус та Р. Валден активно розвивали свою діяльність, засновуючи власні контори в Києві, Одесі, Харкові, шукали партнерів, брали передоплату за замовлений папір. У Гельсінкі відповідно до домовленостей було створено спеціальний комітет та «Фінсько-українське торговельно-промислове товариство». Однак реалізація договору була поставлена під загрозу через те, що його було укладено без «попереднього повідомлення німецькій владі»⁴⁰⁹. Вирішення конфлікту вимагало часу.

25 вересня 1918 року відбулося перше засідання товариства «Паперімпорт», в якому взяли участь представники всіх центрів України, з Одеси прибуло три делегати. Під час зборів було повідомлено про дві домовленості з фінськими і ревельськими фабриками. Фінни зобов'язалися до кінця 1918 р. за принципом товарообміну доставити в Україну мільон пудів різного паперу. Ціна паперу передбачалася максимум від 40 до 50 руб. Перший транспорт мав прибути в листопаді⁴¹⁰. За повідомленням повіреного в справах Української Держави в Фінляндії К.В. Лоського, фінський уряд дозволив випустити з Фінляндії в Україну

⁴⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 48.

⁴⁰⁷ Гуммерус Г. Україна в переломні часи... С. 81.

⁴⁰⁸ Там само.

⁴⁰⁹ Там само. С. 79.

⁴¹⁰ Бумажный вопрос // Одесские новости. 1918, 26 (13) сентября. № 10802. С. 2.

83 603 кг (400 рулонів) паперу, який йшов транзитом, з тим, щоб цей папір було записано в Україні в книгу компенсацій⁴¹¹.

Поспіль із виконанням основного завдання Г. Гуммерус брав активну участь у заходах за участі дипломатичного корпусу та культурних подій життя української столиці. Його приймали представники німецької військової та цивільної влади, запрошували на вечері головнокомандувач німецьких військ в Україні генерал-полковник Гюнтер фон Кірбах та начальник штабу генерал Вільгельм Гренер. У спілкуванні з В. Гренером фінський представник пробував переконувати його у важливості для Німеччини підтримки національних прагнень України. Натомість співрозмовник демонстрував зневажливе ставлення до українських очільників, наголошуючи, що їм бракує «розуміння обов'язку перед державою», і вказуючи на потребу зосередитись на внутрішніх питаннях⁴¹².

Дружні стосунки в Г. Гуммеруса склалися з болгарським послом проф. І.Д. Шишмановим. Вони часто «вели тривалі розмови, під час яких обмінювалися досвідом і думками про сучасне становище і про майбутнє»⁴¹³. Близько контактував фінський представник і з послом Демократичної Республіки Грузія проф. В. Тевзаєю. Завдяки Г. Гуммерусу фінський уряд отримав грузинську ноту з проханням про визнання Фінляндією незалежності Грузії⁴¹⁴.

Українці сприймали Г. Гуммеруса як людину «дуже освічену і ознайомлену з нашими справами»⁴¹⁵. Він належав до тих «закордонних дипломатів, що тішились серед українців найбільшою популярністю та довір'ям»⁴¹⁶. Фінський представник часто бував на зібраннях в Українському клубі. Як зазначав Д.І. Дорошенко, «д-р Гуммерус з щирою приязню ставився до українців і Української Держави, жваво інтересуючись успіхами нашого культурно-національного життя, шкільництва, письменства, мистецтва»⁴¹⁷. 31 серпня він взяв участь у з'їзді депутатів Кооперативної спілки України, де виголосив вітання від імені кооперативного руху Фінляндії, емоційно зустрінуте депутатами.

Доказ довіри українців фінський посол убачав у запрошенні його як спостерігача на мирні переговори Української Держави і Російської

⁴¹¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 51.

⁴¹² *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи... С. 73.

⁴¹³ Там само.

⁴¹⁴ Там само. С. 134.

⁴¹⁵ Див.: *Шкільняк Михайло.* Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спогади та роздуми / Упоряд. Владислав Верстюк. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. С. 193.

⁴¹⁶ «Вірю в українську державність»... С. 2.

⁴¹⁷ *Дорошенко Дмитро.* Мої спогади... С. 277.

Радянської Республіки, що відбувалися в Києві від 23 травня 1918 року. 6 жовтня Г. Гуммерус брав участь у відкритті Київського державного українського університету, реорганізованого з Українського народного університету зі збільшенням кількості факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, правничого й медичного. Це відкриття, як зазначав Д.І. Дорошенко, «мало характер великого національного свята»⁴¹⁸, що відбувалося за участі членів уряду, іноземних представників, професури. «Чудовим проявом патріотичного піднесення» назвав Г. Гуммерус у спогадах ці урочистості, що запам'яталися йому блискучими виступами гетьмана П.П. Скоропадського, професора В.К. Винниченка і прикрою «обмовкою» митрополита о. В. Липківського, який назвав українців «малоросами»⁴¹⁹.

З огляду на обмежену кількість співробітників представництва Г. Гуммерус призначив почесним посольським радником колишнього представника Акціонерного товариства Виборзького (Невського) машинобудівного заводу Отто Брунстрема, котрий прибув до Києва для підприємницької діяльності. Після від'їзду секретаря Ю. Снеллмана на його посаду в жовтні було призначено магістра Тура фон Фрікта. Однак він приїхав через хворобу, яку отримав в дорозі, лише на початку листопада. З огляду на те що його призначення на цю посаду було умовне, з метою виконання функцій, пов'язаних із завданнями «Товариства фінських паперових заводів», посол запросив працювати своїм секретарем капітана Уго Гіллмана. За його відсутності обов'язки секретаря виконував полковник Готтфрід Йогансон. Контакти посольства між Києвом і Гельсінкі здійснювалися за допомогою кур'єрського зв'язку, який не забезпечував оперативності обміну інформацією, та телеграфу. Постійним дипломатичним кур'єром був полковник Блофільд, працювали ще «гонці Фінського посольства» Тойкандер та Рідерстад⁴²⁰. Через кур'єрів посол надсилав звіти до зовнішньополітичного відомства, контактував з одеським представництвом. Серед його політичних рапортів певну реакцію спричинила зокрема думка про те, що виведення німецьких військ з України поставить під загрозу торгівлі перевезення через окуповану територію. Сенатор О. Стенрот доручив фінському послові в Берліні Г'ельту «впливати на німців, щоб вони не виводили свої війська з окраїнних держав»⁴²¹.

⁴¹⁸ *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. С. 245.

⁴¹⁹ *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи... С. 97.

⁴²⁰ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 13–14.

⁴²¹ *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи... С. 101.

Очоловане Г. Гуммерусом представництво, попри створення консульств у Києві й Одесі, які займалися виключно торговельними питаннями, виконувало й консульські функції: видавало національні паспорти, захищало інтереси співвітчизників. Першим за отриманням фінського паспорта для подорожі на історичну батьківщину до посольства звернувся «зросійщений земляк» генерал-майор Олександр Гріпенберг. Він приїхав з Новочеркаська і мав уповноваження від верховного керівника Добровольчої армії генерала М.В. Алексеєва встановити зв'язок із фінським урядом. Однак під час бесіди з відвідувачем, який змалював плани створення «Національного Центру» та ролі в ньому Фінляндії, важливості встановлення нею дружніх відносин із Росією (чи приєднання на правах автономії), Г. Гуммерус переконався, що «йому не слід їхати до Фінляндії» й відмовив у видачі паспорта⁴²². В останні дні Гетьманату послові довелося рятувати від примусової мобілізації фінського підданого Бориса Блюмквіста⁴²³. Проте на загал фінські громадяни не підлягали призову до українського війська. Директор загального департаменту МЗС Української Держави В.Я. Оренчук надав спеціальне роз'яснення щодо належності фіннів до українського громадянства відповідно до закону від 2 липня 1918 року. Суть роз'яснення полягала в тому, що на момент ухвалення закону «російських підданих» (тобто підданих Російської імперії) уже не існувало, а були піддані кількох держав, утворених після розпаду Російської імперії. Водночас наголошувалося, що у Фінляндії існував інститут фінського громадянства, для прийняття до якого і виходу з нього існували особливі правила. В.Я. Оренчук пропонував розуміти питання про фінське громадянство не як дипломатичне, а адміністративне, оскільки закон від 2 липня 1918 року не ґрунтувався на міжнародних актах⁴²⁴. Тим самим питання про призов підданих Фінляндії до українського війська втрачало актуальність.

Не припиняв фінський посол і заходів щодо забезпечення реалізації цукрово-паперового фінсько-українського обміну. 2 листопада 1918 року він надіслав міністру закордонних справ Д.І. Дорошенку вербальну ноту з нагадуванням про укладену 30 вересня угоду та проханням «вжити заходів перед Німецьким Урядом» щодо усунення «непередбачених перепон», які виникли в Берліні при перевезенні українського цукру через окуповані німецькими військами землі⁴²⁵. Як головний аргумент

---

⁴²² Там само. С. 71.

⁴²³ Там само. С. 142.

⁴²⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 6 зв.

⁴²⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 48.

розглядалася зацікавленість Української Держави («не менша, ніж Фінляндії» в українському цукрі) в фінському папері⁴²⁶. Дієвість цього аргументу засвідчувала віза на документі: «Негайно. 1 в. — Ноту до німецького посольства»⁴²⁷. 14 листопада 1918 року Сенат Фінляндії призначив представниками для ведення переговорів з українською стороною про торговельний договір полковника Рудольфа Валдена (від паперової індустрії) та директора Карла Гелльстена (від цукрової промисловості)⁴²⁸. Того ж дня командувач німецьких військ у Фінляндії генерал Рудеригер фон дер Гольц офіційно заявив Сенату про початок виведення німецьких військ із Фінляндії⁴²⁹.

В другій половині листопада, коли стало остаточно зрозуміло, що німецькі війська згідно з умовами Комп'єнського перемир'я з Антантою залишають Україну, а на перевезення «мирних вантажів» надії немає, посол постав перед проблемою виплати компенсації за внесену передоплату імпортерам паперу. Переконувати в існуванні передоплати паперу намагався, апелюючи до умов договору. 28 листопада МЗС Української Держави нарешті звернулося з відповідною нотою до німецького посольства, вплив якого на ситуацію вже практично був втрачений, пояснюючи, що через вичерпання запасу паперу в Україні в отриманні фінського паперу «відчувається велика потреба»⁴³⁰. В зв'язку з цим формулювалося прохання про усунення спричинених німцями перешкод для руху потягу з папером. Між тим відправлена в Україну перша партія фінського паперу вартістю майже 4,5 млн. марок опинилася в Ризі, де невдовзі була викрадена більшовиками⁴³¹. Чи не останньою спробою зберегти можливість торговельних зносин у практично безнадійних умовах була вербальна нота Г. Гуммеруса від 5 грудня 1918 р. щодо призначення представників від обох країн та уповноваження їх на ведення переговорів щодо започаткування товарообміну і визначення місця для проведення переговорів в нейтральній країні. Таким місцем він пропонував Копенгаген. При цьому делікатно запитував, чи прийнятним це буде для української сторони⁴³². Завершити справу до зречення влади гетьманом П.П. Скоропадським не вдалося.

⁴²⁶ Там само.

⁴²⁷ Там само.

⁴²⁸ Там само. Арк. 27.

⁴²⁹ Там само. Арк. 28.

⁴³⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 49.

⁴³¹ Гуммерус Г. Україна в переломні часи... 188 с.

⁴³² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 30.

* * *

Загалом діяльність представництва Фінляндії в Українській Державі тривала менше чотирьох місяців. Його офіційний статус засвідчувало вручення Германом Гуммерусом вірчої грамоти главі держави. Важливе значення для встановлення українсько-фінських міждержавних відносин мав вибір кандидатури представника — відомого державного і громадського діяча, учасника фінського визвольного руху й прихильника національних рухів, вченого. Попри його ранг як тимчасового дипломатичного представника для особливих доручень, очолюване Г. Гуммерусом представництво мало політичні та консульські функції, а він брав активну участь у житті іноземних дипломатичних представництв. Основні напрями представництва Фінляндії концентрувалися на спробах встановити товарообмін між Українською Державою і Фінляндією, забезпечивши отримання українського продовольства та ринку збуту фінського паперу; організації допомоги фінським громадянам і повернення на батьківщину військовополонених та інформуванні фінського суспільства про події в Українській Державі. Після падіння Гетьманату представництво продовжило свою діяльність в Києві.

3.6. Роль офіційних представництв БНР у становленні українсько-білоруських відносин: романтика сподівань та реалії буття

Після гетьманського перевороту своє перебування в Києві на деякий час продовжила Білоруська делегація в справі переговорів УНР і БНР, хоч офіційно переговори припинилися. О.І. Цвікевич пробував вступити в контакт з іноземними представництвами, які діяли в українській столиці. Вірним тактичним ходом було рішення наради членів делегації від 11 травня 1918 року, згідно з яким Народному Секретаріату БНР пропонувалося терміново призначити консулів БНР в Українській Державі у містах, де перебувала найбільша кількість біженців-білорусів, — Києві та Одесі. Воно ґрунтувалося на інформації про призначення консулом Української Держави в Мінську Анатолія Квасницького і розглядалося як крок, що мав би символізувати взаємне визнання обох сторін. Крім того, започаткований торговельний обмін давав основне поповнення скарбниці БНР. 10 травня білоруська деле-

гація отримала 300 тис. рублів у якості авансу за продані українській стороні дрова, 15 травня надійшло 50 тис. карб., з яких 25 тис. було скеровано Народному Секретаріату, 10 тис. видано під розписку голові Білоруської торговельної палати, 15 тис. — залишено на потреби делегації для ведення переговорів, видання газет і брошур⁴³³.

Найвідповіднішою кандидатурою на посаду консула в Києві нарада членів делегації вважала Павла Вікторовича Тремповича⁴³⁴. Він народився 28 травня (за іншими даними — 1 червня) 1888 року в родині залізничника у Пскові, де Тремповичі опинилися через непримириму з несправедливістю вдачу діда. За участь у національно-визвольному повстанні 1863–1864 років його з родиною було вислано з Вільно до Вітебська, а невдовзі — за участь у демонстрації проти відібрання у католиків костелу — за межі Північно-Західного краю, до Пскова⁴³⁵. Виховували Павла в любові до національних звичаїв та пошані до спокійного й працьовитого білоруського народу. В помешканні діда постійно знаходили притулок селяни-втікачі, що шукали працю й заробіток.

Середню освіту Павло Тремпович отримав у Псковському Сергіївському реальному училищі, яке закінчив 1 червня 1907 року⁴³⁶. Потому з 16 серпня 1907 року по 31 липня 1908 року навчався в додатковому класі цього училища. Його інтереси тяжіли до гуманітарних предметів: відмінні оцінки в свідоцтві про закінчення навчання були з Закону Божого, німецької і французької мов, історії та природознавства. Арифметику, алгебру, тригонометрію, фізику й малювання опанував на «задовільно»⁴³⁷. Під час навчання підліток вважався «недостаточним учеником», який систематично звільнявся від сплати за навчанням або за клопотанням педагогічної ради користувався допомогою благодійного товариства⁴³⁸. З юнацьких років Павло Тремпович брав участь у революційних гуртках, а перед закінчення навчання вступив до партії соціалістів-революціонерів. Прагнення бути серед народу й вести культурну національну працю зумовило його шлях в медицину. 1908 року він вступив до Психоневрологічного інституту при Петербурзькому університеті. Але

⁴³³ Беларуская Народная Рэспубліка — крок да незалежнасці: да 100-годдзя абвяшчэння: гістарычны нарыс / А.А. Каваленя [і інш.]; Нацыянальна акадэмія навук Беларусі, Інстытут гісторыі. Мінск: Беларуская навука, 2018. С. 90–91.

⁴³⁴ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 111.

⁴³⁵ Див.: *Васілеўская Нона. Жыцьцёвы шлях Паўла Трамповіча* // Spadcyна. 1998. № 2. URL: \Spadcyна\2_98\Tramp.doc 16.03.98/

⁴³⁶ Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 90435. Арк. 8.

⁴³⁷ Там само. Арк. 14.

⁴³⁸ Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 477. Спр. 471. Арк. 1.

через неодноразові арешти за участь у політичних демонстраціях через два роки був змушений виїхати до Німеччини.

Спроба продовжити навчання на факультеті медицини Мюнхенського університету Людвіга-Максиміліана без досконалого знання мови й засобів для існування не мала успіху. Для отримання відповідної освіти він зупинився на відомому в світі виші — Університеті св. Володимира в Києві. У вересні 1910 року П.В. Тремпович став студентом історико-філологічного факультету університету, а вже 15 вересня подав заяву про переведення його на медичний факультет. Відтак 22 вересня 1910 року отримав можливість здобувати медичну кваліфікацію⁴³⁹. У вересні 1911 року він попросив перевести його на юридичний факультет, мотивуючи матеріальними труднощами під час навчання на медичному факультеті⁴⁴⁰. Ніяких «казенних стипендій» під час навчання студент Тремпович не отримував. У січні 1913 року він одружився з 22-річною студенткою Вищих жіночих курсів Олександрою Горбенко⁴⁴¹.

З початком Першої світової війни юнак опинився на Південно-Західному фронті. Впродовж серпня 1914 року — грудня 1916 року працював молодшим ординатором Київського шпиталю, набуваючи практичного досвіду в хірургії. Державні іспити перед Медичною імператорською комісією при Університеті св. Володимира йому вдалося скласти лише в березні–травні 1917 року⁴⁴². Найвища оцінка («добре») в його атестаті, виданому 30 травня 1917 року, була з предмету «оперативна хірургія з топографічною анатомією»⁴⁴³. З інших дисциплін він мав оцінку «задовільно». Разом із Павлом Тремповичем підтвердив свою кваліфікацію дипломом Голова Генерального військово-санітарного управління армії УНР, начальник санітарної управи Дієвої армії УНР і майбутній міністр охорони здоров'я (з червня 1919 року) та заступник голови Ради міністрів УНР Д. А. Одрина (1892–1919)⁴⁴⁴.

Уже з дипломом лікаря П.В. Тремпович отримав посаду в хірургічному відділі Київського залізничного шпиталю, згодом — Першого шпиталю Всеросійського земського союзу, який очолював його легендарний земляк Ф.С. Бурчак. Тут П.В. Тремпович пройшов шлях від

⁴³⁹ Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 90435. Арк. 11 .

⁴⁴⁰ Там само. Арк. 13.

⁴⁴¹ Там само. Арк. 12.

⁴⁴² Там само. Арк. 2, 4.

⁴⁴³ Там само. Арк. 181.

⁴⁴⁴ Див.: Дмитро Одрина // Завальнюк О.М., Комарницький О.Б., Стецюк В.Б. *Минуле і сучасне Кам'янець-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: Історичні нариси. Вип. 2. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. С. 112–117.*

ординатора до головного лікаря. Лютневу революцію він зустрів у Києві: одразу поновив контакти з білоруськими організаціями, проводив агітаційну й просвітницьку працю.

Очікуючи рішення Народного Секретаріату БНР щодо призначення консула, білоруська делегація намагалась вирішити в нових умовах поставлені перед нею завдання досягти визнання незалежності новоствореної республіки. Спершу нею було подано до українського уряду заяву про набуття Білоруською Народною Республікою статусу незалежної держави. Інформацію про це оголосив 23 травня на першому засіданні мирних переговорів Української Держави і Російської Радянської Республіки керівник української делегації С.П. Шелухин, завважуючи, що тим самим авторами заяви виявлено бажання, «щоби їх при цих переговорах не уважали за членів Російської Держави»⁴⁴⁵.

Водночас, отримавши 21 травня повноваження на ведення переговорів та підписання договорів про кордони БНР та Російської Радянської Республіки, про білорусько-російське поштове, дорожнє, тарифне і митне регулювання⁴⁴⁶, О.І. Цвікевич 30 травня відвідав російську мирну делегацію і вручив очільнику делегації Х.Г. Раковському ноту про оголошення незалежності БНР і необхідність визнання її урядом більшовицької Росії⁴⁴⁷. Йшлося також про бажання БНР укласти угоду про державні кордони⁴⁴⁸ та сподівання на підтримку російською делегацією білоруської сторони в суперечках із українською стороною щодо державного кордону. Однак більшовики оцінювали міжнародно-правовий статус БНР як «не передбачений жодним міжнародним трактатом»⁴⁴⁹, а свою втрату контролю над білоруською територією вважали тимчасовою через воєнні дії. З таких позицій Х.Г. Раковський спілкувався з О.І. Цвікевичем. Коли білоруський представник виклав пропозицію Народного Секретаріату БНР щодо визнання державного кордону між Росією і БНР та встановлення дипломатичних і торгових відносин⁴⁵⁰, позитивної відповіді він не отримав. Не маючи повноважень вирішувати такі питання самостійно, Х.Г. Раковський провів нараду з членами делегації і запросив вказівок телеграфом з Москви⁴⁵¹.

⁴⁴⁵ Мирні переговори... С. 36.

⁴⁴⁶ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 191.

⁴⁴⁷ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 229.

⁴⁴⁸ *Довнар-Запольський М.В.* История Белоруссии... С. 558.

⁴⁴⁹ Мирні переговори... С. 212.

⁴⁵⁰ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 229.

⁴⁵¹ Белорусская делегация // Киевская мысль. 1918. 31 (18) мая. № 90. С. 1.

Наприкінці травня 1918 року до Києва виїхав Роман Скірмунт (Раман Аляксандравіч Скірмунт, 1868–1939) – уродженець Пінського Полісся, правник (випускник Варшавського університету), депутат першої Державної думи Росії, авторитетний діяч білоруського національного руху (очільник Білоруського національного комітету в Мінську в березні–липні 1917 р., учасник підготовки Всебілоруського з'їзду та очільник його виконкому в лютому–березні 1918 р.). Його було призначено надзвичайним послом при уряді Української Держави. Місія представництва з вищим статусом полягала в проведенні переговорів щодо встановлення дипломатичних відносин між БНР і Українською Державою та вручення гетьману П.П. Скоропадському ноти голови Народного Секретаріату і міністра закордонних справ БНР Й.Я. Воронка з цього приводу⁴⁵².

Білоруському послу вдалося зустрітися з головою Ради міністрів Української Держави Ф.А. Лизогубом, міністром харчових справ Ю.Ю. Сколовським та міністром закордонних справ Д.І. Дорошенком. Під час зустрічі в МЗС Р.О. Скірмунт порушив питання про можливість білорусько-української федерації⁴⁵³.

Поспіль з політичними завданнями вирішення потребували гуманітарні питання: організація допомоги біженцям та військовополоненим, забезпечення закупівлі в Україні необхідних білорусам товарів та вивезення з БНР сировини, зокрема деревини. Їх продовжувала виконувати Білоруська торговельна палата⁴⁵⁴. На чолі з проф. М.В. Довнар-Запольським члени палати намагалися налагодити свою діяльність в найкоротший термін.

10 червня газета «Бѣлорусское эхо» повідомила про призначення «члена Білоруської торговельної палати» лікаря П.В. Тремповича консулом БНР у Києві з зауваженням про те, що досі «обов'язки консула» виконувала Білоруська торговельна палата (Білоруська торговельна палата з товарообміну на території України)⁴⁵⁵. Звісно, ці функції були дуже обмеженими й торкалися захисту інтересів громадян, допомоги біженцям та налагодження товарообміну.

29 травня палата звернулася до Міністерства торгу і промисловості з проханням дати з України для Мінської продовольчої управи 5 вагонів мила, 2 вагони махорки, 2 – цвяхів, 20 – солі; для Слуцької продовольчої

⁴⁵² НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 191.

⁴⁵³ Див.: *Лебедева Валентина*. Вітоки білорусько-українських дипломатичних відносин (весна 1918 року) // *Україна дипломатична*. 2016. Вип. XVII. С. 253.

⁴⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 21; *Бѣлорусское эхо*. 1918, 10 июня (28 мая). № 3. С. 1.

⁴⁵⁵ Там само.

управи 2 вагони солі, 200 пудів мила; для Новоградської продовольчої управи 1 вагон заліза, 500 шт. плугів легкого типу, 1 000 пружинних борон, 100 штук простих віялок, соломорізок з 3-ма і 4-ма ножами (кількості немає), кіс і серпів 2000 штук, 500 штук лопат і вил, 100 штук сокир, 25 пудів свічок, 200 пудів мила простого, 3 пуда соди простої, шкіри на підшви і заготовки 50 пудів⁴⁵⁶. Запитувані товари Україна мала в обмеженій кількості, а сільськогосподарське приладдя Україна отримувала від Центральних держав і воно було заборонене до вивозу. Однак, із огляду на зацікавленість України у встановленні торговельних відносин із сусідніми країнами, в обмін на деякі білоруські товари пропонувалося дати 2-3 вагони мила, 2 вагони махорки, 2 вагони цвяхів, 10 вагонів солі, вагон заліза, 100 штук простих віялок, 500 штук лопат та вил, 100 штук сокир, 3 пуди соди та 50 пудів шкіри. З цією пропозицією, враховуючи, що «в період будівництва держави справи економічного товарообігу мають іти в близькому контакті з політичною стороною взаємовідносин держав» міністр торгу і промисловості звернувся до міністра закордонних справ⁴⁵⁷. Українська сторона не поспішала з позитивною відповіддю на запити білоруської сторони, визнаючи товарообмін з БНР бажаним у тій мірі, яка впливала з тогочасних економічних відносин та зовнішньополітичної ситуації і залежності від окупаційної влади⁴⁵⁸.

Білоруська торговельна палата до призначення консула намагалася вирішувати в міру можливості питання допомоги військовополоненим. Проте очевидно була потреба створення відповідного органу. 11 червня білоруська громада зібралася на нараду для офіційного оформлення Центрального білоруського комітету допомоги жертвам війни. Народа вирішила створити комітет, розробити його кошторис і подати до Біженецького Департаменту МВС Української Держави на затвердження. До складу комітету увійшли П.В. Тремпович і М.В. Довнар-Запольський⁴⁵⁹. Планувалося в разі отримання дозволу українського уряду найближчим часом скликати з'їзд біженців-білорусів.

Рішення про надання повноважень П.В. Тремповичу як представнику уряду БНР з правами генерального консула в Києві та дипломатичного представника при міністрі закордонних справ Української Держави Народний Секретаріат БНР ухвалив 15 червня 1918 року⁴⁶⁰. Генеральне консульство БНР у Києві офіційно засновувалося з 16 черв-

⁴⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 3.

⁴⁵⁷ Там само. Арк. 3 зв.

⁴⁵⁸ Там само.

⁴⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 3. Спр. 32. Арк. 2.

⁴⁶⁰ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 118.

ня 1918 року⁴⁶¹. В цей час посол Р.О. Скірмунт повернувся до Мінська, де 9 липня очолив уряд БНР та міністерство закордонних справ.

П.В. Тремпович мав долучитися як консультант до складу Білоруської делегації у справі переговорів УНР і БНР. Від нього очікували також налагодження контактів з представниками інших країн у Києві — насамперед Німецької імперії задля переговорів про визнання Німеччиною незалежності Білорусі й уряду БНР, захисту інтересів білоруських громадян у Києві. З українським урядом мав ще й домовитись про тимчасову грошову позику розміром до 5 млн. крб. на «умовах йому указаних» та отримати ці гроші для передачі Народному Секретаріату БНР⁴⁶². Однак грамоту з відповідними повноваженнями на ведення переговорів із українською стороною, укладання угод з питань товарообміну, організацію залізничного сполучення, поштового і телеграфного зв'язку між Українською Державою і БНР⁴⁶³ П.В. Тремпович отримав більше ніж через місяць після рішення уряду. До офіційного вступу на посаду генерального консула виконання його обов'язків покладалося на призначеного управителем канцелярії О.Й. Модзалевського⁴⁶⁴.

21 липня 1918 року Народний Секретаріат БНР розширив повноваження П.В. Тремповича, надавши йому права надзвичайного посланника при уряді Всевеликого Війська Донського з метою встановлення економічних і дружніх зв'язків⁴⁶⁵. Перебування білоруського представника в Києві передбачалося використати й для встановлення контактів з кубанською делегацією на чолі з головою законодавчої ради Миколою Рябоволом, яка з кінця травня вела переговори з Українською Державою, шукаючи підтримки в боротьбі з більшовиками. Відтак грамоти, що визначали зміст його повноважень в УНР та Всевеликому Війську Донському, були датовані 22 липня 1918 року. Генеральному консулові надавалося право вести всі переговори відповідно до звання і становища, укладати угоди з обміну товарами і продуктами промисловості між БНР і УНР та БНР і Всевеликим Військом Донським, встановлювати залізничні зносини, поштовий і телеграфний зв'язок між УНР і БНР. Крім того, він та підлеглі йому співробітники мали виконувати ще одну ключову консульську функцію — захищати права та інтереси білоруських громадян на території України та Всевеликого Війська Донського. З цією метою П.В. Тремповичу делегувалося право зносин від імені

---

⁴⁶¹ Там само. Арк. 104–104 зв.

⁴⁶² Там само. Арк. 122.

⁴⁶³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 1.

⁴⁶⁴ Там само. Арк. 78.

⁴⁶⁵ Там само. Арк. 119.

білоруського народу відповідно до норм міжнародного законодавства з усіма органами влади нових державних утворень⁴⁶⁶. Тому, окрім примірників вірчої грамоти для української сторони та представників Всевеликого Війська Донського, було підготовлено ще один примірник — для пред'явлення урядам держав, що утворилися на території колишньої Російської імперії⁴⁶⁷. Проте МЗС Української Держави через київську пресу офіційно заявляло ще 31 липня, що поява в газетах повідомлень про призначення лікаря П.В. Тремповича білоруським посланником в Україні не має підстав: це питання залишається відкритим⁴⁶⁸.

Попри такі повідомлення нові повноваження спонукали П.В. Тремповича активізувати зусилля щодо встановлення контакту з представництвом Дону. Білоруський консул звернувся до О.В. Черячукіна з проханням про визнання урядом Всевеликого Війська Донського незалежності БНР. Передана ним офіційна нота містила запевнення, що «уряд Білоруської Народної Республіки з почуттям глибокої поваги ставиться до уряду Всевеликого Війська Донського і визнає його повноважним державним органом Облaсті Війська Донського, що виражає волю та бажання його населення»⁴⁶⁹.

Меморандум про визнання БНР білоруські представники БНР намагалися вручити й керівникові делегації РСФФР на мирних переговорах Х.Г. Раковському. Сподіваючись, що компроміс із більшовиками міг би сприяти збереженню цілісності БНР⁴⁷⁰, вони прагнули обговорити й питання визначення кордонів між БНР і РСФФР та можливість федерації Білорусі з більшовицькою Росією⁴⁷¹. Однак Х.Г. Раковський меморандум не прийняв⁴⁷².

Робота білоруського посланника відбувалася в умовах очікування екзекватури, яку швидко отримати не вдавалося. Хоч процедура та строки визнання консульських повноважень зовнішньополітичним відомством Української Держави порушувалися не лише стосовно представників БНР, зволікання з офіційним визнанням білоруського консула зумовлювалося політичними міркуваннями та залежністю українського

⁴⁶⁶ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 118; ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 1.

⁴⁶⁷ Див.: *Панасюк О.П.* Білоруська Народна Республіка у 1918–1919 рр. ... Арк. 156.

⁴⁶⁸ Хроника // Киевская мысль. 1918, 31 (18) июля. № 125. С. 1; Призначення білоруського посланника // Відродження. 31 (18) липня. Ч. 100. С. 3.

⁴⁶⁹ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 265.

⁴⁷⁰ Собственноручные показания А.И. Луцкевича. 30 октября 1939 г. / Публ. В.Н. Михнюк, Н.М. Климовича, А.Н. Гесь // Неман. 1995. № 1. С. 139.

⁴⁷¹ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 153.

⁴⁷² Одесский листок. 1918, 11 июля (28 июня), № 139.

зовнішньополітичного відомства від позиції Німеччини, яка не визнавала БНР.

Народний Секретаріат БНР авансував на організацію роботи генерального консульства 21 тис. рублів на три місяці з умовою оплати оренди приміщення на рік. Завдання консульської установи полягали в реєстрації білоруських громадян, що перебували на українській території, видаванні їм відповідних документів та захисті їх інтересів і законних прав, сприянні в поверненні на батьківщину. Штатним розписом передбачалося для такої роботи 6 посад: генерального консула (оклад 1200 руб.), управителя канцелярії (750 руб.), паспортиста (350 руб.), друкарки (350 руб.), служителя (200 руб.), кур'єра⁴⁷³. Планувалося, що генеральне консульство зможе отримувати прибуток за рахунок консульського мита не менше 250 тис. рублів на рік і поповнювати тим самим казну БНР⁴⁷⁴. Додатково консульству виділялося 5 000 рублів на «справу пропаганди» — утримання газети «Беларускае Эхо». П.В. Тремповичу доручалося скласти акти і пронумерувати платні бланки консульства разом із керівниками білоруських урядових організацій у Києві та надіслати оригінали актів у Мінськ⁴⁷⁵.

Білоруське генеральне консульство розташувалося в Києві в будинку № 42 на вулиці Фундуклеївській. Його робота розпочалася з організації реєстрації білоруських громадян. За підрахунками П.В. Тремповича, на території України мешкало близько 100 000 білорусів⁴⁷⁶. За видавання та візування паспортів консул розраховував отримати 200 000 рублів консульських зборів. Затвердження гетьманом 2 липня 1918 року Закону про громадянство Української Держави додало консульству роботи, оскільки білоруським громадянам автоматично надавалося право прийняти громадянство Української Держави або відмовитися від нього шляхом подання заяви про це місцевому старості впродовж місяця від дня одержання закону на місцях. Потреба в отриманні національних документів зумовлювалася ще й правилами отримання перепусток МЗС Української Держави для виїзду за її межі. Для отримання таких перепусток українські громадяни мали подавати закордонні паспорти, а піддані інших країн — відповідні національні документи⁴⁷⁷.

---

⁴⁷³ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 105.

⁴⁷⁴ Там само. Арк. 104.

⁴⁷⁵ Там само. Арк. 78.

⁴⁷⁶ Там само. Арк. 104.

⁴⁷⁷ От министерства иностранных дел // Киевская мысль. 1918, 15 (2) августа. № 135. С. 1.

На посвідченнях осіб, котрі не приймали українського громадянства до отримання ними національного паспорта ставився штамп, який засвідчував належність до білоруського громадянства. П.В.Тремпович у зв'язку з цим порушив перед МЗС Української Держави клопотання про те, щоб особи, які мали білоруські посвідчення, вважалися іноземними підданими. Проте заяву про відмову від українського громадянства подала мізерна кількість осіб. Ставлення білорусів до реалізації норм закону пояснювалося як інертністю та незнанням норм закону, так і небажанням платити консульський збір за подання заяви.

З консульством БНР взаємодіяли бюро з реєстрації біженців. 17 липня 1918 року Ф. Мозолевичем було засновано Білоруське біженське реєстраційне бюро в Полтаві⁴⁷⁸, а 26 жовтня Народний Секретаріат БНР відправив П. Мінькова до Катеринослава як уповноваженого в справах біженців з наданням консульських повноважень⁴⁷⁹.

У помешканні Г. Ф. Базаревича на вулиці Троїцькій (нині — пров. Рильський), буд. 4, кв. 1 продовжувала діяльність Білоруська торговельна палата. Прибуток за продані палатою дрова до 1 липня склав 125 тис. руб. і був основним джерелом поповнення каси Народного Секретаріату БНР⁴⁸⁰. Щоб зацікавити українську сторону стабільним товарообміном, вона продовжувала подавати пропозиції щодо можливості надання Україні дров, дощок, шахтного кріплення, шпал, дерев'яних колод, дьогтю, скипидару, грибів, смоли, вугілля, сірників, скла та інших необхідних українцям товарів⁴⁸¹. Їх потребували заводи П. Харитоненка, полтавські кооперативи «Хлібороб», «Хуторянин», Харківська міська продовольча управа, Гірничопромисловий вугільний район, Катеринослав, Слов'яносербське земство та інші установи через відсутність в Україні кріпильного лісу та взагалі лісових матеріалів⁴⁸². Палата пропонувала постачання дров — до 20 000 к.с., дощок 1 і 2 сортів — до 1 000 000 шт., рудничної стійки — до 45 000 к.с., шпал — 2 000 000 шт., колод необмежену кількість, дьогтю — до 10 000 пудів, скипидару — до 15 000 пудів, грибів, смоли, вугілля, сірників, предметів першої необхідності. Перепона полягала в відсутності вагонів, особливо платформ на

---

⁴⁷⁸ Архіви Беларускай Народнай Рэспублікі: у 2 т. // Беларус. ін-т навукі й мастацтва таварыства беларус. пісьменства «Наша Ніва». Вільня–Нью-Йорк–Менск–Прага, 1998. Т. 1. Кн. 2: Фонд № 582 Дзярж. Архіву Літвы (Рада Міністраў Беларус. Нар. Рэсп.). С. 202.

⁴⁷⁹ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 24.

⁴⁸⁰ Беларускай Народнай Рэспубліка — крок да незалежнасці... С. 91.

⁴⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 31.

⁴⁸² Там само. Арк. 32.

Лібаво-Роменській залізниці, що перебувала в розпорядженні німецької окупаційної влади, яка дала принципову згоду на вагонообмін і зокрема на відпуск 200 кр. вагонів. Відтак сподівання покладалися на сприяння міністерства шляхів сполучення та торгу і промисловості⁴⁸³.

Збереглися відомості про обсяги товарів, які надійшли з 1 серпня 1918 року з Білорусі до міст України: 1 422 138 пудів обробленого лісу та дров, 1 920 ящиків сірників, 1 740 пудів скипидару, 5 047 пудів деревного вугілля та 6 050 пудів дьогтю⁴⁸⁴. Від Української Держави Білоруська торговельна палата очікувала отримати цукру — 300 тис. пудів, тютюну — 10 тис. пудів, солі — 250 тис., соди кальцинованої та каустичної — 100 та 10 тис. пудів відповідно⁴⁸⁵. Певним стимулом активізації діяльності Білоруської торговельної палати стала постанова Народного Секретаріату БНР від 5 серпня 1918 року, згідно з якою палата отримувала право самостійно шукати і залучати джерела фінансування своєї діяльності, встановлювати відносини з банками та укладати угоди купівлі-продажу з українськими організаціями⁴⁸⁶. А постановою від 30 серпня відповідне доручення щодо укладання угод з товариствами і окремими особами отримали голова Центральної білоруської торговельної палати П.А. Кречевський та члени президії палати Е.А. Обронпальський і Т.М. Верниковський⁴⁸⁷. Виходячи з основної мети заснування київської і центральної торговельних палат («покласти кінець спекуляціям навколо білоруських та українських товарів»), представництво БНР наголошувало, що приватні компанії надто підвищують ціни до 500–600%⁴⁸⁸. На звернення Білоруської торговельної палати від 6 вересня до Міністерства торгу та промисловості Української Держави щодо відправлення в Білорусь таких товарів, останнє затребувало перелік товарів із вказівкою точної кількості й вартості⁴⁸⁹. Головна пропозиція білоруської сторони щодо товарообміну полягала в постачанні лісових матеріалів⁴⁹⁰ та риби⁴⁹¹. Проте в урядових колах Української Держави формувалася на той час офіційна думка, яка шкодила репутації Білоруської торговельної палати і вимагала її реорганізації.

⁴⁸³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 32–32 зв.

⁴⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 50; Спр. 8. Арк. 15.

⁴⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 9.

⁴⁸⁶ Там само. Арк. 79.

⁴⁸⁷ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 61.

⁴⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 13.

⁴⁸⁹ Там само. Арк. 10.

⁴⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 140.

⁴⁹¹ НАРБ. Ф. 137. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 288.

За посередництвом торговельної палати мав налагодити товарообмін між українськими і білоруськими виробниками консул⁴⁹². Невдовзі її офіційна адреса перемістилася в приміщення консульства⁴⁹³. БНР прагнула якомога швидшого встановлення з Українською Державою економічних стосунків не меншою мірою, ніж політичних. Надзвичайно важливий напрям роботи консульства полягав у підготовці офіційного договору про товарообмін. Згідно з постановою Народного Секретаріату БНР від 2 липня 1918 року П.В. Тремпович мав організувати вироблення і підписання умов щодо організації товарообміну разом із очільником Білоруської торговельної палати М.В. Довнар-Запольським⁴⁹⁴.

Білоруська сторона передбачала, що така попередня угода діятиме до моменту підписання сталого торговельного договору. Конкретні пропозиції щодо поставляння дров, сірників, скляних виробів та запити на отримання мила, тютюну, цвяхів, солі, заліза, соди та шкіри, сільськогосподарського приладдя надійшли 12 липня 1918 року. Планувалося укласти торговельні угоди на суму 10 000 000 рублів на рік⁴⁹⁵. Білоруський уряд усвідомлював необхідність погодження питань товарообміну з Українською Державою із німецькою окупаційною владою. Висунуті німецькою адміністрацією умови полягали в точній реєстрації товарів під контролем німецької сторони та еквівалентності експортованих та імпортованих товарів⁴⁹⁶. На українсько-білоруському помежжі (в Мозирі, Лунинці, Речиці, Гомелі) планувалося організувати реєстраційні пункти з обліку товарів, що ввозилися в Білорусь з України, а в Полоцьку й Орші мали реєструватися транзитні товари, які перевозилися в країни Балтії і місцеві порти.

17 серпня 1918 року палата подала спільне з об'єднаним товариством «Снабжение» звернення до міністра шляхів сполучення, в якому вказувалося, що таке об'єднання відбулося з метою здійснення «правильного» товарообміну з Білоруссю, і діє за підтримки і в повному контакті з відповідними міністерствами Української Держави та має на меті постачання України дровами, шпалами, стійками, дошками і взагалі всіма видами лісових матеріалів в необмеженій кількості за цінами, непорівнянно нижчими за найнижчі в Україні. Поняття правильного товарообміну пов'язувалося з відсутністю спекулятивної складової. Крім того,

---

⁴⁹² Див.: Панасюк О.П. Білоруська Народна Республіка 1918–1919 рр.: внутрішня і зовнішня політика: дис. ... канд. іст. наук. Луцьк, 2016. С. 106–112.

⁴⁹³ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 21.

⁴⁹⁴ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 136.

⁴⁹⁵ Там само. Арк. 104.

⁴⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 14.

обом сторонам було відомо, що за сприяння «білоруських більшовицьких організацій, що тулилися в Києві», до Білорусі відправлялися товари без офіційного дозволу⁴⁹⁷.

В документі вказувалося, що робота здійснюватиметься з відома і схвалення німецької влади. Палата отримала офіційний дозвіл на відправку транспортів з цукром і хлібом в обмін на ліс. Упродовж 25 червня — 25 серпня 1918 року загальна вартість вивезеного в Українську Державу лісу становила 4 962 204, 3 марки⁴⁹⁸. Нові закуплені українською стороною лісові матеріали в Білорусі підлягали терміновому вивезенню в Україну в обмін на партії цукру з України. Вивезення гальмувалося через нестачу вагонів і відкритих платформ. Із великими труднощами палаті вдалося отримати від німецької влади наряд на перших 220 вагонів із завдатком 20 відсотків від купівельної вартості товару з умовою, що завдаток залишатиметься сталим, поки українське Міністерство шляхів сполучення не встановить певну форму таких стосунків. Обмежена кількість вагонів могла забезпечити лише перевезення десятої частини товарів. Прохання палати до міністра полягало в виробленні порядку обміну вагонів, за яким заміна вагонів, що прибувають в Україну з окупованих ділянок Лібаво-Роменської, Польської і Ризько-Орловської доріг, поверталася туди або хоча б на прикордонну станцію. Порожні вагони передавалися в кількості, яка б відповідала тій, що прибула⁴⁹⁹.

На практиці ситуація з українсько-білоруським товарообміном була складною. Українські міністерства призупинили відправлення до Білорусі цукру, солі і взагалі всіх продуктів першої необхідності до прибуття білоруських товарів, а німецька окупаційна влада, не маючи достатньо рухомого складу і не маючи впевненості у вагонообміні, призупинила видачу палаті нарядів на товарні вагони. Це спричинило великі збитки як з українського, так і з білоруського боку. Виконувач обов'язків голови палати Г.Ф. Базаревич та член правління І.В. Курилович просили терміново встановити порядок товарообміну між Україною і Білоруссю та надати необхідну кількість вагонів для вивезення товарів з Білорусі⁵⁰⁰.

На початку вересня до Києва приїхала торговельна делегація БНР у складі державного контролера, секретаря у справах торгівлі та промисловості Т.М. Верниковського, Голови Центральної Білоруської торговельної палати П.А. Кречевського та члена палати Е.А. Обронпаль-

---

⁴⁹⁷ Там само.

⁴⁹⁸ Там само. Арк. 16.

⁴⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 14.

⁵⁰⁰ Там само. Арк. 14 зв.

ського⁵⁰¹. Їхня мета полягала в підписанні якомога швидше торговельного договору з українським урядом, згідно з яким всі товари і вантажі (в тому числі продовольство) мали відправлятися в Білорусь лише за безумовною реєстрацією в Білоруській торговельній палаті. Реєстрації підлягали й українські товари, а товарообмін мав здійснюватися за згодою з німецькою владою, яка б гарантувала охорону товарів від реквізицій⁵⁰². Керівник делегації Т.М. Верниковський відвідав МЗС Української Держави, зустрівся з очільниками української і російської делегацій на мирних переговорах С.П. Шелухиним і Х.Г. Раковським «для переговорів про політичний устрій Білорусі»⁵⁰³. Він не приховував, що окупаційна влада в БНР утримується від визнання незалежності Білорусі, хоч не втручається в питання торгівлі, промисловості, освіти, допомоги біженцям.

Разом із членами правління Білоруської торговельної палати Ф.С. Бурчаком, Г.Ф. Базаревичем та І.В. Куриловичем Т.М. Верниковський і П.А. Кречевський звернулися до департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства торгу і промисловості Української Держави щодо підтвердження зобов'язань з обміну українського цукру на білоруські товари, вартістю 4 млн. руб., висунутих уповноваженим могильовських організацій Л.Ф. Годзишевським⁵⁰⁴. Доручення на вивезення з Києва до Білорусі цукру той отримав від продовольчого відділу Могильовської міської управи, Союзу кооперативів Могильовської губернії, Споживчого товариства при союзі домовласників м. Могильова, Кооперативу союзу земельних власників Могильовської губернії, Споживчого товариства професійного союзу «Робочий» та Могильовського земського товариства споживачів. В обмін на цукор як представник цих організацій Л.Ф. Годзишевський зобов'язувався доставити в Українську Державу кріпильний ліс, будівельні лісові матеріали, дрова, сірники, скипидар, смолу, дьоготь, льон, скло та інші товари, вироблені в Білорусі⁵⁰⁵. В разі невиконання взятих зобов'язань дозвіл на вивіз цукру підлягав анулюванню.

Проте Українська Державна не могла повністю задовольнити потреби БНР щодо експортування потрібних товарів⁵⁰⁶. Керівник Білоруської

---

⁵⁰¹ Белорусская делегация в Киеве // Киевская мысль. 1918, 10 сентября (28 августа). № 158. С. 1.

⁵⁰² Там само.

⁵⁰³ Там само.

⁵⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 21–21 зв.

⁵⁰⁵ Там само. Арк. 22.

⁵⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 3.

торговельної палати М.В. Довнар-Запольський згодом констатував, що «генеральної угоди палаті укласти не вдалося, хоч кілька сепаратних угод з українським Міністерством торгівлі і промисловості було укладено»⁵⁰⁷.

19 вересня 1918 року до Києва прибула чергова, вже — Надзвичайна — білоруська делегація. 17 вересня повноваження очолити її і провести переговори щодо визнання Українською Державою незалежності й державної самостійності БНР і встановлення кордону та підписати відповідні договори отримав від Народного Секретаріату БНР Антон Луцкевич⁵⁰⁸. До складу делегації увійшли: Григорій Базаревич та Федір Бурчак, які перебували в Києві, а також Йосип Воронко, Александр Капистинський, Антон Овсяник (секретар делегації) та Лявон Леушенко⁵⁰⁹. Всі члени делегації мали однакові повноваження відповідно до основної мети, що полягала в поновленні переговорів щодо офіційного визнання Українською Державою незалежності БНР, встановленні кордонів між Українською Державою і БНР та економічно-політичних відносин між ними і підписанні відповідних договорів⁵¹⁰. В уповноважувальній грамоті делегації формулювання «економічно-політичні відносини» було не випадковим. Ключове завдання делегації полягало в отриманні фінансової позики та з'ясуванні можливості формування білоруських військових частин на території Української Держави. В надісланій міністру закордонних справ Д. Дорошенку ноті А. Луцкевич апелював до зміни міжнародного становища у зв'язку з можливим анулюванням Брестського мирного договору, що відкривало для Української Держави підстави визнати незалежність БНР і просив винести це питання на чергове засідання Ради міністрів Української Держави⁵¹¹.

За день до прибуття делегації до МЗС Української Держави від уряду БНР надійшло звернення, яке містило оцінку підписання 27 серпня 1918 року у Берліні додаткового договору між Німеччиною та РСФРР, згідно з яким Німеччина поступилася більшовикам усією територією на схід від Березини. Прагнення повернути землі, історично, економічно та культурно-національно невідривні від решти території Білорусі декларувалося у зверненні до «усього цивілізованого світу»⁵¹². 23 вересня представники делегації (А. Луцкевич, Й. Воронко, А. Овсяник, Г. Базаревич) вручили Х.Г. Раковському як офіційному пред-

⁵⁰⁷ Довнар-Запольський М.В. История Белоруссии... С. 565.

⁵⁰⁸ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 44, 44 зв.

⁵⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 3.

⁵¹⁰ Там само.

⁵¹¹ Архіви Беларускай Народнай Рэспублікі... Т. 1. Кн. 1. С. 274–275.

⁵¹² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 15–15 зв.

ставнику РСФРР декларацію протесту Ради БНР з цього приводу. Аналогічні документи Ради БНР було передано й іншим іноземним представникам у Києві. Про отримання цього акту в жовтні 1918 року згадував зокрема посол Фінляндії Г. Гуммерус⁵¹³.

У спогадах фінського представника міститься ще одна заввага щодо взаємин Української Держави і БНР, делегації та торговельна палата якої перебували в Києві: «Білоруська делегація благала Скоропадського про допомогу і висловлювала надію свого народу на приєднання до України. Можна легко уявити собі гордість Гетьмана та його міністрів за це визнання могутності України, на підтримку і допомогу якої сподівалася слабша Білорусь»⁵¹⁴. З одного боку, це було деяке перебільшення, а з іншого — узагальнення з опублікованої в київській пресі інформації. Йшлося про прийняття гетьманом делегації могильовського союзу земельних власників у складі В.І. Василевського, А.П. Муромцева, барона В.В. Корфа і Є.В. Ольденбурга, які звернулися до гетьмана з клопотанням про прийняття Білорусі під владу Української Держави⁵¹⁵. Очевидно, що ці діячі не мали відношення до Могильовського білоруського комітету, який діяв у зайнятому німецькими військами Могильові, але шукали порятунку в Києві від більшовицької влади, скориставшись офіційним перебуванням там білоруських представників.

Однак ця ідея не була забута. В київській пресі з'явилися повідомлення про можливе приєднання Білорусі до Української Держави⁵¹⁶. Білоруські представники в Києві заявили, що таке може статися лише після визнання Україною незалежності БНР. У цьому делегація отримала запевнення від українського уряду.

З жовтня під керівництвом міністра торгу і промисловості С.В. Бородаєвського відбулася нарада міжвідомчої комісії з розгляду конкретних пропозицій про товарообмін між Україною і зарубіжними державами, яка визнала «зав'язання торговельних зносин з Білоруською торговельною палатою» доцільними. Щодо висновку, чи відповідають вони інтересам Української Держави з політичного боку, міністерство торгу і промисловості звернулося до МЗС 10 жовтня 1918 р.⁵¹⁷. Відповідь МЗС Української Держави та ще й за підписом І.Г. Красковського була малоочікуваною. Йшлося про те, що такі зносини дуже бажані. Але «Київська білоруська торговельна палата в її сучасному складі, яка взагалі

⁵¹³ Гуммерус Герман. Україна в переломні часи... С. 97.

⁵¹⁴ Там само.

⁵¹⁵ Прием у гетьмана // Киевская мысль. 1918. 4 октября. № 176. С. 1.

⁵¹⁶ Украина и Белоруссия // Киевская мысль. 1918. 16 (3) октября. № 187. С. 2.

⁵¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 20.

складається з осіб, досі не відомих в Білоруському Національно-громадянському русі, не дає певности, що її діяльність з боку політичного може відповідати інтересам України, навпаки в Міністерстві Закордонних Справ маються відомості про шкідливі наслідки діяльності Київської білоруської торговельної палати сучасного складу і тому до реорганізації її зав'язання торговельних зносин з нею з боку політичного не бажано і некорисно»⁵¹⁸.

В день засідання міжвідомчої комісії, 3 жовтня 1918 року, прохання про призупинення консульських повноважень та повернення вірчої грамоти, подав до МЗС Української Держави П.В. Тремпович, мотивуючи отриманням нового призначення від Уряду БНР. Як особа, що не мала фахової підготовки й належного досвіду консульської служби, не розумілася на тонкощах дипломатичного протоколу і процедурах призначення консулів та символічного значення повернення уповноважувальних документів, П.В. Тремпович виявив особисту ініціативу попри процедурні вимоги. Поки що в архівах не виявлено інформації про причини його відмови від виконання консульських обов'язків. Версія про його звільнення через відмову прийняти українське громадянство, висунута в білоруській історіографії, не видається переконливою⁵¹⁹. Підставу для припущень про бажання П.В. Тремповича залишити посаду через непорозуміння з керівництвом дає датована 17 вересня 1918 року грамота Народного Секретаріату БНР з наданням повноважень Григорію Базаревичу як представникові уряду БНР і генеральному консулу в Києві та дипломатичному представнику при міністрі закордонних справ Української Держави⁵²⁰. Очевидно, не випадково в цей самий день виїхала до Києва і Надзвичайна білоруська делегація на чолі з А. Луцкевичем. Ймовірно, скориставшись другою грамотою, яка уповноважувала його на встановлення контактів із Доном, П.В. Тремпович виїхав до Новочеркаська на посаду консула та зайнявся приватною лікарською практикою

⁵¹⁸ Там само. Арк. 21.

⁵¹⁹ Таке припущення належить авторці біографічного нарису про П.В. Тремповича Н. Василевській. Вона дослідила також, що в 1920-х роках П.В. Тремпович займався науковою і науково-педагогічною роботою. 9 липня 1930 р. його арештували більшовики за підозрою в участі в антирадянській організації й засудили як учасника контрреволюційної організації Союз визволення Білорусі 10 квітня 1931 р. до 5 років заслання. Покарання відбував у Астрахані. Після Другої світової війни працював у Могилів-Подольському госпіталі, викладав на кафедрі хірургії Вінницького медичного інституту. Помер 3 січня 1956 р. Похований у Києві на Лук'янівському кладовищі.

⁵²⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 2.

і допомогою білорусам-біженцям⁵²¹. Про зустріч з цього питання П.В. Тремповича і О.В. Черячукіна київська преса повідомила на початку серпня⁵²². До призначення нового консула порядкувати в консульстві знову залишився О.Й. Модзолевський.

Ще одне звернення білорусів від 7 жовтня 1918 року торкалося питання допомоги української сторони в боротьбі білорусів з більшовиками. Йшлося про сприяння їхнім переговорам із німецькими військами про залишення їх у межах Білорусі як єдиної сили, здатної стримати «навалу більшовиків ззовні»⁵²³. Навала більшовиків на Білорусь загрожувала й Україні, тому прохання концентрувалося на підтриманні клопотання перед німецькою адміністрацією. 9 жовтня 1918 року в складі делегації відбулися зміни: відкликано Й. Воронка та Л. Леушенка, призначено А. Смолича і Ф. Гриба та включено І. Красковського⁵²⁴. А. Смоличу та І. Красковському, подібно до повноважень решти членів делегації, надавалося право укладати економічні та політичні угоди з українським урядом⁵²⁵. Зважаючи на те, що І.Г. Красковський працював на посаді радника МЗС Української Держави, таке доручення було сумнівним з юридичної точки зору.

До подальших конкретних дій вдалися білоруські представники в зв'язку з підписанням додаткового договору між Німеччиною та РСФРР. Поряд із завданням досягнути визнання Україною незалежності БНР делегація мала повернутися до обговорюваного ще за доби Центральної Ради питання про українсько-білоруський кордон. 26 жовтня 1918 року А. Луцкевич, Г. Базаревич і сенатор Савич відвідали МЗС Української Держави. Їх прийняв виконувач обов'язків міністра О. О. Палтов. Під час бесіди йшлося про визнання Україною незалежності Білорусі. Білоруські представники зауважили, що дипломатичні відносини вже фактично встановлено шляхом обміну консульськими представниками та налагодження товарообміну, а невдовзі очікується визнання БНР Німеччиною. О.О. Палтов розумів це перебільшення, але обіцяв винести питання про визнання Українською Державою БНР на найближче засідання Ради міністрів Української Держави⁵²⁶.

⁵²¹ Див.: *Васілеўская Нона. Жыцьцёвы шлях Паўла Трамповіча* // Spadcyна. 1998. № 2. URL:\Spadcyна\2_98\Tramp.doc 16.03.98/

⁵²² Белоруссия и Дон // Киевская мысль. 1918, 8 августа (26 июля). С. 2.

⁵²³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 8.

⁵²⁴ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 3; Спр. 30. Арк. 6.

⁵²⁵ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1–2.

⁵²⁶ Вопрос о признании Белоруссии // Киевская мысль. 1918, 27 (14) октября. № 198.

30 жовтня 1918 року Народний Секретаріат БНР надав (попри існування грамоти від 17 вересня 1918 року) повноваження тимчасового керівника Білоруського генерального консульства в Києві «з усіма при- своєними йому і витікаючими з його становища правами і обов'яз- ками»⁵²⁷ члену правління Білоруської торговельної палати Г.Ф. Базаревичу. Відповідне звернення з проханням визнати права білоруського представника до офіційно призначеного генерального консула БНР в Києві та сприяти у виконанні доручених йому обов'язків надійшло до МЗС Української Держави⁵²⁸. 5 листопада 1918 року білоруська сторона скерувала до Міністерства закордонних справ Української Держави ноту, що містила прохання про сприяння прискоренню вирішення питання про визнання незалежності БНР Радою міністрів Української Держави⁵²⁹. У зв'язку із затримкою розгляду цього питання білоруська делегація призупинила переговори вже 6 листопада і демонстративно виїхала в Мінськ⁵³⁰.

На той час у БНР знову відбулася зміна уряду. 12 листопада після повернення з Києва його очолив, поєднуючи посаду прем'єр-міністра з посадою міністра закордонних справ, А. Луцкевич⁵³¹. За тиждень, 20 листопада, постановою Ради Народних Міністрів БНР було створено Особливу торговельно-економічну комісію — «вищий торгово-економічний орган Білоруського Уряду в Україні»⁵³² на чолі з О.І. Цвікевичем. Йому делегувалися права вступати в переговори в Києві з Міністерством торгу і промисловості Української Держави щодо товарообміну з метою відповідного підписання договору на засадах взаємності.

Приїзд комісії до Києва 28 листопада 1918 року мав завершити тривалий процес підготовки договору. На правах членів комісії до переговорів залучалися проф. М.В. Довнар-Запольський та І.Г. Красковський. Завдання комісії прикладного характеру полягало в порушенні

⁵²⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 29.

⁵²⁸ Там само.

⁵²⁹ Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялоў (1917–1922 гг.) / [Пастаянная камісія Савета Рэспублікі Нацыянальнага Сходу Рэспублікі Беларусь на міжнародных справах і нацыянальнай бяспецы, Міністерства замежных спраў Рэспублікі Беларусь, Беларускі дзяржаўны універсітэт, Беларускі навукова — даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы]. Мінск: Бел. НДІДАС, 1997. Т. 1. С. 70.

⁵³⁰ Отъезд белорусской организации // Одесские новости. 1918. 10 ноября (28 октября). № 10839. С. 3.

⁵³¹ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 51.

⁵³² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 34.

перед українською стороною питання про утворення запасного фонду продуктів першої необхідності для БНР на суму 150 млн. карб.⁵³³

Усвідомлюючи складність як внутрішнього становища Української Держави, де вже розпочалося антигетьманське повстання, так і геополітичної ситуації загалом у зв'язку з поразкою країн Четверного союзу у війні, наступного дня після приїзду О.І. Цвікевич наніс візит Теодору Мулену. Білоруський представник сподівався на підтримку самопроголошеного дуаєна в налагодженні діалогу з представниками країн Антанти, але отримав від нього пораду їхати до Одеси.

Зустріч гетьмана П.П. Скоропадського з отаманом Всевеликого Війська Донського П.М. Красновим 3 листопада 1918 року на станції Скороходово, а згодом поява 14 листопада гетьманської «федеративної» грамоти, яка стала каталізатором повстання проти правління гетьмана, активізували білоруське офіцерство, що перебувало в Києві. 8 грудня 1918 року до МЗС Української Держави звернувся голова Київської наради білоруських громадських діячів, яка базувалася в готелі «Імперіал» на вулиці Велика Васильківська, буд. № 7 кім. 90, барон О.Ф. Розен з проханням сприяти отриманню від найвищого німецького командування в Києві документів на безперешкодний проїзд членів наради до Вільно та Гродно і назад до Києва з метою підготовки формування західної (білоруської) армії, дозволеної Головнокомандувачем Російської Добровольчої армії, та прийняття від німецьких військових властей, що залишають Київ, «гражданского» управління⁵³⁴. МЗС 13 грудня звернулося з клопотанням до німецького посольства в Українській Державі про видання відповідних перепусток.

На письмовий запит О.І. Цвікевича щодо принципової згоди на підписання угоди⁵³⁵ МЗС Української Держави підтвердило 9 грудня 1918 року «дуже бажане» «заключення торгово-економічного договору з урядом БНР»⁵³⁶. Того дня делегацію прийняв П.П. Скоропадський, запевнив в своїй прихильності до білорусів та підтвердив фактичне визнання українським урядом незалежності Білорусі. Гетьман обіцяв забезпечити якнайшвидший розгляд Радою міністрів Української Держави питання про офіційне визнання незалежності Білорусі й допомоги їй⁵³⁷. 11 грудня делегація вручила міністру закордонних справ письмове прохання про терміновий розгляд білоруського питання. Наступного дня

⁵³³ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 96.

⁵³⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 34.

⁵³⁵ Там само.

⁵³⁶ Там само. Арк. 36.

⁵³⁷ Там само. Арк. 40.

міністр торгу і промисловості Української Держави дав згоду на утворення спільної комісії. Розроблення договору про товарообмін покладалося на малу комісію в складі двох представників М.В. Довнара-Запольського з білоруського боку та К. Красюка — з українського⁵³⁸. Текст договору містив положення про права громадян (рівність прав громадян обох країн та відсутність додаткових податків, звільнення від військової служби тощо)⁵³⁹, умови організації торгівлі (принцип вільного торгу на засадах товарообміну, заборону на перевезення товарів, які не відповідають гігієнічним нормам та заборонені ветеринарною поліцією), судноплавства, транзиту товарів (вільне переміщення товарів на території іншої країни), створення українсько-білоруської змішаної комісії. В частині організації консульських зносин передбачалося право кожної сторони призначати генеральних консулів, консульських та торговельних агентів у всі міста та принципу взаємності щодо надання пільгових прав⁵⁴⁰. Договір мав вступити в силу до ратифікації, одразу після підписання, та цього не відбулося.

* * *

Таким чином, за доби Гетьманату здійснювалися спроби встановити офіційні міждержавні відносини між новоутвореними після розпаду Російської імперії державами Білоруською Народною Республікою та Українською Державою. Українська сторона демонструвала підтримку боротьбі за незалежність братській Білорусі. Зі свого боку білоруська сторона розраховувала на політичну, фінансову та економічну допомогу від України. Скеровані до Києва офіційні представництва були орієнтовані на отримання такої допомоги, водночас маючи завдання надавати сприяння білоруським громадянам, що перебували на території України. Фінансова позика, надана Українською Державою, стала дуже важливим для білоруської сторони, але неспівмірним для української наслідком білорусько-української співпраці. Вона уможливила згодом не лише виїзд делегації БНР на чолі з Антоном Луцкевичем до Парижа для участі в мирній конференції, а й подальшу роботу, зокрема Дипломатичної місії БНР у Берліні. Головна причина неузгодженості позиції під час переговорів українських і білоруських представників полягала в рішенні Брестських мирних переговорів та невизнанні німецькою адміністрацією в Києві, що стала по суті окупаційною владою, незалежності Білорусі. Відтак результати діяльності Білоруської торговельної палати завдячу-

⁵³⁸ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 9 зв.

⁵³⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 41.

⁵⁴⁰ Там само. Арк. 41.

вали швидше неофіційним стосункам, ніж офіційним взаєминам. Помітний внесок у розвиток українсько-білоруських відносин того часу зробили О.І. Цвікевич, П.В. Тремпович, М.В. Довнар-Запольський, Г.Ф. Базаревич. Однак романтичні сподівання білорусів на всебічну підтримку українськими сьбрами нівелювалися реаліями життя та несталістю внутрішньої політики БНР.

3.7. Офіційне представництво Грузії: пріоритети діяльності

Під час Гетьманату не припиняло свою діяльність представництво Грузії. Никодим Бреговдзе звернувся до уряду Української Держави 13 травня 1918 року щодо отримання посвідчення як тимчасового виконувача обов'язків Комісара Грузії в Україні⁵⁴¹. До звернення було додано лист із докладною інформацією про неприємний інцидент, що відбувся 11 травня. Йшлося про візит українського офіцера в супроводі німецького загону до управління комісара Грузії в Україні. Він пред'явив ордер на обшук колишнього штабу грузинської дружини та арешт усіх осіб, що там перебували⁵⁴². Попри протест секретаря комісаріату Нестора Бокучави, який пояснював, що грузинська дружина ще в березні виїхала на батьківщину, трус провели. За результатами тругу було здійснено виїмки документів, обшукано і затримано офіцерів — громадян Грузії, які проживали в приміщенні комісаріату, та вилучено їхні 5 револьверів (попри наявність відповідних посвідчень на них), а також іншу зброю, що зберігалася в цейхгаузі комісаріату (кулемети, гвинтівки), і патрони. Грузинський комісар нагадував, що після від'їзду грузинської дружини, організованої під час перебування більшовиків у Києві для охорони міста, комісаріат 22 березня скерував відповідну ноту міністру закордонних справ УНР про прийняття зброї, яка в них зберігалася, та повідомив про це отаману Костянтину Прісовському, який деякий час був губернським комісаром Київщини. Той сам приходив до комісаріату декілька разів і оглядав зброю, але не вилучив її. Дозвіл носити зброю для самозахисту грузинським дружинникам, які впродовж двох тижнів брали участь у обороні Києва від більшовиків, було надано

⁵⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 1.

⁵⁴² Там само.

українським урядом з відповідними посвідченнями, завіреними в міській міліції. Доводячи цю інформацію про інцидент, Н. Брегвадзе наголошував, що грузини як представники дружнього народу мають право розраховувати на повну недоторканність приміщень і осіб, гарантовану українським урядом⁵⁴³.

Таким чином, співпраця з гетьманським урядом грузинського комісаріату розпочиналася з конфлікту. Того ж дня комісар подав ноту протесту до МЗС Української Держави, вказуючи на дещо інший склад вилученої зброї: 28 гвинтівок різних взірців, три карабіни, два револьвери системи «наган» і «кольт», шість офіцерських шапок. Нагадуючи, що громадяни України, які перебувають на території Закавказької республіки, мають всі права і переваги дружньої держави, Н. Брегвадзе вимагав аналогічного ставлення до громадян Грузії⁵⁴⁴.

Відповідь на запитання, на якій підставі було допущено проведення тусу в іноземних підданих — представництва союзного народу та вилучення зброї для самоохорони, МЗС Української Держави отримало на свій запит від військового міністерства⁵⁴⁵. З'ясувалося, що вилучення зброї відбувалося за заявою гетьманського коменданта про зберігання в помешканні колишнього грузинського штабу без певної охорони холодної і вогнепальної зброї. Тому було дано розпорядження місцевому коменданту забрати цю зброю і здати на гарматний склад, щоб вона «не попала в які-небудь непевні руки»⁵⁴⁶.

Невдовзі Національна Рада Грузії проголосила державну незалежність Грузії і сформувала уряд на чолі з Ноєм Рамішвілі. Встановлення відносин між двома незалежними державами потребувало представництва іншого рівня. 6 червня 1918 року через повіреного в справах Української Держави в Німеччині Омеляна Козія було передано ноту міністра закордонних справ Грузії Акакія Чхенкелії про постановня відповідно до «Акту незалежності Грузії», ухваленого Національною Радою 26 травня 1918 року, Демократичної Республіки Грузія, з проханням визнати її незалежність. 9 червня О. Козій передав звернення до Києва.

Менше ніж за місяць — 4 липня 1918 року — представниками при уряді Української Держави з особливими дорученнями для «укріплення дружніх стосунків між Україною і Грузією та торгово-промислових зносин» були призначені уповноважений представник Грузії в Україні Віктор Васильович Тевзая (псевд. — Машинадзе, Georgien, 1883–1932) —

---

⁵⁴³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 2–2 зв.

⁵⁴⁴ Там само. Арк. 8.

⁵⁴⁵ Там само. Арк. 3 зв.

⁵⁴⁶ Там само. Арк. 5.

35-річний правник і депутат Грузинського парламенту та помічник уповноваженого Давид Віссаріонович Вачейшвілі⁵⁴⁷, який мав певний досвід у цій сфері, перебуваючи на посаді офіційного представника Грузинської національної ради на території України та комісара у військових справах при Центральній Раді⁵⁴⁸. 16 серпня вони вручили міністру закордонних справ Д.І. Дорошенку вірчі грамоти, підписані міністром-президентом Демократичної Республіки Грузія Нілом Жорданією⁵⁴⁹. Повноцінно свою діяльність вони розпочали у вересні.

Представляти Грузію в Українській Державі в цей час продовжував Н. Брегвадзе. Йому довелося докласти зусиль до реалізації ухваленого Національними грузинськими зборами закону про народну гвардію⁵⁵⁰. Голова уряду Ніл Жорданія передав головному штабу національної гвардії наказ про негайну мобілізацію всіх сил для придушення більшовицьких виступів у Грузії. З метою реєстрації всіх громадян грузинської національності, що проживали в Києві, грузинський комісар оголосив через місцеву пресу про потребу грузинам зголоситися до комісаріату до 20 липня 1918 року і можливість отримання національних документів про посвідчення особи в зв'язку з оголошенням закону про українське громадянство⁵⁵¹.

15 липня 1918 року військовий міністр висунув на розгляд Ради міністрів Української Держави його прохання від 29 червня 1918 року про надання позички за рахунок Грузинської Республіки в розмірі 50 000 карб. для допомоги грузинським громадянам — колишнім воякам на українських фронтах і військовополоненим та інвалідам, що через анархію, яка панує в Російській Радянській Республіці, не можуть повернутися на батьківщину⁵⁵². Йшлося про те, що ці громадяни розкидані по всій Україні (зібрані на етапних пунктах Грузинського комісаріату в Києві, Одесі, Харкові), через відсутність зносин з грузинським урядом «терплять багато від матеріального незабезпечення», тоді як «оказали

⁵⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 18.

⁵⁴⁸ Див.: Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 2 / Упоряд. В. Верстюк та ін. К., 1997. С. 355; *Даукив Ігор*. Утворення системи дипломатичних представництв і місій Української Народної Республіки // Мандрівець. 2014. № 1. С. 23.

⁵⁴⁹ Дипломатические представители Грузии // Киевская мысль. 1918, 16 (3) августа. № 139. С. 2.

⁵⁵⁰ Грузинская народная гвардия // Киевская мысль. 1918, 10 июля (27 июня). № 112. С. 2.

⁵⁵¹ От комиссара Грузии на Украине // Киевская мысль. 1918, 11 июля (28 июня). № 113. С. 1.

⁵⁵² ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 2.

Українській Державі немало поміч»⁵⁵³. Рада Міністрів прийняла ухвалу про асигнування в розпорядження військового міністра 50 000 карб. для видачі їх у позику комісарові Грузії за рахунок Грузинської Республіки, 26 липня постанова отримала відповідне затвердження гетьмана⁵⁵⁴, а 29 липня її було скеровано для публікації в «Державному віснику»⁵⁵⁵.

Тим часом до українського посольства в Берліні 25 липня знову звернулися голова делегації Грузії в Німеччині князь Зураб Авалішвілі та член тієї делегації Євген Гегечкорі. Вони підтвердили прохання про визнання Українською Державою незалежності Грузії й наголосили, що Грузія не зустрічає ніяких перешкод щодо визнання України. Посол Української Держави в Німеччині барон Федір Штейнгель негайно надіслав інформацію про цей візит міністру закордонних справ з проханням доповісти гетьману про готовність Грузії командувати свого постійного представника в Київ для встановлення дипломатичних зносин⁵⁵⁶.

Офіційний візит міністру закордонних справ Д.І. Дорошенку для вручення вірчих грамот як представник Грузинської республіки при українському уряді В. Тевзая та його заступник Д. Вачейшвілі нанесли 15 серпня 1918 року⁵⁵⁷. Невдовзі про офіційний початок діяльності грузинського представника в Києві доповідав у Відень граф Й. Форгач. Він зауважував, що В. Тевзая добре говорить французькою, є приват-доцентом Тифліського університету⁵⁵⁸.

Представництво Грузії в Києві було відкрито у вересні 1918 року. Місцем розташування Місії Уряду Грузії при Українській Державі стала ошатна садиба вул. Караваєвській (нині — Толстого) в буд. № 9⁵⁵⁹, поблизу будівлі МЗС Української Держави. Вона належала Олександрю Терещенку, сину цукрозаводчика Миколи Терещенка. Тут раніше проживала Тетяна Берс-Кузьминська, сестра дружини класика російської літератури Льва Толстого, а в 1884–1887 роках — київський купець і

⁵⁵³ Там само.

⁵⁵⁴ Там само. Арк. 1.

⁵⁵⁵ Там само. Арк. 4.

⁵⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 17.

⁵⁵⁷ Дипломатические представители Грузинской Республики // Киевская мысль. 1918, 16 (3) августа. № 139. С. 2.

⁵⁵⁸ ННuSt. PA. X/Russlnd. K. 153. F. 77–81.

⁵⁵⁹ *Друг Ольга, Малаков Дмитро*. Особняки Києва. К.: «Кий», 2004. С. 491–498; *Бежуашвілі А.* Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років // *Хроніка*-2000. Київ, 2002. Вип. 47–48. С. 35.

благодійник, міський голова Іван Толлі. Охорону будинку місія забезпечувала власними силами, отримавши з цією метою зброю і патрони⁵⁶⁰.

В структурі представництва були консульський та економічний відділи, прес-бюро. Штатним розписом передбачалися посади першого і другого секретарів, військового аташе та його помічника, адміністративно-технічний персонал (комендант будинку, перекладач, друкарки, кур'єри, водій, допоміжні працівники). Їх обіймали секретар уповноваженого С. Асатіані, А.О. Сванідзе, Г.П. Мамаладзе, урядовець з особливих доручень Н.П. Брегвадзе, військовий аташе полковник Кавтарадзе та інші (всього 20 співробітників)⁵⁶¹. Призначення М.І. Скобелева економічним радником персонально не було зумовлено потребами належної організації діяльності представництва Грузії. Уродженець Баку, Матвій Скобелев (1885–1938) був особою, широко відомою в Російській імперії: депутатом від російського населення Закавказзя в IV Державній думі, заступником голови Петроградської ради, міністром праці Тимчасового уряду Росії, співпрацював з Л.Д. Троцьким у його віденській газеті «Правда». Після російської революції він відійшов від меншовиків, працював у системі робітничої кооперації. Восени 1918 року М.І. Скобелев планував вирушити через Київ до Закавказзя. Посада економічного радника грузинського представництва була лише способом легалізувати його перебування в Києві і прикриття на шляху до кінцевого пункту подорожі. За поданням керівника грузинського представництва в МЗС Української Держави йому навіть видали дипломатичний паспорт.

Вже 22 вересня 1918 року його було арештовано й вилучено під час тусу дипломатичний паспорт та деякі робочі документи. В. Тевзая повідомив про це МЗС Української Держави з вимогою повернути документи і пояснити причину арешту⁵⁶². Та попри звернення до директора департаменту Державної варті документи не повернули. Тимчасово виконувати обов'язки економічного радника при місії В. Тевзая призначив інженера Івана Москалевського. Але 7 жовтня голова представництва звільнив і його у зв'язку з викликом у службових справах до Тифлісу⁵⁶³.

Істотною проблемою облаштування представництва Грузії в Києві ставала потреба організації зв'язку з Тифлісом. Міністерство пошт і телеграфів повідомило про те, що з Грузією поштові і телеграфні зносини можуть бути встановлені в першу чергу шляхом обміну простими і замовними письмовими листами та картками. Розглядалася можливість

⁵⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 34.

⁵⁶¹ Там само. Арк. 25.

⁵⁶² Там само. Арк. 34.

⁵⁶³ Там само. Арк. 33.

налагодження зносини морем або через Дон і Кубань, для чого була потрібна згода Пароплавного товариства або Донського і Кубанського урядів⁵⁶⁴. Потребувалося також з'ясування такс і шляхів, якими направляти кореспонденцію. З метою вироблення питань щодо організації зносин у цій сфері пропонувалося якнайшвидше мати представника, компетентного у спеціальних питаннях⁵⁶⁵.

З метою поширення інформації про грузинські справи та допомоги ініціативі грузинських студентів, які з кінця 1917 року видавали рідною мовою газету «Зари», дипломатичне представництво розпочало сприяння в підготовці та поширенні в київських газетах прес-релізів про видання.

Під постійним контролем керівника місії представництва перебувало й питання мобілізації грузинських громадян. В.В. Тевзая через пресу актуалізував цю проблему, наголошуючи, що він подав ноту до МЗС Української Держави для роз'яснення відповідним установам того, що мобілізація всіх офіцерів колишньої російської армії до 35-річного віку не торкається грузинів⁵⁶⁶. Разом з вірменським колегою і князем Є. Трубецьким він відвідав зовнішньополітичне відомство з цього приводу й особисто. З ними спілкувався заступник міністра О.О. Ейхельман⁵⁶⁷. 26 жовтня 1918 року разом з представниками Польщі, Білорусі, Латвії та Вірменії грузинське представництво звернулося до МЗС Української Держави з нотою, в якій, посилаючись на закон від 19 жовтня про призов і реєстрацію офіцерів і підофіцерів колишньої Російської армії, іноземні представники прохали попередити агентів Української Держави про те, що цей закон не торкається неукраїнських громадян, а також осіб, які служили в національних частинах колишньої Російської армії. У зверненні наголошувалося, що військову повинність в державі мають відбувати лише громадяни цієї держави. Згідно з законом про українське громадянство від 2 липня 1918 року українськими громадянами вважалися всі мешканці території Української Держави, які перебували на цій території під час оприлюднення закону і які не подали в зазначений в законі строк відповідної заяви про те, що вони не бажають бути українськими громадянами. Причому єдиним доказом того мали бути посвідчення територіального старости. Тому пропонувалося увільнити від

---

⁵⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 30.

⁵⁶⁵ Там само. Арк. 30 зв.

⁵⁶⁶ От грузинского дипломатического представительства // Киевская мысль. 1918. 22 (9) октября. № 193. С. 3.

⁵⁶⁷ Прием в министерстве иностранных дел // Киевская мысль. 1918. 23 (10) октября. № 194. С. 3.

призову і реєстрації офіцерів і підофіцерів, які в останні часи перебували на службі в польських, грузинських, вірменських, білоруських, литовських, чеських військах за умови, що вони зареєстровані в цих окремих національних формуваннях та будуть в Україні тимчасово відбувати службу з охорони порядку в національних аполітичних організаціях або вийдуть за межі України для проходження військової служби в своїй рідній землі; притягнути до проходження військової служби тих офіцерів і підофіцерів колишньої російської армії, які не будучи громадянами України, водночас не вважали себе і громадянами РСФРР або якоїсь іншої держави, крім Російської імперії. Наголошувалося також, що за принципом взаємності Україна мала б право вимагати, щоб українські громадяни на Дону, Кубані і в Чорногорії не підлягали військовому призову⁵⁶⁸.

Водночас грузинські дипломати використовували всі можливості дипломатичних контактів для досягнення визнання зарубіжними країнами незалежності Грузії. 2 листопада 1918 року В.В. Тевзая вручив офіційну ноту представнику Фінляндії Г. Гуммерусу з цього питання. Фінський представник негайно передав її в Гельсінкі з позитивним відгуком⁵⁶⁹.

Для обговорення питань організації товарообміну з Українською Державою було створено спеціальну комісію, яка мала підготувати підписання договорів у цій сфері. Представники Грузії заявили бажання отримати від України близько 4 млн. пудів хліба, півмлн. пудів цукру і залізних виробів, сірники, мило і папір. Зі свого боку Грузія пропонувала відповідну кількість нафтових продуктів, міді, шерсті, бавовни⁵⁷⁰. У зв'язку з пропозицією грузинського уряду обговорити питання торгово-економічних відносин, департамент зовнішньої торгівлі міністерства торгівлі і промисловості розпочав збирання і підготовку матеріалів, необхідних для його детального обговорення, з'ясування, які продукти і товари Україна може дати Грузії і отримати від неї. Питання про товаробмін з Грузією було внесено для обговорення відповідного міжвідомчою комісією⁵⁷¹.

А невдовзі генеральний консул Української Держави в Москві О.К. Кривцов, залишаючи Москву в середині листопада 1918 року через відкликання консульства «з огляду на перерву дипломатичних відносин»

⁵⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 46–48.

⁵⁶⁹ Гуммерус Герман. Україна в переломні часи... С. 135.

⁵⁷⁰ Товарообмен Украины с Грузией // Одесские новости. 1918, 15 (2) ноября. № 10842. С. 4.

⁵⁷¹ Украина и Грузия // Киевская мысль. 1918, 10 октября (27 сентября). № 182. С. 2.

між Українською Державою та радянською Росією, передав охорону інтересів українських громадян у більшовицькій Росії призначеному в жовтні керівнику грузинської місії при РНК РСФРР Гавриїлу Хунгадзе.

Дипломатичному представникові Грузії вдалося підписати з гетьманським урядом напередодні зречення гетьманом влади міждержавні угоди. Підписаний 5 грудня 1918 року з українського боку заступником міністра торгу і промисловості С.В. Бородаєвським, а з грузинського — В.В. Тевзаєю, «Договір між Українською Державою і Грузинською Республікою»⁵⁷² містив положення про загальні права громадян, консульські зносини, торгівлю, мореплавство, транзит. Майнові права громадян (у тому числі авторські права на літературні і художні твори, патенти, торгові логотипи і клейма), згідно з договором, визначалися на території іншої країни рівними з правами місцевих громадян. Для приїзду, подорожування, мешкання та заснування акційних, торговельних, кооперативних та інших товариств для громадян договірних сторін не встановлювалося жодних заборон. Акційним, торговим, промисловим та фінансовим підприємствам, що законно діють на території однієї держави на підставі зареєстрованих відповідними органами іншої держави статутів, надавалося право проводити свою діяльність на території іншої держави. Договір дозволяв вільно проводити торгівлю (окрім товарів, які підлягають або можуть підлягати державній монополії чи заборонені до переміщення ветеринарною поліцією чи іншою державною службою з міркувань гігієни або громадської безпеки), встановлював переважний режим безмитної торгівлі між сторонами та розмір реєстраційного збору не більше 2% вартості товару, анулював оплату ластових зборів у портах обох держав та визначав інші засади організації товарообміну та мореплавства тощо. Важливою нормою договору було надання права на взаємне призначення генеральних консулів, консулів, консульських і торгових агентів «у всі порти і місцевости». Всі пільги і права консульських представників визначалися на засадах взаємності⁵⁷³. Договір передбачав ратифікацію та застерігав право кожної сторони денонсувати його після ратифікації. Відтак в Одесі засновувалося генеральне консульство та консульство в Харкові. Однак договори не вступили в законну силу.

---

⁵⁷² Договір про дружбу і співробітництво між Українською Державою і Грузинською Республікою // *Сергійчук В.* Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. Львів: Свічадо, 2002. С. 510–514.

⁵⁷³ *Дорошенко Дмитро.* Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. С. 318–320.

Втім підписання договору про товарообмін склало підставу для виїзду М.І. Скобелева з Києва. Як фінансовий радник грузинської місії він отримав уповноваження Міністерства торгу і промисловості на купівлю нафтових продуктів за кордоном. Разом із інженером Олександром Адіасевичем він виїхав до Одеси, щоб далі рухатися на Кавказ, за офіційною версією — з метою виконання договору, укладеного між Україною і Грузією зі встановлення транспорту закуплених міністерством в Баку нафтових продуктів по Закавказькій залізниці і Закавказькому трубопроводу.

* * *

Таким чином, упродовж 1918 року діяльність грузинського представництва з особливими повноваженнями при уряді Української Держави була доволі результативною. Її очільнику В.В. Тевзаї вдалося не лише захищати права грузинських громадян, а й реалізувати основні урядові завдання — підписати міждержавні договори в економічній сфері та встановити контакти із зарубіжними країнами з метою донесення інформації про потребу визнання Демократичної Республіки Грузія як незалежної держави. Підписані 7 грудня угоди про міжбанківські переказні операції та про обмін товарами між Українською Державою і Грузинською Республікою⁵⁷⁴ як незалежними державами, відкривали широкі перспективи співпраці, але умови функціонування представництва не вдовзі кардинально змінилися. Особливість діяльності грузинської місії полягала в координації її зусиль із іншими іноземними представництвами щодо захисту інтересів їхніх громадян та багатовекторності роботи, яка полягала у виконанні дипломатичних завдань, консульських функцій, проведенні переговорів з товарообміну, інформаційної діяльності, взаємодії з грузинською громадою. Після зречення влади гетьманом П.П. Скоропадським грузинська місія залишилася в Києві.

---

⁵⁷⁴ Див.: *Бежуашвілі А.* Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років // *Хроніка* — 2000. 2002. Вип. 47–48. С. 20–24; *Кіладзе Симон.* Неизвестные страницы дипломатии / URL: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/neizvestnyye_stranitsy_diplomatii.html

3.8. Представництво Республіки Вірменія в Українській Державі: організаційні форми і завдання

Спробу встановити контакти з гетьманським урядом зробив і Військовий комісар Республіки Вірменія. Однак на перший запит 27 травня 1918 року про дозвіл на використання прямого дроту для зв'язку з містами Росії і Кавказу А.М. Тонієв-Тонянц отримав відмову. Відділ телеграфної експлуатації телеграфно-телефонного департаменту Управління пошт і телеграфів на звернення вірменського військового комісара через МЗС Української Держави відповів, що «через нестачу апаратів і проводів, а також через те, що балачки прямим проводом загаюють рух кореспонденції як урядової, так і приватної, видати дозвіл комісарові Вірменії на Україні Тонієву-Тонянцу на балачки з містами Росії і Кавказу не знаходжу можливим»⁵⁷⁵. Проте причина відмови, очевидно, була іншою. МЗС Української Держави не мало офіційних підстав контактувати з Вірменським комісаріатом як представництвом Вірменії.

Вірменія проголосила свою незалежність 10 червня 1918 року декларацією Вірменської національної ради, відповідно до якої створювалася Демократична Республіка Вірменія (її територія охоплювала Єреванську губернію і Карську область Російської імперії). Сейм Закавказзя припинив існування, оголосивши про розпад ЗДФР, а Вірменська національна рада набула прав верховної і єдиної влади для вірменських повітів. Відновленню вірменської державності в умовах складного міжнародного становища сприяли перемоги вірменських військ над османськими вояками в Сардарпатській, Каракліській, Башапанській битвах, що забезпечило Араратську долину від вторгнення і врятувало Єреван.

На початку червня М.Х. Ломідзе прийняв міністр закордонних справ Д.І. Дорошенко. Результатом зустрічі стало визнання легітимості національних посвідчень, які видавав комісаріат співгромадянам⁵⁷⁶. 19 червня 1918 року Делегація Вірменської Національної Ради скерувала до міністра закордонних справ Української Держави повідомлення про продовження повноважень вірменського комісаріату в Україні з представництва

⁵⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 2.

⁵⁷⁶ [Семко-Козачук С.]. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції проти радянської влади (1918–1919 рр.) // Архів Радянської України. Історично-архівознавчий журнал. 1932. № 4–5, липень–жовтень. С. 274.

інтересів вірменського народу. На комісаріат покладалося також завдання використати своє перебування в Києві для контакту з представниками держав Четверного союзу з метою досягнення визнання цими державами незалежності Вірменії. Вірменія висловлювала через своїх представників прохання до Української Держави докласти всіх зусиль для впливу на Росію, щоб вона не перешкоджала визнанню Вірменії Німецькою імперією і державами Четверного союзу⁵⁷⁷.

До складу комісаріату увійшли полковник Михаїл Христофорович Ломідзе, підполковник Макар Богданович Попов, капітан Ашот Миколайович Тонієв-Тонянц, начальник штабу Олександр Ісаєвич Тер-Даніелянц, Ніколай Айрапетович Константианц⁵⁷⁸. Посадою очільника комісаріату А. Тонієв-Тонянц поступився М. Ломідзе. Керівним органом комісаріату стала колегія. Її кількісний склад обмежувався трьома особами: полковник Михаїл Ломідзе (голова), підполковник Макар Попов, капітан Ашот Тонієв-Тонянц (члени)⁵⁷⁹. Чинність будь-якого вихідного документа комісаріату забезпечувалася підписом комісара або його заступника і одного з членів колегії.

Вірменські представники претендували на отримання посвідчень, затвердження проекту угоди між комісаріатом і урядом Української Держави, поданого ще до уряду УНР, та на надання для потреб військовополонених одягу і продовольства, дозвіл на користування прямим проводом з містами України, Росії, Тифлісом і Єреваном⁵⁸⁰. Резолюція на зверненні була лаконічною: «негайно видати посвідчення». Український уряд погодив розширені повноваження комісаріату як представництва, що захищає інтереси вірменського народу⁵⁸¹ й має право на контакти з українським урядом та дипломатичними і національними представниками в Україні. 20 червня вірменський комісаріат звернувся до МЗС листом за підписом комісара М. Ломідзе і члена колегії А. Тонієва-Тонянца щодо права носити зброю⁵⁸².

11 липня функції комісаріату було розширено з переіменуванням на Комісаріат Вірменії при Уряді Української Держави. При цьому склад колегії не змінився⁵⁸³. З середини липня вірменський уряд діяв у новій

⁵⁷⁷ Там само. Арк. 26 зв.

⁵⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 18. Арк. 6.

⁵⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 4.

⁵⁸⁰ Там само. Арк. 6.

⁵⁸¹ [Семко-Козачук С.]. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції... С. 273.

⁵⁸² Там само. Арк. 5.

⁵⁸³ Там само. Арк. 4.

столиці Єревані (Еривані) на чолі з міністром-головою Ованесом Каджазуні, а першого серпня відбулося відкриття парламенту. В церемонії взяли участь представники Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Персії і Української Держави⁵⁸⁴. Зважаючи на зміну статусу, комісаріат висунув прохання до міністра закордонних справ довести до відома всіх підвідомчих установ про перейменування і розширення функцій комісаріату, видати всім членам посвідчення, розглянути проект угоди з комісаріатом, розроблений міжвідомчою комісією і затверджений міністром О. Шульгиним, просити дозволу військового міністра про надання для потреб військовополонених одягу і продовольства, видати дозвіл на користування прямим проводом з містами України, Росії, Тифлісом та Єреваном, сприяти отриманню приміщення з чотирма кімнатами⁵⁸⁵.

Більша частина прохань була негайно виконана. Зокрема, 23 липня 1918 року отримали посвідчення всі члени комісаріату з зазначенням «МЗС просить усі державні інститути виказувати всяку допомогу»⁵⁸⁶. Через два дні в київській пресі з'явилося оголошення про необхідність громадянам Вірменії прибути до 9 серпня 1918 року в комісаріат (вул. Пушкінська, 5, кв. 4) для реєстрації у зв'язку з ухваленням закону про громадянство Української Держави і отримати вид на жительство⁵⁸⁷.

Однак невдовзі, 31 липня 1918 року, до кімнати члена колегії Комісаріату Вірменії А. Тонієва-Тонянца в готелі «Прага» (вул. Велика Володимирська, 36) увійшли два німецьких офіцери в супроводі цивільної особи і заявили, що прийшли з метою обшуку. Вимагали документи. Тоді А. Тонієву-Тонянцю стало у нагоді видане МЗС посвідчення. Хоч німці вибачилися, пішли не одразу. Вони вимагали зброю і дозвіл на неї, переглядали папери в письмовому столі, аж поки господар не попередив, що інформацію про всі їхні дії буде доведено до відома МЗС Української Держави. Колегія скерувала відповідну ноту до зовнішньополітичного відомства з вказівкою на те, що такі дії порушують спокійну і продуктивну діяльність комісаріату⁵⁸⁸.

15 серпня 1918 року до зовнішньополітичного відомства Української Держави потрапив лист інспектора-організатора складів мінеральних вод півдня Росії Ованеса Арутюнянца, в якому викладався детальний план організації торгівлі мінеральними водами в Україні, поданий ще до Гене-

⁵⁸⁴ Там само. Арк. 24 зв.

⁵⁸⁵ Там само. Арк. 6.

⁵⁸⁶ Там само. Арк. 7.

⁵⁸⁷ Хроника // Киевская мысль. 1918, 26 (13) июля. № 121. С. 2.

⁵⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 28.

рального Секретаріату внутрішніх справ Центральної Ради⁵⁸⁹. Експертний висновок, зроблений начальником відділу торгового представництва та економічно-міжнародного зближення за кордоном Міністерства торгівлі, підтверджував інтерес пропозиції для Української Держави, оскільки Україна досі не мала власних джерел мінеральних вод, тому вона імпортувала їх з Кавказу, Австро-Угорщини і Німеччини. Вказувалося також, що пропозиція О. Арутюнянца може реалізовуватися за умови, що торгівля буде монополізована Українською Державою. Вода може продаватися в скарбових крамницях для продажу спирту, цукру тощо, що мають відкритися восени⁵⁹⁰.

Приватні пропозиції надходили через комісаріат і щодо закупівлі продовольства. 30 серпня 1918 року за посвідченням, виданим комісаріатом, штабс-капітан запасу Павло Едуардович Цир звернувся за дозволом закупити в містах Мелітополь, Катеринослав, Херсонській губернії і вивезти на Кавказ 2 000 пудів борошна для приютів вірменських дітей-сиріт біженців, які голодують через відсутність продовольства. Вивезення планувалося німецьким транспортом з Севастополя⁵⁹¹. МЗС прохання підтримало.

Важливе завдання комісаріату полягало в організації визнання Українською Державою незалежності Вірменії. З цією метою його мала замінити дипломатична місія. Комісаріату делегувалися лише неполітичні функції: «обслуговування потреб місцевих вірменів» та організація торговельних зносин.⁵⁹² 11 вересня 1918 року вірменська мирна делегація в складі Аветіса Агароніана, голови Вірменської Національної Ради; Александра Хатісова, міністра закордонних справ Вірменської Республіки, Михайла Пападжанова, члена мирової делегації відвідали Посольство Української Держави в Туреччині, розповіли про становище Республіки Вірменія і повідомили, що мають інструкції увійти в зносини з українським урядом щодо визнання Україною незалежності Вірменії, скерування до Єревану українського дипломатичного представника та сприяння України у визнанні російським урядом незалежності Вірменії. Водночас вони повідомили, що вірменська делегація має виїхати або вже виїхала до Києва, тому з'явилася потреба встановити поштові і телеграфні зносини з Україною. Всі обговорені питання вони виклали у зверненні до міністра закордонних справ і просили передати лист зі

⁵⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 75–76 зв.

⁵⁹⁰ Там само. Арк. 77.

⁵⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 10.

⁵⁹² [Семко-Козачук С.]. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції. С. 263.

зверненням до Києва. Не маючи можливості скерувати дипломатичного кур'єра, український посол передав документ до посольства Української Держави в Софії для переправлення за першої можливості до Відня або безпосередньо до Києва⁵⁹³.

2 жовтня 1918 року вірменські представники подали до МЗС Української Держави проект угоди між українською стороною та Вірменським комісаром. Текст відтворював основні положення угоди, проект якої було подано комісаріатом до Центральної Ради. Він містив основні вимоги до умов його діяльності в Києві як офіційного представника Вірменії, створення яких він очікував від української влади. Перша та друга статті угоди вимагали офіційного визнання повноважень Вірменського комісара в Україні з відповідним оголошенням у друкованому органі державного рівня та дорученням всім керівним особам і державним установам надавати сприяння комісаріату як представникові інтересів вірменського народу⁵⁹⁴. Військовики вірменської національності, які перебували на території Української Держави, мали підпорядковуватися комісаріату. Вони підлягали поверненню на батьківщину на тих умовах, на яких українські частини мали повертатися з Вірменії в Україну. Розроблення цих умов передбачалося змішаною комісією за участі представників обох сторін. Для розташування військовиків, які очікували відправлення на батьківщину, від української влади вимагалось облаштування етапних пунктів та надання харчів і речей. Для фінансування роботи цих пунктів вірменський комісар очікував кредит в сумі до 200 тис. рублів. Витрати на утримання вірмен-військовиків з моменту надходження їх під опіку військового комісара відшкодувалися Україні Вірменською національною радою у розмірі, визначеному спеціальною комісією за участі представників обох сторін. При цьому враховувалися всі видатки на формування українських частин у Закавказзі. З метою охорони і захисту інтересів громадян Вірменії на території України комісар потребував безпосередніх контактів із міністром закордонних справ і права призначати своїх представників в окремі міста України. Майно громадян Вірменії на території України оголошувалося таким, що не підлягає конфіскації, реквізиції і експропріації. Арешти вірменських громадян вимагалось здійснювати лише в присутності комісара. Він видавав посвідчення, що давали право на проживання на території України і зберігання зброї⁵⁹⁵.

⁵⁹³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 23.

⁵⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 18. Арк. 12.

⁵⁹⁵ Там само. Арк. 12–13.

Не очікуючи погодження проекту угоди, 7 жовтня 1918 року комісаріат скерував з метою захисту інтересів вірмен, що проживали в Херсоні і Харкові, своїх представників. На Херсонщину вирушив член колегії, підполковник Макар Боганович Попов, на Харківщину — доктор Мкртич Соломонович Мелікянц. Комісаріат просив видати посвідчення і поставити до відома установи про призначення⁵⁹⁶. МЗС Української Держави задовольнило прохання і негайно повідомило міського отамана Одеси і головноуповноваженого в Херсонській губернії про призначення вірменських комісарів, які командувалися для охорони інтересів громадян Вірменії. Всі відповідні державні українські установи зовнішньополітичне відомство прохало в разі потреби вжити всіх можливих заходів для допомоги комісарам⁵⁹⁷.

До Києва в цей час вирушив вірменський дипломатичний представник. 17–18 жовтня 1918 року коменданту Києва та голови позавідомчої ревізійної комісії МЗС Української Держави надіслало запит щодо надання «негайно» в готелі Григорія Гладинюка або «Паласт-Отелі» двох кімнат для представника Республіки Вірменія Григорія Дзамоева⁵⁹⁸. Наголошувалося, що це справа політичної ваги, а дипломатичний представник уже прибув до Києва⁵⁹⁹. Тим часом вірменський посланець зробив спробу отримати дозвіл в російській мирній делегації на виїзд до Москви, але отримав відмову й натяк, що його можуть там арештувати як представника Вірменської національної ради. Їхати в Москву довелося члену комісаріату Д. Заврієву. Звідти надходили чутки про ліквідацію вірменського комісаріату й конфіскацію всіх коштів⁶⁰⁰.

Уродженцю Тифліса, члену партії Дашнакцутюн, доктору права Григорію Сергійовичу Дзамоеву (Замоев, Дзамоян, 1885–1937) доручалися обов'язки дипломатичного представника Уряду Вірменської республіки при Уряді Української Держави від 22 жовтня 1918 року⁶⁰¹. Державна канцелярія сповістила про це МЗС лише 28 листопада 1918 року, а до департаменту чужоземних справ лист потрапив 8 грудня 1918 року⁶⁰². Вірча грамота містила прохання ставитися до представника Республіки

⁵⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 13.

⁵⁹⁷ Там само. Арк. 14.

⁵⁹⁸ Там само. Арк. 16.

⁵⁹⁹ Там само. Арк. 17.

⁶⁰⁰ [Семко-Козачук С.]. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції... С. 271.

⁶⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 38.

⁶⁰² Там само.

Вірменія як до «представника Швейцарії, Італії, Болгарії та інших держав»⁶⁰³.

Ще довше переправляли до Києва меморандум повноважного представника Вірменської Республіки в Берліні др. А. Оганджяна, поданий 29 серпня 1918 року. Документ отримали в МЗС Української Держави 23 жовтня 1918 року. В меморандумі викладалося прохання до української сторони щодо моральної допомоги для створення вірменської держави в мінімальних територіальних кордонах і допомоги оречевленої — у вигляді хліба насущного для голодного населення Вірменії⁶⁰⁴. Йшлося про те, що 600 000 біженців Вірменії, перебуваючи під відкритим небом, в горах і лісах Закавказзя, голодують, харчуючись лише травою. З приходом осені вони будуть позбавлені й цих «харчів». Зважаючи на те що Україна має надлишок хліба, вірменський представник просив дозволити закупити і доправити в Вірменію через порт Поті для голодного населення борошно у кількості 3 млн. пудів за твердими цінами з правом вивезення впродовж 5-6 місяців.

Пояснення політичної складової ґрунтувалося на положеннях Брестського мирного договору, згідно з яким Туреччині було повернуто райони Турецької Вірменії, Батумську і Карську області. В межах останньої перебували округи Карса і Кагизмана зі 140 000 вірменським населенням, яке залишило свої землі після зайняття їх турками. Вірменський представник наголошував, що під тиском Туреччини Закавказзя оголосило себе 22 квітня 1918 року незалежною державою, зі сподіваннями укласти мир з Туреччиною хоча б у межах Брестського мирного договору. З цією метою Закавказька Федерація вступила в мирні переговори з Туреччиною в Батумі в травні 1918 року, але Туреччина під час переговорів уже зайняла нові області Закавказзя за межами, визначеними Брестським договором, а саме: велику частину Еріванської губернії (повіти Сурмалинський, Нахичеванський, Александропольський, більші частини повітів Еріванського і Ечміадзинського), Ахалкаласький та Ахалциський повіти Тифліської губернії, що становило переважно вірменську частину Закавказзя. В результаті Закавказька Федерація розпалася, а новоутворені маленькі держави уклали з Туреччиною мир 4 червня в Батумі, закріпивши тим договором право на захоплені території Закавказзя. Як територіальну одиницю Вірменію було зведено до мінімальних меж у розмірі 2–3 повітів площею близько 8 000 кв. верст. Представник Вірменії звинувачував Туреччину в зни-

---

⁶⁰³ Див.: *Давтян Давід*. З історії Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі... С. 428.

⁶⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 19.

ценні з 1915 року майже одного мільйона вірменського населення, ще півмільйона якого гинуло від голоду й епідемій в пустелях Аравії. За іншими відомостями, під час гонінь упродовж 1914–1918 років загинуло 1 200 000 вірмен (вбито, померло від холоду і епідемій)⁶⁰⁵. Врятувати становище могло лише виконання Брестського мирного договору в частині визначення кордонів турецьких володінь. За таких умов Вірменія могла б сформуватися в державу 25 000 кв. верст і тим самим забезпечити вірменський народ від повної політичної і фізичної загибелі. У зверненні наголошувалося, що Німеччина і Австрія, підписавши Брестський мирний договір, не визнавали Батумський договір від 4 червня 1918 року і скликають з цією метою конференцію в Стамбулі у складі всіх держав-підписантів. Водночас висловлювалося сподівання, що Українська Держава, яка підписала договір і на днях обмінялася ратифікаційними грамотами з Туреччиною, могла б з повним правом взяти участь в цій конференції і сприяти порятунку вірменського народу і держави підтримкою принципу непорушності Брестського мирного договору. Цим кроком Українська Держава могла б продемонструвати дружню підтримку новоствореній вірменській державності і закласти міцний камінь у фундамент дружби двох народів, недавно відроджених до нового життя⁶⁰⁶. Реалізувати положення меморандуму мав вірменський офіційний представник.

У зв'язку з затримкою визнання повноважень Г. Дзасоєва 1 листопада 1918 року до міністра закордонних справ Української Держави звернувся представник Комісаріату Української крайової ради Закавказзя В.П. Гірченко. У зверненні йшлося про можливість встановлення торговельних відносин з Республікою Вірменія. На представництво в місті Єревані інтересів українських громадян, які там проживали, його уповноважив 22 травня Закавказький український комісар Г.М. Хименко. 26 липня було надано й офіційне посвідчення з правом безпосередніх контактів з урядом Республіки Вірменія. Уряд Вірменії визнав його повноваження і запросив на відкриття парламенту. Під час урочистостей В.П. Гірченко сидів у дипломатичній ложі разом із представниками Німеччини, Австрії, Туреччини, Персії. З'ясувати, чи не зустріне перешкод призначення представника вірменського уряду в Київ, його просив неофіційно міністр-голова і одночасно міністр закордонних

---

⁶⁰⁵ Армянская республика // Одесские новости. 1918. 10 декабря (27 ноября). № 10882. С. 2.

⁶⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 18–19.

справ Республіки Вірменія. В разі згоди української сторони він планував негайно виїхати в Київ⁶⁰⁷.

Зі свого боку Г. Дзамоев звітувався перед керівництвом про те, що український уряд ставиться до інтересів Вірменії дуже уважно⁶⁰⁸. Відтак він сподівався отримати борошно і цукор за готівковий розрахунок, пропонуючи взамін фруктової консерви, сухофрукти, вино. Тим самим вірменський представник намагався зробити перші кроки в організації економічних контактів, розпочав переговори про поштове сполучення.

Вірчу грамоту міністру закордонних справ Української Держави Георгію Афанасьєву Георгій Дзамоев вручив уже після початку антигетьманського повстання 19 листопада 1918 року⁶⁰⁹. Свою офіційну діяльність вірменський представник розпочав із захисту прав співвітчизників. 7 грудня 1918 року він скерував листа до МЗС Української Держави з запитом щодо роз'яснення опублікованого того ж дня в газетах затвердженого гетьманом закону про мобілізацію і призов всього чоловічого населення Київського градоначальства, народжених у період з 1 січня 1889 року до 31 грудня 1898 року включно. Г. Дзамоев зауважував, що в законі не вказано на звільнення іноземців від служби, і просив засвідчити, що на громадян Вірменії його положення не поширюються, тобто вони не підлягають в Україні військовій службі (як сухопутній, так і на флоті), а також повинностям, зумовленим війною або надзвичайними обставинами. На лист, отриманий в МЗС Української Держави 14 грудня 1918 року, відповідати не збиралися. Віза на документі не передбачала його виконання («Виконання не потребує»)⁶¹⁰. Доба Гетьманату завершилася. Однак вірменський представник встиг отримати дозвіл на закупівлю 50 000 пудів борошна і 10 000 пудів цукру⁶¹¹.

* * *

Таким чином, широко розгорнути плідну діяльність вірменському представництву в Києві під час існування Української Держави не вдалося, однак порозуміння на державному рівні було знайдено. Офіційна діяльність Григорія Дзамоева після вручення вірчої грамоти тривала

⁶⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 29–29 зв.

⁶⁰⁸ [Семко-Козачук С.]. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції... С. 270.

⁶⁰⁹ 1934 року репресований. Двічі засуджений. 3 листопада 1937 року страчений в Карелії (Сандармох). 8 липня 1989 року реабілітований Прокуратурою Казахської РСР

⁶¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 39.

⁶¹¹ [Семко-Козачук С.]. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції... С. 272.

менше місяця. Захистом вірменських громадян, допомогою військово-полоненим та сприянням вирішенню питань, пов'язаних із організацією торгівлі вірменськими товарами та закупівлею українського продовольства для Вірменії за доби Гетьманату опікувалося інше вірменське представництво — Вірменський військовий комісаріат, створений ще в Українській Народній Республіці. Комісаріату вдалося заснувати свої представництва в Херсоні та Харкові. Створення дипломатичного представництва в Українській Державі для Республіки Вірменія мало надзвичайно важливе значення не лише з огляду на потребу захисту інтересів вірменських громадян, організацію допомоги продуктами харчування, а й з огляду на необхідність політичної підтримки в боротьбі за державну територію, анексовану Туреччиною. Помітний внесок у організацію роботи вірменських представництв у Києві зробили Михаїл Ломідзе, Макар Попов, Ашот Тонієв-Тонянц, Георгій Дзамоев.

3.9. Делегація Кубанської Народної Республіки: невирішені питання

28 травня 1918 року до Києва прибула делегація Кубанської Народної Республіки в складі М.С. Рябовола (голови Кубанської крайової ради), Султана Шахин-герая (заступника голови кубанської крайової ради, голови міського комітету), міністра землеробства Д.Н. Скопцова, членів ради: К.Я. Безкровного, Г.В. Омельченка та П.М. Капліна. Її очільник був «щирим українцем» і мав надзвичайний авторитет серед колег як палкий патріот Кубані й прихильник суверенних прав своєї республіки⁶¹².

За доби Центральної Ради саме Кубань, де від 7 жовтня 1917 року діяв місцевий парламент — Законодавча Рада і підзвітний їй уряд на чолі з відомим українським політичним діячем Л.Л. Бичем, стала першим державним утворенням, куди було відряджено українську делегацію з дипломатичними повноваженнями. Делегати — М.М. Галаган та Є.Д. Онацький — мали завдання порозумітися з кубанським урядом щодо подальшого співіснування та обговорити питання про «завдання,

---

⁶¹² *Польовий Ренат*. Микола Рябовол — великий українсько-кубанський політичний діяч // Кубанська Україна. URL: <http://ukrlife.org/main/kubann/riabovol.html>

роль і доцільність існування Південно-Східного Союзу»⁶¹³. Свого часу, під час навчання в Петербурзі за доби революції 1905–1907 років, кубанський лідер Л.Л. Бич входив до складу осередку УСДРП і співпрацював з В.П. Мазуренком, М.В. Поршем, І.П. Мазепою, С.В. Петлюрою. Однак під час переговорів з українськими представниками про можливість безпосереднього зв'язку з УНР висловлювався дуже обережно⁶¹⁴.

Тепер кубанці прибули з метою встановити відносини з Україною та отримати її допомогу. За словами делегатів, столиця Кубані Катеринодар була взята більшовиками після того, як кубанці разом із урядом, радою і всією інтелігенцією змушені були відступити. Згодом, з'єднавшись з військом генерала Л.Г. Корнілова, кубанці 28 березня з боєм зайняли Катеринодар. Однак невдовзі знову залишили місто і об'єдналися із донськими козаками на кордоні Донської і Кубанської областей, де і перебували на момент приїзду. Делегати повідомляли, що більшовизм на Кубані, очолюваний людьми з кримінальним минулим, виродився в анархію: більшовики палять будинки, церкви, вирізають населення разом із дітьми, грабують майно⁶¹⁵. Кубанські козаки, що «як один стали на захист своєї незалежності, своїх домівок і права на вільну і спокійну працю»⁶¹⁶, потребували підтримки і військового спорядження. Кубань чекала «активної політики з боку України»⁶¹⁷.

Члени делегації подали до учасників мирних переговорів між Українською Державою і більшовицькою Росією меморандум про оголошення Кубані вільною і незалежною. Цей факт мав принципове значення для вирішення питання про кордони, яке стало ключовим у протистоянні російської і української делегації. Делегація РСФРР не визнавала незалежності нових державних утворень. За дорученням донського отамана П.М. Краснова в питанні щодо визначення лінії кордону з Українською Державою в тісний контакт із кубанською делегацією увійшов представник Всевеликого Війська Донського генерал О.В. Черячукін, сподіваючись, що кубанці допоможуть йому «швидше дістатися мети»⁶¹⁸. Для кубанців взаємодія з донською делегацією мала суттєве значення,

⁶¹³ *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. Київ: Темпора, 2005. С. 290.

⁶¹⁴ Там само. С. 299.

⁶¹⁵ Кубанская делегация // Киевская мысль. Утренний выпуск. 1918. 29 (16) мая. № 88. С. 1; ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 17.

⁶¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 14.

⁶¹⁷ *Лотоцький О.В.* В Царгороді... С. 127.

⁶¹⁸ *Черячукин А.В.* Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. ... С. 184.

оскільки доступу до німецьких представників вони не мали і сподівалися своєю чергою скористатися в цьому питанні допомогою донців. На першій нараді О.В. Черячукін обіцяв не забувати про «молодшу сестру Дону Кубань» під час контактів із гетьманським урядом та німецькою адміністрацією⁶¹⁹. Спершу наради відбувалися в повному взаєморозумінні, але невдовзі позиції переговорників розійшлися. Кубанці розглядали можливість приєднання до Української Держави. Цю думку вони висловили Д.І. Донцову, розраховуючи на його сприяння в організації зустрічі з гетьманом⁶²⁰. Донці припинили з кубанською делегацією контакти, трактуючи їхні дії як «закулісну інтригу»⁶²¹. Українську допомогу зброєю і боєприпасами Кубань отримала в червні, що дало змогу відвоювати Катеринодар⁶²².

Питання про приєднання Кубані до України не мало одностайного схвалення ні серед кубанських діячів, ні в Українській Державі. Після повернення до Новочеркаська члени кубанської делегації взяли участь 23 червня 1918 року в державній нараді з питань відносин з Україною й проголосували за підтримку Добровольчої армії. Невдовзі член Кубанської Національної Ради І. Ткаченко-Бродський повідомляв гетьманському уряду про скрутне становище українського населення, наміри проросійських сил знищити українські школи, а також про захоплення переданої Україною зброї Добровольчою армією⁶²³.

Нова делегація з Кубані прибула в іншому складі, з іншими позиціями, але з тими самими питаннями, що й попередня. Офіційне звернення до гетьмана Павла Скоропадського щодо скерування в Київ надзвичайної місії з метою зміцнення і розвитку дружніх відносин між Україною і Кубанню військовий отаман кубанського козачого війська полковник О.П. Філімонов і Голова Кубанського крайового уряду Л.Л. Бич надіслали 29 вересня 1918 року⁶²⁴. Місії в складі полковника В.М. Ткачова (голови) та члена Законодавчої Ради П.Л. Макаренка, полковника Євтушенка і сотника Єфименка доручалося досягнути порозуміння та підписати відповідні договори з питань товарообміну, фінан-

⁶¹⁹ Там само.

⁶²⁰ Донцов Д.І. Рік 1918, Київ... С. 60.

⁶²¹ Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. ... С. 185.

⁶²² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 14.

⁶²³ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 171. Арк. 2–3 зв.

⁶²⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 4.

сів, залізниць, поштово-телеграфних, а головне — отримати від Української Держави допомогу зброєю та військовим спорядженням⁶²⁵.

22 жовтня 1918 року в гетьманському палаці за участі начальника гетьманського штабу генерального хорунжого О.Ф. Аккермана, генерального писаря І.В. Полтавця-Остряниці, заступника міністра закордонних справ О.О. Палтова, гетьманського господаря (управителя гетьманської резиденції) М. Ханенка, старшого осавула полковника Г.М. Зеленецького гетьман урочисто прийняв кубанську делегацію. Її очільник виголосив звернення військового отамана Кубанського козачого війська і Кубанського крайового уряду до гетьмана, в якому наголошувалося на єдності політичних, культурних і економічних інтересів Української Держави і Кубані та потребі укласти найближчим часом двосторонній договір. У своїй промові гетьман зауважив, що кубанці є прямими спадкоємцями запорожців, а тому тісний братський союз із ними українцям вочевидь необхідний⁶²⁶.

24 жовтня 1918 року М.С. Рябовола було обрано Головою Кубанської крайової ради. 14 листопада 1918 року заступник міністра внутрішніх справ Української Держави В.А. Кулябо-Корецький та полковник В.М. Ткачов і В.П. Родіонов — від Кубані підписали згоду між урядами Української Держави і Кубані про поштово-телеграфні зносини. Тим самим встановлювалися умови організації обміну поштовою кореспонденцією та телеграфних зносин, виплати поштових переказів, оплати простої та рекомендованої кореспонденції тощо. Планувалося, що обмін поштовою кореспонденцією відбуватиметься як залізницями чи ґрунтовими шляхами в прикордонних місцевостях, так і водними чи повітряними шляхами. Вартість «казенної» кореспонденції прирівнювалася до вартості приватної, а кореспонденція Гетьмана Української Держави і Військового Отамана Кубанського Війська та голів урядів оплаті не підлягала⁶²⁷. Те саме стосувалося й обміну телеграмами. Половинний тариф встановлювався для телеграм агентів Українського телеграфного агентства та агентів Кубанського телеграфного агентства. Передавання шифрованих телеграм дозволялося дипломатичним та консульським представникам, членам обох урядів. Договірні сторони зобов'язувалися визнавати кореспонденцію, написану мовами обох країн та «загальноєвропейськими». Порядок митного огляду поштової кореспонденції в цій угоді не розглядався. Вона мала тимчасовий характер і вступала в силу з

⁶²⁵ Там само.

⁶²⁶ Прием кубанской миссии // Киевская мысль. 1918, 22(9) октября. С. 2.

⁶²⁷ Див.: *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1918–1923 рр. Т. 2. С. 329–332.

моменту підписання⁶²⁸. Запровадження в дію такої угоди потребувало укладання відповідного договору щодо шляхів сполучення.

Таку угоду було укладено 16 листопада 1918 року з метою «поновлення зносин залізницею та укріплення економічних зв'язків»⁶²⁹ між Українською Державою і Кубанським краєм. На її підписання повноваження отримали заступник міністра шляхів сполучення А.В. Лукашевич від української сторони та полковник В.М. Ткачов і В.П. Родіонов — від Кубані. Угодою передбачалося, що перевезення здійснюватимуться згідно з положеннями Загального статуту російської залізниці, з обов'язковим взаємним попередженням сторін про наміри щодо зміни тарифів; військові перевезення та транзитний товарообмін мають відбуватися за окремими угодами. Для безпересадкового слідування з Кубані в Українську Державу запроваджувалися вагони трьох класів. Їхня кількість, напрямок, графік руху мала визначати окрема угода між урядами Української Держави, Всевеликого Війська Донського і Кубанського Краю. Унормовувалися угодою також питання ремонту рухомого складу та залізничного телеграфу. Угода підлягала ратифікації й мала набути чинності впродовж 31 грудня 1918 року — 31 січня 1919 року⁶³⁰.

13 листопада відбулися наради щодо запровадження взаємних банківських операцій та операцій по ощадним касам за участі виконувача обов'язків директора Українського державного банку В.В. Ігнатовича та директора Українських ощадних кас К.К. Белінського від української сторони та В.П. Родіонова і представника відомства фінансів Кубанського Краю П.П. Сирейщикова — від Кубанської. Учасники наради вирішили відновити взаємні зносини банків і ощадних кас обох держав, відкрити переказні операції між містами: Армавір, Катеринодар, Енськ на Кубані та Київ, Одеса, Харків, Катеринослав, Миколаїв — в Українській Державі. З українського боку пропонувалося додати міста Полтаву і Чернігів. Видачу кредитів було визнано передчасною. Визнавалося можливим відновлення попереднього порядку оформлення комісійних операцій та транспортних документів. Відновлювалися перекази між ощадними касами України і Кубані зі встановленням ставки для переказу 1,5%, допускалося приймання на взаємних засадах і безоплатно внесків за книжками кубанських кас в Україні і назад з обов'язковою реєстрацією в Київській і Катеринодарській ощадних касах за належністю. Розрахунки між Україною і Кубанню передбачалося здійснювати на кореспондентських засадах в ті самі терміни і на тих самих засадах, як

⁶²⁸ Там само. С. 334.

⁶²⁹ Там само. С. 329–330.

⁶³⁰ Там само.

і за переказами Банку з відкриттям кредиту в 500 тисяч рублів⁶³¹. Проте часу для реалізації угод не залишилося.

* * *

Таким чином упродовж існування Української Держави Кубанська Народна Республіка здійснила дві спроби встановлення контактів з гетьманським урядом. Їх причина полягала в пошуках військової і фінансової підтримки українською стороною. Якщо перша делегація на чолі з головою Кубанської крайової ради М.С. Рябоволом зосередилася в переговорах з українською стороною в кінці травня — на початку червня 1918 року на питанні допомоги Україні Кубані, то друга — очолювана полковником В.М. Ткачовим, мала ширші завдання: окрім отримання допомоги зброєю та військовим спорядженням, підписати відповідні договори з питань товарообміну, фінансів, залізниць, поштово-телеграфних. Друга делегація була офіційно прийнята гетьманом П.П. Скоропадським і досягла поставлених завдань, але часу на їх реалізацію не було.

3.10. Дипломатичні місії Всевеликого Війська Донського

Одразу після створення гетьманського уряду для встановлення контакту з ним упродовж першої половини травня до Києва прибули одна за одною кілька донських делегацій із різним складом та повноваженнями. Така дипломатична активність пояснювалася напруженою ситуацією на Дону: наприкінці квітня 1918 року німецькі та австро-угорські війська за участі українських військ витіснили більшовиків із Таганрозького, частини Ростовського, Донецького, Черкаського округів Облaсті Війська Донського, а Українська Держава претендувала на частину донської території⁶³². 11 травня 1918 року в Новочеркаську з представників звільнених станиць було утворено Круг Порятунку Дону, який одразу сформував своє представництво до Києва. Всі делегації мали приблизно однакові завдання: досягти визнання гетьманським урядом самостійності Дону, отримати від українців фінансову

---

⁶³¹ Див.: *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. С. 335.

⁶³² Див.: *Колесник В.Ф., Мараєв В.Р.* Створення дипломатичного представництва Війська Донського в Україні (1917–1919 рр.) // *Гілея*. 2013. Вип. 72. С. 102–109.

допомогу та зброю для забезпечення спротиву більшовикам, налагодити товарообмін.

«Першою ластівкою з Дону приїхав полковник, прізвище його я забув, — писав гетьман П.П. Скоропадський, — і заявив, що на Дону є серйозна партія, яка прагне до найтіснішого зв'язку з Україною, він вказував, наскільки це вигідно і дінцям і українцям, але тут були якісь незрозумілості щодо того, кого власне представляють ці особи. Він просив якихось грошей»⁶³³. За дорученням гетьмана переговори провів із делегатом Ф.А. Лизогуб. Прем'єр не рекомендував гетьманові серйозно сприймати посланця.

Про нових представників Дону, які мали приїхати до Києва з проханням «прилучити свою країну до України», повідомила 10 травня 1918 року газета «Відродження»⁶³⁴. Про делегацію «в складі генерала і двох полковників»⁶³⁵ згадував і гетьман П.П. Скоропадський. «Одесский листок» повідомляв про нову «донську надзвичайну місію від генерала Краснова до гетьмана України»⁶³⁶. А трохи згодом — про приїзд посольства донського уряду і військового круга в складі похідного генерала В.І. Сидоріна і представників уряду: І.Т. Семенова, М.А. Горчукова і полковника О.Ф. Гущина⁶³⁷. Насправді за дорученням Круга Спасіння Дону під керівництвом генерал-майора В.І. Сидоріна, начальника штабу похідного отамана Війська Донського П.Х. Попова, прибули заступник Голови Тимчасового уряду Всевеликого Війська Донського М.А. Горчуков; представник штабу похідного отамана, колишній завідувач слухачами-офіцерами Миколаївської військової академії, полковник О.Ф. Гущин⁶³⁸ та колишній обласний комісар Тимчасового уряду Росії в Області Війська Донського і член Всеросійських установчих зборів М.С. Воронков. Як з'ясував дослідник українсько-донських відносин В.Р. Мараєв, заміна в складі делегації відбулася у зв'язку з призначенням колишнього представника Наказного отамана по цивільній частині І.Т. Семенова міністром землевпорядкування і землеробства Дону⁶³⁹.

⁶³³ *Скоропадський П.П.* Спогади... С. 235.

⁶³⁴ Київ, 10 травня 1918 року // *Відродження*. 1918, 10 травня. Ч. 34. С. 1.

⁶³⁵ *Скоропадський П.П.* Спогади... С. 236.

⁶³⁶ Новая донская миссия // *Одесский листок*. 1918, 28 (15) мая. № 102.

⁶³⁷ Приезд донского посольства // *Одесский листок*. 1918, 22 (9) мая. № 98. С. 1.

⁶³⁸ Новая донская миссия // *Одесский листок*. 1918, 28 (15) мая. № 102. С. 1; *Янко Г.П.* Освобождение Новочеркасска и «Круг Спасения Дона» // *Донская летопись*. Белград, 1924. № 3. С. 51.

⁶³⁹ Детальніше див. зокрема: *Колесник В.Ф., Мараєв В.Р.* Створення дипломатичного представництва Війська Донського... С. 102–109.

Делегація позиціонувала себе як представників Південно-Східного Союзу, що на той час фактично припинив існування на стадії формування. Посольство мало надзвичайний характер і завдання з'ясувати з українським урядом політичні й економічні відносини, з німецьким командуванням — межі заняття Донської області німецькими військами⁶⁴⁰ та інформувати українців про події на Дону⁶⁴¹.

За кілька днів після приїзду делегації осавул Й.В. Кульгавов привіз гетьманові П.П. Скоропадському листа від генерал-майора П.М. Краснова⁶⁴², який офіційно повідомляв, що його обрано отаманом з наданням усієї повноти влади, а Дон оголосив себе самостійним до відновлення «єдиної і неподільної» Росії. Для реалізації цієї мети головним союзником отаман убачав гетьмана Української Держави. Військовим отаманом П.М. Краснова обрав щойно сформований з представників звільнених від більшовицьких військ станиць Круг Порятунку Дону 16 травня⁶⁴³. Обрання було тимчасовим, до скликання Великого Військового Круга, що стало надалі «каменем спотикання» під час переговорів (як українсько-донських, так і українсько-російських). У листі йшлося також про потребу Дону отримання з України зброї і військових припасів та військової допомоги «для продовження боротьби з червоною гвардією і радянськими військами та остаточного очищення від них Війська Донського»⁶⁴⁴. П.М. Краснов просив якомога швидше вирішити питання про кордони, сподіваючись на розуміння Україною «законного бажання» Дону⁶⁴⁵. Одночасно через генерала Г. Айхгорна аналогічний лист було відправлено імператору Вільгельму II⁶⁴⁶ з проханням про допомогу зброєю і пропозицію встановити через Українську Державу торговельні зносини.

⁶⁴⁰ Приезд донского посольства // Одесский листок. 1918. 22 (9) мая. № 98. С. 1.

⁶⁴¹ Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. // Донская Летопись. Белград: Изд. Донской истор. комиссии, 1924. № 3. С. 165.

⁶⁴² На прийомі у гетьмана // Відродження. 1918, 25 травня. Ч. 46. С. 5. Пакет було вручено в гетьманському палаці 23 травня 1918 року.

⁶⁴³ Каклюгин К.П. Донской атаман П.Н. Краснов и его время // Донская Летопись. Белград: Изд. Донской истор. комиссии, 1924. № 3. С. 69. О.В. Черячукін вказує дату прибуття 5 травня за старим стилем.

⁶⁴⁴ Див.: Бондаренко Д.Я. Гетман П.П. Скоропадский и атаман П.Н. Краснов: взаимоотношения Украинской Державы и Всевеликого Войска Донского // Донские казаки в борьбе с большевиками. 2010. № 4 // URL: <http://old.elan-kazak.org/almanakh-4-2010-fail-pdf-tekstovaya-versiya/bondar>

⁶⁴⁵ Скоропадський П.П. Спогади... С. 236.

⁶⁴⁶ Каклюгин К.П. Донской атаман П.Н. Краснов и его время... С. 77.

Організація на Дону самостійної держави, встановлення двосторонніх зносин з Українською Державою як союзником у боротьбі з більшовиками та налагодження контактів із німцями, можливість випрошення яких з Дону вбачалося лише «мирним шляхом»⁶⁴⁷, одразу стали усвідомленими пріоритетами у виробленні зовнішньополітичної тактики і стратегії отамана П.М. Краснова. Попри своє тимчасове обрання, генерал розпочав активну діяльність. Завдання щодо започаткування зносин з Києвом та встановлення прямого телеграфного зв'язку, як і налагодження контактів з Катеринодаром, Москвою та німецьким командуванням і Добровольчою армією містив перший наказ отамана Всевеликому Війську Донському «по відомству закордонних справ»⁶⁴⁸. З цією метою він скерував у розпорядження голови ради управителів відділами управителя відділом закордонних справ А.П. Богаєвського свого давнього товариша генерал-майора О.В. Черячукіна, плануючи надати йому повноваження представника Дону при гетьманському уряді.

Вже через день після обрання П.М. Краснов спорядив офіційну місію до Української Держави з конкретно визначеними повноваженнями, в тому числі й для встановлення контакту з німецькою адміністрацією. Її очолили генерал-лейтенант Генерального Штабу М.А. Свечин та генерал-майор О.В. Черячукін. До складу делегації увійшли представники донського зовнішньополітичного відомства: статський радник К.О. Карасьов та капітан Г.Х. Бірзенек, на якого покладалися функції секретаря і перекладача⁶⁴⁹. Повноваження скерованої Тимчасовим урядом Всевеликого Війська Донського делегації, що вже перебувала в Києві, скасовувалися. Повідомити про це В.І. Сидоріну мав О.В. Черячукін.

Однак того дня гетьман устиг прийняти В.І. Сидоріна і вислухав його прохання про визнання самостійності Всевеликого Війська Донського. Напередодні початку мирних переговорів Української Держави з більшовицькою Росією донська делегація подала заяву щодо суверенності Південно-Східного Союзу та невизнання ним Російської Радянської Республіки. Разом із іншими подібними заявами від Білоруської Народної Республіки, Кавказу, Чорноморщини, Сибіру вона склала підставу для порушення керівником української делегації С.П. Шелухиним на першому засіданні 23 травня 1918 року питання про уточнення суб'єкта

⁶⁴⁷ Там само.

⁶⁴⁸ Приказ Всевеликому Войску Донскому // Донская Летопись. Белград: Изд. Донской истор. комиссии, 1924. № 3. С. 321.

⁶⁴⁹ Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. ... С. 167.

права на переговорах з боку більшовицької Росії⁶⁵⁰ у зв'язку з проголошенням відокремленими новими державними утвореннями самостійності. Від імені російської сторони Х.Г. Раковський погодився, що «представники, котрі явилися до українського уряду від імені Сибіру, від Чорноморських частин і од імені інших частин бувшої Російської імперії мають юридичне право представляти Одчизну, поскільки вони являються уповноважені від цього населення»⁶⁵¹. Про Дон як самостійну державу навіть не йшлося, а надалі навколо питання про статус Республіки Всевеликого Війська Донського між делегаціями точилися непримиренні суперечки.

Посольство на чолі з М.А. Свечиним прибуло до Києва 24 травня 1918 року. Донські делегати виїхали потягом із Новочеркаська 22 травня, але через неочікувану перешкоду для продовження руху у вигляді підірваного залізничного мосту через річку Міус, змушені були звернутися за допомогою до міністра шляхів Української Держави Б.А. Бутенка. Решту шляху вони подолали в наданому українською стороною вагоні-салоні. Козаки були вражені достатком української землі: «Всі станції були завалені продуктами. М'ясо і хліб були в необмеженій кількості. Було видно труби фабрик, що димили; працювали цукрові заводи; на вузлових станціях були помітні значні запаси хліба»⁶⁵². В українській столиці делегація розташувалася в «номерах Познякава», на вулиці Трьохсвятительській, 9. Для пересування містом генерал М.А. Свечин отримав у своє розпорядження автомобіль з водієм.

Перед місією стояло насамперед завдання, викладене в листі П.М. Краснова до П.П. Скоропадського: досягнення домовленості про лінію кордону, а також щодо надання зі складів колишніх Південно-Західного й Румунського фронтів російської армії озброєння. М.А. Свечин мав уповноваження на ведення переговорів щодо визнання Українською Державою Всевеликого Війська Донського, налагодження залізничного і поштово-телеграфного сполучення, започаткування товарообміну та забезпечення посередництва українського уряду і німецької адміністрації щодо впливу на РСФРР з метою визнання більшовицькою Росією самостійності Дону і виведення російських військ із його території. Газети повідомляли, що нова донська делегація має повноваження на переговори з українським урядом про встановлення «дружніх взаємин з Україною» та визначення кордонів України й Дону. Наголошувалося,

⁶⁵⁰ Мирні переговори... С. 36.

⁶⁵¹ Там само.

⁶⁵² Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. ... С. 167.

що спеціальні повноваження делегації щодо визначення кордонів пов'язані з тим, що донський уряд вважає радянську делегацію не правомочною в цих питаннях⁶⁵³.

Призначаючи військового генерала, який не мав дипломатичного досвіду, керувати місією разом із О.В. Черячукіним, П.М. Краснов сподівався на особисті контакти М.А. Свечина. Той командував під час Першої світової війни лейб-гвардії Кірасирським полком у 1-й Гвардійській кавалерійській дивізії П.П. Скоропадського⁶⁵⁴. Крім того, він мав дружні стосунки з генерал-майором Генерального штабу, першим очільником «спеціального Штабу Гетьмана»⁶⁵⁵ В.В. Дашкевичем-Горбацьким. Відтак донська делегація стала єдиним представництвом, керівника якого гетьман прийняв (хоч і неофіційно) в день приїзду. Решта членів делегації зустрілися з місією В.І. Сидоріна. Проте старі зв'язки не сприяли швидкому вирішенню питання. Як згадував П.П. Скоропадський, М.А. Свечин «постійно з'являвся до нього, очікуючи відповіді», «гарячкував, а потрібні були лише час і спокій»⁶⁵⁶.

З огляду на основні завдання донська місія невідкладно розпочала візити до представників українського уряду та німецької адміністрації. Першим прийняв донську делегацію Д.І. Дорошенко. В його особі делегати, за спогадами міністра, склали українському уряду декларацію, в якій наголошувалося, що донське військо створює незалежну демократичну республіку до відновлення єдиної Росії⁶⁵⁷. Під час зустрічі було вирішено сформувати спеціальну комісію за участі голови української делегації на переговорах з радянською Росією С.П. Шелухина та генерала О.В. Черячукина для визначення напрямів і форм взаємодії між Українською Державою і Доном. Того ж дня донські делегати зустрілися з С.П. Шелухиним та головою Ради міністрів Ф.А. Лизогубом, наступного — були представлені П.П. Скоропадському. Перед візитом до гетьмана делегати встигли отримати текст декларації про незалежність Всевеликого Війська Донського і вручили його під час аудієнції. Гетьманський уряд декларував потребу «увійти в тісні добросусідські взаємовідносини з Великим Військом Донським jako з суверенною, остаточно визначившою себе і ні від кого не залежною Державою на непохитних

⁶⁵³ Дон и Украина // Одесский листок. 1918, 30 (17) мая. № 105. С. 3.

⁶⁵⁴ Свечин М. Записки старого генерала о былом. Ницца, 1964. С. 160.

⁶⁵⁵ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. С. 55.

⁶⁵⁶ Скоропадський П. Спогади... С. 236.

⁶⁵⁷ Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє минуле. С. 291.

підвалинах взаємності і рівності»⁶⁵⁸. Однак, як зауважував О.В. Черячукін, «ці перші офіційні візити, звісно, нічого нам не дали»⁶⁵⁹.

Значно більше підстав для висновків склало особисте спілкування з гетьманом та його оточенням. Принаймні, два висновки О.В. Черячукини мали принципове значення для дальшого ведення переговорів. По-перше, генерал усвідомив, що орієнтуватися на відновлення «єдиної і неподільної Росії» в пошуках союзу з Україною, яка обрала шлях незалежності, було нераціонально. Відтак він скерував до П.М. Краснова листа з пропозицією змінити орієнтир взаємин і вважати ключовим питанням дипломатичних переговорів питання про визнання Українською Державою самостійності Дону. Отаман погодив такий підхід, але поставив вимогу досягнути від української сторони зобов'язання не претендувати на жодну частину території Дону, визнати кордони Дону (включно з Царициним), надати («хоча б за гроші, в крайньому разі — за хліб») зброю та боєприпаси⁶⁶⁰. В досягненні такої мети П.М. Краснов рекомендував О.В. Черячукіну сконтактувати з представниками кубанського війська і спільно обстоювати ці вимоги. По-друге, після зустрічей з міністрами торгу і промисловості С.М. Гутником, фінансів А.К. Ржепцьким О.В. Черячукін ще раз переконався в залежності рішень українських урядовців від позиції німецької влади.

Орієнтовані отаманом на встановлення контакту з представниками Німецької імперії, М.А. Свечин і О.В. Черячукін нанесли візити послу А. фон Мумму, головнокомандувачу групи армій «Київ» генерал-фельдмаршалу Г. фон Айхгорну, начальнику штабу групи армій «Київ» генерал-лейтенанту В. Гренеру та дійшли домовленості про вивезення на Дон бойових припасів та спорядження⁶⁶¹. Послу А. фон Мумму, австро-угорському послу Й. Форгачу та іспанському консулу С.С. Василіаді (для передання державам Антанти)⁶⁶² відповідно до вказівок П.М. Краснова якомога ширше розповсюдити декларацію про незалежність Всевеликого Війська Донського (в тому числі й через доступні засоби масової інформації) та досягнути визнання Німеччиною, Австро-Угорщиною та іншими державами Всевеликого Війська Донського самостійною і нейтральною державою також було вручено примірник документа. Іноземні представники не виявили інтересу до переданої їм декларації («поста-

⁶⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 1.

⁶⁵⁹ Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. ... С. 172.

⁶⁶⁰ Там само. С. 173

⁶⁶¹ Там само. С. 174.

⁶⁶² Там само.

вились до неї дуже стримано») і обмежилися переданням її своїм урядам. Натомість німецький посол А. фон Мумм запросив О.В. Черячукіна за два тижні на розмову. Таке відтермінування зустрічі він пояснив потребою отримати директиви з Берліна щодо контактів із новоутвореними державами. Під час розмови посол дав зрозуміти донському представнику, що умовою розширення Всевеликим Військом Донським території до Волги і далі є зайняття українцями без перешкод з боку донців території до правого берега Дона⁶⁶³. Натомість донський отаман вимагав від своїх представників отримати від України урочисту заяву про те, що вона не претендує на жодну частину Всевеликого Війська Донського, та наполягати на визнанні окреслених під час переговорів кордонів, включено з Донецьким округом, Таганрогом, Ростовом, Азовом і Царициним⁶⁶⁴.

Питання визначення кордонів виявилось найскладнішим у переговорному процесі Української Держави з Доном. Воно було тісно пов'язане з питанням взаємного визнання самостійності нових держав. Представники Дону спершу обстоювали сформульовану П.М. Красновим концепцію, що передбачала відмову української сторони від претензій на Ростов і Таганрог та долучення до Дону Старобільського повіту Харківської губернії, Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії, Луганська⁶⁶⁵. Першою серйозною перепорою стала опублікована в «Вечернем времени» передчасна заява отамана П.М. Краснова про готовність німецької адміністрації визнати Таганрозький округ частиною Дону. Вона викликала протест як з боку української сторони, так і німецької і вимогу відповідних роз'яснень⁶⁶⁶. Не сприяли прискоренню визнання незалежності Дону дискусії з цього приводу під час мирних переговорів Української Держави та РСФРР і негативна позиція російської делегації. Спроби О.В. Черячукіна отримати дозвіл на участь у засіданнях, під час яких розглядалися питання про Дон, не мали успіху⁶⁶⁷.

28 травня 1918 року він передав гетьману листа П.М. Краснова, в якому отаман просив про визнання Всевеликого Війська Донського Українською Державою та здійснення тиску на російську делегацію з метою досягнення виведення російських військ з території Дону і встановлення торговельних кордонів між «Московською державою і землею Війська Донського». Як контраргумент претензіям Української Держави

⁶⁶³ Там само.

⁶⁶⁴ Там само. С. 181.

⁶⁶⁵ Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 рр. С. 72.

⁶⁶⁶ Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. ... С. 180.

⁶⁶⁷ Там само.

на землі Ростовського і Таганрозького округів він наводив історичну довідку про заснування на цих землях фортець св. Дмитра (Ростов) і Таганрог ще за часів Петра I. За запитувану зброю отаман пропонував сто «прекрасних» тракторів на суму 70 млн. рублів та вугілля⁶⁶⁸. Насамкінець вказувалося на можливість надати офіційного статусу донському представникові в Києві.

Гетьман дав негайну відповідь, пообіцявши сприяти діяльності офіційного представництва Всевеликого Війська Донського і вказавши на активну протидію російської мирної делегації та нейтральну позицію в цьому питанні німців. Згодом П.П. Скоропадський згадував про своє «делікатне становище» під час переговорів про кордони, коли він мав ухвалювати рішення, розуміючи, що «провести кордон на зразок Брест-Литовського договору було, можливо, вигідно лише німцям» й що «козаки запитують теж неможливе», водночас відчуваючи опір української опозиції домовленостям з Доном⁶⁶⁹.

30 травня 1918 року донські делегати офіційно вручили гетьману свої уповноважувальні документи⁶⁷⁰. На початку червня М.А. Свечин разом із П.П. Кареліним виїхав з Києва, за зауваженням П.П. Скоропадського, «нічого від нього не досягнувши»⁶⁷¹. Постійним повноважним представником отамана П.М. Краснова при гетьмані П.П. Скоропадському залишився О.В. Черячукін. Саме йому (за характеристикою П.П. Скоропадського, «дуже спокійний, розумний і доброзичливий людині») ⁶⁷² довелось виконати основну місію, покладену на донську делегацію.

За керівництва О.В. Черячукіна в місії працював поручник С.С. Кравченко, якого генерал запросив на посаду секретаря, офіцера для доручень і перекладача⁶⁷³. Заступником керівника став Г.Х. Бірзенек. У штаті представництва бракувало необхідної кількості кур'єрів, тому цю місію виконували випадкові офіцери. Для супроводу озброєння зі ставки відряджали спеціальних осіб. Обговорення питань про надання зброї, боєприпасів і літаків, які виготовлялися в Одесі, з українською стороною О.В. Черячукін вів безпосередньо з гетьманом, військовим міністром О.Ф. Рогозою, начальником Генерального Штабу Української Держави полковником О.В. Сливинським та погоджував із визначеними офіце-

⁶⁶⁸ Див.: *Бондаренко Д.Я.* Гетман П.П. Скоропадский и атаман П.Н. Краснов...

⁶⁶⁹ *Скоропадський П.* Спогади... С. 236.

⁶⁷⁰ Донская делегация // *Киевская мысль*. Утренний выпуск. 31 (18) мая. № 90. С. 1.

⁶⁷¹ *Скоропадський П.П.* Спогади... С. 236.

⁶⁷² Там само.

⁶⁷³ *Черячукін А.В.* Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. ... С. 177.

рами німецького штабу. Як зазначав Д.І. Дорошенко, він «досяг того, що за обоюсторонньою згодою Гетьмана і німців Дону були відпущені значні запаси зброї, амуніції, набоїв, частиною в кредит, частиною за гроші»⁶⁷⁴. Згідно з домовленістю до початку червня на Дон надійшло від німецького командування 11 тис. трілінійних гвинтівок, 46 гармат, 88 кулеметів, 109 тис. снарядів і понад 11,5 млн. патронів⁶⁷⁵. Попри отримання озброєння з Української Держави, П.М. Краснов систематично доводив до О.В. Черячукіна нові вимоги щодо збільшення кількості наданих одиниць різних видів легкого озброєння, гармат та аеропланів. Однак, окрім питання військової допомоги, жодне з поставлених перед місією завдань швидко не вирішувалося.

Виконання завдань, що охоплювали питання отримання рухомого складу залізниць (локомотивів, вагонів) і рельсів, покладалися на відряджених до Києва керівника відділу шляхів сполучення, дійсного статського радника П.П. Кареліна та інженерів І.М. Вознесенського і Ю.М. Зілова. Дозвіл на вивіз цього майна О.В. Черячукіну вдалося отримати від українського і німецького керівництва. При цьому одnorазові поставки, на які надавався дозвіл, мали характер епізодичний. Підготовкою договору про постійний товарообмін займалася Донська економічна місія, що розташувалася в готелі «Петроград» на вул. Васильківській, 1⁶⁷⁶. Дон сподівався отримати від Української Держави цукор, мило, посуд, дубильні речовини, тканини, нитки, мило, галантерейні вироби, сільськогосподарські машини, обладнання для будівництва доріг, вагони, рейки⁶⁷⁷. В обмін пропонувалося вугілля, мастила, вовна, хліб, фрукти⁶⁷⁸. Особливо гострі дискусії точилися навколо вимог щодо закупівлі цукру, зумовлені як німецьким контролем за вивозом продовольства, так митною політикою Дону та державними інтересами України. Однак поставки почалися вже в червні.

На початку червня О.В. Черячукін отримав нові доручення, якими отаман орієнтував його на можливість федерації з Українською Державою та забезпечення через посередництво німецького посла А. фон Мумма контакту (листом або через офіційного представника) з імператором Вільгельмом II. Мета контакту з німецьким монархом полягала

⁶⁷⁴ *Дорошенко Д.І.* Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. С. 189.

⁶⁷⁵ *Бондаренко Д.Я.* Гетман П.П. Скоропадский и атаман П.Н. Краснов... // URL: <http://old.elan-kazak.org/almanakh-4-2010-fail-pdf-tekstovaya-versiya/bondar>

⁶⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 62.

⁶⁷⁷ *Черячукин А.В.* Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. ... С. 176, 178.

⁶⁷⁸ Там само. С. 178.

в очікуванні сприяння німецької сторони у відновленні Південно-Східного Союзу в складі Донського, Кубанського, Терського, Оренбурзького, Астраханського козачих військ та народів Північного Кавказу і населення Ставропольської і Воронежської губерній на засадах принципу федерації; забезпеченні Українською Державою Дону зброєю; здійснення німецьким послом функції посередника у переговорах між Південно-Східним Союзом і Українською Державою та Південно-Східним Союзом і РСФРР щодо лінії кордонів та встановлення «торгових та інших відносин між цими державами»⁶⁷⁹.

У зв'язку з визначенням у договорі Української Держави з радянською Росією від 12 червня 1918 року території Всевеликого Війська Донського як відкритої для проїзду громадян держав, що уклали договір, О.В. Черячукін скерував до зовнішньополітичного відомства і керівників делегацій на мирних переговорах ноту-протест. У ноті наголошувалося, що декларацією від 5 червня Всевелике Військо Донське оголосило себе самостійною республікою, очолюваною отаманом. У зв'язку з цим договір про проїзд громадян України і Росії територією Всевеликого Війська Донського, укладений без відома уряду цієї республіки, розглядається як порушення прав Дону, який вів боротьбу з більшовиками⁶⁸⁰. Невдовзі як предмет переговорів щодо кордонів зникли Луганськ і Старобільськ. Кордон між Українською Державою і Республікою Всевеликого Війська Донського пропонувалося за донською версією встановити «там, де він пролягає між адміністративним поділом Катеринославської і Харківської губерній з одного боку й Областю Війська Донського — з іншого»⁶⁸¹. Будь-який варіант кордонів між Україною і Доном не влаштовував російську делегацію. Під час мирних переговорів її представники систематично порушували питання про нелегітимність Всевеликого Війська Донського, відтак — про безпідставність переговорів про її кордони з Українською Державою.

17 липня 1918 року гетьманський уряд звернувся до донського уряду з нотою, в якій пропонувалося точніше визначити державний статус сторони, представленої делегацією з дипломатичними повноваженнями⁶⁸². У зверненні за підписами Голови Ради міністрів Української Держави Ф.А. Лизогуба і міністра закордонних справ Д.І. Дорошенка наголошувалося, що тимчасовий характер існування Всевеликого Вій-

⁶⁷⁹ Там само. С. 187.

⁶⁸⁰ Протест Донского правительства // Киевская мысль. 1918. 15 (2) июня. № 102. С. 2.

⁶⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 17.

⁶⁸² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 1.

ська Донського як держави «до відновлення Росії» ускладнює визначення точних кордонів його з Українською Державою. Гетьман особисто наголосив О.В. Черячукіну на тому, що досягти визнання без порозуміння в частині прагнення Дону до відновлення «єдиної і неподільної Росії» буде неможливо. Той зауважував непоступливість гетьмана в питаннях про кордони на тлі його загальної доброзичливості до представників Дону і вказував про це у своїх донесеннях, як і про відсутність підтримки з українського боку ідеї створення Південно-Східного Союзу через можливість долучення до нього Кубані⁶⁸³. Заява Кубанської делегації про можливість приєднання Кубані до України додавала додаткового напруження в українсько-донських переговорах.

В ноті-відповіді вказувалося на історичну правонаступність самостійності Війська Донського, що існувало як незалежна держава з 1570 до 1645 року, наголошувалося на остаточному відділенні від радянської Росії та висловлювалося запевнення в дружбі незалежно від того, як би «розгорнулися події в майбутньому»⁶⁸⁴. Ідея детального історичного обґрунтування належала О.В. Черячукіну. В результаті П.П. Скоропадський дав згоду на проведення переговорів щодо укладання двосторонньої угоди.

Для ведення переговорів з українського боку було створено комісію на чолі з прем'єр-міністром Ф.А. Лизогубом у складі міністра закордонних справ Д.І. Дорошенка, голови української делегації на мирних переговорах з РСФРР С. П. Шелухина, заступника міністра торгу і промисловості В.О. Ауербаха⁶⁸⁵, А.В. Лукашевича⁶⁸⁶. Всевелике Військо Донське в переговорах представляли О.В. Черячукін і завідувач відділу торгівлі і промисловості В.А. Лебедев. «Все-таки довелося складати з Доном договір, — зауважував Д.І. Дорошенко, — явний про економічні взаємини, таємний — про взаємну мілітарну допомогу»⁶⁸⁷.

7 серпня 1918 року сторони (від Дону — О.В. Черячукін і В.А. Лебедев; від Української Держави — заступник міністра закордонних справ О.О. Палтов і державний писар І.І. Мірний) підписали «Попередню Угоду», що містила підтвердження взаємного визнання (п. 2) та зобов'язання не укладати з іншими державами угод і збройними організа-

⁶⁸³ Черячукін А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. ... С. 184.

⁶⁸⁴ Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. С. 191.

⁶⁸⁵ Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1923 рр. С. 78.

⁶⁸⁶ Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. С. 324.

⁶⁸⁷ Там само. С. 291.

ціями⁶⁸⁸, які б шкодили договірним сторонам (п. 6); встановлювала кордон відповідно до адміністративної межі між колишньою областю Війська Донського і Катеринославською, Харківською та Воронежською областями, залишаючи Маріуполь за Україною (п. 1), надавала широкі права в сфері мови, освіти і культури українцям на Дону, а уродженцям Дону — на українських землях (п. 5). Щодо визначення меж відведення землі, необхідної для забезпечення єдності адміністративно-господарського управління Маріуполем і портом, а також щодо виконання визначених пунктом 8 угоди зобов'язань Всевеликого Війська Донського щодо забезпечення Донецького басейну продовольством і мастильними матеріалами, а також постачання до цього регіону Українською Державою лісу і металевих виробів, створювалися спеціальні комісії⁶⁸⁹.

Одночасно було підписано «Додаткову таємну угоду», яка передбачала взаємну військову допомогу й зобов'язувала Українську Державу забезпечити Всевелике Військо Донське озброєнням і предметами військового і санітарного спорядження⁶⁹⁰. Найближчим часом планувалося підписання договорів про торгівлю, транзит, митні та фінансові відносини, залізничне і поштово-телеграфні зносини, мореплавання, а також спільне регулювання Донецького вугільного басейну. Попередня угода підлягала ратифікації.

8 серпня було оголошено про визнання Українською Державою самостійності Всевеликого Війська Донського⁶⁹¹. Наступного дня Рада управителів відділами Уряду Всевеликого Війська Донського на засіданні за головування Донського Отамана генерал-майора П.М. Краснова ратифікувала угоду⁶⁹². П.М. Краснов висловив у листі до гетьмана задоволення підписанням акту й упевненість у тому, що обидві держави «спаяються в одну тісну родину, дружбу, яку цінуватимуть друзі і гніву якої боятимуться вороги»⁶⁹³. Однак цей лист надійшов у Київ лише 30 серпня 1918 року.

Істотні надії покладалися донською стороною на отримання відповіді на лист отамана П.М. Краснова до Імператора Германського і короля Пруського Вільгельма II, з яким О.В. Черячукіна було відряджено наступного дня після підписання угоди до Берліна. Йшлося про неодно-

⁶⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 3.

⁶⁸⁹ Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. С. 322–323; ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 10.

⁶⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 4.

⁶⁹¹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. ... С. 277.

⁶⁹² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 15.

⁶⁹³ Там само. Арк. 16.

разово сформульоване прохання про визнання Дону самостійною республікою та її кордонів у «колишніх географічних та етнографічних межах», допомогу у звільненні території Всевеликого Війська Донського від більшовиків та в будівництві на звільненій території гарматного, гвितнівочного, снарядного і патронного заводів, підтримку ідеї створення Доно-Кавказького Союзу та встановлення торговельних зносин через Українську Державу⁶⁹⁴. Дон брав на себе зобов'язання дотримання нейтралітету та пропонував поставляти в Німеччину хліб, зерно, борошно, шкіряні товари й сировину, рибу, жири тощо, потребував сільсько-господарських машин, хімічних продуктів і дубильних екстрактів, обладнання для суконних, хімічних, цукрових та інших виробництв⁶⁹⁵. Очікуваного ефекту місія О.В. Черячукіна до Берліна не мала, за винятком обіцянки «дати вказівку Києву щодо забезпечення Дону зброєю»⁶⁹⁶.

Підписання міждержавної угоди стало підставою для надання офіційного дипломатичного статусу діяльності вже генералу-майору О.В. Черячукіну. 10 серпня 1918 року він отримав для вручення П.П. Скоропадському вірчу грамоту як «Отаман Зимової Станиці (правомочний посланник) від Всевеликого Війська Донського при Державі Українській»⁶⁹⁷. «Кращого представника від Дону нам не потрібно було», — зауважував згодом гетьман⁶⁹⁸. 15 серпня під час засідання політичної комісії мирних переговорів з РСФРР очільник української частини політичної комісії О.Я. Шульгин оприлюднив заяву про визнання Українською Державою самостійності Республіки Всевеликого Війська Донського⁶⁹⁹. Російська сторона висловила протест з приводу форми оприлюднення заяви й висунула вимогу розглянути її на пленарному засіданні. Таке засідання відбулося 24 серпня. Заяву про визнання оприлюднив С.П. Шелухин, наголосивши, що Українська Держава визнає за будь-яким народом право на політичне самовизначення⁷⁰⁰. Відтак пропонувалося розглядати питання про українсько-російські кордони лише від Вигоновського озера до Новохоперська, де починався кордон із

⁶⁹⁴ Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 гг. ... С. 198–199.

⁶⁹⁵ Там само. С. 199.

⁶⁹⁶ Там само. С. 201.

⁶⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 14; Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 7; Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 13.

⁶⁹⁸ Скоропадський П. Спогади.... С. 236.

⁶⁹⁹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. С. 203.

⁷⁰⁰ Мирні переговори... С. 204.

визнаною державою⁷⁰¹. На засіданні з цього приводу розгорнулася гостра дискусія, в якій Х.Г. Раковський і Д.З. Мануїльський заперечили право Дону на самостійність з огляду на відсутність його міжнародного визнання, конкретних кордонів, визнаної народом і більшовицькою Росією влади, та звинуватили Україну в непослідовності щодо розуміння принципу самовизначення народів та наданні своєї території для формування загонів державі, що перебуває з РСФРР у стані війни⁷⁰². Засідання припинилося без досягнення згоди. 2 вересня Українська Держава скерувала до Новочеркаська в статусі тимчасового надзвичайного представника М.А. Славінського.

Паралельно з політичним протистоянням з позицією більшовицької Росії тривала підготовка договорів економічного характеру між Українською Державою та Всевеликим Військом Донським. На укладання і підписання передбачених попередньою угодою договорів про торгівлю, транзит, митні, фінансові, залізничні та поштово-телеграфні відносини, мореплавання, урегулювання питань щодо вугільного басейну уряд Всевеликого Війська Донського 18 серпня 1918 року уповноважив керівника відділу торгівлі і промисловості В.А. Лебедева, директора департаменту торгівлі і мореплавання Ю.М. Зілова, директора експлуатаційного департаменту відділу шляхів сполучення І.М. Вознесенського, дійсного статського радника А.В. Калашнікова і управителя Ростовською контрою Державного банку Р.Є. Гульбіна. Всі угоди Донська сторона пропонувала підписувати не менше ніж двома уповноваженими й ратифікувати урядами обох країн⁷⁰³.

Упродовж 31 серпня – 7 вересня було підписано «Тимчасову угоду про експлуатацію частини Запорізької залізниці, яка є в межах бувшої Области Війська Донського» (31 серпня); «Тимчасову Умову про перевіз у простому сполученні пасажирів та вантажів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Українською Державою» (2 вересня); «Договір про спільне регулювання питань, що стосуються Донецького Басейну» із додатком до ст. III договору, що визначав порядок розподілу донецького палива, укладання нарядів на його поставляння і розгляду спільних питань щодо Донецького басейну (5 вересня), «Тимчасову Умову про передачу рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави» (7 вересня). Розпочалися переговори про поштово-телеграфну конвенцію.

---

⁷⁰¹ Там само. С. 204.

⁷⁰² Там само. С. 206–229.

⁷⁰³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 14.

Додатково українською стороною розглядалися прохання представництва Дону про постачання промислових товарів та продовольства. Зокрема, для розвитку дорожнього будівництва у Всевеликому Війську Донському потребувалося 5 штук парових катків для торування шосе вагою 10-15 тонн, 5 штук катків з двигунами внутрішнього згорання вагою 10–15 тонн (або парових катків), 3 штуки кінних катків вагою 5–6 тонн для укатки шосе з чавуновими циліндрами, 5 грейдерів, 3 каменедробарок. Йшлося про обладнання, яке залишилося від колишніх дорожніх управлінь при Південно-Західному і Румунському фронтах. Всевелике Військо Донське як частина колишньої Російської імперії претендувало на це обладнання, оскільки «поза сумнівом брало участь у видатках на придбання цього обладнання» і вважало, що має право на частину обладнання, яке перебувало в розпорядженні Української Держави. При цьому вимагалось провести питання «в терміновому порядку», бо роботи з покращання ґрунтових і шосейних доріг мали розпочатися наступного року⁷⁰⁴. Неодноразово О.В. Черячукін порушував питання про затримку прикордонною охороною товарів, що рухалися на територію Всевеликого Війська Донського і просив не чинити перепон⁷⁰⁵.

З 1 вересня 1918 року відповідно до рішення підкомісії з постачання цукру⁷⁰⁶ розпочалися його поставки до Всевеликого Війська Донського — загалом 1 200 000 пудів — по 100 000 пудів на місяць. За умови якщо загальна кількість виробленого в Україні цукру перебільшить 60% вироблення цукру в 1917–1918 роках, планувалося поставити додатково 300 000 пудів. Пропозицію Всевеликого Війська Донського про вільний продаж цукру було відхилено⁷⁰⁷. Ціну встановили монопольну — ту, що існуватиме на день завантаження франко-вагона — станції відправлення без призначення. Розрахунки за цукор з боку Всевеликого Війська Донського і за вугілля з боку України погодили через розрахунковий відділ Кредитної канцелярії. Як зазначалося в пресі, «Україна дасть Дону певну кількість цукру, достатню для постачання ним всіх мешканців Донської області за нормами на душу населення, прийнятими в Україні. Взамін

⁷⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 7–7 зв.

⁷⁰⁵ Там само. Арк. 40.

⁷⁰⁶ У засіданнях брали участь голова комісії В.П. Мазуренко, члени від українського уряду: в.о.директора посередніх податків Н.П. Левін, представник Міністерства продовольчих справ С.Ф. Веселовський; від Донського уряду — міністр торгу В.А. Лебедев, Є.С. Гольдін, представник управління акцизного збору П.Н. Семенів, представник кооперативу П.П. Урусов, Я.П. Іващенко, ревізор акцизного збору Е.І. Опман, Ю.М. Зілов, директор департаменту торгу і промисловості.

⁷⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 56–56 зв.

цукру Дон дасть Україні вугілля»⁷⁰⁸. Пропозицію про дозвіл продажу 100 000 пудів цукру за умови оплати за цукор вугіллям шляхом продажу його з рудників Донської області українським залізницям та іншим урядовим установам за замовленням міністерства торгівлі комісія порушила перед міністром торгівлі С.М. Гутником 17 вересня 1918 року.

Того дня генерал-майор О.В. Черячукін повернувся до Києва вже в новому статусі офіційного представника Всевеликого Війська Донського, з родиною⁷⁰⁹. Посольство розташувалося в будинку № 9 на вулиці Трьохсвятительській, у приміщенні, відведеному раніше для потреб надзвичайної донської місії в Києві⁷¹⁰. Преса зауважувала, що призначення О.В. Черячукина отаманом Зимової Станиці — надзвичайним посланником є першим актом призначення донським урядом своїх дипломатичних представників. Як відомо, герцогу М.М. Лейхтенберзькому, який виїхав в Берлін до імператора Вільгельма II з листом від отамана П.М. Краснова, так само було надано статус отамана зимової станиці, але через невизнання Німеччиною самостійності Дону потреба в призначенні надзвичайного посланника в Берлін нівелювалася⁷¹¹.

Урочисте вручення О.В. Черячукіним вірчої грамоти П.П. Скоропадському відбулося 25 (за іншими даними — 28) вересня в гетьманському палаці. В церемонії⁷¹² взяли участь заступник міністра закордонних справ О.О. Палтов, начальник гетьманського штабу Б.С. Стеллецький, генеральний старшина при Гетьмані В.В. Дашкевич-Горбацький, працівники донської місії: секретар капітан Г.Х. Бірзенок і офіцери для доручень поручники С.С. Кравченко і Опенгейм, генерал-майор барон І.М. Майдель і генерал-майор Є.В. Перрет, які займалися прийманням стрілецького й артилерійського озброєння для Донської армії. В своїй промові під час вручення вірчої грамоти О.В. Черячукін вітав від імені Всевеликого Війська Донського та його отамана Петра Краснова гетьмана Павла Скоропадського як главу суверенної держави і наголосив, що договором від 7 серпня було закріплено непорушні дружні зв'язки українців і мешканців Дону⁷¹³. Водночас він подякував за спри-

⁷⁰⁸ Переговори с Доном // Киевская мысль. 1918, 10 октября (27 сентября). № 182. С. 2.

⁷⁰⁹ Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. ... С. 203.

⁷¹⁰ Приезд донского посольства // Киевская мысль. 1918. 17 (4) сентября. № 163. С. 2.

⁷¹¹ Там само.

⁷¹² Прием генерала Черячукина // Киевская мысль. 1918. 25 (12) сентября. № 169. С. 2.

⁷¹³ Там само.

яння української сторони у встановленні «нормальних стосунків Дону з німцями»⁷¹⁴.

Після вручення вірчої грамоти О.В. Черячукін наніс офіційні візити Голові Ради міністрів Української Держави Ф.А. Лизогубу та представникам Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Кримського крайового уряду. З візитом у відповідь посланника Всевеликого Війська Донського відвідали Ф.А. Лизогуб, військовий міністр О.Ф. Рогоза, міністр фінансів А.К. Ржепецький, заступник міністра закордонних справ О.О. Ейхельман та деякі інші представники українського уряду⁷¹⁵. Візити у відповідь мали й іноземні представники: генеральний консул Е. Тіль, який після від'їзду у відпустку А. фон Мумма виконував його функції, заступник австрійського посланника князь Е. Фюрстенберг, який після від'їзду Й. Форгача опинився в такій самій ситуації, надзвичайний посланник османської імперії А. Мухтар-бей та болгарський посол І.Д. Шишманов⁷¹⁶. Крім того, О.В. Черячукіну нанесли візит представники кримської делегації, яка щойно прибула до Києва для ведення переговорів з урядом Української Держави, зокрема міністр юстиції А.М. Ахматович та міністр народної освіти сенатор І.В. Чариков, міністр шляхів сполучення, суспільних робіт, пошт і телеграфів Л. Фріман і член кримської делегації В.Л. Донбаро. Прагнення до активізації контактів із болгарськими і турецькими представниками, окрім німецького та австро-угорського, зумовлювалося потребою підготовки встановлення торговельних зносин з цими країнами. Проте О.В. Черячукін принципово не вступав у контакт та ділові відносини з консулами нейтральних країн⁷¹⁷. 13 жовтня 1918 року донський представник отримав підвищення в чині до генерал-лейтенанта⁷¹⁸.

В умовах військового краху країн Четверного союзу місія О.В. Черячукіна набувала в Українській Державі додаткового значення. Гетьман шукав способів порозумітися з країнами Антанти і водночас розглядав питання про «спільників на сході»⁷¹⁹. Після захоплення Добровольчою армією Кубані таким спільником залишалося Всевелике Військо Донське. В Києві за безпосередньої участі О.В. Черячукіна почалося фор-

⁷¹⁴ Там само.

⁷¹⁵ Обмен визитами // Киевская Мысль. 1918. 4 октября. № 176. С. 1.

⁷¹⁶ Там само.

⁷¹⁷ Там само.

⁷¹⁸ Ганин А.В. Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны 1917–1922 гг. М.: Русский путь, 2009. С. 375, 667.

⁷¹⁹ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. ... С. 284.

мування Південної Армії⁷²⁰. З метою вироблення домовленості про взаємодію щодо протистояння більшовицьким військам П.П. Скоропадський на пропозицію О.В. Черячукіна зустрівся 2 листопада⁷²¹ на станції Скороходове, поблизу Полтави, із отаманом Війська Донського П.М. Красновим.

У подорожі гетьмана супроводжували начальник Генерального штабу Української Держави полковник О.В. Сливинський та донський посол О.В. Черячукін. Під час зустрічі, що відбувалася «за підтримки німецького командування»⁷²², обговорювалася можливість проведення особливої наради щодо створення оборонного союзу між Українською Державою, Доном, Кубанню, Кримом, Народами Кавказу та самостійною Грузією (позиція гетьмана)⁷²³ та представників Добровольчої Армії, Дону, Кубані, Української Держави, по можливості – Грузії, Польщі, Білорусі, Фінляндії, Сибіру (позиція отамана) з приводу державної організації Росії та можливої допомоги союзників і сусідніх держав, з'ясування переліку країн, які відділилися остаточно від Росії та засад їхніх стосунків з «метрополією». Гетьман П.П. Скоропадський заперечував будь-яку можливість повернення до імперії, а між «самостійністю і більшовизмом» він обрав самостійність⁷²⁴. Водночас під час зустрічі обговорювалося питання товарообміну між Україною і Доном⁷²⁵. Зустріч гетьмана з отаманом тривала з 11.00 до 17.15, включаючи офіційні переговори і спільний обід з урочистими промовами і пафосним виступом донського отамана, розтиражованим пресою⁷²⁶. Проте спільне рішення про взаємну військову допомогу та виголошена донським отаманом думка про «братню єдність» і початок чогось «великого», оприлюднене харківськими газетами, виставляла П.П. Скоропадського як ініціатора відновлення «єдиної і неділимої Росії»⁷²⁷. Оpubлікована 14 листопада 1918 року «Грамота Гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків України» вже не залишила Українській Державі часу на існування через декларування проросійських ідей.

⁷²⁰ Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 гг. ... С. 208.

⁷²¹ Каклюгин К.П. Донской атаман П.Н. Краснов и его время... С. 82.

⁷²² Там само.

⁷²³ Там само. С. 83.

⁷²⁴ Каклюгин К.П. Донской атаман П.Н. Краснов и его время... С. 83.

⁷²⁵ Свидание гетьмана с донским отаманом (официально) // Одесский листок. 1918, 4 ноября (22 октября). № 10834. С. 4.

⁷²⁶ Там само.

⁷²⁷ Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. С. 284.

Участь О.В. Черячукіна в організації зустрічі в Скороходові значно підсилила його авторитет: він отримав право погоджувати військові поставки на Кубань і в Крим. Проте запрошення на обумовлену в Скороходові нараду надійшло лише в другій половині листопада, коли можливості для її проведення практично вичерпалися. До представництва Дону потягнулися натовпи бажаючих отримати візу й залишити Київ. 23 листопада 1918 року представник Всевеликого Війська Донського надіслав гетьману пропозицію зібрати конференцію для обміркування питань про майбутнє Росії. Листом із грифом «Таємно. До власних рук»⁷²⁸ він пропонував гетьманові звернутися до урядів Дону, Кубані, Тереку, представників Добровольчої армії і зібрати їх у Києві для обговорення питань, пов'язаних з відновленням єдності Росії та її майбутнього існування⁷²⁹. Нарада мала розробити спільний план боротьби з більшовиками, як на зовнішніх кордонах, так і всередині держав і областей, які візьмуть участь у конференції, та встановити загальні засади відносин цих «державних одиниць» з державами Антанти, Німеччиною і колишніми союзниками та всіх питань, пов'язаних із відновленням порядку в решті частин Росії і встановлення в ній міцної влади⁷³⁰. Виконанням пропозиції зайнявся міністр Дмитро Дорошенко. Запрошення розсилалися телеграмою, конференція планувалася на 18 грудня⁷³¹.

Розуміючи наближення неминучого краху Гетьманату, О.В. Черячукін намагався вирішувати насамперед свої завдання. 3 грудня 1918 року Рада міністрів розглянула його прохання про призупинення наказу, яким заборонялося видавати зі складів, підпорядкованих головноповноваженому з ліквідації організацій воєнного часу предметів військового довольтства. Вирішили передати Війську Донському лише ті предмети, які вже видані зі складів і завантажені у вагони. Видачу тих предметів, які перебували на складах у Києві та інших міст і обіцяних Війську Донському, тимчасово призупинили⁷³². Після приходу до влади Директорії донський представник тимчасово залишився в Києві.

* * *

Загалом діяльність в Українській Державі представництв Всевеликого Війська Донського була дуже активною і чітко спрямованою на

⁷²⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 9–10.

⁷²⁹ Там само. Арк. 9.

⁷³⁰ Там само.

⁷³¹ Там само. Арк. 11.

⁷³² Українська Держава. Т. 1. С. 407.

отримання державного визнання з боку України та держав, представлених у Києві офіційними місіями, військової допомоги (від Німецької імперії та Української Держави); частини технічних засобів колишньої Російської імперії та українського продовольства. Питання державного визнання було тісно пов'язано з погодженням лінії кордону, вирішення якого затягувалося через непримиренність російської делегації на мирних переговорах, відстороненість німецького представництва та принципів позицій української і донської сторони. Обговорення питань, пов'язаних із стратегічними інтересами обох сторін, відбувалося дуже непросто. Водночас гетьман П.П. Скоропадський багато в чому поділяв погляди отамана П.М. Краснова на державний устрій і подальшу долю нових державних утворень. Українська Держава стала першою державою, яка прийняла дипломатичних представників Дону, і визнала самостійність Всевеликого Війська Донського. Про визнання незалежності Дону заявляли в Києві білоруси. Переорієнтація гетьмана від союзу з німцями до співпраці з Доном у відновленні єдиної і неподільної Росії стала спусковим механізмом антигетьманського повстання.

3.11. Вагання делегацій Криму: з Україною чи самостійно?

На порозуміння з Українською Державою претендували і представники Криму. Складність ситуації для них полягала в тому, що гетьман П.П. Скоропадський проводив послідовні заходи щодо долучення Криму до Української Держави. Створений за рішенням Установчого з'їзду кримських татар в грудні 1917 року меджліс з Директорією як виконавчим органом не втримався й двох місяців. Підтриманий більшовицькою Росією Кримський обласний військово-революційний комітет, що виник менше ніж через місяць після меджлісу, розпочав бойові дії і на початку лютого 1918 року і ліквідував кримську Директорію⁷³³. В концепції гетьмана припускалася можливість автономії Криму⁷³⁴. Про це він уперше заявив особисто, а згодом — було зазначено

---

⁷³³ Детальніше див.: *Іванець А.В.* Кримське питання в політиці Української Народної Республіки періоду Директорії (кін. 1918–1920 рр.): дис. ... канд. істор. наук. К., 2016. Арк. 52–55.

⁷³⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 30 зв.

в зверненні міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка до барона А. фон Мумма 30 травня 1918 року.

Не підтримуючи спершу об'єднання Криму з Українською Державою, Німеччина сприяла формуванню крайового уряду на півострові й розраховувала на його лояльність до проблем німецької влади. 6 червня 1918 року «готовий керувати країною у згоді»⁷³⁵ з німцями генерал Сулейман (Матвій) Сулькевич (1856–1920) сформував Кримський крайовий уряд в складі колишніх царських урядовців сенатора А.М. Ахматовича, дипломата І.В. Чарикова, графа В.С. Татищева, Л. Фрімана та інших⁷³⁶. Згодом цей кабінет назвали кабінетом урочистої декларації відновлення державності, реставрації державного життя, тріскучих фраз, блискучих феєрверків, закулісних інтриг, і впливів таємної дипломатії⁷³⁷. Ключова особливість правління С.О. Сулькевича полягала в одноосібності прийняття рішень. У день приходу до влади він видав наказ, яким забороняв усім урядовим установам вступати в зносини з Україною і виконувати її вимоги⁷³⁸. Відтак прем'єр-міністр Кримського крайового уряду, що обійняв ще посади міністра внутрішніх справ і військових справ, свідомо загострював стосунки з Українською Державою.

Гетьман П.П. Скоропадський розумів причини такого курсу нового уряду Криму. В приватній бесіді з Д.І. Донцовим він зауважував, що «німці мусять кокетувати з большевиками... Тому видумують всяких Сулькевичів, кримських міністрів»⁷³⁹, не втрачаючи надії реалізувати свій намір. Один зі способів це зробити полягав у запровадженні економічної блокади півострова. При цьому пріоритетними були все-таки дипломатичні методи. Д.І. Донцов мав запропонувати кримському уряду скерувати до гетьмана делегацію для переговорів⁷⁴⁰. У першій половині липня 1918 року Рада міністрів Української Держави ухвалила рішення про припинення економічних зв'язків з Кримом до з'ясування відносин⁷⁴¹. Через економічну блокаду в Криму опинилася без можливості збуту велика кількість садовини та городини. Урожай гнив, цукру для консервування фруктів не було, бракувало й іншої продукції, яка завозилася раніше з України.

⁷³⁵ Сергійчук В. Український Крим... С. 94–95.

⁷³⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923... С. 146.

⁷³⁷ Кризис кабинета // Киевская мысль. 1918. 17 (4) октября. № 188. С. 2.

⁷³⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле... С. 299–300.

⁷³⁹ Донцов Д.І. Рік 1918, Київ... С. 54.

⁷⁴⁰ Там само. С. 59.

⁷⁴¹ Скоропадський Павло. Спогади... С. 263.

Питання про автономію як умову приєднання Криму до Української Держави обговорювалося під час зустрічі гетьмана П.П. Скоропадського з кримським міністром фінансів і юстиції графом В.С. Татіщевим. 25 липня 1918 року київська преса повідомила про прибуття до Одеси делегації кримського уряду на чолі з В.С. Татіщевим. Звіди кримські представники мали вирушити до Києва для «врегулювання товарообміну в інтересах найшвидшого припинення митної війни з Україною»⁷⁴². Під час короткої зупинки в Києві В.С. Татіщев мав невдалу спробу зустрітися з гетьманом. Запланованої розмови не відбулося.

Зустріч відбулася під час державного візиту гетьмана в Німеччину. В.С. Татіщев разом із міністром закордонних справ Криму Джафаром Сайдаметом у серпні приїхав до Берліна, шукаючи підтримки німецького уряду у вирішенні питання про економічну блокаду півострова, від якої потерпало населення Криму. Однак на той момент становище Німеччини після поразки в Другій битві на Марні (15 липня – 6 серпня 1918 року) значно ослабло, остаточно поразка була прогнозованою. Погіршувати відносини з Україною через Крим не видавалося стратегічно вірним рішенням. В.С. Татіщев визнав можливість приєднання Криму до Української Держави та визнання влади гетьмана за умови припинення економічного бойкоту. Співрозмовники вирішили, що В.С. Татіщев зателефонує в Крим з пропозицією вислати депутатів до Києва для «з'ясування всіх умов» об'єднання Криму з Україною⁷⁴³.

Німецьке командування взяло на себе роль посередника в переговорах. До кримського уряду скерували телеграму з порадою розпочати переговори про об'єднання з Україною. Вже 13 вересня київська преса повідомляла, що кримський уряд згодився розпочати переговори найближчим часом⁷⁴⁴. На об'єднання Криму й України погоджувалося й командування німецькими військами в Криму, про що 16 вересня 1918 року командувач генерал Роберт фон Кош повідомив уряд С.О. Сулькевича⁷⁴⁵. 18 вересня гетьманський уряд ухвалив рішення про тимчасове припинення економічної блокади півострова⁷⁴⁶.

За дорученням прем'єра Української Держави Ф.А. Лизогуба 20 вересня 1918 року генералу С.О. Сулькевичу було скеровано телеграму з пропозицією об'єднання з Українською Державою⁷⁴⁷. Листом у відповідь

⁷⁴² Україна и Крым // Киевская мысль. 1918, 26 (13) июля. № 121. С. 2.

⁷⁴³ *Скоропадський П.* Спогади... С. 280.

⁷⁴⁴ Україна и Крым // Киевская мысль. 1918, 13 сентября (31 августа). № 160. С. 2.

⁷⁴⁵ *Сергійчук В.* Український Крим. К.: Укр. Видавн. Спілка, 2001. С. 105.

⁷⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 62.

⁷⁴⁷ Україна и Крым // Одесские новости. 1918, 20 (7) сентября. № 10798. С. 1.

кримський очільник підтвердив готовність розпочати переговори з цього питання⁷⁴⁸. Для проведення переговорів у Київ виїхала спеціальна делегація у складі економістів і дипломатів на чолі з міністром юстиції А.М. Ахматовичем⁷⁴⁹. Йому доручалося вести переговори про врегулювання економічних і фінансових питань у відносинах України і Криму та умови приєднання Криму до України та підписувати відповідні договори. Членів комісії обирали кримський уряд та місцеві торгівельно-промислові організації⁷⁵⁰. Вони розраховували на зустрічі «лише з найвищими представниками зацікавлених центральних відомств»: закордонних справ, фінансів, торгівлі та промисловості, державного контролю і державної канцелярії та дотримання принципу рівності під час переговорів, який полягав у почерговому головуванні під час засідань⁷⁵¹. Питання про формування спеціальної мирної української делегації для переговорів з Кримом Рада міністрів Української Держави відхилила, як і питання про самостійність уряду в Криму. Міжвідомчі наради планувалося проводити в міру необхідності. Перша така нарада за участі М.В. Василенка, А.К. Ржепецького, С.М. Гутника відбулася 23 вересня.

Однак кримська делегація затрималася в дорозі, й прибула в Київ із деяким запізненням. 1 жовтня київські й одеські газети повідомили про створення комісії для вироблення українсько-кримської угоди в складі міністрів закордонних справ (Д.І. Дорошенка), продовольства, торгівлі і фінансів (А.К. Ржепецького). Переговори з кримською делегацією, в яких мали брати участь міністр закордонних справ Української Держави Д.І. Дорошенко, міністр внутрішніх справ І.О. Кістяківський, міністр фінансів А.К. Ржепецький та військовий міністр О.Ф. Рогоза, очолив Ф.А. Лизогуб⁷⁵².

Чільник делегації Кримського крайового уряду міністр юстиції А.М. Ахматович вручив йому оригінали вірчої грамоти з уповноваженням на ведення переговорів та підписання відповідних актів. До складу кримської делегації увійшли міністр освіти І.В. Чариков, міністр шляхів сполучення Л. Фріман, міністр постачання В.Л. Донбаро⁷⁵³.

⁷⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2к. Спр. 6. Арк. 1.

⁷⁴⁹ Прибытие крымской делегации // Киевская мысль. 1918, 24 (11) сентября. № 168. С. 2.

⁷⁵⁰ Крым и Украина // Киевская мысль. 1918, 26 (13) сентября. № 170. С. 2.

⁷⁵¹ Прибытие крымской делегации // Киевская мысль. 1918, 24 (11) сентября. № 168. С. 2.

⁷⁵² Крымско-украинские переговоры // Одесские новости. 1918, 8 октября (25 сентября). № 10811. С. 2.

⁷⁵³ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 10.

Після прибуття до Києва вони нанесли офіційні візити прем'єр-міністру Ф.А. Лизогубу, міністру шляхів сполучення Б.А. Бутенку та іноземним представникам: турецькому посланнику А. Мухтар-бею, болгарському посланнику І.Д. Шишманову, дипломатичному представникові Всевеликого Війська Донського ген. О.В. Черячукіну, німецькому і австрійському вищому командуванню, фінському посланнику Г. Гуммерусу, представникам Грузії та Азербайджану, повноважному представникові польської регентської ради С. Ваньковичу⁷⁵⁴. На протигагу рішенню українського уряду щодо їх статусу кримські делегати намагалися позиціонувати себе рівними серед іноземних представників.

Офіційний початок переговорів планувався на 4 жовтня. Однак через те, що вчасно не прибув керуючий міністерством фінансів Д.М. Никифоров, який мав брати участь в переговорах⁷⁵⁵, дату початку переговорів перенесли на наступний день⁷⁵⁶. Напередодні приїхала торгово-промислова делегація на чолі з колишнім керівником Сімферопольської губернської земської управи Харченком. У Сімферополі вони, щоправда, не отримали згоди на участь у переговорах — уряд Криму категорично заперечував проти залучення окремих громадських груп до складу делегації через можливість окреслити лише односторонній характер переговорів⁷⁵⁷. Утім делегація зустрілася з делегацією А.М. Ахматовича для з'ясування питання, чи включені вони до складу урядової делегації. Однак питання не було вирішено позитивно. Очікувалося також прибуття до Києва для участі в переговорах трьох представників татарського населення та трьох — від решти населення Криму, зокрема німецьких колоністів⁷⁵⁸.

На прохання кримської делегації бути присутнім на переговорах Криму з Україною зголосився представник німецького уряду принц Рейс. Однак на поспішне повідомлення в пресі про уповноваження його німецьким урядом взяти участь в переговорах у ролі політичного і дипломатичного офіційного посередника, напередодні початку переговорів з'явилося спростування. Участь принца Рейса в переговорах планувалася лише для «особистого інформування головного німецького команду-

⁷⁵⁴ Крымско-украинские переговоры // Киевская мысль. 1918. 4 октября. № 176. С. 3.

⁷⁵⁵ Украинско-крымские переговоры // Киевская мысль. 1918. 2 октября (19 сентября). № 174. С. 2.

⁷⁵⁶ Крымско-украинские переговоры. Отсрочка переговоров // Киевская мысль. 1918. 5 октября (22 сентября). № 177. С. 2.

⁷⁵⁷ Крымско-украинские переговоры // Киевская мысль. 1918. 4 октября. № 176. С. 3.

⁷⁵⁸ Там само.

вання про хід переговорів»⁷⁵⁹. Мета кримської делегації, як повідомлялося в пресі, на противагу планам українського уряду полягала в тому, щоб не з'єднатися з Україною, а навпаки — обстояти самостійність Криму і лише врегулювати відносини, щоб в майбутньому уникнути митної війни⁷⁶⁰.

Українська сторона висунула свої вимоги. До початку переговорів кримська делегація мала визнати владу гетьмана та Українську Державу, виявити згоду на те, щоб надалі Крим і Українська Держава мали спільне законодавство, спільну армію і фінанси. Криму планувалося надати найширшу автономію. Щодо питання мови пропонувалося в разі неможливості використання української мови «визнати права державної мови для Криму за іншою мовою»⁷⁶¹. Переговори планувалося закінчити до 15 жовтня. В тісному стосунку з питаннями відносин України і Криму перебувало питання про Чорноморський флот, який українська сторона вважала безумовною власністю Української Держави. Міністр фінансів А.К. Ржепецький в інтерв'ю журналісту «Киевской мысли» пояснював на практичних прикладах, чому самостійність Криму не вигідна його мешканцям⁷⁶². Нечисленність населення, мала територія, географічне положення краю і характер виробництва зумовлювали потребу в тісних контактах з Україною, де насамперед знаходили збут товари (вина, тютюн, фрукти), що становили основу його торгівлі. Таким чином, отримані від торгівлі з Україною кошти не могли скласти внутрішню опору для самостійної валюти та створення окремих банків іпотечного кредиту. Не бачив А.К. Ржепецький і можливості участі Криму в розподілі боргу та майна Російської імперії, оскільки Крим не міг взяти на себе ніякої частини боргу Росії. Принципово важливою для Криму вважав міністр наявність спільних кордонів і встановлення українських митниць, що уможливило б продаж кримських товарів як українських, без мита. В разі продажу їх як закордонних, обкладених митом, вони не могли витримати конкуренції на ринку⁷⁶³.

Прем'єр Ф.А. Лизогуб вважав єдиним можливим результатом переговорів рішення про об'єднання Криму з Українською Державою на пра-

⁷⁵⁹ Крымско-украинские переговоры. Участие принца Рейса в переговорах // Киевская мысль. 1918. 5 октября (22 сентября). № 177. С. 2.

⁷⁶⁰ Крым и Украина // Одесские новости. 1918, 8 октября (25 сентября). № 10811. С. 2.

⁷⁶¹ Условия слияния Крыма с Украиной // Киевская мысль. 1918. 27 (14) сентября. № 171. С. 2.

⁷⁶² Беседа с А.К. Ржепецким // Киевская мысль. 1918. 5 октября (22 сентября). № 177. С. 2.

⁷⁶³ Там само.

вах якнайширшої автономії, наголошуючи, що український уряд припинив митну війну з власної ініціативи, демонструючи дружнє ставлення до кримчан⁷⁶⁴.

Однак виробити ефективне рішення переговорникам не вдалося. Кримські делегати, як зауважував Д.І. Дорошенко, не йшли «на злуку з Україною, говорили про права народів на самовизначення, про волю кримського населення і т. і.». Призначене на 7 жовтня засідання знову не відбулося через відсутність міністрів з українського боку у зв'язку з проведенням у цей час засідання Ради міністрів⁷⁶⁵. Переговорники з українського боку запропонували посилити склад делегації представниками національних груп Криму. Невдовзі до Києва прибули представники німецьких колоністів: колишній міністр землеробства Т.Р. Рапп і А.Я. Нефф та кримських татар заступник міністра закордонних справ Криму Юсиф-бек Везіров, І. Озембашли — директор народної освіти, і С. Хаттатов — директор фінансів і вакуфи меджлісу⁷⁶⁶. Прибув нарешті міністр фінансів Д.М. Никифоров. А.М. Ахматович провів нараду делегації, обговоривши поточні питання та питання про допущення нових делегатів до переговорного процесу⁷⁶⁷.

9 жовтня 1918 року о 15.00 у великій залі МЗС Української Держави під керівництвом Ф.А. Лизогуба розпочалося друге засідання українсько-кримських переговорів⁷⁶⁸. В ньому взяли участь з українського боку міністри закордонних справ, військовий, фінансів, заступники міністра закордонних справ О.О. Палтов та О.О. Ейхельман; з кримського боку — делегація на чолі з міністрами А.М. Ахматовичем, І.В. Чариковим та Д.М. Никифоровим. До переговорів відповідно до процедури були допущені й представники татарського населення та німецьких колоністів, які щойно прибули до Києва. З огляду на те що кримська делегація прибула на запрошення українського уряду, першою було оголошено українську декларацію. Її ключові моменти полягали в об'єднанні Криму з Україною на правах автономного краю під єдиною верховною владою гетьмана; наявності кримського представництва в уряді та крайового народного зібрання; створенні кримських відділів при міністерствах закордонних

---

⁷⁶⁴ Украина и Крым // Киевская мысль. 1918, 4 октября (21 сентября). № 176. С. 3.

⁷⁶⁵ Украина-крымские переговоры // Киевская мысль. 1918, 8 октября (25 сентября). № 180. С. 3.

⁷⁶⁶ В Крыму. Украинско-крымские переговоры // Одесские новости. 1918, 9 октября (26 сентября). № 10812. С. 3.

⁷⁶⁷ Там само.

⁷⁶⁸ Дипломатические переговоры // Киевская мысль. 1918, 10 октября (27 сентября). № 182. С. 2.

справ, фінансів та військовому, а також посади статс-секретаря з кримських питань при гетьмані; рівні права підданих Української Держави в межах Криму і Кримського краю та всієї України; територіальному формуванні армії Криму і перебуванні її в мирний час в Криму; утриманні армії і флоту, залізниць і пошти за рахунок Української Держави, які будуть спільними, а не крайовими⁷⁶⁹.

Однак сторони не знайшли порозуміння. А.М. Ахматович заявив, що кримський уряд взяв владу в свої руки виключно для наведення порядку в країні та захисту місцевого населення. Запропоновані українською стороною умови, на його твердження, як норми міжнародного договору виходили за межі конституції кримського уряду. Він вважав, що не має права підписувати угоду, що накладатиме зобов'язання не лише на його уряд, а й на всі наступні. Відтак кримською стороною умови були визнані неприйнятними і вона попросила оголосити перерву в переговорах до 10 листопада 1918 року⁷⁷⁰.

На це Ф.А. Лизогуб зауважив на відсутності в делегації вичерпних повноважень та неможливості вести за таких умов переговори⁷⁷¹. Зрештою кримська делегація погодилася на висунуті умови. Для взаємодії з Кримом при гетьманові запроваджувалася посада статс-секретаря з правом голосу на засіданнях Ради міністрів з усіх питань, які стосуються інтересів півострова. В міністерствах закордонних справ, військовому і фінансовому створювалися відділи з кримських справ.

12 жовтня 1918 року очільник кримської делегації А.М. Ахматович залишив Київ. Його замінив І.В. Чариков, позиція якого не відрізнялася від поглядів попередника. Він заявив, що проект, запропонований українським урядом, по суті передбачає поглинання однієї держави іншою, тобто Україною Криму. Таку угоду кримська делегація неправоможна підписувати без схвалення народного представництва. Розгляд цього питання кримським парламентом планувався через три тижні. Одночасно кримська делегація оголосила про припинення спроб відновити переговори щодо об'єднання Криму з Україною, розглядаючи можливість обговорити це питання під час «конгресу народів»⁷⁷².

15 жовтня незаперечним фактом стала урядова криза в Криму. Кабінет С.О. Сулькевича втратив підтримку всіх партій і залишав урядовий олімп⁷⁷³. Проте в Києві продовжували коригувати зміст договору⁷⁷⁴.

⁷⁶⁹ Там само.

⁷⁷⁰ Там само.

⁷⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 50–51 зв.

⁷⁷² Крымский вопрос // Киевское утро. 1918. 14 (1) октября. № 19. С. 2.

⁷⁷³ Кризис кабинета // Киевская мысль. 1918. 17 (4) октября. № 188. С. 2.

Зокрема, йшлося про призначення гетьманом статс-секретаря з числа трьох кандидатур, запропонованих кримським урядом. Зі свого боку кримська делегація вирішила передати прелімінарну угоду на затвердження курултаєм та з'їздом національних і громадських організацій Криму. «Ми пішли на це, — згадував Д.І. Дорошенко, — бо були певні в прихильному полагодженню справи (про це нишком заявляли нам і делегати від національностей, що приїхали до Києва). Тим часом німці згодились передати нам чорноморську флоту з Севастополем... Тим самим до нас переходила фактична влада над Кримом»⁷⁷⁵. 15 листопада 1918 року Рада міністрів Української Держави схвалила розпорядження міністра фінансів А.К. Ржепецького про остаточне припинення «митної війни» з Кримом.

Однак саме того дня в акваторії Чорного моря з'явилася ескадра човнів Антанти. Після воєнної поразки Німеччини С.О. Сулькевич пішов у відставку. Відставка його кабінету супроводжувалася скандальними повідомленнями в пресі щодо його діяльності. С.О. Сулькевичу закидали самозакоханість, привласнення меблів Лівадійського палацу, восьми спалень, дев'яти будуарів, кумівство⁷⁷⁶. Новий крайовий уряд на чолі з С. Кримом задекларував «прагнення до відродження єдиної Росії» й звернувся по допомогу до Добровольчої армії А.І. Денікіна, чії підрозділи невдовзі висадилися на півострові⁷⁷⁷. Кримський уряд повністю втратив зовнішньополітичні повноваження.

В Києві залишалось представництво на чолі з секретарем делегації Г.І. Еджубовим, абсолютно відірване через відсутність телефонного та телеграфного сполучення Києва з Сімферополем від свого уряду. Не вдалося одержати 11 грудня 1918 року й документи для кур'єра, який мав вирушити в Сімферополь для отримання інструкцій і офіційних уповноважень⁷⁷⁸.

* * *

Загалом «кримське» питання в політиці гетьмана П.П. Скоропадського не належало до питань зовнішньої політики, оскільки Крим роз-

---

⁷⁷⁴ Україно-Крымские переговоры // Одесские новости. 1918, 13 октября (30 сентября). № 10816. С. 2.

⁷⁷⁵ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле... С. 301.

⁷⁷⁶ Ликвидация режима Сулькевича // Одесские новости. 1918, 8 декабря (25 ноября). № 10861. С. 3.

⁷⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 52 зв.

⁷⁷⁸ Див.: *Іванець А.* Кримське питання в політиці Української Народної Республіки... С. 73–74.

глядався як частина Української Держави. Однак представники Кримського крайового уряду, сформованого за підтримки німецької влади, позиціонували себе як іноземні представники, проводили офіційні зустрічі з іноземними дипломатичними представниками. Проте місія кримської делегації не мала повноважень дипломатичного представництва. Вона прибула до Києва із чітко окресленою метою: проведення переговорів щодо об'єднання з Українською Державою. Питання Криму не були виключно українсько-кримськими. Висунута українською стороною пропозиція автономії у складі Української Держави була обґрунтованою як з політичної, так і економічної та історичної точки зору. Щодо Криму стикалися інтереси України і Німеччини. Остання після поразки в Першій світовій війні підтримала українську концепцію і сприяла її реалізації. Кримська делегація сподівалася на вирішення свого питання мирною конференцією. Однак за доби Гетьманату остаточного успіху у вирішенні «кримського» питання досягти не вдалося.

3.12. Консульства більшовицької Росії: невдала спроба дипломатичного порозуміння

Відповідно до підписаного радянською Росією 3 березня 1918 року в Бресті мирного договору з країнами Четверного союзу, більшовицькі лідери зобов'язувалися продовжити переговори з Україною з метою досягнення миру. Місцем переговорів було обрано Київ. Прийнявши пропозицію німецького уряду провести переговори не в Курську, а в Києві, російський уряд спирався на німецькі гарантії недоторканності російської делегації як під час переговорів, так і під час поїздки туди й назад. Делегація, що вирушала з Петрограда для участі в переговорах, отримала інструкцію щодо поступок, на які більшовицька влада могла піти заради укладення миру з Українською Державою. Зокрема, в частині, що стосувалася вигод Росії, депутати мали наполягати на отриманні від українського уряду згоди на постачання Росії продовольством, навзаєм Росія надавала б мануфактуру і жири⁷⁷⁹. Тобто для знесиленої війною радянської Росії отримання з України продовольства було не менш актуальним, ніж політичні питання.

---

⁷⁷⁹ Мирные переговоры с Великороссией // Одесский листок. 1918. 15 (2) мая. № 94. С. 2.

Підготувалася до початку переговорів і Національна рада при великоросійському міністерстві в Києві. За результатами обговорення представниками всіх її груп — від правих до соціалістичних — було складено декларацію з формулюванням умов «нормального життя»: 1) визнання в законодавчому порядку повної рівноправності російської мови з українською; 2) заміна в усіх законодавчих актах терміна «великорос» — поняття суто етнографічного і такого, що не охоплює всіх груп населення, що визнають російську культуру своєю, терміном «Русский», визнаним у житті науки і літератури, і таким, що відповідає своєму призначенню; 3) запровадження принципу рівності всіх громадян перед законом, зокрема права росіян на службу в усіх урядових і громадських установах, чим тільки буде досягнуто вірне функціонування всього урядового механізму⁷⁸⁰.

Російську делегацію очолили Х.Г. Раковський (голова) та Д.З. Мануїльський (заступник голови). Росіяни прибули до Києва в супроводі німецького офіцера. Німецька сторона чітко виконувала свої зобов'язання в цій частині. Для розташування делегації було відведено кімнати на п'ятому поверсі готелю «Марсель» — типовому прибутковому будинку кінця XIX ст. на Бібіковському бульварі, 3. За спогадами міністра закордонних справ Д.І. Дорошенка, «знайти в тодішньому Києві, переповненому до останньої міри 30–40 вільних кімнат — це була не така-то легка справа», хоч міністерська «адміністрація не дуже-то щиро й старалась для таких «гостей», як більшовики»⁷⁸¹. Так чи інакше, але російська делегація опинилася в готелі «другого, коли не третього сорту, де звичайно знаходять собі притулок веселі дівчата та їх кавалери»⁷⁸². Надане приміщення росіянам не сподобалося, а деякі члени делегації розцінювали це як «спеціальну наругу»⁷⁸³. Своєю чергою німецька сторона забезпечила військову охорону для приміщення, в якому розташувалася делегація. На закиди про ведення в такий спосіб агентурного стеження німецькою таємною поліцією, через пресу повідомлялося: «З часу підписання Брестського договору ніяких змін у взаєминах німецького і радянського урядів не відбулося. Таким чином факт зносин київської і радянської делегацій і німецького посольства не виходить з меж звичайного дипломатичного зв'язку. Німецька військова охорона біля приміщення, займаного делегацією, свідчить про бажання німецьких

⁷⁸⁰ Декларация великорусского национального совета // Одесский листок. 1918. 22(9) мая. № 98. С. 1.

⁷⁸¹ *Дорошенко Дмитро*. Мої спомини про недавнє минуле... С. 285.

⁷⁸² Там само.

⁷⁸³ Там само.

властей забезпечити в згоді з українським урядом імунітет радянської делегації, гарантований, як відомо, німецьким урядом»⁷⁸⁴.

Бентежили членів російської делегації й публікації, які вони вважали злісною агітацією проти них. Йшлося про інформацію «погрозливого тону», де вказувалося, що в складі делегації є члени, що займали найвищі посади в Румчероді та в радянських установах південної Росії. У зв'язку із загрозою застосування проти деяких членів через їхню попередню діяльністю репресивних заходів на початку поточного року керівник російської делегації подав до МЗС Української Держави протест з вимогою «охранить достоинство делегации» та звернувся до німецького уряду через російського посла А.А. Іюффе в Берліні з нагадуванням, що він гарантував недоторканність російській делегації⁷⁸⁵. Той добре орієнтувався в ситуації, оскільки з листопада 1917 до січня 1918 року брав участь (спершу як голова, потім — як член, консультант) російської делегації з країнами Четверного союзу в Брест-Литовську.

19 травня 1918 року російську делегацію прийняв прем'єр Ф.А. Лизогуб. Під час зустрічі обговорили питання організації переговорів та нюанси укладення миру між Україною і Росією, зокрема щодо встановлення кордонів⁷⁸⁶. Переговори розпочалися 22 травня в приміщенні Педагогічного музею на вул. Володимирській, 57, хоч напередодні планувалося проведення засідань у великій залі гетьманського палацу⁷⁸⁷. Українська сторона очікувала від переговорників досягнення визнання Російською Радянською Республікою права українського народу на самовизначення, виведення з її території формування Червоної гвардії, вирішення питання про залишки Чорноморського флоту, припинення агітації та пропаганди проти українського уряду, зрештою — укладання передбачуваного Брестським мирним договором миру. Для керівництва українською делегацією було призначено правника С.П. Шелухина, а політичною секцією при делегації — найбільш досвідченого серед українських учасників переговорів у сфері дипломатії О.Я. Шульгина⁷⁸⁸.

Предметом обговорення стали зокрема консульські питання. Правову підставу для заснування консульських установ Російської Радянської

⁷⁸⁴ Германия и советская власть // Одесские новости. 1918. 23 (10) октября. № 10823. С. 2.

⁷⁸⁵ Протест советского правительства // Киевская мысль. 1918. 29 (16) мая. № 88. С. 1.

⁷⁸⁶ Большевицкая мирная делегация в Киеве // Киевская мысль. 1918. 19 (6) мая. № 78. С. 2.

⁷⁸⁷ Мирные переговоры // Одесский листок. 1918, 22 (9) мая. № 98.

⁷⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 78.

Республіки в українських містах та консульств Української Держави в російських склала підписана в ході переговорів 12 червня 1918 року попередня мирна угода. Зокрема, п. 4 містив норму про те, що «Уряди обох держав на підставах взаємності заводять в Українській Державі та Російській Республіці своїх представників — консулів та комісарів для оборони інтересів своїх громадян», а пункт 6-й передбачав «одночасно з припиненням бойових дій, на час ведення мирових переговорів вжити потрібних заходів до найскорішого устанавлення можливого тимчасового товарообміну для задоволення необхідних біжучих потреб кожної зі сторін в певних продуктах»⁷⁸⁹. Таким чином, відкривалися певні можливості не лише зробити спробу шляхом створення консульських представництв надати захист українським громадянам, які перебували в російських містах, а й закласти умови для організації міжнародної торгівлі.

Крім започаткування консульських зносин угода передбачала повне припинення бойових дій на всіх фронтах, відновлення залізничного сполучення, налагодження поштово-телеграфного зв'язку, організацію товарообміну, повернення на батьківщину українців з більшовицької Росії та росіян — з Української Держави, взаємного надання можливості громадянам обох держав переїхати зі своїм майном, цінними паперами і коштовностями в свою країну.

Кандидатури на посади консулів в українські міста розглядалися в Москві за участі Д.З. Мануїльського, який спеціально вирушив туди з Києва. За результатами наради в більшовицькому комісаріаті закордонних справ було вирішено, що до завершення мирних переговорів у Києві буде працювати генеральний консул Російської Радянської Республіки, а в разі їх позитивного фіналу до столиці Української Держави буде скеровано дипломатичного посланника⁷⁹⁰. Як найбільш вірогідний кандидат на посаду російського консула в Одесу розглядався молодий економіст, посадовець Вищої ради народного господарства М.М. Бек. На посаду консула в Харкові претендували дві кандидатури: тимчасовий повірений С.А. Гецов — один з найкращих знавців вугільної промисловості, та інженер В.М. Бажанов — один із керівників Раднаргоспу⁷⁹¹. До Катеринослава передбачалося призначення консульського агента.

---

⁷⁸⁹ Договір між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою // Мирні переговори між Українською Державою і РСФРР... С. 300.

⁷⁹⁰ Российские консульства на Украине // Киевская мысль. 1918, 23 (10) августа. № 144. С. 2.

⁷⁹¹ Там само.

Консульський посланець (або за російською версією — «комісар») радянської Росії, генеральний консул РСФРР Казимир Олександрович Кржемінський (Казимир Александрович Гринбаум-Кржеминский, 1884–1937) прибув у Київ наприкінці липня 1918 року і вже 31 липня наніс кілька офіційних візитів⁷⁹².

Очевидно, не випадково з огляду на прибуття консула 27 липня 1918 року відбулося засідання змішаної українсько-російської комісії з товарообміну мирної конференції. Російські делегати запропонували українській стороні для обміну товари трьох категорій: тканини, нитки, шпагат, нафтопродукти (перша категорія); білизну, одяг, мішки і папір (друга категорія); пеньку, ліс, скло, залізо, цемент, електротехнічні вироби, галантерею і чавун (третя категорія)⁷⁹³. Натомість Росія очікувала на поставки пшениці, ячменю, гречки, вівса, цукру, сала, м'яса, скота і жирів. Українські представники зауважили, що третя категорія запропонованих російською стороною товарів не належить до затребуваних. До бажаних українською стороною для обміну товарів належали мило, риба, шкіра, гумові вироби, колоніальні товари, чай. Вказувалося також на невідповідність між затребуваними й запропонованими товарами. Дійти консенсусу під час засідання не вдалося з огляду на те, що російська делегація пропонувала в обмін на важливі для себе товари не «першорядного» значення для українців⁷⁹⁴. А на кордоні Чернігівщини й Курщини загони червоноармійців здійснювали свій «товарообмін». Вони масово переходили кордон у віддалених від спостереження українських і німецьких загонів, проводили антиукраїнську агітацію, грабували населення і вивозили з України хліб і продовольство⁷⁹⁵.

На наступних засіданнях комісії було вирішено насамперед задовольнити найбільш гостру потребу населення обох держав у предметах першої необхідності. Російська делегація просила надати Росії хліба й вугілля. Українська делегація запропонувала в обмін на хліб і вугілля дати мануфактуру, мастило, нафту і освітлювальні продукти: бензин, керосин. Для прискорення і успішнішого проведення в життя рішень

⁷⁹² Российское генеральное консульство // Киевская мысль. 1918, 31 (18) июля. № 125. С. 1.

⁷⁹³ Товарообмен между Украиной и Россией // Одесский листок. 1918, 30 (17) июля, № 154. С. 3.

⁷⁹⁴ Там само.

⁷⁹⁵ Большевики на украинском фронте // Киевская мысль. 1918. 10 июля (27 июня). № 112. С. 2.

комісії було винесено постанову довести до відома обох комісій ухвалене рішення⁷⁹⁶.

Аудієнцію у міністра закордонних справ Д.І. Дорошенка більшовицький комісар мав 3 серпня. Посада генерального консула (комісара) РСФФР в Українській Державі була першою в його дипломатичній кар'єрі⁷⁹⁷. Поляк за національністю, Казимир Кржемінський належав до відданих членів ВКП(б). Він народився 12 грудня 1884 року у Варшаві, мав вищу технічну освіту й користувався довірою більшовицького керівництва. Його вважали доволі освіченою людиною, здатною легко опанувати нову інформацію й орієнтуватися в справах країни призначення⁷⁹⁸. Як згадував колишній співробітник НКВС РСФФР Г.С. Агабеков (Арутюнов), «його темно-сірі очі й усі манери говорили про м'якість і культурність. Він говорив приємним переконливим голосом із легким польським акцентом»⁷⁹⁹. Однак мав слабкості, що ставали на заваді його професійній репутації: лінощі й любов до жінок⁸⁰⁰.

Межі консульського округу К.О. Кржемінського охоплювали Київську, Чернігівську, Волинську, Подільську, Холмську губернії⁸⁰¹. До приїзду решти співробітників консульства, генеральний консул знайшов тимчасовий притулок у приміщенні російської мирної делегації в готелі «Марсель» на Бібіковському бульварі, буд. № 3. На знак розташування в готелі російського генконсульства над будівлею підняли більшовицький червоний прапор⁸⁰². Пошуки спеціального приміщення для належної організації роботи установи перетворилися для К.О. Кржемінського з

⁷⁹⁶ Товарообмен Украины и России // Киевская мысль. Утр. выпуск. 1918. 15 (2) июня. № 102. С. 2.

⁷⁹⁷ Після повернення з київського дипломатичного відрядження К.О. Кржемінський керував Реєстраційним управлінням Польового штабу Реввійськради РСФФР, був завідувачем відділу Балканських країн НКЗС РСФФР (1922), тимчасовим повіреним у справах СРСР у Латвії (1924), генеральним консулом ССРСР у Персії: в Мешхеді (1924–1926) та Ісфахані (1927–1928). Викладав у Московському інституті інженерів залізничного транспорту. Арештований 6 червня 1937 р. за звинуваченням у підготовці терористичних актів і участі в терористичній організації. Розстріляний 28 серпня 1937 р. Похований на Донському кладовищі в Москві. Реабілітований 9 червня 1956 р. Див.: Довідник з історії Комуністичної партії та Радянського Союзу URL: <http://www.knowbysight.info/KKK/03671.asp>

⁷⁹⁸ Див.: Агабеков Г.С. Секретный террор / Под.ред. Л.М. Суриса. Москва–Берлин: Директ-Медиа, 2015. С. 213.

⁷⁹⁹ Там само.

⁸⁰⁰ Там само.

⁸⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 19.

⁸⁰² Российское генеральное консульство // Киевская мысль. 1918, 31 (18) июля. № 125. С. 1.

огляду на переповнене місто різними делегаціями, організаціями, біженцями, на серйозну проблему.

За два дні після аудієнції він отримав інформацію про те, що посвідчення про його призначення генеральним консулом РСФФР «прийнятті міністром до відома»⁸⁰³. Таке формулювання керівник російської мирної делегації Х.Г. Раковський розцінив як ухиляння від офіційного визнання повноважень більшовицького консула і негайно висловив незадоволення, погрожуючи тлумачити факт невизнання повноважень К.О. Кржемінського як небажання українського уряду рахуватися з принципом взаємності відповідно до договору про перемир'я від 12 червня 1918 року. Недипломатичний стиль докорів і погроз він обрав надалі в спілкуванні з цього питання з українською владою, використовуючи дискусію щодо визнання-невизнання консульських повноважень російських представників як додатковий привід для затягування мирних переговорів із Українською Державою. Однак відсутність ексекватур (яких утім не отримували швидко й інші іноземні консули) не заважала розгортанню діяльності консульства⁸⁰⁴.

Негайно після виїзду генконсула до Києва у Москві розпочалося формування дипломатичного потягу, яким до місця призначення вирушали співробітники Генерального консульства РСФФР у Києві⁸⁰⁵. Організація завантаження та руху дипломатичного потягу, а також поведінка пасажирів регулювалася спеціальною інструкцією, складеною дипкур'єром Безименським для українського відділення НКЗС РСФФР. Для отримання місця у потязі всі пасажирів мали зареєструватися в списку, засвідченому підписами керівника українського відділення НКЗС РСФФР та секретаря. Складання списків пасажирів потягу мало завершуватися о 18-й годині напередодні виїзду та негайно передаватися «по прямому проводу» в Київ, оскільки німецька влада вимагала надання відомостей про пасажирів дипломатичних вагонів за 3 дні до перетину кордону. На документах бажаною визнавалася віза німецького консульства. Для регулювання посадки в вагон призначався комендант, на якого покладалася також обов'язки зберігання службових паспортів на час руху потягу та контроль за збереженням затвердженого переліку пасажирів. Ця вимога не була безпідставною, оскільки державними потягами намагалося виїхати (офіційно і неофіційно) з більшовицької Москви безліч утікачів. Спеціально організовані відповідно до умов перемир'я для вивезення українців із Москви і Петрограда потяги часто затри-

⁸⁰³ Там само. Арк. 4.

⁸⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 22.

⁸⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 2482. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–2 зв.

мувалися за розпорядженням більшовицької влади, особливо в моменти загострення ситуації під час мирних переговорів у Києві⁸⁰⁶. Зареєстровані пасажирини не мали права залишати вагон раніше його прибуття до станції призначення. В разі відсутності пасажирини під час посадки його документи поверталися в НКЗС РСФРР⁸⁰⁷.

У середині серпня Х.Г. Раковський дав інтерв'ю київським журналістам. Позитивними результатами переговорів, що тривали вже три місяці, він назвав часткове перемир'я на північному фронті, відновлення залізничних, поштових і телеграфних зносин, строковий договір про товарообмін на 14–17 млн. руб і відкриття консульств⁸⁰⁸. Досягнення головної мети — підписання мирного договору та економічного договору, на його думку, найближчим часом не передбачалося через дебати про кордони та умови економічного договору. Найгострішим Х.Г. Раковський вважав питання про розподіл державного майна на всій території Росії (алтайських і уральських копалень, сибірських лісів, бакинської нафти), яке російська делегація запропонувала передати на розгляд Гаазького трибуналу⁸⁰⁹. Таку позицію підтверджувала й нота російської делегації, в якій вказувалося, що відокремлення України від єдиної неподільної Росії спричинило величезні збитки для Росії, тому Україна не лише не має ніякого права на частину державного господарства колишньої Російської імперії, а й має відшкодувати збитки, спричинені таким відокремленням⁸¹⁰. Не задовольняв Х.Г. Раковського і хід переговорів про кордони (російська сторона пропонувала затвердити кордон за етнографічним принципом відповідно до статистики 1897 року, українська — наполягала на поширенні етнографічної належності лише сільського населення, виключаючи міське населення поміжжя). Однак бесіда завершилася висловленням сподівань на підписання мирного договору, якого очікують український і російський народи.

За кілька днів слова очільника російської делегації про встановлення регулярного залізничного сполучення підтвердило прибуття дипломатичного потягу № 3. У вагоні № 35 цього потягу 29 серпня 1918 року до Києва вирушили співробітники Генерального консульства РСФРР:

---

⁸⁰⁶ Задержание украинских поездов // Киевская мысль. 1918. 25 (12) сентября. № 169. С. 2.

⁸⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 2482. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2.

⁸⁰⁸ Беседа с Х.Г. Раковским // Киевская мысль. 1918, 15 (2) августа. № 138. С. 1.

⁸⁰⁹ Там само.

⁸¹⁰ Мирная конференция. Заседание смешанной финансово-расчетной комиссии // Киевская мысль. 1918, 16 (3) августа. № 139. С. 2.

С.К. Пастухов⁸¹¹, М.І. Челяпов⁸¹², С.Є. Клевіц, М.В. Крутіков, М.О. Зуб-берт⁸¹³. Відправлення вагона супроводжувалося в Москві суцільними непорозуміннями та порушеннями інструкції (від проставляння олівцем на вокзалі віз у службові паспорти та відсутності у вагоні для посадки утричі більше передбаченої кількості пасажирів). Разом із консульськими працівниками до Києва їхали представники Народного комісаріату продовольства РСФРР. На зупинках потяг постійно обшукували як російські, так і німецькі та українські дозори, перевіряли навіть дипломатичну пошту та реквізували 3 млн. грошей, призначених для мирної делегації⁸¹⁴. Зрештою 5 вересня вже потягом № 115 співробітники консульства прибули в Київ.

У день прибуття потягу Х.Г. Раковський повідомив МЗС Української Держави про призначення генеральним консулом РСФРР у Одесі М.М. Бека⁸¹⁵ й отримав за тиждень відповідь про «прийняття до відома» цього призначення. Повторене формулювання його не задовольнило. 11 вересня він повідомив про ще одне призначення генеральним консулом у Харкові (консульський округ: Харківська та Катеринославська

⁸¹¹ Пастухов Сергій Костянтинович (1887–1940) — учений-сходознавець, історик, дипломат. Народився в Маріуполі. Закінчив юридичний факультет Московського університету (1912) та сходознавче відділення Військової академії РККА. 1918 р. працював у Генконсульстві РСФРР у Києві. Членом РКП(б) став лише 1924 р. Викладав у Московському інституті сходознавства. Впродовж червня 1933 — березня 1935 рр. виконував обов'язки Повноваженого представника СРСР в Персії. По тому (1935–1936 рр.) завідував відділом Близького Сходу НКЗС СРСР та в 1936–1937 рр. — Загальним політичним архівом НКЗС СРСР. У 1937 р. залишив дипломатичну службу і до травня 1939 р. працював директором московської середньої школи № 237. 16 травня 1939 р. його арештовано за звинуваченням у шпигунстві, зв'язку з «ворогом народу», колишнім заступником НКЗС РСФРР Л. Караханом та контрреволюційній діяльності, 2 квітня 1940 р. розстріляно. Реабілітований 25 червня 1957 р.

⁸¹² Челяпов Микола Іванович (1889–1938) — вчений-правознавець, доктор державних і правових наук (1934), професор (1935). Випускник (1912) і професор юридичного факультету Московського університету. В останні місяці 1917 р. працював у ВРНГ, у серпні–жовтні 1918 р. — у Генконсульстві РСФРР у Києві, після повернення в Москву — в ЦК Всеросійського союзу металістів, Головпрофос'ї. В 1922–1925 рр. керував Московським інститутом народного господарства ім. Г. В. Плеханова, в 1928 р. — Інститутом радянського права Російської асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук, від 1929 р. — секцією радянського будівництва Інституту радянського будівництва і права Комуністичної академії. В 1932–1936 рр. перший Голова Московського союзу композиторів. 14 серпня 1937 р. арештований як член «Москва-центру», 8 січня 1938 р. розстріляний. Реабілітований 19 листопада 1955 р.

⁸¹³ ЦДАВО України. Ф. 2482. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 8.

⁸¹⁴ Там само. Арк. 13 зв.

⁸¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 9.

губернії) — Давида Юліановича Гопнера (Давид Юльевич Гопнер, 1884–1925) із застереженням «не відмовити в люб'язності якнайшвидше повідомити про визнання Українською Державою»⁸¹⁶ його повноважень.

За процедурою перед наданням підтвердження консульських повноважень МЗС Української Держави зверталось до Міністерства внутрішніх справ із запитом, «чи немає перешкод до визнання генконсулом»⁸¹⁷ певної особи. Та навіть віза міністра з визначенням терміну виконання як «негайно» не забезпечувала відповідного результату. Поза тим Казимир Кржемінський у середині вересні здійснив низку призначень консульських агентів: Василя Яковлева у Кам'янець-Подільський (округ — Подільська губернія)⁸¹⁸, Якова Дровниці — в Житомир (округ — Волинська губернія)⁸¹⁹, Пантелеймона Свистуна — в Чернігів (округ — Чернігівська губернія)⁸²⁰. Підтвердження цих призначень теж довелося чекати через перевірки МВС Української Держави. Керівник дипломатичного відділу МЗС зі свого боку намагався прискорити процес визнання консулів, нагадуючи, що через затримку призначення українські консули в російських містах перебувають «в такім же невиясненім становищі, як російські у нас»⁸²¹.

17 вересня 1918 року в пресі з'явилася інформація про призупинення діяльності російського генконсульства через відсутність належного приміщення. Повідомлялося, що консульство відновить роботу за умови відповідного розташування. В зв'язку з цим МЗС Української Держави здійснило спробу забезпечити консульських працівників РСФРР кількома номерами в готелі «Слов'янський»⁸²². Того ж дня МЗС надало за підписом О.О. Ейхельмана офіційну екзекватуру М.М. Беку. Та вже 18 вересня Х.Г. Раковський, не отримавши цього повідомлення, знову скерував нового листа про призначення Д.Ю. Гопнера з вимогою надати підтвердження і ноту щодо офіційного визнання консулів. Він звинуватив міністра Д.І. Дорошенка та його заступника О.О. Ейхельмана в свідомому відтягуванні офіційного визнання російських консулів та порушенні норм міжнародного права, яке йому вбачалося в пропозиції звертатися генеральним консулам із усіх питань до МЗС Української

⁸¹⁶ Там само. Арк. 15.

⁸¹⁷ Там само.

⁸¹⁸ Там само. Арк. 36.

⁸¹⁹ Там само. Арк. 40.

⁸²⁰ Там само. Арк. 38.

⁸²¹ Там само. Арк. 71.

⁸²² Приостановка работы российского консульства // Киевская мысль. 1918. 17 (4) сентября. № 163. С. 2.

Держави⁸²³. У зв'язку з такими «порушеннями» передбачалася симетрична дія — відмова від подальшого визнання українських консулів у російських містах⁸²⁴. Насправді на той час отримали визнання повноважень лише 7 українських консульських установ: у Москві, Петрограді, Пензі, Саратові, Казані, Царицині й Харбіні⁸²⁵, і лише 4 — у Москві (О.К. Кривцов), Петрограді (С.Ф. Веселовський), Пензі (Ф.І. Богдановський), Саратові (В.А. Сапіцький) змогли розпочати роботу. Заключний комплімент ноти замінив ультиматум: у триденний термін повідомити про визнання консульських повноважень К.О. Кржемінського і М.М. Бека.

К.О. Кржемінський, доповідаючи своїм «шефам» в українському відділі НКЗС РСФРР, про ноту Х.Г. Раковського і обіцянки О.О. Ейхельмана (якого він називав Ейхенвальдом) про якнайшвидше визнання та надання приміщення, просив оголосити українському консулові в Москві Олександрові Кривцову про «неможливість надавати в його розпорядження приміщення» через відсутність взаємності в таких діях влади⁸²⁶. У відповідь український міністр змушений був виправдовуватися, запевняючи, що міністерство «безумовно визнає» К.О. Кржемінського і М.М. Бека генеральними консулами й що ці призначення ніколи не тлумачились «в іншому напрямі»⁸²⁷.

Між тим штат Генерального консульства РСФРР у Києві поступово формувався. Структура генконсульства передбачала керівний апарат (4 особи), секретаріат (6 осіб), канцелярію (7 осіб), бухгалтерію (2 особи), господарську частину (7 осіб), громадянський відділ (6 осіб), відділ перепусток (4 особи), інформаційний відділ (7 осіб) та 3 «прикомандировані до консульства» співробітники⁸²⁸. Управляв справами посольства Сергій Пастухов, секретаріат очолював Олександр Лапін, інформаційний відділ — Яків Епштейн. К.О. Кржемінський продовжував писати листи до МЗС Українсько Держави щодо надання відповідного приміщення. Зокрема, 19 вересня 1918 року він повідомив, що в підпорядкованій йому установі працює 49 осіб, хоч за поданими генконсульством списками штатних співробітників їх було дещо менше. Через «завантаженість роботою» планувалося збільшити штат до 60 співробітників. Деякі співробітники консульства прибули наступним диплома-

⁸²³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 32.

⁸²⁴ Там само. Арк. 33.

⁸²⁵ ЦДАВО України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 51.

⁸²⁶ ЦДАВО України. Ф. 2482. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14.

⁸²⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 45.

⁸²⁸ Там само. Арк. 66.

тичним потягом 21 вересня⁸²⁹. Для запланованих 80 штатних співробітників (враховуючи очікуване прибуття вже сформованого в Москві евакуаційного відділу) окреслювалася потреба 25 кімнат і 4 кімнат для прийому, а також квартир для співробітників, як залишилися без даху над головою, оскільки тимчасово надані мирною делегацією кімнати переходили в розпорядження делегації. Неодноразово звертаючись до українського МЗС з проханням про надання відповідного приміщення (спершу 8–10 кімнат у готелі «Марсель», а згодом — спеціального приміщення), К.О. Кржемінський систематично нагадував про те, що в Москві українське генеральне консульство має штат 87 осіб і займає велику будівлю і квартиру⁸³⁰.

Генеральному консульству Української Держави в Москві, яке розпочало діяльність після офіційного візиту 28 липня 1918 року⁸³¹ його очільника О.К. Кривцова до Народного комісара закордонних справ радянської Росії Г.В. Чичеріна, для розташування консульства і проживання службовців справді спершу було надано 8 кімнат у будинку № 11 на Великому Чернишевському (нині — Вознесенський) провулку та в будинку № 21 на Штатному провулку. З пропозицією «прийняти під захист і взяти в тимчасове користування» будинок нащадків П.І. Харитоненка в Москві, на Софійській набережній ще 19 липня 1918 року звертався до української делегації з мирних переговорів І.Г. Харитоненко⁸³². Однак більшовики «вчасно» націоналізували садибу й передали її в управління НКЗС РСФРР. Замість українського консульства там розташувалася місія Червоного Хреста Данії. А 16 вересня до консульства надійшло розпорядження НКЗС РСФРР про звільнення приміщень на Штатному провулку, буд. № 13 та Великому Чернишевському, буд. № 11 і зосередження всіх служб у будинку № 68 на вулиці Тверській. Вимога зумовлювалася ніби потребою переселити в кращі будинки людей, які «до перемоги жовтневої революції змушені були мешкати в сирих землянках, на чердаках і в підвалах»⁸³³. Утім наголошення на невідповідних умовах перебування російського консульства в Києві засвідчувало справжню причину переселення консульства.

Вирішення питання розташування російського консульства в Києві залежало не від керівництва зовнішньополітичного відомства. Міністр закордонних справ Д.І. Дорошенко неодноразово безрезультатно звер-

⁸²⁹ ЦДАВО України. Ф. 2482. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 29.

⁸³⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 40.

⁸³¹ ЦДАВО України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2.

⁸³² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 16.

⁸³³ ЦДАВО України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 22.

тався до української комендатури в Києві щодо надання приміщення генконсульству Росії. Після попередження про можливе припинення роботи консульства «з усіма відповідними наслідками» МЗС Української Держави висунуло вимогу до начальника Головної комісії з розташування військ та урядових установ на Україні терміново реквізувати для російського консульства «один з кращих клубів м. Київ, напр. комерчеський, або який інший, котрий був би досить гарний і мав би не менше 30–40 кімнат»⁸³⁴. Розглядалася можливість надати для розташування російського консульства 8 кімнат в готелі «Паласт» або залишити за співробітниками кімнати в готелі «Марсель». Зрештою 10 кімнат було надано в готелі «Марсель».

У генконсульстві з особливою ретельністю підходили до виконання свого «основного» завдання — «захисту інтересів російських громадян на Україні»⁸³⁵. Оскільки в законах РСФРР прямих указівок на умови вступу в російське громадянство не було, консульство гарантувало під час розгляду таких питань надавати громадянство відповідно до вільного волевиявлення. Перевагами користувалися робітники і службовці всіх видів і категорій, зайняті в торгівлі, промисловості, сільському господарстві. Особа, яка претендувала на отримання російського громадянства на території Української Держави, мала відповідати певним умовам: бути колишнім підданим Російської імперії, мати вік понад 17 років, бути правоздатним і дієздатним, і найголовніше — «не опроченим своєю предшествующей деятельностью с точки зрения РСФСР»⁸³⁶.

Для колишніх підданих Російської імперії висувалася ще й вимога підписки в покорі й безумовному виконанні всіх законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду. Особи, які отримували прибуток від використання найманої праці, мали надати докази того, що вони є постійними мешканцями Росії і тимчасово перебувають на території Української Держави, та дати детальні відомості про свій майновий стан, звання до революції, рід занять, місце служби та місце проживання. Заяви про набуття громадянства планувалося приймати в генконсульстві до 12 жовтня 1918 року. Після того претендент на отримання громадянства мав подати в консульство посвідчення про вихід із українського громадянства або відсутність перешкод з боку української влади (від місцевого старости). Відповідальність за визначення громадянства малолітніх дітей тимчасово покладалася на батьків.

⁸³⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 50.

⁸³⁵ ЦДАВО України. Ф. 2482. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 19.

⁸³⁶ Там само. Арк. 24.

Ці питання, як і видавання видів на проживання, закордонних паспортів, перепусток, факту перебування серед живих, нотаріального засвідчення підписів, укладання шлюбів, реєстрація смертей і народжень, а також захист інтересів російських громадян («насамперед трудящих») поклалися на громадянський відділ генконсульства з підвідділами з видавання свідоцтв та посвідчень, нотаріальним та загальним у своєму складі⁸³⁷.

Дипломатичну, юридичну та матеріальну допомогу росіянам мав надавати відділ допомоги російським громадянам, що постраждали від громадянської війни на Україні. Тут систематизувалися відомості про росіян, затриманих німецькою, австрійською або українською владою; розроблялися норми матеріальної допомоги у вигляді одноразових чи періодичних виплат⁸³⁸. Вербальною нотою генконсул висловлював прохання до міністра закордонних справ, щоб відповідно до норм міжнародного права йому сповіщали про арешти російських громадян та надавали можливість відвідання їх у в'язницях і — найголовніше — щоб усі в'язні мали можливість на волевиявлення щодо громадянства, а ті, хто хотів прийняти російське громадянство, мали змогу передати свої заяви у відповідні органи⁸³⁹. 24 вересня 1918 року К.О. Кржемінський зробив останнє кадрове призначення: консульським агентом в Полтаву Ф. Бурлаченка⁸⁴⁰.

Для концентрації відомостей про претендентів на російське громадянство та обліку російських громадян планувалося створити мережу реєстраційних комісій: центральну — при генеральному консульстві в Києві, та окружні. З цією метою визначалися реєстраційні округи: 1) київський (в генконсульстві); 2) полтавський — м. Полтава, Кременчук; 3) чернігівський — м. Чернігів, Бахмач; 4) волинський — м. Житомир, Ковель; 5) подільський — м. Кам'янець-Подільський; 6) холмський — м. Холм. Одеське генконсульство засновувало округи: 1) херсонський — м. Одеса; 2) таврійський — м. Мелітополь, Бердянськ. Харківським генконсульством засновувалися 1) харківський (м. Харків); 2) Катеринославський (м. Катеринослав); 3) Курський і Воронезький (м. Белгород) округи. Завдання консульств полягало в популяризації через місцеву пресу завдань комісій.

З метою систематичного інформування громадян Росії й України про поточні події загальнополітичного, громадського та культурного життя

⁸³⁷ ЦДАВО України. Ф. 2482. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

⁸³⁸ Там само. Арк. 31.

⁸³⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 6.

⁸⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 42.

при київському генконсульстві засновувалося Бюро друку на правах підрозділу Російського телеграфного агентства з двома відділами (українським і російським) та штатом 17 осіб⁸⁴¹.

Між тим до консульства почали звертатися особи, які потерпали від свавілля і насильства більшовицьких прикордонних структур. Кількість таких звернень щодня зростала. Реагувати на них не було кому. Консул особисто звертався до НКЗС РСФРР з проханням сприяти розслідуванню окремих справ, хоч і зазначав, що «офіційно ставиться з великою пересторогою до заяв потерпілих»⁸⁴². Всі заяви він поділяв на дві категорії. До першої відносив безпідставні претензії, якими вважав заяви осіб, що їздили з метою спекуляції й намагалися провезти заборонені речі або суми грошей. При цьому К.О. Кржемінський наголошував, що, на перший погляд, законні дії не документувалися належним чином: протоколи не складалися, розписки за конфісковані речі не видавалися або видавалися на клаптиках паперу без печатки і підпису. До другої групи він відносив обґрунтовані претензії, що становили більшість заяв із загальною сумою претензій на три з половиною мільйони карбованців. Більшість скарг стосувалися прикордонних служб Жолобовки (70% пограбувань), Орші (15% «конфіскацій»), Беленіхіно (10% «реквізицій»)⁸⁴³. Надсилаючи скарги до Москви для візування, він просив надати якнайточнішу інформацію про митні розпорядження РНК РСФРР. Найгучнішою виявилася справа про пограбування більшовиками дипломатичного потяга 30 вересня, збитки в результаті якого сягнули близько 5 млн рублів⁸⁴⁴. 10 осіб більшовики затримали «за спекуляцію», декого за те, що видалися їм «контрреволюціонерами», ще одного — як колишнього офіцера. Особливо постраждали пасажирів, які везли ікони й образки. Червоноармійці зривали з ікон оклад, топтали святині ногами й кололи штиками. Потяг стояв на станції Кунцево під час такого «огляду» 2,5 доби, пасажирів провели цей час під відкритим небом і дощем. Один з пасажирів застудився й помер. Перед відправленням потяга 12 осіб були зняті з нього і вивезені в невідомому напрямку. На станції Вязьма залишки багажу пограбували загопи червоних латишів⁸⁴⁵.

Щодо пограбування потягів, зокрема на прикордонних пунктах Жолобовка, Орша, Беленіхіно, Зерново, К.О. Кржемінський неодно-

⁸⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 2482. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 43.

⁸⁴² Там само. Арк. 2.

⁸⁴³ Там само. Арк. 4.

⁸⁴⁴ Вокруг ограбления дипломатического поезда // Одесские новости. 1918, 2 октября (19 сентября). № 10806. С. 2.

⁸⁴⁵ Там само.

разово звертався до Х.Г. Раковського. Та вже 4 жовтня 1918 року Х.Г. Раковський офіційно заявив, що переговори перебувають на загрозливій стадії. Якщо їх буде зірвано, то всі російські установи включно з консульствами залишать Україну. При цьому наголосив, що Росія не збирається воювати з Україною і намагається дотримуватися договору з Німеччиною та очікує цього від української й німецької сторони⁸⁴⁶. Секретар російської мирної делегації В.П. Бельтов відвідав Міністерство внутрішніх справ Української Держави і київське градоначальство з вимогою унеможливити інциденти, викликані затриманням на території України радянських чиновників, які їздили в службових справах з Москви до Києва і назад⁸⁴⁷. Проте в МЗС Української Держави йому пояснили, що це питання тісно пов'язано з масовими арештами більшовиками українських урядових агентів, у томі числі одного консула. Секретареві російської мирної делегації залишалось лише заявити, що делегація вживатиме всіх заходів для їхнього звільнення⁸⁴⁸.

У Києві, в приміщеннях, де розташовувалося російське консульство, також відбулися труси й арешти. К.О. Кржемінський телеграфував 7 жовтня 1918 року наркомові Г.В. Чичеріну: «Сегодня два часа дня арестованы все едущие дипломатическом вагоне выехавшем из Киева 7 октября точка все они сотрудники наших учреждений всего 56 человек точка всех их обыскивали заставляли раздеваться донага»⁸⁴⁹. Було арештовано М.Л. Грановського, колишнього комісара Державного банку, який завідував українським відділом НЗС РСФРР⁸⁵⁰; співробітника комісаріату в справах національностей І.Ю. Кулика, членів мирної делегації, генерального консульства і установ Червоного Хреста РСФРР в Києві⁸⁵¹. Д.З. Мануїльський і К.О. Кржемінський заявили протест з приводу обшуків і арештів в приміщенні делегації. Арешти ініціював міністр внутрішніх справ Української Держави І.О. Кістяківський всупереч позиції німецької окупаційної влади за обґрунтованою підозрою членів російської делегації на мирних переговорах та співробітників генерального консульства РСФРР в Одесі у сприянні створенню більшовицьких терористичних угруповань, що планували збройні повстання в Києві та

⁸⁴⁶ К мирным переговорам // Одесские новости. 1917, 5 октября (22 сентября). № 10809. С. 2.

⁸⁴⁷ Переговоры об освобождении советских курьеров // Киевская мысль. 1918, 10 октября (27 сентября). № 182. С. 2.

⁸⁴⁸ Там само.

⁸⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 2482. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 47.

⁸⁵⁰ Новый казус // Одесские новости. 1918, 13 октября (30 сентября). № 10816. С. 1.

⁸⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 54.

Одесі. Арештовані співробітники генконсульства (всього 26 осіб) чотири доби провели в Лук'янівській в'язниці. Через посередництво МЗС Української Держави російський консул вимагав від міністра внутрішніх справ випустити арештованих і повернути делегації та генконсульству архіви, забрані в готелі «Марсель»⁸⁵². Генеральний консул Німецької імперії, який гарантував недоторканність російській делегації під час переговорів у Києві, Е. Тіль особисто відвідав Д.З. Мануїльського і провів з ним годинну бесіду «з питань моменту»⁸⁵³. Результатом переговорів стала домовленість про звільнення київських «арештантів» та обмін арештованих в Одесі співробітників генконсульства на українських консулів, арештованих під час виїзду з місць призначення в Україну.

На пленарному засіданні мирної конференції 7 жовтня 1918 року було оголошено про перерву в її роботі. В Києві мала залишитися юридична комісія російської делегації для вироблення консульської конвенції, конвенції про громадянство та про подвійне підданство⁸⁵⁴.

8 жовтня 1918 року виїхав до Москви Х.Г. Раковський⁸⁵⁵. На станції Бахмач у дипломатичному потязі було арештовано 35 військовополонених і 15 пасажирів, повернуті до Києва і закриті в Лук'янівській в'язниці, де залишалося два консули⁸⁵⁶. Затримали й Х.Г. Раковського, але після невідкладного звернення до прем'єра Ф.А. Лизогуба керівника російської делегації відпустили, і він продовжив подорож. Телеграмою український уряд висловив Х.Г. Раковському вибачення у зв'язку з інцидентом⁸⁵⁷. Проте на перегоні між Белгородом і Гедиминовичами вагон, в якому перебував Х.Г. Раковський і його співробітники, відірвався. Потяг зупинили, вагон причепили⁸⁵⁸. Ці пригоди спричинили чутки, що розпочалася війна Росії з Україною. Попри те що радянська делегація це заперечувала, напруження не спадало. Консульство два дні не працювало.

⁸⁵² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 84.

⁸⁵³ Фон-Тиль у Д.З. Мануїльського // Киевская мысль. 1918, 27 (14) октября. № 198. С. 3.

⁸⁵⁴ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. ... С. 287.

⁸⁵⁵ Отъезд Раковского // Одесские новости. 1918, 9 октября (26 сентября). № 10812. С. 3.

⁸⁵⁶ К задержанию дипломатического поезда // Одесские новости. 1918, 9 октября (26 сентября). № 10812. С. 3.

⁸⁵⁷ Задержание Раковского // Одесские новости. 1918, 9 октября (26 сентября). № 10812. С. 3.

⁸⁵⁸ Инцидент с мирной делегацией // Одесские новости. 1918, 13 октября (30 сентября). № 10816. С. 1.

У відповідь на затримання попри дипломатичний імунітет та обшук Х.Г. Раковського в потягу і арешти російських консулів у Києві й Одесі, в Бутирській в'язниці опинилися консули: в Пензі Федір Богдановський як заручник, в Саратові — Іван Яковлев та уповноважений в Ярославлі — Яків Сенчик⁸⁵⁹. У Курську заарештували секретаря віце-консульства Михайла Ткачіва, в Тамбові звинуватили в розтраті громадських грошей і затримали на кілька днів уповноваженого консульського агентства Івана Павлиха.

4 листопада 1918 року Х.Г. Раковський зустрівся з Д.І. Дорошенком у Берліні. Повідомлення про досягнення ними згоди щодо українсько-російського кордону, опубліковані в пресі, виявилися передчасними⁸⁶⁰. Нота Г.В. Чичеріна, вручена російським послом А.А. Іоффе німецькому уряду, в якій наголошувалося на порушенні німецькою стороною Брестського мирного договору і сприянні генералу П.М. Краснову в його боротьбі проти більшовиків, не залишала надії по позитивні домовленості⁸⁶¹. Вже наступного дня суперечності загострилися, Х.Г. Раковський виїхав до Відня. 6 листопада 1918 року було оголошено про розрив дипломатичних стосунків РСФРР з Німеччиною. Російське посольство негайно виїхало з Берліна, а будинок, яке воно займало, повернули іспанському посольству⁸⁶².

Через розрив відносин складалася загрозлива ситуація для російської делегації в Києві, яку охороняли німецькі службовці. Німецька охорона мала бути відкликана, й росіяни залишалися напризволяще. 7 листопада прямим проводом з Москви заступник голови російської делегації на мирних переговорах (а після від'їзду Х.Г. Раковського — уповноважений представник РСФРР) Д.З. Мануїльський отримав наказ припинити переговори й виїхати з усім персоналом до Москви⁸⁶³. Преса повідомила, що після від'їзду мирної делегації захист інтересів російських громадян взяв на себе данський консул. Однак Г.О. Гуревич ці чутки спростував. Оголошена перерва політичних переговорів не торкалася переговорів з товарообміну, які передбачалося перевести в іншу

⁸⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 52, 54.

⁸⁶⁰ Переговори между Дорошенком и Раковским // Одесские новости. 1918, 6 ноября (24 октября). № 10835. С. 3.

⁸⁶¹ Нота Чичерина германському правительству // Одесские новости. 1918, 8 ноября (26 октября). № 10837. С. 2.

⁸⁶² Отъезд советской делегации из Киева // Одесские новости. 1918, 8 ноября (26 октября). № 10837. С. 2.

⁸⁶³ Там само. Заявление датского консула // Киевская мысль. 1918, 17 (4) ноября. № 217. С. 3.

форму, передавши їх до компетенції народних комісарів торгівлі і промисловості, продовольства, вищої ради народного господарства⁸⁶⁴.

9 листопада 1918 року виконувач обов'язків міністра закордонних справ О.О. Палтов і уповноважений представник РСФРР Д.З. Мануїльський підписали в Києві угоду «Про економічне і політичне представництво Російської Радянської Федеративної Республіки на Україні та Української Держави в Росії»⁸⁶⁵. Визнаючи, що загальна економічна і політична ситуація від початку мирних переговорів значно змінилася, сторони визнали необхідним змінити форми таких стосунків й поставили відкликати своїх представників, які мали передати захист інтересів громадян представникам нейтральних країн. Для забезпечення безперервного продовження політичних і економічних зносин між державами декларувалося створення політичної та економічної комісії з постійним перебуванням російської в Києві, а української — в Москві. Таким комісіям надавалося право безпосередніх контактів з керівництвом вищих державних органів та першими особами держав їх акредитації. Склад комісій мав встановлюватися за згодою сторін з правом відводу окремих осіб. Передбачалося, що члени комісій діятимуть на засадах взаємності, екстериторіальності та невтручання у внутрішні справи країни перебування. До компетенції політичної комісії належали розроблення та укладання угод про права громадян кожної сторони, сприяння представникам нейтральних держав щодо захисту громадян сторін, які домовляються. Зокрема, йшлося про зобов'язання звільняти громадян своєї держави, затриманих на території іншої держави, і сприяти їх вивезенню на батьківщину. Зона відповідальності економічних комісій охоплювала керівництво і практичну реалізацію питань товарообміну і торговельних операцій самими комісіями і господарськими, кооперативними та приватними організаціями; отримання за згодою з Міністерством і Комісаріатом фінансів необхідних грошових фондів від своїх урядів і управління цими фондами; придбання і охорона різного рухомого і нерухомого майна, транспортування товарів за межі обох держав. Крім комісій, сторони домовилися створити місії Червоного Хреста для допомоги біженцям і військовополоненим. Права і обов'язки цих місій регулювалися постановами Женевської конвенції від 6 липня 1906 року та Гаазької конвенції від 18 жовтня 1907 року. Для успішного виконання місіями і комісіями своїх завдань за ними застерігалось право

---

⁸⁶⁴ Переговори об освобождении советских курьеров // Киевская мысль. 1918, 10 октября (27 сентября). № 182. С. 2.

⁸⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 18.

на прямі телефонні переговори зі своїми урядами, користування кур'єрським зв'язком та відправлення різної кореспонденції⁸⁶⁶.

«З огляду на перерву дипломатичних відносин» між Українською Державою та радянською Росією із російських міст були відкликані всі українські консульства. А 13 листопада 1918 року у зв'язку з капітуляцією Німеччини в Першій світовій війні РСФРР зі свого боку анулювала Брестський мирний договір⁸⁶⁷. Угода про створення комісій не знайшла реалізації.

* * *

Загалом діяльність Генерального консульства РСФРР у Києві на чолі з К.О. Кржемінським тривала менше чотирьох місяців. Російське консульське представництво було засноване на підставі договору про перемир'я між РСФРР і Українською Державою від 12 червня 1918 року. Перебування в цей час у Києві російської мирної делегації, яка продовжувала переговори, фактично створило ситуацію «двовладдя» в консульській установі. Питання, пов'язані з основними функціями консульства, вирішував очільник мирної делегації Х.Г. Раковський. К.О. Кржемінський займався практичними питаннями формування штату установи, пошуків приміщення та розслідуванням інцидентів із російськими громадянами. Припинення діяльності генерального консульства спричинили відсутність можливості досягти позитивного результату в мирних переговорах та арешти українською владою за обґрунтованою підозрою у сприянні створенню більшовицьких терористичних угруповань співробітників генерального консульства. Після відкликання співробітників консульства його мало замінити економічне і політичне представництво РСФРР в Україні, але підписану угоду про його створення не було реалізовано.

3.13. Дипломатичне представництво Польщі: перші кроки

Відповідно до погодження питання про акредитацію польського представника при гетьманському уряді під час зустрічі гетьмана П.П. Скоропадського і польського представника Францішека

⁸⁶⁶ Там само. Арк. 18 зв.–19.

⁸⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 118.

Пуласького, розпочалися підготовчі роботи до відкриття представництв. Ще до приїзду офіційного представника в Київ П.П. Скоропадський прийняв 3 жовтня 1918 року делегацію Польського виконкому Києва в складі С.Т. Михайловського, С. Зелінського та К. Березовського, яка подала гетьману клопотання про продовження терміну щодо набуття українського громадянства для поляків. Йшлося про те, що в Києві немає консульського представництва, яке б могло видавати національні документи тим, хто не прийняв українського громадянства. Проте гетьман висловив розуміння тих незручностей, в які були поставлені польські громадяни через ситуацію, що склалася, але з державної точки зору задовольнити таке клопотання не міг⁸⁶⁸. На той час у Києві польський уряд представляв лише призначений на початку липня 1918 року представником в справах біженців граф Роман Брикський⁸⁶⁹, який не мав відповідних консульських повноважень.

12 жовтня 1918 року в Києві з'явився офіційний польський представник — Станіслав Ванькович-Соболевський, дворянин з Віленської губернії, морський інженер, член 2-ї і 3-ї Державної думи Російської імперії, призначений на посаду Надзвичайного посланника і уповноваженого міністра Ради Регенційної Королівства Польського при Українській Державі⁸⁷⁰. Йому делегувалися питання опіки над польськими громадянами, що проживали на українських територіях⁸⁷¹. Він одразу відвідав МЗС Української Держави, де мав тривалу розмову міністром закордонних справ Д.І. Дорошенком про перспективи українсько-польських відносин⁸⁷². А скероване польським урядом повідомлення щодо призначення на дипломатичні посади Ради Регенційної Королівства Польського при Українській Державі в МЗС Української Держави отримали лише 18 жовтня 1918 року. Йшлося про Богдана Кутиловського (колишнього редактора газети «Краї», відомого польського публіциста, петроградського присяжного повіреного) як радника, Едмунда Соболевського як першого секретаря та Чеслава Пружинського як другого секретаря⁸⁷³. Консулярним радником був призначений Київський присяж-

⁸⁶⁸ Прием у гетмана // Киевская мысль. 1918. 4 октября. № 176. С. 1.

⁸⁶⁹ Представители польского правительства в Киеве // Киевская мысль. 1918. 14 (1) июля. № 115. С. 1.

⁸⁷⁰ Там само. Арк. 4.

⁸⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 6.

⁸⁷² Польский посол у Д.И. Дорошенко // Киевская мысль. 1918. 13 октября (30 сентября). № 185. С. 3.

⁸⁷³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 2.

ний повірений Петро-Земовіт Маріян Хойновскі⁸⁷⁴. До його обов'язків серед іншого входило видавання національних паспортів польським підданам.

Вірчу грамоту Станіслав Ванькович-Соболевський вручив гетьману Павлу Скоропадському 5 листопада 1918 року. З цієї нагоди відбулося урочисте прийняття в гетьманському палаці⁸⁷⁵. Посольство розташувалося на вулиці Пушкінській, 30. МЗС Української Держави підтвердило готовність визнати повноваження польських генеральних консульств у Києві, Одесі, Харкові та Єлисаветграді⁸⁷⁶. При цьому щодо відкриття на території Української Держави Київського відділу польського міністерства внутрішніх справ, заснування якого порушувало суверенність України, МЗС Української Держави категорично заперечило⁸⁷⁷.

Підтвердження повноважень польським репрезентантам було надано в дуже символічний день — 11 листопада 1918 року⁸⁷⁸. Для світу він став днем завершення Першої світової війни, а для Польщі — днем відновлення державності. Незалежну Польську державу очолив Юзеф Пілсудський⁸⁷⁹. Начальнику держави Регенційна рада передала командування польським військом, що належало до сил відновлення державності. В нових умовах польське представництво все-таки розпочало діяльність, повідомивши МВС Української Держави про те, що всі видані іншими установами посвідчення польських громадян слід вважати недійсними⁸⁸⁰. На початку грудня 1918 року рееміграційний відділ при консульському відділі посольства очолив Роман Бнінський, військовим аташе отримав призначення майор Клееберг, його заступником — капітан Зиховський⁸⁸¹. Їм насамперед довелося вирішувати питання щодо звільнення затриманих поліцією або ув'язнених за дезертирство з української армії польських громадян. Застосовані до польських підданих, які не встигли ще отримати національні паспорти, заходи польські представники оцінювали як порушення норм міжнародного права і вимагали звільнити затриманих і арештованих⁸⁸².

⁸⁷⁴ Там само. Арк. 10.

⁸⁷⁵ Польское посольство // Одесские новости. 1918, 5 ноября (23 октября). № 10834. С. 3.

⁸⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 24.

⁸⁷⁷ Там само. Арк. 11.

⁸⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 4–5.

⁸⁷⁹ Польша. Нарис історії / За ред. Вл. Менджецького та Єжи Брацисевича; переклад з польськ. І. Сварника / Ін-т національної пам'яті; Комісія переслідування злочинів проти польського народу. Варшава. 2015. С. 226–227.

⁸⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 22.

⁸⁸¹ Там само. Арк. 15.

⁸⁸² Там само. Арк. 23.

Для зберігання капіталів польських громадян почав функціонувати відділ комерційного Варшавського банку в Україні⁸⁸³. Втім українське Міністерство фінансів заборонило цій інституції брати з сейфів монети і золото в зливках, що викликало протест польського посольства.

З грудня 1918 року Рада міністрів Української Держави доручила міністру закордонних справ дати відповідь на ноту польського посланника щодо становища польських військ. Було вирішено уповноважити міністра закордонних справ і начальника Генерального штабу укласти з представниками польського уряду угоду про становище польських військ на Україні і просити їх взяти до уваги, що амуніцією і спорядженням від українського уряду можуть бути забезпечені лише ті частини, які йдуть з Новоросійська і Миколаєва і ті, що формуються на Волині, а також новобранці, призвані польським урядом на українській території. Причому спорядження українським урядом могло бути надано лише те, яке повертали німці⁸⁸⁴. Новобранці, набрані в вербувальному бюро, мали забезпечуватися лише транспортом. Польські частини зобов'язувалися охороняти порядок у смузі відчуження залізниць, на станціях, в містах і в разі потреби, зі зброєю в руках вступати в бій з тими, хто порушуватиме порядок на ділянці, яку вони охороняють⁸⁸⁵.

* * *

Таким чином, офіційне польське представництво діяло в Києві трохи більше місяця й належно розгорнути свою діяльність не встигло. Однак призначення представника у ранзі Надзвичайного посланника і уповноваженого міністра Ради Регенційної Королівства Польського при Українській Державі свідчило про важливе значення для Польщі встановлення відносин із Українською Державою. Польський представник отримав належну зустріч у Києві, урочисто вручивши гетьманові вірчу грамоту. Основними напрямками діяльності Станіслава Ваньковича на чолі польського представництва стали розбудова його структури та мережі підпорядкованих установ, захист інтересів польських громадян (цивільних і військових), створення польської банківської установи. Після приходу до влади Директорії представництво залишилося в Києві.

---

⁸⁸³ Там само. Арк. 25.

⁸⁸⁴ Українська Держава... Т. 1. С. 407.

⁸⁸⁵ Там само.

3.14. Посольська комісія Румунії: спроба встановлення дипломатичних відносин

Після обміну ратифікаційними грамотами Брестського мирного договору між Українською Державою і Німецькою імперією гетьманський уряд скерував ноти до зарубіжних держав про обмін дипломатичними представництвами. Позитивну відповідь на таку ноту однією з перших дала Румунія. Київська преса повідомила 7 серпня 1918 року про згоду румунського уряду призначити на засадах взаємності представників в Києві і Бухаресті та приїзд найближчим часом особливої румунської делегації, покликаної обговорити та забезпечити вирішення цих питань⁸⁸⁶.

26 вересня 1918 року до Києва прибула посольська комісія для врегулювання українсько-румунських відносин на чолі з начальником дипломатичного відділу проф. Костянтином Концеску⁸⁸⁷. Йшлося насамперед про відносини економічні. До Першої світової війни К. Концеску отримав дипломатичний досвід у румунському представництві в Софії та в Салоніках. У разі позитивного завершення переговорів він мав залишитися в Києві на посаді румунського посланника при Українській Державі. Комісію зустріли представники МЗС Української Держави. До початку переговорів планувалося обговорити головне політичне питання: чи визнає Румунія факт існування суверенної Української Держави і чи готова до обміну дипломатичними місіями⁸⁸⁸. Українська сторона передбачала розпочати переговори за умови позитивної відповіді румунської сторони на ці питання. З метою з'ясування румунської позиції до Бухареста було скеровано відповідну ноту, однак посольська комісія вирушила до Києва до моменту отримання ноти⁸⁸⁹.

Відтак під час першої зустрічі з румунським посланником Д.І. Дорошенко порушив питання про зміст ноти й відповіді на неї, наголосивши на важливості обміну постійними представниками. Натомість К. Концеску в своїх спогадах дещо переставив наголоси й писав, що український міністр закордонних справ «висловив задоволення з приводу призначення дипломатичного представника у Києві, навіть і на тим-

⁸⁸⁶ Украинско-румынские отношения // Киевская мысль. 1918, 7 августа (25 июля). № 131. С 1.

⁸⁸⁷ Украина и Румыния // Киевская мысль. 1918. 27 (14) сентября. № 171. С. 2.

⁸⁸⁸ Там само.

⁸⁸⁹ Украина и Румыния // Киевская мысль. 1918. 5 октября (22 сентября). № 177. С. 2.

часовій основі»⁸⁹⁰. Питання про встановлення дипломатичних відносин та підписання економічної угоди обговорювалися й під час аудієнції К. Концеску у гетьмана та обіду на честь членів румунської місії⁸⁹¹.

2 жовтня 1918 року за доповіддю міністра закордонних справ Рада міністрів Української Держави вирішила створити для переговорів з представниками румунського уряду, що прибули в Київ, особливу нараду в складі міністрів фінансів, закордонних справ, торгівлі та промисловості⁸⁹². Румунська сторона мала своїм завданням отримати від України цукор, борошно, хліб, руду, чавун, залізо, невичинені шкури, пропонуючи малоцінні для України товари⁸⁹³. Зокрема, запитуваний Румунією обсяг цукру сягав мільйона пудів.

4 жовтня 1918 року переговори з румунською дипломатичною комісією розпочалися за головування радника МЗС Української Держави О.О. Ейхельмана. Першим питанням розглядалася можливість обміну дипломатичними місіями. МЗС Української Держави звернулося до міністрів фінансів, торгівлі, промисловості і продовольства щодо призначення своїх представників до складу української комісії для переговорів з Румунією⁸⁹⁴. Глава румунської посольської комісії відвідав міністра закордонних справ Д.І. Дорошенка і мав з ним тривалу розмову щодо питань переговорів. Міністр зокрема зауважив, що МЗС Української Держави в надісланій нещодавно ноті на адресу Ради Міністрів Королівства Румунія пропонувало обмінятися дипломатичними представництвами і просило якомога швидше визнати Українську Державу. За дорученням румунського міністра закордонних справ К. Аріона К. Концеску заявив, що румунська сторона чекає на призначення українського представника в Румунії, після чого його місія набуде повноважень дипломатичного представництва⁸⁹⁵.

Прем'єр Ф. Лизогуб зауважував, що переговори з Румунією мають попередній характер, оскільки делегація уповноважена своїм урядом вести переговори суто економічного характеру, натомість керівництво Української Держави зацікавлене у вирішенні дипломатичних і полі-

⁸⁹⁰ Див.: *Кантару Василь*. Румунсько-українські дипломатичні відносини в 1917–1923 роках. С. 74.

⁸⁹¹ Там само.

⁸⁹² Українська Держава. Т. 1. С. 316.

⁸⁹³ Украинско-румынские переговоры // Одесские новости. 1918, 12 октября (29 сентября). № 10815. С. 2.

⁸⁹⁴ Украинско-румынские переговоры // Киевская мысль. 1918, 4 октября (21 сентября). № 176. С. 3.

⁸⁹⁵ Див.: *Кантару В.* Українсько-румунські дипломатичні відносини в 1917–1923 роках. С. 73.

тичних питань щодо українсько-румунських відносин, насамперед визнання Румунією України та обміну дипломатичними місіями. В питаннях економічних Ф. Лизогуб вбачав більшу зацікавленість Румунії (вона може запропонувати хіба що «чорнослив та погане вино»⁸⁹⁶), ніж України, що потребувала нафтових продуктів і бензину, яких у Румунії не було. Інтерес Румунії щодо товарообміну з Україною зосереджувався на насінні, хлібі, цукрі, мануфактурі, металевих виробках; відновленні залізничного і поштово-телеграфного сполучення. Всі ці питання планувалося обміркувати під час переговорів⁸⁹⁷.

Про готовність Королівства Румунія до обміну дипломатичними представництвами і визнання Української Держави Костянтин Концеску повідомив гетьману Павлу Скоропадському⁸⁹⁸. Прийняття в гетьманському палаці для румунського представника за участі міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка відбулося 28 вересня 1918 року. Друга особиста зустріч К. Концеску з міністром Д.І. Дорошенком 9 жовтня 1918 року торкалася вже політичних та економічних питань⁸⁹⁹. На засадах взаємності до Румунії споряджалася місія на чолі з генералом В.В. Дашкевичем-Горбацьким для ознайомлення з економічним становищем Румунії та врегулювання питання про товарообмін. Глава місії мав також дипломатичні повноваження⁹⁰⁰.

Конференція для вирішення питання про підписання економічної угоди між Україною і Румунією працювала в приміщенні Міністерства закордонних справ Української Держави⁹⁰¹. Україна очікувала поставок з Румунії шерсті, скота, чи хоча б керосину й бензину. Румунія не могла дати таких товарів. Як констатувала одеська преса, «в українській делегації не виявилось особливого прагнення до обов'язкового встановлення економічних відносин з Румунією»⁹⁰². Остання українська пропозиція полягала в наданні Румунією Україні взамін за цукор і зерно буряку,

⁸⁹⁶ Украинско-румынские переговоры // Киевская мысль. 1918, 4 октября (21 сентября). № 176. С. 3.

⁸⁹⁷ Там само.

⁸⁹⁸ Див.: *Кантату В.* Українсько-румунські дипломатичні відносини 1917–1923 роках... С. 73.

⁸⁹⁹ Украинско-румынская конференция // Киевская мысль. 1918, 10 октября (27 сентября). № 182. С. 2.

⁹⁰⁰ Там само.

⁹⁰¹ Украина-румынская конференция // Киевское утро. 1918. 14 (1) октября. № 19. С. 2.

⁹⁰² Украинско-румынская конференция // Одесские новости. 1918, 11 октября (28 сентября). № 10814. С. 3.

непогашеного вапна, сухофруктів, шерсті та ще деяких товарів⁹⁰³. Однак пропозиція не влаштувала румунську сторону. 9 жовтня 1918 року більша частина членів делегації залишила Київ. Таким чином, до 10 жовтня успіху українсько-румунських переговорів не було досягнуто. Лише К. Концеску взяв участь у засіданні комісії 11 жовтня 1918 року, на якому вирішувалося, чи будуть встановлені економічні відносини, чи потрібно це питання відкласти до «более благоприятного времени»⁹⁰⁴. Досягнути консенсусу все-таки не вдалося.

Наступного дня ситуація змінилася. Український уряд вирішив надати Румунії 500 000 пудів цукру вартістю 50 млн. франків. Взамін Румунія мала надати Україні кілька тисяч десятин бурякових плантацій та деякі продукти⁹⁰⁵. Румунська преса, за даними відомого дослідника українсько-румунських відносин Т.Г. Рендюка, наводила інші відомості про запланований товарообмін: 2 млн. пудів цукру, 500 тис. пудів зерна — до Румунії та 25 вагонів бензину і 12 вагонів мастильних матеріалів⁹⁰⁶. Повернення румунських делегатів не планувалося, підписання економічного договору покладалося на К. Концеску.

23 жовтня 1918 року київська преса повідомила, що українсько-румунські переговори закінчилися, домовленості про економічну угоду між українським і румунським урядами укладено й найближчим часом буде відновлено товарообмін⁹⁰⁷. Український уряд мав надати Румунії, відповідно до підписаного 22 жовтня головою румунського уряду українсько-румунського договору, значну партію цукру і хліба в обмін на буряківку, сухофрукти, вапняковий камінь. Наступного дня румунська делегація залишила Київ⁹⁰⁸.

Після цього в Ясси вирушила дипломатична місія Української Держави на чолі з генералом В.В. Дашкевичем-Горбацьким. Там від кінця 1916 року працював уряд Королівства Румунія, перебував штаб Румунського фронту та розташовувалися акредитовані в Румунії іноземні представництва. 26 жовтня 1918 року керівника української місії прийняв Голова Ради міністрів Королівства Румунія Костянтин Коанде, який

⁹⁰³ Украинско-румынские переговоры // Одесские новости. 1918, 12 октября (29 сентября). № 10815. С. 2.

⁹⁰⁴ Украинско-румынская конференция // Одесские новости. 1918, 11 октября (28 сентября). № 10814. С. 3.

⁹⁰⁵ Украинско-румынские переговоры // Киевская мысль. 1918. 13 октября (30 сентября). № 185. С. 2.

⁹⁰⁶ Див.: Рендюк Теофіл. Встановлення та розвиток українсько-румунських відносин у 1917–1923 роках... С. 107.

⁹⁰⁷ Отъезд румынской делегации // Киевская мысль. 1918. 23 (10) октября. № 194. С. 3.

⁹⁰⁸ Там само.

висловив сподівання на позитивний розвиток українсько-румунських дипломатичних відносин. Невдовзі румунську посольську комісію було перетворено на постійне дипломатичне представництво, а главу української місії 3 листопада 1918 року прийняв король Румунії Фердинанд I. Аудієнція тривала понад годину. На привітання від імені гетьмана король просив передати найщиріші вітання «його Світлості» і висловив задоволення підписанням економічного договору та сподівання на поглиблення українсько-румунських стосунків⁹⁰⁹.

* * *

Таким чином, посольській комісії Румунського королівства вдалося досягти поставленого перед нею завдання. На звернення Української Держави після обміну ратифікаційними грамотами з країнами-підписантами Брестського мирного договору Румунія скерувала до Києва своє представництво для підготовки підписання угоди економічного характеру. Чільника посольської комісії Костянтина Концеску прийняв гетьман П.П. Скоропадський, що засвідчувало повагу до іноземного представництва. Однак виконання політичної умови Української Держави щодо визнання державної незалежності та обміну дипломатичними представництвами було поставлено в залежність від вирішення економічних питань. Підписання українсько-румунської економічної угоди відкривало шлях для товарообміну, який був вигідніший румунській стороні, та встановлення дипломатичних відносин. Керівник скерованого до Ясс українського представництва генерал В.В. Дашкевич-Горбацький був прийнятий Головою Ради міністрів Королівства Румунія Костянтином Коанде та королем Румунії Фердинандом I, які висловили впевненість у позитивній перспективі українсько-румунських відносин.

3.15. Визнані й невизнані консульські функції Комісаріату Азербайджану, Комітету громадян Чехословацької Республіки та Київського естонського комітету

У жовтні–листопаді 1918 року спроби набути консульських повноважень зробили ще кілька іноземних представництв. 23 жовтня 1918 року до МЗС Української Держави щодо надання

---

⁹⁰⁹ Україна и Румыния // Одесские новости. 1918, 14 (1) ноября. № 10814. С. 3.

повноважень у сфері захисту прав та інтересів азербайджанських громадян до моменту створення офіційного представництва⁹¹⁰ звернувся Комісаріат Азербайджанської Республіки. Його було створено 10 жовтня 1918 року на установчих зборах азербайджанської громади як орган національного самоврядування за аналогією з грузинським і вірменським комісаріатами⁹¹¹.

Штат комісаріату склали випускники медичного факультету Університету св. Володимира: Джеліл Гаджи Мамед огли Садигов (комісар), Юсиф Салехов (помічник комісара), Мір Джалал Міртагієв та Джангір Ісмаїл огли Гамзаєв (секретарі). Отримавши позитивну відповідь МЗС Української Держави на своє звернення, комісаріат легалізував діяльність і розпочав активну роботу з реєстрації громадян Азербайджанської Республіки за адресою: вул. Прозоровська (нині — Еспланадна), буд. 15, кв. 1⁹¹². Мета реєстрації полягала в складанні списків азербайджанців у Києві для видання їм національних посвідчень, які убезпечували б від призову на службу в українське військо. Комісаріат надіслав також клопотання до відповідних українських органів щодо звільнення громадян Азербайджанської Республіки від військового призову. Збереглися відомості, що до 19 листопада 1918 року йому вдалося видати 110 національних посвідчень азербайджанцям, звільнивши їх від військової служби.

Найдосвідченішим серед співробітників комісаріату з консульських питань був член азербайджанської громади Джаміль Садигов, який працював до виїзду консула Персії І.М. Вітенберга з Києва секретарем перського консульства⁹¹³. Очевидно, з його ініціативи комісаріат звернувся до МЗС Української Держави та відповідних органів за сприянням в отриманні дозволу на право користуватися його співробітникам вогнепальною зброєю з метою самозахисту⁹¹⁴.

Про свою діяльність комісаріат доповідав у Баку через дипломатичних кур'єрів. Цю функцію виконували Алі Ашраф Султанов (випускник Московського університету, уродженець Тифлісу, чоловік доньки глави Парламенту АДР) та Мамед Тагі Султанов (учасник Першої світової

---

⁹¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 311. Арк. 18–18 зв.

⁹¹¹ Див.: *Гасымылы М.Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские отношения. С. 82–90.

⁹¹² Там само. С. 84.

⁹¹³ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 16. Арк. 15.

⁹¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 42.

війни, нагороджений двома георгіївськими хрестами), що вирушили з Києва до Баку і Тифлісу⁹¹⁵.

Призначення офіційного представника відбулося 1 листопада 1918 року. Посаду посла Азербайджанської Республіки в Українській Державі, Польщі та Криму мав обійняти Юсиф Везіров (Чеменземинлі) — засновник азербайджанського товариства в Києві⁹¹⁶. Він планував ознайомлювати громадськість країн, на які поширювалися його повноваження, з Азербайджаном, організовувати культурні заходи, поширювати інформацію в періодиці. Однак до Києва посол не доїхав, зупинився через захоплення багатьох українських територій більшовиками в Сімферополі⁹¹⁷. Комісаріат продовжував працювати в Києві до приходу більшовиків.

Питання про визнання за ним консульських функцій до моменту призначення в Україні офіційних консульських представників порушив у листопаді 1918 року Комітет громадян Чехословацької Республіки, який розташувався за адресою: вул. Хрещатик, буд. 41 у кв. 11⁹¹⁸. Комітет існував з квітня 1917 року як правління Союзу чехословацьких спілок у Росії. До його функцій входило опікування правами й інтересами чехословацьких емігрантів та військовополонених. За кілька днів після офіційного проголошення Чехословацьким національним комітетом Чехословацької Республіки чехи, що перебували в Києві, самоорганізувалися в громадське об'єднання і обрали керівний орган. Тисячі колишніх військовополонених і солдат австрійської армії, що визнавали себе чехословацькими громадянами, потребували консульського захисту, матеріальної допомоги та сприяння в поверненні на батьківщину. Свою функцію представники комітету вбачали в проведенні реєстрації всіх чехословаків, що перебували на території України, і забезпеченні їх документами, які б визнавалися українською владою, та організації відправки на батьківщину⁹¹⁹. Визнання комітету своїм повноважним представником в Українській Державі на звернення української сторони 28 листопада 1918 року підтвердив новоутворений уряд Чехословацької Республіки⁹²⁰.

⁹¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 145. Арк. 3–4.

⁹¹⁶ *Гасымлы М. Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские отношения... С. 97.

⁹¹⁷ Там само. С. 83. 1919 року він отримав призначення на посаду посла АДР у Туреччині.

⁹¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 10.

⁹¹⁹ Там само.

⁹²⁰ Українська Держава. Т. 1. С. 398.

Організація сподівалася на сприяння Української Держави й у питанні організації відправки військовополонених чехословаків, що служили в австрійській армії й перебували на українській території. Прагнення комітету щодо охорони інтересів співвітчизників поділяв колишній начальник Чехословацької стрілецької дивізії полковник Мамонов. Уповноваження на організацію відправки чехословацьких громадян на батьківщину новоствореній організації делегував чехословацький уряд. Щойно обраний перший прем'єр-міністр Чехословаччини Карел Крамарж підтримав ініціативу комітету й доручив провести повернення чехословацьких громадян в Прагу та просив повідомити про результати справи⁹²¹. «Чехословацький народ ніколи не забуде допомоги Українського народу, який прийняв його на своїй території і дав йому можливість зорганізуватися і повернутися на батьківщину в той час, як чехословацька держава була оточена полум'ям політичного і соціального безладу»⁹²², — наголошувалося у його зверненні до МЗС Української Держави. Зовнішньополітичне відомство заперечень не мало й підтримало ініціативу чехословацької організації. На заваді став лише час — відповідь було підготовлено 13 грудня 1918 року. Відтак отримати консульські повноваження комітетові за доби Гетьманату не вдалося.

Щодо надання консульських повноважень у частині захисту інтересів естонських громадян звернулося Київське естонське товариство. Правління товариства 9 грудня 1918 року уповноважило свого керівника Едуарда Яковича Рітсона (Eduard Ritson, 1889–1967), на тимчасове представництво інтересів громадян Естонії при уряді Української Держави «до прибуття в Україну офіційного представника». Е. Рітсон мав значний життєвий та професійний досвід і авторитет серед київських естонців. Він народився в с. Пайсту поблизу міста Вільянді, навчався в гімназії в Ризі, а під час Першої світової війни потрапив в Україну. Е. Рітсон був мобілізований до царської армії, працював лікарем і зумів навіть закінчити Університет св. Володимира, продовжуючи військову службу в Києві та Одесі. Восени 1918 року він повернувся в Київ з Одеси і організував естонський народний комітет, ключовим завданням якого була організація повернення естонців на батьківщину та захист їхніх інтересів.

10 грудня Е.Я. Рітсон подав до МЗС доповідну записку щодо визнання Естонської Республіки Антантою та деякими нейтральними державами, а 12 грудня 1918 року — звернення до уряду як Тимчасовий

⁹²¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 22.

⁹²² Там само. Арк. 10 зв.

представник інтересів естонців в Українській Державі з проханням визнати за ним право видавати національні паспорти, які б дозволяли уникнути непорозумінь у питаннях мобілізації⁹²³. Однак щодо визнання його представником Естонської Республіки виникли принципові дискусії.

Експертну оцінку питання по суті було доручено провести досвідченому правникові й дипломату О.О. Ейхельману. Відповідь експерта не давала підстав для визнання повноважень естонського представника. О.О. Ейхельман вказав, що подане уповноваження формально не має юридичного значення, оскільки про «існування такої самостійної держави» нічого не відомо. На той момент проголошену 24 лютого 1918 року Естонську Республіку захопили більшовицькі війська і проголосили Естонську Радянську Республіку. Вирішити питання О.О. Ейхельман запропонував на підставі українського закону про громадянство⁹²⁴.

* * *

Таким чином, останні місяці існування Гетьманату позначені спробами набути консульські повноваження представниками Азербайджанської Республіки, Чехословацької Республіки, Естонської Республіки. Вони були зумовлені прагненням самоорганізованих представництв національних громад (Комісаріату Азербайджанської Республіки, Комітету громадян Чехословацької Республіки, Київського естонського товариства) захистити права підданих своїх держав. Ключове завдання всіх цих організацій полягало в організації допомоги емігрантам і військово-полоненим, сприянні виїзду їх на батьківщину. Найбільшу підтримку від свого уряду отримало чехословацьке представництво. Український уряд не заперечував проти надання відповідних повноважень азербайджанському і чехословацькому представництвам, лише представництво Естонської Республіки не мало підтримки свого подання через захоплення Естонії більшовиками. При цьому було запропоновано юридично правильний шлях вирішення питання. Активної діяльності через брак часу всі представництва не розгорнули.

---

⁹²³ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1. Україна и Эстония // Киевская мысль. 1918, 10 декабря (27 ноября). № 230. С. 2.

⁹²⁴ Там само. Арк. 3.

3.16. Консульські функції Союзу китайських громадян

Виконання дорученого Посольством Китайської Республіки як представникові Союзу китайських громадян у Росії згідно з довіреністю № 1339 від 3 червня 1918 року і посвідченням № 355 від 15 вересня 1918 року захисту інтересів китайських громадян продовжив за доби Гетьманату Чжу Шао Ян. Його резиденція працювала в будинку Маркуса Зайцева — київського цукропромисловця, купця 1-ї гільдії і благодійника, на вулиці Левашовській, буд. № 1 (згодом — Шовковична, 1; Олександрівська, 17; нині — Михайла Грушевського 20/1). Розташування в садибах іноземних консульств забезпечувало певний захист нерухомого майна для його власників. Як згадувала небога Маркуса Зайцева, перед від'їздом із буремного Києва в Одесу, її дядько, «прагнучи заручитися бодай якоюсь охороною для свого майна», розшукав китайця (котрого вважали консулом), що мешкав на околиці міста — вулиці Васильківській — і поселив його в своєму будинку⁹²⁵. Одноповерхова будівля, в якій через примхи долі опинилося китайське представництво, була побудована за проектом знаного київського архітектора Володимира Ніколаєва й декорована в стилі «неогрек». Вона належала до типових взірців забудови Липок кінця XIX — початку XX ст.⁹²⁶ У приміщенні залишилися меблі, музичні інструменти, килими, картини, що належали власнику будинку.

З метою реалізації своїх повноважень Чжу Шао Ян, відповідно до настанов свого керівництва, намагався встановити контакт із консулом Данії. Згідно з листом данського посла в Петрограді від 5 червня 1918 року Карлу Нільсену було доручено представляти інтереси китайських громадян у Києві. Про дане йому доручення щодо охорони китайських підданих у Києві та сприяння китайській місії він сповістив МЗС Української Держави одразу після приїзду⁹²⁷. Однак департамент чужоземних справ зовнішньополітичного відомства отримав це повідомлення лише 2 вересня 1918 року, відтак до того моменту ці повноваження данського консула не були підтвержені⁹²⁸.

⁹²⁵ *Л-ла Л.* Очерки жизни в Киеве в 1919–20 гг. // Архив Русской Революции, изд. И.Е. Гессеном. Т. III. Берлин, 1921. С. 211.

⁹²⁶ Див.: *Друг Ольга, Малаков Дмитро.* Особняки Києва. К.: Кий, 2004. С. 56–60.

⁹²⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 12.

⁹²⁸ Там само.

Із проханням про виплату 708 016 рублів китайським громадянам, які перебували на службі в Інженерно-будівельних дружинах Південно-Західного фронту Всеросійського Земського і Міського Союзів⁹²⁹, Чжу Шао Ян звернувся до Міжвідомчої комісії з ліквідації організацій, що працювали на оборону, при Міністерстві продовольства Української Держави на початку червня 1918 року. Справа щодо виплат коштів китайським робітникам надійшла на виконання до Головноуповноваженого Української Держави з управління і ліквідації інституцій та організацій воєнного часу. Претензію китайського представника розглянув Контрольний відділ управління Інженерно-будівельних дружин і дав позитивний висновок, на підставі якого передбачалося реалізувати наказ колишнього Начальника Штабу Верховного Головнокомандувача від 4 червня 1916 року про виплату китайським громадянам 693 913 руб. Залишки на рахунках інженерно-будівельних дружин (1 099 601 руб. 75 коп.) дозволяли задовольнити претензії китайських робітників⁹³⁰.

Однак в цей момент з'ясувалося, що не всі претенденти на отримання заробітної плати залишилися в «межах України», частина з них ніби знайшла спосіб виїхати на батьківщину. З метою з'ясування адрес і контактів із китайськими робітниками та з пропозицією сплатити кошти китайцям, які тимчасово перебувають у Петрограді, з умовою пізнішого відшкодування управлінням, Управління інженерно-будівельних дружин зверталось до китайського представництва в Петрограді. Зрештою Урядом Української Держави було визнано безумовно прийняти до сплати суму в розмірі 693 913 руб. Однак, зважаючи на відсутність офіційних зносин Української Держави із Китайською Республікою та відповідно, офіційного консульства в Києві, було визнано доцільним вказану для китайців суму сплатити данському консулові⁹³¹.

Втім, скеровану 9 червня 1918 року до Управління інженерно-будівельних дружин для розрахунку справу було призупинено й передано в особливу комісію для повторного розгляду. Формування такої комісії виявилось тривалим процесом, який не мав матеріалізованих результатів. Зрештою справа китайських робітників потрапила на розгляд Ради міністрів Української Держави, яка не мала заперечень проти розрахунку з китайськими робітниками. Правильність претензій щодо видачі грошей підтвердив і Державний контролер Г.О. Афанасьєв. Однак справа довго «кочувала» від Головноуповноваженого Української Дер-

---

⁹²⁹ Там само. Арк. 16.

⁹³⁰ Там само.

⁹³¹ Там само. Арк. 16–16 зв.

жави з управління і ліквідації інституцій та організацій воєнного часу до Управління інженерно-будівельних дружин безрезультатно.

Наприкінці жовтня 1918 року данський консул Карл Нільсен знову поінформував МЗС Української Держави про покладену на нього охорону китайських підданих у Києві та сприяння китайській місії⁹³². Зважаючи на офіційний статус Карла Нільсена, Чжу Шао Ян звертався до нього також із проханням про захист китайських підданих, які, за його висновками, «перебували в найжахливішому становищі»: «їх називали то більшовиками, то більшовицькими шпигунами», надісланими із Петрограда і Москви з агітаційною метою, а наприкінці вересня 1918 року багатьох кинули через такі звинувачення за ґрати⁹³³. Зібравши відомості про китайських підданих в українських в'язницях, 5 листопада 1918 року данський консул звернувся до МЗС Української Держави щодо сприяння його домаганням і безпосередньо — до міністра внутрішніх справ Української Держави Віктора Рейнбота з проханням звільнити китайських підданих, які не вчиняли карних злочинів, і вислати їх за межі української території.

Водночас китайський представник намагався використати всі можливості у боротьбі за належні до виплати кошти. 12 грудня 1918 року Чжу Шао Ян знову скерував на адресу данського консульства прохання сприяти в отриманні заробітної плати китайськими робітниками, задіяними в будівництві оборонних споруд та доріг на українській території. Данський консул, переправляючи того ж дня листа китайського представника міністру закордонних справ Української Держави, пояснював: «У цей час в умовах повної відірваності Києва від усіх інших міст і держав невивплачена сума є єдиною можливістю підтримати безробітних китайців, оскільки інші можливості вичерпано»⁹³⁴.

Останнє його звернення було датоване 13 грудня 1918 року. У ньому Карл Нільсен нагадував МЗС Української Держави, що за дорученням Королівського Данського посольства в Петрограді він прийняв на себе захист інтересів китайських громадян. Однак через брак грошової маси (за офіційною версією) виплати затримувалися. З метою уможливлення організації виїзду китайських громадян з Києва було вирішено зібрати в Харбіні та інших містах гроші в сумі 693 913 руб. у вигляді добровільних пожертв співвітчизників і передати їх китайському посольству через данського консула⁹³⁵. Про відсутність з боку зовнішньополітичного ві-

⁹³² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 12.

⁹³³ Див.: Ларин А.Г. Китайские мигранты в России... С. 75.

⁹³⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 24.

⁹³⁵ Там само. Арк. 16.

домства «перешкод до видачі грошей Данському Консулу для передачі китайським громадянам»⁹³⁶ він отримав відповідь уже за підписом комісара революційного Комітету при МЗС відновленої Української Народної Республіки М.Г. Левитського. Однак завершити роботу з цього питання китайський представник не встиг. Він скористався можливістю виїхати з Києва, на який наступали більшовики, наданою зовнішньополітичним відомством УНР.

* * *

Таким чином, створене як відділення Союзу китайських громадян в Росії, китайське представництво в Києві за доби Гетьманату набуло обмежених повноважень консульської установи, а його керівник опосередковано контактував з українським зовнішньополітичним відомством та місцевою владою з питань, що належали до його компетенції. Функції захисту прав та інтересів китайських громадян представництву в Києві були делеговані Посольством Китайської Республіки в Петрограді. Ключове завдання представництва полягало в організації евакуації китайських громадян на батьківщину та полегшення їхнього побуту на українських землях. Однак через відсутність дипломатичних і консульських зносин Української Держави та Китайської Республіки офіційне представництво інтересів китайських громадян у Києві в цей період здійснював генеральний консул Данії Карл Нільсен. Діяючи через посередництво данського консула, китайське представництво заклало підґрунтя українсько-китайських консульських зносин.

3.17. Іноземні дипломатичні та консульські представництва в Києві за доби Директорії

З приходом до влади в грудні 1918 року Директорії було відновлено Українську Народну Республіку. Відновлення УНР вимагало від її провідників розуміння складності геополітичної ситуації, в якій доведеться доводити світу важливість української ідеї, право на існування незалежної держави та здатність Директорії знайти правильний шлях її розвитку. Агресія російських військ на північному сході, неминуча участь у війні з Польщею, у зв'язку зі злукою з ЗУНР на

---

⁹³⁶ Там само. Арк. 28.

заході, загроза наступу Добровольчої армії, невизнання УНР державами Антанти та зазіхання Румунії на Північну Буковину вимагали виваженої зовнішньополітичної діяльності.

У зверненні Директорії до всіх держав, що воюють, і нейтральних країн 20 листопада 1918 року (ще під час антигетьманського повстання) німецька адміністрація звинувачувалася в приведенні до влади «нікому не відомого» гетьмана Павла Скоропадського в «будуванні самодержавія» й ігноруванні волі української демократії, відтак він оголошувався поза законом, а всі акти, укладені урядом Української Держави, — недійсними⁹³⁷. При цьому наголошувалося на маніпуляціях народною свідомістю з боку гетьманського уряду щодо твердження про його підтримку з боку держав Антанти⁹³⁸. Звертаючись до держав світу в такий спосіб, Директорія висловлювала сподівання на розуміння і підтримку в завершенні державного будівництва відновленої УНР. Прийшовши до влади, Директорія скерувала до держав Антанти ноту з заявою про відсутність потреби в військовій допомозі з їхнього боку, про яку просив гетьман П.П. Скоропадський⁹³⁹. Відтак пропонувалося «зробити відповідні заходи щодо перебування військ Антанти на території Української Народної Республіки»⁹⁴⁰. Водночас очільники УНР демонстрували готовність до якнайтісніших контактів з державами Антанти та шукали можливостей їх реалізації. Політичний провід Директорії не мав у цій сфері узгодженої думки: на першому етапі існування відновленої УНР одна частина (В.К. Винниченко, В.М. Чеховський, М.Ю. Шаповал) виступала за союз з більшовиками проти Антанти, друга — на чолі з С.В. Петлюрою — за союз з Антантою проти більшовиків. Під час переговорів з представниками Антанти в листопаді й грудні 1918 року було вирішено в разі перемоги Антанти, що Директорія матиме пряме управління в Київській, Волинській, Подільській, Полтавській, Чернігівській і частково Харківській губерніях, а щодо південних територій передбачався контроль Антанти над управлінням Директорії.

Перед питанням організації співпраці з новою владою постали як представники «старого» консульського корпусу, так і посланники до гетьманського уряду, які не припинили діяльності після приходу до

⁹³⁷ Звернення Директорії до всіх воюючих і нейтральних держав від 20 листопада 1918 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 2. С. 378–379.

⁹³⁸ Там само. С. 380.

⁹³⁹ Нота Державам Антанти // Трибуна. 1918, 19 грудня. Ч. 2. С. 3.

⁹⁴⁰ Там само.

влади Директорії. Для німецького командування взаємодія з новою владою мала важливе значення насамперед через потребу належної організації евакуації німецьких військ. Головна Рада німецького командування в Києві 17 грудня 1918 року вирішила, що німецькі війська надалі будуть допомагати охороні порядку в місті та околицях і по можливості координувати свої дії з вимогами держав Антанти⁹⁴¹. Того ж дня розпочалася евакуація німецьких військ із Київського району. Для повного звільнення українських земель від німецької присутності (250 тисяч вояків, зокрема близько 30 тисяч — у Києві) потребувалося майже два місяці⁹⁴².

Ці та інші питання німецький представник граф Ганс фон Берхем обговорив із командиром осадного корпусу полковником Є.М. Коновальцем 18 грудня 1918 року. Після його візиту місцеві газети публікували спростування чуток про обеззброєння вояками УНР німецьких військ. Своєю чергою Є.М. Коновалець наніс візит у відповідь, що свідчило про встановлення «цілковитого контакту»⁹⁴³. Під час робочої зустрічі представників німецької сторони та членів Директорії було вироблено план евакуації німецьких військ з української території та створення спеціальної комісії для розслідування непорозумінь, які виникали під час евакуації з обох боків⁹⁴⁴. У зв'язку з евакуацією німці розпочали розпродаж військового майна. Німецьке командування сформувало спеціальні підрозділи для забезпечення охорони залізниці та вільного проїзду військам на батьківщину.

Охорона Києва від нападів і насильства анархічних ватаг покладалася після відновлення функцій демократичної думи на штаб охорони міста. При штабі цілодобово діяв інформаційний відділ, який реєстрував усі випадки нападів і самочинних трусів, збирав відомості про заарештованих. З огляду на те, що серед ув'язнених були піддані різних держав, штаб звертався через місцеву пресу до іноземних представників для встановлення контакту щодо полегшення долі арештантів⁹⁴⁵. Допомогу заарештованим за політичними звинуваченнями за доби Гетьманату і визволеним із в'язниці організував Відділ допомоги ув'язненим Данського Червоного Хреста⁹⁴⁶. Збереглися свідчення й про сприяння амністуванню австро-угорських підданих (як цивільних, так і військових)

---

⁹⁴¹ Позиція німецьких військ // Трибуна. 1918, 19 грудня. Ч. 2. С. 3.

⁹⁴² Евакуація німців // Трибуна. 1918, 19 грудня. Ч. 2. С. 4.

⁹⁴³ Німці і Директорія // Трибуна. 1918, 19 грудня. Ч. 2. С. 4.

⁹⁴⁴ Евакуація німців // Трибуна. 1918, 27 грудня. Ч. 8. С. 3.

⁹⁴⁵ Штаб охорони міста // Трибуна. 1918, 19 грудня. Ч. 2. С. 3.

⁹⁴⁶ Повідомлення // Трибуна. 1918, 19 грудня. Ч. 2. С. 4.

данського посольства в Петрограді. З цією метою, отримавши звернення данського представника, МЗС УНР клопотало перед Міністерством військових справ, наголошуючи на політичному значенні звернення, з огляду на те, що більшість заарештованих старим урядом відбували покарання несправедливо й безпідставно⁹⁴⁷.

Для забезпечення допомоги підданим своїх держав до штабу почали звертатися як представники «старого» консульського корпусу, так і посланники держав, відносини з якими було встановлено під час Гетьманату. 18 грудня 1918 року до Києва повернувся іспанський і португальський консул Стеліо Василіаді. Він отримав в Одесі доручення опікуватися інтересами французьких громадян⁹⁴⁸. Одним потягом з ним прибув секретар французької військової місії і аташе при французькому консульстві в Києві Віктор Серкаль. Газети повідомляли про його «помітну роль» у забезпеченні безкровності протистояння між українцями і добровольцями в Одесі⁹⁴⁹. Насправді, як стверджував І.Л. Борщак, він був «дрібним розвідником, що крутився біля французів»⁹⁵⁰, і секретарем Е. Енно. Столиця відновленої УНР готувалася в цей час до прибуття членів Директорії.

19 грудня 1919 року іноземні представники разом із тисячами киян зустрічали Володимира Винниченка, Симона Петлюру, Федора Швеця та Панаса Андрієвського на залізничному вокзалі⁹⁵¹. Непересічність моменту (його масштаб не применшили ні мороз, ні хурделиця) підкреслювало убранство вокзалу і перону, на який очікувалося прибуття «надзвичайного потягу»: жовто-блакитні плакати з написами «Нехай живе Українська Народна Республіка!», «Слава Директорії і її поводитрям!», «Слава народним героям!», квіткові гірлянди, прапори. Вздовж залізничного полотна вишикувався почесний караул на чолі з командиром Осадного корпусу Євгеном Коновальцем⁹⁵². В урочистостях взяли участь делегації Українського національного союзу, Київської міської управи, Всеукраїнської академії наук, Всеукраїнської селянської спілки, Всеукраїнської професійної ради робітників, Київського губерніального

⁹⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 164.

⁹⁴⁸ Захист французьких громадян // Нова Рада. 1918, 29 (18 грудня). Ч. 222. С. 1.

⁹⁴⁹ Там само.

⁹⁵⁰ Борщак Ілько. Європа й відродження України (1914–1923). Французька інтервенція в Одесі // Літопис «Червоної калини». 1936. Ч. 12, грудень. С. 9.

⁹⁵¹ Юркова Оксана. Молебень, парад та банкет. Як Київ у хугу Директорію зустрічав // URL: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/moleben-parad-ta-benket-yak-kiyiv-uhugu-direktoriyu-zustrichav-20122018093000

⁹⁵² Приїзд Директорії Української Народної Республіки // Трибуна. 1918, 21 грудня. Ч. 3. С. 1

земства, Військово-революційного комітету, Революційного комітету залізничників, а також Київської єврейської громади, інших національних «колоній»: грузинської, чеської, вірменської, білоруська делегація та іноземні представники; посланники Туреччини — Ахмет Мухтар-бей, Фінляндії — Герман Гуммерус, Болгарії — Іван Шишманов; отаман зимової станиці Всевеликого Війська Донського генерал О.В. Черячукін, консул Швейцарії, голова консульської колегії Гавриїл Енні, консул Іспанії та Португалії Стеліо Василіаді, ще офіційно не визнаний консул Голландії Тімотей Фоккер, представники Грузії, Вірменії, Азербайджану. Серед зустрічальників був разом із білоруською делегацією Олександр Цвікевич, який приїхав до Києва «для розв'язання цілої низки політичних питань»⁹⁵³. Лише польський представник Станіслав Ванькович і секретарі іспанського консульства Теодор Мулен та французького — Віктор Серкаль (обидва на той момент представляли Францію) не приїхали на вокзал⁹⁵⁴. Прикрашений національними і червоними прапорами потяг із членами Директорії прибув близько 14.00.

Під час мітингу з вітаннями серед інших промовців від імені дипломатичного корпусу виступили посланники Туреччини та Фінляндії. Як згадував згодом Герман Гуммерус, він виголосив «кілька слів про Фінляндію і Україну» і потиснув руку Симону Петлюрі⁹⁵⁵. Як дває іноземних консулів вітав Директорію Гавриїл Енні. Швейцарський консул висловив сподівання, що в Україні з утвердженням нової влади настане спокій і порядок, які принесуть всьому українському народові вільність, рівність і братерство⁹⁵⁶. Були привітання й від німецької сторони. Голова Ради німецьких солдат Й. Кірхнер наголосив, що «червоні прапори, які розвіваються над головами всіх присутніх, підкреслюють глибоко демократичний і соціальний характер української революції, що нова влада Директорії утворить на Україні ґрунт для зміцнення інтернаціоналу»⁹⁵⁷. Німецькому соціалісту імпонував червоний колір прапорів повстанців, який ніяк не асоціювався з більшовицькими знаменами, а підкреслював зв'язок із демократичними революціями у світі.

Іноземні представники стали почесними гостями й під час інших подій того пам'ятного дня. Як згадував Д.І. Донцов, дипломати вирушили з вокзалу в місто в урядовому автомобілі й пересвідчилися, як

⁹⁵³ Серед білорусів // Трибуна. 1918, 22 грудня. Ч. 4. С. 4.

⁹⁵⁴ Приїзд Директорії Української Народної Республіки // Трибуна. 1918, 21 грудня. Ч. 3. С. 1

⁹⁵⁵ Гуммерус Герман. Україна в переломні часи... С. 149–150.

⁹⁵⁶ Привітання дипломатичного корпусу // Трибуна. 1918, 21 грудня. Ч. 3. С. 2.

⁹⁵⁷ Там само.

піднесено зустрічали Директорію кияни⁹⁵⁸. Перехрестя вулиць були увітчані гірляндами квітів, плакатів, національних прапорів, на балконі головного телеграфу на розі Софіївської і Володимирської вулиць серед килимів і прапорів висів портрет Тараса Шевченка, прикрашений зеленню і маленькими електричними лампочками⁹⁵⁹. Урочистості тривали на Софійському майдані та завершилися військовим парадом, який приймав Головний отаман військ УНР Симон Петлюра. Потому очільників Директорії хлібом-сіллю зустрічала Людмила Старицька-Черняхівська в Українському клубі, де ще недавно мав свій перший публічний виступ П.П. Скоропадський та гостювали посланники Німецької й Австро-Угорської імперії, Болгарського царства, інші іноземні представники.

Вшанування тривали до суботи, 21 грудня, коли в Міському театрі відбулася урочиста вистава на честь провідників УНР. Представник Німеччини граф Й. фон Берхем скористався цим приводом для спілкування з членами Директорії. Він разом із іншими співробітниками Посольства Німеччини завітав у ложу Директорії. Під час розмови граф висловив упевненість, що новому уряду «пощастить» довести до кінця розпочату велику справу, й сподівання, що за дотримання всіх умов (зокрема, злагодженої організації евакуації німецьких військ) між Німеччиною і Україною складуться найкращі відносини⁹⁶⁰.

По завершенні урочистостей іноземним представникам довелося очікувати вказівок керівництва щодо легалізації свого становища або самостійно приймати рішення про продовження перебування в Києві. Першим до зовнішньополітичного відомства УНР звернувся секретар іспанського консульства і «тимчасово керуючий» французьким консульством у Києві Теодор Мулен, який отримав доручення захищати інтереси «підданих і громадян Держав Згоди»⁹⁶¹. Секретар французького консульства Віктор Серкаль перебував у Києві лише кілька днів — 23 грудня 1918 року відповідно до телеграфічної вимоги французького консула Еміля Енно з Одеси він виїхав туди екстреним потягом⁹⁶². Т. Мулен залишився єдиним консульським представником держав Антанти в Києві. Його призначення було умовним з огляду на відсутність повноважень у Е. Енно призначати консулів через невизначеність його особистого статусу та відповідне доручення, отримане С. Василяді.

⁹⁵⁸ Гуммерус Герман. Україна в переломні часи... С. 149–150.

⁹⁵⁹ На Софіївській площі // Трибуна. 1918, 21 грудня. Ч. 3. С. 2.

⁹⁶⁰ Німеччина й Україна // Трибуна. 1918, 24 грудня. Ч. 5. С. 8.

⁹⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 22.

⁹⁶² Виїзд п. Серкаля в Одесу // Трибуна. 1918, 24 грудня. Ч. 5. С. 8.

«Англійські, американські, сербські, румунські і грецькі громадяни чи піддані не мають в теперішнім часу своїх консульських представників у Києві, — писав він міністру закордонних справ, — бо консулі згаданих підданих ще не мали можливості повернутися до нього після того, як германська влада витіснила їх на протязі останнього літа»⁹⁶³. В цих умовах він взяв на себе функції голови консульської колегії, хоч і не мав на це її відповідного рішення, але користуючись серед колег авторитетом у зв'язку з його поїздкою в табір Симона Петлюри напередодні взяття Києва Директорією. Факт залишення в Києві Т. Мулена, який теж мав виїхати в Одесу, давав підстави для спростування чуток про загострення відносин між Антантою і Директорією як причину негайного від'їзду В. Серкаля в Одесу, що почали ширитися містом⁹⁶⁴.

«Загрозлива обстановка в Києві, — згадував посланник Фінляндії Герман Гуммерус, — зближувала місцевих іноземців. Члени дипломатичного й консульського корпусу часто збиралися для спільних бесід, на яких головував секретар французького консульства Мулен»⁹⁶⁵. «Старі» консули не отримали вказівок від урядів країн, яких вони представляли, щодо подальших перспектив діяльності й зосередилися на опікуванні інтересами підданих своїх країн. На гуманітарній місії та невтручанні в політичні справи УНР наголосили швейцарський консул Гавриїл Енні та бельгійський — Яків Гретер в інтерв'ю газеті «Трибуна»⁹⁶⁶. Англійським консульством продовжував керувати секретар Френсіс Томас. Після повернення в Одесу Піктона Багге він залишався в Києві, намагаючись пом'якшити під час Гетьманату ставлення до англійської громади німецької влади, яка зобов'язала всіх англійських громадян тричі на тиждень приходити до комендатури та засвідчувати свою присутність у місті⁹⁶⁷. Від імені консульського корпусу Теодор Мулен просив сприяння МЗС УНР щодо «справедливого і бережного» ставлення київської влади до іноземців та упередження можливої самовільної реквізиції їхнього майна.

Відповідь на звернення мала значення показової акції: на прикладі скасування розпорядження щодо реквізиції майна дипломатичного працівника Матіоса Клебера та висловлення вибачення за «прикре непоро-

⁹⁶³ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 22.

⁹⁶⁴ Виїзд п. Серкаля в Одесу // Трибуна. 1918, 24 грудня. Ч. 5. С. 8.

⁹⁶⁵ Див. Гуммерус Герман. Україна в переломні часи... С. 134.

⁹⁶⁶ Серед дипломатії // Трибуна. 1918, 21 грудня. Ч. 3. С. 3.

⁹⁶⁷ У секретаря англійського консульства п. Томаса // Трибуна. 1918, 21 грудня. Ч. 3. С. 3.

зуміння»⁹⁶⁸ нова влада демонструвала готовність співпрацювати з представниками іноземних держав. Більше того, на запит французького консульства щодо надання приміщення для гаража та виділення щоденно одного пуду бензину (оскільки «бензин весь реквізирovalo воєное ведомство — достать его в вольной продаже возможно только у спекулянтов по такой цене, коя делает пользование машиной невозможным»⁹⁶⁹), МЗС УНР запропонувало коменданту Києва з проханням «негайно реквізувати великий сарай» на вул. Прорізній, 12 під гараж для автомобіля французького посольства й видати відповідний ордер.

Охоронний лист від уряду Директорії отримав 21 грудня 1918 року консул Королівства Іспанії Стеліо Василяді⁹⁷⁰: «Правительство УНР подає до відома всім, що власник сього дійсно є пан Василяді Стеліян, консул Королівства Іспанії і тому пропонує кожному, до кого се може відноситись, а саме Військовим, Цивільним і Железнодорожним установам УНР, щоб не тільки власникові не чинено ніяких перепон при проживанню всюди, але щоби були вжити заходи для оказання йому всякої допомоги»⁹⁷¹. Документ заміняв собою посвідчення особи та давав право вільного пересування територією УНР. Уважне ставлення до своїх запитів з боку нової влади відчуло консульство Великої Британії.

На прохання польського посольства штаб Осадного корпусу надав будинок № 30 на вулиці Пушкінській для продовження його діяльності⁹⁷². Українці чекали від очільника посольства Станіслава Ваньковича коментарів щодо ставлення Польщі до утворення Західно-Української Народної Республіки. На той момент розпочата 1 листопада 1918 року збройним виступом об'єднаних польських підпільних військових організацій польсько-українська війна в Галичині чітко засвідчувала польську позицію. Однак Станіслав Ванькович, апелюючи до практично повної втрати зв'язку з Варшавою (телеграми не надходили взагалі, листи з кур'єрами йшли 10–15 днів), намагався формулювати свої коментарі з цього питання в інтерв'ю газеті «Трибуна» досить обережно⁹⁷³. Розглядаючи об'єднання Галичини з Україною як акт «однорічний і тому не остаточний» через відсутність на це згоди зацікавленої сторони — Польщі, він висловлював сподівання на врегулювання питань,

⁹⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 20.

⁹⁶⁹ Там само. Арк. 23.

⁹⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 1.

⁹⁷¹ Там само.

⁹⁷² Польське посольство // Трибуна. 1918, 25 грудня. Ч. 6. С. 2.

⁹⁷³ Розмова з польським послом п. Ваньковичем // Трибуна. 1918, 24 грудня. Ч. 5.

пов'язаних із претензіями на польську територію інших країн («українці претендують на Галичину і Холмщину, німці на Сілезію, Познань; східні провінції по Віслі до моря, більшовики захопили Мінськ і Двінськ»), мирною конференцією в Парижі, що мала розпочатися в січні 1919 року⁹⁷⁴.

На рішення мирної конференції мала сподівання й українська сторона. 26 грудня 1918 року уряд Директорії ухвалив текст ноти до народів світу та їх урядів⁹⁷⁵. У зверненні декларувалося бажання «жити в добрій, дружній згоді» з усіма державами світу, близькими і далекими сусідами; приймалися всі обов'язкові для УНР вимоги міжнародного права та міжнародні зобов'язання, в тому числі — й «спадщини бувшої Росії в міжнародних стосунках пропорційно силам України» і висловлювала готовність прийняти представників інших урядів і скерувати натомість своїх⁹⁷⁶. Увагу зацікавлених сторін привертала відсутність офіційної позиції УНР щодо ставлення до РСФРР. Звернення було передано по радіо і розіслано іноземним представникам. Лист за підписом В.О. Чехівського з нотою в додатку та проханням передати її фінському уряду отримав зокрема Герман Гуммерус.

Фінський посол обрав тактику «обережної та вичікувальної позиції щодо нового уряду» і охорони прав своїх співгромадян⁹⁷⁷. Він поділяв вагання союзних держав щодо визнання Директорії через її ніби тяжіння до більшовицьких ідей та невизначеність політики щодо більшовицької Росії⁹⁷⁸. Наприкінці грудня Г. Гуммерус отримав запрошення разом із іншими іноземними представниками на прийняття для членів уряду і дипломатів у готелі «Імперіал», влаштоване Оксаною Лотоцькою, донькою О.Г. Лотоцького і майбутньою дружиною Я.С. Токаржевського-Карашевича⁹⁷⁹. Цей вечір для членів уряду й дипломатичного корпусу став, за зауваженням фінського посла, «виразом патріотичних настроїв»⁹⁸⁰. 28 грудня 1918 року його разом із представником терського посольства осавулом Долинським, представником чеського комітету в Києві Грунтом та секретарем італійського консульства Масіні прийняв

⁹⁷⁴ Там само.

⁹⁷⁵ Нота до народів світу // Трибуна. 1918, 27 грудня. Ч. 8. С. 2.

⁹⁷⁶ Звернення до народів світу та їх правительств від 28 грудня 1918 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки... С. 398.

⁹⁷⁷ Рені Й., Пилипенко В. Вступне слово до українського видання // Гуммерус Герман. Україна в переломні часи... С. 15.

⁹⁷⁸ Гуммерус Г. Україна в переломні часи... С. 156.

⁹⁷⁹ Там само. С. 161.

⁹⁸⁰ Там само.

очільник зовнішньополітичного відомства В.М. Чехівський⁹⁸¹. Під час зустрічі обговорювалися як питання забезпечення діяльності представництв, так і можливості їх виїзду з Києва.

У повсякденному побуті допомоги Г. Гуммеруса потребували фінські громадяни. Йому вдалося за сприяння МЗС УНР звільнити з-під арешту в Педагогічному музеї Сергія Валфорса, примусово мобілізованого гетьманською владою. Підставою для позитивного вирішення питання було звернення посла ще до МЗС Української Держави від 10 грудня щодо звільнення від призову на військову службу в УНР фінських громадян, котрі мешкали на українських територіях⁹⁸². У відповідь на цю ноту «тимчасовий» комісар закордонних справ М.Г. Левитський не лише сповістив Г. Гуммеруса, що командування осадного корпусу визволяє всіх осіб, мобілізованих гетьманським урядом, а й гарантував негайне їх звільнення⁹⁸³. На виконання цієї обіцянки Голова Слідчої комісії УНР отримав доручення «як можливо скоріше задовольнити бажання п. Посла Фінляндії»⁹⁸⁴.

В аналогічній ситуації перебували офіцери колишньої російської армії, донські козаки і білоруські офіцери. У визволенні з-під арешту російських офіцерів взяли дієву участь німецький комендант Києва Бронсарт фон Шеллендорф і дипломатичний представник Німеччини граф. Й. Берхем. Саме німці здійснювали внутрішню охорону Педагогічного музею й не дозволяли розстрілювати людей. 30 грудня 1918 року Бронсарт фон Шеллендорф організував вивезення з Києва 500 осіб до Берліна, звідки вони мали переправлятися за вказівками Антанти⁹⁸⁵. Згодом було відправлено ще кілька ешелонів, з якими виїжджали й родини київських багатіїв.

Звільненням офіцерів-білорусів, яких у приміщеннях Педагогічного музею та Комерційного інституту під арештом перебувало близько 200 осіб, займався консул БНР Г.Ф. Базаревич. Присутність білоруського представництва в Києві засвідчував піднятий 24 грудня 1918 року над будинком, де розташовувалося консульство БНР (вул. Фундуклеївська, 42), білоруський національний прапор⁹⁸⁶. Вагомим аргументом для нової влади стало пояснення консула про примусову мобілізацію цих

⁹⁸¹ В Міністерстві закордонних справ // Трибуна. 1918, 28 грудня. Ч. 9. С. 2.

⁹⁸² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 8.

⁹⁸³ Там само.

⁹⁸⁴ Там само. Арк. 12.

⁹⁸⁵ *Лейхтенбергский Г.Н.* Воспоминания об «Украине»: 1917–1918 / Авт. пер. с франц. Берлин: Детинец, 1921. С. 45.

⁹⁸⁶ Білоруський прапор // Трибуна. 1918, 26 грудня. Ч. 7. С. 3.

офіцерів гетьманським урядом та безрезультатність висловленого ним свого часу протесту з цього приводу⁹⁸⁷. На своє звернення до зовнішньополітичного відомства щодо сприяння звільненню заарештованих він отримав відповідь з обіцянкою повідомити військову владу про необхідність визволення примусово мобілізованих білорусів у першу чергу. Водночас наданий гетьманом дозвіл на існування білоруської військової організації було скасовано, а офіцери, які залишилися на території УНР, підписали зобов'язання не боротись проти Директорії⁹⁸⁸.

27 грудня 1918 року з листом до міністра закордонних справ УНР звернувся Герман Гуммерус. Фінський посол просив вжити відповідних заходів, щоб українська військова і цивільна влада взяла під опіку фінських громадян, які мешкали в с. Новий Завод на Катеринославщині. Серед цих громадян були дружина і троє дітей секретаря посольства Фінляндії капітана Уно Гіллмана⁹⁸⁹. Йшлося також про надання їм проїзних документів. Реакція на це звернення була миттєва. Вже 31 грудня секретар посольства Уно Гіллман отримав охоронний лист, який уможливив йому вільний переїзд для порятунку родини⁹⁹⁰. Останній раз посол бачив його вже з родиною на залізничному вокзалі, виїжджаючи з Києва.

В середині січня 1919 року Герман Гуммерус отримав можливість переселитися в будинок графині Наталії Уварової (доньки цукрозаводчика Федора Артемійовича Терещенка і сестри авіаконструктора Федора Федоровича Терещенка) на вулиці Левашовській (нині — Шовковична), 12 — «ніби спеціально створений для посольства»⁹⁹¹. Його звільнив німецький залізничний центр, залишаючи Київ. Н.Ф. Уварова придбала 1916 року садибу у М.П. Шестакова, який був директором-розпорядником цукрових заводів батька⁹⁹². Управитель маєтку зрадив можливості передати умебльовану дорогими меблями ошатну будівлю з «китайським» павільйоном, оригіналами полотен відомих художників на стінах та музичними інструментами в залах у оренду фінському посольству, що гарантувало недоторканність майна. Підставу сподіватися на продовження розпочатих справ давала пропозиція уряду Директорії про понов-

⁹⁸⁷ Серед білорусів. Заарештовані офіцери // Трибуна. 1918, 26 грудня. Ч. 7. С. 3.

⁹⁸⁸ Ліквідація білоруської військової організації // Трибуна. 1918, 22 грудня. Ч. 4. С. 2.

⁹⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 1; Оп. 1. Спр. 36. Арк. 4.

⁹⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 9.

⁹⁹¹ Гуммерус Герман. Україна в переломні часи. С. 165. 23 квітня 1934 року Київська міська рада передала будинок у розпорядження Управління справам ЦК КП(б)У. Згодом там мешкав М. Хрущов, а по Другій світовій війні розташовувалася резиденція для керівників зарубіжних країн, які прибували з візитами в УРСР.

⁹⁹² Див.: Друг Ольга, Малаков Дмитро. Шовковична, 14 (кол. Левашовська, 12) // Особняки Києва. С. 259–263.

лення фінсько-українських торговельних зв'язків. Відповідні пропозиції надходили і від ділових кіл: Центральний цукровий комітет пропонував продовжити дію договору від 30 вересня з відповідними змінами, «Союз землеробів Кубані» — налагодити товарообмін з Кубанню. Та залишитися надовго у прекрасній віллі не вдалося.

Своє перебування в Києві продовжив і болгарський посол І.Д. Шишманов. Разом із німецьким консулом Е. Тілем та австрійським представником Е. Фюрстенбергом він отримав запрошення на банкет на честь Директорії за участі С.В. Петлюри і Є.М. Коновальця, що відбувся 5 січня 1919 року⁹⁹³.

29 грудня 1918 року візит Директорії наніс голландський консул др. Т. Фоккер. Офіційний лист щодо його повноважень було скеровано ще до МЗС Української Держави. Він не отримав екзекватуру від нового уряду, але мав від свого уряду повідомлення про призначення на посаду генерального консула Голландії в Києві⁹⁹⁴ й брав активну участь в усіх подіях, що відбувалися за участі дипломатичних і консульських представників. За час перебування в українській столиці Т. Фоккер спостерігав за подіями в Україні й скеровував доповіді до зовнішньополітичного відомства Голландії. Його ключовий висновок щодо ролі Києва як «центру східної політики європейських держав»⁹⁹⁵ відіграв вирішальну роль у продовженні діяльності голландського генерального консульства в Києві за доби Директорії. Офіційне визнання представника нейтральної країни мало важливе значення також для нової влади. Директорія покладала сподівання на його роль у переговорах між УНР і державами Антанти як представника країни, що користується у держав Антанти більшим авторитетом, ніж Центральні держави⁹⁹⁶. У зв'язку з активізацією руху за самостійність у провінції Лінбург Т. Фоккер дав коментарі місцевій пресі, в яких висловився проти сепаратистських намірів у провінції⁹⁹⁷. Поінформувавши членів Директорії про внутрішнє і зовнішнє становище Голландії, Т. Фоккер цікавився політичними взаєминами України з державами Антанти і часом прибуття української дипломатичної місії до Амстердаму⁹⁹⁸. Це звернення активізувало роботу зі створення представництва УНР у Голландії та офіційного визнання повноважень Т. Фоккера. Відповідний лист голландського уряду до

⁹⁹³ URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/Dontsov/Rik1918/1919-01.html>

⁹⁹⁴ Голландський генеральний консул на Україні // Трибуна. 1919, 3 січня. Ч. 14. С. 1.

⁹⁹⁵ Там само.

⁹⁹⁶ Там само.

⁹⁹⁷ За цілість Голландії // Трибуна. 1918, 29 грудня. Ч. 10 С. 1.

⁹⁹⁸ У Директорії // Трибуна. 1918, 29 грудня. Ч. 10 С. 1.

МЗС УНР надійшов 10 січня 1919 року⁹⁹⁹. Д-р Фоккер особисто того ж дня письмово прокоментував ситуацію. Але часу для організації роботи консульства йому практично не залишалося. Склад Надзвичайної дипломатичної місії УНР до Голландії та Бельгії на чолі з Андрієм Яковлівим було затверджено 17 січня 1919 року¹⁰⁰⁰.

Натомість італійський, сербський, турецький та швейцарський представники розпочали листування з відповідними державними органами щодо сприяння в організації виїзду з Києва. 26 грудня 1918 року Міністерство шляхів УНР отримало запит із грифом «негайно» від МЗС про надання салон-вагона, двох вагонів першого класу, двох вагонів другого класу та багажного вагона для виїзду до Одеси сербської й італійської місій, а також італійських підданих — членів «італійської колонії в Києві»¹⁰⁰¹. 30 грудня 1918 року переговори щодо отримання з цією метою двох літерних вагонів розпочало Посольство Османської імперії. Того самого дня отримав охоронний лист для виїзду з дружиною і двома дітьми з Києва управитель справами швейцарського консульства Віктор Ренігер¹⁰⁰². У своєму запиті про надання такого документа він указував на виїзд в Швейцарію і назад, але, очевидно, повертатися не збирався.

Представництва новоутворених держав зберігали надію забезпечити продовження своєї діяльності з метою захисту інтересів співгромадян та організації товарообміну. Зокрема, білоруси поновили спроби започаткування регулярного товарообміну. Білоруська торговельна палата припинила свою діяльність, передавши повноваження та отримані дозволи Білоруському торговельно-економічному бюро¹⁰⁰³. На базі торговельної палати її колишній очільник проф. М.В. Довнар-Запольський пропонував створити науково-економічний інститут¹⁰⁰⁴.

Нова установа мала регулювати відпуск товарів за твердими цінами згідно з нормами, встановленими для українського населення, продаж білоруським споживачам необхідної їм продукції: цукру, борошна, круп, солі, соди тощо; реєстрацію товарів, щодо яких встановлювався вільний торг. Уряд БНР зобов'язувався продовжувати поставки в УНР лісу, скла, сірників, льону, яблук, грибів. Щоб уникнути монопольного характеру діяльності бюро, право контролювати питання товарообміну отримала

---

⁹⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 2.

¹⁰⁰⁰ Дипломатична місія до Голландії // Трибуна. 1918, 17 січня. Ч. 22. С. 2.

¹⁰⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 3.

¹⁰⁰² ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 4.

¹⁰⁰³ ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 96 зв.

¹⁰⁰⁴ Нові білоруські організації // Трибуна. 1919. 4 січня. Ч. 15. С. 3.

змішана українсько-білоруська комісія, яка вперше зібралася 22 грудня 1918 року¹⁰⁰⁵.

Про визнання Національної Ради Латвії тимчасовим представництвом Латвії в УНР та надання їй консульських повноважень у справах громадян Латвії «до організації урядовою дорогою дипломатичних зносин між Україною і Латвією» 23 грудня 1918 року подав клопотання до МЗС УНР Латиський центральний комітет в Україні. Головна ідея клопотання полягала в набутті радою права видавати легітимні посвідчення про належність до громадянства Латвії¹⁰⁰⁶ задля забезпечення від притягнення латишів до військової служби та полегшення їх виїзду на батьківщину в разі потреби.

З проханням про визнання повноважень звернулося до МЗС УНР естонське представництво. Е.Я. Рітсон отримав 30 грудня 1918 року від уряду УНР охоронний лист як представник Естонії в Україні¹⁰⁰⁷. А делегації Кубані (полковник Курагин) та Терці (осавул Долинський) того ж дня вибули з Києва¹⁰⁰⁸. Сприяння щодо вивезення чехословацьких громадян на батьківщину було надано також Комітету громадян Чехословацької Республіки, що виконував консульські функції¹⁰⁰⁹.

4 січня 1919 року В.М. Чехівського відвідав турецький посланник Ахмед Мухтар-бей із запитом щодо призначення українського посла в Стамбул¹⁰¹⁰. Візит турецького посла був не випадковим. Того дня гетьманський посланник М.А. Суковкін, який скомпрометував себе антиукраїнською діяльністю, звернувся до османського зовнішньополітичного відомства з проханням позичити 10 тисяч турецьких лір¹⁰¹¹. З огляду на відсутність підтвердження його повноважень новою владою А. Мухтар-бей дістав доручення з'ясувати позицію Директорії з цього питання. Під час зустрічі він дізнався про очікування прибуття в Стамбул нового посла.

¹⁰⁰⁵ В цей час уряд БНР уже залишив Мінськ і перебував у Вільно, а невдовзі перебрався до Гродно, де до 27 квітня 1919 р. боровся за здобуття незалежності і намагався сформувати військо. 13 січня 1919 р. було сформовано Вищу раду БНР у складі С. Рака-Михайловського, О. Власова, І. Льосика й повідомлено про це уряд Директорії.

¹⁰⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 6–6 зв.

¹⁰⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 6.

¹⁰⁰⁸ *Черячукін А.В.* Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 гг. ... С. 228.

¹⁰⁰⁹ Привітання Симону Петлюрі // Трибуна. 1919, 2 січня. Ч. 13. С. 2.

¹⁰¹⁰ Мухтар-бей у Чехівського // Трибуна. 1919, 4 січня. Ч. 15. С. 3.

¹⁰¹¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 285. Арк. 39.

На посаду представника УНР у Туреччині в Києві обирали особу, здатну обстоювати українську ідею. Ідеальною кандидатурою з огляду ще й на розташування в Стамбулі Вселенського Патріархату став авторитетний громадський діяч, колишній міністр віросповідань УНР, розробник ухваленого Директорією УНР «Закону про Верховну владу в Українській автокефальній православній миротворчій церкві» від 1 січня 1919 року О.Г. Лотоцький. Посольство вирушило до Стамбула 26 січня, а прибуло лише 23 квітня 1919 року¹⁰¹².

Водночас Ахмет Мухтар-бей намагався з'ясувати можливості виїзду свого посольства з Києва. Висловлене під час зустрічі з міністром прохання полягало в наданні двох салон-вагонів для виїзду в Одесу¹⁰¹³. Відповідний запит до Міністерства шляхів УНР зовнішньополітичне відомство скерувало негайно. Невдовзі було оприлюднено рішення уряду про усунення з посади Михайла Суковкіна, як інших гетьманських послів: Федора Штейнгеля, Вячеслава Липинського, Владислава Дашкевича-Горбацького, Костянтина Середина, Миколи Могилянського, Івана Коростовця, Олександра Іваніва, Яна Токаржевського-Карашевича, вважаючи часом звільнення день початку повстання Директорії — 15 листопада 1918 року¹⁰¹⁴.

У Києві продовжували своє існування Комісаріат Азербайджану, генеральне консульство БНР, польське посольство, представник Криму, Зимова станиця Всевеликого Війська Донського та інші іноземні представництва. Білоруська національна рада в Києві впродовж січня двічі висловила протест польському послові з приводу «гвалтовного прилучення до Польщі білоруських країв»¹⁰¹⁵. Проголошення декретом Польської республіки на чолі з Юзефом Підсудським у грудні 1918 року Більського повіту Гродненської і Серпневого повіту Сувальської губерній розділяло територію Білорусі між Польщею і більшовиками. На підконтрольній більшовикам території 1 січня 1919 року було проголошено в Мінську Радянську Соціалістичну Республіку Білорусь, главу уряду БНР Романа Скірмунта (Раман Скірмунт, 1868–1939) визнано ворогом народу¹⁰¹⁶. Офіційне представництво БНР у Києві в цих умовах залишалося поодиноким оплотом білоруської незалежності. Білоруська

¹⁰¹² Там само.

¹⁰¹³ Подорож Мухтар-бея в Одесу // Трибуна. 1919, 6 січня. Ч. 16. С. 2.

¹⁰¹⁴ Усунення дипломатів гетьманського уряду // Трибуна. 1919, 6 січня. Ч. 16. С. 2.

¹⁰¹⁵ Протест білоруської ради // Трибуна. 1919, 29 січня. Ч. 31. С. 3.

¹⁰¹⁶ Див. зокрема: Серед білорусів // Трибуна. 1919, 11 січня. Ч. 18. С. 3.

національна рада порушила перед Директорією питання про створення в Києві Білоруського національного міністерства¹⁰¹⁷.

Представник Всевеликого Війська Донського генерал-лейтенант О.В. Черячукін, прийнявши свідоме рішення залишитися в Києві, передав полковникові Є.М. Коновальцю ноту про те, що Донське Військо завжди мало дружні стосунки з Україною, відтак він має намір залишитися в Києві до отримання інструкцій від свого керівництва. Головну мету своєї діяльності він убачав у захисті козаків та убезпечення від будь-яких самовільних виступів «безвідповідальних елементів», що могли б порушити цю давню дружбу Дону і України. Місцеві газети опублікували оголошення донського представництва про продовження діяльності в Києві посланника Дону О.В. Черячукіна і його прохання до всіх козаків, які не встигли залишити українську столицю, зголошуватися до посольства¹⁰¹⁸. Отаман Зимової станиці звернувся до нової влади з проханням дозволити носити військову форму, яка дозволяла козакам впізнавати в ньому козакам донського генерала і звертатися за допомогою. Начальник Генштабу Головного Отамана військ Директорії О.В. Осецький без заперечень видав документ на право носіння форми і зброї, який, крім того, засвідчував дипломатичні повноваження О.В. Черячукіна¹⁰¹⁹.

Його практичні стосунки з новим урядом розпочалися з організації звільнення арештованих офіцерів, що перебували в приміщенні Педагогічного музею, та виїзду козаків з України. 20 грудня 1918 року О.В. Черячукін мав зустрічі з В.К. Винниченком, С.В. Петлюрою та головою Ради Міністрів УНР і очільником зовнішньополітичного відомства В.М. Чехівським, під час яких отримав чітку відповідь щодо курсу політики Директорії (боротьба з більшовиками та анархією) та ставлення до зайняття Доном українських міст (готові вислати війська для їх звільнення)¹⁰²⁰. 25 грудня доповідь В.М. Чехівського про стосунки з Румунією, Доном і більшовицькою Росією розглянула Рада Міністрів УНР¹⁰²¹. За результатами обговорення доповіді було ухвалено текст нот до румунського та донського урядів. О.В. Черячукін намагався не загострювати ситуацію. В інтерв'ю київським журналістам він наголосив, що

¹⁰¹⁷ Білоруське національне міністерство на Україні // Трибуна. 1918, 12 січня. Ч. 19. С. 3.

¹⁰¹⁸ Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. ... С. 221.

¹⁰¹⁹ Там само. С. 221.

¹⁰²⁰ Там само. С. 224.

¹⁰²¹ Нота українського уряду до Румунії // Трибуна. 1918, 28 грудня. Ч. 9. С. 2.

ніхто не має права втручатися у внутрішні справи Всевеликого Війська Донського, як Дон не втручається у внутрішні справи УНР, спростував чутки про намір Дону воювати з Україною і констатував, що в українсько-донських відносинах нічого не змінилося¹⁰²².

На підтвердження прагнення налагодити торговельні відносини О.В. Черячукін 26 грудня 1918 року відвідав В.М. Чехівського для обговорення питання про продовження роботи з підготовки торговельного договору між УНР і Всевеликим Військом Донським¹⁰²³. А зустрічний візит 28 грудня 1918 року В.М. Чехівського до донського представника не став візитом ввічливості: очільник українського зовнішньополітичного відомства особисто вручив О.В. Черячукіну ноту-протест проти зайняття донськими військами Луганська, Дебальцева і Маріуполя «для охорони видобування вугілля», що супроводжувалося порушенням прав робітників і численними розстрілами в Луганську і Юзівці (нині — Донецьк), та затримання на станції Авдіївка 690 вагонів вугілля, призначеного для транспортування в Україну, й вивезення його на Дон. Директорія висувала вимогу негайно вивести війська з території України, наголошуючи, що має достатньо військової сили для захисту української території¹⁰²⁴.

В ноті-відповіді О.В. Черячукін обмежився поясненням причин захоплення донськими військами української території. Він зауважував, що війська введено за розпорядженням Донського Отамана зі стратегічних міркувань захисту Дону від більшовиків за погодженням із гетьманом П.П. Скоропадським, та спростував чутки про просування донських військ в бік Києва з метою підтримки гетьманського уряду¹⁰²⁵. Згаданий О.В. Черячукіним наказ зобов'язував донські війська зайняти Дебальцеве, Юзівку, Маріуполь і Біловодськ, забезпечити безперебійну роботу на Луганській патронній фабриці, в Дебальцівських залізничних майстернях, гірничій індустрії Юзівки та верфях Маріуполя¹⁰²⁶. З метою «забезпечити спокій» запроваджувалося правило: «за одного вбитого козака десять страт». Іншим наказом від 25 грудня 1918 року П.М. Краснов включив окуповані донцями території до складу Всевеликого Війська Донського — «тимчасово, до відновлення порядку в Україні»¹⁰²⁷.

¹⁰²² Україна і Дін // Трибуна. 1918, 27 грудня. Ч. 8. С. 2.

¹⁰²³ Там само.

¹⁰²⁴ Нота українського уряду правительства Дону // Трибуна. 1918, 28 грудня. Ч. 9. С. 1.

¹⁰²⁵ Одвітна нота з Дону // Трибуна. 1918, 29 грудня. Ч. 10. С. 1.

¹⁰²⁶ Див.: *Бондаренко Д.Я.* Гетман П.П. Скоропадский и атаман П.Н. Краснов...

¹⁰²⁷ Там само.

Через день після отримання зовнішньополітичним відомством нотифікації донський представник дізнався про припинення видавання йому грошей в банках, з огляду те що видані П.П. Скоропадським кошти на підтримку Дону є власністю Українського народу. Бензин, наданий для потреб посольства, було реквізовано, посольську охорону обеззброєно та затримано донський потяг-шпиталь¹⁰²⁸. О.В. Черячукін висловив протест і звернувся до уряду Директорії з вимогою повернути реквізований бензин, зняти заборону на отримання коштів у сумі 10 млн. карб. і випустити з території УНР належний Дону шпитальний потяг¹⁰²⁹. Рішенням Ради Народних Міністрів УНР від 2 січня 1919 року шпитальний потяг (за винятком завантажених до нього речей, що не належать шпиталю) було повернуто Дону, знято реквізицію на бензин, надано можливість донському посольству зноситися зі своїм урядом через дипломатичних кур'єрів. Водночас було вирішено відправити на Дон делегацію Директорії, а питання про гроші відкласти до отримання інформації від міністерства фінансів¹⁰³⁰.

В.М. Чехівський висунув пропозицію створити при МЗС УНР комісію з представників міністерств торгу і промисловості, шляхів, закордонних справ, юстиції і військового для перегляду договору з Доном¹⁰³¹. Наступного дня РНМ УНР повернулася до розгляду питання про «вимагання» О.В. Черячукінім 10 млн карб.¹⁰³² й ухвалила передати розгляд питання міністру торгу і промисловості для вирішення одночасно зі справою щодо вугілля України, яке затримується Доном¹⁰³³. Затримання вагонів з вугіллям спричинила переговори про надання дозволу на виїзд із Києва двох вагонів-шпиталів. Попри обґрунтовану державну позицію щодо конфіскованих грошей, їх також було повернуто.

Директорія не лише демонструвала лояльність до більшості іноземних представництв, але й надавала фінансові позики за їхніми вмотивованими зверненнями. Так, на прохання Чорногорського комітету з надання допомоги біженцям Рада Народних Міністрів УНР 2 січня 1919 року асигнувала кошти на субсидії по кількості біженців для евакуації біженців-чорногорців на батьківщину¹⁰³⁴.

За доповіддю міністра фінансів 10 січня 1919 року рішенням Ради Народних Міністрів УНР було виділено безвідсоткову позичку з коштів

¹⁰²⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1.

¹⁰²⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів УНР... Т. 1. С. 142.

¹⁰³⁰ Там само.

¹⁰³¹ Там само. С. 142–143.

¹⁰³² Там само. С. 149.

¹⁰³³ Там само.

¹⁰³⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів УНР... Т. 1. ... С. 143.

Державної скарбниці у розмірі 500 000 карб. на три місяці уповноваженому в справах Грузії, причому 100 000 — карбованцями, а 400 000 — керенками¹⁰³⁵. Ці кошти мали повернутися дипломатичному представництву УНР, створеному 26 січня 1919 року¹⁰³⁶. Надзвичайну дипломатичну місію УНР на Кавказі з місцем осідку в Тифлісі очолив уродженець Підляшшя, білорус за походженням І.Г. Красковський¹⁰³⁷. Право розпоряджатися коштами української позики давав лист на ім'я І.Г. Красковського за підписом голови Директорії УНР В.К. Винниченка з дорученням отримати від грузинського уряду 500 000 рублів¹⁰³⁸. Очільник грузинського представництва В.В. Тевзая підтвердив отримання коштів грузинською стороною і висловив зі свого боку клопотання перед грузинським урядом про повернення відповідної суми українському колезі. Вказані кошти мали залишитися в розпорядженні І.Г. Красковського для використання з метою підтримки українських установ і матеріальної допомоги українським громадянам¹⁰³⁹.

Втім підписання договору стало підставою для виїзду М.І. Скобелева з Києва. Як фінансовий радник грузинської місії він отримав повноваження Міністерства торгу і промисловості на купівлю нафтових продуктів за кордоном. Разом із інженером Олександром Адіасевичем він виїхав до Одеси, щоб далі рухатися на Кавказ. За офіційною версією вони їхали з метою виконання договору, укладеного між Україною і Грузією, щодо організації транспортування закуплених міністерством в Баку нафтових продуктів Закавказькою залізницею і Закавказьким трубопроводом. Для проїзду М.І. Скобелева і кількох спеціалістів з товарообміну МЗС УНР подало 1 січня 1919 року клопотання про надання одного класного вагону¹⁰⁴⁰.

В свою чергу міністерство просило допомоги грузинської місії в справі розшуку майна та архівів, зібраних діловодом гетьманського Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва Головного управління мистецтв і національної культури Г.Я. Стеллецьким як керівником вій-

¹⁰³⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів УНР... Т. 1. ... С. 170; ЦДАВО України. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 45

¹⁰³⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 3. Спр. 49. Арк. 42.

¹⁰³⁷ Див.: *Матяш І.Б.* Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі (1919–1921 рр.) // Український історичний журнал. 2018, № 1 (538). С. 72–97; *Ирина Матяш.* Грузинские представительства в Украине в 1918–1921 годах: между независимым государством и советской республикой // Межкультурные коммуникации. 2018. № 30. С. 95–104.

¹⁰³⁸ Центральний державний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 2.

¹⁰³⁹ Там само.

¹⁰⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 3.

ськово-археологічної наукової експедиції в завойованих Османською імперією країнах. Через наступ більшовиків йому не вдалося вивезти з Тифлісу виявлені щоденники, документи та артефакти. Щодо цього питання голова відділу М.Ф. Біляшівський звернувся ще до МЗС Української Держави, але спроби вирішити його було здійснено вже з приходом до влади Директорії. Йшлося про здобуття охоронної грамоти для цього зібрання з огляду на наукову цінність матеріалів¹⁰⁴¹. Передбачалося, що документи мають зберігатися в помешканні співробітника експедиції Ф.В. Постникова, на розі Троїцької й Графської вулиць¹⁰⁴².

Невдовзі розпочався виїзд з Києва іноземних представництв. 12 січня 1919 року залишив посаду генеральний консул БНР Г.Ф. Базаревич і виїхав до Одеси¹⁰⁴³. До призначення нового консула виконання його обов'язків було покладено на представника білоруського уряду О.І. Цвікевича. Водночас Білоруська національна рада в Україні знову порушила перед Директорією питання про створення Білоруського національного міністерства в УНР¹⁰⁴⁴.

Тим самим потягом, що й білоруський консул, вирушили до Одеси, щоб звідти морем потрапити до Стамбула, співробітники Посольства Османської імперії з родинами. Турецьким дипломатам було надано чотири вагони: один першого класу, два другого класу і один багажний. Збереглися відомості, що в свої вагони вони за певну плату взяли багато заможних київських родин. Цей прецедент спричинив численні звернення іноземних підданих і росіян, котрі просили видати їх за іноземців, до інших представництв із проханням допомогти виїхати з Києва, на який насувалися більшовики.

Того ж дня з охоронними листами УНР у напрямку Одеси мали вирушити як дипломатичні кур'єри Італійського королівського консульства в Києві Еджиціо Дассіні, Анджело Манджюні та Борис Щукин¹⁰⁴⁵. Кількісне збільшення кур'єрів пояснювалося насамперед бажанням мешканців Києва якомога швидше виїхати з міста. Однак запитуваних вагонів не вистачало. Італійське консульство подало кілька повторних запитів, у кожному з яких зменшувалася кількість потрібних вагонів для виїзду співробітників консульства, членів італійської громади в Києві та біженців. Не мало позитивної відповіді й прохання про військову охо-

¹⁰⁴¹ Там само. Арк. 7.

¹⁰⁴² Там само. Арк. 12.

¹⁰⁴³ Уступлення білоруського консула // Трибуна. 1918, 12 січня. Ч. 19. С. 3.

¹⁰⁴⁴ Білоруське національне міністерство на Україні // Трибуна. 1918, 12 січня. Ч. 19. С. 3.

¹⁰⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 4, 5, 6.

рону вагонів, у яких планували їхати італійці й серби. Отримана в департаменті чужоземних справ МЗС УНР на цей запит від начальника штабу осадного корпусу відповідь була лаконічною: «В корпусі немає стрільців для охорони потягів крапка підотаман Мельник»¹⁰⁴⁶. Листування тривало майже до кінця місяця.

15 січня з прощальним візитом відвідав В.М. Чехівського представник Австро-Угорщини князь Еміль Фюрстенберг¹⁰⁴⁷. Наступного дня міністр мав розмову з фінським послом Германом Гуммерусом та перським генеральним консулом Ісаакієм Вітенбергом¹⁰⁴⁸. Збирався залишити Київ через повну відірваність від Кримського крайового уряду, а відтак — відсутність можливості проводити будь-які переговори, — тимчасовий представник Криму Г.І. Еджубов¹⁰⁴⁹. МЗС УНР видало йому посвідчення на проїзд до Криму і назад та забезпечило виділення Міністерством шляхів УНР класного вагона для виїзду підданих Криму та їхніх родин¹⁰⁵⁰.

У цей час Київ залишали останні німецькі ешелони, востаннє проходячи вулицями Києва в повному похідному порядку¹⁰⁵¹. «Дивно й сумно було бачити ці залишки могутньої армії, — зауважував Герман Гуммерус, — яка ще два місяці тому мала безумовну владу в цій великій країні»¹⁰⁵². Відповідно зменшувався й штат німецького дипломатичного представництва. До Берліна виїхала частина співробітників посольства на чолі з графом Г. Берхемом¹⁰⁵³. Як згадував Д.І. Донцов, його речі — «маса валізок і скринь» — були спаковані ще 23 грудня 1918 року, але через «затримку транспорту»¹⁰⁵⁴ виїзд було відкладено. Свої обов'язки він передав консульському секретареві Маркману. 18 січня 1919 року Рада Народних Міністрів УНР ухвалила рішення про виплату німецькому та австро-угорському спільному господарському відділу 750 000 карб і німецькому посольству у Києві 200 000 франків відшкодування за пограбовані на станції Здолбунів речі, що належали відділу і посольству¹⁰⁵⁵. Інциденти на залізниці не були поодинокими. Так, данський генеральний

¹⁰⁴⁶ Там само. Арк. 15.

¹⁰⁴⁷ Посол князь Фюрстенберг у В. Чеховського // Трибуна. 1919, 16 січня. Ч. 21. С. 3.

¹⁰⁴⁸ У В. Чеховського // Трибуна. 1919, 16 січня. Ч. 21. С. 3.

¹⁰⁴⁹ Від'їзд Єджубова // Там само.

¹⁰⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 10, 16

¹⁰⁵¹ Евакуация немецких войск // Одесские новости. 1919, 28 (15) января. № 10901.

С. 3

¹⁰⁵² Гуммерус Герман. Україна в переломні часи. С. 163.

¹⁰⁵³ Евакуация німецького війська // Трибуна. 1919, 14 січня. Ч. 20. С. 3.

¹⁰⁵⁴ Донцов Д.І. Рік 1918, Київ... С. 124.

¹⁰⁵⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів УНР... Т. 1. ... С. 199.

консул отримав заяву комісара залізничного вузла про таємниче зникнення в харківському потязі двадцятисемирічного аташе данського посольства Генінга Келлера. 11 січня 1919 року він виїхав із Києва потягом № 4 через станцію Гребінки до Харкова з важливими документами і великою сумою (250 тисяч рублів) готівкою. Оскільки з Харкова на запит консульства повідомили, що аташе не прибув, вважали, що його вбили з метою грабунку, хоч не виключалася можливість, що він став випадковою жертвою якихось подій. Консульство повідомило про трагедію данський королівський уряд¹⁰⁵⁶.

Разом із рішенням про відшкодування збитків німців Рада Народних Міністрів УНР розглянула 18 січня 1919 року і питання про надання позички в розмірі 4 млн. карбованців білоруському уряду на його прохання. Вирішили передати справу на попередній розгляд міністрів фінансів та військових справ для внесення «зі своїми міркуваннями до Ради Міністрів»¹⁰⁵⁷. Позитивне рішення щодо цього питання було прийнято лише 23 січня 1919 року за доповіддю міністра фінансів: 4 млн. карб було асигновано як безвідсоткову позику уряду БНР¹⁰⁵⁸.

Передавши захист інтересів козаків, які залишалися в Києві, данському консулові, готувався до виїзду з Києва О.В. Черячукин. 21 січня 1919 року він попрощався з представниками уряду і особисто — з С.В. Петлюрою. Того ж дня відповідно до телеграми з грифом «негайно» розпочалася організація «окремої валки» вагонів для перевезення французьких, англійських, американських та китайських громадян до Одеси. До них долучалися й грецькі піддані разом із братом П.П. Гріпарі — колишнім грецьким консулом у Севастополі М.П. Гріпарі — та його родиною¹⁰⁵⁹. Ці іноземні представництва та громадяни вирушили до портового міста в п'ятницю 24 січня 1919 року, після урочистостей на честь злуки УНР і ЗУНР¹⁰⁶⁰.

Вони відбулися 22 січня 1919 року. Усі іноземні представники отримали офіційне запрошення до участі в святі й перепустки для входу на Софійський майдан¹⁰⁶¹. Серед запрошених був іноземний представник, повноваження якого Директорія визнала останнім. 20 січня 1919 року

¹⁰⁵⁶ Исчезновение аташе датского посольства // Одесский листок. 1918, 4 февраля. № 25. С. 4.

¹⁰⁵⁷ Директорія, Рада Народних Міністрів УНР... Т. 1. ... С. 197.

¹⁰⁵⁸ Там само. С. 209.

¹⁰⁵⁹ Див.: *Даниленко В.М., Миронець Н.І.* Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка, 2006. С. 43–44, 48–49.

¹⁰⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 2200. Оп. 1. Спр. 224. Арк. 39.

¹⁰⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 26.

Київський губернський комісар отримав від МЗС УНР інформацію про «призначення генеральним консулом Голландії в Києві д-ра Т. Фоккера»¹⁰⁶². «Це урочисте оголошення не принесло вагомої користі і незабаром було усіма забуто», — написав згодом у спогадах О.В. Черячукін¹⁰⁶³. Проте його особисті враження помітно відрізнялися від загального піднесення і державної оцінки подій. Відповідно до Закону УНР № 82¹⁰⁶⁴ встановлювалося щорічне відзначення дня проголошення самостійності України 22 січня. Підписи під цим державним актом поставили Голова Ради Народних Міністрів УНР В.М. Чехівський і міністр освіти І.І. Огієнко, 24 січня 1919 року закон затвердив Голова Директорії УНР В.К. Винниченко¹⁰⁶⁵.

І.І. Огієнко відповідав також і за організацію урочистостей. Безпосередньо організацією свята займався режисер М.К. Садовський¹⁰⁶⁶. Представники дипломатичного корпусу на урочисто прикрашеному національними прапорами і старовинними гербами Наддніпрянської України і Галичини Софійському майдані з'явилися разом із делегатами Трудового Конгресу, членами Директорії, посланцями ЗУНР та міністрами опівдні. Єднання всієї України засвідчували герби різних губерній, встановлені на площі¹⁰⁶⁷. Після урочистого проголошення Акту злуки і молебню відбулися парад українського війська та маніфестація Володимирською вулицею до Оперного театру. Увечері за участі дипломатичного корпусу відбувся святковий банкет в Українському клубі. Наступного дня Трудовий Конгрес ратифікував Акт злуки.

Та вже за кілька днів через наступ Червоної армії розпочалася евакуація з Києва урядових установ та іноземних представництв. 27 січня МЗС УНР повідомило іноземних представників про загострення воєнної ситуації і неможливість гарантувати їм безпеку. Іноземні представництва переважно скористалися можливістю організованого виїзду до Вінниці разом із українським урядом.

Посол Фінляндії Герман Гуммерус залишив будинок посольства на вулиці Левашовській, 12 на київського підприємця Мозера та видав йому

¹⁰⁶² Там само. Арк. 6.

¹⁰⁶³ Черячукін А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 гг. ... С. 229.

¹⁰⁶⁴ Закон про встановлення святкування 22 січня як дня проголошення самостійності України // Вісник Державних законів для всіх земель УНР. 1919. Вип. 6. С. 3.

¹⁰⁶⁵ Там само.

¹⁰⁶⁶ Див.: Тимченко Р.В. Відносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 — квітень 1920 рр.). К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. С. 138–139.

¹⁰⁶⁷ День 22 січня 1919 року // Літопис «Червоної калини». 1937. Ч. 1, січень. С. 3.

документ про повноваження захищати права фінських громадян¹⁰⁶⁸. У спогадах посла не названо ім'я цього підприємця, однак можна припустити, що це був норвезький консул Віктор Мозерт, який мав підстави завдяки своєму досвіду взяти на себе обов'язки щодо захисту інтересів підданих Фінляндії. Обов'язки голови Посольства Г. Гуммерус передав полковникові Готтфрідові Йогансену, який мав із архівом вирушити до Вінниці¹⁰⁶⁹. Через кілька днів фінський посол повернувся до Гельсінкі, однак формальне існування посольства Фінляндії в УНР деякий час тривало. Воно було офіційно ліквідовано лише 2 жовтня 1921 року¹⁰⁷⁰. Утім, як наголошував Г. Гуммерус, «фінський уряд ніколи не відкликав формально його призначення послом в Україні, навіть тоді, коли його вислано послом до Італії»¹⁰⁷¹.

27 січня виїхав із Києва на Одесу в супроводі поручника С.С. Кравченка та одного козака О.В. Черячукін. Наступного дня залишений ним при Директорії секретар посольства вирушив із іншими іноземними дипломатами до Вінниці. 30 січня О.В. Черячукін прибув до Одеси, а звідти на початку квітня 1919 року — до Варшави, де представляв Дон перед польським урядом¹⁰⁷².

Дипломатичний потяг вирушив 28 січня 1919 року через Козятин до Вінниці. Під час подорожі, як згадував Г. Гуммерус, австро-угорський представник «франт принц Фюрстенберг був невтішний від того, що йому довелося з'явитися перед жінками неголеним»¹⁰⁷³. Разом із ними серед жіноцтва їхала дружина І.Д. Шишманова. В Козятині одна частина дипломатичних і консульських представників вирушила до Вінниці, інша — продовжила рух за межі України.

Зранку 2 лютого 1919 року влада остаточно вирішила здати Київ з метою уникнення кровопролиття¹⁰⁷⁴. На звернення міського голови Є.П. Рябцова, як за доби Центральної Ради, до охорони міста обіцяли долучитися грузинські громадяни. Виконавчий комітет грузинської колонії в Києві ухвалив рішення «принципово не відмовлятися від охорони

¹⁰⁶⁸ Черячукін А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 гг. ... С. 177.

¹⁰⁶⁹ Див.: «Вірю в українську державність...». Відвідини в колишнього фінського посла в Києві, проф. Германа Гуммеруса // Українець у Фінляндії. 1943, 1 жовтня. Ч. 6. С. 2.

¹⁰⁷⁰ Рені Й., Пилипенко В. Вступне слово до українського видання... С. 24

¹⁰⁷¹ «Вірю в українську державність»... С. 2.

¹⁰⁷² Черячукін А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. // Донская Летопись. Белград, 1924. № 3. С. 163, 230–231.

¹⁰⁷³ Гуммерус Г. Україна в переломні часи. С. 180.

¹⁰⁷⁴ Становище Києва // Трибуна. 1919, 4 лютого. С. 4.

й брати участь в охороні міста від розбійничих банд вмісті з робітниками»¹⁰⁷⁵.

Вже у Вінниці 7 лютого 1919 року представники Грузії, Дону, Німеччини, Польщі та Фінляндії провели нараду, за результатами якої ухвалили рішення якнайшвидше залишити територію УНР. У повідомленні про цю ухвалу, переданому Директорії, констатовалася потреба зміни місця перебування представництв, а не розірвання дипломатичних відносин із Україною¹⁰⁷⁶.

Залишався працювати деякий час болгарський посол І.Д. Шишманов. 31 січня 1919 року в місцевій пресі з'явилося повідомлення про виїзд місії Болгарського царства на чолі з послом із Києва і передання захисту інтересів болгарських громадян голландському консулові Т. Фоккеру¹⁰⁷⁷. Майже через місяць 29 лютого 1919 року йому навіть вдалося отримати рішення Директорії УНР про передання для Болгарії 15–20 тисяч тон жита¹⁰⁷⁸. Реалізацію рішення було доручено міністрам продовольчих справ і промисловості, а посол вирушив із Вінниці через Одесу до Софії, куди прибув 26 березня. 1 квітня 1919 року І.Д. Шишманов склав повноваження під час аудієнції у царя Болгарії Бориса¹⁰⁷⁹. Як науковець він співпрацював із українським посольством у Софії щодо видання двотижневика «Українсько-български преглед», де публікувалися наукові статті, актуальна інформація, оригінальні твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки.

Представництво Демократичної Республіки Грузія в Києві припинило свою діяльність в травні 1919 року, а його очільник В.В. Тевзая вирушив через Одесу на батьківщину.

Представники Вірменії М.Х. Ломідзе та О.К. Хазазьян, якому було доручено збереження консульського архіву та нагляд за приміщенням місії, після виїзду основного складу комісаріату залишилися в Києві після захоплення міста більшовиками¹⁰⁸⁰.

Питання про відносини з іншими державами зберігало актуальність для Директорії, попри її вимушене перебування у Вінниці, Рівному, Кам'янці-Подільському. Не втрачаючи сподівання відвоювати столицю,

---

¹⁰⁷⁵ Участь грузинських громадян у охороні міста // Трибуна. 1919, 4 лютого. Ч. 36. С. 4.

¹⁰⁷⁶ *Нагаєвський І.* Історія Української держави в двадцятому столітті. С. 281–282.

¹⁰⁷⁷ Від'їзд болгарських місії // Трибуна. 1919, 31 січня. Ч. 33. С. 4.

¹⁰⁷⁸ Директорія, Рада Народних міністрів УНР... С. 125.

¹⁰⁷⁹ *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. ... С. 22.

¹⁰⁸⁰ [*Семко-Козачук С.*]. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції... С. 288.

Рада Народних Міністрів УНР обговорила 7 червня 1919 року можливість залучення іноземної допомоги до військового вишколу українських вояків. Впевненості в можливості повернення українського уряду в столицю додавали успіхи Армії УНР, яка, уклавши 24 травня 1919 року перемир'я з поляками, звільнила від більшовиків південно-західне Поділля. Наголошувалося, що будь-які переговори з місіями чи агентами іноземних держав мають вестися лише під наглядом МЗС УНР. Однак постанова не була ухвалена «як передчасна і така, що потребує більш докладного обговорення» за зауваженнями міністра охорони здоров'я та заступника голови Ради Народних Міністрів УНР Дмитра Одрини і міністра преси і пропаганди Теофана Черкаського¹⁰⁸¹.

Найдовше зберегли стосунки з українською стороною представники БНР, які не полишали наміру отримати від українців грошову позику. 17 листопада 1919 року О.І. Цвікевич вже у ранзі Надзвичайного і Повноважного Посла БНР в Україні отримав від Голови РНМ БНР і міністра закордонних справ Антона Луцкевича повноваження на клопотання перед українським урядом про позику в 50 млн карбованців зі строком виплат впродовж п'яти років¹⁰⁸². Напередодні О.І. Цвікевич особисто звернувся до уряду Директорії з проханням про надання позики в сумі 20 млн «нештемпельованих крон» для «поширення і зміцнення державно-національної праці, як на Батьківщині, так і за кордоном і на підтримку усіх національно-політичних партій і громадянських установ на Білорусі»¹⁰⁸³. Віза міністра закордонних справ А.М. Левицького засвідчувала готовність підтримати братню державу: «Виготовити відповідний законопроект для внесення в Раду»¹⁰⁸⁴.

7 січня 1920 року повноважний представник уряду БНР у Берліні Берноу звернувся до українського колеги з повідомленням про те, що українську ноту № 2511 доведено до відома білоруського уряду, і наголосив, що білоруський народ зобов'язаний українському, який у найцінніші для Білорусі хвилини надав щиру і безкорисну допомогу — моральну і матеріальну. Які б сили не стали на дорозі України і Білорусі, вони визволяться від «різних фарб» непрошених окупантів і реалізують своє святе право бути господарями на своїй рідній землі¹⁰⁸⁵.

¹⁰⁸¹ Директорія, Рада Народних Міністрів УНР... Т. 1. ... С. 402.

¹⁰⁸² ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 301. Арк. 1.

¹⁰⁸³ Там само. Арк. 2.

¹⁰⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 301. Арк. 2.

¹⁰⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 3616. Оп. 12. Спр. 14. Арк. 64.

24 вересня 1920 року із Риги¹⁰⁸⁶ після спілкування з главою Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Латвії Володимиром Кедровським, який був членом делегації УНР у Четвертій конференції Балтійських держав (6 серпня — 6 вересня 1920 року)¹⁰⁸⁷, та вересневих перемог об'єднаної української і польської армії над більшовиками (зокрема, в битві на Німані), уряд БНР надіслав вітання з перемогами українського війська Симону Петлюрі, висловив надію на найтіснішу дружбу та взаємопідтримку і повідомив про прибуття О.І. Цвікевича в ранзі уповноваженого міністра до місця осідку українського уряду¹⁰⁸⁸. Останні контакти офіційних білоруських представників з урядом УНР зафіксовані в жовтні 1920 року. Головний Отаман військ УНР С.В. Петлюра із запізненням особисто подякував 28 жовтня телеграмою Голову Ради БНР Петра Кречевського, як за привітання з перемогою, так і за «щирю готовність допомогти в нашій справі»¹⁰⁸⁹. У свою чергу міністр закордонних справ УНР А.В. Ніковський підтвердив готовність прийняти пропозицію БНР «щодо нав'язання тісного порозуміння між Білорусією і Україною» та офіційно зустріти в ставці в м. Тарнові О.І. Цвікевича як посла БНР і обговорити з ним «біжучі й пекучі питання першорядної ваги для обох урядів»¹⁰⁹⁰. Проте і в цій ситуації офіційне визнання не відбулося. Тоді обидві сторони, вимушені залишити рідну землю, ще не знали, що битва на Німані стане останньою великою перемогою української і польської армії в радянсько-польській війні 1920 року.

* * *

Таким чином упродовж короткого терміну діяльності Директорії в Києві (менше двох місяців) зберегли свої функції представництва Німецької імперії, Австро-Угорської імперії, Болгарського Царства,

¹⁰⁸⁶ Уряд БНР переніс туди свою діяльність у вересні 1920 р. Див.: Беларуская Народная Рэспубліка — крок да незалежнасці: до 100-годдзя абвяшчэння: гістарычны нарыс / А.А. Каваленя [і інш.]; Нацыянальная акадэмія навук, Інстытут гісторыі. Мінск: Беларуская навука, 2018. С. 123

¹⁰⁸⁷ Конференція за участі представників Литовської Республіки, Латвійської Республіки, Естонської Республіки, Фінляндської Республіки, II Польської Республіки та УНР, під час якої розглядалося питання про створення Балто-Чорноморського союзу. Політичну конвенцію за підсумком конференції від УНР підписали О. Саліковський та В. Кедровський. Див.: *В.М. Матвієнко*. Балтійські конференції 1919–20 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 1. С. 101–102.

¹⁰⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 301. Арк. 4.

¹⁰⁸⁹ Там само. Спр. 418. Арк. 2.

¹⁰⁹⁰ Там само. Спр. 301. Арк. 5; Спр. 448. Арк. 1.

Туреччини, Фінляндії, Франції, Великої Британії, Швейцарії, Іспанії і Португалії, Бельгії, БНР, Всевеликого Війська Донського, Грузії, Азербайджану, Вірменії, Польщі, Чехословаччини, Латвії; отримали повноваження представники Естонії і Голландії; через голландського консула контактував із владою представник Китаю. Іноземні представники брали активну участь в урочистостях на відзначення перемоги Директорії. Їхня присутність на урочистих заходах була не лише протокольною, а й мала політичне значення: засвідчувала визнання відновленої УНР зарубіжними країнами. Завдання іноземних представників зводилися переважно до захисту життя і майна підданих своїх країн. Вони активно взаємодіяли з цих питань із МЗС УНР. Коли загроза взяття Києва більшовиками стала очевидною, МЗС УНР організувало евакуацію іноземних представництв до місця розташування уряду. Частина представництв евакуювалася самостійно, частина залишилася в Києві. У Вінниці евакуйовані іноземні представництва прийняли консолідоване рішення залишити межі УНР, але без розриву дипломатичних відносин. Найдовше в цей період (до жовтня 1920 року) збереглися офіційні контакти між УНР і БНР. Ніколи офіційно не відкликав свого представника в УНР уряд Фінляндії.

Загалом під час існування Української Держави і відновленої Української Народної Республіки в Києві діяли представництва таких країн: Німецької імперії, Австро-Угорської імперії, Болгарського Царства, Туреччини, Фінляндії, Франції, Великої Британії, Румунії, Греції, Швейцарії, Іспанії і Португалії, Бельгії, Персії, Норвегії, Данії, БНР, Всевеликого Війська Донського, Кубані, Грузії, Азербайджану, Вірменії, Польщі, Чехословаччини, Латвії, Литви, Естонії, Голландії, Китаю.

Під час гетьманського правління кількість іноземних представництв у Києві помітно змінилася. Упродовж існування Української Держави в Києві продовжили діяльність іноземні консули, які працювали в Українській Народній Республіці й залишалися там у квітні 1918 року. Консули нейтральних держав, об'єднані в консульську колегію, намагалися підтримувати один одного і виконувати свою основну в тих умовах місію захисту прав та інтересів підданих своїх країн, які систематично порушувалися. Водночас почало формуватися ще одне об'єднання іноземних представників, а саме представників країн-підписантів Брестського мирного договору, зобов'язання по якому прийняв П.П. Скоропадський. З особливими почестями Гетьман прийняв вірчі грамоти у посланників Німеччини та Австро-Угорщини. Надалі урочистості, якими супроводжувалося прийняття вірчих грамот німецького та австро-угорського представників, поширилися на інші заходи, пов'язані з забезпеченням

взаємодії з іноземними представництвами. Відтак було розроблено церемоніал аудієнції у Глави держави. Основні завдання німецького та австро-угорського посланників полягали в забезпеченні виконання Українською Державою економічних зобов'язань, визначених Брестським мирним договором. Військова допомога швидко набула ознак окупації, що її влучно назвав проф. Р.Я. Пиріг «нетиповою». Гетьманський уряд у своїх рішеннях у сфері зовнішньої політики мав повну залежність від думки представників Німеччини та Австро-Угорщини.

Втручання німецької та австро-угорської влади в роботу інших іноземних консульських установ у Києві склало характерну особливість їх функціонування в цей період. Консульській колегії довелося обстоювати права виселених із Києва іспанського консула Стеліо Василіаді, грецького консула Перикла Гріпарі, французького консула Карла Фішмана. Представники держав Антанти змушені були залишити місто. Проте представництва Франції та Англії функціонували під опікою секретарів консульств.

Дещо інші завдання мали представництва (консульства, делегації, місії), засновані новоутвореними державами. Економічні інтереси превалювали в пріоритетах діяльності генерального консульства БНР, зимової станиці Всевеликого Війська Донського та ін. Переговори про приєднання до Української Держави стали основною метою приїзду в Київ делегації Криму. Ідея об'єднання з Україною обговорювалася представниками Кубані та Білорусі. Військової допомоги від України очікували представництва Всевеликого Війська Донського, Кубані, Грузії, політичного захисту – Вірменії.

Новим типом установи, яка претендувала на виконання консульських функцій стали комісаріати та громадські організації (Комісаріат Азербайджану, Комітет громадян Чехословацької Республіки, Київський естонський комітет, Латиський центральний комітет на Україні та ін.), що займалися реєстрацією підданих своїх країн та організацією їх повернення на батьківщину. Мета реєстрації іноземних підданих полягала не в забезпеченні обліку іноземних підданих, а насамперед в убезпеченні їх від призову до лав української армії. Подібну функцію виконував Союз китайських громадян, посередником якого у взаємодії з українською владою був данський консул.

З приходом до влади Директорії та відновленням Української Народної Республіки практично всі іноземні представництва залишились у Києві. Вони встановили контакт із МЗС УНР і зосередились на гуманітарній місії допомоги співвітчизникам та захисті їхніх прав. Останнім офіційно призначеним Директорією іноземним представником

став генеральний консул Голландії. Загроза захоплення Києва більшовиками в січні 1919 року змусила Директорію вдатися до евакуації іноземних представництв. Частина представництв виїхала під час евакуації, частина залишила Київ самостійно й рушила переважно в напрямку Одеси, частина — залишилася в місті з приходом більшовиків.

**Іноземні представництва в Одесі
та Одеському консульському окрузі
в 1917–1919 роках: місія в умовах
зміни влади**

4. 1. Нецентральні консульські округи:
причини дипломатичної активності
в Одеському консульському окрузі
4. 2. Іноземні представництва в Одесі за доби
Української Центральної Ради і Гетьманату
- 4.3. Влада Добровольчої армії в Одесі (грудень
1918 року — квітень 1919 року) та
іноземні представництва
- 4.4. Становище іноземних консульств у Одесі
під владою більшовиків (квітень–серпень
1919 року)
- 4.5. Повернення білогвардійців до Одеси: зміна
конфігурації консульського корпусу

4.1. Нецентральні консульські округи: причини дипломатичної активності в Одеському консульському окрузі

Окрім столиці Української Народної Республіки та Української Держави — Києва — як офіційного центру зосередження іноземних представництв, упродовж кінця 1917 — початку 1919 років консульські установи зарубіжних країн засновувалися також у деяких інших українських містах. На виконання положень Брестського мирного договору в 1918 року Німецька та Австро-Угорська імперії призначали консулів до Одеси та іншого портового міста, яке належало до Одеського консульського округу, — Миколаєва і промислових центрів: Катеринослава, Харкова, Херсона. Діяльність польських консульств передбачалася, крім Києва, в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Харкові, Катеринославі. Відповідно до розподілу сфер впливу в Україні між Німецькою і Австро-Угорською імперіями Одеса належала до австро-угорської зони, як вся Херсонська, Подільська, Катеринославська губернії та південно-західна частина Волині (по лінії Ковель, Доросіно, Ульяники, Радомисль, Бокуйма Верба, Старокостянтинів)¹. Австро-угорці здійснювали командування військами Німецької та Австро-Угорської імперій і в Миколаєві². Самоорганізоване білоруське консульство в Одесі пробувало започаткувати діяльність своїх агентів у Катеринославі, Херсоні, Миколаєві, Мелітополі. Більшовицька Росія засновувала в Українській Державі на підставі договору про перемир'я, підписаного в Києві 12 червня 1918 року, генеральні консульства Російської Радянської Республіки/РСФРР у Києві та Одесі, консульські агентства в Житомирі, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Полтаві, Харкові. Загалом за кількістю перебування іноземних представництв другим містом після Києва була Одеса.

В цей час, за деякими підрахунками, влада тут змінювалася 19 разів³. Різні сили в багатонаціональному місті вимагали «выслушать мнение и

---

¹ Див.: Військове погодження між Німецьким і Австро-Угорським воєнним командуванням про поділ України на сфери впливу // *Пташинський П.* До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні // Архів Радянської України. 1932. № 1–2, січень–квітень. С. 88–90.

² Там само.

³ *Малахов В.П., Степаненко Б.А.* Одесса, 1900–1920 / Люди... События... Факты... Одесса: Optimum, 2004. С. 427.

волю самої Одессы» щодо вирішення питання, «войдет ли город Одесса в состав автономной Украины», наполягаючи на прямому підпорядкуванні Одеси через її унікальний статус центральному уряду як виразнику «інтересів всієї Росії»⁴. Українська Центральна Рада мала дуже слабку підтримку порівняно з Міською думою, а україномовне населення не мало більшості в місті. Проголошувався то статус «вільного міста», то Одеська Радянська Республіка, то оголошувалося входження до складу УНР⁵, аж до встановлення 6 квітня 1919 року радянської влади й остаточної поразки національних сил. Змагання за владу в Одесі Добровольчої армії і більшовицьких військ призводили іноді до кардинальної зміни становища іноземних представництв. Вони змушені були виконувати свою місію в неймовірно складних умовах і узгоджувати свої перебування в Одесі з кожною новою адміністрацією, то втрачаючи, то повертаючи свої повноваження. Проте, попри напруженість ситуації, чільники УНР розглядали Одесу як можливе «місце постійного урядового осідку» і «тимчасову столицю»⁶, українські морські ворота і «вікно в Європу», маючи яке, Україна могла сподіватися «на скорий приїзд різних місій від чужоземних держав»⁷.

Важливого значення у міжнародних економічних зв'язках це причорноморське місто набуло ще на межі XVIII–XIX ст. У зв'язку з цим 1797 року в Одесі з'явився перший іноземний консульський представник в особі консула Неаполітанського Королівства Вінченцо де Музенги. Неаполітанське генеральне консульство було переведено сюди з Херсона, де розпочало свою діяльність 1787 року на розвиток установлених 1777 року дипломатичних зносин між Неаполітанським Королівством і Російською імперією за часів правління Фердинанда IV та Катерини II⁸. В травні 1799 року В. де Музенгу змінив на посаді віце-консул Неаполітанського двору Гаetano Гульєльмучі. Повноваження віце-консула було підтверджено указом імператора Павла I у жовтні 1800 року⁹. Невдовзі, за часів правління герцога Еммануїла де Рішельє (Армана Еммануєля Софії Септіманії де Віньєро дю Плессі, герцога д'Егільона,

⁴ Одесса и Украина // Одесские новости. 1917, 18 (31) июля. № 10469. С. 4.

⁵ *Вінцовський Т.* Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму // Український історичний журнал. 2013. № 508. С. 80–91.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 311 а. Арк. 24.

⁷ Там само. Арк. 25.

⁸ *Бацак К.Ю.* Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. Київ: Знання України, 2004. С. 177.

⁹ Див.: *Вовчук Л.* Консули Одеси в економічному житті Південної України (XIX — початок XX ст.) // Краєзнавство. 2012. № 2. С. 121.

герцога де Фронсака) — Херсонського військового губернатора, першого одеського градоначальника (1803–1814) й колишнього міністра закордонних справ і прем'єр-міністра Франції, почали працювати австрійське та іспанське консульства. Подальше розширення іноземного консульського представництва пов'язувалося з розвитком одеського порту та зростання ролі Одеси в міжнародних зв'язках Російської імперії.

Миколаїв набув привабливості для іноземних країн поряд із Одесою в другій половині XIX ст. Цьому сприяв інтенсивний розвиток економіки, зростання обсягів зовнішньої торгівлі. Важливу роль у забезпеченні торговельних зв'язків Російської імперії зі світом відігравав Миколаївський порт, відкритий 1862 року для заходу іноземних суден¹⁰. Згодом Миколаїв увійшов до Одеського консульського округу. Сюди призначалися консульські представники в ранзі віце-консулів або консульських агентів, підзвітні генеральним консулам або консулам у Одесі й відповідним відомствам у своїх країнах¹¹.

Першим іноземним консулом у Миколаєві став 1869 року консул Бельгії Тит Ноцзоліні. Його наступника, що працював від квітня 1881 року, — хлібного експортера і члена Миколаївського біржового комітету Івана Давидовича Ерліха¹² містяни обирали навіть до складу Миколаївської міської думи в 1888–1892 роках. Від 1873 року мешкав у Миколаєві грецький консул Іван Пантелеймонович Зигомала, який змінив на посаді грецького консула свого брата — Георгія Пантелеймоновича¹³. 1887 року в Миколаєві почав працювати віце-консул Петро Спиридонович Калогерас¹⁴, 1895 року — віце-консул Великої Британії Генрі Браун Діксон¹⁵. До початку Першої світової війни тут функціонували консульські установи Австро-Угорської імперії, Королівства Бельгія, Бразилії, Великої Британії, Італії, Швеції та Норвегії, Німецької імперії, Франції, Османської імперії, Греції, Королівства Нідерланди, Королівства Данія¹⁶, Королівства Іспанія, Королівства Румунія, Королівства Сербія.

---

¹⁰ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900). Навч. посібник. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. С. 81.

¹¹ Там само. С. 90.

¹² Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского градоначальства на 1902 год. Николаев, 1901. С. 108, 117, 120, 122.

¹³ Держархів Миколаївської обл. Ф. 229. Оп. 4. Спр. 553. Арк. 21 зв.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. 229. Оп. 3. Спр. 50. Арк. 2.

¹⁶ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства... С. 89–91.

В Одесі на той час зосереджувалися 6 генеральних консульств (Австро-Угорської імперії, Італії, Великої Британії, Королівства Румунія, Греції, Персії), 19 консульств (Франції, Королівства Іспанія, Португалії, Швейцарії, Королівства Нідерланди, Королівства Данії, Норвегії, Бельгії, Швеції, США, Османської імперії, Аргентини, Князівства Монако, Республіки Уругвай, Панамської Республіки) та 1 віце-консульство — Бразилії, що розпочали свою діяльність в різний час у цьому важливому портовому місті Російської імперії.

Іноземні консули переважно мали великий досвід роботи й тісні особисті зв'язки з Одесою, часто консульські посади передавалися синам або близьким родичам. Так, у Генеральному консульстві Нідерландів, відкритому в статусі консульства 1840 року, одночасно з консульством Швейцарії, працювала не одна особа з прізвищем Мунц. 10 серпня 1884 року на посаду віце-консула було призначено Івана Васильовича Мунца, а 1894 року він став генеральним консулом. Крім Івана Васильовича, в консульстві працював його брат Людовик Рудольфович. Родинну справу в 1917 році продовжував Вільгельм Арнольдович Мунц, опікуючись водночас інтересами голландських підданих.

Місія Генерального консульства Швейцарії полягала в захисті інтересів швейцарської громади в Одесі та франко-німецьких поселень швейцарців під Одесою — Шабо (Ашабаг) і в Таврії — колонії Цюрих-сталь (Швейцарська, Джейлав). Еміль Венедиктович Вей розпочав роботу в консульській установі ще на початку 1890-х років, спершу як канцлер консульства. 1891 року разом із генеральним консулом Георгієм А. Фрейденрейхом він організовував ювілейні заходи до 600-річчя заснування Швейцарського Союзу.

Виконання обов'язків генерального консула Великої Британії в Одесі на початку 1917 року розпочав виконувати Джон Піктон Багге. Він мав великий життєвий і професійний досвід, розумівся на середовищі, в якому довелося працювати, оскільки від 1903 року перебував на консульській службі, переважно в Російській імперії. Наприкінці 1917 року П. Багге був скерований як офіційний представник Великої Британії до Києва для порозуміння з лідерами УНР щодо їх наміру укласти мир із державами Четверного союзу.

Правами перських підданих в Одесі з часів Російської імперії опікувався Еммануїл Карлович Зааль, німецьких — Адольф Карлович Паллат, норвезьких і данських — Карл Карлович Шульце, шведських — Оскар Михайлович Осберг.

Від 1 травня 1913 року консульство Австро-Угорської імперії очолював консул Йоганн Паумгартнер. До його консульського округу належали місто Одеса та Бесарабська, Херсонська, Таврійська губернії за

винятком Ізмаїльського, Бердянського, Маріупольського округів та Миколаєва і Новоселиці. Віце-консул Ганс Філлунгер прибув до Південної Пальміри роком раніше.

Відкрите ще 1830 року консульство США 1914 року очолив Джон Альфред Рей (John A. Ray). До призначення в Одесу він мав достатній досвід практичної діяльності в цій сфері, працюючи від 1909 року консулом в Омані (Маскат), Венесуелі (Маракайбо) та Англії (Шеф-філд). 1915 року діяльність на посаді віце-консула розпочав Джон А. Ембрі (John A. Embry). Їхня співпраця тривала до закриття консульської установи.

* * *

Таким чином, особливість складу консульських представництв в Одесі полягала в наявності консулів, яких можна назвати «спадковими», тобто таких, що прийняли посаду від свого родича і посідали її тривалий час. Такі консули добре знали інтереси національної громади, що мало важливе значення в багатонаціональному місті. Одеса і Миколаїв відігравали ключову роль у міжнародних контактах Російської імперії як портові міста, здатні забезпечити переміщення великих пасажирських і вантажних потоків. Ця особливість збереглася й з визнанням Одесою влади Центральної Ради. В нових умовах іноземні консули зосередили свою місію на охороні прав та інтересів підданих своїх країн і організації виїзду військовополонених і біженців на батьківщину. В умовах завершення Першої світової війни проблеми, пов'язані з перебуванням іноземців в Одесі, що стала місцем зосередження всіх, хто сподівався повернутися додому або виїхати в еміграцію морським шляхом, помітно загострилися і частіше потребували втручання чи допомоги консулів.

4.2. Іноземні представництва в Одесі за доби Центральної Ради і Гетьманату

Зі створенням Центральної Ради 4 березня 1917 року, як і з оголошенням у Києві Української Народної Республіки Третім універсалом УЦР та Четвертим універсалом УЦР — незалежності УНР 9 січня 1918 року, конфігурація консульського корпусу в Одесі змінювалася досить повільно й переважно з незалежних від державної політики уряду УНР обставин. Зокрема, з огляду на те, що приморське місто жило

практично автономним життям й спершу не відчувало себе українським. Також через неодноразові зміни влади в місті.

Активні дії щодо організації української громади в Одесі¹⁷ та проведення публічних акцій розпочав створений 4 березня 1917 року на чолі з С.П. Шелухиним Український керівничий комітет Одеси. Пропозиції щодо взаємодії задля «тіснішого об'єднання обох народів» діячі комітету отримали від Польського виконавчого комітету та Молдавського комітету¹⁸. З цією метою було створено комісію у складі С.П. Шелухина, В.Г. Боровика, В.О. Голубовича та І.М. Луценка, однак двосторонні контакти так і не знайшли сталого розвитку¹⁹.

З літа 1917 року в місті діяв заснований першим фронтовим та окружним з'їздом Рад центральний виконавчий комітет депутатів рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеської округи (Румчерод), який спершу підтримував Тимчасовий уряд і співпрацював з губернською радою. Про входження до складу УНР в Одесі оголосили в жовтні 1917 року²⁰. Відтак було призначено офіційного представника Центральної Ради — комісара Українського генерального військового комітету при штабі Одеської військової округи, члена УЦР полковника В.М. Поплавка²¹. У своїх звітах та зверненнях до центрального керівництва він наголошував на дуже слабкому зв'язку державних інституцій на місцях із Києвом та відсутність відповідних директив²². А на початку січня 1918 року він подав у відставку через те, що не отримав від Генерального Секретаріату УЦР грошей для заробітної плати працівникам, із якими обіцяв розплатитися в призначений строк. Його відставку прийнято не було²³. Діяльності В.М. Поплавка протистояв Румчерод.

Іноземні консульства представляли особи, які працювали в Одесі ще з часів Російської імперії. Зміни в їх складі зумовлювалися в першій

¹⁷ Див.: *Вінцовський Т.С.* Український керівничий комітет в громадсько-політичному і освітньому житті Одеси (1917 р.) // URL: <http://zif.onu.edu.ua/article/view/File/63038/58446>

¹⁸ Українське слово. 1917. № 6. С. 12.

¹⁹ Див.: *Вінцовський Т.С.* Український керівничий комітет...

²⁰ *Вінцовський Т.* Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму // Український історичний журнал. № 508. 2013. С. 80–91.

²¹ *Осташко Т.С.* Поплавко Віктор Родіонович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па–Прик. С. 421.

²² Українська Центральна Рада. Т. 2. ... С. 66.

²³ Одставка Одеського комісара // Нова Рада. 1918, 6 січня. Ч. 4. С. 3.

половині 1917 року ініціативами країн, представники яких тут були акредитовані, та геополітичними причинами. Так, у середині квітня 1917 року до Одеси приїхав консул Греції Еммануїл Капсамбеллі — представник Елефтеріоса Венізелоса, який у жовтні 1916 року сформував у Салоніках Тимчасовий уряд. Між прихильником Антанти Е. Венізелосом і пронимецьки налаштованим королем Костянтином I стосунки були дуже напружені. Досвідчений дипломат (понад 10 років працював на консульських посадах в різних містах Російської імперії) і авторитетний державний діяч, Е. Капсамбеллі намагався використати свій досвід і знання на користь Греції та її підданам. Однак йому не довелося довго працювати. Висловивши незгоду працювати наперекір програмі грецького вождя Е. Венізелоса, що оголосив у грудні 1916 року на знак неприйняття політики королівського дому війну Центральним державам, Е. Капсамбеллі повідомив про свою відставку, але місто не залишив. Йому на заміну з Афін прислали нового консула — Стеллакиса Занетоса. Драгоман грецького консульства залишився працювати при новому консулі, а канцелярію Е. Капсамбеллі було переведено в інше приміщення.

Тому в Одесі деякий час у 1917 року працювали два грецькі консульства. Кожне з них позиціонувало себе як офіційне представництва Греції: «венізеліське» — на чолі з Е. Капсамбеллі та «королівське» — на чолі з новопризначеним консулом С. Занетосом²⁴. Відповідно в роботі консулів з'явилося застереження щодо реалізації своєї функції захисту інтересів одеських греків: слід було з'ясувати, чи це піддані короля Костянтина, чи греки-венізелісти. Венізеліська грецька інтелігенція діяла значно активніше. За підтримки консула вона розпочала видання тижневика «Анагенісіс» («Відродження»). Перше число часопису вийшло на початку травня й здобуло таку популярність, що наклад довелося видрукувати повторно²⁵. Тоді грецький консул у Петрограді викликав Е. Капсамбеллі для розроблення планів створення нових венізеліських консульств у російських і українських містах²⁶. З'єднання грецьких консульств у Одесі відбулося після зречення короля Костянтина і призначення новим королем Олександром I 16 червня 1917 року Е. Венізелоса прем'єр-міністром Греції. Позиції Е. Капсамбеллі значно зміцніли. МЗС нового уряду відкликала консула С. Занетоса. Е. Капсамбеллі прийняв керівництво об'єднаним консульством, про що невідкладно повідомив начальника Одеського військового округу і генерал-

²⁴ В греческой колонии // Одесские новости. 1917, 12 (25) апреля. № 10389. С. 3.

²⁵ Греческий журнал // Одесские новости. 1917, 3 (16) мая. № 10407. С. 4.

²⁶ Отъезд Э. Капсамбелли // Там само.

губернатора²⁷. Для заміщення посади його заступника з Афін прибув консул 1-го класу А. Заннатос, який мав заступати Е. Капсамбеллі на час його відсутності.

На початку грудня 1917 року відбулася ротація в генеральному консульстві Великої Британії, яке менше року очолював Дж.П. Багге. Скерованого до Києва генерального консула замінив Джон Лауден, що прибув з Москви²⁸.

Зміна в складі консульських представників в Одесі зумовлювалася й геополітичною ситуацією. З таких причин, але в неприйнятний з точки зору міжнародного права спосіб, припинило роботу австро-угорське консульство. 6 серпня 1917 року — в день оголошення Австро-Угорщиною війни Російській імперії — в австро-угорському консульстві відбувся трус. Попри його безрезультатність, представники місцевої влади конфіскували архів консульства та приватне листування, заарештували консула з родиною та віце-консула. Заарештованим офіційно повідомили, що вони можуть залишити країну лише через Владивосток. В особистій історії консульських представників Австро-Угорщини ці події, як і довга дорога додому, закарбувалися важкими спогадами.

Неприємні випадки траплялися також у повсякденному бутті іноземних консулів. Так, на шпальти місцевої преси потрапила інформація про інцидент з американським консулом Дж. Реєм. Його вечірня бесіда з іспанським консулом та співробітником шведського консульства на терасі популярної кав'ярні «Робін» в переддень виборів до Одеської міської думи комісара Одеси, 5 серпня 1917 року²⁹, завершилася при низливим для американського консула випадком.

Захоплений розмовою (а можливо — свідомо), він не підвівся і не зняв капелюха, коли мимо кав'ярні проходила передвиборна процесія з оркестром, який виконував «Марсельезу». Учасник ходи (на думку свідків події, — більшовик) підскочив до консула, ударом збив з його голови капелюха з погрозою «ми скоро будемо стріляти буржуїв, якщо вони не вставатимуть під час виконання «Марсельези»». Інцидент обурив свідків, але Дж. Рей вирішив його ігнорувати³⁰. Він залишив Одесу,

---

²⁷ От канцелярии гл. начальника одесского военного округа и генерал-губернатора // Одесские новости. 1917, 5 (18) мая. № 10485. С. 4.

²⁸ В Английском консульстве // Одесский листок. 1918, Одесский листок. 1918, 4 февраля № 25. С. 3.

²⁹ Див.: *Вінцовський Тарас*. Міська дума Одеси в умовах революційних трансформацій: політичні аспекти діяльності (серпень 1917 — січень 1918 рр.) // *Краєзнавство*. 2015. № 1–2. С. 60–68.

³⁰ Американский дипломат и русское хулиганство // Одесские новости. 1917, 8 (21) августа. № 10487. С. 4.

до того моменту, коли більшовики справді розпочали фізично знищувати іноземних консулів. У своїх останніх звітах він повідомляв про непереконливість спроб революційних комітетів Одеси співпрацювати заради забезпечення порядку та «нормального життя» в місті. До того ж американський віце-консул разом із англійським колегою стали жертвами облави³¹. Сумніви представника США щодо забезпечення владою спокою одеситів підтверджувала телеграма Державному секретарю про порушення українськими військами угоди між революційними комітетами і «анексію Одеси до України 15 листопада». На його думку, в суцільному хаосі (нестача продуктів харчування, «банки закриті, п'яні солдати стріляють на вулицях») майбутнє Одеси залежало від виваженості політики українського уряду в Києві. Відтак його симпатії, хоч як посадова особа, консул намагався їх не виявляти публічно, були не на українському боці.

Неочікувані проблеми для іноземних представництв виникли у зв'язку з новим курсом Румчероду, орієнтованим на підтримку радянської влади. Його проголосив Другий фронтний та окружний з'їзд Рад (23 грудня 1917 року — 5 січня 1918 року). До складу центрального виконавчого комітету (всього 180 осіб) увійшло 70 більшовиків. Головою Румчерода було обрано В.Г. Юдовського, який одночасно став і комісаром з іноземних справ. Уродженець Воронежа, професійний революціонер (з 1906 року — член Тульського комітету РСДРП, 1912 року — один із керівників Луганської більшовицької організації, двічі заарештований), слухач партійної школи в Лонжюмо, В.Г. Юдовський потрапив до Одеси після участі в придушенні в Петербурзі Корнілівського заклоту в складі групи тринадцяти більшовиків у вересні 1917 року. Вже у жовтні він увійшов до складу Одеського обласного комітету РСДРП (б), активно публікувався в партійній пресі. Після з'їзду Румчерод проголосив незгоду з політикою Центральної Ради і, спираючись на збільшовизовані фронтні частини, перебрав владу в Одесі. Швидкий успіх зумовлював прагнення поширити вплив на окуповану румунськими військами Бессарабію. 6 січня 1918 року надзвичайне засідання виконкому Румчероду обговорило питання про оголошення Одеси вільним містом³².

Заручником у цій ситуації стало румунське представництво. Починаючи з весни 1917 року до Одеси активізувалася евакуація значної частини румунської політичної еліти — парламентарів, представників політичних партій, олігархів і членів їх сімей, спровокована вступом

---

³¹ Там само.

³² К объявлению Одессы вольным городом // Одесские новости. 1918, 24 января (8 февраля). № 10621. С. 4.

військ держав-членів Четверного союзу на території Румунії та захопленням влітку 1917 року Бухареста, західної та центральної частин країни німецькими, австро-угорськими та болгарськими військами. Обговорювалася навіть можливість виїзду з Ясс до Одеси короля Фердинанда I, румунського уряду та генерального штабу армії. Відповідною підготовчою роботою, паралельно з захистом інтересів новоприбулих емігрантів, безпосередньо займалися консул Королівства Румунія в Одесі Іон Гречану та співробітники консульської установи. Неформальним центром щоденних зустрічей румунів-емігрантів влітку-восени 1917 року стала кав'ярня «Робін», де вони обговорювали ситуацію на Румунському фронті та в країні, обмінювалися новинами, спілкувалися. За спогадами І. Русу Абрудяну, одного з румунських емігрантів, навіть там потребувалася допомога консулів. Так, завдяки своєчасному втручанням віце-консула Куртовича під час неочікуваного обшуку відвідувачів на предмет виявлення незаконної зброї було убезпечено багато румун³³. Однак румунські представники в Одесі й самі опинилися за ґратами після затримання на початку січні 1918 року посла Румунії в Петрограді. Більшовики поставили румунському уряду ультиматум у зв'язку з тим, що Румунія зупиняла або конфіскувала провізію, призначену для російських військ. Румунська сторона мала претензії зі свого боку, аргументуючи тим, що російські війська отримали зі складів румунської армії через посередництво губернських комісій або безпосередньо від румунських постачальників 70 000 вагонів та не повернули 17 000 з них за документами, підписаними російським урядом, що разом складало приблизно 100 000 вагонів, які російська армія мала повернути Румунії. Відтак вона відкидала звинувачення щодо невідповідного постачання припасами їжі російських військ³⁴. На ситуацію намагався вплинути український уряд. 13 січня 1918 року міністр юстиції М.С. Ткаченко надіслав термінову телеграму комісару Одеси В.Р. Поплавку з вимогою негайно зайнятися звільненням представників Румунії, затриманих в Одесі, розслідувати, хто здійснив затримання, і повідомити про результати³⁵. Однак ефективно вплинути на перебіг подій представник Центральної Ради не мав змоги.

В цей час в Одесі було створено Румунський революційний військовий комітет на чолі з Міхаєм Бужором, який розташувався в при-

---

³³ *Aerudeanu Ion Rusu*. Pacostea Rusească. Note istorice, impresii, documente și scrisori în legătură cu războiul nostru. București: Atelierele grafice SOCEC, 1920. P. 297.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 4.

³⁵ Там само. Арк. 7.

міщенні румунського консульства в Одесі³⁶. 14 лютого 1918 року в одному з одеських готелів було заарештовано колишнього румунського міністра К. Гредіштяну та депутатів Т. Юніану і В. Велсенеску й доставлено до канцелярії комітету³⁷. Румчерод підтримував дії революційного комітету, розглядаючи арешти майна та затримку румунських політичних емігрантів і військових як відповідь на окупацію королівською Румунією території Бессарабії у січні 1918 р. Консульство Королівства Румунія в Одесі виявилось неспроможним справитися із захистом інтересів співвітчизників.

Іноземні консули, стурбовані ситуацією, що складалася з румунськими представниками, звернулися до керівництва Румчероду з вимогою гарантій їх недоторканності. Відповідь вони отримали у вигляді ноти за підписами голови Румчерод у В.Г. Юдовського, голови інтернаціональної секції Терзієва та секретаря Христова³⁸. Її суть зводилася до пропозиції створити змішану комісію в складі делегатів ЦВК Румчероду, представників румунського консульства в Одесі, військової місії та представників інших іноземних консульств, яка виїде для розслідування всіх подій в Бессарабії і на територію фронту³⁹. Після цього представники Румчероду разом із консулами нейтральних країн мали виїхати в ставку румунського уряду для ознайомлення його з протоколами комісії і для ведення офіційних переговорів «від імені Росії» з приводу заняття Бессарабії румунськими військами⁴⁰. Румчерод просив консульську колегію Одеси гарантувати недоторканність цієї комісії і безперешкодність її робіт та довести до відома своїх урядів про те, що до ЦВК Румчероду надійшли і продовжують надходити численні скарги на ворожі дії румунських військ і влади щодо військовослужбовців російської армії та мирного населення Бессарабії. При цьому наголошувалося, що Румчерод вважає заняття Бессарабії румунськими військами за тих обставин, в яких це відбувається, військовою окупацією і попереджає про можливість вжиття заходів для забезпечення інтересів російських громадян. У пресі ширилися чутки з Ясс про можливий наступ Румунії на Одесу, Херсон і Миколаїв⁴¹. Румунське консульство і Румчерод чутки заперечували.

³⁶ URL: <http://home.ssir.org.ro/dorin-dobrincu>

³⁷ *Avrudeanu Ion Rusu*. *Pacostea Rusească*. P. 331.

³⁸ Нота Румчерода и одесские консулы // Одесские новости. 1918. 25 января (5 февраля). № 10622. С. 4.

³⁹ Иностранные консулы и «Румчерод» // Одесские новости. 1918, 23 января (3 февраля). № 10620. С. 1.

⁴⁰ Нота Румчерода и одесские консулы // Одесские новости. 1918. 25 января (5 февраля). № 10622. С. 4.

⁴¹ Звістки про Румунію // Нова Рада. 1918, 14 листопада. № 185. С. 4.

Спробу «підготувати ґрунт для приїзду комісії» здійснила делегація в складі К. Градиштяну, Т. Юніану і Мораю. Отримавши повноваження Румчерода, вони вирушили до румунського кордону і намагалися пробитися в Ясси. Там від кінця 1916 року працював уряд Королівства Румунія, перебував штаб Румунського фронту та розташовувалися акредитовані в Румунії іноземні представництва. Однак у Тирасполі довідалися від коменданта, що через збуджений настрій населення і гарнізону їм небезпечно з'являтися в місті, хоч і з відповідними мандатами. Делегати все-таки вирушили в місто, але не знайшли в жодному готелі вільних місць. Не змогли поселитися вони й за містом, тому (за їхньою версією) повернулися в Одесу⁴².

Консульська колегія для обговорення змісту ноти зібралася 22 січня 1918 року в помешканні найстарішого її представника — італійського генерального консула графа Юліана де Візарта⁴³. Після бурхливої дискусії було вирішено не відправляти нову комісію без попереднього узгодження з румунським урядом, а скерувати своїм посольствам і представникам союзних місій в Яссах телеграму, в якій ознайомити їх із заявою Румчерода і просити з'ясувати шляхом переговорів з румунським урядом його ставлення до пропозиції щодо створення змішаної комісії⁴⁴. Обговорили й питання щодо позиції союзних дипломатів в разі відкриття військових дій на румунському фронті. Вирішили, що Румунія як союзниця держав Антанти не може бути ізольованою. З цього питання висловилися за потребу сконтактувати зі своїми урядами й діяти за їхніми вказівками⁴⁵.

Повідомити зміст ноти міністрам союзних держав у Яссах вирішили через італійську місію. Генеральний консул Італії в Одесі Ю. де Візарт відправив представництву своєї країни в Яссах К. Фасчіотті телеграму, в якій містився текст ноти Центрального виконавчого комітету Румчероду до іноземних консулів з проханням дати відповідь по суті звернення. За результатом цього звернення дуаен консульського копусу Ю. де Візарт, румунський консул І. Гречану, консул США Дж. Рей, французький консул Е. Вотье, завідувач великобританським консульством Дж. Лауден та румунський віце-консул Куртович мали в найкоротший термін відповісти Румчероду.

---

⁴² Возвращение румынской делегации // Одесский листок. 1918. 4 февраля № 25. С. 3.

⁴³ Иностранные консулы и «Румчерод» // Одесские новости. 1918. 23 января (3 февраля). № 10620. С. 1.

⁴⁴ Совещание консулов // Одесский листок. 1918, 23 января (3 февраля). № 15. С. 2.

⁴⁵ Там само.

З метою порозумітися з керівництвом Румчероду представники консульської колегії — Куртович, Ю. де Візарт, М. Цемович і представник румунської військової місії генерал Дивескул — зустрілися з В.Г. Юдовським як комісаром з іноземних справ Румчероду. Віце-консул Куртович висловив стурбованість незрозумілістю ситуації, оскільки не мав інформації про те, що Румунія перебуває в стані війни з Росією. В таких умовах румунські представники втрачали легітимність, потрапляючи в повну залежність від місцевої влади. В.Г. Юдовський запевнив, що арештовувати дипломатів та представників іноземних держав не будуть, однак до підданих Румунії будуть застосовані деякі заходи. Консулам Румчерод планував надати можливість залишити Одесу й убезпечити їх від насилля. Попри таку відвертість Куртович висловив впевненість у тому, що всі непорозуміння можна ліквідувати шляхом контактів з румунською владою.

Італійський консул зробив заяву про те, що радянська влада затримала в Кишиневі 2 млн. рублів, які належали міжнародній змішаній комісії, і запитав, чи можна сподіватися на їх повернення. В зустрічі брав участь член Румчероду Богоразов. Він напередодні ввечері повернувся з Кишинева, відтак мав інформацію про гроші невідомого власника, знайдені в пожежному депо. Впродовж 10 днів за ними ніхто не прийшов. Тоді було створено комісію з представників робітників, солдат і «Сфарул-Церія», гроші поміщено в банк до встановлення власника. В.Г. Юдовський запевнив консула, зважаючи на з'ясовані ним нові обставини, що Румчерод вживатиме всіх заходів щодо їх повернення⁴⁶. З огляду на напруженість ситуації в Одесі консули попросили видати їм охоронні посвідчення. За результатами розмови було вирішено питання про румунсько-російські відносини та про забезпечення безпеки консулів розглянути в надзвичайному порядку президією Румчерода⁴⁷. Натомість на пленарному засіданні Румчероду було розглянуто питання про взаємини з Румунією й ухвалено рішення оголосити Одесу в стані війни з Румунією⁴⁸. Питання про румунських підданих планувалося розглянути на окремому засіданні за участі румунської місії і консульства. Українській раді в Харкові Румчерод відправив повідомлення про те, що влада в Одесі перейшла до рад, і просили прислати представників для узгодження дій.

Невдовзі румунський консул Іон Гречану, передавши захист румунських підданих норвезькому послу, залишив Одесу. Американський і

⁴⁶ В Румчероде // Одесский листок. 1918. 25 января. № 17. С. 3.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Пленарное заседание «Румчерода» // Там само.

французький посли в Росії просили раду народних комісарів відкласти від'їзд румунської місії, але отримали відмову. До того ж норвезькому консулу не було підтверджено повноважень щодо захисту інтересів румунських громадян. Цю місію взяв на себе консул США Дж. Рей⁴⁹. Опівночі 11 січня 1918 року особливим потягом через Торнео румунська місія виїхала за кордон⁵⁰.

Відбулася зміна очільників в італійському генеральному консульстві. Новим генеральним консулом в Одесі в січні 1918 року став посланник і надзвичайний міністр маркіз П'єтро Тамазі дела Торрета (Pietro Tomasi della Torretta, 1873–1962), добре відомий петроградським політичним колам. З осені 1916 року він очолював економічну місію Італії в Петрограді, а з 1917 року – керував посольством Італії в Росії, був повіреним у справах. Цього досвідченого дипломата вважали одним із кращих знавців Росії взагалі і особливо – російсько-італійських економічних відносин⁵¹.

З іншої причини місто залишив у цей час перший офіційний і повноважний представник Сербського королівства в Одесі генеральний консул Марко П. Цемович. Він отримав призначення до складу сербської місії в Мадриді. Його нове призначення сприйняли як підвищення, наближене до посольської посади⁵². Генеральний консул користувався авторитетом серед сербської громади і військ та представників іноземних держав. Дипломатична кар'єра Марка П. Цемовича складалася завдяки особистим здібностям, притаманній йому харизмі та партійним зв'язкам (належав до Радикальної партії Сербії, очолюваної Николою Пашичем). Тривалий час він мешкав у Петрограді як емігрант, і не мав можливості за правління короля Олександра I Оберновича повернутися на батьківщину через конфлікт партійного лідера з династією Оберновичів. Лише після здійсненого офіцерами Белградського гарнізону в травні 1903 року перевороту і вбивства короля та його дружини Драти, М. Цемович повернувся в Белград. Невдовзі Никола Пашич, який в лютому 1904 року обійняв посаду міністра закордонних справ, залучив його до роботи в сфері дипломатії. Так М. Цемович потрапив на посаду віце-консула Королівства Сербія в Салоніки. В 1914 року він подав у відставку і кандидував на місце в скупщині, але розпочалася війна і вибори в парламент були скасовані. Своє ставлення до світової війни, роздуми про її причини і наслідки, розуміння сутності проблем слов'янства, генераль-

⁴⁹ В американском консульстве // Одесские новости. 1918, 7 марта (22 февраля). № 10645. С. 2.

⁵⁰ Отъезд румынской миссии // Одесский листок. 1918. 23 января. № 15. С. 2.

⁵¹ Новый итальянский посланник // Одесский листок. 1918, 25 января. № 16. С. 1.

⁵² Новый сербский консул в Одессе // Одесский листок. 1918. 4 февраля № 25. С. 2.

ний консул висловив у своїх працях під час перебування в Одесі⁵³. Там він активно долучився до організації допомоги сербам та створення сербських добровільних військових частин. Ідея формування в Одесі сербської добровільної роти виникла після закриття єдиного шляху через Дунай між Росією і Сербією у зв'язку зі вступом 15 жовтня 1915 року у війну на боці Німеччини Болгарського царства. Її висловив сербський торговець А. Чиркович і підтримав делегат сербського уряду для закупок продовольства в Росії М. Шайнович⁵⁴. Втілювати намір, який невдовзі набув обрисів створення ширшої військової частини, взявся консул М. Цемович. Уже 19 жовтня 1915 року під час аудієнції у російського царя в Одесі він отримав обіцянку про всебічну допомогу щодо формування сербського війська⁵⁵. До травня 1917 року в Одесі було зібрано корпус, який висунув вимоги про надання йому назви Південнослов'янського і сформулював мету втілити ідеал південнослов'янської єдності в створенні спільної держави⁵⁶. На початку 1918 року М. Цемович змінив на посаді його заступник Іван Міланкович. Він приїхав незадовго до того з Румунії, куди дістався з Будапешту. Тривалий час І. Міланкович виконував обов'язки консула Румунії при сербському посольстві в Австро-Угорщині. Його призначення в Одесу декларувалося як тимчасове.

Про отримання від тимчасово-революційного комітету повноважень на захист інтересів чорногорських громадян, що мешкали в Одесі та околицях, наприкінці січня 1918 року оголосило місцеве чорногорське товариство на чолі з І.П. Ускоковичем⁵⁷. Надання товариству консульських повноважень зумовлювалося насамперед відсутністю в Одесі консульства Чорногорії. Через місцеву пресу чорногорське товариство повідомило співгромадян, що вони перебувають під його захистом, і наголосило на рішучості намірів обстоювати ці права, боронити від посягань на життя і житло, аж «до рострілу тих, хто на це наважиться»⁵⁸. Канцелярія товариства з консульськими повноваженнями розташовувалася на розі Гаванної і Дерibasівської й приймала відвідувачів з 11-ї до

⁵³ *Цемович, Марко П.* Идея мира и международное равноправие. Одесса : тип. Юж.-рус. о-ва печ. дела, 1916. 95 с.; *Його ж.* Современныя славянские проблемы. Петрогадь, 1915. 115 с.

⁵⁴ Див.: *Попович Никола.* Югославянское добровольческое движение в России (1914–1918) // Советское славяноведение. 1987. № 3. С. 18.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. С. 22.

⁵⁷ Консульские полномочия Черногорского общества // Одесские новости. 1918, 24 января (8 февраля). № 10621. С. 4.

⁵⁸ Там само.

12-ї години ранку. Таким чином, Румчерод почав надавати визнання іноземним представникам.

До підтримки дій Румчероду почала схилитися білоруська рада. На одному з її засідань 24 січня 1918 року на пропозицію члена Установчих зборів і Одеської ради робітничих депутатів, залізничного комісара Я.О. Тройчука її члени ухвалили рішення визнати владу рад селянських, солдатських і робітничих депутатів, йти поряд з великоруським і українським пролетаріатом і трудовим селянством, який бореться проти зазіхань капіталістів та імперіалістів на завойовану свободу⁵⁹. При цьому наголошувалося на необхідності входження «неподільної» Білорусі до складу федеративної Росії, організації протестів проти зазіхань Німецької імперії на розділ Білорусі та формулювання вимоги щодо негайного виведення ворожих військ зі всієї окупованої території і влаштування там референдуму. Для реалізації цих планів передбачалося скликання всебілоруського з'їзду всіх трудових і наукових сил Білорусії для розгляду питань і виокремлення крайової влади та формування національно-територіальної білоруської армії⁶⁰.

25 січня 1918 року ЦВК Румчероду оголосив себе верховним органом на Румунському фронті та в Одеській області, скасував наказ комісара УЦР в Одесі В.Р. Поплавка про розформування ряду частин одеського гарнізону і заявив про незаконність втручання у справу демобілізації армії органів УЦР. Готовність виконувати накази ЦВК Румчероду, який перебирав виключне право розформування, реорганізації і формування нових військових одиниць і наказав всім революційним частинам Одеської області залишатись на своїх місцях, виявили чотири сотні 1-го гайдамацького полку, представники 1-ї і 2-ї кулеметної сотні 2-го гайдамацького пластунського куреня, 4-ї, 7-ї і 8-ї сотень пластунського полку.

Про небажання втручатися у внутрішні справи міста та формування суто польських військ наприкінці січні — на початку лютого 1918 року заявив Союз військових поляків, наголошуючи, що поляки вважають себе іноземцями на чужій території і прагнуть лише якнайшвидшого виокремлення з метою організації повернення на батьківщину за першої можливості, щоб відсторонитися від примусової участі у внутрішній боротьбі на «російській території». Участь військових поляків у політичній боротьбі загрожувала їм виключенням із «польської військо-

---

⁵⁹ В белорусской раде // Одесские новости. 1918. 25 января (7 февраля). № 10622. С. 4.

⁶⁰ Там само.

вої родини»⁶¹. Іншу позицію деларувала надіслана з Петрограду комісаром з польських справ при РНК Росії інструкція, яка передбачала створення в Одесі ради польських революційно-демократичних організацій та виборів її керівного органу — польського комісаріату⁶². Такий орган мав би набути консульських повноважень, пов'язаних із урегулюванням питань щодо демобілізації військових, біженців, військовополонених тощо. Рада створювалася з представників усіх соціалістичних партій та біженських, робітничих і солдатських союзів, прихильних до радянської влади. Пряме підпорядкування польського комісаріату центральному комісаріату з польських справ у Петрограді передбачало безпосередній зв'язок з російськими більшовиками⁶³. Польський робітничий союз «Спулня» при цьому висунув вимогу координації діяльності з національних питань безпосередньо з демократичними організаціями в Польщі⁶⁴. За результатами обговорень польський комісаріат було обрано в складі голови — Вонсика (від партії «Левица»), двох помічників: Богушевича (ППС), Бржеляка (СДЦП і Л) та казначея Глинки (СД)⁶⁵.

Після створення польського комісаріату в газетах з'явилися заклики більшовицького головнокомандувача М.В. Криленка до згуртування для спільної з росіянами боротьби, арешту командного складу польського корпусу та здійснення над офіцерами «революційного суду», а у разі спротиву — дозвіл «розстрілювати без суду»⁶⁶. Консульські дії комісаріат розпочав з видавання посвідчень про належність до польського громадянства. Їхню чинність засвідчували підписаи голови комісаріату, секретаря польської ради громадської безпеки та печатка комісаріату⁶⁷. Національні посвідчення видавалися всім полякам і членам польських організацій після сплати мита в розмірі 1 крб. на підставі паспорту, метрики чи іншого посвідчення особи в приміщеннях Польського військового союзу (вул. Петра Великого, буд. № 10), Польського робітничого союзу «Спулня» та в Польському домі (вул. Градоначальниківська, буд. № 1)⁶⁸. Уваги комісаріату потребував також злиденне становище

⁶¹ От союза военных поляков // Одесские новости. 1918, 20 января (2 февраля). № 10618. С. 4.

⁶² Польский комиссариат в Одессе // Одесский листок. 1918, 22 (9) февраля № 29. С. 4.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Польская жизнь // Одесский листок. 1918, 28 (15) февраля. № 34. С. 4.

⁶⁷ Выдача удостоверений польского гражданства // Одесский листок. 1918, 23 (10 февраля). № 30. С. 4.

⁶⁸ Там само.

поляків-біженців. Представники інтелігенції, викинуті за межі батьківщини, не могли знайти собі роботу, щоб прогодуватися, й перебували на межі голодної смерті. Комісаріат разом із союзом біженців через місцеву пресу звертався до всіх небайдужих з проханням допомогти в пошуках роботи для них або просто погодувати біженців⁶⁹. Створена при Союзі віськових поляків Одеського військового округу Польська рада безпеки в складі Ревецького (голови), Зубанича (заступника) та Лисеця (секретаря), членів президії: Ротенугубера (від Союзу віськових поляків), Поплавського і Бернштейна (від Румчероду) мала своїм завданням організацію захисту приватних осіб польського підданства від несанкціонованих обшуків, арештів та інших замахів на власність і життя; формування озброєного караульного полку з числа польських громадян, який надалі за погодженням з революційною владою планувалося застосувати для охорони і патрулювання міста⁷⁰.

В лютому 1918 року наказом № 2 по Одеському гарнізону розпочалося формування ще й грузинського загону⁷¹. До загону пропонувалося вступати грузинам (робітникам, студентам, військовикам), віком від 18 років. Головний комісар обіцяв грузинському представникові А. Бараташвілі охорону майна, особисту безпеку та забезпечення транспортом грузинських підданих для виїзду на батьківщину.

5 лютого 1918 року Румчерод оголосив стан війни з Румунією і мобілізацію загонів, сформованих на добровільних засадах, та транспортної флотилії в Одесі і Тираспольському, Херсонському, Аккерманському, Бендерському і Одеському повітах. 15 лютого 1918 року місцева преса повідомила про приїзд до Одеси французької військової місії при румунському штабі на чолі з генералом Анрі Матіасом Бартело (Henri Mathias Berthelot, 1861–1931), яка залишила Румунію в зв'язку з укладенням сепаратного миру Румунії з Німеччиною⁷².

Для ведення війни потребувалися кошти. За рішенням ЦВК Румчероду було зарештовано найбагатших одеситів з вимогою викупу за 10 млн. карбованців. Гроші зібрали дуже швидко — 4 березня 1918 року

---

⁶⁹ Польская жизнь (нужда беженцев) // Одесский листок. 1918, 8 марта (20 февраля). № 29. С. 2.

⁷⁰ Польская жизнь (местная польская жизнь) // Там само. 13 квітня 1918 р. військовий міністр УНР О.Т. Жуковський наказав розформувати всі польські військові частини в Одесі. Поляки однак не послухалися наказу, на допомогу українцям прийшли австро-угорські війська, що висунули полякам ультиматум щодо роззброєння, і 20 квітня 1918 року польський загін у Одесі було розпущено.

⁷¹ Среди грузин // Одесский листок. 1918, 4 марта (6 февраля) № 25. С. 3.

⁷² Приезд французской миссии // Одесские новости. 1918, 15 (2) февраля. № 10629. С. 2.

заручників випустили. Однак до Одеси вже наближался німецько-австрійські війська. ЦВК Рад Румчероду ухвалив утворити Надзвичайний штаб оборони для приведення у бойову готовність своїх збройних сил та оперативного керівництва обороною міста.

Проте німецькі війська не розраховували на криваві бої. 12 березня 1918 року до Одеси прибула мирна делегація від німецького командування, яка висунула до ЦВК Рад Румчерода вимогу про здачу міста без бою й виклала свій план дій після зайняття міста. Йшлося насамперед про забезпечення населення міста від наслідків бойових дій, оскільки німецькі війська вступали в Одесу виключно для наведення порядку. Німецька влада мала намір співпрацювати з народним представництвом до повного відновлення торговельних відносин між Росією, зокрема Одесою (саме так вони сприймали Одесу), і Німеччиною. Німці не виявляли налаштованості проти рад і більшовиків та декларували готовність їх визнати, якщо ті не заважатимуть наведенню порядку, який мав починатися з роззброєння всіх частин і озброєних осіб⁷³. Охорону міста передбачалося здійснювати спільними силами місцевої влади і німецького командування. До цих вимог долучилася й австрійська делегація, що прибула в Одесу слідом за німецькою. Тривалі переговори з представниками Румчероду не мали успіху. Проти умов німців категорично виступали судові команди: вони не згоджувалися здавати місто без бою. Матроси насамкінець демонстративно залишили засідання. Продовження переговорів втратило сенс. Надвечір делегції залишили місто в супроводі російського загону на чолі з комендантом В.В. Боровським.

Друга мирна делегація в складі трьох офіцерів (полковника Штернберга, лейтенанта Кехера і секретаря Штульца) прибула наступного дня на автомобілі з білим прапором. На розі вулиць Преображенської і Дерибасівської німців зупинив натовп, але спілкувався з ними не агресивно. Проте ад'ютант, який спостерігав за сценою з вікон комендантського управління, забрав парламентарів до управління. Там їх комендант В.В. Боровський оголосив арештованими ніби через відсутність мандатів. Попри зауваження парламентарів, що це є порушенням міжнародного права, їх не звільнили⁷⁴. Делегатів залишили в зачиненому приміщенні, а комендант вирушив у своїх справах. Оскільки ніхто в комендатурі не володів німецькою мовою, «допитати» німецьких делегатів вдалося журналісту «Одесских новостей». Він з'ясував, що три німецькі дивізії (за своїм складом — пруські, не мають жодного українця

---

⁷³ Германско-австрийская мирная делегация // Одесские новости. 1918, 14 (1) марта. № 10647. С. 2

⁷⁴ Там само.

в своєму складі) пропущені через кордон Румунії на Бендери і станцію «Роздільну», інші німецькі дивізії рухаються на Одесу ще двома шляхами і перебувають вже недалеко. Парламентарі наполягали на вимозі донести до керівництва міста інформацію про основне завдання німців — забезпечити окупацію міста з найменшим випробовуванням для місцевого населення. В процесі розмови з'ясувалося, що В.В. Боровський просто втік, поклавши провину за арешт парламентарів на своїх ад'ютантів. Відтак інцидент завершився мирною вечерею. Арештовані добровільно залишилися після звільнення в комендатурі до ранку. Проте після звільнення вони дізналися, що їхній автомобіль викрали матроси, відвезли в порт і завантажили на одне з суден, що виходило у відкрите море. Звернення до міської влади не дало результатів. Представники управи намагалися умовити моряків повернути автомобіль, щоб уникнути міжнародного скандалу у зв'язку з викраденням транспорту мирної іноземної делегації, однак ті вважали його військовим трофеєм, до того ж уже вивезеним з Одеси⁷⁵.

Представники міського управління зі свого боку створили делегацію для переговорів з німцями з метою убезпечення міста від обстрілу та уникнення кривавої трагедії. До її складу увійшли шість гласних міської думи, до них приєдналися п'ять представників робітників, два — ради солдатських депутатів та один — ради селянських депутатів. Об'єднана делегація виїхала до місця розташування німецьких військ німецькими автомобілями з білими прапорами в супроводі кількох міліціонерів. На Тираспольській заставі автомобілі зупинив німецький патруль. Після з'ясування мети поїздки, делегатам надали німецький супровід до місця розташування штабу. Делегати зауважили велику кількість автомобілів (понад 100), і зрозуміли, що німці переважно прибули до Одеси на вантажних автомобілях із Румунії через окуповану румунами Бессарабію, що підтверджувало наявність мирної угоди Німеччини з Румунією, яка пропустила німецькі війська через свою територію⁷⁶. Мета переговорів з боку місцевої влади полягала в коригуванні умов окупації, невідворотність якої була очевидною.

Одеські парламентарі вимагали не розпочинати ніяких переслідувань за політичні злочини, ставили питання про відсутність завойовницької мети у німецьких військ, приймаючи прагнення навести порядок, наголошували на необхідності співпраці німецького командування з місцевою владою щодо охорони міста, непорушності завоювань революції:

---

⁷⁵ История с автомобилем мирной делегации // Одесские новости. 1918, 14 (1) марта. № 10647. С. 2.

⁷⁶ Германско-австрийская мирная делегация // Там само.

свободи слова, друку, інших політичних свобод. Війська, що залишалися в місті для охорони порядку, та органи безпеки мали не роззброюватися, а вояки — носити спеціальні пов'язки. Відновлення безпеки в місті покладалося на місцеве самоуправління, а в частинах міста, окупованих німцями, мали призначатися особливі уповноважені від німецького командування. Флот зобов'язувався не відкривати військових дій за умови, якщо німці забезпечать невторчання в евакуацію плавучих засобів і вихід транспорту, недоторканність особи всім морякам, що перебувають на суші, та виїзду всім морякам, які це захочуть зробити⁷⁷.

За військами мали прибути до Одеси й дипломати, появу яких у причорноморському місті передбачала стаття IV Брестського мирного договору та відновлена відповідно до додаткового договору між УНР і Німеччиною Консульська конвенція між Російською та Німецькою імперіями від 26 листопада 1874 року. Згідно з викладеними в договорі положеннями дипломатичні та консульські зносини між сторонами мали встановлюватися після ратифікації договору відповідними органами країн-підписантів. Проте про призначення офіційних представників німецька та австро-угорська сторони оголосили задовго до завершення процедури ратифікації договору своїми урядами. Відповідно до договору сторонам надавалося право на укладання спеціальних домовленостей з метою забезпечення якомога ширших повноважень консулів⁷⁸. Заснування німецького консульського представництва в Одесі зумовлювалося не лише інтересом імперії до важливого портового міста, але й відновленням відповідно до конвенції діяльності консульства в місті, де були допущені німецькі консули Російською імперією. Та сама підстава поширювалася й на Миколаїв.

Не очікуючи зміни влади в Одесі, з міста виїхали американський консул Дж. Рей⁷⁹ та очільник англійського консульства Дж. Лауден⁸⁰. Разом із британським дипломатом виїхали віце-консул А. Вайт, моряки і члени комісії, прибулої з фронту, що тимчасово перебували в Одесі. Перед від'їздом Дж. Лауден зробив прощальні візити представникам інших країн, які теж готувалися до виїзду. За увесь час існування Одеси це був перший випадок залишення міста британським консулом. Прощатися з ним прийшли представники англійської громади. Охорону інтересів англійських підданих взяв на себе нідерландський консул

---

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені... С. 84–87.

⁷⁹ Союзные консулы в Одессе // Одесские новости. 1918. 12 ноября (30 октября). № 1041. С. 4.

⁸⁰ Отъезд консульств // Одесский листок. 1918, 17 (4) марта. № 46. С. 4.

В.А. Мунц. Під його захистом залишилося й приміщення консульства, де продовжили перебувати секретар і деякі службовці. Представники англійського консульства виїхали через Миколаїв у Херсон, де мали отримати подальші розпорядження⁸¹.

Консул Дж. Рей виїжджав відповідно до термінової телеграфної вказівки американського посольства в Петрограді на початку березня 1918 року⁸². Секретар американського консульства коментував причину від'їзду як насування німецьких військ, хоч у телеграмі причина не вказувалася. Напередодні від'їзду Дж. Рей опинився перед проблемою передачі обов'язків щодо захисту інтересів румунських громадян нейтральному консулові, оскільки норвезький консул, якого Дж. Рей просив це зробити, відмовився від цієї місії. Американських громадян, які потребували його захисту, в Одесі залишалося близько 20 осіб, більшість з яких намагалися з'ясувати в консульстві, чи слід їм залишити місто. Підданам США пояснили, що жінки, на своє бажання, можуть залишатися, а чоловіки мають вирішувати питання про виїзд на свій розсуд⁸³. Захист інтересів американських і румунських підданих зрештою взяв на себе іспанський консул Мендикуті⁸⁴. Дж. Рей виїхав через Керч до Ростова. Після Одеси він продовжив дипломатичну діяльність на Далекому Сході⁸⁵. Інші консули також готувалися до від'їзду⁸⁶. Грецький, італійський і французький консули звернулися за підтримкою до представника УНР. В.Р. Поплавко на той час залишив Одесу, перед вступом австро-німецьких військ евакуювався і Румчерод.

Наприкінці березня 1918 року Верховний штаб кайзерівсько-королівської австро-угорської армії, яка разом із німецькими військами увійшла 13–14 березня 1918 року в Одесу, порушив питання про відновлення роботи консула Австро-Угорщини з включенням його посади до командного складу 4-го армії на правах цивільного комісара⁸⁷.

До міста прибували числення потяги, переповнені австро-німецькими вояками, що зумовлювало проблему їх розташування та харчування. Штаби австрійських і німецьких військ розташувалися в центрі

⁸¹ Там само.

⁸² В американском консульстве // Одесские новости. 1918, 7 марта (22 февраля). № 10645. С. 2.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Американский консул // Одесский листок. 1918, 17(4) марта. № 46. С. 3.

⁸⁵ Союзные консульства в Одессе // Одесские новости. 1918, 12 ноября (30 октября). № 10841. С. 5.

⁸⁶ В иностранных консульствах // Одесские новости. 1918, 7 марта (22 февраля). № 10645. С. 2.

⁸⁷ *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців... С. 314.

міста: на Миколаївському бульварі в першокласних готелях («Лондонський», «Петроградський», «Європейський») та у Воронцовському провулку, де працювали установи Червоного хреста Румунського фронту⁸⁸. По всьому місту за розпорядженням головнокомандувача Р. фон Коша, було розклеєно оголошення німецькою і російською мовами, в яких повідомлялося, що Одеса зайнята німецькими і австро-угорськими військами й пропонувалося населенню зберігати спокій та виконувати розпорядження німецької та австрійської влади, яка діятиме спільно з місцевим самоуправлінням⁸⁹. Німецький штаб одразу розпочав збирання інформації про адреси іноземних консульств ніби з метою надання їй на численні запити іноземців⁹⁰. Щодо розташування вояків німці заявили, що не будуть розташовувати війська, доки казарми не будуть приведені в нормальний санітарний стан. Вони розквартирувалися на заводі «Алмаз», в Румчероді, Воронцовському палаці та інших пристойних будівлях⁹¹. Австрійські війська отримали приміщення на Пушкінській вулиці, в Театральному провулку, на Думській площі. Міська управа запропонувала союзу пекарів здійснити заходи щодо збільшення випікання хліба та порушила питання про потребу запровадити в штаті посаду перекладача для спілкування з представниками німецьких і австрійських військ.

На той час у Південній Пальмірі відновилися спроби отримати статус вільного міста, реалізації ідеї якого завадило повстання більшовиків, розпочате 18 січня 1918 року.⁹² Принциповим моментом у взаєминах німецького та австрійського командування було досягнення домовленості з українськими комісарами міста про статус Одеси: не вільного міста в УНР, а міста самостійної держави⁹³. Це засвідчувала й урядова постанова від 31 березня 1918 року, згідно з якою передбачалося «доручити всім [...] міністерствам довести до відома підлеглим їм установам у м. Одесі, що м. Одеса в управлінні нічим не відрізняється від інших

⁸⁸ Прибытие австро-германских войск // Одесские новости. 1918, 15 (2) марта. № 10648. С. 2.

⁸⁹ Распоряжение генерала Коша // Одесские новости. 1918, 15 (2) марта. № 10648. С. 2.

⁹⁰ Адреса консулов // Одесский листок. 1918. 8 апреля (24 марта). № 63. С. 2.

⁹¹ Прибытие австрийских войск // Одесские новости. 1918. 14 (1) марта. № 10647. С. 2.

⁹² *Вінцовський Т.С.* Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму // Український історичний журнал. 2013. № 1. С. 90.

⁹³ Одесса — украинский город // Одесские новости. 1918, 15 (2) марта. № 10648. С. 2.

губерніяльних городів України»⁹⁴. В другій половині березня відновив роботу Одеський окружний український комісаріат. Його очолював упродовж тижня (з 14 по 18 березня) В.М. Чехівський⁹⁵, поєднуючи керівну посаду з завідуванням справами народної освіти, фінансовими питаннями опікувався Темницький, громадських інституцій і демобілізації — Базилевич, харчових справ — А. Шульга, комісаром міста був призначений Рошаховський⁹⁶, одна через його відсутність у місті ці обов'язки тимчасово виконував І.Л. Липа⁹⁷. Контакти комісара з іноземними представництва зумовлювали його функції, пов'язані зі справами біженців, демобілізації, надання дозволу на носіння зброї. Він підпорядковувався в своїй діяльності головному крайовому українському комісару Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній. Цю посаду 18 березня 1918 року обійняв Семен Комірний⁹⁸. Призначення на посаду імператорського і королівського військового губернатора Одеси отримав фельдмаршал Едуарда Едлер фон Бьольц (Eduard Edler von Böltz 1855–1918) — головнокомандувач військ Австро-Угорщини на Півдні України⁹⁹. Серед перших спільних наказів австро-угорського коменданта Бьольця, німецького коменданта Фогеля та головного крайового комісара С.С. Комірного був наказ про роззброєння усіх військових формувань в Одесі за виключенням українських, польських, грузинських та мусульманських військ¹⁰⁰.

Після приходу до влади наприкінці травня 1918 року гетьман П.П. Скоропадський призначив представника голови Ради Міністрів Української Держави при Головному штабі австро-угорських військ в Одесі С.М. Гербеля та, звільнивши С.С. Комірного і І.Л. Липу, поставив на чолі міста генерала В.А. Мустафіна в ранзі градоначальника і генерал-губернатора. У супроводі гетьманського представника та начальника

⁹⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. Т. 2. С. 238.

⁹⁵ 18 березня його було призначено на посаду директора департаменту віросповідань при МВС УНР у Києві.

⁹⁶ Одеський окружний український комісаріат // Нова Рада. 1918, 22 (11) березня. Ч. 41. С. 3.

⁹⁷ І.Л. Липа офіційне призначення отримав 8 квітня 1918 року. Детальніше див: *Стамбол Ігор*. І.Л. Липа на службі українських органів влади в Одесі (1917–1918 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2015. Вип. 2. С. 52–59.

⁹⁸ На початку липня 1918 року С.С. Комірний отримав призначення на посаду повітового старости м. Річиця Мінської губернії. Див.: *Хроніка* // Киевская мысль. 1918, 11 июля (28 июня). № 113. С. 1.

⁹⁹ Новое назначение генерала фон-Бельца // Одесские новости. 1918, 30 (17) мая. № 10706. С. 2.

¹⁰⁰ Грузины // Ведомости Одесского градоначальства. 1918, 23 марта.

штабу капітана Гемпеля Е. фон Бьольц відвідав Київ. 5 червня 1918 року Рада міністрів Української Держави розглянула повідомлення Одеського градоначальника про нове призначення на своєму засіданні й занесла рішення з цього питання в секретний журнал¹⁰¹.

На посаду консула Австро-Угорщини розшукували особу «добре обізану з місцевими економічними та торгівельними умовами», яка б «дуже добре знала свій персонал, мала хороші зв'язки та надійних довірених осіб»¹⁰². Потреба в такому фахівцеві австро-угорському генералітету була надзвичайною ще й з огляду на те, що Консульство Данії, уповноважене на захист австро-угорських інтересів, відмовилося виконувати цю функцію після вступу в місто союзних військ. Представник Австро-Угорської імперії в Києві граф Йоган Форгач зі свого боку клопотав про проведення «запланованого відправлення консульського функціонера до Одеси» та надання йому в «повному обсязі консульських функцій, необхідного для цього персоналу та просив наділити його одночасно аналогічними функціями, які має місцева паспортна служба в межах колишнього консульського округу...»¹⁰³.

Однак відновити діяльність попереднього складу консульства Австро-Угорської імперії в Одесі не було можливості. Колишній генеральний консул Йоганн Паумгартнер, який тоді вже мешкав поблизу Любляни, у маєтку своєї дружини Кальтенбрунні, та віце-консул Ганс Філлунгер, котрий 1915 року отримав нове призначення на посаду консула Австро-Угорщини в Мюнхені, не виявляли бажання повернутися на службу в Одесу¹⁰⁴. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини Оттокар Чернін запропонував кандидатуру колишнього аташе генконсульства Георга фон Шуршина (Чурчина). Той завершив 1916 року консульську кар'єру в Стамбулі¹⁰⁵. Проте й ця пропозиція не знайшла втілення: старший лейтенант Г. фон Шуршин після звільнення з дипломатичної служби перебував на службі військовій, а 1918 року отримав призначення керівником відділу Компенсаційної комісії в Бухаресті¹⁰⁶.

Пошуки кандидата на посаду консула тривали до середини червня 1918 року. Тим часом в Одесі відкрилася генеральна контора австрійського об'єднаного товариства «Ост» — головного постачальника продуктів австрійського виробництва в південну Україну. Воно об'єднувало

---

¹⁰¹ Українська Держава. Т. 1. С. 60.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само. С. 316.

¹⁰⁴ Там само. С. 313–314.

¹⁰⁵ Там само. С. 315.

¹⁰⁶ Там само.

експортні групи Австрії, зацікавлені в товарообміні з Україною, й користувалося правами, наданими як урядом, так і промисловцями. Очолював товариство генеральний директор фон Бальвін. В Одесу товариство dopravляло сільськогосподарські машини та приладдя (молотилки, віялки, серпи, коси тощо), емальований посуд, скло, сірники і продукти нафтопромислу (керосин, бензин, свічки). Передбачалося, що товарами буде забезпечуватися Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград, Проскурів та інші українські міста. Питання розподілу цих товарів обговорювалося на нараді під головуванням генерала фон Сендлера за участі полковника генерального штабу Крейнаса, що прибув із Відня¹⁰⁷. Перший транспорт доставив до Одеси 40 000 пудів «нафтового палива» і 10 вагонів сільськогосподарських машин. Згодом розпочав діяльність в Одесі на вулиці Театральній, буд. № 6 представник двох новостворених у Будапешті товариств: українсько-угорського — «для вивезення товарів» та міжнародного акціонерного — для вивезення і ввезення товарів — Е. фон Шарбо¹⁰⁸. Таким чином, встановлення товарообміну покладалися на спеціальні організації, що певною мірою розвантажувало б консула.

Наприкінці квітня 1918 року доїхав до Південної Пальміри¹⁰⁹ німецький королівський генеральний консул Вільгельм Онессайт. Він одразу розпочав енергійну діяльність, хоч офіційне підтвердження повноважень отримав лише восени. Запит на отримання ним та іншими консулами, призначеними до українських міст, представник Німецької імперії в Україні барон А. фон Мумм скерував до МЗС Української Держави в травні 1918 року і не отримав очікуваної негайної відповіді¹¹⁰. Наприкінці червня німецький представник висловив незадоволення затриманням відповіді, бо передбачав «встановлення консульства ... в нормальний спосіб» після ратифікації Німецькою імперією Брестського мирного договору. Обмін ратифікаційними грамотами обидві сторони очікували найближчим часом, й барон А. фон Мумм просив прискорити надання екзекватур¹¹¹ та повідомляв про зміни в персональному складі консулів: до Миколаєва їхав доктор Георгій Штоббе, до Харкова — замість Шенештедта консул Краузе, нове консульство створювалося Катеринославі на чолі з консулом Вейдеманом¹¹². Віза на зверненні —

¹⁰⁷ Что везут и что доставлено из Австрии (из беседы) // Одесский листок. 1918, 31 (18) мая. № 106.

¹⁰⁸ Венгеро-украинское вывозное товарищество // Одесский листок. 1918, 16 (3) июля. № 142. С. 2.

¹⁰⁹ Там само. С. 315.

¹¹⁰ Там само. Арк. 5.

¹¹¹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 5.

¹¹² Там само.

«Негайно надіслати екзекватури»¹¹³ — нарешті відкрила можливості німецьким консулам для офіційної діяльності.

Через істотну затримку підтвердження повноважень консул в Одесі Вільгельм Онессайт отримав доручення розпочати виконання консульських функцій до отримання екзекватур і формально вступати в контакт з місцевими органами в «інтересах майбутніх торговельних зносин»¹¹⁴. Межі його консульського округу охоплювали частину Херсонщини на захід від Бугу та Таврію¹¹⁵. Консульський округ доктора Георгія Оттоновича Штоббе обіймав м. Миколаїв та частину Херсонщини на схід від Буга і Таврію¹¹⁶. Консул Краузе опікувався м. Харковом і Харківщиною, Полтавщиною, Катеринославщиною (окрім Катеринослава і його передмість Амур і Нижне-Дніпровськ та Катеринославського і Верхне-Дніпровського повітів). За території, що виходили за межі його консульського округу — м. Катеринослав і його передмістя Амур та Нижне-Дніпровськ, а також Катеринославський і Верхне-Дніпровський повіти¹¹⁷ — відповідав консул Вейдеман.

Попри складнощі з отриманням екзекватур Кайзерівське німецьке генеральне консульство в Одесі розпочало діяльність, встановивши на приміщенні офіційні символи — герб і прапор. В. Онессайт мав досить широкі повноваження та вплив на місцеве самоврядування, зумовлені його належністю до німецької влади, що господарювала в Україні. Особливу увагу консул зосередив на питаннях виконання Україною зобов'язань щодо постачання хліба¹¹⁸, однак займався політичними питаннями та систематично скеровував інформацію про перебіг подій в своєму окрузі в Берлін. Консульство розташовалося на вулиці Садовій. Посаду віце-консула в Одесі обіймав Блеєрт¹¹⁹.

Активно діяв і Георгій Штоббе в Миколаєві, невдовзі отримавши підвищення до рангу генерального консула¹²⁰. Генеральне консульство Німецької імперії працювало на вул. Адміральській, 5-3, канцелярією установи керував Курт Францевич Воленберг.

¹¹³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 4.

¹¹⁴ *Астнер Р.* Про цісарів, консулів і купців ... С. 316.

¹¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 24.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Див.: Крах германской оккупации на Украине : (По документам оккупантов) [5 февр. — 30 нояб. 1918 г.] / под ред. М. Горького, И. Минца; пер. с нем. С. Драбкиной, О. Шаргородской. М.: ОГИЗ, 1936. С. 160.

¹¹⁹ В германском консульстве // Одесский листок. 1918, 31 (18) мая. № 106. С. 2.

¹²⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 12.

Зрештою після звільнення 19 травня 1918 року з посади консула в колишній столиці Албанії Дурресі представником кайзерівсько-королівського дому й міністерства закордонних справ Австро-Угорської імперії при Командуванні Східної армії в Одесі було призначено старшого лейтенанта у відставці Гайнріха фон Цітковскі (Heinrich Zitkovsky von Szemeszova und Szohorad, 1883–1952). Він мав достатній професійний досвід: в 1908–1914 роках виконував обов'язки консула в польському місті Битові¹²¹, від 1914 року працював у Дурресі. Консулові одночасно делегувалися функції, аналогічні до завдань місцевої паспортної служби в межах колишнього консульського округу. Згодом передбачалося створити при консульстві філію місцевої паспортної служби. Процедура акредитації консульства проводилася з Відня через київське представництво Австро-Угорщини, а консул безпосередньо підпорядковувався австро-угорському представнику в Києві. Його щомісячна заробітна плата передбачалася в розмірі 5200 австр. крон із майже 200-відсотковою надбавкою в розмірі 9000 австр. крон¹²². Г. фон Цітковскі мав придбати у Відні необхідне канцелярське приладдя та подбати про уніформу для себе й співробітників.

Разом із консулом вирушали до Одеси віце-консули др. Віктор Креннер і барон Фрайгер фон Шелль-Баушльот, консульський аташе фон Ціглер-Поцца, секретар консульської канцелярії Авелін Водварка та консульський «офіціал» Фрідріх Шнайдер. Їм дозволялося використовувати військові однострої. Інші консульські службовці їхали в похідній уніформі¹²³. З огляду на політичну нестабільність та побутові труднощі життя в Одесі брати з собою родини нікому не рекомендувалося. Співробітники австро-угорського консульства на чолі з керівником виїхали з Відня 22 червня і прибули до Одеси 24 червня 1918 року.

Після приїзду з'ясувалося, що розташований на високому березі моря будинок, у якому раніше працювало консульство, перебуває в аварійному стані. Садибу, що почала зсуватися в море, змушений був залишити губернатор Е. фон Бьольц, який поселився там після свого призначення. Про загрозовість ситуації свідчило хоча б те, що в 1918 році на одеському узбережжі від Ланжерона до Малого Фонтана відбулося два обвали — травневий обвал захопив ділянку від дачі Вальтуха до Лер-

¹²¹ *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців... С. 316.

¹²² Там само. С. 317.

¹²³ Там само.

монтовського провулка, а в червні поширився далі від Лермонтовського провулку до Ланжерона¹²⁴.

Розташувавшись у реквізованих номерах готелю та винайнявши для кількох співробітників мебльовані кімнати, консул Австро-Угорщини змушений був шукати прийнятне приміщення для установи. Він негайно подав запит до Відня на надання фінансової підтримки для найму приміщення в розмірі 50 000 рублів¹²⁵. Невдовзі Г. фон Цітковскі винайняв для консульства на засадах помісячної оренди шість кімнат на третьому поверсі, великий передпокій для приймання відвідувачів та підсобні приміщення в будинку № 100 на вулиці Новосельській¹²⁶. Відвідавши напередодні офіційного відкриття консульства свого безпосереднього керівника графа Йогана Форгача в Києві консул погодив з ним зовнішнє позначення резиденції. З огляду на відсутність ратифікації з боку Австро-Угорщини Брестського мирного договору керівництво у Відні рекомендувало йому утриматися від використання зовнішньої атрибутики: консульських емблем і прапорів.

Генеральне консульство Австро-Угорщини відкрилося для відвідувачів лише 8 липня 1918 року. Окрім основних функцій, відповідно до розпорядження австро-угорського командування, консульство мало контролювати реєстрацію іноземців в Одесі. Вона проводилася місцевою владою. Від реєстрації звільнялися вже зареєстровані англійці, чорногорці, серби, американці, китайці, албанці, японці, греки, перси, аргентинці, французи, італійці, бельгійці. За невиконання розпорядження до 15 жовтня 1918 року іноземцям загрожувало інтернування і виселення¹²⁷.

Приїзд представників країн Четвертого союзу не залишав можливості для подальшого функціонування в місті консульських установ країн Антанти. Розпорядження про невідкладний виїзд з Одеси консулів союзних держав видав генерал Бьольц¹²⁸. В пошуках захисту іноземні консули звернулися до представника Української Держави С.М. Гербея. Однак у телефонній розмові з директором департаменту МЗС Української Держави Г. Гоцьким той з'ясував, що міністр закордонних справ Д.І. Дорошенко вважає колишніх консулів союзних держав при-

---

¹²⁴ Борьба с оползнями в связи с устройством окружной ж.д. в Одессе // Одесский листок. 1918, 18 (5) июля. № 144. С. 2.

¹²⁵ *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців... С. 318.

¹²⁶ Там само. С. 319.

¹²⁷ Регистрация иностранцев // Одесские новости. 1918, 5 октября (22 сентября). № 10809. С. 4.

¹²⁸ Союзные консульства в Одессе // Одесские новости. 1918, 12 ноября (30 октября). № 10841. С. 4–5.

ватними особами в стані нейтралітету, оскільки країни, які вони представляють, не визнали українського уряду¹²⁹. Відтак вони могли розраховувати на сприяння, а не на дипломатичний захист. Італійському консулові зокрема було запропоновано звернутися безпосередньо до австро-угорського командування для клопотання про дозвід на виїзд. Французький консул Еміль Вотье виїхати не міг і просив допомоги українського представника в вирішенні питання щодо залишення його в Одесі як приватної особи та убезпечення від репресивних дій з боку австро-угорської влади¹³⁰. Тут він працював достатньо довго і користувався авторитетом. Д.І. Дорошенко вважав, що репресивних дій з боку одеської влади проти французького консула не має бути, а якщо австро-угорська влада захоче це зробити, доручив С.М. Гербелю вжити всіх заходів, щоб цього не сталося. В разі неможливості досягти мирного завершення справи він мав виклопотати дозвіл на безперешкодний виїзд, наголосивши, що український уряд надаватиме дипломатичний захист в разі визнання його Францією¹³¹. За результатами переговорів С.М. Гербеля з австро-угорським командуванням вимоги не були пом'якшені. 19 липня 1918 року виїхали з Одеси французький, італійський і грецький консули та секретар бельгійського консульства¹³². Разом із консулами виїхали й службовці консульств. Херсон і Миколаїв залишили консульські агенти¹³³.

За всіма союзними підданими після їх від'їзду окупаційною владою було встановлено гласний і негласний нагляд¹³⁴. Німецька влада взялася ревізувати «Ліонський кредит». Сейфи запечатали, підраховувалися вклади підданих союзників, союзна валюта, і було вилучено листування. Охорону приміщень і архівів союзних консульств взяли на себе консули нейтральних держав. Захист інтересів громадян Англії, Бельгії, Греції і Португалії перебрав консул Нідерландів В.А. Мунц. Консул Данії перебрав опіку над американськими, французькими і бразильськими громадянами, консул Швейцарії — над італійськими¹³⁵. Приміщення консульств були опечатані й зачинені. В квартирі грецького консула на

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Там само. С. 5.

¹³¹ Там само.

¹³² Отъезд консулов // Одесский листок. 1918, 21 (8) июля. № 147. С. 2.

¹³³ Отъезд консулов Держав Согласия // Киевская мысль. 1918, 11 июля (28 июня).

№ 113. С. 2.

¹³⁴ Ревизія «Ліонського кредита» // Там само.

¹³⁵ Союзные консульства в Одессе // Одесские новости. 1918, 12 ноября (30 октября). № 10841. С. 5.

Катерининській площі поселився начальник штабу Бьольця майор фон Гемпель¹³⁶.

Союзних консулів вивезли до Києва, звідки мали переправити в Курськ. Проте приїзд консулів у Київ співпав із убивством 6 липня 1918 року посла Німецької імперії при уряді РРФСР Вільгельма фон Мірбаха, що спричинило, за зауваженням Е. Вотье, у німців бажання «вистити злість» на французах. З Києва подали запит у Вільно до головного командування, а звідти — в Берлін: що робити з консулами. Французькі преставники чекали п'ять днів на відповідь у брудних вагонах, не прибраних після використання їх для перевезення військовополонених, під відкритим небом. У цих жахливих умовах двоє віце-консулів Россет і Мортье захворіли. Нарешті надійшов дозвіл з Берліна відправити консулів у Францію через Вологду, Архангельськ, Біле море, Кандалакшу. Відомо, що італійський і французький консули деякий час перебували в Архангельську, а грецький консул Е. Капсамбеллі отримав призначення посланником у Гаагу.

Аналогічні дії були вчинені німецьким командуванням у Харкові. Уповноваженим британського (Блеккі) та французького (Муррон) консульств було запропоновано залишити Україну «в зв'язку з посиленням агітації колишніх союзників на Україні проти німецької окупації не може бути допущене перебування в Харкові будь-якого офіційного представника народів, які перебувають в стані війни з центральними державами»¹³⁷. Попри те, що Муррон проживав і працював у Харкові з 1881 року й мав власність у місті, він разом із британським колегою мав залишити до 20 липня 1918 року межі України і виїхати в Росію.

З Херсона і Николаєва також виїхали консульські агенти. Миколаїв залишили англійський (Генрі Браун Діксон) і португальський (Петро Калогерас) консули. З консулами виїхали і службовці консульств¹³⁸. Померли французький консульський агент і бельгійський віце-консул Олександр Вадон, власник лісопильних заводів і мукомельного млина в Николаєві, член Комітету яхт-клубу і товариства фотографів-аматорів. Британський, французький та італійський консули були видворені з Бердянська¹³⁹.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Высылка консулов Держав Согласия // Одесский листок. 1918, 23 (10) июля. № 148. С. 1–2.

¹³⁸ Отъезд консулов держав согласия // Киевская мысль. 1918. 11 июля (28 июня). № 113. С. 2.

¹³⁹ Высылка консулов держав согласия // Одесский листок. 1918, 23 (10) июля. № 148. С. 2.

Втім Одеса залишалася містом, яке не оминали ніякі делегації, що рухалися до Києва та за кордон. У червні до Одеси прибула делегація кримського уряду в складі восьми осіб, що їхали до Німеччини і Австрії, намагаючись забезпечити собі підтримку в переговорах із Українською Державою. Вони відвідали вищих представників австро-угорського командування в Одесі і обмінялася візитами з місцевою владою¹⁴⁰. 29 липня 1918 року з Севастополя морським шляхом до Одеси прибула інша делегація з Криму в складі кількох міністрів, зокрема міністра фінансів, промисловості, праці та торгівлі й тимчасово керуючого міністерством юстиції — графа В.С. Татищева¹⁴¹. Делегація їхала до Києва для переговорів з політичних та економічних питань і мала повноваження, підписані кримським прем'єр-міністром генералом С.О. Сулькевичем. Як зауважувала місцева преса, найважливіше питання, яке мала обговорити делегація, полягало в якнайшвидшому припиненні митної війни між Українською Державою і Кримом.

Функцію захисту інтересів польських громадян від середини 1918 року взяли на себе Польське товариство з підтримки жертв війни, Польський виконавчий комітет, Рада польських організацій, Польська Рада Безпеки в Одеському військовому Союзі поляків і Польський Південний комітет щодо повернення на батьківщину. Повноваження цих громадських організацій на видавання документів, що підтверджували польське громадянство, погодив Одеський представник Департаменту реєміграції Польського Королівського посольства в Києві граф Зенон Бжозовський (Zenon Brzozowski, 1877–1939). Він мав маєтки на Поділлі, а від початку Першої світової війни мешкав у Одесі, брав активну участь в місцевих польських організаціях (зокрема був членом редакційного комітету «Tygodnika Odeskiego», управління Польського Товариства з підтримки жертв війни і Товариства зі сприяння розвитку польської гімназії ім. Т. Костюшка)¹⁴².

Наприкінці серпня 1918 року до Одеси прибув представник Фінляндії. Полковник Йоста Серлакіус був призначений Сенатом тимчасовим консулом 9 серпня 1918 року. Разом із генералом Рудольфом Валденом він представляв Товариство фінських паперових заводів і мав

¹⁴⁰ Делегация кримского правительства // Одесский листок. 1918. 26 (13) июля. № 151. С. 2.

¹⁴¹ Приезд делегации кримского правительства // Одесский листок. 1918, 25 (11) июля, № 150. С. 2.

¹⁴² Чесельські Томаш. Консульство Польщі в Одесі 1918–1920 рр. та його архів // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 26: Міжвід. зб. наук. праць. Відп. ред. С.В. Віднянський. К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. С. 417.

своїм головним завданням організацію продажів фінського паперу в Одесі та інших південних містах. Посаду консульського секретаря обійняв ще один представник товариства — Лаура Енерген¹⁴³. Він фактично керував консульством, оскільки Й. Серлакіус переважно перебував у Києві, від'їжджав на переговори до Берліну, засновував контори для продажу паперу в інших містах.

У серпні 1918 року розпочалося також формування в Одесі консульського представництва РСФРР. До моменту призначення туди генерального консула генеральний консул РСФРР у Києві Казимир Кржемінський поклав обов'язки консульського агента в Одесі на російського громадянина Михайла Матвійовича Кубріна¹⁴⁴. За місяць керівник російської мирної делегації на переговорах у Києві Х.Г. Раковський назвав кандидатуру генерального консула РСФРР в Одесі.

Уряд радянської Росії скерував до Одеси 29-річного більшовика, уродженця Катеринославщини і колишнього голову ради солдатських депутатів у Катеринославі¹⁴⁵ Михайла Михайловича Бека (Михаил Михайлович Бек, 1888–1944)¹⁴⁶. Його консульський округ поширювався на місто Одесу та Херсонську, Бессарабську, Таврійську (без Криму) губернії. Для обліку та реєстрації російських громадян при консульстві створювалися реєстраційні округи: 1) херсонський — м. Одеса; 2) таврійський — мм. Мелітополь, Бердянськ. Для поширення інформації, пов'язаної з завданнями консульства, та популяризації завдань реєстраційної комісії передбачалося відстежувати публікації та активно використовувати місцеву пресу: «Одесские новости», «Одесский листок», «Южная мысль», «Южный рабочий», «Одесская мысль», «Родная страна», «Херсон», «Елизаветград», «Голос Юга». Щотижневі звіти мали надсилатися до центральної комісії в Києві. До приїзду в Одесі М.М. Бека організацією роботи генконсульства керував М.М. Кубрін.

Генеральний консул радянської Росії з'явився в офіційному статусі у причорноморському місті в другій половині вересня. В день свого приїзду 19 вересня 1918 року М.М. Бек провів у консульстві організаційну нараду. Офіційне відкриття установи планувалося після підбору належного приміщення. Наступного дня він дав інтерв'ю місцевим журналістам, у якому наголосив, що виконання широких завдань, поставлених перед консульством, поки неможливе через відсутність мирного

¹⁴³ Гуммерус Герман. Україна в переломні часи... С. 80.

¹⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 2482. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.

¹⁴⁵ Сообщение генерала Мустафина // Одесские новости. 1918, 19 (6) октября. № 10820. С. 3.

¹⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 9.

договору між Україною і Росією¹⁴⁷. Як своє головне завдання «перший радянський консул в Одесі» декларував урегулювання становища російських громадян і їхніх відносин з батьківщиною та організацію товарообміну з Україною. Радянському представникові не вдалося уникнути запитань про червоний терор як метод діяльності більшовиків. Проте на це запитання він мав свою відповідь: розповіді про терор більшовиків значно перебільшені, а визнання письменником Максимом Горьким радянської влади — кращий доказ того, що терор не має таких огидних форм, як про це говорять в Україні¹⁴⁸. Скористався М.М. Бек можливістю повідомити через пресу про поліпшення стану здоров'я більшовицького лідера В.І. Леніна. Проте одразу після створення установи під її прикриттям розпочалася несумісна з консульськими обов'язками діяльність з виконання співробітниками генконсульства функцій агітаторів та інструкторів з підготовки збройного повстання проти української влади в Києві та Одесі¹⁴⁹.

Натомість Х.Г. Раковський 7 жовтня 1918 року під час пленарного засідання мирної українсько-російської конференції в Києві заявив, що місцева влада Одеси відмовилася визнати генерального консула¹⁵⁰. Обурений керівник російської делегації апелював до міжнародного права і вимагав, щоб офіційні представники Української Держави приймали представників більшовицької Росії. Можна припустити, що організація Х.Г. Раковським інформаційної компанії в Києві з протестами проти його «невизнання», була не випадковою і слугувала прикриттям для виконання М.М. Беком фактично поставлених перед ним завдань щодо організації пропагандистської та інструкторської роботи, набору контингенту Червоної гвардії, матеріального забезпечення підпільних організацій. Більше того, результати візиту більшовицького консула до місцевої влади керівник російської делегації на мирних переговорах трактував як невизнання консульських повноважень¹⁵¹. Вже 25 вересня 1918 року Одеський градоначальник В.А. Мустафін звернувся до Голови Ради Міністрів Української Держави Ф.А. Лизогуба і начальника Штабу Гетьмана Б.С. Стеллецького з проханням розглянути питання про ліквідацію

¹⁴⁷ У консула Советской Республики // Одесские новости. 1918, 20 (7) сентября. № 10798. С. 1.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. ... С. 76–77.

¹⁵⁰ Мирні переговори між Українською державою та РСФРР... С. 271.

¹⁵¹ Там само.

відкритого російського консульства через поширення більшовицької агітації його співробітниками.

На початку жовтня 1918 року гетьманська Державна Варта провела обшуки в приміщенні генконсульства й виявила інструкції з організації «робітничих дружин» та численну пропагандистську літературу. Водночас було ліквідовано низку більшовицьких організацій. Генконсул М.М. Бек негайно звернувся з заявою до Одеського градоначальника та доданим до неї списком п'яти заарештованих співробітників. За кілька днів список збільшився до тридцяти осіб¹⁵². Заарештовано було переважну частину співробітників консульства. Друге звернення більшовицького консула до одеської влади містило не лише вимогу розслідувати інцидент та покарати винних, але й допустити його до ув'язнених з метою особистого прийняття заяв у тих, хто хотів отримати російське громадянство, ознайомлення з порушеними проти них справами та умовами утримання¹⁵³. Не чекаючи відповіді, 4 жовтня 1918 року М.М. Бек виїхав до Києва¹⁵⁴ для консультацій з Х.Г. Раковським.

Під час мирних переговорів російська сторона закликала до пояснень з цього приводу. «Група вооруженных лиц, назвавшаяся вартовыми ворвалась в советское консульство в Одессе, разбила ящики, произвела дебош и затем скрылась», — заявив Д.З. Мануїльський¹⁵⁵. Х.Г. Раковський указав на несиметричність розгортання роботи консульств: більшовицька Росія не перешкоджала заснуванню українських консульств, яких ніби вже було відкрито 13 (що насправді було неправдою), а українська влада досі залишає без відповіді подання на вісім консулів і консульських агентів, реально працюють лише генконсульства в Києві й Одесі¹⁵⁶. З українського боку пролунало запевнення в скорому відкритті російських консульств. 9 жовтня 1918 року М.М. Бек повернувся до Одеси й повідомив місцевих журналістів, що перерва в переговорах не відіб'ється на роботі консульств, її як і роботу залізничної, юридичної комісії, комісії з товарообміну, вирішено продовжувати¹⁵⁷. Наголошувалася, що проблеми в організації роботи консульств пов'язані з відсутністю консульської конвенції між Українською Державою та РСФРР.

---

¹⁵² Заявление российского консула // Одесские новости. 1918. 5 октября (22 сентября). № 10813. С. 3.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Отъезд российского консула // Одесские новости. 1918. 5 октября (22 сентября). № 10813. С. 3.

¹⁵⁵ Мирні переговори між Українською державою та РСФРР... С. 274.

¹⁵⁶ Российские консульства на Украине // Одесские новости. 1918, 10 октября (27 сентября). № 10813. С. 3.

¹⁵⁷ Там само.

Для її підготовки створили комісію в складі представників українського МЗС та російської делегації — Д.З. Мануїльського і О.О. Немировського¹⁵⁸. До прийняття конвенції консульства мали продовжувати працю на підставі договору про перемир'я від 12 червня 1918 року. Проте невдовзі генконсульство офіційно припинило діяльність, а генконсул вирушив до Москви¹⁵⁹. 14 жовтня 1918 року міська влада запропонувала співробітниками консульської установи залишити місто, гарантуючи охорону під час переїзду. Загалом Генеральне консульство РСФРР діяло в Одесі від часу призначення генерального консула менше двох місяців, а сам консул перебував в Одесі фактично кілька днів. Ліквідацією всіх справ російського генконсульства в другій половині жовтня 1918 року займався юрисконсулт економічної комісії російської мирної делегації А.М. Ждан-Пушкін¹⁶⁰.

17 жовтня 1918 року генерал В.А. Мустафін виїхав до Києва, де звітувався міністру внутрішніх справ І.О. Кістяківському про те, що «арештований серед інших осіб радянський консул висланий за межі України»¹⁶¹. Всього в консульстві було заарештовано 9 осіб. Службовці Державної Варти ліквідувало також більшовицьку друкарню, за роботою в якій було застигнуто 7 осіб. Більшовицький штаб виявили на тютюновій фабриці братів Попових «Попов і нащадки» (місце розташування штабу постійно переміщали, аби уникнути викриття). Там було арештовано п'ятнадцять більшовиків¹⁶². Ліквідацією всіх справ російського

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Завершивши консульську діяльність, М.М. Бек очолював з кінця жовтня 1918 р. по лютий 1919 р.у Катеринославський підпільний губернський комітет КП (б) У, одночасно був членом Ревізійної Комісії КП(б)У. Від червня 1919 р. керував політичними відділами Управління формувань 12-ї армії, Московсько-курської залізниці, Нижегородської залізниці. З грудня 1921 р. по лютий 1923 р. став останнім головою Московського революційного трибуналу, брав участь у московському церковному процесі, був членом Судової колегії Верховного суду РСФРР з кримінальних справ. По тому на деякий час зник з партійного горизонту. Керував Тьоткінським цукровим заводом у Курській губернії, трестом «Москвоуголь». В жовтні 1928 року з другої спроби виключений з ВКП (б), але вже в грудні відновлений. В 1930-х роках працював у сфері сільського господарства. Був директором Московського інституту північного зернового господарства (1933–1936), керував показами досягнень сільськогосподарської науки на виставках Виставкового комітету Народного комісаріату землеробства СРСР. Див.: *Скоркин К.В. Обречены проиграть (власть и оппозиция 1922–1934)*. Москва: VividArt, 2011. 890 с.; Довідник з історії Комуністичної партії та Радянського Союзу/ URL: <http://www.knowbysight.info/BVV/08542.asp>

¹⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 98.

¹⁶¹ Сообщение генерала Мустафина // Одесские новости. 1918, 19 (6) октября. № 10820. С. 3.

¹⁶² Там само.

генконсульства в Одесі в другій половині жовтня 1918 року займався юрисконсульт російської економічної місії А.М. Ждан-Пушкін¹⁶³.

В цей час 12 жовтня 1918 року отримали підтвердження своїх повноважень турецькі консули¹⁶⁴. Першочергові завдання представника Османської імперії Ебуріза Наміка-бея, призначеного генеральним консулом в Одесу 3 вересня 1918 року, розглядалися як захист інтересів турецькопідданих та організація виїзду цивільних громадян і звільнених військовополонених турків із Одеси. Консульство Османської імперії розташувалося в Одесі за адресою вул. Ніжинська, буд. № 66. Обов'язки секретаря почав виконувати Г. Георгіаді. Напередодні приїзду генконсула, 10 жовтня 1918 року, з проханням про евакуацію з Одеси 130 колишніх вояків турецької армії, які залишалися в місті напередодні настання холодів роззуті, голодні й потерпали від скрути, звернувся старшина військовополонених Ібрагім Анвар-огли. Його клопотання підтримав секретар консульства¹⁶⁵. Консул Магомет Алі бей виїхав до Одеси з Києва 20 вересня 1918 року кур'єрським потягом¹⁶⁶. Після Одеси він мав вирушити до місця призначення в Севастополь¹⁶⁷. МЗС Української Держави скерувало відповідну інформацію до головного уповноваженого при австрійському командуванні отамана Сауха та Одеського міського отамана з проханням не чинити «ніяких перепон при переїзді чи проживанні»¹⁶⁸ та «вжити всіх заходів для допомоги» турецьким консулам в їхній роботі¹⁶⁹. До завдань консулів належала організація торгівлі між Українською Державою та Османською імперією через порти Одеси і турецькі порти на Чорному морі. В обмін на пшеницю, ячмінь, цукор і метал український уряд просив у Туреччини пальне, нафту, оливу. Проте в належних обсягах очікуваний обома сторонами товарообмін заснувати на той час не вдалося¹⁷⁰.

Окрім видворених консулів та новоприбулих представників Австро-Угорської та Німецької імперій, Фінляндії, Османської імперії та більшовицької Росії, в Одесі зробили дієвий крок до створення своїх пред-

¹⁶³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 98.

¹⁶⁴ Там само. Арк. 22, 23.

¹⁶⁵ Держархів Одеської обл. Ф. Р-3865. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 87.

¹⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 12.

¹⁶⁷ Там само. Арк. 16.

¹⁶⁸ Там само. Арк. 33.

¹⁶⁹ Там само. Арк. 23.

¹⁷⁰ *Кирилли Хакан*. Дипломатичні відносини між Османською імперією і Українською Демократичною Республікою, 1918–1921 pp. URL: <http://www.ucrainarma.org/forum/viewtopic.php?f=5&t=17&start=20>

ставництв громади новопосталих після розпаду Російської імперії країн — білорусів, вірменів, грузинів. Заснування в січні 1918 року в Києві військових комісаріатів Грузії і Вірменії та дозвіл Ради Народних Міністрів УНР на формування їхніх загонів і повернення на Кавказ (без зброї)¹⁷¹ дало підстави для створення посади комісара з військових справ Грузії при Одеському військовому окрузі. Її обійняв прапорщик 46-го піхотного запасного полку Акакій Арчилович Бараташвілі¹⁷². Військовому комісарові, вихідцеві з дворянської родини й уродженцю Кутаїсі, який здобував освіту в Харківському університеті, виповнилося лише 24 роки¹⁷³. Однак він користувався повагою земляків і мав рішучість до дій. В Тифлісі А.А. Бараташвілі підпорядковувався начальнику національних військ Кавказу Ною Рамишвілі, який невдовзі очолив уряд Демократичної Республіки Грузія, а згодом обійняв посаду міністра закордонних справ. Започаткуванню діяльності військового комісаріату сприяли щойно легалізовані Грузинське земляцтво при Новоросійському університеті та Грузинське культурно-політичне товариство, що формувалося на базі земляцтва, орієнтовані на просвітницьку і благодійну діяльність¹⁷⁴.

Очоловав товариство випускник медичного факультету Новоросійського університету Валеріан Олександрович Мікеладзе¹⁷⁵. В роботі товариства брали участь випускник юридичного факультету Новоросійського університету Михайло Миколайович Джугелі, актор і письменник Шалва Миколайович Дадіані, брат грузинського комісара в Києві — Василь Костянтинівч Вачейшвілі та ін.¹⁷⁶ Плани організації як «національної і позапартійної» передбачали проведення благодійних концертів, лекцій, просвітницьку роботу, передплату для бібліотеки газет і книг тощо. Зокрема 14 січня 1918 року товариство відзначило грузинське національне свято св. Ніни проведенням літературно-музичного ранку в Новому театрі¹⁷⁷.

¹⁷¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 1. ... С. 199, 208, 344.

¹⁷² *Музичко Олександр*. Грузини в Одесі: історія та сучасність. Одеса, 2010. С. 71.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Там само. С. 64–67.

¹⁷⁵ На той час через участь у політичних акціях студентів він, отримавши звання лікаря ще в 1914 р. і працюючи в лазареті при піхотній дивізії, повного курсу ще не закінчив. Диплом отримав лише в травні 1918 р. Див.: *Музичко Олександр*. Грузини в Одесі... С. 66.

¹⁷⁶ Там само. С. 67–68.

¹⁷⁷ Грузинский праздник // Одесские новости. 1918, 13 (26) января. № 10615. С. 4.

Обидві громадські організації базувалися в приміщенні на вул. Петра Великого, буд. № 8¹⁷⁸. Вже 24 січня 1918 року газета «Одесские новости» опублікувала інформацію про можливість записатися до таких загонів у приміщенні цих громадських організацій¹⁷⁹. Штаб грузинського комісара А.А. Бараташвілі розташувався на вул. Софіївській, буд. № 8¹⁸⁰. Тут діяла й міська канцелярія «з військової повинності», з метою поширення інформації відбувалися загальні збори грузинів, що мешкали в Одесі.

У травні 1918 року повноваження військового комісара збереглися й дещо розширилися. 9 травня 1918 року посвідчення про призначення комісаром Грузії по Одеському військовому округу отримав присяжний повірений Михайло Миколайович Джугелі. До його обов'язків входило формування грузинських частин і пересилка їх на батьківщину, контакти з українською владою щодо надання засобів для пересування відправлених воїнів і забезпечення їх, а також тих, хто залишився в Одеському військовому окрузі грузинських воїнів грошами і всіма необхідними предметами довольства, спорядження та обмундирування; захист інтересів Грузії та громадян Грузіїв межах Одеського військового округу¹⁸¹. Діяльність М.М. Джугелі, позначена співпрацею з Грузинським товариством і участю в його благодійних акціях, тривала недовго в зв'язку з проголошенням 26 травня 1918 року Демократичної Республіки Грузія і встановленням нею консульських зносин з Українською Державою. Відтак опіку над грузинськими підданими та захист їх інтересів взяло на себе вже офіційне консульське представництво.

Генеральне консульство Грузії працювало в Одесі з початку вересня 1918 року. Його очолив уродженець Кутаїської губернії, випускник юридичного факультету Новоросійського університету Овсій Іларіонович Ушверідзе (1884–1942)¹⁸². Зі студентських років він займався громадсько-політичною діяльністю, після закінчення університету брав участь у створенні в Одесі Товариства «Сакартвело», на стороні захисту — в процесі 1913 року щодо грузинських студентів, звинувачених у спробі створення «національної грузинської студентської організації»¹⁸³. Штат ввіреної йому установи генеральний консул формував з урахуванням

¹⁷⁸ Впродовж 1923–1939 рр. — вулиця Комінтерна, з 1995 р. — Дворянська. Див.: Грузинский праздник // Одесские новости. 1918, 13 (26) января. № 10615. С. 4.

¹⁷⁹ У грузинов // Одесские новости 1918 11 (24) января. № 10613. С. 4.

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 15.

¹⁸² Музичко О. Перший грузинський консул в Одесі Овсій Іларіонович Ушверідзе: толерантність як принцип дипломатії // Південний Захід. Одесика: историко-краеведческий альманах. Вип. 21. Одесса: «Печатный дом», 2016. С. 224–241.

¹⁸³ Там само. С. 225.

потреби виконання консульських функцій та організації евакуації звільнених із полону грузин, які прибували до Одеси спершу «невеликим партіями»¹⁸⁴. Першими співробітниками консульства стали Л.С. Муджирі, В.М. Жоржоліані В. Циргіладзе, обов'язки секретаря почав виконувати Г.А. Мефферт¹⁸⁵.

Місцева преса повідомляла про відкриття консульства та інформувала зацікавлених осіб про те, що воно надає особам, які повертаються з полону, приміщення для відпочинку, забезпечує одягом, харчами та грішми й організовує переїзд за пільговими цінами до м. Поті¹⁸⁶. Потреба в такій допомозі була очевидною: багато грузинських підданих, окрім колишніх військовополонених та біженців, потерпали від хвороб і недоїдання. Перший притулок «через квартирну кризу» консульство знайшло в приміщенні грузинського етапно-концентраційного пункту для військовополонених і біженців (вул. Польська, буд. № 3)¹⁸⁷, комендантом якого був Н. Берідзе¹⁸⁸. Тут діяв медичний пункт, де працювали лікар, фельдшер, медична сестра і два санітари. Організація в такий спосіб перебування великого скупчення народу на пункті (загалом, як було підраховано пізніше, через нього пройшло 8 281 особи) дозволяла попереджати і лікувати хвороби та убезпечувати від смертних випадків¹⁸⁹.

Грузинська консульська установа декларувала готовність допомагати не лише грузинам, але й військовополоненим — громадянам інших країн — до офіційного відкриття в Одесі їхніх консульств. Приймальна генерального консула тимчасово розташовувалася в готелі «Лондонський»¹⁹⁰ на Приморському бульварі — центрі громадської активності й розташування інших дипломатичних установ.

Із перших днів діяльності було заявлено про іншу складову місії консульства Демократичної Республіки Грузія: налагодження «правильних торговельних зносин» з Українською Державою¹⁹¹. Для товарообміну з грузинської сторони пропонувалися шкіра, марганцева руда, тютюн, кокони шовкопрядів тощо. Одеса розглядалася як важливий центр екс-

¹⁸⁴ Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 41.

¹⁸⁵ Защита интересов иностранцев // Одесский листок. 1918, 15 (2) августа. № 171. С. 2.

¹⁸⁶ Генеральное консульство Грузии в Одессе // Одесский листок. 1918, 17 (3) сентября. № 204. С. 2.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 41.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Генеральное консульство Грузии в Одессе // Одесский листок. 1918, 17 (3) сентября. № 204. С. 2.

¹⁹¹ Там само.

порту товарів в Грузію та їх імпорту з Грузії. Для забезпечення товарообмінним операціям державного значення передбачалося підписання відповідної угоди. До падіння Гетьманату О.І. Ушверідзе вдалося окреслити конкретні перспективи «нормальних торговельних зв'язків із Одеським ринком»¹⁹². Особливу економічну раду при грузинському генеральному консульстві в Одесі (вул. Гоголя, буд. № 15) було засновано розпорядженням уряду Демократичної Республіки Грузія з метою координації всіх справ з товарообміну і транспортування грузів. Економічна рада видавала довідки і відомості всім, хто бажав укласти торговельні відносини з Грузією¹⁹³.

Національний комісаріат створила після проголошення Білоруської Народної Республіки 25 березня 1918 року і місцева білоруська громада. До створення комісаріату в Одесі діяв об'єднаний виконком білоруської ради, що базувався в будинку № 2 на Тираспольській вулиці. Пріоритетне завдання Білоруського національного комісаріату полягало в захисті інтересів білорусів, що проживали в Одесі та Одеській окрузі. Це були переважно біженці та демобілізовані з Румунського фронту вояки.

Ініціатива створення такого органу належала заснованій відповідно до рішення З'їзду воїнів-білорусів Румунського фронту, що відбувся 1–7 грудня 1917 року в Одесі, Білоруській військовій раді та білоруській національній організації «Гай»¹⁹⁴. До складу ради увійшли С.М. Некрашевич (голова), А.В. Балицький, Р.Я. Козел, П.В. Ільюченко, А.В. Адамович, І. Волчек. Головним завданням новоствореного органу було визначено розвиток у військах білоруського руху, підтримка існуючих білоруських організацій та формування білоруських підрозділів¹⁹⁵. Особливим авторитетом серед білоруських вояків користувалися С.М. Некрашевич та А.В. Балицький.

Степан Некрашевич належав до відомого з XVII століття роду Некрашевичів герба «Любич», що походив зі Слуцького князівства. Його батько Михайло Павлович займався сільським господарством, мати — Єва Дмитрівна — вихованням дітей. Після закінчення в 1903 року Паневезької вчительської семінарії вчителював у Ковненській та Вілен-

¹⁹² Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 46.

¹⁹³ Товарообмен с Грузией // Одесский листок. 1919, 11 января/1918, 28 февраля. С. 4.

¹⁹⁴ Див.: *Щавлинский Н.Б.* Белорусские организации в Одессе на первоначальном этапе своей деятельности (конец 1917 — начало 1918) // Сб. научн. трудов сотр.кафедры «История, мировая и отечественная культура» / Под ред. В.А. Бажанова, Д.Н. Хромченка. Минск: БНТУ, 2012. С. 24.

¹⁹⁵ Див.: *Щавлинский Н.Б.* Белорусские организации в Одессе... С. 24.

ській губерніях, вступив до Віленського вчительського інституту, по закінченню якого в 1913 року отримав призначення на посаду вчителя в школі м. Дагоза Двинського повіту Вітебської губернії. З початком Першої світової війни опинився на Румунському фронті, відтак потрапив до Одеси¹⁹⁶.

Схожі шляхи привели на Південь України Антона Васильовича Балицького. Уродженець Гродненщини (народився 1 вересня 1891 року у с. Баличі Лашанської волості) і виходець із селянської родини, він закінчив Свіслоцьку учительську семінарію (1910 року) та Вітебський учительський інститут (1916 року) й одразу потрапив на Румунський фронт¹⁹⁷.

Члени Білоруської військової ради майже в повному складі склали штат Білоруського національного комісаріату в Одесі. Структура комісаріату включала посади комісара та його помічника, уповноваженого з військових справ, службовця з особливих доручень і секретаря. Першим

¹⁹⁶ Після демобілізації С.М. Некрашевич до 1920 р. мешкав у Одесі, вчився в Одеському вищому міжнародному інституті, завідував білоруською секцією при губернському відділі народної освіти. Повернувшись у Мінськ, займався науковою працею: в 1922 р. очолював Науково-термінологічну комісію Наркомосу БСРР, висував ідею про створення Інституту білоруської культури, в 1925–1926 рр. стажувався в Науководослідному інституті мови і літератури при Ленінградському університеті. Віце-президент Білоруської академії наук (з 1928 р.), розробник теоретичних засад і принципів створення діалектологічних словників білоруської мови, автор білорусько-російського і російсько-білоруського словників у співавторстві з М.Я. Байковим, академік. Репресований. Уперше арештований 21 липня 1930 р. у справі «Спілки визволення Білорусі», засуджений до 5 років заслання; вдруге арештований в листопаді 1937 р., 20 грудня розстріляний у Мінську. Реабілітований 1957 р. за першим вироком, 1988 р. — за другим. 1978 р. поновлений в званні академіка. Див.: Возвращенные имена: Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталин. репрессий / Сост. и авт. предисл. Н.В. Токарев; Под ред. А.С. Махнач. Мн.: Наука і тэхніка, 1992. С. 79–80.

¹⁹⁷ З приходом більшовиків деякий час А.В. Балицький залишався в Одесі: працював у Головному управлінні соціалістичного виховання при Одеському наркоматі освіти, очолював спілку працівників освіти. Членом КПРС став 1920 р. 1922 р. його було призначено на посаду заступника наркома освіти БСРР, впродовж 1926–1929 рр. був наркомом освіти БСРР, проводив політику білорусизації, очолював секцію білоруської мови і літератури Інституту білоруської культури. 1929 р. став членом Президії Білоруської Академії наук, кандидатом у члени КЦ КП(б) Білорусі, членом ЦВК БРСР. Піддавався критиці за націонал-демократичні погляди. В серпні 1929 р. переведений на завод імені Ланцюцького в Гомель. Репресований, вперше арештований 3 вересня 1930 р. у справі «Спілки визволення Білорусі», засуджений разом із П.В. Льюченоком та А.В. Адамовичем, до 10 років виправно-трудова таборів; 30 жовтня 1937 р. вдруге засуджений до вищої міри покарання, розстріляний 31 жовтня 1937 р. у Мінську. Реабілітований 1958 р. за другим вироком, 1988 р. — за першим. Див.: Возвращенные имена: Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталин. репрессий... С. 20.

комісаром було обрано Є. Трофимова, якого згодом змінив С.М. Некрашевич, помічником і уповноваженим з національних справ — А.В. Балицького. Службовцем з особливих доручень став П.В. Ільюченко, секретарем — Л. Таукач, уповноваженими з військових справ — полковник О. Пекарський¹⁹⁸, з культурно-просвітницької роботи — С.М. Некрашевич, з евакуації білоруських біженців — П. Гудінь¹⁹⁹. Штаб-квартиру громадської організації, яка претендувала на виконання консульських функцій, розташували в будинку № 20 на вулиці Тираспільській²⁰⁰. Вона розпочала свою напівофіційну діяльність раніше, ніж до Києва прибув генеральний консул БНР із дипломатичними повноваженнями.

Попри відсутність офіційного звернення від уряду новоутвореної республіки 4 квітня 1918 року комісаріат погодив із Головним українським комісаром Одеського округу С.С. Комірним²⁰¹ питання про право на тимчасове виконання обов'язків білоруського консульства в Одеському окрузі²⁰². В зв'язку з цим комісаріат мав провести реєстрацію білоруських громадян і видати їм відповідні посвідчення для повернення на батьківщину, опікуватися потребами білоруських біженців та демобілізованих вояків-білорусів, що поверталися з Румунського фронту, й мали прибути на батьківщину, за задумом білоруського представництва, з усвідомленням свого білоруського громадянства. Йшлося про захист інтересів білоруських громадян також у Катеринославі, Херсоні, Миколаєві, Мелітополі та інших південних містах. Для організації реєстрації білорусів в округах відряджалися члени комісаріату до Херсона та Миколаєва. Маючи обмежені матеріальні можливості, комісаріат порушив перед українською владою питання про надання фінансової допомоги для налагодження роботи в розмірі 50 000 рублів та створення білоруського етапно-концентраційного пункту.

З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського своєрідне підтвердження консульських функцій комісаріату надав керівник білоруської делегації в справах переговорів БНР із Українською Державою О.І. Цвікевич. Листом на бланку делегації 23 травня 1918 року він уповноважив комісаріат «до призначення консула БНР в Одесу» продовжити реєстрацію білоруських громадян, видавати їм посвідчення на

¹⁹⁸ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 17.

¹⁹⁹ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 16–17.

²⁰⁰ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 16.

²⁰¹ Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. / Вінцковський Т.С., Музичко О.Є., Хмарський В.М. та ін. Одеса: ГЕС, 2011. 586 с.

²⁰² НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 103.

право в'їзду в БНР, візи, свідоцтва про народження, одруження та смерть та інші необхідні документи; захищати інтереси білоруських біженців і демобілізованих військовиків; виконувати нотаріальні функції (завіряти договори, складати описи майна); приймати на зберігання гроші та майно білорусів; відправляти вантажі з майном, що належало білорусам²⁰³. При цьому наголошувалося, що комісаріат підпорядковується безпосередньо Народному Секретаріату БНР і надає йому щомісячну звітність²⁰⁴. На потреби комісаріату О.І. Цвікевич виділив 3 000 рублів. Комісаріату надавалося також право обрання консула.

До кінця червня 1918 року комісаріат зареєстрував близько 10 000 білорусів, які мешкали в Одесі. Кожен зареєстрований білорус отримував два документи: посвідчення про громадянство і посвідчення на право вільного проїзду на територію БНР (так зване «проїзне» посвідчення). «Проїзне» посвідчення містило фото і штамп німецькою мовою на звороті, мало силу нарівні з аналогічними документами, які видавала німецька комендатура, й дозволяло перетинати пункти контролю без виданої німецькими комендантами перепустки.

З метою створення білоруського етапно-концентраційного пункту комісаріат скерував його штатний розпис на затвердження українській владі. Для підготовки «майбутньої білоруської армії» було засновано караульний батальйон та раду при комісаріаті, котра репрезентувала все білоруське населення Одеси й щотижнево проводила засідання. За погодженням із Одеською міською управою розпочалися підготовчі роботи з організації білоруських шкіл для біженців та білорусів, які виявили бажання навчатися рідною мовою. Першою планувалося відкрити приватну білоруську змішану гімназію з викладанням російською мовою предметів, передбачених навчальними планами гімназій в Українській Державі, та включенням до навчальних планів білорусознавчих предметів. З метою підготовки вчителів до викладання таких предметів кілька членів одеської білоруської вчительської спілки мали виїхати на навчання до Мінська.

Іншою складовою культурного виховання білорусів стало влаштування вистав білоруською мовою. Перша така благодійна вистава відбулася в приміщенні Польського дому (вул. Градоначальствена, буд. № 1). Увесь збір від придбаних квитків надійшов на користь організації «Гай» на потреби «обездоленого білоруського населення, волею долі закинутого на чужину і відірваного від своїх міст сіл»²⁰⁵. До «майбутньої

²⁰³ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 14.

²⁰⁴ Там само. Арк. 142.

²⁰⁵ Белорусский спектакль // Одесский листок. 17 (4) марта. № 46. С. 4.

артистичної діяльності в Білорусі»²⁰⁶ білоруську творчу молодь навчали в Одеській кіностудії та одеських драматичних школах. Усього пройшло навчання шість студентів.

Комісаріат і рада існували переважно на приватні пожертви й систематично зверталися до української і білоруської влади за позичками. Натомість виділені на реевакуацію кошти (отаман Одеси В.А. Мустафін отримав на потреби біженців понад 352 тис. руб., отаман Миколаєва Е.Л. де Бонді — 68 тис. руб.)²⁰⁷ не було можливості реалізувати через страйки залізничників. Після призначення генеральним консулом БНР у Києві П.В. Тремповича Білоруський національний комісаріат в Одесі 1 липня 1918 року подав йому звіт про свою діяльність з метою отримати за його посередництва 10 000 рублів від Народного Секретаріату БНР²⁰⁸. Народний Секретаріат БНР на своєму засіданні 22 липня 1918 року, розглядаючи питання фінансового забезпечення Генерального консульства БНР у Києві, дозволив Павлу Тремповичу надати позичку Білоруському національному комісаріату в Одесі з умовою повернення грошей після затвердження повноважень консула українською стороною²⁰⁹. Консул отримав кошти лише 29 липня 1918 року й одразу видав А.В. Балицькому 5 000 рублів.

Затвердження гетьманом 2 липня 1918 року Закону про громадянство Української Держави додало роботи комісаріату. Проблема полягала в тому, що «російські піддані», які перебували на момент прийняття закону на території України, відповідно до ст. 4 визнавалися громадянами Української Держави, а не згодні з автоматичним набуттям українського громадянства мали подати заяву про це місцевому старості впродовж місяця від дня одержання тексту закону на місцях. Білоруський національний комісаріат опублікував у місцевій пресі²¹⁰ роз'яснення щодо послідовності дій для осіб, які не бажали набувати українського громадянства, й підготував бланки відмови для тих, хто мав намір це зробити. Заяви приймалися на вул. Тираспольській, 2 до 12 жовтня 1918 року²¹¹. На посвідченнях до отримання національного паспорту ставився штамп, який засвідчував належність до білоруського

²⁰⁶ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 103 зв.

²⁰⁷ Жванко Л.М., Стрілець Ю.І. Політика Української Держави щодо соціального захисту біженців першої світової війни (квітень–грудень 1918 р.) // Сторінки історії: Зб. наук. праць. К.: НТУУ «КПІ», 2012. Вип. 34. С. 56.

²⁰⁸ НАРБ. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 103 зв.

²⁰⁹ Там само. Арк. 78.

²¹⁰ От белорусского консульства // Одесские новости. 1918, 10 октября (27 сентября). № 10813. С. 3.

²¹¹ Там само.

громадянства. Через генерального консула в Києві П.В. Тремповича перед МЗС Української Держави було порушено клопотання про те, щоб особи, які мали білоруські посвідчення, вважалися іноземними підданими. Проте з 9 504 осіб, зареєстрованих у комісаріаті, лише 48 подали заяву про відмову від українського громадянства. Ставлення білорусів до реалізації норм закону пояснювалося, як інертністю та незнанням цих норм, так і небажанням сплачувати консульський збір за подання відповідної заяви.

25 липня комісаріат очолив С.М. Некрашевич, але питання про призначення консула залишалося відкритим.

Претендентами на виконання консульських обов'язків були С.М. Некрашевич, А.В. Балицький та звільнений зі своєї посади голова Вітебської земської управи М. Карташов. Останній мав сумнівну репутацію через участь у махінаціях із продажем шкіри для пошиття чобіт та іншої амуніції для армії у 1916 року: із куплених 220 пудів для армії було використано лише 12²¹². Вибори відбулися 10 серпня 1918 року.

Голова Народного секретаріату міжнародних справ БНР звернувся з питання підтвердження повноважень С.М. Некрашевича як консула БНР в Українській Державі безпосередньо до Одеського міського отамана генерала В.А. Мустафіна та просив забезпечити білоруському представнику, його сім'ї та підлеглим, недоторканність особи, помешкання, «вільності і таємності кореспонденції»²¹³. В.А. Мустафін звернувся за роз'ясненням до міністра внутрішніх справ Ф.А. Лизогуба (прем'єр обіймав цю посаду до липня), чи належить звернення виконувати. МЗС Української Держави втім указало на відсутність аналогічного листа в відомстві, уповноваженому на визнання консулів зарубіжних держав, та порушення процедури, що за офіційною версією, стало на перешкоді підтвердження виконання консульських функцій С.М. Некрашевичем²¹⁴.

Подібну діяльність проводив Вірменський комісаріат, якому Вірменська Національна рада делегувала повноваження «стосовно представництва вірменського народу»²¹⁵. 1 липня 1918 року його було перейменовано на Комісаріат Вірменії при Уряді Української Держави²¹⁶. В Одесі він формувався на базі створеного видатним ученим у галузі

²¹² *Калашиников Максим*. Проворованная война. Как коррупция уничтожила Россию в Первой мировой и как мы сейчас вернулись в «новый 1915-й». URL: <http://kprfkchr.ru/?q=book/export/html/6584>

²¹³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 18.

²¹⁴ Там само. Арк. 22.

²¹⁵ *Матвієнко Віктор*. Українська дипломатія 1917–1921 років... С. 178.

²¹⁶ Там само.

виноградарства і виноробства, професором Василем Таїровим (Василем Єгоровичем/Барсегом Григоровичем Таїряном/Таїрянцем) Вірменського комітету. Очолюваний знаним виноробом комітет функціонував упродовж грудня 1914–1918 рр.: займався збиранням коштів для допомоги біженцям і сиротам, організував для нужденних безоплатні обіди і їдальню для безробітних турецькопідданих портових робітників, забезпечував загони добровольців, видавав місячник «Вірменія і війна», присвячений життю вірменського народу під час війни²¹⁷, в якому публікувалися також відомості про кількість біженців²¹⁸.

Станом на початок травня 1917 року в Одесі проживало понад 4000 вірмен²¹⁹. Спершу, як зазначав у звітах М.Х. Ломідзе, «революційне життя вірменської організації було бурхливим, згодом почала виявлятися повна апатія і байдужість»²²⁰. Рішенням загальних зборів вірменської громади Одеси від 30 квітня 1917 року під головуванням Я.К. Багдасарова та за участі настоятеля вірменської церкви о. Ованеса Чубарьяна було засновано нове вірменське товариство та скеровано до «вождя вірменських добровольців Андронніка» листа з дорученням представляти всю одеську вірменську громаду на з'їзді біженців-вірмен у Єревані²²¹. У 1918 року вірменська колонія в Одесі налічувала вже 5 000 осіб, постійно поповнюючись з прибуттям біженців та військовополонених²²². Опікуючись біженцями, комітет надавав їм по можливості матеріальну допомогу, забезпечував білизною та одягом. Із цією метою було спеціально відкрито швейну майстерню. Поширюючи свою діяльність на Херсонську губернію та частини Таврійської і Бессарабської губерній, комісаріат продовжив допомогу нужденним і організовував евакуацію демобілізованих вояків вірменського походження.

²¹⁷ *Каграманян Анна*. Великий ученый и винодел Василию Егоровичу Таирову — 150 лет // Армянский вестник: информационно-аналитическая газета общественной организации «Союз Армян Украины». № 36. 2009, октябрь–ноябрь. С. 6.

²¹⁸ *Давтян А.С., Давтян Д.А.* К вопросу о численности армян-беженцев — жертв геноцида на Юге Российской империи // Армяне юга России: история, культура, общее будущее: материалы Всероссийской научной конференции (30 мая — 2 июня 2012 г., Ростов-на-Дону) / отв. ред. акад. Г.Г. Матишов. Ростов н/Д: Изд-во ЮНЦ РАН, 2012. С. 158–159.

²¹⁹ Новое общество армян // Одесские новости. 1917, 2 (15) мая. № 10406. С. 6.

²²⁰ [Семко-Козачук С.]. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції проти Радянської влади. С. 275.

²²¹ Новое общество армян // Одесские новости. 1917, 2 (15) мая. № 10406. С. 6.

²²² Мобилизация армян // Одесские новости. 1919, 22 октября (5 ноября). № 11036. С. 3.

Ініціатива надання В.Є Таїрову повноважень одеського представника належала уповноваженому представнику Республіки Вірменія Г.С. Дзамояну (Дзамоеву)²²³. Вона обґрунтовувалася бажанням вірменського комісаріату створити територіальний підрозділ в районі колишніх Херсонської, Таврійської та Бессарабської губерній імперії для встановлення контактів з вірменами анексованої Румунією Молдавії з огляду на близькість Одеси до Кишинєва²²⁴. У зміцненні статусу очолюваної знаним ученим-агрономом організації була зацікавлена й вірменська громада в Одесі. Функцію представництва перед військовою владою Австро-Угорщини виконував підполковник князь Павло Туманов, який мав «великі зв'язки з можновладцями»²²⁵. Професор В.Є. Таїров і князь П. Туманов²²⁶ працювали до кінця вересня 1918 року.

Вірменське консульство отримало повідомлення від представника Республіки Вірменія при головнокомандуванні Добрармії Ов. Сагателяна про те, що за згодою між урядом республіки і командуванням Добрармії всі вірмени — уродженці Закавказзя, які народилися в 1880–1900 роках, підлягають мобілізації і беруться на облік місцевими консульствами на території Добрармії та зобов'язані вродовж місяця прибути в вірменські частини для вступу в військо. За ухилення від мобілізації передбачалося покарання. Всі військовозобов'язані вірмени мали прибути в Катеринодар, звідти скеровуватись до Єревану для вступу до вірменської армії²²⁷.

З ініціативи вірменського консульства було створено Національну раду, яка розпочала підготовку до благодійного вечора з метою надання допомоги місцевим національним установам. До Одеси почали прибувати вірмени-комерсанти з Константинополя. Більшість привозили вироби вірменських мануфактурних підприємств²²⁸.

²²³ [Семко-Козачук С.] До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції С. 271.

²²⁴ Там само. С. 275.

²²⁵ Там само. С. 270.

²²⁶ На початку 1920-х років П. Туманов був головою Грузинського Комітету в Польщі. Див.: Гузун Вадим. Боротьба Грузії за незалежність — дипломатична дія: джерела з архіву Міністерства закордонних справ Румунії, 1921–1924 рр. // Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності: Зб. наук. праць. К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. С. 257–258.

²²⁷ Мобілізація армян // Одесские новости. 1919, 22 октября (5 ноября). № 11036. С. 3.

²²⁸ Армянский национальный совет в Одессе // Там само.

На початку жовтня 1918 року повноваження консула Республіки Вірменія в Одесі почав виконувати член колегії Вірменського комісаріату, підполковник Макар Багдасарович Попов, призначений для виконання таких обов'язків на Херсонщину і визнаний МЗС Української Держави²²⁹. Його основні завдання сконцентрувалися на реєстрації вірменських громадян, видаванні їм відповідних документів, організації виїзду з Одеси вірмен (біженців, звільнених військовополонених, демобілізованих військовиків) та закупівлі й переправленні до Вірменії продовольства.

Через стрімкий розвиток подій останнього етапу Першої світової війни наприкінці жовтня 1918 року ситуація в Одесі почала кардинально змінюватися. Після капітуляції 29 вересня 1918 року Болгарського царства і звернення на початку жовтня німецького уряду до президента США Вудро Вільсона з проханням про перемир'я фінал війни був передбачуваним. Консул Австро-Угорщини 24 жовтня 1918 року рапортував своєму керівництву в Відні про ймовірний сценарій розвитку подій та перспективи діяльності консульства. Передбачаючи, що командування армії переїде до Вінниці, Г. фон Цітковскі вважав недоцільною одночасну евакуацію консульства. Він планував продовжувати роботу своєї установи до моменту залишення Одеси останніми підрозділами австро-угорських військ. Його план отримав схвалення.

Зі свого боку український уряд на початку листопада 1918 року, враховуючи капітуляцію 30 жовтня Османської імперії та 3 листопада — Австро-Угорської, видав розпорядження щодо повернення консулів союзних держав, які залишили Одесу на вимогу німецького командування. За поясненням української сторони, заходи щодо видворення консулів були вчинені з не залежних від уряду обставин.

Австрійський губернатор Е. фон Бьольц не заперечував проти відновлення діяльності представництв держав Антанти. 6 листопада 1918 року на його розпорядження нідерландському консулові В.А. Мунцу було передано ключі від приміщення англійського консульства²³⁰. При цьому нідерландський консул зауважував, що під час відновлення роботи консульства він не мав перешкод щодо захисту прав ввірених йому британських підданих ні з боку української влади, ні з боку окупаційної. Більшість питань, які виникали, вирішувалися мирним шляхом, хоч

---

²²⁹ Див.: *Вовчук Л.* Становлення дипломатичних установ у портових містах чорноморсько-азовського басейну російської імперії (1785–1919 рр.) // Науковий вісник Миколаївського національного пед. ун-ту імені В.О. Сухомлинського. 2013. Т. 3. С. 214.

²³⁰ Союзные консульства в Одессе // Одесские новости. 1918, 12 ноября (30 октября). № 10841. С. 5.

консулу держави, яка не визнала український уряд, було непросто звертатися до міської влади в справах союзних держав. Але іноземні піддані мали в той час багато моральних і юридичних проблем і потребували консульської допомоги. Під час австро-угорської і німецької окупації вони підлягали реєстрації і нагляду за їхнім побутом і поведінкою. Їх звинувачували «в сіянні смуги», зазіханні на американське і англійське золото, організації страйків і вибухів. Відкриття англійського консульства давало їм надію, що все це минулося.

Події розвивалися блискавично. 7 листопада 1918 року гетьман оголосив одеське градоначальство введеним в дію телеграфом наказом²³¹ у стані надзвичайної охорони. Наступного дня фельдмаршал Е. фон Бьольц покінчив життя самогубством, австрійські війська залишали Одесу²³². Втративши зв'язок зі своїм віденським керівництвом, склав обов'язки консул Г. фон Цітковскі. Він звільнив позаштатних працівників, спалив політичні документи і шифрувальні матеріали, передав консульські функції консульству Данії й 14 листопада 1918 року вирушив із персоналом через Київ і Брест-Литовськ до Відня, який вже не був столицею могутньої імперії²³³. Про закриття австро-угорського представництва та передачу захисту інтересів австрійців в Одесі данському консулу українська преса повідомила 21 листопада 1918 року²³⁴.

Поверталися додому й німецькі війська. Відмовляючись скористатися бараками і приміщеннями Червоного Хреста, розташованими неподалік, вони впродовж 3–4 днів ночували під відкритим небом, під дощем і снігом на сильному холоді, очікуючи транспорту²³⁵. За іронією долі німецькі консули в Одесі, Миколаєві та Харкові лише 26 жовтня 1918 року отримали екекватури від уряду Української Держави. Повідомлення про визнання повноважень і допуск до виконання обов'язків німецьких консулів в усіх містах МЗС Української Держави скерувало послові А. фон Мумму²³⁶ одночасно з листом до головноуповноваженого Українського уряду при Австро-угорському вищому командуванні в Україні генерала Г.О. фон Рауха. Останні частини німецьких військ

²³¹ Одесса на положении чрезвычайной охраны // Там само. С. 2.

²³² Астнер Р. Про цісарів, консулів і купців... С. 320.

²³³ Це призначення стало останнім у його дипломатичній кар'єрі: 1 березня 1919 р. він отримав відставку, а 31 серпня 1919 р. вийшов на пенсію. Там само. С. 321.

²³⁴ Закрытие одесского австрийского консульства // Киевская мысль. 1918, 23 (10) ноября. № 222. С. 2.

²³⁵ Отъезд германских войск // Одесские новости. 1918, 19 (6) ноября. № 10845. С. 4.

²³⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 17.

виїхали з Караванної гавані військовими потягами 16 листопада 1918 року.

За кілька днів до того з Софії прибули О.Я. Шульгин та нідерландський консул Тімотін Фоккер, щоб далі рухатися в Київ. Вони одразу привернули увагу журналістів, яких цікавила політична ситуація в Болгарії і становище царя Бориса. Очевидці подій та іноземні представники в умовах поганого зв'язку з зарубіжними країнами мали надзвичайну привабливість для преси як джерело інформації. Одесити були поінформовані про зречення 3 жовтня 1918 року царем Фердинандом I влади на користь сина Бориса, пресу цікавили деталі. Під час зустрічей з журналістами доктор Т. Фоккер вказував на повний спокій у Болгарії та завоювання симпатій населення прем'єр-міністром Александром Маліновим та його урядом із русофільською позицією²³⁷. Йому наголошували, що в Москві й Петербурзі, куди він має вирушити з Києва, в розпалі переслідування іноземців, навіть представників нейтральних держав. Проте консул Фоккер не виявив особливого занепокоєння переказаними йому слухами й наміру продовжити подорож не змінив.

Натомість Одеса готувалася до зустрічі союзних військ, прибуття яких анонсувалося в середині листопада. Грецька колонія провела з цього приводу спеціальну нараду, яка розробила церемоніал зустрічі і визначила своїми представниками в порту Ф. Куссиса, П. Бебиса, Ів. Сапариса та І.С. Ксидіаса. Обговорювалася ідея зустрічати гостей в морі на окремому судні під грецьким прапором²³⁸.

Питання організації зустрічі союзників розглядала й міська влада. Відповідальними за організацію було визначено Брайкевича, Шнейдера, Хартуляри. Було створено й комісію в складі Я.М. Пономаренка, М.І. Шнейдера, І.Ф. Ермиша, Г.Л. Гольда. На проведення урочистостей з нагоди прибуття союзників виділялося до 25 тисяч рублів, а складовою заходів пропонувалося проведення вистави в Міському театрі²³⁹.

Водночас серед консульського корпусу в Одесі виникла нова постать — противник «самостійників усіх мастей» і прихильник ідеї відновлення єдиної і неділимої Росії силами Добровольчої армії генерала А.І. Денікіна — французький консул Еміль Енно. Преса повідомляла, що під час наради в Яссах Е. Енно було призначено представником Антанти на Півдні Росії, за іншою версією — французьким консулом із особливими повноважен-

---

²³⁷ Там само.

²³⁸ Одесские греки и союзники // Одесские новости. 1918, 14 (1) ноября. № 10841.

С. 3.

²³⁹ Представительство города // Там само.

нями до Києва²⁴⁰. Обидва повідомлення були напівправдою. В будь-якому разі його шлях лежав через Одесу. Прибувши туди 22 листопада 1918 року, він провів ніч у вагоні²⁴¹, де дав для більшої ефектності перше інтерв'ю місцевій пресі. В розмові з журналістами пообіцяв швидкий прихід союзних військ, задекларував визнання союзниками влади гетьмана П.П. Скоропадського (з огляду на те, що він на той момент уособлював владу в країні) і висловив зневагу до сил, очолюваних С.В. Петлюрою, як уособлення руху, що тягнув за собою більшовизм і анархію, та симпатію до армії А.І. Денікіна, позитивними рисами якої вважав боротьбу з більшовиками, вірність союзникам і прагнення до відновлення єдиної Росії²⁴². Всіма засобами Е. Енно намагався демонструвати «особливі повноваження» й здатність «негайно привести Росію ледве не всю французьку армію»²⁴³,

Наступного дня місцева преса опублікувала дві декларації Е. Енно від імені держав Антанти: в першій проголошувалася підтримка влади гетьмана П.П. Скоропадського, в другій — сприяння відбудові єдиної і неподільної Росії. Зміст другої «Декларації представника Держав Згоди» відповідав його переконанням і спонукав до пошуків контактів із відповідними організаціями на місці й встановлення стосунків із «Союзом відродження Росії». В документі йшлося про те, що держави Антанти через свого французького консула з особливими повноваженнями в Києві заявляють про свою позицію не припускати ніяких порушень у справі відновлення порядку і реорганізації Росії, розпочатій патріотами і підтримуваних союзниками. При цьому наголошувалося на твердому бажанні відновити порядок у областях південної Росії²⁴⁴. Саме з цих географічних і політичних позицій Е. Енно розглядав Одесу, не вважаючи це місто українським. Зміст декларацій ґрунтувався на ухвалах наради в Яссах (навіть виходив за межі визначеного) і справив очікуване консулом Е. Енно «величезне» враження²⁴⁵.

Не менше враження мешканці міста, які затамувавши подих, очікували представника союзників, мали від появи консула в автомобілі з французьким прапором. У такий спосіб він після проведеної в вагоні ночі

²⁴⁰ Прибытие французского консула // Одесские новости. 1918, 23 (10) ноября. № 10850. С. 2.

²⁴¹ Там само.

²⁴² У французского консула // Одесские новости. 1918, 23 (10) ноября. № 10850. С. 2.

²⁴³ Гурко В.І. Изъ Петрограда черезъ Москву, Парижъ и Лондонъ въ Одессу 1917–1918 гг. // Архивъ русской революции. Берлинъ: Slowo-Verlag, 1924. Т. 15. С. 52.

²⁴⁴ Декларация представителя Держав Согласия // Одесские новости. 1918, 23 (10) ноября. № 10850. С. 2.

²⁴⁵ О декларации г. Энно // Киевская мысль. 1918, 27 (14) ноября. № 225. С. 3.

зранку перебрався до готелю «Пасаж». Перший офіційний візит Е. Енно наніс градоначальнику генералу В.А. Мустафіну. Там він зустрівся з І.Я. Коростовцем, який змушений був зупинитися в домі свого колишнього товариша по службі в Китаї, не доїхавши з Ясс до Києва через заблокований повстанцями шлях²⁴⁶. По тому Е. Енно прийняв генерал Г.О. фон Раух. У готелі «Лондонський» на честь приїзду представника Антанти місцеві торгово-промислові кола влаштували урочистий сніданок за участі представників української влади²⁴⁷. А ввечері вшанування тривали в Міському театрі. Після другого акту опери «Дубровський» оркестр під орудою Чиміні тричі зіграв «Марсельезу». Зал щоразу вибухав викриками «Хай живе Франція!». Консул артистично приймав привітання в ложі градоначальника²⁴⁸.

Вночі місія на чолі з Е. Енно мала виїхати в Київ через Жмеринку–Проскурів–Коростень²⁴⁹. А до Одеси планувалося перемістити французьку місію в Яссах на чолі з Сен-Ольєром. Фахівцем з «російських справ» у ній вважався маркіз де Бель-Вью — «людина великого розуму, м'якого характеру і невтомної енергії»²⁵⁰. Проте від'їзд місії Е. Енно було відкладено. Не виїхав він і 29 листопада 1918 року, про що повідомляли газети²⁵¹. Прохання про виконання додаткової місії в Києві отримав іспанський консул С.С. Василяді, який в цей час перебував в Одесі. Йому було доручено захист інтересів французьких громадян. Після повернення в Київ він мав перебрати ці обов'язки у Теодора Мулена²⁵². Відтак французький консул їхати до Києва не планував.

Сподіваючись донести до відома французького представника складнощі перебування військовополонених вірмен на території України, разом із членами вірменської громади в Одесі побував у Е. Енно М.Б. Попов. Вірменські представники отримали його обіцянку щодо сприяння у відправленні додому всіх, хто того потребував²⁵³. З метою

---

²⁴⁶ *Коростовець Іван*. Переговори в Яссах в 1918 році. (З записної книжки гетьманського посла Коростовця був імператорського посла у Пекіні й Тегерані). Див.: URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/arhiv.getmanat.php>

²⁴⁷ Прибытие фанцузского консула // Одесские новости. 1918, 23 (10) ноября. № 10850. С. 2.

²⁴⁸ Чествование французского консула // Там само. С. 3.

²⁴⁹ Прибытие фанцузского консула // Там само. С. 2.

²⁵⁰ Французская миссия в Одессе // Одесские новости. 1918, 24 (11) ноября. № 10851. С. 3.

²⁵¹ Отъезд Энно в Киев // Киевская мысль. 1918. 30 (17) ноября. № 228. С. 2.

²⁵² Захист французьких громадян // Нова Рада. 1918, 29 (18 грудня). Ч. 222. С. 1.

²⁵³ Делегация Республики Армения // Одесские новости. 1918, 3 декабря (20 ноября). № 10857. С. 4.

поліпшення організації такої роботи М.Б. Попов виокремив у структурі представництва біженецький, військовополонених і паспортний відділи. Водночас, претендуючи на дипломатичні функції, заснував відділ захисту інтересів Республіки Вірменія. Згодом було відкрито інформаційне бюро. Істотне матеріальне сприяння йому надавала вірменська громада. Для допомоги бідним вірменам, біженцям і військовополоненим, що поверталися додому, в Одесі було засновано вірменське благодійне товариство²⁵⁴. Проте фінансові проблеми така допомога не ліквідувала.

На початку грудня 1918 року в Одесі з'явилася особлива категорія «польських громадян» — до міста прибуло близько 1 500 польських вояків у складі стрілецької бригади, окремої інженерної роти та авіазагону 4-ї польської армії²⁵⁵. Вони підпорядковувалися генеральному хорунжому Василю Біскупському — командувачу армійським корпусом гетьмана П.П. Скоропадського в Одесі, а з 20 липня 1918 року ще й виконувачу обов'язків командира Першої Кінної дивізії²⁵⁶. Попри формальний статус, цей колишній царський офіцер (закінчив 2-й кадетський корпус, Миколаївське кавалерійське училище та Миколаївську академію Генерального штабу в Санкт-Петербурзі), аристократ (належав до відомого на Харківщині дворянського роду) і монархіст, що після проголошення Української Народної Республіки перейшов на її бік і залишився в українських військах за доби Гетьманату, активно займався формуванням військових частин для Добровольчої армії²⁵⁷. Призначений в липні 1918 року командувачем Війська польського на Сході Луціан Желіховський уклав із генералом А.І. Денікіним угоду, згідно з якою створене ним формування вважалось частиною Польської армії у Франції, союзною з Добровольчою армією. В Одесу польські вояки прибули як територіально найближча частина армії союзників для виконання завдань, запланованих союзним командуванням²⁵⁸.

Польських легіонерів урочисто вітали одеські поляки, організовані для зустрічі в Польському домі Радою польських організацій²⁵⁹. Одразу

²⁵⁴ Среди армян // Одесские новости. 1918, 26 (8) ноября. № 10841. С. 4.

²⁵⁵ URL: <http://joanerges.livejournal.com/666811.html>

²⁵⁶ URL: <https://biography.com.ua/vijskovi/vasil-biskupskij.html>; <http://bogodukhov-city.com.ua/bogodukhov/nobilitystories/153-vasil-biskupskij-koxannya-podarovane-vsevishnim.html>

²⁵⁷ URL: <http://joanerges.livejournal.com/666811.html>

²⁵⁸ Польские войска в Одессе // Одесские новости. 1918, 1 декабря (18 ноября) 1918 г. № 10836. С. 4.

²⁵⁹ К прибытию польских легионов // Там само.

після прибуття представники польського війська відвідали французького консула Е. Енно для обговорення поточних справ. Питання полягало в тому, чи можуть вони взяти на себе функції з охорони міста, перебуваючи в підпорядкуванні генерала Юзефа Галлера, хоч фактично підвідомчі верховному головнокомандувачу союзними військами генералу Федриранду Фошу²⁶⁰. Разом із офіцерами броненосця «Мірабо», який щойно прибув в Одеську гавань, консул переконав польських делегатів у безпідставності їхніх сумнівів. Наступного дня в газетах з'явилося оголошення про те, що польський гарнізон підпорядковується місцевому військовому командуванню²⁶¹. Надалі лави польських вояків поповнювалися колишніми вояками польських корпусів та місцевими поляками.

В грудні 1918 року розпочало офіційну діяльність Генеральне консульство Польщі. Його очолив Зенон Беліна Бжозовський. В приміщенні консульської установи (Катерининська площа, буд. № 7) було організовано Комітет з мобілізації і призову до війська. Повідомлення про набір до війська поляків, народжених у 1883–1901 роках, стало першим офіційним документом, підписаним З. Бжозовським²⁶².

Спробу вплинути на хід подій через посередництво консула Е. Енно зробили представники С.В. Петлюри — відряджені Трудовим конгресом О.Т. Назарук і Федорчук²⁶³, потрапивши до нього на аудієнцію 10 грудня 1918 року²⁶⁴. Під час зустрічі йшлося про те, що петлюрівський рух не варто ототожнювати з більшовиками, оскільки С.В. Петлюра воює проти більшовиків. Проте переконати французького консула не вдалося. Він вважав, що на відміну від січня-лютого 1918 року, коли С.В. Петлюра «прогнав більшовиків з допомогою німців», у грудні петлюрівський рух породжував більшовицькі банди, які все палили, всюди грабували і вбивали²⁶⁵. У зв'язку з цим консул висунув від імені держав Антанти до УНР вимогу негайно припинити військові дії і очікувати прибуття військ союзників на займаних позиціях. Особам, які прибули як уповноважені С.В. Петлюри, він надав можливість виїхати до свого штабу, гарантуючи безпеку на шляху. 12 грудня 1918 року Одесу було оголошено з

---

²⁶⁰ Польские войска // Там само. С. 2.

²⁶¹ К прибытию союзных войск // Там само.

²⁶² *Чесельскі Томаш*. Консульство Польщі в Одесі 1918–1920 рр. та його архів. С. 418.

²⁶³ О моменте (из беседы с французским консулом г. Энно) // Одесские новости. 1919, 26 (13) января. № 10899. С. 3.

²⁶⁴ Украинцы у консула Энно // Одесские новости. 1918, 10 декабря (27 ноября). № 10863. С. 2.

²⁶⁵ Там само.

наступного дня на осадному становищі з суворою забороною на всілякі зібрання, мітинги, маніфестації без дозволу комісара міста. З 9-ї вечора до 6-ї ранку заборонялося виходити на вулицю²⁶⁶. До висадки французького десанту польська дивізія спільно з білогвардійцями під командуванням генерала О.М. Грішина-Алмазова та невеликим загоном французьких матросів вибивала з Одеси війська Директорії.

* * *

Загалом особливість діяльності іноземних представництв в Одесі під час доби Української Центральної Ради та Гетьманату полягала у їх тісній взаємодії з національними громадами і мало залежала від рішень українського уряду та зміни влади впродовж листопада 1917 року — грудня 1918 року. Як і у Києві, тут залишалися консульства, що розпочали свою діяльність за часів Російської імперії (Англії, Франції, США, Греції, Нідерландів), були засновані представництва нових державних утворень, які виникли після розпаду Російської імперії (БНР, Грузії, Вірменії) у формі комісаріатів, національних рад, консульств; прибули відповідно до Брестського мирного договору нові консули — представники країн Четверного союзу (Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччин). Під час Гетьманату за наполяганням австро-угорської влади представники держав Антанти змушені були залишити Одесу. А вже в жовтні 1918 року завдяки перемогам на фронтах союзних військ першим відновило роботу з допомогою нідерландського консула В.А. Мунца консульство Великої Британії. Найбільш активно серед консульств нових держав діяло грузинське консульство. Залучити сили союзників на підтримку Добровольчій армії з метою відновлення єдиної неподільної Росії намагався Е. Енно, який отримав доручення тимчасово обійняти посаду віце-консула в Києві, але залишився в Одесі, позиціонуючи себе як офіційного представника Франції, але «недипломатично» демонстрував неприйняття України. Відтак він став інструментом російської маніпуляції в погіршенні українсько-французьких відносин.

---

²⁶⁶ Осадное положение в Одессе // Одесские новости. 1918. 14 (1) декабря. № 10866. С. 2.

4.3. Влада Добровольчої армії в Одесі (грудень 1918 року — квітень 1919 року) та іноземні представництва

Вступ союзної армії в Одесу піднесено вітала місцева преса²⁶⁷. Пряму причетність до цього демонстрував Е. Енно, роздаючи інтерв'ю і приймаючи делегації. Для розташування своєї резиденції він обрав найпопулярніший на той час готель «Лондонський» на Приморському бульварі. Порт і Приморський та Миколаївський бульвари французький консул оголосив зоною окупаційного заgonу союзників. Однак сприйняття подій одеситами не було таким однозначним. «И боль и стыд и радость — он идет; Великий день, — опять, опять варягу Вручает обезумевший народ Свою судьбу и темную отвагу. Да будет так...», — писав Іван Бунін у вірші, названому датою вступу французів — «22 декабря 1918 г.»²⁶⁸.

За активним сприянням Е. Енно та представників Добровольчої армії — журналіста, ідеолога антиукраїнської політики, голови комісії з національних питань в Особливій нараді при Головнокомандувачі Збройних сил на Півдні Росії В.В. Шульгина і В.О. Степанова — керівник Білого руху в Сибіру, який після наради в Яссах не зміг повернутися через бойові дії назад, — О.М. Грішин-Алмазов отримав посаду військового генерал-губернатора Одеси²⁶⁹.

Французький консул займався виключно політичними питаннями, орієнтованими на вирішення його ключової місії (постать генерал-губернатора була її складовою), демонструючи повне неприйняття української ідеї. Заяви Е. Енно в одеській пресі й контакти з представниками місцевої влади та французьким командуванням свідчили про очевидну умовність його консульської діяльності. Грудневі випуски «Одеських новин» та «Одеського листка» містили оголошення консулом зробленої генералом Анрі Бартело заяви, в якій командувач Дунайською армією покладав відповідальність за всі ворожі виступи і будь-які спроби порушити спокій у країні на С.В. Петлюру і В.К. Винниченка²⁷⁰. Як за-

²⁶⁷ Бунин Иван. 22 декабря 1918 г. // Одесский листок. 1918, 22 (9) декабря. № 279. С. 1.

²⁶⁸ Там само.

²⁶⁹ Див: Тюремная одиссея Василия Шульгина: Материалы следственного дела и дела заключённого / Сост., вступ. ст. Макаров В.Г., Репников А.В., Христофоров В.С.; комм. Макаров В.Г., Репников А.В. Москва: Русский путь, 2010. 480 с.

²⁷⁰ Там само.

уважував з цього приводу генерал М.О. Капустянський (наприкінці грудня 1918 року — начальник оперативного штабу Дієвої армії УНР), «обставини, здавалось, сприяли большевицьким замірам. Їм стала в пригоді нерозважна політика керівників французького десанту в Одесі. Протегування ними добровольців давало корисний матеріал для большевицької пропаганди проти Директорії»²⁷¹.

Е. Енно брав участь практично в усіх публічних акціях, першою з яких стало вшанування союзників їх одеськими прихильниками. Обід із цієї нагоди влаштував Англійський клуб Одеси на чолі з генералом графом Павлом Граббе. Серед запрошених були генерал Боріус, адмірал Анет, командири пришвартованих в Одеському порту союзницьких суден, 20 французьких офіцерів. З боку міської влади перемогою насолоджувалися О.М. Грішин-Алмазов та міський голова М.В. Брайкевич. Серед запрошених були також щойно призначений начальником управління військово-морської бази в Одесі діяч Білого руху віце-адмірал Дмитро Ненюков та нещодавно звільнений з посади міністра морських справ Української Держави адмірал, колишній головний командир усіх портів Чорного і Азовського морів адмірал Андрій Покровський разом із членами очолюваної ним комісії з реформування морського відомства: віце-адміралом Олександром Хоменком — командиром Транспортної флотилії Чорноморського флоту зі штабом у Одесі, контр-адміралом Петром Паттоном-Фантоном-де-Веррайоном — тимчасовим головою Російсько-Дунайського пароплавства; представники польського товариства ([Мечислав] Юрьевич) та Добровольчої армії. Головний лейтмотив усіх виступів полягав у висловлюванні вдячності союзникам та наголосенні їхньої місії «в Росії» щодо відновлення «єдиної і неподільної». З палкою промовою на розвиток тези про допомогу союзників у справі відновлення сили й могутності Росії виступив Е. Енно²⁷².

Поряд із О.М. Грішиним-Алмазовим, новим градоначальником полковником В.О. Марковим, міським головою М.В. Брайкевичем, представниками французького командування та делегатів із суден флоту Великої Британії французького консула бачили 23 грудня 1918 року серед «почесних гостей» на заупокійній літургії за загиблими під час боїв за Одесу в Преображенському соборі²⁷³. Тим самим підтверджувався міф про надзвичайну важливість особи французького консула.

²⁷¹ Микола Капустянський. Похід Українських Армій на Київ–Одесу 1919 р. URL: <https://coollib.com/b/131080/read>

²⁷² Встреча союзников // Одесский листок. 1918, 22 (9) декабря. № 279. С. 6.

²⁷³ Малахов В.П., Степаненко Б.А. Одесса, 1900–1920 / Люди... События... Факты... Одесса... С. 382.

У нових умовах почало змінюватися й становище іноземних представництв. Не залишили своїх посад із приходом союзних військ нідерландський консул В.А. Мунц, перський — Е.К. Зааль, швейцарський — Е.В. Вей, німецький — А.К. Паллат, норвезький і данський — К.К. Шульце, шведський — О.М. Осберг.

Переваги щодо продовження діяльності завдяки взаємодії польської дивізії з Добровольчою армією мало представництво Речі Посполитої. 5 січня 1919 року З. Бжозовський організував урочисте відкриття польського консульства за участі представників місцевої польської громади і командування польської дивізії, яка поповнилася кавалерійським та артилерійським дивізіоном (близько 1 000 вояків). Промову щодо завдань консульської установи виголосили консул Зеліна Бжозовський і голова Асоціації «Польський дім» професор Новоросійського університету Болеслав Гриневецький. Упродовж усього терміну своєї роботи консул підтримував тісний контакт із громадою, брав участь у організованих нею заходах. Основна його функція зосереджувалася на реєстрації польських громадян, видаванні національних паспортів та інших документів про належність до польського громадянства, в'їзних віз до Польщі, організації виїзду поляків з Одеси. З цією метою він неодноразово звертався до союзного командування²⁷⁴.

Не зазнало утисків від нової влади й вірменське представництво як представництво лояльної до білогвардійців сторони. Його головним завданням стало продовження евакуації вірмен із Одеси. Вони щоденно прибували до міста великими групами по 300–500 осіб²⁷⁵ й потребували підтримки і допомоги. На початку січня 1919 року М.Б. Попов звертався до посла Г.С. Дзамоєва з нагадування про те, що консульство працює без офіційних повноважень, без коштів і офіційно затвердженого штату. Відповідно до штатного розпису, в консульстві мали працювати 7 осіб: консул, віце-консул, два службовці для спеціальних доручень і три працівники обслуги. 13 січня 1919 року на посаду консульського секретаря було призначено Егіше (Єгіше) Христофоровича Мелікяна, решту співробітників призначив М.Б. Попов своїм наказом²⁷⁶.

Позиція вірменського представництва щодо дій Добровольчої армії не лише дозволила вірменам уникнути оголошеної білогвардійцями мобілізації, але й дала підстави для сподівання на налагодження торго-

---

²⁷⁴ Історія Одеси / Ред. В.Н. Станко. Одеса, 2002. С. 302–304.

²⁷⁵ Див.: *Давтян Давід*. З історії Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі... С. 428.

²⁷⁶ Там само. С. 429.

вельних стосунків. Керуючись цими сподіваннями, спробу провести переговори з О.М. Грішиним-Алмазовим щодо отримання можливості закупівлі продовольчих товарів здійснив Г.С. Дзамоєв. Він прибув до Одеси з Києва, залишивши українську столицю, яка знемагала під натиском більшовиків. Сприяння в досягненні мети переговорів Г.С. Дзамояну обіцяв Е. Енно²⁷⁷. Очевидно, за не виконання такої обіцянки було досягнуто домовленості закупівлю і для Вірменії цукру, зерна та деяких інших продовольчих товарів²⁷⁸. До кінця січня в Одесу прибули члени київського комісаріату, за виключенням М.Х. Ломідзе, який перебував у відпусці, і О.К. Хазазяна, якому було доручено збереження консульського архіву, та до кінця лютого прибув із Харкова вірменський консул доктор М.С. Меликянц²⁷⁹. Невдовзі вони всі залишили Одесу.

До кінця січня 1919 року в Одесі діяло консульське представництво Фінляндії. Установа припинило роботу після від'їзду посла Фінляндії Г. Гуммеруса з Києва. Фінські представники залишили Одесу, передавши повноваження з захисту інтересів підданих Фінляндії грузинському консулові О.І. Ушверідзе, зважаючи на добрі стосунки В. Тевзаї та Г. Гуммеруса в Києві.

Через Одесу повертався додому донський представник генерал О.В. Черячукін. Підтримка союзниками Добровольчої армії в її прагненні до відновлення єдиної і неподільної Росії корелювала з завданнями уряду Дону. Під час перебування в Південній Пальмірі разом із представниками Кубані (голова Крайової ради Л.Л. Бич), Білорусі (інж. Беханевич) та українськими посадовцями (членом ради міністерства торгу і промисловості С.В. Бородаєвським та заступником морського міністра адміралом М.М. Остроградським-Апостолом) він підписав два меморандуми до французького командування: про боротьбу з більшовиками та політико-економічний²⁸⁰. В останньому документі висувалися пропозиції передати чорноморські порти Одесу, Миколаїв і Херсон у розпорядження української влади, забезпечити транзит товарів, що надходили до портів через території України і Кубані, та повернення Білорусі реквізованих німцями вагонів і паротягів²⁸¹.

²⁷⁷ У консула Энно // Одесские новости. 1919, 31 января. № 10904. С. 3.

²⁷⁸ *Давтян Давід*. З історії Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі... С. 430.

²⁷⁹ [*Семко-Козачук С.*]. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції... С. 288.

²⁸⁰ Политико-экономический меморандум Украины, Дона, Кубани и Белоруссии // Одесские новости. 1919, 8 февраля (26 января). № 10910. С. 3.

²⁸¹ Там само.

На документі не було підпису очільника урядової делегації УНР А.Д. Марголіна. Саме в складі цієї делегації для обговорення взаємин із представниками Антанти прибув до Одеси С.В. Бородаєвський. Він мав з'ясувати питання випуску українських грошей представниками Добровольчої армії у захопленому ними Одеському відділенні експедиції заготовок державних паперів. Київська та одеська преса широко повідомляла про незаконність таких банкнот. За результатами розслідування С.В. Бородаєвський подав французькому військовому командуванню скаргу на дії Добровольчої армії. Уночі його арештували білогвардійці²⁸² й тримали в в'язниці понад місяць²⁸³.

Підписанти меморандумів заявляли про досягнуту політичну та економічну домовленість щодо «можливої конфедерації» держав та формування армії цих державних утворень з єдиним командуванням з метою боротьби з більшовиками²⁸⁴. Мета подання меморандумів полягала в пошуках підтримки союзного війська, але політичні амбіції підписантів перевищували їхні повноваження.

В січні 1919 року Одеса повністю перейшла під контроль військ Антанти, якими командував генерал Філіпп д'Ансельм. З метою організації виїзду на батьківщину китайських робітників у цей час прибула до Одеси китайська місія. Вони виїхали з Києва 24 січня 1919 року, до початку організованої евакуації, з «окремою валкою» вагонів, призначеною для перевезення французьких, англійських, американських та китайських громадян²⁸⁵. Діставшись до Одеси, яка перебувала під владою союзників та Добровольчої армії, китайці втім не змогли швидко реалізувати свого плану виїзду на батьківщину.

Ключовою особою серед іноземних представників позиціонував Еміль Енно. Він продовжував охоче давати інтерв'ю пресі та приймати делегації²⁸⁶. Наприкінці грудня 1918 року за сприянням щодо формування партій військовослужбовців для відправлення додому до консула Е. Енно звернулася делегація чехословаків²⁸⁷. 19 січня 1919 року його

²⁸² Арест С.В. Бородаевского // Одесские новости. 1919, 8 февраля (26 января). № 10910. С. 4.

²⁸³ *Марголин А.* Украина и политика Антанти // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С.А. Алексеев, под ред. Н.Н. Попова. М.–Л., 1930. С. 378, 384.

²⁸⁴ Политико-экономический меморандум Украины, Дона, Кубани и Белоруссии // Одесские новости. 1919, 8 февраля (26 января). № 10910. С. 3.

²⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 2200. Оп. 1. Спр. 224. Арк. 39.

²⁸⁶ О моменте (из беседы с французским консулом г. Энно) // Одесские новости. 1919, 26 (13) января. № 10899. С. 3.

²⁸⁷ Делегация чехословаков у Энно // Одесские новости. 1918, 25 (18) грудня. № 10893. С. 5.

відвідала єврейська делегація на чолі з д-ром Я.Ю. Бардахом, який привітав консула як представника нації, що першою проголосила громадянську рівність євреїв і завжди захищала вічний принцип природних прав людини. Зустріч була протокольною, нетривалою й суто офіційною, хоч єврейська громада поклала великі надії на французького представника щодо організації захисту євреїв в Одесі. Консул подякував делегації за привітання і висловив бажання детальніше ознайомитися з діяльністю єврейської общини²⁸⁸.

Показовою в контексті цих відвідин була зустріч 26 січня 1919 року з місцевими журналістами. Одеські газетярі очікували від «втаємниченого в плани союзників» іноземного представника роз'яснення ситуації в Одесі та відповіді на питання про причини пасивного ставлення союзників до єврейських погромів. Е. Енно наголосив, що союзні війська перебувають у тісному контакті з тими «російськими партіями», які прагнуть відродження і відновлення Росії. При цьому він звернув увагу журналістів на те, що союзниками неодноразово декларувалося засудження більшовизму і рішучість до боротьби з ним. Завданням найближчого часу консул уважав досягнення порозуміння різних політичних течій щодо організації влади в місті у формі диктатури, установчих зборів чи директорії. Йшлося про те, що організація влади належить до компетенції виключно «російського народу», до думки якого союзники будуть прислухатися і з волею якого будуть рахуватися. Зрештою на ключове питання журналісти відповіді не почули.

Подібна риторика була притаманна й публічним виступам в Одесі представників французького командування. Так, головнокомандувач військами союзників в Одесі та Криму генерал Луї Франше д'Еспере майже дослівно повторив ключові тези, оприлюднені французьким консулом. Під час відвідання Одеси після візиту до Парижу й зустрічі там з Жоржем Клемансо й Ллойдом Джоржем, він заявив, що мета перебування французьких військ «на території Росії» полягає в допомозі «російському народові» щодо налагодження відповідного порядку, а не в установленні колоніального режиму²⁸⁹. Не розглядаючи, як і французький генерал, можливості існування незалежної України, Е. Енно зі свого боку зауважив, що французька дипломатія і французькі війська прийшли в

---

²⁸⁸ Еврейская делегация у г. Энно // Одесские новости. 1919, 19 (6) января. № 10892. С. 3.

²⁸⁹ Заявление генерала Франше Д'Эспере // Одесские новости. 1919, 22 (9) марта. № 10953. С. 1.

Україну для встановлення «економічного і політичного контакту з Росією»²⁹⁰.

З метою вивчення перспектив економічних відносин він уже встиг провести низку переговорів із дрібними землевласниками, за результатами яких зробив висновок про готовність села надати свою продукцію для обміну на вироблені у Франції товари. Головною умовою налагодження взаємовигідного товарообміну, як і ліквідації різних «голодів», консул вважав наведення порядку. Це, на його думку, здатні були здійснити лише союзні війська. Відтак Е. Енно висловив сподівання, що подальше просування союзних військ не зустрінє спротиву з боку місцевого населення. Пасивне ставлення до погромів він пояснив тим, що союзники ведуть боротьбу з анархією на півдні Росії, а єврейські погроми розглядаються як прояви такої анархії, оскільки, на його думку, національний елемент є лише приводом до грабунків і зведення політичних рахунків. Щодо можливості згоди з Директорією Е. Енно відповідав зверхньо, наголошуючи, що з українського боку спроби порозумітися не припиняються. Зокрема, він мав інформацію про те, що з Києва мають прибути для переговорів спеціальні уповноважені. «Я їх не бачив, а, можливо, й взагалі не побачу», — іронізував консул²⁹¹. Натомість іронія була невиправданою. Рішенням об'єднаного засідання Директорії, міністерств, керуючих міністерствами та комісарів міністерств від 17 лютого 1919 року було скеровано в Одесу до верховного командування військ Антанти уповноважених представників Директорії: міністра закордонних справ К.А. Мацієвича та його заступника С.В. Бачинського з правом передати військовому командуванню декларацію Директорії УНР, заключати і підписувати умови й угоди з представниками Антанти від імені Директорії УНР²⁹². На організацію цієї поїздки наступного дня було асигновано зі спеціального фонду Директорії 50 тисяч карбованів під розписку представника міністерства фінансів УНР Василя Косаренка-Косаревича²⁹³. Основний мотив такої поїздки полягав у висловленому в зверненні Ради Народних Міністрів УНР до держав Антанти та всього світу від 8 жовтня 1919 року: «уряд УНР сподівається, що великі демократичні держави Антанти, які допомогли матеріально генералу

²⁹⁰ О моменте (из беседы французским консулом г. Энно) // Одесские новости. 1919, 26 (13) января. № 10899. С. 3.

²⁹¹ Там само.

²⁹² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. С. 53.

²⁹³ Там само. С. 54.

Денікіну в його боротьбі проти насильників — комуністів, не будуть допомагати його насильствам над вільним українським народом»²⁹⁴. Зі свого боку Директорія сподівалася на допомогу Антанти примусити А.І. Денікіна залишити територію України і установити «лад і спокій на вільній українській землі»²⁹⁵.

Добровільним «дипломатичним кур'єром» з боку Директорії для передання меморандуму представникам Антанти виступив сербський дипломат Д.І. Дмитрієвич²⁹⁶. Він разом із сербським військовим агентом Леонтієвичем їхав через Київ до Одеси. Там вони зустрічалися з очільниками Директорії В.К. Винниченком, С.В. Петлюрою та В.О. Чехівським. Д.І. Дмитрієвич для української сторони був важливий не як секретар сербського посольства в Росії, а як журналіст, що тривалий час працював після закінчення вишу в Парижі, в газеті Ж. Клемансо «L'Аurore». Відтак він мав контакти в політичних колах Антанти. Д.І. Дмитрієвич погодився на прохання членів Директорії передати уповноваженим Антанти в Одесі «деякі документи щодо політичного становища»²⁹⁷.

Постійний канал відомостей з Києва для Е. Енно забезпечував його секретар В. Серкаль. Саме він повідомив Е. Енно про те, що, окрім телефонних переговорів з союзниками, Трудовий конгрес відрядив до Одеси делегатів для узгодження питання про надання союзниками технічної допомоги, але вони ще не виїхали. Такий крок зумовлювався посиленням активності місцевого більшовизму в зв'язку з наближенням до столиці фронту²⁹⁸. На думку секретаря французького консульства, місцеві урядові кола, не мали сил паралізувати більшовиків і потребували технічної допомоги союзників. Становище в Києві набувало, за його спостереженнями, критичного характеру, однак Директорія вірила у можливість відстояти місто. Однак зі своїх антиукраїнських позицій проблеми українського уряду Е. Енно сприймав упереджено.

Мав французький консул також інформацію з Києва про те, що всі полонені російські офіцери-добровольці (понад 1 000 осіб), будуть звільнені і відправлені додому через Німеччину. Тим самим шляхом планувався виїзд і гетьманського міністра віросповідань М.М. Вороновича та

²⁹⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Т. 2. С. 594.

²⁹⁵ Там само.

²⁹⁶ Еще одна попытка (из беседы с Д.И. Дмитриевичем) // Одесские новости. 1919, 1 января (18 декабря 1918 г.). № 10880. С. 3.

²⁹⁷ Там само.

²⁹⁸ Вести из Киева // Одесские новости. 1919, 28 (15) января. № 10901. С. 3.

інших колишніх міністрів, про звільнення яких велися переговори²⁹⁹. Отриману інформацію Е. Енно оприлюднював через місцеву пресу, додаючи ваги своїй персоні.

Він брав участь і в культурних заходах, які проводили місцеві національні товариства, демонструючи свою відкритість у спілкуванні з національними громадами. Це для багатонаціонального міста мало неабияке значення. Зокрема, Е. Енно був почесним гостем на сербському національному святі св. Савви — покровителя сербської церкви і школи, яке відзначала сербська колонія в залі міської думи 29 січня 1919 року³⁰⁰. Митрополит Платон відслужив молебен і здійснив традиційний обряд «Побиття ката», потім пригощав гостей свята, серед яких були представники Добровольчої армії, вище керівництво союзних армій, представники міського самоуправління, консули, професура, представники іноземних союзних колоній та преси³⁰¹.

Разом із керівництвом Одеси 11 лютого 1919 року консул Енно зустрів у порту генерала А. Бартело, який прибув зі штабом на французькому міноносці «Протея» з Галацу³⁰². Однак уже в березні 1919 року Е. Енно було відкликано з Одеси через невідповідність його діяльності щодо відновленні «єдиної і неділимої Росії» політичному курсу Антанти, а міністр закордонних справ Франції Стефан Пішон на засіданні парламенту заявив, що ця особа ніколи не призначалася урядом Франції консулом і не мала жодної дипломатичної місії³⁰³.

Від'їзду Еміля Енно місцева преса присвятила велику публікацію компліментарного характеру. Його відносили до тих представників французької дипломатії, які вважали необхідною найширшу військову і економічну допомогу всім патріотам державницького спрямування в Росії, здатним на боротьбу з більшовиками. В статті наголошувалося, що він «як найширший і справжній друг великої Росії» своєю прямою, щирістю й енергією зумів згуртувати біля себе за короткий час (близько трьох місяців) перебування в Одесі багатьох однодумців. Висловлювалася впевненість, що його любов до Росії та розуміння деталей її політичного життя обґрунтовують важливість поїздки до Парижу для

²⁹⁹ Предстоящее освобождение добровольцев в Киеве // Одесские новости. 1919, 19 (6) января. № 10892. С. 3.

³⁰⁰ Сербський празник // Одесские новости. 1919, 28 (15) января. № 10901. С. 3.

³⁰¹ Там само.

³⁰² Там само.

³⁰³ Борщак Ілько. Європа й відродження України (1914–1923). Французька інтервенція в Одесі // Літопис «Червоної калини». 1936. Ч. 10, жовтень. С. 6; Мазена Ісаак. Україна в огні й бурі революції [передм. Василя Яблонського]. К.: Темпора, 2003. С. 70.

вивчення там так званого «російського питання» і забезпечать після повернення союзній дипломатії завдяки добутих точним документальним даним реальної можливості повести активнішу і рішучішу боротьбу з ворогами культури і порядку в Росії³⁰⁴. Схоже, що це був витвір В. Шульгина або Е. Енно, що в такий спосіб попрощався з Одесою, бажаючи залишити її переможцем, а не вигнанцем.

У середині березня 1919 року в Одесу повернувся французький генеральний консул Еміль Вотье. Він мав виїхати пароплавом «Шуайєн» разом із групою дипломатичних представників Франції, серед яких був французький віце-консул Рогг, консульський агент в Ростові Ессен, призначені в Константинополь і на Кавказ³⁰⁵. Однак Е. Вотье затримався в Парижі і не потрапив на пароплав, тому вирішив поїхати сушею. 15 січня 1919 року пароплав, проходячи повз берег Мессини, наштотувався на міну і затонув впродовж трьох хвилин. Із 700 пасажирів врятувалися лише 184. Рогг і Ессен загинули. Е. Вотье виїхав 25 лютого 1919 року поїздом прямого сполучення, який курсував двічі на тиждень і призначався для перевезення осіб, що їхали за військовими обставинами і рухався через Швейцарію, Тіроль, Лінц, Зальцбург, Відень, Будапешт, Чехословаччину, Бухарест. Він проїжджав через країну, яка нещодавно була Австро-Угорщиною і через країни, які не були позначені на карті Європи ще рік тому³⁰⁶.

Прибувши в Одесу, Е. Вотье розпочав виконання обов'язків в тому самому приміщенні, де працював раніше, — в будинку № 8 на Катерининській площі. Приміщення ще зберігало сліди німців, хоч меблі і архіви вціліли. Віце-консулом в Одесу отримав призначення Кюньє, який займав цю посаду в Москві³⁰⁷.

В своїх перших інтерв'ю Е. Вотье наголошував, що ставлення Франції до Росії не змінилося — в Архангельську, Фінляндії та Прибалтиці союзне командування надає підтримку всім силам, які борються за звільнення Росії; до Польщі відправлено союзню місію на чолі з Ж. Нулансом, колишнім послом у Росії, і генералом Анрі Альбером Нісселем, колишнім начальником французької військової місії в Росії. Союзники мають намір вирішити нинішнє становище в Польщі так, щоб це відповідало і інтересам Росії. Крім того, операція союзників на півдні — в

³⁰⁴ В союзних кругах. К отъезду Э. Энно // Одесский листок. 1919. 1 марта (18 февраля). № 55. С. 2. Підп.: С.Ш.

³⁰⁵ У французского консула // Одесский листок. 1919. 13 марта (28 февраля). № 67. С. 1.

³⁰⁶ Там само.

³⁰⁷ Приезд Вотье // Одесский листок. 1919, 8 марта (28 февраля). № 62. С. 1.

Криму і в Одесі доводить тверде рішення їх не залишати Росію без допомоги. Французький консул, як і Е. Енно, вважав Одесу південним форпостом єдиної Росії й запевняв, що Франція не забуде Росію, яка чверть віку була її союзницею і три роки боролася проти спільного ворога. Однак французький народ заслужив на відпочинок, тому все необхідне буде надаватися для того, щоб «росіяни» самостійно звільнили свою країну³⁰⁸.

Важливою складовою перебування представників Антанти в Одесі було налагодження постачання з українських земель продуктів харчування та налагодження товарообміну. Одеські підприємці єврейського походження намагалися запропонувати їм свої посередницькі послуги в цій сфері. Таку ініціативу висунув зокрема Л.Я. Рабинович. Він відвідав 19 січня 1919 року представників французького командування з метою з'ясування принципів товарообміну з союзниками та передав у 12 примірниках доповідну записку в генералу А. Бартело, начальнику його штабу полковнику Кацису, головному інтенданту штабу. В записці вказувалося, що напроти вагу діям австро-угорців союзники широким постачанням в Україну своїх промислових виробів завоювали симпатії населення.

Мета візиту і подання доповідної записки полягала в отриманні від союзників валютного кредиту для закупівлі товарів у союзних країнах, що міг бути покритий надалі предметами експорту з півдня України. Результатом подання стала домовленість про обмін 100 тисяч пудів цукру з Одеси³⁰⁹ на відповідну кількість керосину, нафти і бензину. Засади товарообміну встановлювалися за таким принципом: 1 пуд цукру дорівнював 7 пудам гасу, 1 пуд нафти — 5/7 пуда гасу. За попередніми обрахунками, пуд гасу «франко-Одеса» мав коштувати 23–24 рублі, тоді як офіційна ціна складала 30 рублів, а ринкова — 400–500 рублів за пуд³¹⁰. Місцем обміну товарами було обрано Галац.

Невдовзі відбулося й засідання комітету російсько-англійської торговельної палати під головуванням Г.Е. Вейнштейна за участі графа О.О. Бобринського — археолога, державного і політичного діяча Російської імперії, який впродовж 1916 року обіймав посади міністра внутрішніх справ та міністра землеробства. 1918 року року він виїхав до Києва, а звідти — на початку 1919 року — до Одеси, плануючи емігрувати

---

³⁰⁸ У французького консула // Одесский листок. 1919. 13 марта (28 февраля). № 67. С. 1.

³⁰⁹ Перспективы товарообмена // Одесские новости. 1919, 19 (6) января. № 10892. С. 3.

³¹⁰ Там само.

з країни. Предметом обговорення стало налагодження товарообміну з Великою Британією. Учасники засідання вирішили створити, крім мануфактурно-галантерейної та агентурно-комісійної секцій, секцію щодо організації торгівлі металами і металевими виробами. З метою отримання відповідної валюти домовилися спішно зайнятися питанням експорту вантажу з Одеси. Однак усі дії були б односторонніми без досягнення порозуміння з британськими представниками. З цією метою було обрано делегацію в складі графа О.О. Бобринського, Г.Е. Вейнштейна, Я.С. Балабана, Н.В. Язева. Планувалося, що делегати відвідають комерційного секретаря Піктона Багге для з'ясування способів подолання перешкод щодо організації товарообміну з Великою Британією та обговорення важливих питань, що виникли після повернення П. Багге в Одесу³¹¹.

Для організації товарообміну до Одеси прибула також місія кубанського уряду у складі управителя відомствами фінансів і торгівлі та промисловості А.А. Трускавського, завідувача відділом торгівлі В.М. Дуконя і начальника управління з товарообміну А.В. Разутова. Мета місії полягала в отриманні дешевих галантерейних й мануфактурних товарів, необхідних для села, в обмін на хліб. Дві суконні фабрики в Катеринодарі та в станиці Тихорецькій не забезпечували потреб населення. Зі свого боку делегати пропонували поташ, листовий тютюн нафту і мастильні оливи, бензин, продукти зосередженої на Кубані олійної промисловості. Товарообмін пропонувався на еквівалентних засадах³¹².

Чи не найбільші труднощі в умовах панування Добровольчої армії в Одесі довелося пережити грузинському представництву. Як влучно зауважив одеський історик О.Є. Музичко, «єдиною владою, з якою О. Ушверідзе жодним чином не вдалося домовитися, були російські війська генерала А.І. Денікіна («білогвардійці»)»³¹³. Російський генерал вбачав у грузинах зрадників, на відміну від вірмен і азербайджанців, які виявляли лояльність до Добровольчої армії³¹⁴. На початку січня 1919 року за наказом Одеського військового генерал-губернатора О.М. Гришина-Алмазова грузинів почали мобілізувати до Добровольчої армії. О.І. Ушверідзе як офіційний представник Грузії вдався до «енергійних протестів» проти його дій, спрямованих на порушення прав грузинських підданих (насамперед — проти примусової мобілізації) й досягнув «мов-

³¹¹ В русско-английской торговой палате // Одесские новости. 1919, 28 (15 января). № 10901. С. 3.

³¹² Товарообмен с Кубанью // Одесский лисок. 1919. 21 (8) марта. № 75. С. 1.

³¹³ Музичко О. Перший грузинський консул в Одесі... С. 234.

³¹⁴ Консулы у Деникина // Одесские новости. 1919, 1 (14) октября. № 11015. С. 4.

чазної відміни наказу»³¹⁵. 21 березня 1919 року О.М. Грішин-Алмазов видав наказ про заборону зберігання або носіння вогнепальної зброї, яким установив покарання у вигляді позбавлення всіх станових прав і висилки на каторжні роботи без визначеного терміну або на термін від чотирьох до двадцяти років³¹⁶. Всім офіцерам, військовикам і військовим лікарям пропонувалося зареєструватися в військово-слідчій комісії³¹⁷. Студенти, які зареєструвалися в комісії, мали отримати облікові картки і з'явитися на збірні пункти для відправлення на службу³¹⁸.

Додаткову проблему для консула створив арешт добровольчими військами пароплава «Брати Феофані», що перебував у Одеському порту на ремонті. Грузинський уряд отримав його 1918 року на підставі договору від Чорноморської залізниці, що проходила територією Грузії. Судно було скеровано під грузинським прапором із порту в м. Поті в розпорядження консульства в Одесі³¹⁹. Одразу після арешту орендар залишив судно, а утримання його повністю лягло на плечі консула. Очікуючи звільнення, він затримав капітана Хечінова й частину команди для обслуговування пароплаву³²⁰. Однак арештоване судно не повертали законним власникам.

Це ускладнювало евакуацію військовополонених і біженців, чисельність яких у Одесі стрімко зростала. О.І. Ушверідзе спершу діяв дипломатичними методами. Він заявив протест проти реквізиції Штабом Добровольчої армії судна для своїх потреб. Начальник управління військово-морської бази адмірал Д.В. Ненюков назвав ситуацію непорозумінням і обіцяв негайно вжити заходів до звільнення судна³²¹. Відтак О.І. Ушверідзе взяв позичку в місцевої влади та інших осіб у розмірі 200 000 рублів і невдовзі частково повернув її. 50 000 рублів, позичених у О.М. Грішина-Алмазова, із цієї суми він вирахував через збитки в зв'язку реквізицією пароплаву та витрати на утримання його команди³²². В такий спосіб консул повернув витрачені гроші, а військовий губернатор розплатився за арешт судна власними коштами або коштами одеситів.

³¹⁵ Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 46 зв.

³¹⁶ Приказ главнокомандующего и командующего юго-западным краем // Одесские новости. 1919, 22(9) марта. № 10953.

³¹⁷ Официальный отдел от военно-следственной комиссии // Одесские новости. 1919, 21 сентября (4 октября). № 11005. С. 3.

³¹⁸ От Одесского уездного воинского начальника // Одесские новости. 1919, 21 сентября (4 октября). № 11005. С. 4.

³¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 132.

³²⁰ Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 41 зв.

³²¹ Реквізиція грузинського пароплава // Трибуна. 1919, 31 січня. Ч. 33. С. 2.

³²² Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 41.

Упродовж листопада 1918 року — лютого 1919 року грузинське консульство функціонувало за адресою: вул. Гоголя, буд. № 15³²³. Зусилля О.І. Ушверідзе та його підлеглих зосередилися на реєстрації грузинських громадян, допомозі біженцям та демобілізованим солдатам, організації товарообміну. Оголошення про загальні збори консульство доводило до відома грузинських громадян через місцеву пресу. Таке оголошення про проведення правлінням грузинського товариства надзвичайних загальних зборів з'явилося зокрема в «Одесских новостях» 30 листопада 1918 року³²⁴.

На допомогу військовополоненим збирали кошти й одеські підприємці. Лише впродовж 24 грудня 1918 року — 17 січня 1919 року надійшло від банкірського дому «Бродський» — 100 рублів, від Союзу фінських паперових фабрик, заснованого фінським консульством, — 500 рублів, від службовців ліквідаційної комісії Одеської продовольчої управи 405 руб. і 65 крон, службовців і прислуги одеської психічної лікарні — 271 руб. 10 коп. і 6 крон, від О. Баржанської — 500 руб., Е.Р. Пуриця — 200 руб., М.І. Сагала — 200 руб., Ф.Я. Фельдмана — 50 руб. А.В. Гессена — 50 руб., та ін., всього — 5426 руб. 10 коп. і 71 крон³²⁵.

Для встановлення між грузинським консульством та керівництвом у Тбілісі телеграфного зв'язку в Одесу прибув телеграфний агент Я.І. Камський. Англійське командування надало на звернення консульства можливість використати з цією метою лінію індо-європейського телеграфу. Для організації зв'язку з Грузією консульство запроваджувало також кур'єрську службу й публікувало оголошення про набір осіб для виконання функцій кур'єрів у місцевій пресі³²⁶. З метою активізації організації товарообміну при консульстві було засновано Особливу економічну раду, до компетенції якої належало забезпечення товарообмінних операцій і транспортування вантажу³²⁷. Всіх зацікавлених заохочували звертатися з пропозиціями до цієї ради. Керівництво цим підрозділом покладалося на М.І. Скобелева³²⁸, який прибув з Києва в Одесу для організації роботи економічної ради. Дорогою вагон, у якому їхала економічна делегація на чолі зі М.І. Скобелевим під охороною грузинських вояків,

³²³ Музичко О. Перший грузинський консул в Одесі... С. 230.

³²⁴ В грузинском обществе // Одесские новости. 1918, 30 (17) ноября. № 10835. С. 4.

³²⁵ В пользу военнопленных // Одесские новости. 1919, 19 (6) января. № 10892. С. 3.

³²⁶ Корреспонденция на Кавказ // Одесские новости. 1919, 15 (2) февраля. № 10919.

С. 3.

³²⁷ Товарообмен с Грузией // Одесский листок. 1919, 24 (11) января. № 20. С. 3.

³²⁸ Приезд М.И. Скобелева // Одесский листок. 1919, 25 (12) января. № 21. С. 2.

на станції Роздільна зупинила французька охорона. Начальник охорони, довідавшись, що їде грузинська делегація, дозволив рухатися далі. Охоронці здали свою зброю вже в Одесі генеральному консулові³²⁹. Передбачалося, що М.І. Скобелев має очолити економічну раду при генеральному консульстві, оскільки організації торговельних відносин між Україною і Грузією надавалося серед грузинів велике значення. В межах українсько-грузинського договору він дістав дозвіл від англійського адмірала на вивезення з Одеси 100 000 пудів борошна³³⁰. Для співробітників консульства М.І. Скобелев після приїзду зробив доповідь про становище в Києві³³¹.

Економічним радником при консульстві став професор С.Л. Аваліані. Він був земляком О.І. Ушверідзе і випускником Імператорського Новоросійського університету (історико-філологічного факультету, історичного відділення), активним учасником наукового життя (брав участь у діяльності історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті, Імператорському Одеському товаристві історії і старожитностей, кооперативному русі на Півдні України), мав популярність в Одесі як публіцист (співпрацював зокрема з газетами «Одесские новости», «Одесский листок», «Новая жизнь»). Крім того, їх поєднувала спільна громадська діяльність у товаристві «Сакартвело», участь у процесі щодо захисту грузинських студентів 1913 року³³², дружні стосунки та однакове розуміння своїх обов'язків щодо підтримки грузинських громадян в Одесі.

Після реорганізації Добровольчою армією влади в місті в лютому 1919 року О.І. Ушверідзе довелося боротися ще й за існування своєї установи. Призначений А.І. Денікіним в січні 1919 року на посаду головнокомандувача військами Добровольчої армії в Одесі генерал-лейтенант Російської імператорської армії і Збройних сил на Півдні Росії О.С. Санніков видав наказ про припинення діяльності консульства і запропонував консулові залишити місто³³³. Відмінити наказ не вдалося, але звернення О.І. Ушверідзе до союзного командування (зокрема, до командувача французької десантної дивізії, яка з січня 1919 року базувалася в Одесі, — генерала Філіппа д'Ансельма) та англійського консула Кука дозволило знову відкрити консульську установу.

³²⁹ Поїздка грузинської делегації // Трибуна. 1919, 31 січня. Ч. 33. С. 2.

³³⁰ Хліб для Грузії // Трибуна. 1919, 31 січня. Ч. 33. С. 2.

³³¹ Приезд М.И. Скобелева // Одесский листок. 1919, 25 (12) января. № 21. С. 2.

³³² Музичко О. Перший грузинський консул в Одесі Овсій Іларіонович Ушверідзе... С. 229.

³³³ Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 46.

Цей хід консула був вдалим не лише тому, що Ф. д'Ансельм виявляв зацікавленість організацією торгівлі з Грузією, але й через те, що у нового очільника одеської влади не склалися стосунки з французьким військовим командуванням. Відтак генерал д'Ансельм продемонстрував свої переваги у прийнятті рішень. Він дозволив О.І. Ушверідзе звертатися безпосередньо до нього для полегшення відправки з Одеси військово-полонених³³⁴. Грузинського консула та економічного радника при консульстві С.Л. Аваліані (на правах його заступника) включили також до складу міжсоюзного бюро (економічної ради) з розподілу товарів³³⁵. У березні 1919 року генерал О.С. Санніков залишив посаду, тому спроби припинити діяльність консульства не повторювалися. Військовим губернатором Одеси і командувачем російськими військами в зоні союзників із прямим підпорядкуванням йому місцевої міліції став інженер-фортифікатор генерал-лейтенант О.В. Шварц³³⁶. Його призначення ініціювало французьке командування без погодження з А.І. Денікіним, відтак представники Добровольчої армії не визнавали керівництва генерала Шварца.

Від вірменського представництва до економічної ради увійшов Б.Г. Таїрян (В.Є. Таїров). Його участь у розподілі товарів сприяла забезпеченню продовольчими пайками вірмен — військовополонених і біженців. За підрахунками Д.А. Давтяна, до кінця березня 1919 року вірменським представникам вдалося відправити з Одеси до Вірменії 3 000 військовополонених та декілька тисяч біженців³³⁷.

Економічна рада взаємодіяла з місцевими органами, які займалися постачанням населення продовольством. В їх розпорядження мали надходити всі товари, доставлені іноземними судами. Прибуття таких вантажів часто очікували місяцями. Серед особливо очікуваних був пароплав «Албанія». Він доправив 22 березня 1919 року з Італії 200 тисяч пудів продуктів і мануфактурних товарів³³⁸.

Але вже 30 березня 1919 року начальник Першої Задніпровської Української радянської дивізії Микола (Никифор) Григор'єв — колишній царський офіцер, полковник армії УНР, що добровільно перейшов на бік більшовиків, від імені Військового командування радянських військ висунув ультиматум представникові союзного командування. Союзному командуванню пропонувалося не пізніше 12-ї години 30 березня вивести

³³⁴ Там само. Арк. 46 зв.

³³⁵ Там само.

³³⁶ Организация власти // Одесские новости. 1919, 23 (10) марта. № 10954. С. 2.

³³⁷ Давтян Давід. 3 історії Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі... С. 430.

³³⁸ Товары из Италии // Одесские новости. 1919, 23 (10) марта. № 10954. С. 2.

з Маріпольського і Одеського рейду порту всі військові судна, за винятком двох міноносців, що мали залишитися для захисту інтересів громадян союзних держав³³⁹. Декларувалося, що після відходу суден захист їхнього життя і інтересів візьме на себе уряд радянської України, гарантуючи сприяння в разі бажання виїхати на батьківщину. Висувалися також питання про необхідність врегулювання постачання вугілля та перехід до компетенції цивільної влади питань торгівлі. Задля уникнення збройного конфлікту вимагалось надати відповідь до 10 години ранку 30 березня 1919 року³⁴⁰.

На підставі наказу генерала Ф. д'Ансельма від 2 квітня 1919 року під тиском більшовиків Добровольча армія та французькі війська залишила Одесу. Основна евакуація відбувалася 3–4 квітня. З армією Антанти з міста виїхали польський і вірменський представники. На думку польського дослідника Томаша Чесельського, саме в ніч із 3 на 4 квітня 1919 року залишив місто З. Беліна Бжозовський³⁴¹. Втікаючи від більшовиків морем і сушею, поляки не змогли організувати евакуацію консульства та його архіву. В Одесі залишилася родина консула. На французькому військовому судні евакуювався М.Б. Попов із частиною складу вірменського консульства. Виконувати обов'язки консула залишився Є.Х. Мелікян. Він отримав завдання налагодити контакт із новою владою. На опіку виконувача обов'язків вірменського консула залишалося грецьке консульство.

* * *

Відтак кількість іноземних представництв в Одесі під час першого захоплення Одеси Добровольчою армією (1918, грудень – 1919, квітень) помітно змінилася. Серед консулів правом найбільшого сприяння користувалися представники країн, що виявили лояльність до Добрармії та надавали їй військову допомогу (Польщі, Вірменії, Азербайджану), тоді як грузинське консульство зазнавало утисків та перебувало на межі припинення діяльності. В цей період відновили роботу представництва Франції та Англії. Ключовою особою серед консулів позиціонував себе

³³⁹ Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917–1923 рр.) / упоряд.: К.С. Забігайло, М.К. Михайловський, І.С. Хміль. Київ: Наукова думка, 1966. С. 89–90.

³⁴⁰ Українська РСР на міжнародній арені... С. 90.

³⁴¹ *Ciesielski T.* Rumunia a problem polskich reemigrantów i uchodźców z terenów południowej Rosji w latach 1918–1920 // *Świat relacji polsko-rumuńskich = Lumea relațiilor polono-române* / Red. S. Iachimovschi, K. Stempel-Gancarczyk, E. Wieruszewska-Calistru. Suceava, 2012. С. 120–122.

Е. Енно, відкликаний у березні 1918 року, ще до вступу більшовиків в Одесу. Його діяльність мала виключно політичний характер на чітко визначених засадах відновлення єдиної і неподільної Росії та протистояння українській ідеї.

4.4. Становище іноземних консульств у Одесі під владою більшовиків (квітень–серпень 1919 року)

Захоплення Одеси більшовиками та утримування міста впродовж квітня–серпня 1919 року спричинило нову зміну складу консульських представництв. Для обговорення нагальних питань у зв'язку зі зміною влади в Одесі з метою забезпечення комунікації іноземних консулів, вироблення спільних рішень та організації взаємодії з владою в умовах непередбачуваної поведінки більшовиків щодо іноземців сформувалася консульська колегія. Її головою завдяки активності та продуктивності професійної діяльності обрали О.І. Ушверідзе. Від імені консульської колегії він невідкладно заявив новій владі на одному з перших засідань її виконкому про повноваження іноземних представників. У відповідь його інформували, що становище консулів залежатиме від рішення Х.Г. Раковського.

До складу колегії увійшли нідерландський консул В.А. Мунц, перський — Е.К. Зааль, швейцарський — Е.В. Вей, німецький — А.К. Паллат, норвезький і данський — К.К. Шульце, шведський — О.М. Осберг. Очікуючи на визнання, вони опинялися під загрозою репресій з боку більшовиків, відтак готувалися до від'їзду. Уже на початку квітня з проханням прийняти повноваження щодо захисту прав підданих Фінляндії до О.І. Ушверідзе звернувся фінський консул. Про опіку над громадянами Азербайджанської Демократичної Республіки просив азербайджанський представник Юсиф Везіров (Чеменземінлі). Через Одесу він їхав до Києва із Сімферополя як представник своєї держави не лише в Україні, а і в Криму. З аналогічним проханням до нього звернувся також англійський консул Кук.

Засідання колегії консульських представників відбувалися в приміщенні консульства Грузії, яке в той час працювало в будинку № 4 на вулиці Садовій. Перша нарада відбулася 9 квітня 1919 року за участі В.А. Мунца, Е.К. Заалья, Е.В. Вея, А.К. Паллата, К.К. Шульце, О.М. Ос-

берга. Головував на нараді О.І. Ушверідзе, обов'язки секретаря виконував Г.А. Мефферт³⁴². Як ключове обговорювалося питання про охорону приміщень консульств та житла підданих іноземних держав в умовах більшовицького панування. Процес обговорення питань, винесених на порядок денний засідання, ретельно протоколювався. Учасники наради вирішили звернутися до влади з проханням забезпечити консульський імунітет і недоторканність приміщень та осіб іноземців в Одесі. Було розподілено повноваження щодо захисту прав іноземних громадян, консули яких залишили або залишали Одесу. Нідерландський консул брав на себе відповідальність за греків, поляків, іспанців, бельгійців, португальців; норвезький і данський — за китайців, японців, сіамців, сербів, чехословаків; шведський — за німців; швейцарський — за італійців, французів, американців і румунів; німецький — за австрійських німців; грузинський — за англійців, азербайджанців, болгар і фінів³⁴³.

На наступній нараді 19 квітня 1919 року до складу консульської колегії було прийнято сербського представника С.С. Вельовича та чехословацького — Р.Р. Малера й вирішено запросити вірменського представника Є.Х. Мелікяно³⁴⁴.

Першим до виконкому Одеси щодо надання охоронної грамоти на приміщення, яке займало консульство, звернувся О.І. Ушверідзе. Приміщення для молитов та житловий будинок для братчиків він пропонував використати для потреб радянських установ³⁴⁵. Віза на його зверненні чітко визначала позицію більшовицької влади в Одесі: «Грузинська Демократична Республіка ще не визнала радянський уряд, тому консул може бути лише приватною особою, і на установу права не має»³⁴⁶. Однак О.І. Ушверідзе продовжував працювати. Його становище ускладнювалося тим, що європейські країни не визначилися щодо визнання держави, яку він представляв, а радянська влада демонструвала повне невизнання³⁴⁷.

Натомість спробу отримати прихильність більшовиків задля їх допомоги в поверненні на батьківщину китайців здійснили керівники Союзу китайських громадян, які безрезультатно зверталися до представників кожної сили, що приходила до влади в Одесі. Під час «переходного

---

³⁴² Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 60.

³⁴³ Там само. Арк. 61 зв.

³⁴⁴ Там само. Арк. 57.

³⁴⁵ Там само. Арк. 7.

³⁴⁶ Там само.

³⁴⁷ Там само. Арк. 48 зв.

періоду» в натовпі було вбито близько десяти китайських громадян³⁴⁸. Відтак китайці активізували свої заклики про допомогу. 2 квітня 1919 року від імені очільника українського радянського уряду до уряду Південного Китаю з поширенням «всім, всім, всім» надійшла радіограма про те, що запрошені колишнім царським урядом для земляних робіт зі спорудження стратегічних шляхів китайці залишилися без допомоги. Вони перебувають зокрема на ст. Христинівка й зазнають систематичних утисків і побиття з боку добровольців, петлюрівців та союзного командування, розташованого в Одесі³⁴⁹. В зверненні повідомлялося про розстріли китайців з Хубея і Шантуня в Мелітополі, арешт українськими військами тридцяти китайців на ст. Христинівка, та поширення відомостей про участь китайців у боротьбі Червоної армії проти незалежної УНР. Оприлюднення більшовиками ноти протесту проти «китайських погромів Петлюри» і заклику до всіх урядів та Уряду Південного Китаю долучитися до їх протесту проти такого поводження з невинними людьми викликало позитивну реакцію з боку китайців. Вони не бажали розбиратися в справжніх причинах згаданих подій, а лише мріяли виїхати на батьківщину. Однак надія китайської місії, що ледве зажеврїла, знову зазнала краху. Радянська влада обмежилася лише обіцянками про допомогу в організації виїзду з Одеси китайських громадян.

Голова РНК УСРР і одночасно нарком зовнішніх справ УСРР Х.Г. Раковський приїхав до Одеси 21 квітня 1919 року з готовою відповіддю: впродовж десяти днів консули мали звернутися до своїх урядів і з'ясувати їхню готовність визнати радянську Україну³⁵⁰. Вона ґрунтувалася на положеннях поширеної 2 квітня 1919 року в Києві ноти уряду УСРР до іноземних консулів, але в ході «одеської евакуації 3–4 квітня» та бойові дії, очевидно, не дійшла до одеських консулів. В Одесі більшовицького керівника знали, оскільки йому довелося попрацювати тут на початку 1918 року на чолі одеської «надзвичайки». За кілька днів після приїзду для роз'яснення своєї позиції він зустрівся з іноземними представниками.

Як голова консульської колегії О.І. Ушверідзе намагався довести, що виконання консулами своєї місії захисту прав та інтересів громадян не може ставитись у залежність від політичного визнання держави. Аргументація консула спиралася на положення декрету українського радянського уряду про права та обов'язки іноземців, з норм якого впли-

³⁴⁸ Китайские потери в Одессе // Одесские новости. 1919, 26 октября (5 ноября). № 11040. С. 3.

³⁴⁹ Українська РСР на міжнародній арені. С. 93–94.

³⁵⁰ Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 46 зв.

вало, що захист інтересів іноземних громадян здійснюється безвідносно до взаємного визнання держав³⁵¹. Грузинський представник нагадав, що консули є посередниками між підданими їх країн та державними органами країни перебування й мають здійснюють свої контакти з цими органами через зовнішньополітичне відомство, відтак він апелював до керівника цього відомства.

Втім переконати наркома не вдалося. Єдине, що він на словах гарантував консулам, які не отримують позитивної відповіді від своїх урядів, — це часткове дотримання умов консульського імунітету: звільнення від обшуків, реквізиції та арештів, що відповідало ст. 9-10 згаданого О.І. Ушверідзе декрету. При цьому особисто йому Х.Г. Раковський обіцяв надати можливість продовження діяльності з огляду на істотні економічні інтереси Української СРР у Грузії³⁵². Проте основна мета візиту Х.Г. Раковського полягала не в переговорах із консульськими представниками країн, які утримувалися від визнання УСРР, а в з'ясуванні позиції командування союзних військ щодо переговорів із повноважними представниками радянської України³⁵³. Х.Г. Раковський гарантував, що Українська РСР не використає ніяким чином Чорне море проти руху союзних військових суден в обмін на гарантії, що союзний флот не вдасться до агресивних дій проти УСРР і не ставитиме перепони комерційному судноплавству і постачанню України³⁵⁴. До 1 травня 1919 року відповідь від своїх урядів про визнання УСРР отримали лише нідерландський та італійський консули в Києві (при цьому про визнання не йшлося)³⁵⁵. Діяльність інших іноземних консулів припинялася, вони втрачали консульський імунітет і переходили на права приватних осіб, а консульства зачинялися.

Невдовзі обіцянки наркома були порушені: червоний терор поширив на всіх без винятку. Також не виконувалася декларація більшовицького уряду УСРР від 15 лютого 1919 року № 9, згідно з якою всі архіви і поточне листування мали залишатися недоторканими. У британському консульстві результатом чергового візиту «комісарів» стало відчинення однієї з трьох кас та конфіскація документів без повідомлення представника консульського корпусу³⁵⁶. Грузинський консул як голова

---

³⁵¹ Там само. Арк. 48.

³⁵² Там само.

³⁵³ Українська РСР на міжнародній арені... С. 57.

³⁵⁴ Там само. С. 98.

³⁵⁵ Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 64.

³⁵⁶ Там само. Арк. 50.

консульської колегії подав з цього приводу офіційний протест до міської влади.

Репресій зазнали й окремі особи. Першими до більшовицьких в'язниць потрапили консули Німеччини, Нідерландів та Швеції. О.І. Ушверідзе вдався до нових протестів, заявляючи більшовикам, що апелюватиме до «всієї демократичної Європи»³⁵⁷. Останній аргумент полягав у вимозі арештувати і його. Консулів звільнили, але репресії щодо окремих громадян, у тому числі й співробітників (вже «колишніх») консульств, посилювалися.

Арешти здійснювалися не лише в Одесі. На початку травня 1919 року у Вінниці місцевим відділом Надзвичайної комісії НКВС було арештовано співробітників польського відділу колишнього Нідерландського генерального консульства: Остроменського, Длугаленського, Еригія Кумановського, Польковського та Бигальке³⁵⁸. Їх офіційно звинуватили в контрреволюційній діяльності на підставі виявлених у приміщенні відділу (вул. Монастирська, буд. № 33) військових топографічних карт Галичини, Поділля, Волині та інших губерній³⁵⁹. В таємній телеграмі на ім'я голови РНК УСРР Х.Г. Раковського вказувалося, що ці особи належать до «місцевої буржуазії» і пов'язані з неоднорідним за національним складом Союзом земельних власників, який привів до влади в квітні 1918 року гетьмана П.П. Скоропадського³⁶⁰. 29 травня 1919 року представники надзвичайки увірвалися в приміщення консульства, зламали двері й конфіскували документи, які їм видалися речовими доказами. Долею арештованих цікавився особисто Х.Г. Раковський, а 25 червня 1919 року на підставі телеграми одного з організаторів та ідеологів «червоного терору» в Україні, голови ВНК УСРР Мартина Лаціса (Яніса Судрабса) їх відправили до Києва³⁶¹.

Для звільнення будь-якого арештованого вимагалися заяви в кожному окремому випадку. Поданням таких клопотань у Одесі грузинський консул займався систематично. Як згадував учений-славист, історик літератури С.Г. Вілінський, «ця людина разів десять на день обходила камери, цікавлячись долею кожного ув'язненого і надаючи найширшу підтримку, домовляючись з можновладцями, і в результаті дуже багато

³⁵⁷ Там само. Арк. 48.

³⁵⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. 207. Оп. 6с. Арк. 14.

³⁵⁹ Там само. Арк. 2.

³⁶⁰ Див. зокрема: *Любовець О.М.* Всеукраїнський союз земельних власників у політичній системі Гетьманату П. Скоропадського // Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 63. С. 60–72.

³⁶¹ Держархів Вінницької обл. Ф. 207. Оп. 6с. Арк. 1.

хто був звільнений»³⁶². Серед інших під захистом О.І. Ушверідзе опинилася родина консула Польської Республіки З. Беліни Бжозовського та частина співробітників консульства. Більшовики заарештували співробітників консульства та Ізабелу Бжозовську — матір шести дітей, а консульський архів — знищили³⁶³. Через деякий час стараннями О.І. Ушверідзе бранців було звільнено.

В цих умовах грузинський консул взяв на себе забезпечення евакуації іноземних консульств та іноземців з Одеси. Питання про організацію від'їзду розглядалося на засідання консульської колегії 4 травня 1919 року. У ній взяли участь поспіль із постійними учасниками засідань нові члени: сербський представник С.С. Вельович, чеський — Р.Р. Малер, вірменський — Є.Х. Меликян³⁶⁴. Консули, які не отримали відповіді від свої урядів про визнання УСРР, мали залишити Одесу впродовж восьми днів. Національні паспорти у колишніх громадян Російської імперії вилучалися, замість них більшовики почали видавати радянські документи. З огляду на те, що УСРР ніби визнала його консульство, сумнів у потребі свого виїзду з Одеси, попри ультиматум Х.Г. Раковського, висловив перський консул Е.К. Зааль³⁶⁵. Водночас нідерландський консул В.А. Мунц заявив, що не може виїхати з міста, з яким пов'язане все його життя, тому залишиться в Одесі як приватна особа, склавши консульські повноваження³⁶⁶. Навіть за таких умов нарада вирішила передати йому повноваження щодо захисту прав та інтересів галичан, буковинців і австрійців.

Після тривалої дискусії консули вирішили просити О.І. Ушверідзе сконтактувати за допомогою радіозв'язку з англійським командуванням на Кавказі й просити про надання пароплавів для виїзду з Одеси консулів та підданих їхніх країн в Константинополь та в Поті або Батумі³⁶⁷. З цією метою вибрані делегати колегії мали вирушити в Очаков, до місця дислокації союзної ескадри. Допомогу щодо транспортування катером на ескадру і назад сподівалися отримати від особливо уповноваженого з закордонних справ у м. Одесі Ландера. Напружений перебіг наради порушили два агенти слідчого відділу і матрос, які розшукували адресу німецького консула. Задля убезпечення учасників наради від непередбачуваних наслідків було запропоновано зустрітися з

³⁶² Див.: Музичко О. Перший грузинський консул в Одесі... С. 232–233.

³⁶³ Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 35.

³⁶⁴ Там само. Арк. 64.

³⁶⁵ Там само.

³⁶⁶ Там само.

³⁶⁷ Там само.

агентами в приміщенні шведського консульства за обов'язкової участі голови колегії та його секретаря³⁶⁸.

Залишаючи своїх підопічних, консули вирішили видати їм охоронні свідоцтва з відомостями про реєстрацію, щоб паспорти зберігалися у власників. Крім того, висловилися про створення комісії для іноземців з культурно-просвітницькими завданнями. Така організація мала б полегшити клопоти їхнім переважно малограмотним співвітчизникам щодо оформлення відповідних документів.

Співробітники грузинського консульства працювали вдень і вночі. На переговори з французьким командуванням вирушив О.І. Ушверідзе. На нараду він прибув із листом, в якому викладалося прохання консульської колегії щодо надання трьох пароплавів для перевезення консулів, військовополонених та біженців до Стамбула, Поті й Батумі. В результаті було досягнуто домовленості про надання транспорту та відтермінування виїзду консулів з Одеси до 14 травня 1919 року. Втім, як згодом з'ясувалося, домовленість не було реалізовано, а в Стамбулі грузини зазнали репресій³⁶⁹. 14 травня місто залишили консули Нідерландів і Швеції, а решта відклали від'їзд до прибуття консулів із Києва і Харкова³⁷⁰.

Для відправлення транспортів було створено спеціальну комісію на чолі з проф. С.Л. Аваліані. Її завдання полягали в перевірці документів усіх, хто бажав виїхати. В результаті діяльності комісії до виїзду було допущено 500 осіб із 700 прохачів — громадян Англії, Франції, Грузії, Азербайджану та інших країн³⁷¹. Посадка на пароплав відбувалася в присутності консула та співробітників консульства, а також співробітників Одеської «надзвичайки», які перевіряли особу і багаж кожного пасажира. С.Л. Аваліані виїхав із першою групою. Невдовзі він розпочав роботу в Тбіліському університеті та Політехнічному інституті³⁷².

20 травня 1919 року до Одеси прибули члени грузинської місії і консульства в Києві на чолі з повноважним представником В.В. Тевзаєю та 125 грузинських громадян. За кілька днів зібралися інші представництва з Києва і Харкова. Національно пістряве населення Одеси на деякий час додатково поповнилося громадянами Англії, Франції, Іспанії,

³⁶⁸ Там само. Арк. 67.

³⁶⁹ Там само. Арк. 48 зв.

³⁷⁰ Там само.

³⁷¹ Там само.

³⁷² 1921 року С.Л. Аваліані призначено на посаду ректора Тбіліського політехнічного інституту, невдовзі — комісара виробничого-технічного відділу Вищої ради начродного господарства Грузії. 11 серпня 1922 р. він помер.

Греції, Португалії та інших держав. Планувалося, що вони одразу будуть отримувати місця на пароплавах і скеровуватися до своїх країн. Однак швидко організувати від'їзд через загострення стосунків між більшовиками і французьким командуванням не вдалося. Прибулих іноземців поселили в вагонах за містом³⁷³.

З метою допомоги всім, хто її потребував, грузинське консульство організувало їдальню для колишніх військовополонених і біженців грузинів та іноземців. О.І. Ушверідзе вбачав у цьому єдиний вихід із ситуації, що склалася. На той час вартість одного фунту хліба сягала 130 рублів, однак навіть за таку ціну дістати харчі було досить складно. Відтак матеріальна допомога не була дієвою. За дорученням генконсула, організацією їдальні зайнялися консул Н. Брегвадзе, голова економічної ради в Києві М. Бібінейшвілі та полковник Д.З. Чавчавадзе³⁷⁴.

Обіди відпускалися безоплатно грузинським військовополоненим і найбіднішим громадянам (їм видавалися вхідні картки, що убезпечитися від проникнення радянських робітників), а іноземні громадяни отримували дешеві обіди з двох страв за ціною близько 30 руб. (тоді як найдешевший обід у інших їдальнях коштував не менше 100 руб.)³⁷⁵. Досягти такої вартості обідів грузинському консульству вдалося завдяки вигадливості комісії: продукти закуповувалися в найближчих селищах у власників — із перших рук.

Крім того, військовополоненим і біженцям видавалася матеріальна допомога. За підрахунками О.І. Ушверідзе, його консульством було видано іноземним громадянам 206 тис. 812 руб. 75 коп. матеріальної допомоги, зокрема, вірменам — 55 000 руб., французам — 57 314 руб., англійцям — 30 100 руб., азербайджанцям — 9 025 руб., австрійцям — 5 000 руб., італійцям — 17 440 руб., полякам — 13 050 руб., бельгійцям — 6 300 руб., фінам — 1 250 руб., грекам — 4 050, руб. німцям — 21 245 руб., румунам — 35 руб., японцям, швейцарцям, американцям, туркам і шведам — разом 2 900 руб.³⁷⁶

З метою вироблення консолідованого рішення щодо надання допомоги іноземним громадянам у приміщенні грузинського консульства 6 червня 1919 року відбулася нарада консульської колегії. Головував на ній, як завжди, О.І. Ушверідзе, обов'язки секретаря виконував Г.А. Мефферт. Основна проблема організації матеріальної допомоги полягала в тому, що консули втратили свій статус, а разом з тим — консульські

³⁷³ Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 49.

³⁷⁴ Там само. Арк. 42.

³⁷⁵ Там само.

³⁷⁶ Там само. Арк. 43.

кошти, призначені для такої мети. Відтак учасники наради просили голову консульської колегії надавати допомогу продовольством, а по можливості — коштами. З огляду на їх істотну обмеженість вирішили просити позичку у більшовиків через НКЗС УСРР. Невдовзі, попри чітко окреслену позицію більшовицької влади щодо офіційних представників іноземних держав, така позичка в розмірі 200 000 руб. для потреб ідальні надійшла³⁷⁷.

Кількість виданих обідів та отримані суми коштів обліковувала створена за рішенням консульської колегії спеціальна комісія на чолі з О.І. Ушверідзе. Обов'язки його заступника на цій посаді виконував голова економічної ради при консульстві О.Б. Хвітія. Серед осіб, які увійшли до складу комісії (секретар нідерландського віце-консульства Падалевський, управитель справами шведського консульства в Києві Фельдзер, секретар норвезького консульства в Києві В. Лісім, дипломатичний кур'єр іспанського посольства в Петрограді А. Вольфсон, секретар італійського консульства в Києві Л.Б. Владикин, управитель сербськими справами в Києві Б. Гецович-Міркін, драгоман німецького консульства в Одесі В. Беккер, міністерський уповноважений з евакуації Королівства Сербів, Хорватів і Словенців др. Мірко Комненович) частина не мала жодного відношення до консульств країн, за співробітників яких себе видавала. Видати себе за співробітників консульств було найкоротшим шляхом для виїзду. Зокрема, клопотання щодо допомоги «секретарям» норвезького консульства в Києві В. Лісіму і Б.М. Гецовичу-Міркіну, які мали організувати евакуацію норвезьких та грецьких, румунських і сербських підданих, що ніби перебували під захистом норвезького консульства, на ім'я О.І. Ушверідзе надійшло 11 червня 1919 року за нерозбірливим підписом норвезького віце-консула в Києві. Тим самим днем датовано і прохання про сприяння секретареві італійського консульства в Києві Л.Б. Владикину «щодо вирішення його особистої долі» та організації евакуації італійських підданих. Підпис на зверненні так само був нерозбірливий³⁷⁸.

11 і 12 червня 1919 року передали свої повноваження О.І. Ушверідзе консули, що залишали Одесу з наступним транспортом (нідерландський консул А. Ухтман, який опікувався французькими, італійськими, бельгійськими, англійськими і голландськими громадянами; секретар французького консульства в Києві Т. Мулен)³⁷⁹.

³⁷⁷ Там само. Арк. 20, 28.

³⁷⁸ Там само. Арк. 4, 5.

³⁷⁹ Там само. Аарк. 44.

Крім взятих на себе обов'язків, О.І. Ушверідзе не міг не підтримати як випускник Новоросійського університету клопотання Центрального союзу службовців державних і громадських установ міста Одеси і Херсонської губернії про звільнення арештованих Одеською надзвичайною як заручників відомих учених: професорів І.А. Линниченка, В.М. Реннекампа і колишнього ректора та декана історико-філологічного факультету О.П. Доброклонського³⁸⁰. Протистояння з більшовицькою владою грузинському консулові вдалося витримати з честю. Свідченням тому були численні листи вдячності від іноземних громадян, представництв і організацій.

У липні 1919 року відбувся прикрий інцидент із китайською місією, яка прагнула організувати через Одесу виїзд своїх співвітчизників до Батумі, а далі — на батьківщину. Членів місії Чжу Шао Яна та представників московського виконкому Союзу китайських робітників у Росії (реорганізованого наприкінці 1918 року з Союзу китайських громадян у Росії зі створенням центрального виконавчого комітету та визнання за ним радянською владою повноважень щодо захисту інтересів китайських громадян): Чжан Юн Куя, Лю Де Чі, Сун Ші Чена й ще кількох співробітників жорстоко пограбували. Нападники забрали у членів місії зібрані з китайських громадян для підготовки реєвакуації співвітчизників 2 975 310 рублів, коштовності та особисті речі. В результаті бандитського розбою були навіть людські жертви.

Про розгром китайського консульства негайно повідомили наркома зовнішніх справ УСРР Х.Г. Раковського. Невдовзі одеська губернська Надзвичайна комісія затримала грабіжників і вилучила більшу частину награваного. Місцева Колегія НКЗС УСРР визнала за необхідне висловити від імені НКЗС УСРР вибачення китайським представникам у зв'язку з цим інцидентом і взяла на себе зобов'язання повною мірою відшкодувати завдані збитки, повернути викрадені гроші (2 975 310 руб.), що призначалися на витрати, пов'язані з реєвакуацією китайських громадян, і коштовності³⁸¹.

Виконання обіцяного гарантувалося «самим» Х.Г. Раковським³⁸². Одразу після затримання бандитів китайській місії повернули 1 млн. рублів та 600 000 радянських грошових знаків, Чжу Шао Яну — один перстень, а Чжан Юн Куя — один годинник. Гроші були розподілені в такий спосіб: 1 млн. рублів забрав Чжу Шао Ян для забезпечення виїзду китайців із Одеси, а 600 тис. рублів було покладено на рахунок кон-

³⁸⁰ Там само. Арк. 9.

³⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 10.

³⁸² Там само. Арк. 236.

сульства³⁸³. Точний перелік пограбованого не оприлюднювався, однак з урахуванням повернутих речей представники китайської місії вирушали з України не з порожніми валізами.

Справу не було завершено через відступ більшовиків із Одеси під натиском білогвардійців. Не отримав обіцяних до виплати в Москві 975 310 рублів і голова виконкому Союзу китайських робітників Лю Цзе Чжун³⁸⁴. До того ж архіви консульства були вивезені до Москви або «знищені», а єдиним, хто мав повні відомості про справу, був голова Всеукраїнської Надзвичайної Комісії Мартин Лаціс³⁸⁵. На з'ясування обставин часу не було, та й звертатися до наділеного особливими повноваженнями керівника «карального відомства», котрий охоче брав на роботу китайців для виконання жорстоких розправ, очевидно, не ризикнули.

У цей час у спішному порядку «ліквідувалися всі радянські установи з питань полонених і біженців» і організовувалася їх евакуація³⁸⁶. Забезпечення дотримання прав підданих своїх держав залишилося єдиною функцією іноземних консульств у таких умовах. Зібрані в Одесі китайці мали вирушати на батьківщину через Батумі до Стамбула³⁸⁷. Не маючи можливості повернутися до місця роботи в Київ та Москву, члени «китайської місії» також виїхали на батьківщину. Один мільйон рублів Чжу Шао Ян забрав з собою, а на утримання китайців, яким не вдалося виїхати з Одеси, залишалося 600 тис. рублів на рахунок консульства³⁸⁸. Більше допомоги залишеним напризволяще китайським робітникам чекати не було звідки.

* * *

Таким чином перебування Одеси під владою більшовиків у квітні–серпні 1919 року істотно вплинуло на долю як консульських установ, так і персонально — консульських представників. Не виконаний ультиматум більшовицького уряду України щодо визнання республіки позбавив повноважень представників Нідерландів, Персії, Норвегії, Швейцарії, Данії, Швеції. В умовах більшовицького терору всебічну допомогу іноземним громадянам і своїм співвітчизникам зміг організувати грузинський консул О.І. Ушверідзе. Завдяки його зусиллям функціонувала

³⁸³ Китайские потери в Одессе // Одесские новости. 1919, 26 октября (5 ноября). С. 3.

³⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 10.

³⁸⁵ Там само. Арк. 8.

³⁸⁶ Державний архів Одеської обл. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1–1 зв.

³⁸⁷ Ларин А.Г. Китайские мигранты в России... С. 149.

³⁸⁸ Китайские потери в Одессе // Одесские новости. 1919, 26 октября (5 ноября). С. 3.

консульська колегія, її економічна комісія, медичний пункт і їдальня для іноземних громадян, було організовано повернення іноземців на батьківщину. В цих умовах Одеса стала справжнім вікном у світ, куди прибували з усіх українських міст, зайнятих більшовиками, щоб залишити країну. Через Одесу рушила додому й частина іноземних представників у Києві, які звідти встигли виїхати до захоплення міста більшовиками.

4.5. Повернення білогвардійців в Одесу: зміна конфігурації консульського корпусу

Із поверненням до Одеси білогвардійців вирішенням питання про долю іноземних представництв, які залишалися в місті, зайнявся головнокомандувач Війська Новоросійського краю генерал-лейтенант М.М. Шиллінг. З 26 серпня 1919 року по 18 березня 1920 року він керував штабом війська, розташованим в Одесі, презентуючи в місті білогвардійську владу³⁸⁹. Першим втратило право на існування під час його повновладдя грузинське консульство. Вже 29 серпня 1919 року О.І. Ушверідзе отримав листа за підписом М.М. Шиллінга, в якому зазначалося: «Грузинське консульство припиняє своє існування. Ви можете звертатися до мене лише як приватна особа, а як грузинському підданому Вам належить звертатися через те іноземне представництво в м. Одесі, яке взяло на себе захист інтересів грузинських підданих»³⁹⁰. Обґрунтовуючи в розмові з журналістами причини закриття грузинського консульства, генерал указав на відсутність будь-яких зв'язків цієї влади з Грузією³⁹¹.

За збігом обставин в цей час під час спроби залишити Одесу було затримано шхуну, в якій перебували більшовицькі діячі, видаючи себе за перських і грузинських громадян³⁹².

О.І. Ушверідзе подав клопотання в усі можливі інстанції, які могли вжити заходів щодо вивезення грузинських громадян на батьківщину.

---

³⁸⁹ Малахов В.П., Степаненко Б.А. Одесса, 1900–1920 / Люди... События... Факты... Одесса... С. 367–368, 423.

³⁹⁰ Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9.

³⁹¹ Беседа с генералом Н.Н. Шиллингом // Одесский листок. 1919, 20 августа (5 сентября). № 10975. С. 2.

³⁹² Задержание большевистских шхун // Одесские новости. 1919, 23 августа (8 сентября). № 10978. С. 2.

Зважаючи на свій досвід роботи в критичних обставинах, коли за десять місяців його діяльності влада в Одесі змінювалася як мінімум чотири рази, консул сподівався на збереження свого статусу. Однак уже у вересні 1919 року йому довелося залишити Одесу. Дозвіл на виїзд консульства було надано 10 вересня 1919 року. Намагаючись забезпечити права грузинських громадян, які залишилися в Одесі без опіки консула, щодо мобілізації О. І. Ушверідзе вирішив відмінити попередні накази й призвати на службу лише тих грузин, які вважають себе російськими підданими; решту осіб не призвати до з'ясування взаємин з Грузією, а призовників, що перебувають на збірних пунктах, відпустити³⁹³. 12 вересня 1918 року він звернувся до Особливо уповноваженого з евакуації і біженців у Одесі з проханням вжити заходів щодо забезпечення виїзду «першим пароплавом» на батьківщину грузинських громадян — військовополонених, які залишалися на грузинському етапно-концентраційному пункті³⁹⁴. Вони близько півроку очікували реевакуації й існували лише завдяки допомозі консульства. Грузинський консул гарантував, що жоден із цих звільнених військовополонених (список і посвідчення особи з фотографією на кожного додавався) не перебував на радянській службі. «Я взяв з собою лише військовополонених і біженців грузин», — писав він згодом³⁹⁵. Для подорожі співробітників грузинського консульства було спеціально зафрахтовано моторно-парусне судно. Його власник як компенсацію отримав право придбати на Кавказі за прийнятною ціною і доправити в Одесу 1500 пудів гасу і мастила³⁹⁶. За рішенням О.І. Ушверідзе, зі співробітниками консульства на батьківщину вирушали, окрім 100 звільнених військовополонених ще 100 грузинських громадян.

У своєму останньому за період перебування на посаді генерального консула інтерв'ю, опублікованому в одному з вересневих випусків газети «Одесские новости», він висловив переконання, що Грузія значно менше зацікавлена в зносинах із українською стороною, ніж Одеса через те, що переважну більшість військовополонених йому вдалося доправити на батьківщину, а сподіватися на забезпечення економічних інтересів Грузії в умовах «руїни» не випадає³⁹⁷. Іноземні громадяни — мешканці Одеси (представники вірменської, естонської, німецької, польської, французької колоній), прощаючись з грузинським консулом, висловлювали вдяч-

³⁹³ Призыв грузин // Одесские новости. 1919, 6 (19) октября. № 11020.

³⁹⁴ Держархів Одеської обл. Ф. Р-3865. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 32.

³⁹⁵ Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 56.

³⁹⁶ К ликвидации грузинского консульства // Одесские новости. 1919, 23 августа (8 сентября). № 10978. С. 3.

³⁹⁷ Там само.

ність за його допомогу. Зокрема тимчасовий голова французького благодійного товариства Лантє, із яким консульство співпрацювало на прохання Теодора Мулена, наголошував: «Грузинський консул і його дійсні співробітники можуть бути впевнені, що кожен раз, коли моїм співвітчизникам доведеться говорити про політичні події, свідками яких вони були, імена консула і його співробітників будуть у всіх на вустах і будуть супроводжуватися щирою вдячністю, що йде з чистого серця»³⁹⁸. Дякуючи за допомогу німцям-колоністам, голова Одеського німецького комітету Г. Тауберг наголошував: «Ваше ім'я золотими літерами буде занесено на сторінки історії цього важкого часу більшовицького панування»³⁹⁹.

З від'їздом О. Ушверідзе в місцевій пресі з'явилося повідомлення про припинення діяльності консульської колегії. Створена в надзвичайних умовах відновлення радянської влади, які вимагали консолідованих виступів на захист громадян іноземних держав, з поверненням «законної влади» вона ніби втрачала актуальність, оскільки в нових умовах кожен консул отримав можливість безпосередньо звернутися до вищої адміністрації⁴⁰⁰.

Відновили активну діяльність після повернення Добровольчої армії в Одесу представництва Вірменії та Польщі. Вважаючи себе відповідальним за долю вірменських громадян, хоч і не маючи на це вказівок із Єревану, поновив діяльність консульства Є.Х. Мелікян. Перше його завдання полягало в організації евакуації військовополонених і біженців, яка за період панування більшовиків не відбувалася. Відтак кількість у місті цієї категорії вірмен значно зросла. Біженецький (завідувач А.К. Єгізарян), інформаційний (завідувач Ов. К. Багдасарян) та паспортний відділи були орієнтовані насамперед на захист їхніх інтересів⁴⁰¹. Біженецький відділ генконсульства негайно розпочав реєстрацію біженців і формування списків для евакуації. На паспортний відділ покладалася функція не лише видавання національних паспортів, а й вилучення та заміни виданих більшовиками паспортів вірменам як громадянам УСРР.

9 вересня 1919 року вірменський генконсул із харківським колегою доктором М.С. Мелікянцем, що перебував в Одесі, зустрілись із капітаном англійського броненосця «Карадог» У. Карром з метою з'ясування

³⁹⁸ Див.: *Музичко О.С.* Грузини в Одесі... С. 80–81.

³⁹⁹ Центральний історичний архів Грузії. Ф. 1861. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 37.

⁴⁰⁰ Роспуск Консульської колегії // *Одесский листок*. 1919, 1 ноября. № 11046. С. 3.

⁴⁰¹ Див.: *Давтян Давід*. З історії Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі... С. 432.

перспектив евакуації громадян Вірменії. Важливість цієї зустрічі полягала в тому, що Уільям Монро Карр виконував обов'язки консула Великої Британії і відповідав за організацію евакуації іноземних громадян із Одеси. У відповідь вони отримали запевнення, що саме вірменські біженці будуть відправлені першочергово. Сприяння їм обіцяв і командувач військами Одеського округу полковник Д.І. Туган-Барановський.

Слід зауважити, що такі запевнення отримували практично всі делегації, які зверталися до У. Карра. На його допомогу сподівалася й делегація палестинських біженців у складі д-ра Темкина, д-ра Фейгельсона, Городища і Гольдберга. Вони повідомили англійського консула, що в 1915 року під час війни з Туреччиною уряд Палестини вислав до Одеси 350 євреїв. Відтак евакуйовані палестинці перебували в складному становищі й хотіли вернутися «до рідних попелищ»⁴⁰².

Утім з точки зору черговості евакуація інтернованих військовополонених та біженців із Одеси мала відбуватися відповідно до телеграми, отриманої У. М. Карром із Константинополя, й передбачала чітко визначений порядок. Іноземні піддані під наглядом своїх консулів мали евакуюватися через Одеський порт на зафрахтованих з цією метою пароплавах Російського товариства пароплавства і торгівлі («Велика Княжна Ксенія», «Лазарєв», «Труд»), Російсько-балканського торговельного товариства, Товариства «Гермес» та ін.⁴⁰³ Турецькі піддані могли евакуюватися до Константинополя негайно й безперешкодно. Громадяни Королівства Сербів, Хорватів і Словенців підлягали евакуації через Румунію або морським транспортом через Грецію з висадкою в Салоніках, без висадки в Константинополі. Таку умову погодили британський консул та керівник сербської місії Мірко Комненович. Палестинські євреї мали евакуюватися через Константинополь, де їх приймала під свою опіку англо-американська місія для подальшої евакуації в Палестину. Чехословаки тимчасово залишалися в Одесі до особливого розпорядження⁴⁰⁴. Відповідний порядок було закріплено наказом по гарнізону м. Одеси з оголошенням відношення Особливо уповноваженого з евакуації полонених і біженців Одеського району від 15 вересня 1919 року № 482 начальнику гарнізону м. Одеси Миглевському й доведено до відома всім до цього причетним через місцеву пресу⁴⁰⁵.

---

⁴⁰² Еврейская делегация у английского консула // Одесские новости. 1919, 24 (6 сентября) августа № 11002. С. 2.

⁴⁰³ Білоусова Лілія. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств... С. 386.

⁴⁰⁴ Одесские новости. 1919, 21 сентября (4 октября). № 11005. С. 3.

⁴⁰⁵ Там само.

Російськوپідданам, окрім можливості отримати місце в транспорті, який вирушав до омріяних берегів, необхідно було виконати ще одну умову, оприлюднену в циркулярі № 8875 від 7 серпня 1919 року головнокомандувача союзними військами. Кожен із претендентів на виїзд до Константинополя мав сплатити 15 франків на поштові витрати для відправлення телеграми щодо отримання перепустки від генерала командувача союзними військами в Константинополі. Без такої перепустки в'їзд до Константинополя заборонявся. Дозвіл на в'їзд до Франції та її колоній можна було отримати лише від Міністерства закордонних справ Франції в Парижі, сплативши відповідні видатки в сумі 100 франків. Вирішенням цих та інших питань, пов'язаних із отриманням дозволів на виїзд, прохання про які зосереджувалися у представника Французької Республіки в Константинополі, займалося міжсоюзницьке бюро паспортного відділу, розташоване на Катерининській вулиці, в буд. № 3⁴⁰⁶.

Роз'яснення в пресі щодо процедури візування паспортів надав і новий французький консул Е. Вотье.⁴⁰⁷ Він запевнив, що невдовзі ця функція буде виведена з компетенції консульства й передана спеціальній посадовій особі. Для її реалізації в Одесу мав прибути капітан Гілем⁴⁰⁸.

Отримавши запевнення щодо відправки, вірменське консульство почало готувати першу партію вірменських військовополонених до від'їзду. Однак труднощі процесу евакуації були пов'язані не лише з отриманням місць на транспорті, але й з організацією руху теплоходів. 64 громадянина Вірменії після скасування рейсу теплохода «Лазарев» опинилися на борту теплохода «Св. Миколай» без харчів, не маючи точної інформації про час відходу судна з порту. Генконсул звернувся до міської влади з проханням про надання їм продуктів харчування⁴⁰⁹. Із запитуваних харчів консульство отримало для голодних колишніх військовополонених на три дні хліба і цукру. 17 вересня 1919 року на пароплаві «Костянтин» вирушила з Одеси значна група біженців, що прибули з Києва і Харкова. Серед них були вірменські консули Харкова — доктор М.С. Мелікянц і Києва — М.Х. Ломідзе⁴¹⁰.

Очікуючи своєї черги 23 вересня 1919 року звернувся з запитом щодо можливості розташування на транспорті, який відбував з турецькими і військовополоненими і палестинськими біженцями сербських реімпат-

⁴⁰⁶ Французская виза // Одесские новости. 1919, 1 (14) октября. № 11015. С. 4.

⁴⁰⁷ Французская виза на выезд // Одесские новости. 1919, 3 (16) октября. № 11017.

С. 4.

⁴⁰⁸ Там само.

⁴⁰⁹ Державний архів Одеської обл. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 19.

⁴¹⁰ Давтян Давід. З історії Генерального консульства... С. 432.

ріантів для доправлення їх до Салонік, голова делегації Королівства Сербів, Хорватів і Словенців Мірко Комненович. Іноземці поступово залишали Одесу. Під час цієї евакуації, що розпочалася в травні й тривала до листопада 1919 року (її згодом назвали «першою французькою») з Одеси разом із сербами виїхало близько 1 600 біженців із захоплених більшовиками українських земель. Їх прийняв так званий «Дім чудес» — трамвайне депо на околиці Белграду, де ними опікувався Російсько-Південнослов'янський комітет⁴¹¹. Повернувшись додому, Мірко Комненович писав: «Наша робота була важка і виснажлива, працювали зранку до вечора. Однак було чудово працювати над національним визволенням та об'єднанням»⁴¹². Заслуги сербського представника його працю вшанували врученням ордену Білого Орла, який належав до почесних російських орденів, очевидно, на відзначення праці в Російській імперії.

Натомість перебування китайців, що залишилися в Одесі, не одразу привернуло увагу представників влади. Звернення керівника Союзу китайських робітників до керівництва Добровольчої армії було залишено без відповіді. Лише у вересні 1919 року до приміщення китайського консульства навідалися кримінально-розшукового відділення для проведення обшуку та з'ясування причин і мети перебування китайців в Одесі. Керівник союзу китайських громадян Чжан Юн Куй пояснив, що переважну більшість одеських китайців складають особи, що працювали за контрактом за Російської імперії, а після революції опинилися в безпорадному становищі й мріють повернутися додому. Вони «застрягли» в Одесі після втечі з зайнятого більшовиками Києва, перебувають у несприятливих умовах і практично вимирають: через обмеженість матеріальних засобів на них чигає голодна смерть. Проте Чжан Юн Куй отримав роз'яснення, що оскільки консульство не функціонує, офіційними правами він користуватися не може, а має право проживати в Одесі лише як приватна особа⁴¹³. Очевидно, така позиція нової влади не задовольнила представників китайської громади.

Як звичайний китайський громадянин, Чжан Юн Куй звернувся через газету «Одесские новости» з відкритим листом до китайського

⁴¹¹ *Арсеньев Алексей*. Жизнь русских эмигрантов в Сербии // URL: <http://magazines.russ.ru/nj/2010/259/aa18.html>

⁴¹² URL: https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D1%80%D0%BA%D0%BE_%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B

⁴¹³ Обыск в китайском консульстве // Одесские новости. 1919, 6 (19) октября. № 11020. С. 3.

народу, уряду Китайської Республіки і його представників за кордоном. Він змалював з усіма невтішними подробицями стан і настрої китайців, які очікували в Одесі повернення додому. В зверненні наголошувалося, що лише його співвітчизники не отримують від свого уряду підтримки й піклування, тоді як після підписання Брестського мирного договору уряди Великої Британії, США, Франції, Японії, Італії та інших держав вишукували всі способи евакуації своїх підданих за межі «влади рад»⁴¹⁴. Ті з іноземців, кому не вдалося евакуюватися, мали матеріальну й моральну підтримку від свого уряду. Натомість торговельно-промислові підприємства китайців були націоналізовані більшовиками, товари й цінності конфісковані, а китайських громадян, як представників держави, що не визнала більшовиків, грабували й беззастережно кидали до в'язниць, насильно мобілізували до Червоної армії. Участь китайців у діях червоногвардійців, за його спостереженнями, налаштовувала суспільну думку не лише проти них, а проти всіх підданих Китайської Республіки. Детально змальовуючи страждання китайських громадян, спричинених більшовиками, Чжан Юн Куї не стільки сподівався на допомогу нової влади в особі білогвардійців та союзників, скільки намагався «докричатися» до свого уряду. «Ми думаємо, що ви вжили всіх заходів, але якщо ви не діяли і мовчали, то знайте, що російські болота, густі ліси і безмежні російські поля та численні рудники стали кладовищами синів китайського народу; і тіні непохованих мертвих проклинають вас»⁴¹⁵. Аналогічні претензії висловив Чжан Юн Куї і китайським дипломатам, акредитованим у Вашингтоні, Лондоні, Парижі, Римі й Копенгагені, звернувшись до них із єдиним питанням: «Що ви зробили для порятунку й евакуації своїх співгромадян із Росії?»⁴¹⁶. Через одеську пресу він посилав заклик до здатної на шляхетні вчинки китайської молоді, яка отримує освіту за кордоном, та рідних на батьківщині, що не втратили надію на повернення своїх братів і батьків додому, знайти можливість допомоги для повернення на батьківщину сотням китайців, зосереджених на території, зайнятій Добровольчою армією.

У цей час вірменський уряд призначив до Одеси представником Республіки Вірменія при Головнокомандувачі Добровольчою армією

---

⁴¹⁴ Открытое письмо китайского гражданина Китайскому народу, правительству китайской республики и его представителям за пределами Китая // Одесские новости. 1919, 25 октября (5 ноября). № 11036. С. 3.

⁴¹⁵ Там само.

⁴¹⁶ Там само.

Ов. Сагателяна⁴¹⁷. Його діяльність була орієнтована на підтримку Добровольчої армії й відбувалася у взаємодії з вірменським консульством. Саме на доручення Ов. Сагателяна розпочалася облік усіх вірмен — уродженців Закавказзя 1880–1900 років народження з метою їх мобілізації. Упродовж місяця вони мали зголоситися до консульства і прибути до вірменських частин для вступу до війська. Всіх військовозобов'язаних та колишніх військовополонених зобов'язували прибути в Катеринодар, звідки їх мали переправляти до Єревану. По закінченню вказаного терміну вірмен, які не виконали відповідних вказівок, зобов'язували вступати до загонів Добровольчої армії. Ухилення від мобілізації каралося за законом⁴¹⁸. Засобом поширення інформації слугувала місцева преса. 20 листопада 1919 року секретарем генерального консула було офіційно призначено К. Будагяна. На початку грудня вірменському генконсульству в Одесі були підпорядковані консули Києва, Криму, Харкова та Бессарабії⁴¹⁹.

Створена з ініціативи вірменського консульства національна рада долучилася до благодійних ініціатив на користь матеріальної підтримки діяльності місцевих національних благодійних установ. Організований радою великий благодійний національний культурний захід фінансово підтримали й вірменські комерсанти зі Стамбула⁴²⁰.

25–26 вересня 1919 року в місті перебував лідер білого руху генерал А.І. Денікін. На його честь міська влада влаштувала урочисте прийняття в готелі «Лондонський» за участі іноземних консулів, які ще залишалися в місті. Крім того, іноземні представники скористалися можливістю нанести головнокомандувачу збройних сил Півдня Росії особисті візити й поінформувати про становище свої колоній⁴²¹. Кожен сподівався на сприяння в своїх справах.

Активну роботу з організації евакуації з Одеси польських громадян проводив Комітет з реєміграції ради організацій при Генеральному консульстві Польщі, яке відновило діяльність після повернення в Одесу

⁴¹⁷ Мобилизация армян // Одесские новости. 1919, 22 октября (5 ноября). № 11036. С. 3.

⁴¹⁸ От армянского консульства // Одесские новости. 1919, 25 октября (8 ноября). № 11039. С. 3.

⁴¹⁹ *Давтян Давід*. З історії Генерального консульства Республіки вірменія в Одесі... С. 433.

⁴²⁰ Армянский национальный совет в Одессе // Одесские новости. 1919, 22 октября (5 ноября). № 11036. С. 3.

⁴²¹ Консулы у ген. Деникина // Одесские новости. 1919, 3 (16) октября. № 11017. С. 4. Консулы у генерала Деникина // Одесские новости. 1919, 1 (14) октября № 11015. С. 4.

Добровольчої армії. Комітет було створено з метою організації виїзду польських громадян та колишніх військовополонених на батьківщину. На цій ключовій проблемі зосередилася практично вся діяльність генерального консульства, яке працювало в приміщенні штаб-квартири Католицького Благодійного Товариства в Польському Конгресі (міст Строганова, ріг вулиці Грецької). Деякий час установу очолював З. Беліна Бжозовський. Ще під час евакуації в квітні він попросив про звільнення, а після повернення в Одесу відправив з доповіддю в Варшаву свого секретаря Цезаря Березовського⁴²². Комітет підпорядковувався Відділу реєміграції в Варшаві й спрямовував численні звернення до особливо уповноваженого з питання евакуації про сприяння в виїзді за кордон через Жмеринку–Волочиськ 400 польських полонених, 4000 біженців (партиями по 350–400) пароплавами на Галац та ін. 29 вересня 1919 року комітет отримав повідомлення про очікуване відправлення пароплаву «Гермес» та пропозицію узгодити фінансові питання з умовою, що консульство бере на себе видатки, пов'язані з відправкою 400–500 осіб та зазначенням суми виплат, які здійснюватиме консульство, на кожного біженця.

Попри активну організаційну роботу, потік звернень осіб, які бажали залишити українські землі, не зменшувався. Щоб задовольнити якомога більше запитів було призначено консульського агента в Херсон (Стефана Чарнецького молодшого) та в Миколаїв (Генріха Теодоровіча). 24 жовтня 1919 року З. Беліна Бжозовський підписав останнього листа, адресованого уповноваженому в справах «біженців». Наступна група громадян польського походження, більшість яких складали уродженці Одеси, виїхала з міста в Галац пароплавом італійської компанії «Lloyd Tiestino» «Клеопатра» 30 жовтня.⁴²³

Наприкінці жовтня залишив Одесу і перський консул Е.Д. Зааль, надавши повноваження щодо управління Генеральним консульством віце-консулу Г.А. Мефферту і повідомивши про свій від'їзд Одеського градоначальника генерала-майора барона М. І. Штемпеля⁴²⁴.

В цей час місцеві болгари порушили клопотання про дозвіл створення Болгарського національного комітету. Через відсутність офіційного консульського представника Болгарського царства в Одесі, призна-

⁴²² *Srokowski Stanislaw. Z dzikich Pol. Poznan: Nakladem czcionkami dzennika Poznanskiiego*, 1925. S. 7.

⁴²³ *Отъезд польских граждан // Одесские новости. 1919, 18 октября (1 ноября). № 11033. С. 3.*

⁴²⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 54.

чення якого мало відбутися після підписання Болгарією договору⁴²⁵, активізувалася громадськість. Її підтримував виконувач обов'язків болгарського консула Д.І. Злат'єв. Планувалося, що Болгарський національний комітет здійснюватиме в період відсутності офіційного представника держави в Одесі допомогу місцевій громаді, керуватиме культурним і економічним життям болгар в Новоросії та Бессарабії, сприятиме відновленню їх духовного зв'язку з Болгарією та здійснюватиме заходи до створення російсько-болгарського банку, російсько-болгарської торговельної палати і кооперативу⁴²⁶.

На доказ своєї лояльності до влади болгарська громада ініціювала створення комітету для збирання коштів для Добровольчої армії⁴²⁷. Його очолив керівник болгарського представництва Д.І. Злат'єв. Перша публічна акція комітету відбулася в неділю, 20 жовтня, на Соборній площі, куди зібралися 73 великі платформи з різними овочами з городів болгарських підданих. Загалом було доправлено близько 6 000 пудів горюдини: картоплі, капусти, цибулі, моркви тощо. До болгар особисто приїхали генерал М.М. Шиллінг, одеський гардоначальник барон М.І. Штемпель, начальник гарнізону полковник Могилевський. Д.І. Злат'єв виступив з промовою, в якій побажав успіхів Добрармії у встановленні порядку і Росії та в об'єднанні слов'янства. Генерал М.М. Шиллінг подякував болгар за допомогу продуктами і грошми⁴²⁸.

Свій обов'язок щодо захисту інтересів підданих Греції, потерпілих від дій радянської влади, до прибуття офіційно призначеного консула виконував нідерландський представник В.А. Мунц. Йшлося про численні запити щодо реквізиції більшовиками житла та майна греків, втрати документів, що посвідчували особу. Грецьке благодійне товариство в Одесі створило спеціальну комісію щодо розбирання претензій греків-емігрантів під керівництвом Павліді⁴²⁹. З ініціативи комісії відбулася навіть нарада з цього питання у градоначальника, за результатами якої було повернуто всі грецькі паспорти, знайдені в градоначальстві, та надано офіційні права благодійній комісії для продовження своєї роботи під керівництвом В.А. Мунца. Комісія мала переглядати претензії, а

---

⁴²⁵ Болгарское консульство // Одесские новости. 1919, 28 октября (6 ноября). № 11038. С. 4.

⁴²⁶ Болгарский национальный комитет // Там само.

⁴²⁷ Болгарская колония — Добрармии // Одесские новости. 1919, 18 октября (1 ноября). № 11033. С. 4.

⁴²⁸ Там само.

⁴²⁹ Претензии греческих граждан // Одесские новости. 1919, 3 (16) октября. С. 2.

потім предавати їх градоначальнику для відповідного розпорядження⁴³⁰. За повернутими документами консульство отримало можливість встановити особи багатьох неписьмених греків.

Потреба в заміщенні іноземних представників, які залишили Одесу, реалізовувалася в різні способи. Так, італійським генеральним консулом в Одесі було призначено командира італійського військового судна Артуро Маффея⁴³¹. Першим оголошенням консульства стало повідомлення про початок швидкого морського сполучення між Стабулом, Смирною, Неаполем і Нью-Йорком. Навігацію забезпечувало «Італійське пароплавне товариство», а перший пароплав мав вийти зі Стамбула 14 жовтня 1919 року⁴³². Невдовзі про А. Маффея почали говорити як про такого іноземного представника, що «здобув про себе найгіршу славу», беручи за візи оплату золотом⁴³³.

Захист інтересів німецьких підданих в Одесі взяв на себе за дорученням німецького уряду аташе шведського посольства в Стамбулі Майнберг⁴³⁴.

З конкретною метою встановлення зв'язку зі ставкою головнокомандувача силами півдня Росії прибула сербська місія в складі полк. Р. Георгієвича, майора Ж. Стефановича, поручника Р. Келовича. Вони зупинилися в готелі «Лондонський», мали зустріч із генералом М.М. Шиллінгом. Місія ознайомилася також зі становищем біженців в Одесі і з'ясувала, за яких обставин можна буде налагоджувати реевакуацію⁴³⁵.

Консула Великої Британії Джона Лаудена, який повернувся до виконання своїх обов'язків, як і французького колегу, цікавили питання налагодження торговельних зв'язків. Обговорення засад організації товарообміну з Англією ініціювала російсько-англійська торговельна палата під керівництвом Г. Е. Вейнштейна. В засіданні взяли участь консул Дж. Лауден і представник агентства «Рейтер» Вільямс Дуглас та представники лондонських фінансових і банківських кіл. Було вирішено створити російсько-англійський експортно-імпортний банк з широкою участю

⁴³⁰ Там само.

⁴³¹ Італьянский генеральный консул // Одесские новости. 1919, 3 (16) октября. С. 3.

⁴³² От итальянского генерального консульства в Одессе // Одесские новости. 1919, 3 (16) октября. С. 3.

⁴³³ *Srokowski Stanislaw. Z dzikich Pol...* S. 17.

⁴³⁴ Защита германских подданных // Одесский листок. 1919, 18 (29) ноября. № 11061. С. 3.

⁴³⁵ Сербская миссия на пути к Ставке // Одесские новости. 1919, 8 декабря. № 11083. С. 3.

великих англійських фірм і банківських сфер зацікавлених в розвитку торговельних зносин з Росією⁴³⁶.

На початку листопада повернувся в Одесу призначений на посаду грецького консула Стелакіс Занетос. Деякий час він уже працював тут у 1917 року на чолі королівського консульства Греції. Попереднім місцем роботи Занетоса перед новим призначенням до Одеси була Констанца (Румунія). Звідти він евакуювався після вступу Румунії в війну на стороні німецького блоку. Занетоса спершу призначили в Катеринодар, потім — до Одеси⁴³⁷. В цей час драгоман грецького консульства А.І. Коанзакі виїхав до Константинополя для виконання обов'язків секретаря при верховному грецькому комісарі Конелопулосі⁴³⁸. При цьому грецька благодійна комісія продовжувала свою діяльність, а В.А. Мунц порушив перед градоначальником опрацьоване нею питання про звільнення квартир і будинків грецьких підданих, реквізованих під час перебування в Одесі більшовиків⁴³⁹.

1 листопада 1919 року в приміщенні військової румунської комісії відбулася прикра пригода з працівниками румунського консульства. Консульство працювало на вулиці Кондратенка, 25. І спершу одеська преса повідомила, що саме в цьому приміщенні відбувся вибух ручної гранати о другій годині дня, в кабінеті консула. Поручик Жан Любчак тримав її в руках, розглядав і випадково впустив. Поряд стояв сержант Александреску, за столом сиділи колишній перекладач консульства Василій Самурьян, що працював там упродовж 1894–1916 рр. і незадовго до загибелі обійняв посаду в румунській військовій комісії, та економіст Димитреску. Від вибуху, який понищив меблі, вибив вікна і двері, загинули Любчак і Александреску, отримали поранення Самурьян і Дмитреску⁴⁴⁰. В лікарні В. Самурьян помер⁴⁴¹.

В листопаді 1919 року для керівництва польським консульством до Одеси прибув Станіслав Сроковський (Stanisław Srokowski, 1872–1950)⁴⁴². Його консульський округ було визначено як «територія пів-

⁴³⁶ В русско-английской торговой палате // Одесские новости. 1919, 9 (20) ноября. № 11065. С. 3.

⁴³⁷ Новый греческий консул в Одессе // Одесский листок. 1919, 18 (29) ноября. № 11061. С. 3.

⁴³⁸ Претензии греческих граждан // Одесские новости. 1919, 3 (16) октября. С. 2.

⁴³⁹ Освобождение греческих квартир // Одесский листок. 1919, 18 (29) ноября. № 11061. С. 3.

⁴⁴⁰ Взрыв гранаты в помещении румынского консульства // Одесский листок. 1919, 1 ноября (18 октября). № 10831. С. 4.

⁴⁴¹ К взрыву гранаты // Одесский листок. 1919, 2 ноября (20 октября). № 10832. С. 4.

⁴⁴² *Srokowski Stanislaw. Z dzikich Pól...* S. 8.

денно-західної України — все побережжя Чорного морі на захід від Криму»⁴⁴³. С. Сроковський мав ґрунтовну освіту (вивчав історію та природничі науки в Ягелонському університеті, гірську справу в Чехії — у Гірничій академії в м. Прибрам)⁴⁴⁴, друковані наукові праці, готував підручник з географії та геології. Він закінчив Львівський політехнічний інститут, викладав у львівській середній школі. Галичину залишив через наступ австро-німецьких військ, упродовж 1915–1918 років мешкав у Добруші Гомельської області, Харкові, Києві. Відтак він добре знав російську мову, що не в останню чергу склало підстави для його призначення в Одесу попри відсутність будь-якого досвіду дипломатичної роботи. На дипломатичній службі С. Сроковський опинився лише в червні 1918 року, влаштувавшись на посаду секретаря факультету географії в Відділенні Конгресу при Міністерстві закордонних справ, а з осені 1918 року працював у Польській Ліквідаційній комісії Кракові. До Варшави С. Сроковський потрапив у березні 1919 року з Кракова.

Новопризначений керівник генконсульства разом зі своїми співробітниками (віце-консулом Броніславом Коверським, секретарем 1-го класу Феліксом Пшибильським, секретарем 2-го класу Мечеславом Грабінським, керівником канцелярії Тадеушем Янушевським, відповідальним за питання товарообміну і бухгалтерію консульства Мечиславом Грабінським, юрисконсультом Юліаном Мржозовським, відповідальним за організацію рееміграції Казимиром Мілашевським, комендантом етапного пункту поручником Станіславом Косецьким), прибули до Одеси 28 жовтня 1919 року. Місто видалося йому брудним і занедбаним, що «не могло прийти до тями після кількомісячної влади більшовиків», а зусилля нової влади щодо «корисного перелому» не помічалися⁴⁴⁵.

З листопада 1919 року С. Сроковський провів зустріч із польською громадою в «*Domu Polskim*»⁴⁴⁶. Після розгрому більшовиками грецької колонії поляки залишилися найбільшою національною спільнотою в Одесі. Їх налічувалося близько 25 тисяч осіб, багато з яких були можливими промисловцями і торговими діячами. Завдяки активності польської громади виходив часопис «*Odrodzenie*».

Спершу новий очільник консульства сконцентрував зусилля в облаштуванні установи. Він винайняв приміщення в будинку № 15 на вул. Гоголя. Тут розташувалися віце-консул Б. Коверський і комітет з

⁴⁴³ Там само. С. 7.

⁴⁴⁴ *Чесельскі Томаш*. Консульство Польщі в Одесі 1918–1920 рр. та його архів... С. 419–420.

⁴⁴⁵ *Srokowski Stanislaw*. Z dzikich Pol... С. 11.

⁴⁴⁶ Там само. С. 13.

рееміграції: Мечислав Пташицький, Єдвард Захаревський, Бореслав Шульц Рембовський і Буховський⁴⁴⁷. Меблі для приміщення надали польський клуб «Ognisko», «Dom Polski» та приватні особи. Наприкінці листопада для зручнішого розташування служб консульства С. Сроковському вдалося винайняти цілий поверх у будинку князя Гагаріна на вул. Софіївській, 26. Сюди й переїхав основний штат установи. Після розпуску комітету нагляд за рееміграцією взяв на себе К. Мілашевський, призначений головою «Особливої комісії на Півдні Росії»⁴⁴⁸. У зв'язку з великим обсягом роботи розглядалося питання про невідкладне створення консульських осередків у Миколаєві та Херсоні, а також у Катеринославі та Тирасполі.

Поспіль із господарськими проблемами та організацією реєвакуації поляків, консул займався з огляду на надані йому повноваження й політичними питаннями. Інформацію про підписання російсько-польського військового договору з метою протидії більшовикам, що надійшла з Ростова і Науена, йому довелося коментувати представникам місцевої преси⁴⁴⁹. С. Сроковський заявив, що ці відомості потребують пояснень, оскільки така угода навряд чи могла бути підписана в ставці. Насамперед тому, що дві акредитовані при ставці місії не мали відповідних повноважень. Одна з цих місії на чолі з К. Скомпським, займалася організацією консульських установ і налагодженням товарообміну, друга, очолювана генералом Олександром Карницьким, — відправкою польських біженців. Польські війська, перебуваючи на зайнятій ними лінії фронту, в достатній мірі забезпечували інтереси Польщі, як в етнографічному, так і в територіальному відношенні. Будь-яке просування на схід означало б початок важкої зимової кампанії виключно для надання допомоги Росії. Це не могло б реалізуватися без погодження з Варшавою. Консул висловив думку, що такий договір міг бути підписаний у Варшаві. Тим більше, що туди виїхав Ф.І. Родичев з дорученням від А.І. Денікіна. Якщо він мав відповідні повноваження, то й підписання було можливим. Однак одеське консульство на мало офіційних підтверджень такого акту⁴⁵⁰.

Взаємини з дипломатичним корпусом склалися в С. Сроковського не однаково й зумовлювалися саме політичними аспектами. З особливою

⁴⁴⁷ *Чесельскі Томаш*. Консульство Польщі в Одесі 1918–1920 рр. С. 420.

⁴⁴⁸ *Srokowski Stanislaw*. Z dzikich Pol... S. 14.

⁴⁴⁹ Русско-польское соглашение (из беседы с польским консулом г. Сроковским) // Одесские новости. 1919, 8 (21) декабря. С. 3.

⁴⁵⁰ Там само. І.Ф. Родичев у 1920 р. став офіційним представником Добармії у Варшаві.

симпатією ставився до польського представника консул Франції Е. Вотье. Взаємно доброзичливі стосунки склалися у С. Сроковського з керівником делегації Ради міністрів Королівства Сербів, Хорватів і Словенців др. Єжи Коломбатовичем, болгарським консулом Хар. Карамінчевим, виконувачем обов'язки консула Чехословацької Республіки Ярославом Хулле. Вони обговорювали навіть питання про створення Клубу слов'янських консулів в Одесі⁴⁵¹. В контактах із представниками Добровольчої армії С. Сроковському доводилося констатувати, що в головах росіян «не поміщається» думка про те, що Польща не залишилася російською губернією, а є відомою в Європі суверенною державою⁴⁵². Поширення інформації про Польщу й польські справи сприяли контакти консула з місцевою пресою, зокрема з Олександром Карпачевським із «Одесских новостей».

Іншим напрямком діяльності консульства стала організація товарообміну за принципом еквіваленту. Консул Сроковський проводив щоденні зустрічі з комерсантами, складаючи переліки потрібної сировини, які можуть бути надані для вивезення в Польщу. За короткий час після сформування польського консульства в Одесі сюди прибуло три місії: перша на чолі з колишнім міністром торгівлі Івановським, і членом місії доктором Людвигом Зелинським. Ця місія уклала договір з урядом Добрармії щодо товарообміну — сировини з Росії, промислових товарів і взуття з Польщі. Місія на чолі зі К. Скомпським мала на меті організувати рееміграцію поляків з півдня Росії на батьківщину і облаштування справ консульства. Третя, військова, на чолі з генералом Карницьким, мала представляти дружню державу при ставці генерала А.І. Денікіна⁴⁵³.

Як і його попередник, С. Сроковський тісно взаємодіяв із польською дивізією. Співробітники створеного ним з метою охорони консульства загону охорони (спершу в складі 3 осіб) входили до складу секретного відділення Польської військової організації. Кількісний склад загону за короткий час було збільшено до 30 осіб і за погодженням з генералом М.М. Шиллінгом засновано воєнізовану групу з 17 осіб, не лише поляків, а й естонців та латишів. Її кількість систематично збільшувалася й досягла зрештою 200 осіб. Загін мав 40 коней, 5 возів з кулеметами й інше озброєння⁴⁵⁴. Очолював воєнізовану охорону консульства як комендант відділу Густав Маковецький.

⁴⁵¹ *Srokowski Stanislaw. Z dzikich Pol. S. 18.*

⁴⁵² Там само. S. 15.

⁴⁵³ Три миссии // Одесские новости. 1918, 6 (17) ноября. № 11062. С. 2.

⁴⁵⁴ *Srokowski Stanislaw. Z dzikich Pol... S. 45.*

Видатки з бюджету консульства на утримання загону негативно впливали на матеріальну забезпеченість основної діяльності. Коштів ледве вистачало для виплати заробітної платні співробітникам та придбання дров для опалення приміщення. Крім того, фінансування потребували відрядження до інших міст, де перебували польські громадяни, та надання допомоги біженцям. За даними консульства, в Одесі на той час мешкали 27 000 поляків, а в причорноморських містах — 140 000⁴⁵⁵. Для переселенців і біженців консул організував кілька притулків⁴⁵⁶.

Його довірливі контакти з місцевою владою сприяли реалізації найсміливіших намірів. Наприкінці січня 1920 року С. Сроковський підписав із генералом М. Шиллінгом угоду про довготривалу оренду для організації торгівлі Польщею землі поблизу Одеси, довжиною 30 км, а шириною 10–12 км (площею близько 300 км²) з містом Овідіополь та 10 селами на узбережжі Чорного моря від річки Барабой до Дністровського лиману⁴⁵⁷. Земля була там урожайною, а Кароліно Бугаз славився своїм вином. При цьому застерігалася можливість встановлення на орендованій території польської адміністрації і запровадження польської поліції. Як згадував згодом С. Сроковський, він керувався думкою про потребу організації польської торгівлі поблизу такого важливого портового міста як Одеса⁴⁵⁸. Проте зреалізувати договір не вдалося через наступ більшовиків.

31 січня 1920 року в консульстві відбулася нарада з питань евакуації, в якій взяли участь представники польської громади. Обирали шлях між чотирма морськими напрямками (через Галац, Констанцу, Варну, Константинополь) та трьома сухопутними (через Акерман, Тираспіль, Жмеринку). Брало до уваги те, що Румунія спершу повністю закрила свої кордони, а після відкриття переправи на Дунаї в Галаці і на Дністрі закритим залишався найближчий до Одеси перетин кордону на Дністровському Лимані (потягом до Волочиська в листопаді 1919 року консульство відправило два транспорти з біженцями)⁴⁵⁹. Кожен напрямок мав свої ризики. Для з'ясування умов для руху С. Сроковський відправив консульського агента Міколая Янішевського та Йозефа Мікуловського, який мав досвід реєвації поляків з Росії.

⁴⁵⁵ Там само.

⁴⁵⁶ *Чесельські Томаш*. Консульство Польщі в Одесі 1918–1920 рр. та його архів... С. 423.

⁴⁵⁷ *Srokowski Stanislaw*. Z dzikich Pol. S. 53.

⁴⁵⁸ Там само. S. 55.

⁴⁵⁹ Держархів Одеської обл. Ф. Р-65. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 32–34; Спр. 11. Арк. 6; Спр. 12. Арк. 7, 44, 65, 79; Спр. 15. Арк. 65, 69, 71, 99, 134.

Евакуація консульства та загону охорони розпочалася 2 лютого 1920 року. Для таких потреб консульство мало певні кошти, зібрані як пожертви від забезпечених одеситів польського походження. Через загрозу вторгнення більшовиків, що перебували вже за 25 км від міста, діяти треба було дуже швидко. Цього разу вдалося вивезти й архів. Разом із польськими біженцями співробітники консульства евакуювалися трьома групами через Румунію. В Одесі залишилися секретар консульства Фелікс Пшибильський і комедант етапного пункту Станіслав Козерський. Не обтяжені відповідальністю за збереження архіву, вони могли в будь-який час залишити місто. Однак їх допомоги потребували люди — польській колонії необхідна була консульська опіка в цих критичних умовах. Консули виїхали з Одеси 7 лютого 1920 року на британському судні «Rio Negro» з групою польських офіцерів та кількома вояками з консульської охорони⁴⁶⁰. Напередодні кавалерійська бригада Григорія Котовського ввійшла в місто, повернувши владу більшовикам. На цей раз вона виявилася тривалою.

Залишившись без консульського захисту, польська громада створила Колегію для справ польських (*Kollegium dla spraw polskich*) в складі найдіяльніших осіб польського походження, які не збиралися залишати місто. Така організація давала не стільки ілюзорне відчуття захищеності, скільки можливість координації дій польської громади в укротре захопленій більшовиками Одесі. С. Сроковський з однією з груп біженців 3 березня 1920 року прибув до Варшави⁴⁶¹. Через два дні він склав Главі Польської держави Юзефу Пілсудському рапорт про звільнення з дипломатичної служби. За його доповіддю про допомогу О.І. Ушверідзе польським громадянам в Одесі МЗС Польщі відзначило подякою заслуги грузинського консула.

* * *

Таким чином, упродовж другого захоплення Добровольчою армією Одеси з серпня 1919 року по лютий 1920 року відновили свою діяльність іноземні представництва, які виїхали з міста з відходом військ союзників (Польщі, Вірменії). Консульську колегію було ліквідовано, а грузинське консульства припинило діяльність.

Загалом основний напрям діяльності іноземних консульств в Одесі та Одеському консульському окрузі впродовж 1917–1920 років зумовлювався географічним положенням міст і наявністю в них портів, що до-

⁴⁶⁰ *Srokowski Stanislaw. Z dzikich Pol. S. 98.*

⁴⁶¹ *Чесельскі Томаш. Консульство Польщі в Одесі 1918–1920 рр. та його архів... С. 422.*

зволяло здійснювати переміщення вантажів і великих груп громадян, евакуювати іноземних підданих із охопленої вогнем революції України. Саме Одеса стала під час революційних подій своєрідним вікном у вільний світ. Серед іноземних представництв, які функціонували в Одесі в умовах перманентної зміни влади, здійснюючи консульські функції, можна виокремити два типи установ: консульства, що мали офіційні повноваження від країн, інтереси громадян яких представляли; підрозділи громадських організацій, утворені з метою захисту інтересів іноземних громадян та сприяння їх виїзду на батьківщину. Водночас саме в Одесі під прикриттям консульської діяльності планувалися акти протидії українській владі, проводилися дії щодо відновлення «єдиної і неділимої Росії». Захист і згуртування співвітчизників належав до завдань консулів, висунутих самоорганізованими громадами (білоруською, персидською, турецькою). З метою забезпечення можливостей виконання своїх функцій вони контактували з представниками одеської влади, яка під час революційних подій часто змінювалася. Загалом у період неодноразової зміни влади в Одесі в 1918–1919 роках функціонували різний термін, з різними повноваженнями і в різній формі консульські представництва Австро-Угорщини, Білоруської Народної Республіки, Великої Британії, Вірменії, Греції, Грузії, Азербайджану, Італії, Болгарії, Китаю, Нідерландів, Німеччини, Персії, Польщі, Франції, Швейцарії, Швеції. Їхня діяльність, як і з'ясування остаточного переліку іноземних представництв і Одесі, потребує подальшого дослідження.

Сучасна дипломатична служби України має столітню історію, тісно пов'язану з одного боку зі становленням української державності, а з другого — з історією світової дипломатії. Проголошення 7 листопада 1917 року Третім універсалом УЦР Української Народної Республіки зумовлювало потребу формування дипломатичної служби як державного інституту для ведення зовнішньополітичної діяльності та захисту національних інтересів на міжнародній арені. Оголосивши світу про своє створення, УНР привернула увагу різних країн, які спрямували до Києва своїх представників, посланників, місії та делегації. Крім того, в Києві, Одесі, Миколаєві продовжували свою діяльність іноземні консульства держав, що встановили консульські зносини ще з Російською імперією. Таким чином, в українських містах формувалися іноземні дипломатичні та консульські представництва, завдання і функції яких зумовлювалися державними інтересами країн, які їх акредитували, потребою допомоги своїм співвітчизникам або інтересом до подій в Україні, яка одразу вийшла на лідерські позиції серед новоутворених постперських країн.

Цей процес вимагав державної уваги, організації взаємодії української сторони з іноземними представництвами, забезпечення належних умов для їх функціонування. Як зауважував О.Я. Шульгин, «чужі держави вже починали цікавитися питаннями нашої країни, і тому треба було, щоб хтось займався також їхніми представниками і приймав делегації різних країн, які бажали ближче ознайомитися з тим, що у нас відбувається»¹. Відтак організація взаємодії з іноземними представництвами належала до пріоритетних завдань української дипломатичної служби, яка створювалася в 1917 році в найбільш наближеній до сучасної формі.

Особливість процесу налагодження перших дипломатичних контактів України з зарубіжними державами полягала в залежності від напруженої геополітичної та внутрішньополітичної ситуації, що склалася на останньому етапі Першої світової війни. Утворена після розпаду

---

¹ Шульгин О. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи): статті, документи, промови. Київ: Печатне вид-во «Друкарь», 1918. С. 56.

Російської імперії Україна, незалежність якої не приймали більшовики, втягнута у воєнне протистояння держав Четверного союзу і Антанти, в умовах розгортання Української революції 1917–1921 рр. з одного боку потребувала зовнішньої допомоги, а з другого її підтримки очікували нові держави — «рандштати». Відтак формувалося кілька векторів взаємодії зовнішньополітичного відомства з іноземними представництвами, які почали прибувати в Київ: Україна — Четверний союз, Україна — нові постімперські країни.

Історія діяльності іноземних представництв в Україні доби Української революції 1917–1921 років починається червнем-липнем 1917 року (зі створенням Секретарства справ міжнаціональних, яке розпочало взаємодію з іноземними консулами, що працювали в Києві з часу Російської імперії) і завершується січнем-лютим 1920 року (з припиненням останніх контактів українських урядів з іноземними представництвами, виїздом польського посольства з Одеси та останньою спробою приїзду білоруської місії до місця розташування українського уряду). В Києві діяльність іноземних представництв припинилася наприкінці січня 1919 року в зв'язку з евакуацією державних органів та дипломатичних представництв через наступ більшовиків. Тим самим вимушено завершилося офіційне перебування іноземних представництв в УНР без демонстрації припинення двосторонніх відносин з кожною країною.

Від часу створення Секретарства міжнаціональних справ, на яке покладалася серед іншого взаємодія з іноземними консулами, та реорганізації його в Генеральне секретарство справ міжнародних як перше українське зовнішньополітичне відомство в грудні 1917 року до лютого 1919 року, коли український уряд разом із переважною більшістю іноземних представників, що залишилися в столиці УНР за доби Директорії, вимушено евакуювався з Києва, та до лютого 1920 року, коли більшовики увійшли в Одесу, виокремлюється кілька етапів історії діяльності іноземних дипломатичних і консульських представництв в Україні. Їх хронологічні межі зумовлені особливостями двосторонніх відносин країн, які вони представляли, з Україною, геополітичними змінами в світі та внутрішнім політичним становищем в Україні.

Хронологічні межі першого етапу можна визначити жовтнем 1917 року — квітнем 1918 року як періоду встановлення двосторонніх відносин Української Народної Республіки доби Центральної Ради з іноземними державами шляхом створення офіційних представництв та продовження співпраці зі «старими» консулами. Особливість цього періоду полягала в тому, що, окрім іноземних представництв, які прибули в Київ із конкретною місією після проголошення УНР, в українській столиці залишалися представники Бельгії (Я.Я. Гретер), Великої Бри-

танії (Джон Дуглас), Греції (П.П. Гріпарі), Данії (Г.О. Гуревич), Іспанії та Португалії (С.С. Василяді), Італії (К.В. Фішман), Норвегії (В.Д. Мозерт), Швейцарії (Г.Г. Енні), Франції (Д.Г. Балаховський), Персії (І.М. Вітенберг). В Одесі на той час зосереджувалися генеральні консульства Австро-Угорської імперії, Італії, Великої Британії, Королівства Румунія, Греції, Персії та консульства Франції, Королівства Іспанія, Португалії, Швейцарії, Королівства Нідерланди, Королівства Данія, Норвегії, Бельгії, Швеції, США, Османської імперії, що розпочали свою діяльність в різний час у цьому важливому портовому місті Російської імперії. До Одеського консульського округу належало й місто Миколаїв. Тут до 1919 року працювали Генеральне консульство Німеччини (управитель канцелярії Курт Воленберг), шведське консульство (Ричард Дандердел) та «керуючі» англійським, французьким, американським, бельгійським, шведським і нідерландським консульствами — нідерландський консул Лісон Дожан Торн-Лісон; іспанським та данським — іспанський консул Соломон Тепер; грецьким, норвезьким і данським — грецький віце-консул Іван Зигомала; італійським — де Кірико; бразильський консул — управитель Миколаївського відділення Одеського купецького банку і агент Бессарабсько-Таврійського земельного банку Михайло Ландау. В Катеринославі, Херсоні, Керчі, Харкові, Бердянську іноземні представники 1917 року припинили свою діяльність². Спроби створення нових консульських представництв було здійснено РСФФР (в Житомирі, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Полтаві, Харкові), БНР (в Катеринославі, Миколаєві, Мелітополі, Херсоні), Німецькою та Австро-Угорською імперіями (в Миколаєві, Катеринославі, Харкові, Херсоні), Османською імперією (в Одесі, Харкові).

Основним місцем роботи іноземних консулів був Київ як столиця УНР. Консули, що тут залишилися працювати, переважно не були громадянами країн, які їх акредитували в Російській імперії. Для доручення їм консульських обов'язків практично всі вони мали підстави: вони брали активну участь у громадському житті (були гласними Київської міської думи, членами благодійних організацій), мали власні підприємства або високі посади на заводах цукрової промисловості, в банківській сфері, були добре обізнані з життям та побутом українців, користувалися авторитетом серед населення; давно жили в Києві, мали маєтки або навчалися в Університеті св. Володимира, були одружені з місцевими мешканками.

² Див.: Ежегодник Министерства Иностранных дел 1914. Спб., 1914 // Колекція Євгена Деслава в архіві Осередку української культури і освіти (Вінніпег, Манітоба, Канада): Вох 1/1: 1/3 Fa-5-7.

Взаємодію з іноземними консульськими представництвами було покладено на утворене в червні 1917 року Генеральне секретарство міжнародних справ, спершу очолюване С.О. Єфремовим, а з липня 1917 року – О.Я. Шульгиним. З прийняттям 7 листопада 1917 року Третього універсалу Центральної Ради, яким проголошувалася УНР у складі федерації вільних і рівних народів, виникли правові підстави для заснування першого українського зовнішньополітичного відомства. Розширення компетенції відомства ініціював секретар справ міжнародних О.Я. Шульгин. 22 грудня 1917 року зовнішньополітичне відомство України було засновано шляхом реорганізації Генерального секретарства справ міжнародних (охорони прав національних меншин) у Генеральне секретарство справ міжнародних, перетворене після проголошення відповідно до Четвертого універсалу УЦР незалежності Української Народної Республіки на Міністерство закордонних справ. Тут, у консульському відділі, зосередилися всі контакти з іноземними представництвами. Попри не сформованість на той час процедури офіційного визнання повноважень (спершу консули особисто або письмово повідомляли про своє призначення), проблеми, що виникали в процесі взаємодії з іноземними представництвами, не ігнорувалися, а вирішувалися на засадах взаєморозуміння та толерантності. Звернень консульських представників до МЗС УНР було немало, оскільки права іноземних громадян систематично порушувалися, а діяльність консулів зосередилася в цей час саме на захисті прав та інтересів підданих країн, які вони представляли.

Консульства іноземних держав, які розпочали свою діяльність до розпаду Російської імперії, склали першу групу іноземних представництв, що продовжили працювати в УНР/Українській Державі. З метою тіснішої взаємодії та оперативного вирішення питань, що становили спільний інтерес, вони створили консульську колегію, обрали її керівника та делегували йому відповідні повноваження. До складу консульської колегії увійшли лише «старі» консули. Керівниками консульської колегії були послідовно П.П. Гріпарі, Г.Г. Енні та І.М. Вітенберг. Їхні завдання полягали у організації взаємодії з зовнішньополітичним відомством, тлумаченні чинних на території УНР/Української Держави законів і захисті прав, привілеїв та імунітетів членів консульської колегії у випадку їх порушення українською владою чи німецькою адміністрацією.

«Старі» консули трималися відокремлено від нових представництв, які почали прибувати в Київ у другій половині грудня 1917 року з метою вирішення політичних завдань, організації постачання в свої країни товарів та сировини з України чи вивчення внутрішньої ситуації в

Україні. Друга група, що поступово утворювалася з таких представництв, у свою чергу розпадалася на дві частини. До однієї з них можна віднести представників країн Антанти, що мали завданням вплинути на український уряд щодо прийняття рішення про продовження участі в війні: Жорж Табуї (Французька Республіка) та Джон Піктон Багге (Велика Британія). Саме приїзд цих представників О.Я. Шульгин вважав початком «офіційних» відносин України з зарубіжними країнами. Йшлося про напівофіційність діяльності представництв, які проводили точку зору свого уряду, але не мали офіційних актів про визнання УНР. Про офіційне визнання Францією УНР усно неодноразово заявляв генерал Ж. Табуї, проте письмового підтвердження таких декларацій надано не було. Другу частину цієї групи склали «політично неактивні» іноземні представники, що прибули в Київ для ознайомлення з ситуацією в Україні, без зобов'язань оголошувати про визнання незалежності молодій країні (генеральний консул США — Джеймс Даглес Дженкінс) або з конкретною метою, пов'язаною з потребами їхньої держави (представник Румунії генерал Костянтин Коанде). Очільники нових консульських установ у діяльності консульської колегії участі не брали.

Третю групу іноземних представників, що почала формуватися за доби Української Центральної Ради склали представники Німецької та Австро-Угорської імперій, а також їхніх союзників. Вони прибули до Києва відповідно до Брестського мирного договору, який передбачав обмін країн-підписантів дипломатичними і консульськими представниками одразу після ратифікації українською стороною цього першого для УНР міжнародного акту. Саме цей документ склав правову підставу встановлення УНР на новому етапі двосторонніх відносин із зарубіжними країнами. В березні 1918 року розпочала роботу німецька делегація на чолі з Ф. Муммом фон Шварценштайном, який спершу мав права тимчасового представника інтересів Німецької імперії. Для переговорів з господарських питань та організації товарообміну приїхав представник Австро-Угорщини Йоганн Форгач фон Гюмес і Гач. Німецька та австро-угорська місії прибули з однаковою метою як представництва, що мали контролювати виконання брестських домовленостей в економічній сфері, однак у процесі діяльності набули політичних функцій із практично не обмеженими повноваженнями.

До четвертої групи іноземних представництв можна віднести представництва країн, які виникли з розпадом Російської імперії, «рандштатів» («окраїнних держав»). За статусом це були військові комісаріати (Грузії, Вірменії), офіційні місії / делегації (БНР, Кубанського крайового уряду) або самоорганізовані громадські об'єднання, які взяли на себе функції захисту інтересів громадян своїх країн (Латвії, Литви, Естонії).

Ці представництва переважно мали завдання отримати від УНР офіційне визнання держави, фінансову допомогу/позику, продовольство, або сприяти громадянам своїх країн щодо повернення додому, захищати їхні права та інтереси в країні перебування. Консульські функції делегувалися громадським організаціям, що займалися реєстрацією підданих своїх країн та організацією їх повернення на батьківщину.

Відмінний від інших делегацій статус мали представники Кримського крайового уряду, які не розглядалися українським урядом як іноземне представництво, хоч претендували на таку позицію. Завдання кримської делегації полягало в виробленні умов приєднання до України.

Другий етап діяльності іноземних представництв в Україні пов'язаний із зовнішньополітичною діяльністю Української Держави (травень — 14 грудня 1918 року). З приходом до влади П.П. Скоропадський визнав міжнародні зобов'язання УНР за Брестським мирним договором, легалізувавши перебування в Києві німецьких і австро-угорських представників. Вони першими офіційно вручили гетьману вірчі грамоти 2 червня 1918 року. З метою наголошення урочистості події було розроблено церемоніал аудієнції у Глави держави та вручення вірчих грамот. До середини вересня до Києва прибули всі представники країн-підписантів Брестського мирного договору (Болгарського царства — Іван Шишманов, Османської імперії — Ахмет Мухтар-бей), а також посланники Фінляндії (Герман Гумерус), Польщі (Станіслав Ванькович). Всі очільники представництв мали ранг надзвичайних послів і повноважних міністрів або надзвичайних послів, що засвідчувало високий статус очолюваних ними дипломатичних представництв. Ключове завдання представників країн Четвертого союзу полягало в забезпеченні виконання Брестського мирного договору в економічній частині. З метою посилення ефективності поставлених перед ними урядами завдань представництва Німеччини та Австро-Угорщини почали залучати нові «інструменти», що їх нині можна кваліфікувати як форми культурної дипломатії: організацію показів фільмів, виступи акторів тощо.

Серед «старих» консульських представництв під час Гетьманату також відбулися зміни з приїздом нових представників держав, котрі вже мали консулів у Києві. Зокрема прибув новий консул Данії К. Нільсен, змінивши Г.О. Гуревича, хоч той залишився в місті. Змінилися й підходи до організації взаємодії українського зовнішньополітичного відомства з іноземними консулами, яке змушене було погоджувати свої дії з німецькою владою. Німецька адміністрація втручалася як у діяльність МЗС Української Держави, так і роботу «старих» консульств: було арештовано, а згодом позбавлено повноважень С.С. Василіаді, П.П. Гріпарі,

К.В. Фішмана; виселено з Києва та інших міст представників країн Антанти; відбувалися неконтрольовані обшуки в приміщеннях іноземних підданих і арешти іноземців, реквізиції власності іноземних підданих.

Розширилося також представництво країн, утворених після розпаду Російської імперії. Офіційно акредитували в Києві своїх представників БНР (генеральний консул з дипломатичними функціями П.В. Тремпович), Грузинська Демократична Республіка (глава місії В.В. Тевзая); Республіка Вірменія (дипломатичний представник Уряду Республіки Вірменія при Уряді Української Держави Г.С. Дзасоєв), Всевелике Військо Донське (Отаман Зимової Станиці (правомочний посланник) від Всевеликого Війська Донського при Українській Державі О.В. Черячукін), Кубань (керівник делегації М.С. Рябовол). Мета і завдання цих представництв були близькими: вони намагалися отримати визнання з боку Української Держави, скористатися присутністю в Києві німецьких представників, щоб звернутися до них з тим самим питанням, організувати отримання з України товарів для своїх держав та фінансової допомоги/позики. Своїх керівників уповноважили на виконання консульських функцій громадські об'єднання «до прибуття в Україну офіційного представника»: Латиський центральний комітет, (голова — Кристап Бахман), Комісаріат Азербайджану в Українській Державі (комісар — Джедил Гаджи Мамед огли Садигов), Київське естонське товариство (голова — Едуард Рітсон). Головні завдання цих представників полягало в допомозі співвітчизникам, забезпеченні їх від військового призову шляхом видавання національних посвідчень та організації повернення на батьківщину.

У зв'язку з підписаним 12 червня 1918 року договором про перемир'я Української Держави з РСФРР до українських міст отримали призначення генеральні консули («комісари») в Києві (К.О. Грінбаум-Кржемінський), Одесі (М.М. Бек) та Харкові (Д.Ю. Гопнер), консульські агенти в Полтаві (М.І. Бурлаченко), Кам'янці-Подільському (В.П. Яковлев), Житомирі (Я.Н. Дровниць), Чернігові (П.І. Свистун). Російське консульство створило найбільшу кількість підпорядкованих йому консульських установ. Але практичну діяльність розпочали лише консульські установи в Києві та Одесі. В своїй діяльності вони припускалися несумісних з консульською діяльністю дій, що полягали в проведенні агітації проти уряду держави, перебування та підготовці заворушень з метою усунення української влади.

Відповідне реагування державних органів на провокації більшовицьких консульств (арешти консульських працівників, вилучення документальних доказів) спричинило гострі дискусії під час мирних переговорів радянської Росії з Українською Державою і стало однією з причин їх

припинення. Підписання угоди «Про економічне і політичне представництво Російської Радянської Федеративної Республіки на Україні та Української Держави в Росії», 9 листопада 1918 р. в Києві залишало сподівання на можливість продовження переговорів та взаємної дипломатичної присутності. Однак угоду не було реалізовано.

За доби Гетьманату в Києві утворилася п'ята група іноземних представників, склад якої започаткувало китайське представництво. Його завдання зосереджувалися на допомозі землякам у поверненні додому та опіці над нужденними. Союз китайських громадян в Українській Державі було створено як відділення Союзу китайських громадян в Росії. Китайське представництво в Києві за доби Гетьманату виконувало функції консульської установи з обмеженими повноваженнями, а його керівник брав участь у заходах за участі консулів і контактував із місцевою владою з питань, що належали до його компетенції. Посередником між китайським представництвом і українською владою був данський консул К. Нільсен, який отримав доручення від свого уряду опікуватися організацією виїзду китайських громадян на батьківщину через відсутність офіційних відносин Української Держави з Китаєм.

Хронологічні межі третього етапу визначені перебуванням у Києві Директорії (14 грудня 1918 року – 2 лютого 1919 року) та захопленням більшовиками Одеси (6 лютого 1920 року). Після відновлення Української Народної Республіки з приходом до влади Директорії практично всі іноземні представництва продовжили свою діяльність. Однак наступ більшовиків змусив залишити українську столицю уряд та евакуювати іноземні представництва. Загалом упродовж грудня 1917 року – лютого 1919 року в Києві функціонували представники 32 країн (у тому числі новоутворених) Бельгії, Великої Британії, Греції, Іспанії, Португалії (за сумісництвом), Італії, Нідерландів, Норвегії, Швейцарії, Франції, Персії, Румунії, Данії; Німеччини, Туреччини, Австро-Угорщини, Болгарії; Фінляндії, Польщі, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців; Грузії, Вірменії, Білорусі, Всевеликого Війська Донського, Кубані, Азербайджану, Латвії, Литви, Естонії; Китаю. Поза за ці часові межі виходять спроби встановлення дипломатичних відносин із Білоруською Народною Республікою, представник якої О.І. Цвікевич за згодою уряду Директорії мав прибути в Тарнів в жовтні 1920 року.

Основними містами роботи іноземних консулів упродовж першого етапу їхньої діяльності стали Київ (столиця УНР і Української Держави), Одеса (портове місто, через яке проходили найбільші потоки евакуації, реєвакуації та виїзду переміщених осіб на батьківщину) і Миколаїв (портове місто, в якому традиційно зосереджувався інтерес іноземних держав, пов'язаний із торговим мореплаванням та транспорту-

ванням хліба, руди; суднобудуванням). Іноземні консули призначалися також до Катеринослава, Полтави, Чернігова, Харкова, Кам'янця-Подільського, Житомира.

Діяльність іноземних представників в Одесі впродовж 1918–1919 років відбувалася в умовах неодноразової зміни влади. Офіційні представництва Австро-Угорщини, Білоруської Народної Республіки, Великої Британії, Вірменії, Греції, Грузії, Китаю, Німеччини, Персії, Польщі, Румунії, Франції, Швейцарії, Швеції функціонували різний термін, з різними повноваженнями і в різній формі. Їхнє спільне завдання полягало переважно в захисті інтересів громадян своїх країн та організації виїзду на батьківщину біженців і військовополонених. Як і в Києві, тут залишалися представники «старого» консульського корпусу, реорганізовувалися представництва країн, що утворилися після розпаду Російської імперії, своїх репрезентантів висували «національні колонії» та приїздили нові представники відповідно до Брестського мирного договору, угоди про перемир'я Української Держави з Російською Радянською Республікою від 12 червня 1918 року та в зв'язку з наступом військ Антанти наприкінці 1918 року — на початку 1919 року.

Діяльність представників Австро-Угорської та Німецької імперій, Фінляндії, Османської імперії не була тривалою в часі й відбувалося переважно восени 1918 року. Дієвий крок до створення своїх представництв зробили громади білорусів та вірменів. Найефективнішим серед представництв нових держав було генеральне консульство Грузії на чолі з Овсієм Ушверідзе. Він очолював консульську колегію в Одесі й опікувався в умовах неодноразової зміни влади в місті правами не лише грузинських підданих, а й інших іноземних громадян. І білогвардійці, і більшовики вимагали від консулів визнання їхньою країною нової влади та забороняли продовження діяльності в разі відмови виконувати накази.

Відмінні від інших консульств завдання мало генконсульство Російської Радянської Республіки/РСФРР, яке функціонувало у вересні–жовтні 1918 року та під прикриттям консульської діяльності намагалося розгорнути організацію підготовки збройної протидії владі Української Держави. Подібними антиукраїнськими діями характеризувалася поведінка французького консула Еміля Енно, який проводив активну діяльність щодо відновлення «єдиної і неділимної Росії». Захист і згуртування співвітчизників належав до завдань консулів, висунутих самоорганізованими громадами (білоруською, перською, турецькою). Після остаточного приходу до влади в місті більшовиків у лютому 1920 року, взаємодію іноземних представників було припинено. Деякі з них спробували налагодити співпрацю з більшовиками.

Загалом упродовж 1917–1919 років в українських містах працювали іноземні представництва з різними функціями і різним спектром повно-

---

важень: посольства, консульства, місії, делегації, посольські комісії, комісії з репатріації країн Європи (Австро-Угорщини, Бельгії, Болгарії, Великої Британії, Греції, Данії, Італії, Іспанії, Персії, Польщі, Португалії (за сумісництвом), Румунії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Туреччини, Фінляндії, Королівства Сербів, Хорватів і Словенців, Франції, Чехословаччини, Швейцарії, Швеції); США; країн, що виникли після розпаду Російської імперії (Азербайджану, БНР, Вірменії, Грузії, Дону, Естонії, Криму, Кубані, Латвії, Литви, Сибіру); країн Сходу (Китай) — загалом 34 країни. Деякі з них не досягли державної незалежності, розпалися чи об'єдналися на тривалий час в складі нової «імперії» Радянського Союзу. Дослідження діяльності таких іноземних представництв складає окремий напрям як історії світової дипломатії, так і вивчення історії формування позиції України як об'єкта міжнародних відносин та особливостей двосторонніх зносин України з зарубіжними державами.

Від часу відновлення державної незалежності України 1991 року, за даними Міністерства закордонних справ України дипломатичні відносини з нашою країною встановили 139 країн, з них посольства в Україні відкрили 88 країн, решта дипломатичних установ виконують свої функції за сумісництвом (в Москві базують 29 установ, у Варшаві — 6, у Берліні — 2, і Будапешті — 2, в Хельсінкі, Відні, Римі — по одному) або через почесні консульства. Значна частина цих країн започаткували свої офіційні відносини з Україною за доби Української революції 1917–1921 років. Тому є обґрунтовані підстави говорити не про встановлення, а про відновлення двосторонніх відносин з цими країнами на початку 1990-х років та реалізувати меморіальні заходи з ушанування століття взаємної дипломатичної присутності.

Яскравий слід в інституційній історії сучасної української дипломатичної служби, формування методів і форм взаємодії з іноземними представниками, історії діяльності іноземних представництв залишили такі дипломати і консули, як Стеліо Василіаді, Перикл Гріпарі, Герман Гуммерус, Гавриїл Енні, Альфонс фон Мумм, Жорж Табуї, Овсій Ушверідзе, Іван Шишманов та інші. Перспективним напрямком студій у цій царині видається створення біографічного довідника зарубіжних дипломатів, які працювали в Україні впродовж століття 1917–2017 років, а також комплексної колективної монографії, присвяченої цьому століттю дипломатичної історії із залученням українських та іноземних науковців на підставі архівної інформації, що зберігається в українських та зарубіжних архівах.

А

- Абдір ід Ібрагім 244
Аваліані Симон Лукич 468, 476
Авалішвілі Зураб 281
Агароніан Аветіс 290
Агстнер Рудольф 11, 37
Адамович Олександр Фоміч 437
Адіасевич Олександр Вікторович 286
Айхгорн Герман, фон (Hermann von Eichhorn), фон. 147, 161, 162, 164, 168
174, 176, 183, 188, 190, 191, 303, 307
Аккерман Олександр Федорович, фон 299
Аксельрод Павло Борисович 70
Алексюк Павло Павлович 121
Алексєєв Михайло Васильович 255
Алі-бей Магомет 433
Алфтан Антон, фон 252
Альвенслебен Вернер, фон 195
Анвар-огли Ібрагім 433
Анджапарідзе Анна 38
Андрієвський Панас (Опанас) Михайлович 368
Антонович Володимир Боніфатійович 125
Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович 54
Апостиліди П.А. 199
Аріон Константин 354
Арке Людвиг Карлович 93, 97, 98, 103
Арутюнянц Ованес 115, 116, 289, 290
Асатіані Сосіпатор 282
Ауєрбах В.О. 312
Афанасьєв Георгій Омелянович 216, 217, 238, 295, 363
Ахматович Олександр Матвійович 318, 322, 324, 325, 327, 328

Б

- Б'юкенен Джорж Вільям 217, 218
Бабицький М.Є. 74,
Баварський Леопольд (Leopold Maximilian Josef Maria Arnolph von Wittelsbach) 213

Багге Джон Піктон 25, 33, 96, 99, 100, 108, 371, 400, 464
Багдасаров Я.К. 443
Багдасарян Ов.К. 483
Баденський Максимілян (Maximilian Alexander Friedrich Wilhelm Prinz von Baden) 204
Бажанов В.М. 333
Базаревич Григорій Федорович 28, 46, 133, 134, 266, 269, 271, 274, 374, 383
Балабан Я.С. 464
Баламезов Тихон Г. 45, 237
Балаховський Даниїл Григорович (Герцевич) 39, 65, 69, 72, 85, 86, 108, 168
Балицький Антон Васильович 437, 438
Бальвін, фон 421
Баранова-Шестова Наталія 39
Барановський Христофор Антонович 148
Бараташвілі Акакій Арчилович 434, 435
Баратинська Наталя Олександрівна 157
Барвінська Поліна Іванівна 26, 28
Бардах Яков Юлієвич 458
Барклай Колвіл Адріан де Рун, сер (Sir Colville Adrian de Rune Barclay) 216
Бартело Анрі Матіас (Henri Mathias Berthelot) 56, 87, 92, 215, 414
Бартерот 209
Бартошевич 99
Бахман Кристап (Христофор) Оттонович (Kristaps Bahmanis) 203, 204
Бачинський Сергій Васильович 459
Бежуашвілі Аміран 38
Безкровний К.Я. 296
Бек Михайло Михайлович 339, 340, 429–431
Беккер В. 478
Белінський К.К. 300
Бельтов В.П. 345,
Березовський К. 350, 489,
Берідзе Никодим 436
Берс-Кузьминська Тетяна 281
Берхем Ганс, фон (Йоханнес Ганс Граф фон Берхем) 33, 149, 179, 195, 197, 200, 206, 224, 366, 370, 374, 385
Бетлій Олена Борисівна 12, 26
Бжозовська Ізабелла 475
Бжозовський Зенон Беліна (Zenon Brzozowski) 428, 451, 455, 469, 489
Бич Лука Лаврентійович 54, 56, 296, 297, 298, 455
Бичинський В.Г. 134
Бібінейшвілі М. 477
Білоусова Ліля Григорівна 12, 36

Біляшівський Микола Федорович 383
Бірзенек Г.Х. 304, 309, 317
Біскупський Василь 450
Бішоп Ричард Фридерикович 83
Блеєрт 423
Блюмквіст Борис 255
Бнінський Роман 351
Бобир-Бохановський Павло Петрович 148
Бобринський Олексій Олександрович 463, 464
Богаєвський Аполон П. 304
Богацький Павло Олександрович 181
Богдановський Федір І. 340, 347
Бонді Едуард Леопольдович, де 441
Борисенко Сергій Анатолійович 26
Боровик Віталій Гаврилович 402
Боровський В.В. 415, 416
Бородаєвський Сергій Васильович 238, 251, 285, 456, 457
Борщак Ілля Львович 11, 17, 20, 21, 85
Боханов Олександр Миколайович 39
Брайловський Георгій Едуардович 39
Брайкевич Михайло Васильович 454
Братіано Йонело 102
Брегвадзе Никодим П. 279, 280, 282, 477
Брикський Роман 350,
Брилліант Л.М. 74
Брінкман Ф. 179
Будагян К. 487
Бужор Міхай 406
Бурбіс Александр 120
Буріан Іштван (Stephan Baron Burian von Rajecz) 166, 187
Бурчак Федір Степанович 133, 259, 270, 271
Бутенко Борис Аполлонович 305, 325
Бухман Г.А. 74
Буше-Гадденгаузен Георг, фон 190
Бьольц, фон Едуард Едлер (Eduard Edler von Bültz) 420, 421, 424, 445, 446
Бьюкенен Джорж Уільям 217

В

Вайт Джером 96, 417
Валден К.Р. 248, 249
Валден Рудольф 252, 428
Валфорс Сергій 373

Ваньє 93
Ванькович-Соболевський Станіслав 325, 350, 352, 369, 372
Варгатюк Сергій Вадимович 22
Василевська Нона Михайлівна 39. 273
Василевський Василь Іванович 272
Василенко Микола Прокопович 179, 224, 324
Василіаді Стеліо Стефанович 18, 65, 71, 73, 74, 76, 77, 81, 82, 100, 147, 155, 156, 157, 209, 212, 222, 307, 367, 368, 371, 449
Васильєв В. 245
Васильчук А.К. 74
Вачейшвілі Василь Костянтинович 434
Вачейшвілі Давид Віссаріонович 109, 111, 116, 117, 280, 281
Везіров Юсиф-бек (Чеменземінлі) 135, 136, 327, 358, 470
Вей Еміль Венедиктович 400, 455, 470, 470
Вейбуль 81
Вейдеман 422, 423
Вейнштейн Г.Е. 463, 464, 491
Вейссе Карл 68
Веккі 81
Вельович С.С. 471,475
Венізелос Елефтеріос 403
Вер-Ельст Гюстав 184
Верниковський Тодор (Федір) Михайлович 267, 269, 270
Вернодон Гриць 98
Верстюк Владислав Федорович 11
Веселовський Сергій Феофанович 11, 340
Ведєнєєв Дмитро Валерійович 22, 25, 27
Винниченко Володимир Кирилович 24, 42, 61, 63, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 105, 366, 368, 386, 460
Винявський Роман 80
Відінлієв Д. 237
Віднянський Степан Васильович 11, 24
Відтфельд Отто 33, 149, 150, 161, 224, 251
Візарт Юліан, де 408, 409
Вілінський Сергій Григорович 474
Вільгельм II 303
Вітенберг Ісакій Миколайович 65, 70, 72, 73, 74, 76, 77, 82, 155, 168, 208, 213, 358, 385
Владикин Лісісія Борисович 478
Власенко Валерій Миколайович 11
Влахов Дмитр 237
Воблий Константин Григорович 184

Вовчук Людмила Анатоліївна 36
Водварка Авелін 424
Вознесенський І.М. 310, 315
Воленберг Курт Францевич 423
Волков Євген Захарович 223
Волчек І. 437
Вольська Софія 80
Вольфсон Олександр 478
Воронко Йосип Якович (Варонка Язеп) 120, 271, 274
Воронков М.С. 302
Воронович Михайло Михайлович 460
Вотье Еміль 408, 426, 427, 462, 485
Вюглер Карл Генрихович 81
Вюе Іван 184
Вюе Леон 184

Г

Гаген Марк, фон 11
Гаєвський Юрій Гнатович 181
Гай-Нижник Павло Павлович 11, 30
Галаган Микола Михайлович 226, 296
Галин Мартирій Андрійович 74, 76
Галіп Теодот Мелетійович 97, 242
Гамзаєв Джангір Ісмаїл огли Джафар Сайдамет 358
Ган Пауль 37
Ганицький Іван Михайлович 226, 228,
Гасенко Юрій В. 64
Гаспарян В. 113
Гегечкорі Євген 281
Гельстен Карл 256
Георгіаді Г. 433
Георгієв Л. 237
Георгієвич Р. 491
Гербель Сергій Миколайович 251, 420, 425, 426
Герман Йозеф 154, 150
Гертлінг Георг фон (Georg Friedrich Karl Freiherr) 152
Гецов С. А. 333
Гецович-Міркін Б. М. 478
Гіллман Уго 254, 375,
Гільмі-паша Хусейн 240
Гінденбург Пауль фон (Paul Ludwig Hans Anton von Beneckendorff und von Hindenburg) 158

Гінце Пауль фон (Paul von Hintze) 195
Гірченко Володимир Платонович 294
Гогенлоє-Шилінгсфюрст Готтфрід, цу 190
Годзишеський Л.Ф. 270
Голіцинський Євген Миколайович 97
Головинський А.К. 134
Головченко Володимир Іванович 30, 32
Голубич М. 113
Голубович Всеволод Олександрович 17, 54, 99, 118, 127, 146, 147, 151, 153, 155, 156, 158, 159, 161, 167, 402,
Гольд Г.Л. 447
Гольц Рудігер, фон (Gustav Adolf Joachim Rüdiger Graf von der Goltz) 256
Гольчевські Френк 37
Гончар Борис Михайлович 27
Гопнер Давид Юліанович 339
Городня Наталія Данилівна 22, 25, 26, 27
Горчуков Мирон Афіногенович 302
Гоффінгер, фон Макс (Max von Hoffinger) 145, 200, 201, 223
Граб'є, полковник 88
Граббе Павло 454
Грабінський Мечислав 493
Грановський 345
Гредіштяну К. 407, 408
Грєневіц, фон 231
Гренер Вільгельм (Wilhelm Groener) 46, 147, 151, 163, 164, 198, 253, 307
Гретер Яків Якович 65, 66, 67, 72, 73, 82, 155, 168, 184, 211, 371
Гречану Іон 406, 408, 409
Гриб Ф. 274
Григор'єв Микола (Никифор) Олександрович 468
Гриневецький Болеслав Болеславович 455
Грінбаум-Кржемінський Казимир Олександрович 250, 334, 335, 336, 340, 341, 344, 345
Гріпарі Демосфєн Петрович 66
Гріпарі Микола Петрович 65, 66, 386
Гріпарі Перикл Петрович 20, 65, 66, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 82, 84, 155, 157, 168, 199, 209, 210, 212, 213, 222, 386
Гріпенберг Олександр 255
Грішин-Алмазов Олексій Миколайович 452, 453, 455, 464, 465
Грушевський Михайло Сергійович 24, 25, 45, 62, 63, 85, 96, 98, 127, 161, 165
Гудінь П. 439
Гукасон Я.О. 116
Гульбин Р.Є. 315

Гульєльмучі Гаєтано 398

Гуммерус Герман Грегоріус (Herman Gregorius Gummerus) 26, 33, 49, 55, 182, 206, 219, 246, 247, 251, 255, 256, 284, 368, 369, 371, 373, 374, 387

Гуревич Б.Є. 194

Гуревич Григорій (Герман) Овсійович 39, 48, 65, 70, 71, 72, 78, 82, 155, 211, 213

Гутник Сергій Михайлович 194, 196, 232, 251, 307, 317, 324

Гущин О.Ф. 302

Д

д'Ансельм Філіпп Анрі Жозе (Philippe Henri Joseph d'Anselme) 457, 468, 469

д'Еспере Луї Франше (Felix Marie Francois Franchet d'Espirey) 458

Давидова Аделаїда 80

Давтян Давід Альбертович 12, 30, 32, 35, 37, 47

Дадіані Шалва Миколайович 434

Даньківський Володимир 80

Дассіні Еджиціо 384

Дацків Ігор Богданович 11, 29, 30, 35

Дашкевич Ярослав Романович 32

Дашкевич-Горбацький Володислав Володимирович 243, 306, 317, 355, 356, 357, 379

Денікін Антон Іванович 10, 56, 215, 450, 464, 487

Денс, полковник 87, 92, 93

Дербаремдікер Борух 78

Держалюк Микола Степанович 22

Деслав Ежен (Слабченко Євген Антонович) 46

Джебаров Микола 233

Джемал-бей Север 240, 243

Дженкінс Джеймс Даглес (James Douglas Jenkins) 39, 106–108

Джугелі Михайло Миколайович 434, 435

Дзamoєв Григорій Сергійович 9, 292, 294, 295, 444, 455, 455

Діксон Генрі Браун 399, 427

Дімітров Г. 237

Дінтер 200

Дірксен Герберт, фон 149, 160

Дмітрієвич Д.І. 99, 460

Добрий Абрам Юрійович 164, 180, 182

Доброклонський Олександр Павлович 478

Довнар-Запольський Митрофан Вікторович 121, 122, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 133, 262, 268, 271, 275, 277, 377

Долгоруков Олександр Миколайович 221

Донбаро В.Л. 318, 324

Донської Борис Михайлович 191
Донцов Дмитро Іванович 53, 200, 201, 230, 298, 322, 369, 385
Дорнфельд Матіас 37
Дорошенко Дмитро Іванович 17, 18, 19, 25, 79, 149, 154, 178, 180, 184, 186,
191, 202, 210, 229, 232, 253, 261, 287, 306, 311, 327, 353, 354, 355
Драгоманов Михайло Петрович 166
Драгоманов Святозар Михайлович 226
Драгомирецький Василь Захарович 46
Дровниць Яков Нахумович 339
Дуброва Олександр Петрович 22
Дуглас Вільямс 491
Дуглас Джон (John Douglas) Іванович 63, 65, 70, 72, 82, 87, 100, 108
Дудек Людвиг Іосифович 83
Дуконь В.М. 464
Духонін Микола Миколайович 101, 215
Дьяконенко Володимир 76, 113
Дюброй Шарль 57

Е

Еджубов Г.І. 329, 384
Ейхельман Оттон Оттонович 148, 221, 283, 318, 327, 354, 360, 361
Ембрі Джон А. (John A. Embry) 401
Енерген Лаура 429
Енкель Карл Йоганс 247
Енні (Єнні) Гавриїл (Габріель) Гавриїлович 39, 49, 65, 67, 68, 69, 71, 72, 78,
80, 82, 156, 168, 212, 213, 369, 370, 371
Енні Генріх Мельхіорович 68
Енні Фердинанд (Фридрих) Гаврилович (Генріхович) 68, 69
Енні Фердинанд Мельхіорович 68
Енно Еміль 20, 21, 37, 49, 54, 56, 93, 94, 206, 215–218, 221, 370, 448–451, 453,
455, 458, 459, 461
Епштейн Яків 340

Є

Єгізарян А.К. 483
Єременко Таїсія Іванівна 22
Єшпанов Володимир Сарсембаєвич 22

Ж

Ждан-Пушкін Андрій Миколайович 432, 433
Желіховський Луціан 449
Жорданія Ніл 280

Жоржеску Г.Д. 105
Жоржоліані В.М. 436
Жуковський Олександр Тимофійович 102, 118, 127, 162, 181
Журден 99

З

Зааль Еммануїл Карлович 400, 455, 470, 471, 475, 489
Заврієв Д. 292
Зайдлер Ернст, фон 166
Зайцев П.І. 86
Залізняк Микола Кіндратович 247
Залт К. 204
Занетос Стелакіс 403, 492
Заруда Тарас Віталійович 22, 24
Зарудний О. 245
Згорський В.Г. 134
Згуріди Георгій 82
Зеевальд Енріко 37
Зелінський С. 350
Земіт В. 204
Зигомала Георгій Пантелеймонович 399
Зигомала Іван Пантелеймонович 399
Зиховський 351
Зілов Юрій Миколайович 315
Злат'єв Д.І. 491
Зленко Григорій Дем'янович 24
Зубберт М.О. 338

І

Іванець Андрій Валерійович 30, 32
Іванис Василь Миколайович 56
Іванів Олександр 379
Ігнат'єв А.П. 54
Ігнатович Віктор Володимирович 159, 300
Ільюченко П.В. 437, 438
Інь Де Шань 137
Іоффе Адольф Абрамович 193
Ічіас М.М. 202

Й

Йогансен Готтфрід 388

К

- Кавтарадзе 282
Каганашвілі 110
Калашников А.В. 315
Каледін Олексій Максимович 90
Каліма Я.Л. 247
Калогерас Петро Спиридонович 399, 427
Капистинський Олександр 271
Каплін П.М. 296
Капсамбеллі Еммануїл 403, 404, 427
Капустянський Микола Олександрович 454
Карамінчев Хар[лампій] 495
Карасьов 102, 304
Каргинов 117
Кардиналовська Тетяна Михайлівна 54
Карелін П. П. 309, 310
Карницький Олександр 494
Карпинський Олександр Михайлович 75
Карр Уільям Монро 483, 484
Карський Ю. 130
Карташов М. 442
Касьяненко І.І. 75
Кацаров 236
Квасницький Анатоль 257
Квітка Климент Васильович 160
Кедровський Володимир Іванович 390
Келлер Генінг 385
Келович Р. 491
Кельмешке Оскар 160
Кирилович І.А. 119
Киримет Сейдамет Джафар 194
Киримли Хасан 11
Кіладзе Симон 12, 38
Кірбах Гюнтер, фон 253
Кірхнер Й. 206, 207, 369
Кістяківський Ігор Олександрович 200, 324, 345, 432
Кістяківський Олександр Іванович 245
Клебер Матіос 371
Клееберг Юліуш 351
Клемансо Жорж 87
Кляйнвехтер, фон 200
Коанде Константин (Constantin Coandă,) 33, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 357

- Коанзакі А.І. 492
Кобилянський Люцій Ремегійович 245
Ковалевський Микола Миколайович 62, 152, 158
Коваль Валентин Вікторович 27
Коверський Броніслав 493
Ковжун Павло 97
Козел Р.Я. 437
Козерський Станіслав 497
Козій Омелян 279
Колев К. 237
Коліух Д.В. 74
Коломбатович Єжи 495
Комірний Семен С. 420, 439
Комненович Мірко (Мирко Комненовић) 113, 478, 484, 486
Коновалець Євген Михайлович 367, 368, 375, 379
Концеску Костянтин 353, 354, 355, 357
Копистенський А.М. 134
Корнілов Лавр Георгійович 297
Королишин Мирон 20, 21
Коростовець Іван Якович 216, 379, 449
Корчинський Михайло Агафонович 167
Косаренко-Косаревич Василь 459
Косецький Станіслав 493
Косик Володимир Миколайович 11, 20
Кош Роберт, фон (*Robert von Kosch*) 162, 178
Кравченко С.С. 309, 317, 388
Крамарж Карел 360
Красівський О.Я. 27
Красковський Іван Гнатович 128, 129, 130, 272, 274, 275, 382
Краснов Петро Миколайович 297, 303, 304, 306, 307, 308, 310, 313, 319
Красовський Микола Олександрович 181
Красюк К. 277
Краузе 422, 423
Креннер Віктор 424
Кречевський Петро Антонович 132, 269, 270, 391
Криванек Йосиф 66, 67
Кривець Наталія Василівна 12, 22, 27, 28, 33
Кривцов Олександр Климентійович 284, 340, 341
Криленко Микола Васильович 413
Крутіков М.В. 338
Кубрін Михайло Матвійович 430
Кудлай Олександра Борисівна 27, 33

Кук 470,
Кукса Олександр 38
Кулик І.Ю. 345
Кульгавов Йосип Всеволодович 303
Кулябо-Корецький Віктор А. 299
Купчик Олег Романович 27, 28
Кураєв Олексій Олексійович 27, 28
Курилович Іван Васильович 130, 134, 270
Куртович 408, 409
Кутиловський Богдан 350
Кущик Олександр Сергійович 27
Кучинська (Драгоманова) Лідія Михайлівна 167, 225

Л

Лангенфельд Гест 249
Лапин Олександр 340
Лауден Джон 408, 417, 491
Лаціс Мартин (Яніс Судрабс) 474, 479
Левитський Микола Григорович 8, 149, 160, 364, 373
Левицький Андрій Миколайович 390
Левицький О. 121
Лейхтенберзький Георгій Миколайович 54
Леман Карл 160
Летецька Віра Францевна 133
Леушенко 271, 274
Лебедева Валентина Михайлівна 11, 38, 127, 312, 315
Лизогуб Федір Андрійович 56, 177, 191, 197, 210, 224, 225, 226, 227, 242, 261, 302, 306, 311, 312, 318, 323–327, 332, 346, 354, 430
Линниченко Іван Андрійович 479
Линниченко Платон Костянтинович 148
Липа Іван Львович 420
Липинський В'ячеслав Казимирович 10, 189, 190, 193, 233, 234, 379
Лі Бао Тан 137
Ліберман Аарон 70
Ліберман Симха 54
Лісім В. 478
Літинський Микола Іванович 104
Ліхнякевич Анастас 128
Лічунь І. 137
Ллойд Джорж 458
Ломідзе Михаїл Христофорович 113, 117, 287, 288, 389, 443, 455, 485
Лордкіпанідзе Іван Несторович 109

Лоський Костянтин (Кость) Володимирович 76, 77, 80, 82, 97, 153, 250
Лотоцька Оксана Олександрівна 373
Лотоцький Олександр Гнатович 45, 167, 373, 378
Лукашевич А.В. 300, 312
Луценко Іван Митрофанович 160, 402
Луцкевич Антон 271, 274
Лю Вень 137
Лю Де Чі 479
Лю Цзе Чжун (Лау Сіу-джау, Лю-Шао-Чжоу) 137, 139, 140, 141, 479
Лю Цзюань 137
Лю Цзюнь Чжоу 139, 140
Любинський Микола Михайлович 49, 118, 127, 156, 157, 161, 245
Любчак Жан 492
Людендорф Еріх (Erich Ludendorff) 54, 146, 174

М

Мазепа Ісаак Прохорович 54, 297
Мазуренко Василь Петрович 297
Макаренко П.Л. 298
Маковецький Густав 495
Малер Рихард Р. 471, 475
Малінов Александр 233
Мамаладзе Г.П. 282
Манасієва Інна 12, 35, 38
Манджіоні Анджело 384
Мануїльський Дмитро Захарович 179, 315, 331, 333, 346, 347, 431, 432
Манцевич Павел Данатович 122
Мараєв Владлен Ростиславович 12, 30, 34, 302
Марголін Арнольд Давидович 457
Марголін Давид Семенович 148
Маринович Юліан 80
Марков В.О. 454
Масарик Томаш Гарріг (Томбль Garrigue Masaryk) 24, 56, 64, 87, 93, 99
Матвієнко Віктор Михайлович 11, 22, 27, 28, 29
Матяш Ірина Борисівна 28, 30, 35, 37
Маффей Артуро 491
Мацієвич Костянтин Аркадієвич 148, 459
Меликянц Мкртич Соломнович 292, 455, 483, 485
Мелікян Єгіше Христофорович 455, 469, 471 483
Мельхіор Карл 149, 150, 161, 224
Мендикуті 418
Мефферт Герман А. 471, 477, 489

Мехмед IV Вахдетін, султан 240
Миличич С. 113
Михайловський С.Т. 350
Мікеладзе Валеріан Олександрович 434
Міккола Й.Ю. 247
Мікуловський Йозеф 496
Міланкович Іван 411
Мілашевський Казимир 493
Міньков П. 266
Мірний Іван Іванович 312
Міртагієв Мір Джалал 358
Міхаеліс Теодор 149
Міхалюк Дорота 11, 38
Міхновський Микола Іванович 201, 229
Мнаванадзе В.Г. 74
Могилянський Микола Михайлович 379
Модзалевський Олександр Йосипович 263, 274
Мозерт Віктор Дмитрович 65, 70, 72, 82, 155, 168, 208, 213, 387
Мозолевич Ф. 266
Моллов Русчю (Роман) Георгійович 226, 228, 229
Москалевський Іван 282
Москаленко Я. 245
Мочоні, фон 200
Мржозовський Юліан 493
Муджирі Л.С. 436
Музенга Вінченцо де 398
Музичко Олександр Євгенович 12, 36, 37
Мулен Теодор 63, 85, 86, 157, 209, 218, 219, 220, 369, 370, 371, 449, 478, 483
Мумм Шварценштайн Філіп Альфонс Фрайгер, фон (Alfons Mumm von Schwarzenstein) 19, 32, 33, 37, 42, 49, 131, 145–151, 152, 154, 155, 158, 159, 161–163, 167, 176–180, 182, 183, 185, 186, 189–191, 193, 195, 196, 198, 223, 224, 276, 307, 308, 422, 446
Мумм Якоб Георг Херманн, фон 145
Мунц Вільгельм Арнольдович 400, 418, 426, 445, 455, 470, 471, 475, 490, 492
Мунц Іван Васильович 400
Мунц Людовик Рудольфович 400
Муравйов Михайло Артемович 100, 144
Муромцев А.П. 272
Мустафін Володимир Андрійович 420, 430, 432, 441, 442, 449
Мухортов Ф.Ф. 134
Мухтар-бей Алі 242, 244, 378
Мухтар-бей Ахмет Моллаогли 49, 182, 239, 241, 243, 244, 245, 246, 318, 325, 369

Мушка Юрій Юрійович 28

Н

Нагаєвський Ісидор Дмитрович 161
Надольний Рудольф Август, фон 249
Назарук Осип Тадейович 451
Намік-бей Ебуріз 240, 244, 433
Натадзе Г.Я. 63
Нейков Петр 55, 228
Некрашевич Єва Дмитрівна 437
Некрашевич Михайло Павлович 437
Некрашевич Степан Михайлович 437, 438, 442
Немировський Олександр Олександрович 432
Ненглер 147
Ненюков Дмитро Всеволодович 465
Несімі-бей Ахмед 240
Несук Микола Дмитрович 28
Несук Оксана Миколаївна 22
Нефф А.Я. 327
Никифоров Д.М. 325, 327
Ніковський Андрій Васильович 42, 391
Нільсен Карл 19, 211, 362, 365
Ніссель Анрі Альбер 462
Ніщененко Корній Семенович 118
Нуланс Жозеф 85, 86, 88, 462

О

Оберучев Костянтин Михайлович 97, 99
Оболенський В.А. 56
Обронпальський Е.А. 267, 269
Овсяник Антон 271
Оганджян А. 293
Огієнко Іван Іванович 386, 387
Одрина Дмитро Антонович 259, 389
Озембашли І. 327
Олексій, архієпископ (Анемподіст Якович Дородніцин) 62
Ольденбург Є.В. 272
Онацький Євген Дометійович 296
Онессайт Вільгельм 422, 423
Опенгейм 317
Оренчук Василь Якович 46, 255
Осберг Оскар Михайлович 400, 455, 470, 471

Осецький Олександр Вікторович 380
Остапенко Сергій Степанович 148, 194
Остроградський-Апостол Михайло Михайлович 455

П

Павленко Вікторія Вікторівна 12, 22, 23, 24
Павлих Іван 347
Павлюк Олександр Вячеславович 25, 26
Паллат Адольф Карлович 400, 455, 470, 471
Палтов Олександр Олександрович 43, 243, 274, 299, 312, 317, 327, 347
Панасюк Олександр Петрович 12, 30
Пападжанов М. 290
Папазов Г. 237
Пастухов Сергій Костянтинович 338, 340
Паттон-Фантон-де-Веррайон Петро 454
Паумгартнер Йоганн 400, 421
Пашич Никола 113, 410
Пекарський О. 438
Пелісьє Жан (Jean Pelisser) 52, 57, 85, 86, 89
Пентімаллі 99
Перлье 88
Перрет Є. 317
Песоцький Венамін Дмитрович 118,
Петлюра Симон Васильович 24, 63, 64, 78, 86, 87, 88, 105, 144, 185, 186, 220,
221, 297, 366, 368, 369, 370, 375, 386, 460
Петренко Іван Євгенович 31
Петрівський Мирон 128
Пешев Павел 227, 229
Пилипенко Віктор Васильович 12, 26, 28, 49
Пиріг Руслан Якович 9, 11, 30, 33, 152, 392
Піетрару Константин 106
Пілсудський Юзеф 351, 379
Пітлік, фон 200
Пішон Стефан 461
Плавець С. 121
Погребакська Олена Марківна 94
Покровський Андрій Георгійович 178, 454
Полектару М. 105
Полонська-Василенко Наталя Дмитрівна 19, 125
Полтавець-Острияниця Іван Васильович 299
Пономаренко Х. 245
Пономаренко Я.М. 447

Попену Іон 203
Поплавко Віктор Родіонович 402, 406, 412
Попов К.С. 139
Попов Макар Багдасарович (Богданович) 288, 292, 445, 449, 455, 469
Попов Петро Харитонович 302
Портнова Неллі 39
Порш Микола Володимирович 144, 147, 148, 158, 159, 163, 167, 297
Прінціг Вальтер Ріттер фон Гервальт (Walter Ritter von Princig von Herwalt) 37, 42, 48, 165, 166, 175, 223
Прісовський Костянтин Адамович 278
Прокопенко Василь 160
Пружинський Чеслав 350
Пташицький Мечислав 494
Пузанов В. 63
Пуласький Францішек 349
Пученков Олександр Сергійович 37
Пхакадзе Костянтин Соломонович 111
Пшибильський Фелікс 492, 493, 497

Р

Рабинович Л.Я. 463
Рабінович В.І. 74
Радославов Васил 224, 230
Разутов А.В. 464
Рак-Михайловський Симон Олександрович 122, 123, 124, 127, 130, 131
Раковський Християн Георгійович 46, 183, 184, 191, 260, 264, 270, 271, 305, 315, 331, 336, 337, 338, 345, 346, 430, 431, 470–475, 479
Рамішвілі Ной 279
Рапп Т.Р. 327
Раух Георг, фон (Georg Alexander Cornelius Erich von Rauch) 449
Рафес Мойсей Григорович 83, 86
Рачинська Ольга 80
Ревічки, фон 200
Рей Джон Альфред 401, 404, 408, 418
Рейнбот Віктор Євгенович 219
Рейс принц 325
Ремі Йоганнес 26
Рендюк Теофіл Георгійович 11, 30, 33, 105, 356
Ренігер Віктор 377
Реннекамф Володимир Миколайович 478
Реслер 151
Ржепецький Антон Карлович 217, 221, 307, 318, 324, 326

Ріккель, де 101
Рітсон Едуард Якович (Eduard Ritson) 360, 378
Рішельє Еммануїл, де (Арман Емманюель Софії Септіманії де Віньєро дю
Плессі, герцог д'Егільон, герцог де Фронсак) 398
Рогоза Олександр Францевич 309, 318
Родичев Федір Ізмайлович 494
Родіонов В.П. 299, 300
Рошаль Семен Григорович 104
Рудницький С. 130
Рукавина Б. 113
Рухі-бей Абдулгаді 240, 244
Рябовол Микола Степанович 296
Ряццов Євген Петрович 388

С

Саблин М.П. 177
Саблук Вадим Васильович 48, 49
Сагателян Ованес (Іоанес, Іван) Якович 487
Садихов Джеліл (Джаміль) Гаджи Мамед, огли 82, 358
Садовський Валентин Васильович 94
Садовський Микола Карпович 387
Садрадзе Никифор 111
Сайдамет Джафар Киример 323
Салехов Юсиф 358,
Салтиков Лев Павлович 112
Самерс Меддін 106, 107
Самурьян Василій 492
Санніков Олександр Сергійович 467, 468
Санцебахер Вільгельм 68, 69
Сапарис Ів. 447
Сапіцький Віктор Андрійович 340
Сархлієв Георгій В. 237
Сванідзе А.О. 110, 117, 282
Свечин Михайло Андрійович 304, 305, 306, 307, 309
Свистун Пантелеймон Іванович 239, 505
Свідерський Микола Олексійович 128
Свінхувуд Пер Евід (Свінгювюда) 247
Свірський Георгій 189
Севрюк Олександр Олександрович 8, 50, 128, 149
Селін Лахті 252
Семенов І.Т. 302

- Сен-Ольєр, де (Огюст-Фелікс-Чарльз де Беуویل – Auguste-Félix-Charles de Beauvoil) 214, 216
Сергійчук Богдан Володимирович 12, 30, 33, 48
Сергійчук Володимир Іванович 11, 29, 30
 Середин Костянтин Хризанфович 379
 Серкаль Віктор 367, 368, 370, 460
 Серлакіус Йоста 248, 249, 252, 428
 Сенчик Яків Петрович 347
 Сидоренко Григорій Миколайович 127
 Сидорін Володимир Ілліч 127, 302, 304, 306
 Симонів Д.Л. 129
 Синицин 117
 Сирейщиков П.П. 300
Сідак Володимир Стеанович 25
 Сікора Петро 46
 Скірмунт Роман Олександрович 121, 261, 263, 379
 Скобелев Матвій Іванович 282, 286, 383, 466, 467
 Скомпський К. 494
 Скопцов Д.Н. 296
 Скоропадський Павло Петрович 9, 24, 49, 53, 55, 56, 131, 137, 145, 149, 164, 168, 178, 187, 188, 189, 195, 207, 225, 227, 231, 234, 242, 250, 302, 303, 305, 309, 312, 317, 319, 321, 323, 355, 357
 Скочев Ілія Іванович 238
 Слабневич Єлисавета 80
 Славінський Максим Антонович 229, 315
 Сливинський Олександр Володимирович 118, 157, 309, 319
 Смолич А. 274
 Снеллман Юрьйо 249, 254
 Соболевський Едмунд 350
 Соколовський Юрій Юрійович 148, 224, 261
Солдатенко Валерій Федорович 27, 32
Соловійова Вікторія Вікторівна 22, 27
 Спаннокі Леліо фон 53, 196, 197
 Спооре Валден 252
 Сроковський Станіслав (Stanisław Srokowski) 55, 492, 493, 494, 495, 496, 497
 Стамболійський Олександр 235
Станчев Михайло Георгійович 55
 Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна 182
 Стасюк Микола Михайлович 94
 Стеблін-Каменський Ю. 245
 Стеллецький Борис Семенович 317, 430
 Стеллецький Гнат Якович 243

Стенрот Отто 248, 254
Степаненко Олександр Федорович 83
Степанов Василь Олександрович 453
Стефанович Ж. 491
Стоянович Іван 146
Страдомський Микола 160
Стрезова Алека 38
Стрикун Ірина Сергіївна 30
Суковкін Михайло Акінфієвич 245, 378
Султанов Алі Ашраф 358
Султанов Мамед Тагі 358
Сулькевич Сулейман (Матвій, Мацей, Магомед) Олександрович 190, 322, 323, 329, 428
Сун Ші Чен 479
Супрун Григорій 148
Суровцева Надія Віталіївна 80
Суховерський Йосип 209
Сушинський І. 121

Т

Табуї Жорж (Georges Tabouis) 25, 33, 52, 54, 55, 79, 84–90, 92–101, 107, 108, 214, 217
Тагірадзе Адалет 28
Таїров Василь (Василь Єгорович/Барсег Григорович Таїрян/Таїрянц) 32, 443, 444, 468
Татіщев Володимир Семенович 198, 323, 428
Таукач Л. 439
Таукач Ольга Георгіївна 28
Тевзая Віктор Васильович (псевд. — Машинадзе, Georgien) 279, 281–284, 389, 476
Тенішев В. 245
Теодоровіч Генріх 489
Тер-Даніелянц Олександр Ісаєвич 288
Терещенко Микола Артемович 281
Терещенко Федір Артемович 79
Тимошенко В.П. 194
Тимошенко Сергій Прокопович 242
Тишкевич Михайло Станіславович 156
Тіль, фон Фріц Август Ерх (Fritz August Erich von Thiel) 33, 151, 191, 197, 200, 205, 224, 318, 346, 375
Ткаченко Михайло Степанович 127, 147, 156, 406
Ткаченко-Бродський І. 298

Ткачов Вячеслав Матвійович 135, 298, 299, 300
Токаржевський-Карашевич Ян (Іван-Степан-Марія) 240, 373, 379
Толлі Іван 282
Тонієв-Тонянц Ашот Миколайович 112, 113, 114, 117, 287, 288, 289
Торн-Лісон Лісон Джон 501
Торрета П'єтро Тамазі, дела (Pietro Tomasi della Torretta) 410
Тоцький Г. 425
Трембіцький Володимир 19, 25
Тремпович Павло Вікторович 39, 42, 46, 133, 258–265, 268, 273, 274, 441
Третьак С.А. 38
Тройчук Я.О. 412
Трофимов Є. 438
Троцький Лев Давидович 62
Трускавський А.А. 464
Туган-Барановський Михайло Іванович 86, 88, 94, 484
Туган-Мірза-Барановський Давид Іванович 118
Туманов Павло 444
Турчин Мойсей 78

У

Уварова Наталія Федорівна 375
Удовиченко Микола Іванович 219
Ускокович І.П. 411
Ухтман А. 478
Ушверідзе Овсій Іларіонович 46, 435, 437, 455, 464, 465, 466, 467, 468, 470, 471, 472, 475, 476, 477, 478, 479, 481, 482

Ф

Фахреддін-бей 39, 240
Фединський Андрій 39
Федорчук 451
Фердинанд I 357
Фердинанд IV
Феріт-бей Ахмед 240, 244
Фещенко-Чопівський Іван Андріянович 148, 159
Філімонов Олександр Петрович 298
Філіппович Татус, фон 175
Філлунгер Ганс 401, 421
Фіц-Вільямс 99
Фішман Карл Володимирович 65, 69, 72, 73, 82, 155, 168, 198, 222
Фляйшман Тайсрук Моріц, фон 154, 160, 163, 182, 196
Фоккер Тімон Х. 214, 218, 369, 376, 386, 447

Форґач Йоханн (Янош), фон Гюмес і Грач (*Johann Graf Forgách von Ghymes und Gács*) 19, 37, 48, 49, 150, 152–155, 158, 162, 163, 165, 166, 175, 186, 190, 200, 307, 421, 425

Форнер 149

Фрейденрейх Георгій А. 400

Френсіс Девид Роуленд 106

Френсіс Томас 72, 155, 371

Фрікт, фон Тур 254

Фріман Л. 318, 322, 324

Фрішенбрудер Ернест Карлович 82

Фюрстенберг Карл Е., цу (*Karl Emil Egon Anton Maximilian Leo Wratislaw zu Fürstenberg*) 53, 200, 201, 318

Х

Хазазьян О.К. 389

Ханенко М. 299

Харитоненко Іван Герасимович 341

Харитоненко Павло Іванович 341

Хатісов Александр 290

Хаттатов С. 327

Хачатурян А.Є. 49

Хвітія О.Б. 478

Херґет Ричард Францевич 134

Хименко Григорій Микитович 294

Хлопецькі 201

Ходкевич Володимир Павлович 134

Хойновські Петро-Земовіт Маріян 351

Холодний Петро Іванович 229

Хоменко Олександр 454

Хоруженко О. 245

Храмелов 110

Христюк Павло Оникійович 17, 20, 21

Хряков Микола Григорович 68

Хулле Ярослав 495

Хунґадзе Гавриїл 285

Ц

Цвікевич Олександр Іванович (Аляксандр Іванавіч Цвікевіч) 122, 124, 126, 127, 129, 130, 134, 257, 260, 275, 276, 369, 383, 389–391, 439, 440

Цемович Марко П. 410, 411

Цир Павло Едуардович 290

Циргіладзе В. 436

Ціглер-Поцца, фон 424

Цітковські Гайнріх, фон (Heinrich Zitkovsky von Szemeszova und Szohorad) 19, 37, 48, 424, 425, 445, 446

Ч

Чавчавадзе Давид Захар'євич 477

Чариков І.В. 318, 322, 324, 327

Челяпов Микола Іванович 338

Чемерзін Борис Олександрович 223

Черкаський Теофан 389

Чернін Оттокар 165

Черячукін Олександр Васильович 42, 49, 55, 183, 264, 274, 297, 298, 304, 306, 307, 308, 310, 311, 312, 314, 316–320, 369, 379, 380–382, 386, 388

Чесельський Томаш 11, 38

Чехівський Володимир Мусійович 365, 373, 378, 380, 382, 384, 420, 460

Чжан Шу Ін 142

Чжан Юн Куй 137, 141, 141, 479, 486, 48,

Чжу Шао Ян (Тсу Шао-ян) 137, 141, 142, 143, 362, 363, 479, 480

Чижевський Дмитро Іванович 46

Чикаленко Петро 245

Чиркович А. 411

Чичерін Георгій Васильович 345

Чоботаренко Корнелій 97

Чубар'ян Ованес 443

Чубинський Михайло Павлович 224

Чхенкелія Акакій 109, 279

Ш

Шайнович М. 411

Шамраєва Валентина Михайлівна 27

Шаповал Микита Юхимович 42, 120, 366

Шарбо, фон Е.

Швамберг К.А. 119

Шварц О.В. 468

Швець Федор 368

Шеллендорф, фон Бронсарт 374

Шелль-Баушльот Фрайгер, фон 424

Шелухін Сергій Павлович 42, 127, 260, 270, 304, 306, 312, 314, 332, 402

Шемет Володимир Михайлович 201

Шестаков М.П. 375

Шестов Лев Ісакович 69

Шестова Софія Ісаковна 69

Шефер Дітріх 130
Шиллінг Микола Миколайович 481, 490, 491, 495, 496
Шимонов Іван 81
Шинкарук М. 97
Шишманов Дмитро Іванович 146
Шишманов Іван Димитрович 23, 24, 32, 37, 42, 45, 49, 55, 146, 149, 166, 167, 181, 182, 187, 222–228, 230, 234, 235, 239, 318, 325, 369, 375, 388
Шкільняк Михайло 54
Шнайдер Фрідріх 424
Шнейдер М.І. 447
Штейнгель Федір Рудольфович 189, 193, 194, 198, 248, 281, 379
Штемпель М.І. 489, 490
Штоббе Георгій Оттонович 422, 423
Штольберг-Вернігероде, цу Вільгельм 189
Штольценберг, фон Ф. 151, 163, 164
Шульга А. 229
Шульгин Віталій Васильович 6, 7, 54, 94, 453
Шульгин Олександр Якович 12, 17, 18, 24, 42, 46, 61–65, 73, 77, 82–86, 88–99, 101, 103–105, 111–115, 137, 155, 156, 180, 202, 232, 233, 314, 332, 447
Шультц Ольга 164
Шульце Карл Карлович 400, 470, 471
Шуршин (Чурчин) Георг, фон 421

Щ

Щукин Борис 384

Ю

Юдовський Володимир Григорович 405, 409

Юніан Г. 407, 408

Юрьевич Мечислав 454

Я

Язев Н. В. 464

Яковлєв Іван (Яковлів Іван) 347

Яковлів Андрій Іванович 8, 149, 376

Яковлів Іван

Якулян Я. Я. 113

Янішевський Миколай 496

Янкевич Іосиф 136

Янко Олександр Петрович 161

Янушевський Тадеуш 493

Науково-довідкові видання

Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : Енциклопедичний довідник / Відп. ред. І.Ф. Курас. Київ: Головна редакція УРЕ, 1987. 632 с.

Друг Ольга, Малаков Віталій. Особняки Києва. Київ: «Кий», 2004. 822 с.

Енциклопедія історії України: у 10-ти т. / Гол. ред. В.А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2003–2013: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Ін-т історії України. 2003. 688 с.: іл; Т. 2: Г–Д. 2004. 688 с.; Т. 3: Е–Й. 2005. 672 с.: іл; Т. 4: Ка–Ком. 2007. 528 с.: іл; Т. 5: Кон–Кю. 2008. 568 с.: іл; Т. 6: Ла–Мі. 2009. 790 с. Т. 7. Мл–Ою 2010. 728 с.: іл; Т. 8. Па–Прик. 2011. 520 с.: іл; Т. 9. Прил. 2012. 944 с.: іл; Т. 10. Т–Я. 2013. 784 с.: іл.

Енциклопедія Сучасної України: у 30-ти т. / редкол.: І.М. Дзюба (співголова), А.І. Жуковський (співголова), О.М. Романів, М.Г. Железняк (відп. секр.), В.М. Баранецький та ін. Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2001–2014. Т. 1: А. 2001. 823 с.; Т. 2: Б–Біо. 2003. 871 с.; Т. 3: Біо–Бя. 2004. 695 с.; Т. 4: В–Вог. 2005. 699 с.; Т. 5: Вод–Гн. 2006. 727 с.; Т. 6: Го–Гю. 2006. 711 с.; Т. 7: Г–Ді. 2007. 707 с.; Т. 8: Ді–Дя; Додаток: А–Г. 2008. 715 с.; Т. 9: Е–Ж. 2009. 712 с.; Т. 10: З–Зор. 2010. 712 с.; Т. 11: Зор–Кал. 2011. 712 с.; Т. 12: Кам–Киї. 2012. 712 с.; Т. 13: Киї–Кок. 2013. 712 с.; Т. 14: Кол–Кос. 2014. 768 с.; Т. 15: Ком–Кос. 2014. 712 с.

Київ. Історико-біографічний енциклопедичний довідник / відп. ред. О.Ю. Храмов. Київ: Фенікс, 2007. 1087 с.

Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 5. Біографічна частина: А–М / Відп. ред. М.М. Варварцев. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 331 с.

Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 6. Біографічна частина: Н–Я / Відп. ред. М.М. Варварцев. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 370 с.

Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. Київ: Знання України, 2004. Т. 1: А–Л. 760с.; Т. 2: М–Я. 812 с.

Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / [О.М. Андреева та ін.]; за заг. ред. проф. Д.В. Табачника; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин; худож.-оформлювач О.М. Іванова. Харків: Фоліо, 2013. Т. 1: А–Г. 526 с.; Т. 2: Д–К(і). 496 с.; Т. 3: К(л)–Н. 494 с.; Т. 4: О–С(н). 468 с. Т. 5: С(о)–Я. 477 с.

Документальні видання і публікації документів

Вольфсон Б. Крах германской оккупации в Крыму // Исторический журнал. 1937. № 8. С. 85–99.

Гражданская война на Украине 1918–1920: Сб. документов и материалов. В 3-х т. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 1, кн. 2. 491 с.

Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників: у 2 т. / упоряд. і передм. І.М. Гнатишина, О.С. Кучерука, О.О. Мавріна; вступ. сл. В.С. Огризка. Київ: Укр. письменник, 2008. Т. 1. 369 с.; іл.; Т. 2. 379 с.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1919 – листопад 1920 р.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 1 / Упоряд. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Вид-во Олени Теліги, 2006. 688 с.; Т. 2 / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Вид-во Олени Теліги, 2006. 744 с.

Зайцев А.А. Кубанское краевое правительство в годы революции и Гражданской войны на Кубани в 1917–1920 // Протоколы заседаний Кубанского краевого правительства: 1917–1920 / Сборник документов в 4-х томах. Краснодар: «Библиотека Кубанского края», 2008. Т. 1. С. 7–14.

Збірник законів і постанов Українського правительства відносно закордонних інституцій. Ч. 1 / упоряд. І. Храпко. Вид. неофіц. Відень, 1919. 151 с.

Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства; [авт. передм., упоряд.: І.Б. Матяш та ін.; редкол.: К.І. Грищенко (голова) та ін.]. Київ: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. 592 с.: табл.

Киевщина в годы гражданской войны и иностранной интервенции (1918–1920 гг.): Сб. документов и материалов. Киев: Госполитиздат УССР, 1962. 537 с.

Краткий отчет о деятельности делегации крымского правительства в Киеве с 26-го сентября по 16-е октября 1918 г. // Крымский архив. Симферополь: Крымский центр гуманитарных исследований, 1996. С. 69–74.

Краh германской оккупации на Украине: (По документам оккупантов) [5 февр. — 30 нояб. 1918 г.] / под ред. М. Горького, И. Минца ; пер. с нем. С. Драбкиной, О. Шаргородской. Москва : ОГИЗ, 1936. 206, [1] с. (История граждан. войны в документах; вып. 1).

Крымско-Украинские переговоры. Собрание документов касающихся пребывания в Киеве Делегации Крымского Правительства. 26 сентября — 16 октября 1918 г. Подлежит представлению Крымскому Парламенту в первую его сессию. Симферополь: Типография МВД, 1918. 78 с.

Лебедзева Валяціна. Пратаколы беларуска-ўкраінскіх перамоваў аб мяжы. Кіеў, красавік 1918 года Пратаколы беларуска-українскіх перамоваў аб мяжы // Архівы і справоводства. Мінск, 2000. № 5. С. 93–103.

Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів / Ін-т історії України НАН України, Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського (США) та ін.: уклад.: О.І. Лупандін, І.В. Ралле, Л.В. Яковлева. Київ; Нью-Йорк; Філадельфія: Ін-т історії України НАН України, 1999. 366 с.

Мягкий І. М. Відносини України та Франції у 1917–1920 рр. у документах ЦДАВО України // Архіви України. 2010. № 3–4. С. 125–144.

Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.) / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, ЦДАВО України; упоряд., передмова, коментарі: В.М. Даниленко, Н.І. Миронець. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2006. 136 с.

Протоколи засідань Кубанського краєвого правительства: 1917–1920 / Сборник документов в 4-х томах / под ред. А.А. Зайцева. Краснодар: Проект «Библиотека Кубанского края», 2008. Т. 1. 342 с.

Пташинський П. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні // Архів Радянської України. Історично-архівознавчий журнал. 1932. № 1–2, січень–квітень. С. 64–106.

[*Семко-Козачук С.*]. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції проти радянської влади (1918–1919 рр.) // Архів Радянської України. Історично-архівознавчий журнал. 1932. № 4–5, липень–жовтень. С. 261–270.

Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. Львів: Свічадо, 2002. 704 с.

Тюремная одиссея Василя Шульгина: Материалы следственного дела и дела заключённого / Сост., вступ. ст. Макаров В.Г., Репников А.В., Христофоров В.С.; комм. Макаров В.Г., Репников А.В. М.: Русский путь, 2010. 480 с.

Українська Держава (квітень–грудень 1918). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1 / упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ.: Темпора, 2015. XVIII + 790 с.; Т. 2. Київ: Темпора, 2015. XX + 412 с.

Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 1, 4 березня – 9 грудня 1917 р. / Упоряд. В. Верстюк та ін. Київ: Наукова думка, 1996. 588 с.; Т. 2, 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд. В. Верстюк та ін. Київ: Наукова думка, 1997. 422 с.

Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали / Упорядники Даниленко В.М., Кривець Н.В. Київ: «Смолоскип», 2012. 592 с.

Червона калина: Історичний календар-альманах на 1939 рік. Львів, 1938. Т. XVIII: Україна на дипломатичному фронті. 189 с.

Яковлева Л. Документи ЦДАВО України про дипломатичні відносини УНР і Австрії у 1917–1920 рр. // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX ст. Київ; Чернівці, 1999. С. 39–51.

Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі / Уклад., падрыхт. тэксту, уступ. арт., камент., пер., паказ. Сергей Шупа. Т. 1, кн. 1. Вільня–Нью-Ёрк–Мінск–Прага, 1998. 850 с; Кн. 2. Вільня–Нью-Ёрк–Мінск–Прага, 1998. С. 851–1721.

Der Friede von Brest-Litowsk / [hrsg. von W. Halweg]. Düsseldorf: Droste Verlag, 1971. 723 s.

Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe: [in 4 Bd.] / [hrsgb. von T. Hornykiewicz]. Philadelphia, Pa., U.S.A. Bd. 1. 1966. 448 s.; Bd. 2. 1967. 484 s.; Bd. 3. 1968. 704 s.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Lansing papers (1914–1920) : In 2 vols. V. 2. Washington, 1940. 640 p.

Спогади

Агабеков Г.С. Секретный террор / Под. ред. Л.М. Суриса. Москва–Берлин: Директ-Медиа, 2015. 474 с.

Антонов-Овсиенко В. Записки о гражданской войне. Т. 1. Москва, 1924. 314 с.

Воспоминания В.Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П.П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1931 года // Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. Сб. документов / Отв. ред. и отв.сост. О.К. Иванцова; сост. Е.В. Балущкина, Н.В. Григорчук, Е.Н. Криворучко, К.Г. Ильина. М.: Полит. энциклопедия, 2014. С. 64–133.

Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловійова. Київ: Темпора, 2005. 656 с.; іл.

Гарин-Михайловский Г.Н. Записки из истории российского внешнеполитического ведомства. 1914–1920 / Комментарии к мемуарам В.Г. Зарубина // Крымский архив. 2007. № 4. С. 232–251.

Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. Сб. документов / Отв. ред. и отв.сост. О.К. Иванцова; сост. Е.В. Балущкина, Н.В. Григорчук, Е.Н. Криворучко, К.Г. Ильина. Москва: Полит. энциклопедия, 2014. 1087 с.; ил.

Гинденбург Пауль фон. Воспоминания Гинденбурга. Сокращ. пер. с нем. Л. Щегло. Петроград: Центр. кооперат. изд-во «МЫЛЬ», 1922. 120 с.

Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві: [пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка]. Київ: Видав.-поліграфіч. центр «Київський ун-т», 2004. 188 с.

Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка. Київ: Таксон, 1997. 200 с.

Деникин А.И. Очерки Русской Смуты. Вооруженные силы Юга России. Т. 4. Берлин: Слово, 1925. 248 с.

Донцов Д.І. Рік 1918, Київ : Документально-художнє видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. 208 с.; іл.

Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна. Відень, 1920–1921. 36. 2/4. С. 49–64.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920: в 4 ч. 2-е вид. Мюнхен, 1969. 542 с.

Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Наук.-популярне вид. Київ: Темпора, 2007. 632 с.: іл.

Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1968. 137 с.

Іванис В. Стежками життя (спогади). Новий Ульм: Українські вісті, 1959. Кн. II. 366 с.

Каклюгин К.П. Донской атаман П.Н. Краснов и его время // Донская Летопись. Сб. материалов по новейшей истории Донского Казачества со времен Русской революции 1917 г., Белград: Издание Донской исторической комиссии, 1924. № 3. С. 69.

Кардиналовська Тетяна. Невідступне минуле. З продовженням, написаним доньками Тетяни Асею і Мірталю Відтемпями до світла / Редактори-упорядники Ася Гумецька, Міртала Пилипенко. Київ–Париж–Дакар, 2017. 384 с.

Кобилянський Л. Українське посольство в Туреччині (1/XI.1918–22/V.1919) // Нова Україна (Прага). 1925, червень–липень. № 2–3. С. 77–91.

Краснов П.Н. Всевеликое войско Донское // Белое дело: Избранные произведения в 16 книгах. Дон и Добровольческая армия. Москва: Голос, 1992. С. 5–209.

Лейхтенбергский Г.Н. Воспоминания об «Украине»: 1917–1918 / Авт. пер. с французского. Берлин: Детинец, 1921. С. 52.

Лотоцький О. В Царгороді. Варшава, 1939. 248 с.

Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг: перевод с 5-го немецкого издания; под редакцией А. Свечина. Т. 2. Петроград: Военная типография РККА, 1924. 316, [5] с.; 2 л. карт.

Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції [передм. Василя Яблонського]. Київ: Темпора, 2003. 608 с.: іл.

Марголин А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). Берлин: С. Ефрон, 1922. 397 с.

Масарик Т.Г. Світова революція за війни й у війні 1914–1918. Спомини. Переклад з II-го зміненого видання Миколи Саевича. Львів: Видавн. Кооператива «Червона калина», 1930. Ч. II. 551 с.

Масарик Т.Г. Мировая революция. Воспоминания: В 2-х ч. Ч. 2. Прага, 1927. 360 с.

Оболенский В.А. Крим в 1917–1920-е годы // Крымский архив. Симферополь: Крымский центр гуманитарных исследований, 1996. С. 14–28.

Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / упоряд.: М. Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. 608 с.

Пеленський О. Евакуація дипломатичного корпусу з Києва в січні 1919 р.: спомин // Літопис Червоної калини. Львів, 1933. Ч. 3. С. 3–4.

Свечин М. Записки старого генерала о былом. Ницца, 1964. 205 с.

Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 [гол. ред. Ярослав Пеленський]. Київ; Філадельфія, 1995. 494 с.

Суровцова Н. Спогади. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. 432 с.

Табуні, генерал. Як я став комісаром Французької Республіки в Україні. Нотатки і спогади / Вступне слово і коментар В. Головченка // Пам'ять століть. 2007. № 2. С. 34.

Токаржевський-Карашевич І. Царгородські спомини (1919–1921 рр.) // Визвольний шлях. Лондон, 1952. № 7. С. 285–333.

Український період життя Івана Шишманова (з «Щоденника»). Публікація та примітки М.Г. Станчева // Дриновський збірник. Харків; Софія: Академ. вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2007. Т. 1. С. 207–234.

Харламов В.А. Юго-Восточный Союз в 1917 г. // Донская Летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского Казачества со времени Русской революции 1917 года. Белград: Изд. Донской Исторической комиссии, 1923. № 2. С. 284–292.

Христич Я. Українська революція в Чорноморській військовій флоті // Військово-історичний альманах. Ч. 7. Київ, 2003. С. 147–160.

Христюк П.О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Київ: Академкнига, 2011. Т. 1–2. 358 с.; Т. 3–4. 358 с. (Репринт).

Чернин О. Брест-Литовск // Архив русской революции: В 12-ти т. Т. 2. Берлин, 1921. С. 108–134.

Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. // Донская Летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского Казачества со времени Русской революции 1917 года. Белград: Изд. Донской Исторической Комиссии, 1924. № 3. С. 163–231.

Чикаленко Євген. Щоденник. Т. 2. Київ, 2004. С. 34.

Шишманов Иван Димитров. Дневник 1879–1927 / Състав. Ива Бурилкова, Цочо В. Билярски. София, 2003. 350 с.

Шкільняк, Михайло. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми / Упоряд. Владислав Верстюк. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. 512 с.

Шрамченко С. На синьому Чорному Морі в рр. 1917–19. Уривок зі споминів // Літопис Червоної Калини. 1935. № 3. С. 13–16.

Шульгин В. Консул Энно // Русская газета (Париж). 1924, 12–17 октября.

Шульгин О. Початки діяльності Міністерства Закордонних Справ України // Український самостійник. 1957, грудень. Ч. 4. С. 29–32.

Шульгин О. Сторінки споминів // Тризуб. 1927. № 46. С. 4–12.

Нейков П. Спомени. София: Издательство на отечествения фронт, 1990. 500 с.

Noulens G. Mon Ambassade en Russie Sovietique: In 2 t. Т. 1. Paris, 1939. 280 р.

Srokowski Stanisław. Z dzikich Pól. Wspomnienia z zimy 1919/20 na południu Rosji. Poznan: Nakladom s czionkami drukani Dziennika Poznanskiego, 1925. 104 s.

Монографії та підручники

Агстнер Р. Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010. Wien–Berlin: Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. 409 с. Текст укр., нім.

Андерсон О.Н. Внешняя торговля Украины в 1918 году. Киев: Изд. Всерос. центр. союза потреб. о-в., 1919. 346 с.

Баранова-Шестова Наталия. Жизнь Льва Шестова. По переписке и воспоминаниям современников. Т. 1. Париж: La Presse Libre, 1983. 360 с.

Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. Київ: Знання України, 2004. 300 с.

Білий Д. Малиновий клин. Нариси з історії українців Кубані. Київ: Товариство «Україна», 1994. 120 с.

Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ: Основи, 1994. 168 с.

Веденєєв Д.В. Дипломатична служба Української держави. 1917–1923 роки: навч. посіб. Київ: Наук.-вид відділ НА СБ України, 2007. 260 с.

Веденєєв Д.В., Будков В. С. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки. Київ: «КІС», 2006. 312 с.

Винниченко В. Відродження нації : (Історія укр. революції, марець 1917 р. – груд. 1919 р.): в 3 ч. Київ; Відень: Дзвін, 1920. Ч. 1. 348 с.; Ч. 2. 328 с.; Ч. 3. 535 с.

Гай-Нижник Павло. Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1920 рр.). Київ: Дуліби, 2016. 530 с.

Гасымлы М. Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У. Украинско-азербайджанские отношения: история и современность. Изд. Второе, испр. и доп. Киев: Изд. дом Дмитрия Бурого, 2014. 160 с.

Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни Київ: Парламентське видання, 2009. 448 с.

Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.

Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. Київ: Оріони, 1998. 240 с.

Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923: в 2 т.: Т. 1 : Доба Центральної Ради. Київ: Темпора, 2002. 321 с.

Зарубин В.Г. Проект «Украина». Крым в годы смуты (1917–1921 гг.). Харків: Фоліо, 2013. 379 с.

Заставенко Г.Ф. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. Київ: Держполітвидав УРСР, 1959. 158 с.

История Первой мировой войны. 1914–1918. В 2-х т.: Т. 2. Москва, 1975. 606 с.

Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1968. 137 с

Історія Одеси / Ред. В.Н. Станко. Одеса, 2002. С. 302–304.

Карпенко Н.М. Китайський легион. Участие китайцев в революционных событиях на территории Украины (1917–1921 гг.). Луганск: Альма-матер, 2007. 392 с.

Коваль Р.М. Нариси з історії Кубані. Київ: Фоліант, 2001. 440 с.

Косик В. Франція і Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. 264 с.

Косик В. Франція та Україна: становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918); пер. з франц. Т. Марусик; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. 262 с. табл.

Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України. К., 2008. 544 с.

Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка, 1918–1933 рр. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2008. 322 с.

Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2008. 116 с.

Кучменко Е.М. Кримське питання в міжнародній політиці 1917–1918 рр. Київ, 2001. 54 с.

Левит И. Молдавская республика (ноябрь 1917 – ноябрь 1918). Кишинев, 2000. 497 с.

Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 рр.: на теренах постімперської Росії. Київ: ВПЦ «Київський ун-т», 2002. 373 с.

Матяш Ірина. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. Київ: Ін-т історії України НАН України. 482 с.

Міхалюк Д. Беларуская Народная Республіка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беласкайдзяржаўнасцы [навук. рэд. Станіслаў Рудовіч; переклад з поляскай мовы Алесь Пілецкі]. Смаленск: Інбелкульт, 2015. 496 с.

Музичко О.Є. Грузини в Одесі: історія і сучасність: проект Генерального консульства Грузії в Україні. Одеса: ВМВ, 2010. 292 с. Текст укр.; груз.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття Київ: Укр. письменник, 1994. 413 с.

Нариси з історії дипломатії України / [О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін.]; за ред. В.А. Смоля. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 2001. 736 с.

Павленко Вікторія. Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 224 с.

Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. Київ, 1995. 262 с.

Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). Київ: Видавн. дім «КМ Academia», 1996. 188 с.

Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. 209 с.

Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 335 с.

Пиріг Р.Я. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року. Київ: Ін-т історії України, 2018. 358 с.

Пиріг Р.Я. Діяльність урядів Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 518 с.

Польовий Р. Кубанська Україна. Київ: Діокор, 2002. 304 с.

Польша. Нарис історії / За ред. Вл. Менджецького та Єжи Брацисевича; переклад з польськ. І. Сварника. Варшава: Ін-т національної пам'яті; Комісія переслідування злочинів проти польського народу, 2015. 367 с.

Сергійчук Богдан, Сергійчук Володимир. На межі двох світів: українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2012. 320 с.

Сергійчук Володимир. Український Крим. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2001. 304 с.

Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика США щодо України в 1917–1918 рр. Київ: В-во АН УРСР, 1957. 304 с.

Склярєнко Є.М. Робітничий клас України в роки громадянської війни. Київ: Наукова думка, 1966. 215 с.

Скоркин К.В. Обречены проиграть (власть и оппозиция 1922–1934). Москва: VividArt, 2011. 890 с.

Слабченко Євген. Дипломатична історія України / Упоряд. Ірина Матяш. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 496 с.

Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: іст. есе-хроніки, У 4-х т.: Е. 1: Рік 1917 Київ: Світогляд, 2010. С. 190.

Соловійова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. Київ–Донецьк: Ін-т історії України НАН України, 2006. 394 с.

Соловійова В.В. Українська дипломатія у країнах центральної Європи 1917–1920 рр. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2004. 170 с.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк; упоряд. І.Б. Матяш. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. Ч. 28: Дипломатичні архіви: поняття, інституційна історія, інформаційний потенціал. 296 с.

Супруненко М. І. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.). Київ: Держполітвидав УРСР, 1951. 343 с.

Тимченко Р.В. Відносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 – квітень 1920 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 347 с.

Україна – Румунія: 20 років дипломатичних зносин / упор. В.Д. Котик. Чернівці: Букрек, 2012. 152 с.: іл. Текст укр., рум.

Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності. До століття встановлення дипломатичних відносин. Зб. наукових праць / Упоряд: Ірина Матяш, Тамаз Путкарадзе. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. 315 с.

Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін.; упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. Київ: Ніка-Центр, 2015. 512 с.

Христюк П.О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Київ: Академкнига, 2011. Т. 1–2. 358 с.; Т. 3–4. 358 с. (Репринт).

Цемович, Марко П. Идея мира и международное равноправие. Одесса: тип. Юж.-рус. о-ва печ. дела, 1916. 95 с.

Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. / Вінцовський Т.С., Музичко О.Є., Хмарський В.М. та ін. Одеса: ТЕС, 2011. 586 с.

Чубарьян А. Брестський мир. М.: Наука, 1964. 128 с.

Шульгин О. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи): статті, документи, промови. Київ: Печатне вид-во «Друкарь». 111 с.

Беларуская Народная Рэспубліка – крок да незалежнасці: да 100-годдзя абвяшчэння: гістарычны нарыс / А.А. Каваленя [і інш.]; Нацыянальна акадэмія навук Беларусі, Інстытут гісторыі. Мінск: Беларуская навука, 2018. 157 с.

Hahn P. Alfons Mumm von Schwarzenstein: diplomat, Photograph & anders als die Anderen. Badenweiler: Oase Verlag, 2012. 379 p.: ill.

Міхалюк Д. Беларуская Народная Рэспубліка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беласкайдзяржаўнасцы/ навук. рэд. Станіслаў Рудовіч; переклад з поляскай мовы Алесь Пілецкі. Смаленск: Інбелкульт, 2015. 496 с.

Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Wien und München: R. Oldenburg Verlag, 1966. 462 s.

Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderen Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck: Matthiesen, 1970. 316 s.

Dornfeld Mattias, Seewald Enrico. Deutschland – Ukraine. Hundert Jahre diplomatische Beziehungen. Berlin, 2017. 92 s.

Golczewski Frank. Deutshe und ukrainer. 1914–1939. Padeborn–Munche–Wien–Zurich: Ferdinand Schoning, 2010. 1085 s.

Milow C. Die Ukrainische Frage 1917–1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2002. 572 s.

Remer C. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19 Jahrhunderts bis 1917–1918. Frankfurt am Mein, 1997. 444 s.

Стрезова Алека. Българската дипломация: институции и представители. 1879–1918. София, 2017. 239 с.

Дисертації

Барвінська Поліна. Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр. Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02 / Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечнікова. Одеса, 2001. 23 с.

Бачинська Олесь Михайлівна. Розвиток видовищних форм мистецтва в Українській Державі гетьмана Павла Скоропадського: історичний аспект: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2016. 20 с.

Бетлій О.В. Українське питання в міжнародних відносинах Центральної Європи, 1919–1923 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2003. 19 с.

Борисенко С.А. Українсько-російські відносини : квітень–грудень 1918 року: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2003. 19 с.

Варгатюк С.В. Зовнішня політика директорії УНР: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1996. 26 с.

Веденєєв Д. Становлення зовнішньополітичної служби України, 1917–1920: дис. ... канд. іст. наук. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1994. 209 с.

Городня Н.Д. Політика держав Антанти і США щодо державності України у 1917–1919 рр.: дис. ... канд. іст. наук: Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1996. 222 с.

Давтян Д.А. Громадсько-політична діяльність вірмен Північного Причорномор'я (1778–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чорноморський нац. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2017. 22 с.

Дацків І.Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Дип. акад. України при М-ві закордон. справ України. Київ, 2010. 34 с.

Єловських У.О. Дипломатичні документи як джерело з історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2010. 20 с.

Єшпанов В.С. Відносини між Радянською Росією і Українською Народною Республікою (жовтень 1917 р. — березень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02; Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 1998. 16 с.

Заруда Т.В. Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави, 1918 р.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київськ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 1995. 189 с.

Іванець А.В. Кримське питання в політиці Української Народної Республіки періоду Директорії (кін. 1918–1920 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Науково-досл. ін-т українознавства МОН України. Київ, 2016. 227 с.

Коваль В.В. Брест-Литовська конференція 1918 року: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четверного союзу: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ін-т української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2002. 19 с.

Купчик О.Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1920–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 17 с.

Кучик О.С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2001. 20 с.

Матвієнко В.М. Політика УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917–1921 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2003. 40 с.

Несук О.М. Українсько-російські відносини 1917–1922 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київськ. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. Київ, 1998. 21 с.

Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства. Київ, 1996. 46 с.

Павлюк О.В. Східна Галичина в європейській політиці 1918–1919 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1993. 21 с.

Панасюк О.П. Білоруська Народна Республіка 1918–1919 рр.: внутрішня і зовнішня політика: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 / Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2016. 280 с.

Петренко І.Є. Політико-дипломатична діяльність українських національних урядів у Чорноморському регіоні (1917–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2016. 250 с.

Пученков А.С. Антибольшевистское движение на Юге и Юго-Западе России (ноябрь 1917 — январь 1919 г.): идеология, политика, основы режима власти: дисс. ... докт. истор. наук. Спб.: Санкт-Петербургский ин-т истории РАН, 2014. 958 с.

Пученков А.С. Национальный вопрос в идеологии и политике южнорусского белого движения в годы гражданской войны 1917–1918 гг.: дисс. ... канд. истор. наук. Спб.: Санкт-Петербургский ун-т, 2005. 233 с.

Сергийчук Б.В. Українсько-турецькі відносини в першій чверті ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Дип. акад. при М-ві закорд. справ України. Київ, 2011. 19 с.

Соловійова В.В. Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 1999. 20 с.

Соловійова В.В. Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917–1921 рр.: дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2006. 470 с.

Стрикун І.Н. Становлення білоруської державності (1917–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2010. 20 с.

Торопцева А.І. Україна та українці очима Шарля Дюброя: джерелознавчий аналіз мемуарів «Deu appees en Ukraine (1917–1919)». Автореф. ... канд. істор. наук. Київ, 2017. 19 с.

Хачатрян А.Е. Республіка Вірменія в міжнародних відносинах 1918–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2009. 16 с.

Церковна В.Г. Українсько-російські відносини у 1919–1922 рр.: національно-державний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізь. держ. ун-т. Запоріжжя, 2002. 18 с.

Шамраєва В.М. Міжнародні відносини УНР доби Директорії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2003. 20 с.

Статті

Анджапарідзе А. Українська центральна рада і Кавказ: невідомі сторінки дипломатії // Політологічний вісник. 2009. Вип. 44. С. 434–445.

Апатов С.Й., Макан І.М. Українсько-румунські відносини: історія та сучасність // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 87–100.

Барвінська Поліна. Українсько-німецькі відносини на початковому етапі австро-німецької окупації (лютий–березень 1918 р.) // Київська старовина. 2000. № 2. С. 157–161.

Барвінська Поліна. З історії українсько-німецьких економічних відносин за доби Української Держави (1918 р.) // Наукові праці Миколаївської філії Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Т. VIII. М., 2000. С. 93–98.

Бежуашвілі А. Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років // Україна — Грузія: Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. Київ, 2002. Вип. 47–48. С. 20–25; публікація архівних документів: С. 26–110.

Білоусова Лілія. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств в Одесі в XIX — на початку XX століть // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 24. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. С. 374–390.

Боєчко В.Д. Спільна боротьба трудящих України і Молдавії проти інтервенції військ королівської Румунії в Бессарабію (грудень 1917 — лютий 1918 рр.) // Український історичний журнал. 1988. № 1. С. 54–63.

Бондаренко Д.Я. Військові постачання з Української Держави Всевеликому Війську Донському // Чорноморський літопис: Науковий журнал. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. Вип. 3. С. 10–13.

Борисенко С.А. Документи консульських установ Української Держави в РСФРР як історичне джерело // Архіви України. 2003. № 1–3 (251). С. 146–149.

Борщак Ілько. Європа й відродження України (1914–1923). Французька інтервенція в Одесі // Літопис «Червоної калини». 1936. Ч. 10, жовтень. С. 5–8; Ч. 11, листопад. С. 8–12; Ч. 12, грудень. С. 7–12.

Браиловский Георгий. Последний хозяин Барановки // Антиквар. 2012, июнь. № 6 (64). С. 16–17.

Веденеев Д. Зовнішньополітична служба України в період Центральної Ради // Український історичний журнал. 1997. № 3. С. 79–89.

Віднянський С.Т. Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв'язки України: наук. пошуки і знахідки: зб. наук. пр. К., 1993. Вип. 4. С. 132–147.

Вінцовський Т. Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму // Український історичний журнал. № 508. 2013. С. 80–91.

Вовчук Л.А. Просопографічний портрет іноземних консулів Чорноморсько-Азовського регіону Російської імперії (кінець XVIII — початок XX ст.) // Наукові праці. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 229, т. 241. С. 46–53. (Серія «Історія»).

Вовчук Л.А. Дипломатичні зв'язки України на завершальному етапі Першої світової війни // Гілея: наук. вісник. Київ, 2014. Вип. 90 (11). С. 60–64.

Вовчук Людмила. Філіп Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварценштейн — німецький дипломат «старого загартування» // Зовнішні справи. 2017. № 11. С. 50–52.

Гай-Нижник П.П. Альфонс фон Мумм — дипломат і посол Німеччини в Україні: коротка хроніка життя (1859–1924) // *Гілея: наук. вісник*, 2017. Вип. 127 (№ 12). С. 45–49.

Гай-Нижник П.П. Взаємини України з Францією і Великою Британією за Центральної Ради (1917–1918 рр.): становлення і розлад // *Гілея: наук. вісник*, 2017. Вип. 124 (№ 9). С. 32–43.

Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки і Української Держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною (1918) // *Україна дипломатична: наук. щорічник*, 2003. Вип. 3. С. 394–412.

Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як віддзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917–1918 рр.) // *Пам'ять століть*. 2007. № 2. С. 133–152.

Гай-Нижник Павло. Україна — Франція: встановлення міждержавних відносин Зовнішні справи. 2017. № 4. С. 28–31.

Головченко Володимир. Переможна Антанта і незалежні Україна: спроба дипломатичного порозуміння // *Україна дипломатична: наук. щорічник*, 2003. Вип. IV. С. 836–854.

Головченко Володимир. Кримське питання у зовнішній політиці Центральної Ради й гетьманату Павла Скоропадського // *Пам'ять століть*. 2008. № 4. С. 107–121.

Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 — січень 1919 рр.) // *Український історичний журнал*. 2000. № 2. С. 47–57; № 3. С. 44–52.

Гузун Вадим. Боротьба Грузії за незалежність — дипломатична дія: джерела з архіву Міністерства закордонних справ Румунії, 1921–1924 рр. // *Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності: Зб. наук. праць*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. С. 257–258.

Давтян Д.А. До питання вірмено-українських дипломатичних відносин у 1918–1920 рр. // *Науковий вісник Одеського державного економічного університету*. Одеса, 2008. № 17. С. 201–215.

Давтян Д.А. З історії Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі (1918–1920) // *Вісник Черкаського університету*. Серія: Історичні науки: науковий журнал / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2016. № 2. С. 97–104.

Давтян Давід. З історії Генерального консульства Республіки вірменія в Одесі (1918–1920 рр.) // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 26. Київ, 2017. С. 425–435.

Дауцьків І.Б. Дипломатичні дії Української Держави за кордоном 1918 р. у захисті національних інтересів // *Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка*. Сер.: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. Вип. 1. С. 91–95.

Дацків Ігор. Еволюція українсько-французьких відносин в умовах української революції (1917–1921 рр.) // Україна–Європа–Світ: Міжнародний зб. наук. пр. 2014. Вип. 13. С. 152–161. («Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини»).

Дацків Ігор. Дипломатичні орієнтири Української Центральної Ради на Антанту: здобутки і втрати // Україна дипломатична: наук. щорічник. 2017. Вип. 4. С. 23–27.

Дашкевич Ярослав. Українсько-турецькі політичні відносини в першій половині ХХ ст.: національний аспект // Україна дипломатична: наук. щорічник. 2010. Вип. 11. С. 354–583.

Держалюк М.С. Берестейській мир і Україна // Пам'ять століть. 1998. № 1. С. 40–58.

Держалюк М.С. Українсько-австро-угорські відносини. 1918 р. // Міжнародні зв'язки України: зб. наук. пр. Київ, 1993. Вип. 3. С. 15–21.

Єловських У.О. Вірчі листи А. Мумма фон Шварценштайна і О. Севрюка як джерела з дипломатичної історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради // Грані. 2009. № 4. С. 26–30.

Єременко Т.І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) // Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 56–70.

Жуковський Василь. Дімітр Шишманов – дипломат, письменник, онук Михайла Драгоманова // Драгоманівські читання. Матеріали четвертої і п'ятої конференцій «Драгоманівські студії». Софія, 2011. С. 49–51.

Заруда Т.В. До проблеми українсько-білоруських відносин в 1918 році // Шляхи розвитку слов'янських народів: актуал. пробл. історії: зб. наук. метод. пр. Київ, 1992. Вип. 2/3. С. 72–78.

Заруда Т.В. Становлення та основні напрями зовнішньої політики Української Держави // Останній шетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1946). Київ, 1993. С. 79–80.

Заруда Т.В. Переговори між Українською державою та радянською Росією (23.V–7.X.1918 р.) // Історичні зошити. Шляхи до української державності. 1992. № 1. С. 1–40.

Зленко Г. При кому був послом міністр: про історика І.Д. Шишманова, посла Болгарії при Центральній Раді // Книжник. 1993. № 1. С. 10–11.

Каптару Василь. Румунія румунсько-українські дипломатичні відносини в 1917–1923 роках // Україна – Румунія: 20 років дипломатичних зносин; укр. та рум. мовами / упор. В.Д. Котик. Чернівці: Букрек, 2012. С. 73–75.

Кіладзе Симон. Невідомі сторінки дипломатії // Хроніка-2000: Український культурологічний альманах. Київ, 2001. № 43: Україна – Грузія. С. 27–33.

Ковальчук М.А. Відносини Румунії з Урядом Української Народної Республіки в 1919 р. // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 115–127.

Колесник В.Ф., Мараєв В.Р. Створення дипломатичного представництва Війська Донського в Україні (1917–1919 рр.) // Гілея: наук. вісник, 2013. Вип. 72. С. 102–109.

Колесник В.Ф., Мараєв В.Р. Відносини України і Війська Донського у 1917–1920 рр. (за документами Державного архіву Російської Федерації) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Історичні науки. 2013. Вип. 20 «Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід». Ч. 1. С. 171–183.

Королишин М. Україна й Болгарія 1918 р. й тепер // У 60-річчя відновлення гетьманської Української Держави 29 квітня Р.Б. 1918. Торонто: Батьківщина, 1978. С. 60–61.

Кривець Н.В. Кримське питання в політиці Української Держави гетьмана П. Скоропадського // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: Збірник наукових праць пам'яті доктора історичних наук, професора Пархомчука Станіслава Максимовича / Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 61–68.

Кривець Н.В. Розвиток дипломатичних відносин Української Держави з Німеччиною в 1918 році // Наук. вісн. Дип. акад. України. Київ, 2004. Вип. 10, ч. 2: Зовнішня політика і дипломатія: погляд із XXI століття. С. 481–499.

Купчик О.Р. Встановлення дипломатичних відносин між Україною та Азербайджаном у 1918–1921 рр. // Лідер двох епох: Азербайджансько-українські відносини через призму життя і діяльності Гейдара Алієва. Київ, 2013. С. 201–207.

Купчик О.Р. Нові відомості про життя та діяльність Юсифа Везирова «Чемеземинли» (1887–1943 рр.) // Сучасні тенденції сходознавства: зб. наук. праць за матеріалами XII Всеукраїнської науково-практичної конференції, Харків, 22–23 квітня 2016 року. Харків, 2016. С. 126–129.

Купчик О.Р. Нові відомості про життя та діяльність Абульфата Талишинського (1885–1949 рр.) Шевченківська весна: історія: Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених. Київ, 2016. С. 53–56.

Купчик Олег. Життя та діяльність першого офіційного представника Азербайджану в Україні Джаліла Садихова (1888–1937 рр.) // Україна дипломатична. Київ, 2017. Вип. 18. С. 725–730.

Купчик О.Р., Тагірзаде Адалет Шаріф огли. Життя та діяльність Джаліла Садихова (Мамедзаде) // Кавказознавчі читання: Міжнародний науково-практичний семінар: збірник матеріалів. Київ, 2018. С. 155–170.

Кураєв О. Австро-українські відносини першої чверті XX століття в австрійській періодиці // Пам'ять століть. 2001. № 5. С. 93–103.

Лебедзева В. Дыпламатычная місія БНР у перамовах з Украінай (1918 г.) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 2001. T 15. С. 97–108.

Лебедзева В. Тэрытарыяльнае пытанне на беларуска-ўкраінскіх перамовах 1918 г.: факталагічны і крыніцазнаўчы аспекты // *Архівознаўство. Археаграфія. Джерелознаўство: міжвід. зб. наук. пр. К., 2000. Вип. 2: Архівознаўчы чытаньня. С. 104–113.*

Манасієва І. Болгарія та Украінська Народна Республіка на Брест-Литовській мирній конференцыі: відстоювання нацыянальных інтарэсаў // *Дрыновскі збірнік. 2011. Т. 4. С. 230–238.*

Мараев В.Р. Украінська держава і Всевелике Військо Донське : пытаньня кордонів (квітень–грудень 1918 р.) // *Зб. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українознаўства. Кіў, 2009. Т. 24. С. 271–292.*

Мараев В.Р. Донське посольство М.А. Свечина – О.В. Черячукіна в Украінській Державі (1918 р.) // *Нацыянальна та історычна памяць: Зб. наук. праць. – Вип. 7. Спецвыпуск: «Павло Скоропадскі – астанні гетьман Украіны (да 140-цілля ад дня народжэння)». Кіў: ДП «НВЦ «Прыорытеты», 2013. С. 241–251.*

Матвіенко В. Державно-політычны відносіны та наладжэння эканамічнага співробітніцтва Украінскай державы з Білоруськаю Народною Республікаю // *Пам'ять століць. 2003. № 1. С. 47–58.*

Матвіенко В.М. Проблемы формування украінска-білоруськіх відносінаў : історычны досвід // *Дыпламатычна акадэмія Украіны: наук. вісн. К., 2001. Вип. 5: Украінська зовнішня політыка та дыпламатыя: дзесяць років незалежнасці. С. 297–305.*

Матвіенко В.М. Розвіток украінска-білоруськіх відносінаў за доби Дырэкторыі // *Вісн. Акад. праці і соц. відносінаў Федэр. профспілок Украіны. 2002. № 2, ч. 2. С. 39–41.*

Матіяш Ірына. Украіна – Българія: начало на междудържане отношения // *Европа-2001. 2017. № 3–4. Год. XXIV, бр. 142. С. 16–18.*

Матіяш Ірына. Китайское «консульское представительство» в Украине в 1917–1925 гг.: судьбы в водвороте времени // *Украинско-китайские отношения: неизвестные страницы истории и современность. Киев: Изд-во «Горобец», 2016. С. 7–42.*

Матіяш І.Б. Роль дыпламатычных устаноў у започаткуванні украінска-българскіх міждержавных відносінаў (1918–1921рр.) // *Украінскі історычны журнал. 2018. № 2 (539). С. 53–75.*

Матіяш І.Б. Украінска-грузінскі дыпламатычны відносіны в 1919–1921 рр.: політычны завдання та арганізацыйны формы Украіна і Грузія у міжнародных відносінах: історыя та спільны виклікі сучаснасці. До століття встановлення дыпламатычных відносінаў. Зб. наук. праць. Кіў, 2018. С. 38–64.

Матіяш Ірына. Іноземні консулы в Кіеві за доби Гетьманату // *Украіна дыпламатычна: наук. щорічнік, 2016. Вип. 17. С. 618–638.*

Матіяш Ірына. Першы білоруські прадставніцтва в Украіні (1918 р.): спроба встановлення дыпламатычных відносінаў між УНР та БНР (романтыка

сподівань та реалії буття) Україна дипломатична: наук. щорічник, 2018. Вип. 19. С. 75–95.

Михайлов В.В., Пученков А.С. Борьба политических направлений в Одессе в дни французской интервенции // Вопросы истории. 2012. № 6. С. 93–104.

Міхалюк Д. Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки і Гетьманату у світлі документів (березень–грудень 1918 р.) // Студії з архів. справи та документознавства. К., 2004. Т. 12. С. 107–114.

Москаленко В. Драгоманов і Шишманов // Євроатлантика. 2010. № 2. С. 27.

Музичко О. Перший грузинський консул в Одесі Овсій Іларіонович Ушверідзе: толерантність як принцип дипломатії // Південний Захід. Одесика: историко-краеведческий альманах. Вип. 21. Одесса: «Печатный дом», 2016. С. 224–241.

Несук М.Д. Бессарабське питання в українсько-румунських відносинах 1917–1918 рр. // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин. Київ, 2007. С. 153–174.

Несук М. Договір, спалений у присутності посла: Таємна угода між УНР і Австро-Угорщиною від 8 лютого 1918 р. та її доля // Політика і час. 1993. № 6. С. 59–65; № 7. С. 53–59.

Павленко В.В. Діяльність болгарської дипломатичної місії в Україні 1918–1919 рр. // Проблеми слов'язознавства: міжвід. наук. зб. Львів, 1993. Вип. 45. С. 3–14.

Павленко В. Іван Шишманов та розбудова болгарсько-українських дипломатичних відносин у 1918–1919 рр. // Дриновський збірник. 2011. Т. 4. С. 239–246.

Павленко В.В. Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918–1920) // Український історичний журнал. 1992. № 12. С. 18–31.

Павленко Вікторія. Іван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. № 19. С. 59–70.

Панько О. Питання державного кордону в білорусько-українських переговорах 1918 р. // Проблеми слов'язознавства. 2002. Вип. 52. С. 65–72.

Петренко І.Є. Дипломатична і військово-політична діяльність урядів Української Держави в чорноморському регіоні (1918 р.) Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Вип. 7. Спецвипуск: «Павло Скоропадський — останній гетьман України (до 140річчя від дня народження)» Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 232–241.

Петренко І.Є. Політико-дипломатична діяльність урядів УНР на Балканах на прикладі відносин з Болгарським царством (1918–1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. XXXIX. С. 113–115.

Пилипенко В.В. Дипломатична діяльність Петра Сливенка у Фінляндії (1918 р.) // Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 7. С. 218–225.

Пилипенко В.М., Ремі Й. Перший посол Фінляндії в Україні (до біографії Германа Гуммеруса) // Вісник Київського університету імені Т. Шевченка. Історія. Київ, 1999. Вип. 45.

Пилипенко Віктор. Відносини між Україною та Фінляндією (1918–1921 рр.) // Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. № 5. С. 59–63.

Пиріг Руслан. Дмитро Дорошенко — міністр закордонних справ Української Держави (травень–серпень 1918) // Зовнішні справи. 2017. № 3. С. 40–43.

Пиріг Руслан. Барон Альфонс Мумм — глава німецької дипломатичної місії // Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. С. 248–285.

Піддубний І. Дипломатичні відносини між Україною та Румунією у 1918–1923 рр. // Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: міжнар. наук. конф., 16–17 травня 2001 р. Чернівці, 2002. С. 199–210.

Піскіжова Владислава. Роль родини Драгоманових–Шишманових в українсько-болгарських зв'язках (кінець ХІХ — перша половина ХХ ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2012. Вип. 21. С. 110–126.

Пономарьов О. Бессарабське питання в українсько-румунських відносинах у 1917–1918 роках // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2007. № 89–90. С. 44–49.

Попенко Я.В. Встановлення українсько-болгарських міждержавних відносин за доби Гетьманату П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) // Гуржіївські історичні читання. 2014. Вип. 7. С. 288–290.

Попович Никола. Югославянское добровольческое движение в России (1914–1918) // Советское славяноведение. 1987. № 3. С. 18.

Пуценков А.С. «Большой город дает возможности развернуться»: из истории французской интервенции в Одессе // Труды исторического факультета Санкт-Петербургского университета. 2013. № 14. С. 125–157.

Рендюк Теофіл. Встановлення та розвиток українсько-румунських відносин у 1917–1923 рр.: етапи та постаті // Україна дипломатична: наук. щорічник, 2018. Вип. ХІХ. С. 96–111.

Рендюк Теофіл. До витоків українсько-румунських дипломатичних відносин: проблема українців у Румунії // Україна дипломатична: наук. щорічник, 2017. Вип. 18. С. 143–152.

Ройтман Н.Д. Из истории совместной борьбы трудящихся Молдавии и Украины за власть Советов (конец 1917 — начало 1918 гг.) // Вековая дружба. Кишинев, 1961. С. 361–374.

Саблук В. Україна — Італія: архіви про початки дипломатичних зносин // Київська старовина. 2002. № 1. С. 88–92.

Сергійчук Б.В. Документи з Османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Вип. 7. Спецвипуск: «Павло Скоропадський — останній гетьман України (до 140 річчя від дня народження)». Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 226–232.

Сергійчук В.І. Налагодження дипломатичних контактів Української Держави з країнами Кавказького регіону Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Вип. 7. Спецвипуск: «Павло Скоропадський — останній гетьман України (до 140 річчя від дня народження)». Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 212–217.

Синюк Б. Грузинсько-українські дипломатичні, економічні і громадські зв'язки на початку ХХ сторіччя // Дипломатичні, громадські та економічні відносини між Українською Народною Республікою та Грузинською Демократичною Республікою у 1917–1922 рр.: Зб. м-лів науково-практичної конференції. Тбілісі, 2007. С. 44–60.

Солдатенко В.Ф. Зовнішньополітичний курс гетьманської держави Павла Скоропадського // Україна дипломатична: наук. щорічник. 2004. Вип. IV. С. 336–353.

Трацяк С.А. Кіеўская місія Беларускай Народнай Рэспублікі // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Сер. гуманітарных навук. 2005. № 3. С. 50–55.

Трембіцький В. До питання українсько-грецьких державних відносин // Визвольний шлях. 1963. Кн. 10/116 (190). Річн. Х (XVI). С. 1125–1131.

Трембіцький В. Україна й Болгарія в 1918–1921 роках // Новий літопис. Вінніпег, 1965. № 14. С. 71–78; № 15. С. 9–27; № 16. С. 24–29.

Уська У.Р. Таємний протокол між УНР та Австро-Угорщиною від 8.02.1918 р.: проблеми автентичності тексту // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2013. Вип. 752: Держава та армія. С. 212–218.

Царцидзе Т. Діяльність Генерального консульства Грузії в Одесі (1918–1919 рр.) // Одеські вісті. 2015, 30 листопада.

Чесельський Томаш. Консульство Польщі в Одесі в 1918–1920 рр. та його архів // Зовнішні справи. 2017. № 12. С. 18–21.

Чесельський Томаш. Консульство Польщі в Одесі в 1918–1920 рр. та його архів // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2017. Вип. 26. С. 415–424.

Штанько Я.В. Взаємини Української Держави та Кубані (1918 р.) // Регіональні проблеми української історії. 2008. Вип. 1. С. 72–83.

Якімова Антоніна. Роль Івана Шишманова у виборі першого посла Української Народної Республіки в Болгарії // «Драгоманвські студії»: матеріали шостої та сьомої міжнародних наукових конференцій. Софія, 2013. С. 112–115.

Ярошенко А.Д. Участь китайських червоногвардійців у боротьбі за владу Рад на Україні 1917–1920 рр. // Український історичний журнал. 1957. № 3. С. 58–65.

Golczewski F. Deutschland und die Ukraine-Politik 1918–1926 // Nationalities Papers. 1997. Vol. 25. № 2. S. 229–270.

Fedynsky Andrew. Ukraine's historic opportunity // The Ukrainian Weekly. 1997, February 23. № 8, Vol. LXV.

Ciesielski T. Konsulat polski w Odessie 1919–1920 // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku / Red. H. Stroński i G. Seroczyński. Olsztyn–Charkyw, 2010. S. 81–101.

Манасиева Інна. Українська народна республіка і великі сили (1917–1920) // Проблемът Изток-Запад. Историческа перспектива. Софія, 2003. С. 518–525.

Манасиева Інна. Українська народна республіка і Бґґарія (дипломатически аспекти). 1918–1920 г. // Сборник «30 години секция “История на света и международните отношения в ново и най-ново време”». Софія, 2010. С. 198–209.

Електронний ресурс

Бондаренко Д.Я. Гетман П.П. Скоропадский и атаман П.Н. Краснов: взаимоотношения Украинской Державы и Всевеликого Войска Донского // Донские казаки в борьбе с большевиками. 2010. № 4 // URL: <http://old.elan-kazak.org/almanakh-4-2010-fail-pdf-tekstovaya-versiya/bondar>

Боханов А.Н. Деловая элита России. Москва, 1994. 276 с. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/bohanov/04.php

Василеўская Нона. Жыцьцёвы шлях Паўла Трамповіча // Spadcyна. 1998. № 2 // URL: http://www.Spacyна\2_98\Tramp.doc 16.03.98/ — Назва з екрана.

Городня Наталія. Переговори держав Антанти з Українською Народною Республікою в кінці 1917 — на початку 1918 рр. // Європейські історичні студії: Електронний журнал. 2015. Вип. 2. URL <http://eustudies.history.knu.ua/vypusk-2.html>

Деникин. А.И. Очерки русской смуты. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/index.html;

Довідник з історії Комуністичної партії та Радянського Союзу / URL: <http://www.knowbysight.info/BBB/08542.asp>

Калашиников Максим. Проворованная война. Как коррупция уничтожила Россию в Первой мировой и как мы сейчас вернулись в «новый 1915-й». URL: <http://kprf-kchr.ru/?q=book/export/html/6584>

Капустянський Микола. Похід Українських Армій на Київ-Одесу 1919 (fb2) <https://coollib.com/b/131080/read>

Кирилли Хакан. Дипломатичні відносини між Османською імперією і Українською Демократичною Республікою, 1918–21 рр. // URL: <http://www.ucrainarma.org/forum/viewtopic.php?f=5&t=17&start=20>

Назарук О.Т. Спомини про те, як були перші кроки гетьманської ідеї у Глибині народних мас після великої катастрофи державності // За велич нації. Нью-Йорк: Булава, 1955. URL: <http://diasporiana.org.ua/memuari/414-zavelich-natsiyi>

Портнова Нелли. Это бесконечное отщепенство / Нелли Портнова // Лехаим. 2012, сентябрь. Вип. 9 (245). URL: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/245/245.html>

Шишманов в Україні — «Щоденник» 1879–1927. URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

Наукове видання

Ірина Матяш

ІНОЗЕМНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА В УКРАЇНІ
(1917–1919 рр.): ДЕРЖАВНА МІСІЯ
ТА ПОВСЯКДЕННІСТЬ

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

На обкладинці — фото будівлі, в якій розташовувалося зовнішньополітичне відомство
УНР/Української Держави на вул. Терещенківській, 9 з фондів Центрального
державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного

Підписано до друку 23.04.2019 р. Формат 70x108/16.
Ум. друк. арк. 45,17. Обл. вид. арк. 43,02.
Тираж 300. Зам. 3. 2019.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.